

బాలవ్యాకరణోద్ఘోష తము

వజ్రుల చినసీతారామస్వామిశాస్త్రి విరచితము

ఆంధ్ర ప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి

కళాభవన్, నైఋత్యం

హైదరాబాద్-4

ద్వితీయ ముద్రణము :

నవంబరు 1977

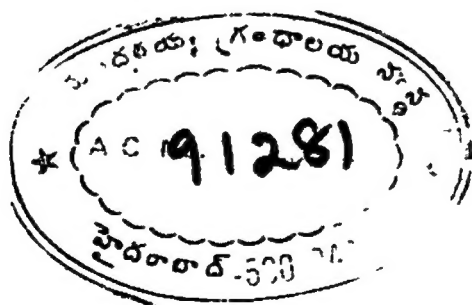
ప్రతులు-1000

C. 7826

494-8275

చిన్న-బాల

వెం. చూ. 12-00

ముద్రణ :

వాగండ్రి అర్బు ప్రింటర్స్

బషీర్‌బాగ్, హైదరాబాద్-20.

తొలి పలుకు

కళాప్రపూర్ణ బ్రహ్మశ్రీ వజ్జిల చినసీతారామస్వామిశాస్త్రి జగమెరిగిన ఆంధ్ర వైయాకరణులు. వ్యాకరణరంగములో సాగిన “అనేక యుద్ధముల నారియు తేరిన వృద్ధమూర్తి!” బహుకాలము వాల్తేరులోని ఆంధ్ర విశ్వకళా పరిషత్తులో వ్యాకరణాచార్యులుగా పాఠప్రవచనము చేసి, శిష్యప్రశిష్య పరంపరను తయారుచేసిన కుల పతి. తెలుగు వ్యాకరణ మునిత్రయములో చిన్నయ్యసూరి, బహు జనపల్లి సీతారామాచార్యులు పాణిని, కాత్యాయన స్థానీయులైనచో, శ్రీశాస్త్రిగారే పతంజలి స్థానీయులని శిష్యపరంపరచే కీర్తింపబడుచున్న మహాభాష్యకారులు.

తమ ‘విజ్ఞప్తి’లో శ్రీశాస్త్రి చెప్పినట్లు బాలపాఠ వ్యాకరణములలోని దురుక్తములను సవరించుట, అనుక్తములను చేర్చుటయే కాక, తెలుగు విద్యార్థుల కావశ్యకమైన సర్వ సంస్కృత వ్యాకరణాంశములను గూడా వివరించునదగుటచేత ఈ బాలవ్యాకరణోద్ధ్యోతము ‘ఆంధ్ర విద్యార్థుల కవశ్య పఠనీయ’ మనుటలో సందేహము లేదు.

1959లో వెలువడిన ప్రథమ ముద్రణ ప్రతులు ఏనాడో చెల్లి పోవుటచే ఈ గ్రంథమును పునర్ముద్రింపవలసినదిగా శ్రీ శాస్త్రిగారి కుమారులు ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమీని అర్థించిరి. ఆ విధముగా ఈ ఉద్గ్రంథ పునర్ముద్రణావకాశమును కలిగించినందుకు అకాడమీ వారికి ధన్యవాదము లర్పించుకొనుచున్నది. ప్రథమ ముద్రణమును వలెనే, ఈ ద్వితీయ ముద్రణమునుకూడ తెలుగు పండిత లోకము, విద్యార్థి లోకము సాదరముగ స్వీకరింపగలదని విశ్వసించుచున్నాము.

హైదరాబాదు.

1-12-1977

దేవులపల్లి రామానుజరావు

కార్యదర్శి.

గ్రంథకర్త:

కళా ప్రపూర్ణ

శ్రీ వజ్జిల చినసీతారామస్వామి శాస్త్రి గారు

శ్రీ శివ శివ :

డా॥ బెజవాడ గోపాలరెడ్డిగారు, పి. హెచ్. డి.

కృతి సమర్పణము

శ్లో. శ్రీరస్తు ; మాణ్డ్యకపంప రాస్తు
దీర్ఘాయు రాఠోగ్య సమ్మద్ధి రస్తు
దిగంత విశ్రాంత సుకీర్తి రస్తు
గోపాలరెడ్డి ప్రభుశేఖరస్య ॥

౧

అన్తానా మున్నతత్వం కలయుతు మనిశం భావయంతం మహాంతం ।
శ్రీమత్యైలిఖిత్వాస్మి పదవిజన రతాన్ పట్టితాన్ పాలయంతమ్ ।
భాషాదేవీ దదానం సుకవిగరు రచిస్త్యాయ కావ్యాన్త్యై భూషాః
శ్రీమద్గోపాలరెడ్డి ప్రభుఁడె మవరా దాసుదాధామతారమ్ ॥

౨

క. బాలవ్యాకరణోద్ద్యో
తాలోకన ముభయభాషలందును వ్యాకృ
త్యాలోదన ఫల మీయం
జాలుట నిది శబ్దశాస్త్ర సర్వస్వ మగున్.

౩

క. దీనికిఁ దగియెడు నాథుం
దీ నరలోకమున నీవె యెన్నిక సేయన్
గానం దీనికిఁ గృతివతి
వై నా వాంఛితము దీర్పు మదిగాక యిలన్.

౪

తే. గీ. సర్వ సన్మంగళంబులు సంతరించు
కాశ్వతం బగు సత్కిర్తి సంచుటించు
సప్త సంతానములలోఁ బ్రశస్తిఁ గాంచుఁ
గృతి పతికి నంచు వేడ సమ్మతి వహించె.

సీ. ఇండియా దేశంపు ఋక్తశాఖా మంత్రి
 యాంధ్రవిశ్వకళా సమజ్య కెల్ల
 గౌరవాధ్యక్షుఁ డాంగ్లంబున వంగాంధ్ర
 సంస్కృతంబులను విశారదుండు
 విద్యాలయమువారి బిరుదముల్ దాక్షరు
 డీ లిట్టు లలరు విశాలకీర్తి
 పండిత కవి పక్షపాతి పండిత పోష
 దాభిముఖుండు దేశాభిమాని

తే. గీ. కృతిపతిత్వంబు నంగీకరించె నాంధ్ర
 సంస్కృతంబుల లక్షణజాల మిందు
 పరఁగుచున్నది సూరిలోపములు దీర్చు
 నిట్టి దీనికి సాటి వ్యాకృతులు గలవె!

౬

మ. చిరకాలంబునకున్ లభించె వరలన్ శ్రీరెడ్డిసామ్రాజ్య మీ
 ధర శ్రీనాథునినాటికన్నఁ గడు నాంధ్రం బుజ్జ్వలంబొచు భా
 స్వరతం గాంచుట యబ్బురం బగునె గోపాలాంధ్ర రెడ్డిప్రభూ!
 మరలింపం దగదే భవద్యశము వేమారెడ్డి సత్కీర్తులన్ ?

౭

కా ఔదార్యం బది లక్ష్మికిం బరమ శోభాధాయకంబై తగుం
 గాదే యంచు నుదారశీలము వెలుంగన్ లక్ష్మి భూమిస్థలిం
 బ్రాదుర్భావము నొందె నాఁ గడు నుదారత్వాధ్యయై సార్థక
 శ్రీదీప్తిన్ భవదీయ జాయ దగు లక్ష్మికాంత మాభిఖ్యయై!

౮

కా. గోపాలుండు విధాత మీకిల నొసంగున్ దీర్ఘ మాయావ్యయముం
 గోపాలుండు రమాధినాయకుఁ డొసంగు న్నిత్యకల్యాణముల్
 గోపాలాఖ్యలు లోకపాలకులు శ్రీ గోపాలాంధ్ర రెడ్డి ప్రభూ!
 యాపాదించురు లోకపాలకత మీ కావత్తద్ర తారార్కమున్.

౯

క. ఆరాధిత వాగ్దేవీ
సార విబుధపోషణార్థ సంసకృత్తుం
దై రామాయణ భారత
హైరాణ్యార్థాభిదాన పాండిత్యుండై. ౧౦

క. చుట్టాలసురభి సీతమ
జెట్టం జేపట్టినట్టి జెట్టికి శ్రీమత్
పట్టాభి రామరెడ్డికి
దిట్టకు మీ పితకుఁ గలదె డీ దిలలోనన్? ౧౧

క. తన కద్వైతమె సమ్మత
మనుచున్ శివ తేశవులకు నద్వైతము నం
చును జంద్రశేఖరాఖ్యం
దనయుల గోపాల రామ నామలఁ జేసెన్

మ. వర జాతీయపు వాడియై చెటగుఁ డో చంద్రవంశ వంశ శే
ఖరరెడ్డి ప్రభుఁ డాత్మదేశముపయిం గారాజముం బూని తా
నరవిందాంచిత పౌషనామనకు శిష్యత్వంపు వాక్యం బుదా
హరణం బొందఁగ నభ్యసించె సరి నాంధ్రాంగ్లంబులన్ వంగమున్.

క. ఆ చంద్రశేఖ రేంద్రుఁడు
భూదక్రము వీడి స్వర్గమును సేవింపన్
నేచెను గా కాతఁడె భువిఁ
దోచిన నాంద్రం బిదెట్లు తులకించునో? ౧౨

క. బెజవాడ వంశ మౌక్తిక
విజయశ్రీ కలిత గోపవిభు నామునకున్
సుజనుల కొంగు పసిండికి
రజనీకర విశదక్తిర్తి రాజిత మహికిన్. ౧౩

- క. దేశక్షేమంబునకై
కోశంబు గృహంబు వీడి క్రూరపు చెఱలోఁ
గొళల్యంబునఁ గావ్యపు
రాశిని రచియించు లోకరజామతికిన్. ౧౬
- క. మేరు ధరాధర ధీదున
కారాధ్య సరస్వతీ పదాంభోజునకున్
పూరిత ఫలానుమేయ
ప్రారంభున కాత్మనుతి పరాజ్ఞుని మతికిన్. ౧౭
- క. పాలిత పండితకవికిన్
లాలిత వైయాకరణ సులక్షణ కృతికిన్
శీలిత భాషా వాఙ్మయ
కూలంకష పాండితీ విమూర్ఛిత మతికిన్. ౧౮
- క. పాపుల కతి దూరుకున్
శ్రీపతి పాదాబ్జ చందరీ కాత్మనకున్
గోపాలరెడ్డి విభునకు
భూపాల సమర్పితాత్మ పుష్కర యుతికిన్. ౧౯
- వ. అద్భుతయ పరంపరాభివృద్ధిగా నారచించిన “బాలవ్యాకర
జోద్వ్యోతంబు” సమర్పితం బయ్యె. ౨౦

విజ్ఞప్తి

—ప్రథమ ముద్రణ)

ఆంధ్ర మహాశయులారా! ఆంధ్ర గ్రాంథిక శాషాజిజ్ఞాసువుల కిప్పుడు బాల వ్యాకరణ మత్యంతోపకారకమై యున్నది. కాని దీని యందును, దీని విషరణ మందగు త్రిలింగ లక్షణ శేషమందును గొన్ని యపసిద్ధాంతములు లక్షణవిరోధ ములును నుండుటయే కాక యాంధ్ర గ్రాంథిక వాఙ్మయ స్థలములగు పెక్కు లక్షణములు పేర్కొనఁబడలేదు. లక్షణవిరోధములును నపసిద్ధాంతములును విద్యార్థుల నెమ్మనములందు నాటుకొనుట మిక్కిలి ప్రమాదకరము. కాన నందలి యపసిద్ధాంతములను లక్షణవిరోధములను దొంగించి బాలవ్యాకరణ ప్రౌఢవ్యాకరణములయందుఁ బేర్కొనఁబడని లక్షణ విశేషములను జేర్చి మిగిలిన బాలవ్యాకరణ విషయములను నిల్పి రచించుట విద్యార్థుల కత్యంతోపకారక మగు నని తలంచి యీ బాలవ్యాకరణోద్ద్యోతమును రచించితిని.

మఱియు నాంధ్రభాషలో సగభాగము నాకమించియున్న సంస్కృత భాష నభ్యసించుట విద్యార్థుల కత్యావశ్యకము గాన నాంధ్రోపయోగి సంస్కృత భాషా లక్షణములు సంక్షేపముగానైనఁ దెలియుటకై యిందు సంస్కృతకృతద్విత సమాస విషయములును సంస్కృత సమాస సంధులును సంక్షేపముగాఁ జేర్చఁ బడినవి. కావున దీనిని జదివిన విద్యార్థి సంస్కృత వ్యాకరణమును వేఱుగఁ జదువ నక్కఱలేదు. శ్రేణికిఁ బ్రసిద్ధమైయున్న యాంధ్ర వ్యాకరణములలో నిట్టి పద్ధతి లేదనవచ్చును పయి కారణములచే నీ గ్రంథ మాంధ్ర విద్యార్థుల కవశ్య పతనీయ మయి యున్నది.

ఈ గ్రంథమునకుఁ గృతి నాయకత్వమును బ్రీతితో నంగీకరించిన శ్రీ ఇండియా మంత్రిగారగు గౌ. డా. బెజవాడ గోపాలరెడ్డి, పి. హెచ్. డి. గారి నెంతయుఁ బ్రశంసించుచున్నాఁడను

దీని ముద్రణమునకుఁ దోడ్పడుచు నాకు వేయి రూపాయ లిప్పించిన శ్రీ యాంధ్రప్రదేశ్ ప్రభుత్వమువారియెడలను, వారి తరపున నట్టి వేయి రూపాయలను బ్రసాదించిన విద్యాశాఖాధ్యక్షులగు శ్రీ డైరెక్టరుగారియెడలను మిక్కిలి కృతజ్ఞుడ నగుచున్నాఁడను.

ఈ గ్రంథమునకుఁ బ్రకాశకత్వమును వహించి పూవులు దిద్దుట మున్నగు వానికిఁ దోడ్పడిన నా కొమార్తె చిరంజీవిని కాకరపర్తి వేంకట సీతమ్మను నాయురారోగ్యాభివృద్ధిగా నాశీర్వాదించుచున్నవాఁడను. ఈ గ్రంథము వలయు వారు గ్రంథకర్తనగు నాకు వ్రాసి తెప్పించుకొనవలయును. దీని వెల 'యెనిమిది' రూపాయలు.

ఇది వ్యాకరణశాస్త్ర మగుటచేత దీని నత్యంత సమర్థతతో ముద్రించిన కాకినాడ వాస్తవ్యులగు శ్రీ పాపులర్ పబ్లికేషన్సువారి నెంతయుఁ బ్రశంసిం చుచున్నాఁడను.

కోడుగంటివారి వీధి,
విజయనగరము
1-8-1959.

ఇట్లు సుజన విధేయుఁడు,
వర్ణుల చినసీతారామస్వామికౌశ్య,
గ్రంథకర్త.

— — —

విజ్ఞప్తి యనుబంధము

—(ప్రథమ ముద్రణ)

నా రచించిన గ్రంథముల విషయములను విమర్శించుచు వ్రాసిన యలంతి విజ్ఞుల విమర్శనములను సావధానముగాఁ జదివితిని. ఆ విమర్శనములు సరిగా నుండలేదని తోచి సంక్షేపముగా నీ యనుబంధమును వ్రాయుచున్నాను. ఆంధ్ర పత్రికా భారతీ సంపాదకులు తమ వికారి సంవత్సరాది సంచికలోఁ బ్రచురించిన శ్రీ నిడుదవోలు వెంకటరావుగారి వ్యాసమును, 1959 సం. జూలై భారతిలోని వారి సమాధానమును, దాని వెనుక సంపాదకులు వ్రాసిన యా క్రింది పంక్తులను జూచియు నీ యనుబంధమును వ్రాసితిని.

[ప్రయోగశరణాః వైయాకరణాః- అన్నది పండితోక్తి. కాని ఈ వివాదంలో ప్రయోగాలను దిద్దివేయవచ్చునని ఒకరి మతం: 'పలుకావుల ప్రయోగింప బడిన శబ్దములనెల్ల దిద్దుట సంప్రదాయ విరుద్ధ'మని మరొక మతం- అయినట్లు స్పష్టం. కనుక ఈ వివాదాని కిక స్వస్తి! —సంపాదకుడు.]

శ్రీ 'తూమాటి దొణప్ప' యమ్మెగారు (వాల్తేరు, ఆంధ్రా యూనివర్సిటీ) 'వికృతి వివేక కర్తృత్వము' అను శీర్షికగల వ్యాసములో వికృతి వివేక మనెడి యధర్వణకారికావళి యహోబల పండిత విరచితమనియు నా గ్రంథ మన్యదేశ్యమును స్మరించినది గాన నది నవ్య మనఁదగుననియు దానిని బదు మూఁదవ శతాబ్దమువాఁ డగు నధర్వణుఁడు రచించుట పొసఁగదనియు నాతని కాలమున కన్యదేశ్యము తెనుఁగులోఁ జేరలేదనియు భారతిలో వ్రాసిరి. ఆ నాఁటికిఁ దెల్లున నన్యదేశ్యము చేరలేదనుట సశ్యమిదూర మగుటంజేసియు వారు మూల భూతమగు 'ఆంధ్రశబ్ద చింతామణి'ని గాని దాని వివరణ మగు వికృతి వివేకమును గాని యాశ్రమాజించుటయు లేమింజేసి వారి వ్యాసమును ఫిమర్శించుట యనావశ్యకము.

శ్రీ నిడుదవోలు వేకంటరావుపంతులు యమ్మే గారు (వెన్నపురి యూనివర్సిటీ) వికారి సంవత్సరాది సంచిక (ఆంధ్ర పత్రిక 1959-60 సం.) 81 మొ. 98 వ. కల పుటలలోను, నాంధ్ర భారతి 1959 సం ఏప్రిల్ 54 మొ. 80 వ. కల పుటలలోను, ౧౯౫౯ జూలై భారతి ౨౩-౨౪-౨౫ పుటలలోను, బ్రచురించిన విమర్శనములలో నన్నయాధర్వజీయ కారికల యర్థము సరిగా తెలియకున్నను వానిని స్మరించియుండుటచేత వారి విమర్శనములను సంక్షేపముగా నీ యనుబంధమున విమర్శించుచున్నాడను.

వీరు వికారి సంవత్సరాంధ్రపత్రిక సంవత్సరాది సంచికలో “ఇది (ఆంధ్ర వ్యాకరణ సంహితా సర్వస్వము) పందొమ్మిదవ శతాబ్ది ప్రథమార్థమున వెలసిన పరవస్తు చిన్నయ్యసూరి ప్రణీత బాలవ్యాకరణమునకు (1960 ప్రాంతమున రచింపఁబడినది) ‘మహాపెద్ద’ బావ్య గ్రంథము” అనియు, 1959 సం ఏప్రిల్ భారతిలో “ఇది (ఆంధ్రవ్యాకరణ సంహితా సర్వస్వము) ఆంధ్ర బాషా వ్యాకరణములలో సర్వాధీనమును పందొమ్మిదవ శతాబ్ది ప్రథమార్థమున వెలసినదియు పరవస్తు చిన్నయ్యసూరి ప్రణీతము నగు బాలవ్యాకరణమునకు విపులమగు వ్యాఖ్యాన గ్రంథము” అనియు వ్రాసిరి నా రచించిన యాంధ్ర వ్యాకరణ సంహితా సర్వస్వమునకు మూలము ప్రాచీనమగు నన్నయాధర్వజీయ మనియు (కారికలు) దానివ్యాఖ్యానములలో “కృత్యపు” వలె బాలవ్యాకరణమును నొక వ్యాఖ్యాన మనియు నా గ్రంథము నా మాణిచినవాడికెల్ల విదితము కాగలదు 1959 జూలై భారతి 28 మొ. 25 వ పుటలలోని సమాధానములు సరిగ లేవు.

శ్రీ వేకంటరావుపంతులు యమ్మే గారు రచించిన “తెలుగు కవుల చరిత్రము” లో నధర్వజకారికావళి ప్రాచీనమనియు నాంధ్ర శబ్దసంహితామణి నవ్యమనియు వ్రాసిరి. మూలము నవ్య మనియు దాని వివరణము ప్రాచీన మనియు వ్రాసిన వ్రాతలోని యసంగతిని నా రచించిన “ఆంధ్ర వైయాకరణ పారిశాతము ద్వితీయముద్రణము విజ్ఞప్తి యనుబంధమున” (౧౯౫౬-౨-౨౪) విశదపఱచి యున్నాడు. వికారి సంవత్సరాంధ్రపత్రిక సంవత్సరాది సంచికలో (84 పుట మొ.) నధర్వజకారికావళి సయిత మర్పాచీన మని “అర్పాచీన లాక్షణికు

లగు నాంధ్రశబ్దచింతామణికర్త, అపర్యట కారికావళికర్త..." అని వ్రాసిరి. వీరి కింక నేమిచెప్పినను బ్రయోజనము లేదు.

పంతులుగారు నా గ్రంథములోని "ప్రాచీన కవిప్రయోగము లభింప లేదు...అని యుద్ఘాటించుటచేత నట్టి ప్రయోగములు కతిపయము సూత్రమే ప్రవర్తింపఁబడినవి" అని వాసియు శాసన ప్రయోగములను నాధునిక కవి ప్రయోగములను ప్రాచీన కవి గ్రంథములలోని కవిప్రయోగము లనఁదగని ప్రాచీన లాక్షణికసమ్మతలేని ప్రయోగములను సంస్కర్తలు సంస్కరించిన వనఁదగిన యప్రామాణిక ప్రయోగములను జూపుట కేవల మసంగతముగా నున్నది.

ద్విపద "ఈ విధంబున నిర్ణయించిమిదికోట్లు" అనునది మొదలగు పండితాచార్య చరిత్రములోని (పర్వ-౨౭౦) ప్రయోగములను 'కోట్లు' అనుదానిని నిర్వహించుటకయి చూపిరి (౧౯౫౯-భారతి-ఏప్రిల్-౫౯ పుట, 'కోట్లు' అనునది వ్యావహారిక శబ్దము. అచట 'కోటుల్' అని కవి ప్రయోగపాఠములను గ్రహింపవలయును. అసల కవి సూర్యగణములచోట 'గగ' మును బ్రయోగించుట వింతకాదు.

"ద్విపద ప్రేమం బెలర్పంగ భృత్యేపరాధః స్వామినోదండయన్ చదువు నిష్ఠింఁ" (బసవ. ౧౦౬ పుట-౪ ఆశ్వా-౧౫౯ పంక్తి). "పాయక శ్రుతి రసాన్ భక్తస్య జిహ్వ గ్రేయనియే హైద్ధ మ్రోయు గావునను" (బసవ పుట. ౧౬౪ పుట ౫ ఆశ్వా. ౫౯౦ పంక్తి).

౧౯౫౯ జూలై భారతిలో ౨౫ వ పుటలో వేంకటరావు పంతులుగారు ప్రాసభుజిత మహాకవిప్రయోగము లనుచు నీక్రింది వానిని వ్రాసిరి. "అందుఁగల" పర్వతేంద్రంబు లైదు వాని. చుట్టుఁ గలిగిన కొండలు కోట్లసంఖ్య" (వరాహ పు ౧౦ ఆ ౧౫౩), "ఇట్లు కడలేక బ్రహ్మాండకోట్లు మెలయ" (నిష్ఠ పు ౩ ఆ ౧౫౩ ప). కాని పైకవులు సంయు తాసంయుత ప్రాసమును బ్రయోగించి యుండు రని పంతులుగారు గ్రహింపరైరి. ఇట్టి యపపాఠములను జూచియే సూరియు అచ్చిక ౧౨వ సూత్రమున నట్లు భ్రమించెను.

తే. గీ పాడి ద్రవ్యగనిమ్ము నాతండ్రి కృష్ణ వేడుకొనియెద
నందాకఁ బండ్లు తినుము మందగవు చేష్టలును నోటిగాండ తనము మెండు
గాఁజొచ్చె నీకు నైదేండ్ల కనఁగ" (అప్పక ౩ ఆ ౩౧౫) అని యప్పకవి యిట్టి
ప్రయోగములను గాంచియే చెప్పియుండును గాన "ఇట్లు కదలేక బహ్మండకోటి
మెఱయు" అని వెన్నెల కంటి సూరనయు "చుట్టుఁ గలిగిన కొండలు కోటి
సంఖ్య" అని నంది మల్లయ్య, మంట సింగయ్యకవులును బ్రయోగించి యుందురు.
"తే గీ. రంలు తమక్రింద జడ్డలై క్రాలువ్రాలు । ప్రాసవర్ణంబులై వానిఁ బాసి
యైనఁ । గూడియైనను బెఱ యడుగులను నిల్పు సంయుతాసంయుత ప్రాస
సంజ్ఞఁ దనరి" (అప్పక-౩వ ఆ-౩౧౪వ ప) అని యప్పకవి స్పష్టముగాఁ జెప్పి
యున్నాఁడు.

'ఋ-౧' వర్ణములు స్వరము లనుబుద్ధితో నన్నఱుడులు ప్రయోగింపఁగా
"ఋ-౧" వర్ణంబులు 'ర-ల' తుల్యము లగుచు నర్వాచీను లిట్టి ప్రాసములను
బ్రయోగించిరి.

"వృషోత్సర్గ మనఁగా నాఁబోతులను విడుచుట సంప్రదాయముగాని
యావులను విడుచుట అరునది లేదు" అని యెవ్వరో చెప్పిరంట (సంవత్సరాది
సంచిక-౯౩ వ పుట).

"వృషోత్సర్గః-పుం- శ్రాద్ధాదౌ వత్సతరీ చతుష్టయసహిత త్రిశూల చక్రా
జ్జిత వృషత్యాగే" (శబ్దార్థ చింతామణి కోశము) అను చొప్పున వీరశైవులును
శివచిహ్న త్రిశూలాజ్జిత వత్సతరీ త్యాగము చేయనగు నని విశద మగుచున్నది.
శ్రాద్ధములందే కాక పుణ్య కాలములం దందఱును వృషోత్సర్గమును జేయనగు
నని చేప్పఁబడి యున్నది. "హేమాదౌ - విష్ణుదర్శే-అచునద్వితయే చైవ ।
మృతాహే ఖాంభవస్యవ । ఉత్సృజే స్నీల వృషభం । కౌముద్యా సృము
పాగమే. కౌముదీ-కార్తికీ" (నిర్ణయసింధువు II పక-౭౦ పుట). "శైవ
మతసంప్రదాయము నవృషోత్సర్గ మనఁగా గోవును విడుచుట," గోదానము
చేయుట మొదలగు నాచరణవిధానము లేనేలేను (సంవత్సరాది సంచిక

౬౨వ పుట) అని వ్రాసిరి. గోదానము చేయ వలయునని చెప్పలేదే! వృషోత్సర్గమనగా గోదానము కాదే! “సంహితా కర్తలకు సంప్రదాయము నెఱుగక...” “సంహితాకర్తలకు సంప్రదాయము (అవశబ్దము. దీనికి తెక్కయేమి?) దృష్టి లేదు. ఆ మత సాంప్రదాయముల నెఱుగక...” (వత్సరాది సంచిక ౯౨వ పుట) అనునవి మొదలగు ధోరణి కేవలము నసంబద్ధప్రలాపమే కదా!

ప్రాణము పోయినం బోవుగాక, మందు గుణము చేసిన దను నట్లు “పరిష్కర్తలు (కీ. శే. వేటూరి ప్రభాకరశాస్త్రిలుగారు) ‘విష్ణు వన్మాట’ అను నూతనపాఠమును నెలకొల్పుట ప్రామాదికమే” అని వ్రాసిరి.

“అనుకరణమున సంస్కృతవిభక్తి నిలువదనియు తెలుగు విభక్తియే నిలుచుననియు సిద్ధాంతము. పండితారాధ్యుల కృత్యం దిట్టి ప్రయోగమును గమనించియే సోమనారాధ్యుడు ‘కృతం కర్మ శుభాశుభంబు’ అను నిట్టి ప్రయోగములను గావించి యున్నాడు,”

“సంస్కృత వాక్యమయినను అనుకరణ సంధియందు తెనుగు విభక్తితో నుండుటయే ప్రాచీనాంధ్రభాషా సంప్రదాయము” (సంవత్సరాది సంచిక 91వ పుట) అని యిందుకేని సంకోచింపక వ్రాసిరి. ఏవో కొన్నిచోటులు పైరీతివి వీరి యభిప్రాయ సిద్ధాంతమునకును లక్ష్యములైనను వీరి సిద్ధాంతము చొప్పున ‘శివాయ నమో యనుడు’ (శివతత్త్వసారము ౬౬వ పద్య) “తనువని మొక్కిన దీర్ఘా. యని” (శివతత్త్వ ౪౦౪వ పద్య) “మధ్యక్తా విగత కల్మషా యను” (శివతత్త్వ ౧౦౦వ పద్య) అను మొదలగు రీతిని బండితారాధ్యకవి యనుకరణ సంధిలోని తుదిపదము తత్సమముగాఁ బ్రయోగింపలేదే!

వీరి సిద్ధాంతము చొప్పున నీ వఱకు బసవపురాణమున నున్న “ఉమామాతా పితా రుద్ర మునెడు” అనుచోట “ఉమా మాతాపితా రుద్రుడనెడు” (బసవ

‘వ’ పుట) అనియు, కుతి “విగ్రహ శృంగు ఋత యంచు” అనుచోట ‘ఋత మంచు’ అనియు (బసవ ౨౦ పు) “అపు నసంఖ్యాతా స్పృహస్రాణి యనుచు” అనుచోట “సహస్రంబులనుచు” (బసవ ౪౦ పుట) అనియు, “... స్వామి నోదండ యన్ చదువు” అనుచో “దండమనియు (బసవ ౧౦౬వ పుట) “...బ్రాహ్మణా యన” అనుచోట “బ్రాహ్మణు లన” అనియు (బసవ ౨౧౧వ పుట) “...పితామహా యనుచు” అనుచోట “పితామహునియు” (బసవ ౨౧౨ వ పుట) దిద్దవలసి యుండును గదా!

‘శ్రీ గురవే నమో యనుచు’ అను మూడు చరణములందును (బసవ ౩౩వ పుట) “శ్రీ గురవే నమో యనుచు” (బసవ ౩౬ పుట) అనుచోటను, “శివాయ నమోనమో యనుచు” (బసవ ౪౩ పుట) అనుచోటను “ఏక ఏవ హి రూపేణ యనియు” (బసవ ౬౮ పుట) అనుచోటను “...జిహ్వ గే” యని (బసవ ౧౬౪ పుట) అనుచోటను “సదాపశ్యంతి సూరయో యనగ” (బసవ ౨౦౨ పుట) అనుచోటను “విష్ణుః పితా మహా తన” (బసవ ౨౦౨వ పుట) అను చోటను వీరి సిద్ధాంతము చొప్పున నెట్లు దిద్దుటో వీరె చెప్పవలెను. ఇవెల్లఁ దాళప్రతమాతృకల పాతములే కదా! “వేదముల నెల్లె...స్వర్త యుక్తముగ పఠించువారు కావున నిందు పారబేదములకు నాస్కారము లేదుగదా!” అని వ్రాసిరే ! ఏమిగతి ! ఈ రీతిగ నెన్నోస్థలములు దిద్దవలసి యుండఁగా “ఆంధ్ర గ్రంథమాలాధిపతులు ప్రకాశ మొనర్చిన బసవపురాణ ద్వితీయ ముద్రణమున” (1952) గల పాఠములు... మార్చవలసిన యావశ్యకత యెంతమాత్రము లేదని విమర్శక లోకమునకు విన్నవించుచున్నాను” అని వీరు వ్రాయుట యర్హమా ?

శివతత్వసారమును ముద్రింపించిన కీ శ్రీ కొమఱ్ఱాజు వేంకట లక్ష్మణరావు, యమ్మె గారు తాటియాకుల మాతృకల తప్పులు చూపుచు “కావున...నంగతి స్వచర్యములను బట్టి ప్రకాశకులు తమ బుద్ధివైభవము నుపయోగించి మూల.

మందు, దాము తప్పులనుకొనిన వానిని దిద్దవలసినదే...కాని దిద్దువా, దెంత పండితుడై నను సర్వజ్ఞుడుకాడు-కాజాలడు...". "ఫండోవ్యాకరణాది నియమముల ననుసరించియు సర్థ సందర్భములను బట్టియు మూలమందలి పాఠములు తప్పని తోచి. పుడు వానిని దిద్ది యచ్చొత్తించితిమి" అని వ్రాసిరి (చూడుడు-పీఠిక శివతత్వసారము ౪-౫-౭ పుటలు).

కం "కౌసునది భక్తునిచేతన ధన మతనిక యిచ్చునదియు 'తస్మైదేయ' మ్మనియున్ 'తస్మాద్భావ్యా' మ్మనియున్ గలదనిరి భక్తియాగ విధిజ్ఞుల్" (శివతత్వసారము ౧౧౫వ పద్య) అని కవి ప్రయుక్తపాఠ మనదగును. దాని ప్రకాశకులగు కొ. వేం. లక్ష్మణరావు పంతులుగారు వ్రాసినట్లు "అయినను కొన్ని పౌరపాటులుండిన నుండవచ్చును" (శివతత్వ ౮ పుట) అనురీతిని ౧౪౮-౧౫౮ పద్యము మొదలగునవి యతిభ్రష్టములు. "శీర్తింపఁడు వెండి తప్పు గార్యా కార్యా వర్తనల" (శివతత్వసారము ౧౪౮ పద్య). 'శివ ద్రోహుడు నరక గామి యగును మహేశా' (శివతత్వ-౧౫౮ పద్య) ఇవి రెండును యతిభ్రష్టములై కదా!

తాళపత్రమాతృకలు సాధారణముగా నసంస్కారులు వ్రాసినవి. కాన నవి తప్పుల తిప్పలు. బసవపురాణ మాతృకలును నట్టివై యని పై సందర్భమును బట్టి విశదమగును గదా. వానిని యథాస్థితముగా మహాకవి ప్రయుక్తములనుట్ల యసంభావ్యమని యెవ్వరును నంగీకరింపక తీరదుగదా. ప్రతులు పెక్కిటిలో నొక్కరీతినే యుండిన నుండవచ్చును. ఒకదానిని జూచి యొకటి వ్రాసినదేకదా. ఆయా వ్రాతగాండ్లును సంస్కర్తలును సంస్కరించినవే కదా. సంస్కర్తలు తా మెఱింగిన రీతిని సంస్కరింతురు. సంస్కర్తలై మహాకవులు కారుగదా. మహాకవులై యగు లాక్షణికులు తమ కాలములందలి తాళపత్ర మాతృకలను జూచి యుండరా? "ప్రయోగశరణా వై యాకరణాః" అను పరిభాష వారెఱుంగనట్టిదా? వారు భాషానియమనము చేయునపుడు మహాకవి ప్రయోగములనే కదా పురస్కరి

రించుకొందురు. ఆ యా కవులు వ్రాసిన తాళపత్ర మాతృకలు లభింపవుగదా ; “యథా శివమయో విష్ణుఁడు”, “కృతం కర్మశుభాశుభంబు” అని సోమనారా ధ్యుఁడు ప్రయోగించెనుట కంత యభాజనుఁడా బసవపురాణకర్తః వీరి సిద్ధాంతము చొప్పున (వికారి సంవత్సరాది సంచిక ౯౬ పుట) “కృతం కర్మ శుభాశుభంబు”, “విను యథా శివమయో విష్ణుఁడు” అనికదా యుండవలయును. ఇట్టివి సాధువు లని యే ప్రాచీన లాక్షణికుఁడైన వచించెనా? ఇట్టి వ్రాతలు తమ యజ్ఞతను వెల్లడించును గాని తమ మనోరథము చొప్పునఁ దామును విమర్శకులె యను పేరు తెచ్చువా? పండితులన్న వారు కొందఱైనను జూడరా ?

వీరికి ‘వైరిపదము’ అనఁగా నేమో తెలియక “కలగాయ పులగముగా” నా యా గ్రంథములలోని యా యా సందర్భముల నెల్ల నెక్కించిరి. “వాఁడి మయూఖములు, వేఁడి పయోధారలు” మున్నగు నవి వైరిపదము లనుట సరియూ? ఇట్టివి వైరి పదములని భ్రమించియే కావలయును ఐంతులుగారు “నన్నయారుల ప్రయోగములలో వైరిపదములు గలవనిరి (సంవత్సరాది సంచిక ౮౧ వ పుట). “కోమటింద్రుఁ డనఁగ...” అను పద్యమే చందోదర్పణమున కానరాదు. ఏ రే ప్రతిని చూచిరో ;

తద్యవ పదములతో సంస్కృతపదములు సమసించుట వైరిపదముకాదని యే ప్రాచీనలాక్షణికుఁడైనఁ జెప్పెనా? నన్నిచోడుని సంస్కృత సమాస మధ్య గతము ‘అరద’ శబ్దము కాదు (౧౧ వ ఆ ౩౭-౮౪). ‘ఓడ’ శబ్దము వైకృత మని తెలిసినచోఁ ఐంతులుగా రిట్టి యనుగమమును గల్పించియుండరు. “సంసారార్థవయోద” (కావ్యాలం ౯ ఉల్లా-౬౧ పు-౧౩౩వ ప) అనునది వైరిపదమే. వీరు ప్రాచీన గ్రంథముగా నంగీకరించిన కావ్యాలంకారచూడామణిలోనే యున్నది గదా! “ఓడ-నావ-హోడః” (వైకృతదీపిక) “ఓడ. వై. వి. కలము-నావ” (శ. ౮). ఓడ-వి (సం-హోడః-ప్రా-వేడో-బేడో-తమి-ఓడం-కర్ణా-ఓడ) నావ (శ్రీ-సూ-రా-ని).

“కం. షీరార్దవ హూతురు సం సారార్దవ యోడ శుభ మొసఁగు మీ కనఁగా
వైరిపదం బగుఁ దెలుఁగునఁ గూరని సంస్కృతముఁ దెనుఁగు గూర్పుటచేతన్”
(కావ్యాలం ౬౦వ పు ౧౩వ ప) అను పద్యమును వీరు సంవత్సరాది సంచికలో
౮౨వ పుటలో సుదాహరించియు నున్నారు కాని యర్థమును దెలిసి యుదాహ
రించిరా యేమి? “పది - కొడుకు” శబ్దములు శబ్దరత్నాకరమున వైకృ
తము లని వ్రాయఁబడెను. అఱవ కన్నడములలో సంబంధి పదము లున్నంత
మాత్రమున వైకృతములు కావనరాదు. అఱవ కన్నడములలో మాత్రము
వైకృతపదములు లేవా?

“పూర్వపదము సంస్కృతసమమై ఉత్తరపదము తెనుఁగుపదమైనపు డది
వైరిపదము”(వికారి సంవత్సరాది సంచిక. ఆంధ్రపత్రిక ౮౩వ పుట). ‘అంబుజ
పది’ అనుటలోని ‘అంబుజ’ అనునది సంస్కృత సమమా? “సంస్కృత సమ
శబ్దము, సంస్కృతశబ్దము” అనుచుని భేదము తెలియదు పంతులుగారికి. ఇట్టి
యమ్మేలకు సంస్కృతము ‘అగ్గబుయ్య’ కదా! అజ్ఞతా భూయిష్ఠము లగు నిట్టి
వ్రాతలు వ్రాయనగునా? ‘పుడమి’ శబ్దము ‘పుథివీ’ శబ్దభవ మని యొకచోఁ
జెప్పినంత మాత్రాన మఱొకచో నది సంస్కృత శబ్దమని సాధించుట తప్పా?
ఒక్క శబ్దము సంస్కృత మొకచోటను సంస్కృతభవ మొకచోటను గారాదా?
‘నిత్య’ అను పదము తత్సమ మని ‘నిత్యసత్యవ్రత’ అను ప్రయోగము సాధిం
చునా? ఒక శబ్దమునకుఁ దద్భవ శబ్దములు రెండుండరాదా? ఒక శబ్దమునకుఁ
దద్భవ మున్నపుడు దానికిఁ దత్సమ రూప ముండరాదా? ‘లక్ష్మి’ శబ్దమునకు
‘లచ్చి-లక్కిమి’ అను తద్భవరూపములు రెండుండఁగా ‘లక్ష్మి’ అను తత్సమ
రూపమును లేదా? ‘కవిలియ-కవిలె’ అను శబ్దములు లేవని యెవ్వరును జెప్ప
లేదే! ‘దమ్మకవిం-దమ్మకవిలె’ అను తద్భవరూపముల నంగీకరించి పాపము!
బసవకవిని వైరి పదదోషము పాలుగాకుండఁ జేయరాదా? దానిని నంగీకరించినను
క్షతి లేదే!

ఏదో గొప్పవిషయముఁ గనిపెట్టినట్లు “అరణ్యపర్వ శేషమున ౬వ అ
 ౯౨ లో సొంతమైన యశశ్శబ్దమును ‘యశశాలి’ అని ‘ఆదం’తముగా పువ
 యోగించి యున్నాఁడు. తత్సమ పరిచ్ఛేద వివరణమున వ్యా-సం-స-ము లో
 పై ప్రయోగము లేవియు నుదాహరింపఁబడి యుండలేదు.” అని పంతులుగారు
 వ్రాసిరి. యశశ్శబ్దము సకారాంతము మాత్రము సాధింపఁబడెనా? దాని ‘అర్క
 ఆద్యచ్’ ప్రత్యయ రూపమును సాధించుటకు! సంస్కృత శబ్దముల ప్రాతిపది
 కములను మాత్రమే గ్రహించి యాంధ్రరూపముల ప్రక్రియ యందు సాధింపఁ
 బడె నని తెలియదా ?

కోడుగంటివారి వీధి,
 విజయనగరము,
 1-8-1959.

ఇట్లు సుజన విధేయుఁడు,
 వర్ణుల చినసీతారామస్వామికౌత్రి,
 గ్రంథకర్త.

ఉదాహృత గ్రంథముల సంకేతములు

- 0 -

వ్యా-సం.	ఆంధ్ర వ్యాకరణ సంహితా సర్వస్వము.
ద్రా-పరి.	ద్రావిడ భాషా పరిశీలనము.
వై-పా.	ఆంధ్ర వైయాకరణ పారిజాతము
చిం-పరి.	ఆంధ్ర శబ్ద చింతామణి విషయ పరిశోధనము.
బా-వ్యా.	బాల వ్యాకరణము.
ప్రౌ-వ్యా.	ప్రౌఢ వ్యాకరణము.
అహో.	అహోబల పండితీయము.
కవిశిరో.	కవి శిరోభూషణము.
ఆం-చిం.	ఆంధ్ర శబ్ద చింతామణి.
కావ్యాలం.	కావ్యాలంకార చూడామణి.
వికృతి.	వికృతి వివేకము.
నరస.	నరస భూపాలీయము.
ఆం-(ఆది- సభా-మొ.)	కవిత్ర యాంధ్రీకృతభారతము-ఆదిపర్వము-సభా- అరణ్య-విరా-ఉద్యో-భీష్మ-ద్రోణ-కర్ణ-శల్య-సౌప్తి - శ్రీ- శాంతి-అను-అశ్వ-ఆశ్ర-మౌన-మహా-స్వర్గా.
ఉ-హరి.	ఉత్తర హరివంశము-నాచన సోమనాథ కృతి.
బసవ.	బసవపురాణము-పొల్కురికి సోమనారాధ్య కృతము.
నైష-(కాశీ మొ.)	శ్రీనాథకృతులు-శృంగార నైషధము-కాశీఖండము మొ.
మనుచ.	మనుచరిత్రము-స్వారోచిష మను సంభవము.
వానివాని సంజ్ఞలు.	వివిధ ప్రబంధములు.
ముగ్ధ.	ముగ్ధబోధ వ్యాకరణము.
కవికల్ప.	కవి కల్పద్రుమము.
దుర్గా.	దుర్గాదాస వ్యాఖ్య (ముగ్ధబోధ వ్యాకరణము).
శ్రీరామ.	శ్రీరామతర్క వాగీశ వ్యాఖ్య (ముగ్ధబోధ వ్యాకరణము).

గిరిశ.	గిరిశ చంద్ర విద్యారత్న వ్యాఖ్య (ముగ్ధబోధ వ్యాకరణము).
సి-కౌ.	సిద్ధాంత కౌముది (భట్టోజీ దీక్షిత విరచితము). (బాల మనోరమా వ్యాఖ్యతో నున్నదాని సూత్రసంఖ్య.)
బాలమ.	బాల మనోరమా వ్యాఖ్య (సిద్ధాంతకౌముదిది).
తత్వ.	తత్వబోధినీ వ్యాఖ్య (సిద్ధాంతకౌముదిది).
మహాభా.	వ్యాకరణ మహాభాష్యము (వచంజలి ఋషికృతము).
శ-ర.	శబ్ద రత్నాకరము.
శబ్ద-చిం.	శబ్దార చింతామణి.
శబ్దస్తో.	శబ్దస్తోమ మహానిధి.
సూ-రా-ని.	సూర్యరా యాంధ్ర నిఘంటువు.
లింగా.	లింగాభట్టియము.
సర్వ.	సర్వశబ్ద సంబోధిని.

విషయ సూచిక

సంజ్ఞా పరిచ్ఛేదము:

పుట
1-32

1. 'అ-ల' (శ) అనువాని వివరణము	2
2. పుత్రము - 'ల'కారము	2
3. లఘుముల 'య-వ'లు-శ్వాసనాదాది సంజ్ఞలు	3
4. గురులఘ్వాదిసంజ్ఞలు	4
5. సంయోగ పూర్వ గౌరవము	5
6. ప్రాకృత వర్ణ సమామ్నాయము	6
7. ప్రాకృత షేదములు- ఆంధ్రవర్ణమాల	7
8. అ-ఱి వివరణము	8
9. అర్థానుస్వా రాన్యదేశ్యములు	8
10. అనాంధ్రవర్ణ నిర్దేశవిధాన విధులు	9
11. తత్సమ శబ్దమాత్ర వర్ణములు	10
12. తెల్లన వర్ణ పంచమాదేశము	11
13. దంత్య, తాలవ్య 'చఱ'లు	11
14. ద్రుతప్రకృతిక శబ్దములు	13
15. కందోయి- ఏనిన్	15
16. ద్రుతోపజీవులు- కశలు	16
17. హ్రస్వము మీఁది ఖండము	17
18. హ్రస్వదీర్ఘముల మీఁద ఖండము	18
19. దీర్ఘము మీఁది పూర్ణము	19
20. ఖండ బిందుస్థితిని దెల్పు నుపాయములు	20
21. అచ్చ తెల్లనఁ బరుషసరళ పూర్వకమె బిందువు	20
22. అంతస్థముల లఘ్య లఘుతలు	22
23. లఘ్యలఘు రేఫమైత్రి	23
24. శకట రేఫ పట్టిక	23
25. తత్సమ లక్షణము	24

26.	సంస్కృత ప్రాకృతసమములు	25
27.	తద్భవ ఇక్షణము	26
28.	తద్భవములు	27
29.	కొన్ని వింత తద్భవములు	28
30.	దేశ్యము	29
31.	అంధ్ర దేశ్యాన్య దేశ్యములు	30
32.	గ్రామ్యము- అనింద్యగ్రామ్యము	31

సంధి పరిచ్ఛేదము:

32-77

1.	ఉకారసంధి	33
2.	ద్రుతలోప పూర కోకారసంధి	34
3.	సంహితా యకారాగమము	35
4.	అకార సంధి	36
5.	అకారసంధి లేని చోటులు	37
6.	ఇకార సంధి	38
7.	సమాపక క్రియల 'ఇ' కారసంధి	40
8.	ద్రుతప్రకృతిక సంధి	40
9.	అప్రేడిత స్వర సంధి	41
10.	ప్రత్యయాచ్ఛరక సంధి	42
		48
		48
		44
		45
		46
		47
		48
		49
		50
		50

21.	పదాది ద్రుతలో పాఠావము	51
22.	సామాసిక ద్రుతలోప ద్రుతాగమములు	52
23.	సామాసిక స్వత్వసంశ్లేష నిషేధము	54
24.	ఊగాగమ సంధి	55
25.	ఊగాగమ విశేషములు	56
26.	ఊగాగమ సంధి	57
27.	'పు-ంపు'ల విధానము	58
28.	తద్ధర్మ విశేష ణోకారమునకు 'ను' గాగమము	60
29.	ఇతర 'ను' గాగమములు	60'
30.	ప్రాతాది సంధి	62
31.	ప్రాతాదిసంధి యుదాహృతులు	62
32.	ఆమ్రేడిత కదాదిసంధి	64
33.	నిందాద్యామ్రేడిత సంధులు	65
34.	చేతాది విభక్త్యుక్తసంధులు	67
35.	అందింద్వింధు విభక్తిసంధి	67
36.	'అది-అవి' అనువాని 'అ' కారలోపము	68
37.	'ది-వి' విభక్తులు	69
38.	పద్యాది పరకసంధి	70
39.	ప్రార్థనాద్యర్థక 'ము' లోపము	71
40.	ఆమ్రేడిత మధ్యమ 'ము' లోపము	71
41.	సంస్కృత తానుకరణము	72
42.	అనుకరణ రహిత పదాది శబ్దములు	73
43.	ధ్వన్యనుకరణ సంధి 'ము' గాగమము	75
44.	వాక్యవసానసంధి పాక్షికత	76

తత్సమ పరిచ్ఛేదము

78-149

1.	సంస్కృత సుబంత శబ్దములు	78
2.	తత్సమశబ్ద వివరణము	94
3.	తెల్లు నామ విభక్తులు	95

4. నామవిభక్తుల సుగాగమాదులు	96
5. సంబోధన ప్రథమా విభక్తి	97
6. మహదమహ ద్వివరణము	98
7. పారిభాషిక లింగ, లింగసములు	99
8. విశేషణ లింగము	100
9. మిత్రాదులు	100
10. మహద్వివక్షాది స్థలములు	101
11. దుమంతము	102
12. నిగాగము	108
13. నిగాగమోదా హృతులు	104
14. ఆచ్ఛిక దుమంతములు	105
15. కు-ను మున్నగు వాని 'ఇ'త్వము	105
16. 'కు-ను' మున్నగువాని 'ఇ' త్యాభావము	106
17. నక్కు, నుక్కుల వివరణము	107
18. లట్టు విపృతి	108
19. సంబోధన ప్రథమవిధులు	108
20. 'ఇగా' ప్రత్యయము	109
21. 'ము' వర్ణక విధానము	111
22. ముగాగమము; మ్ము-ంబులు	112
23. 'ము' వర్ణకలోప దీర్ఘములు	118
24. ఇ-గ్లో-రా సూత్రము	114
25. బహువచనము-'ఉ'కారము	115
26. ఉపోత్త మేత్వమునకు 'ఉ'త్వము	115
27. వువర్ణక, వుగాగమములు	116
28. ఋకారాంత శబ్దవిధి	118
29. దీర్ఘమునకు హ్రస్వము వచ్చుట	119
30. ప్రాతిపదికాంత దీర్ఘమునకు హ్రస్వ తదభావములు.	120
31. దులోప నిత్యత	121
32. స్త్రీలింగ ప్రథమైక వచనలోపము	121

33.	ములోపము దర్పాదులకు నిత్యము	122
34.	'ధర్మపు- రూపు' మొ. సాధువులు	123
35.	'సురలు-అసుర-దూత-భువి' శబ్దములు	124
36.	నావ-రై-రో-గ్లో-గ్లో-రైని మొ.	125
37.	కంధరాదులు	126
38.	తెల్లన విభక్తియోగము లేనివి	126
39.	హరింత తత్సమ శబ్దముల ప్రాతిపదికములు	127
40.	ప్రథమైక వచనతుల్యముల ప్రాతిపదికము	128
41.	ద్వితీయైక వచనతుల్యములు	129
42.	ఉభయ రూపములు	131
43.	హరింత శబ్దముల విశేషములు	131
44.	హరింత శబ్దరూప సాధనము	132
45.	కొన్ని హరింతముల విశేషములు	134
46.	కొన్ని నకారాంతముల స్త్రీత్వాతిదేశము	135
47.	ఆత్మాది శబ్దములు	136
49.	రాజ శబ్దము	137
50.	జగదింద్రుని చ్చబ్దములు	138
51.	సాంతామహత్తులు	139
52.	సాంతమహన్నహతీ వాచకములు	139
53.	వేద పురోధ మనస్సు (మనస్సు)-దివి	140
54.	స్త్రీ ప్రత్యయములు	141
55.	ఋదంతములు	143
56.	మణికొన్ని స్త్రీ ప్రత్యయములు	143
57.	మహతీతర స్త్రీలింగ విశేషములు	146
58.	భవచ్చత్రాదులు	148

అచ్చిక పరిచ్ఛేదము

149-207

1.	బల్లిదాదులు	150
2.	మగధులు	151

3.	రు-ర-లు-‘ండు’ అనునవియు వచ్చుట	152
4.	విలుకాండురు-విలుకాండు-విలుకాలు	153
5.	కూతులు-కూతురులు	154
6.	‘అండురు’ అప శబ్దము-‘అండురు’ సుశబ్దము	155
7.	‘కు’ తప్ప-‘లు’ సాదువు	157
8.	‘త్రాకులు’ మున్నగునవి యపశబ్దములు	158
9.	ఊర్లు-ఊర్లు-గోర్లు, గోర్లు	159
10.	లాదేశము	159
11.	ఎడ్డు-వడ్డు-రేంట్లు-అనంట్లు-శీండ్రించు	160
12.	ఔప విభక్తిక లివర్తనలలు వర్తాంత శబ్దములు	161
13.	కలవ్యాదుల బహుత్వమందలి “కుజ్జ”	163
14.	చేలు-పేలు-మీలు	164
15.	యు వర్తాంత శబ్దముల రూపభేదములు	165
16.	కొన్నిటి యంశ్యలోపము	166
17.	ఇయాంత శబ్దములు-పదాంత ‘ఉ’ కారలోపము	167
18.	మూర్పడెన్-ఇంద్రున్వలెన్-నన్-సన్-తన్	168
19.	అక్కటాదుల జడ్డకు లోపము	169
20.	అత్తైతై-కన్నదరె-అడపము	170
21.	కిన్క-అబ్రము-విన్మ-అద్రుచు	170
22.	నల్లెరు-నల్లెరు, ఊయె-పయ్యెద-తాయెతు	172
23.	‘ఊయేల’ మొ. తొలియచ్చుమీది ద్విత్వము	173
24.	ఆరటము	174
25.	ఓయారము-ఓయారము	174
26.	ఏతము-ఏతాము	174
27.	అణగు-దక్కు (డక్కు)-జూజము-అచ్చటు-ఇరులు మొ.	175
28.	జాత్యేక వచనాదులు	176
29.	క్రీడా వాచకాదులు	177
30.	పూజ్యతా బహుత్వము	177
31.	పూజ్యతాతిశయము	178

82.	అన్నాదిమహత్వ ఐహత్వము	178
88.	అన్నాదుల సిద్ధరూపోదాహృతియే సుకరము	179
84.	ప్రాచీన మతమున సర్వనామ సంజ్ఞ లేదు	180
85.	సర్వతాప దాద్యర్థములు	181
86.	తచ్చద్వార్థక రూపములు	184
87.	'ఇదమ్' శబ్దార్థక రూపములు	186
88.	యత్కి-మర్థక రూపములు	188
89.	పూజ్యార్థకత-యుష్మద్దర్థక శబ్దము	190
40.	అస్మదాత్మార్థకములు	192
41.	'తా' శబ్దము ఏ కార్థకము	198
42.	ద్విప్రభృతులు	196
43.	రూపాంతర వివృతి	198
44.	సంఖ్యావాచక విశేషరూపములు	199
45.	పూరణార్థకము 'అవు' అనునది కాదు	200
46.	'అన్ని' ప్రభృతులు మహతీత్వమున మాహత్తుల్యములు	201
47.	ఔపవిభక్తికములు	202
48.	ఊర్వాదుల 'అ'త్వము సప్తమ్యర్థకము మాత్రమే	204
49.	'టి-ంటి-అటి' అను నౌపవిభక్తికములు	205
50.	'అటి-తి' మొ. ఔపవిభక్తికములు	206
51.	ఔపవిభక్తికముల అర్థము	207

కారక పరిచ్ఛేదము

208-241

1.	ప్రాతిపదికార్థ ప్రథమ	208
2.	ఉక్తార్థ ప్రథమ	209
3.	ద్వివిధ ద్వితీయ	211
4.	అప్రేరణకర్తకుఁ గర్మాది ద్వితీయాదులు	212
5.	కర్తృవాచకము 'చేత' వర్ణకాంతమగును	214
6.	'చేత, తోడ' వర్ణకములు	214
7.	'చేసి' యను ప్రయోగము	215

8.	'తుల్యార్థక' శబ్దముల యోగము	216
9.	ఉపయోగము	217
10.	సంప్రదానము	217
11.	అపాదానము	219
12.	'ఉండి-ఉంచి'	220
13.	తొట్టి మొ. ప్రభృత్యర్థకములు	222
13.అ	కందె-పట్టి వర్ణకములు	223
14.	'యొక్క-చి-చి' ప్రత్యయములు	224
15.	ప్రథమయందు షష్ఠి-నిర్ధారణ షష్ఠీసప్తములు	226
16.	అధికరణ త్రై విధ్యము-నిమిత్తసప్తమి	227
17.	ఒకవిభక్తితో మఱొక విభక్తి	229
18.	తృతీయా సప్తమ్యర్థక ద్వితీయ	230
19.	ద్వితీయార్థక ప్రథమ	232
20.	కాలాద్య వాచక ప్రథమ	233
21.	విశేషణ విశేష్య విభక్తులు	234
22.	భావ్యర్థ వ్యవధానమున విశేషణము ప్రథమాంతమగుట	236
23.	యుష్మదస్మద్విశేషణ రూపములు	238
24.	వాక్యగత పదముల క్రమ నిరపేక్షత	240
సమాస పరిచ్ఛేదము		241-298
1.	వృత్తులైదువిధములు	242
2.	అలౌకిక విగ్రహము-ప్రాదులు	242
3.	ఏకదేశాన్వయము	243
4.	సమాస మైచ్ఛికము	244
5.	అలుక్సమాసములు	245, 248
6.	సిద్ధ సమాసములు	246
7.	తత్పురుషము-దాని విశేషములు	247
8.	కర్మాధారయ లక్షణము-పుంవద్భావము	249
9.	సమాసాంతములు	250
10.	ఉత్తరపదలోపి సమాసములు	251
11.	ఉపమాస సమాసములు	252

12.	ద్విగు త్రైవిద్యము	253
13.	ద్విగువు-దానిలోని జీవు	254
14.	ద్వంద్వ సమాసము	254
15.	సమాహార ద్వంద్వము	256
16.	బహుప్రీహ	258
17.	వ్యధికరణ బహుప్రీహ	259
18.	అన్యపదార్థప్రాధాన్యము లేని బహుప్రీహలు	261
19.	బహుప్రీహ సమాసాంత ప్రత్యయములు	261
20.	సమాశ్రయ విధులు	264
21.	సిద్ధసమాసాశ్రయ విధులు	265
22.	స్వర సంధులు	266
23.	హల్ సంధులు	268
24.	శ్వాసనాద సంధులు	270
25.	దకార, తకార సంధులు	271
26.	'న-మ' పరకసంధి	271
27.	అనుస్వార సంధులు	273
28.	విసర్గ సంధులు	273
29.	సాధ్యసమాస ప్రకరణము	275
30.	సాధ్యసమాస త్రైవిద్యము	277
31.	జ్ఞాపక సిద్ధ సమాసములు	278
32.	ఉపమానవాచక సమాసములు	280
33.	పజ్ -ప-వర్ణకములు	282
34.	సమానాధికరణ సమాసములు	283
35.	బిరుదోత్తరపదక సమాసము	284
36.	త్రిక సమాసము	284
37.	'చోటు' శబ్దము	285
38.	'అయి-ఆయి' అనునవి వచ్చుట	286
39.	నల్లదులు 'ని' గాగమము	287
40.	కర్మధారయాభాస	288

41.	తచ్చుల్ల వకారాదిలోపము	290
42.	అలరుఁబోడి	290
43.	మిశ్ర ద్విగువు	291
44.	మిత్రాచ్చిక సమాహార ద్విగువులు	292
45.	ఆచ్చిక బహుప్రీహి-మిత్రబహుప్రీహి	293
46.	బహుప్రీహిలోని సమాసాంతములు	295
47.	ద్యుంద్య సమాసము	295
48.	నిక్కలాదులు	297

తద్ధిత పరిచ్ఛేదము

299-311

1.	ఆచ్చిక తద్ధిత ప్రత్యయములు	300
2.	స్వార్థమున వచ్చు ప్రత్యయములు	302
3.	మత్స్వర్థీయములు	303
4.	పరిమాణార్థకాదులు	309

సంస్కృత తద్ధితములు-అపత్వార్థకములు

312-342

1.	ఆద్యచ్చుల వృద్ధి	318
2.	తద్ధితాజ్ యకార పరక విధులు	314
3.	జత్వ విధి	317
4.	ఇనేయాది ప్రత్యయములు	319
5.	బహుత్వమున నపత్య ప్రత్యయము లోపించుట	320
6.	వికారాద్యర్థకములు	324
7.	వివిధార్థక తద్ధితములు	326
8.	భావార్థక తద్ధితములు	328
9.	షత్వవిధి-కల్పాది ప్రత్యయము	329
10.	మత్స్వర్థీయములు	330
11.	వతు ప్రత్యయాంతములు	331
12.	ఆ స్త్యర్థక 'ఇన్' ప్రత్యయము	332
13.	సమాహారార్థకములు-పూరణార్థకములు	333
14.	సంఖ్యా సర్వనామ తద్ధితము	334

15.	తయద్-తర-తమ ప్రత్యయములు	335
16.	ఇమన్-చరద్ ప్రత్యయములు	337
17.	'శస్-కృత్వన్-సుచ్-మయ' ప్రత్యయములు	338
18.	'చుంచ-చణ-ఇత-ద్వి' ప్రత్యయములు	339
19.	కార-ఇఫాదులు	341
20.	సార్వనామిక శబ్దములు	341
క్రియాపరిచ్ఛేదము-సంస్కృత క్రియల వివరణము		343-353
1.	సార్వధాతుకార్థధాతుకాది సంజ్ఞలు	344
2.	'భూ-అడ్-హు-దిష్-సు-తుద్' ప్రభృతులు	346
3.	రుద్-తన్-క్రి-చుర్ ప్రభృతులు	347
4.	ప్రేరణ రూప సాధనము	349
5.	ఇచ్ఛార్థక 'సన్నంత' రూపసాధనము	350
5అ.	యజ స్తములు	351
6.	సంస్కృతనామ ధాతువులు	351
7.	కర్మార్థకము	353
క్రియా పరిచ్ఛేదము-తెనుగు క్రియల వివరణము		354-431
1.	తత్సమధాతు రూప నిర్మాణము	355
2.	తత్సమధాతు స్వరూప స్వభావములు	357
3.	రిడంతాదులగు తెల్లు క్రియలు	358
4.	పురుషబోధక ప్రత్యయములు	360
5.	ఉన్నానుబంధ 'చు' శబ్దములు	361
6.	నన్నయతిక్క-రాదుల వర్తమానరూపములు	363
7.	భూతవిశేషములు	364
8.	నన్నయ్య తిక్క-నాదికాలముల రూపములు	365
9.	భవిష్యద్రూపములు	365
10.	లాట్రరూపములు	367
11.	మధ్యమ 'వు' లోపము	368
12.	'లూట్టు' రూపములు	369
13.	ఉభయకర్తృక ప్రార్థనము	371

14.	'ము' వర్ణక ద్వైవిధ్యము	371
15.	వ్యతిరేక రూపములు	372
16.	ఎ ఏ లయోగము	373
17.	భావార్థక 'ట' వర్ణకము	376
18.	'అడ' ప్రత్యయము-భావార్థకనుజీ	377
19.	'మిజీ-ఇ' ప్రత్యయములు	379
20.	క్తార్థకవిశేషములు	381
21.	తుమర్థభావ లక్షణములు	382
22.	చేదర్థకము	383
23.	'చున్' వర్ణకము	384
24.	తద్ధర్మాద్యర్థక విశేషజాదుల యుదాహృతులు	385
25.	ఉన్న-కలజీ-నవర్ణకాదుల యుదాహృతులు	386
26.	కర్తృ కర్మార్థముల వచ్చు లకారాదులు	387
27.	ఇయుడాగమము	289
28.	ఇద్దాదుల నవర్ణకంబున కత్వము	391
29.	'కొను' ధాతుపరకత్వమున 'ఇ' గాగమము	392
30.	'కొన్-కొ-కు-క' అనునవి యుపేక్ష్యములు	393
31.	యకారము సకారమగు చోటులు	394
32.	"తి-దు-ట" పరకత్వమున 'అన్వాదుల' రూపములు	395
33.	"ఉండు" యి లోప విషయము	396
34.	ముజీపరక "కొను" ధాతు రూపములు	397
35.	ప్రేరణించుక్కు-	399
36.	రంజాదుల 'ఇల్లు'	400
37.	ఇంచుగర్థక 'చు' గాగమము	402
38.	ప్రేరణార్థక 'పుక్కు'	403
39.	ఇంచుక్-చుక్-పుక్ పరకాగమాదేశ లోపాదులు	404
40.	అన్వాదులు-అద్దాదులు	406
41.	చెఱుచు-చెర్చు-చెఱుపు	408
42.	పఱుచు-పఱచు	408

43.	ప్రేరణించుక్కు-మీద, ప్రేరణించుక్కు-లేదు	409
44.	'ఉ'త్వమధ్య'మి'త్వ మధ్య మగుట	410
45.	ముత్పరకత్వమున 'ప-వ'	411
46.	ఇవ్వన్-ఓలువన్ మొ వ్యావహారికములు	412
47.	గర్జింపుచున్-చేరుపుచున్-చుదు-తు	413
48.	ముత్పరక విధులు	414
49.	'నేరుచు'-'పోవు'	416
50.	అగు-పోవుల కడ వారి లోపము	417
51.	పిలుచు 'చు' లోపము	418
52.	అయి-ఐ; అవు-ఔ	419
53.	లట్పరకత్వమున 'కలుగు' నకు 'కల'	420
54.	లజ్ఞాది పరకత్వమున 'కల్లు'	422
55.	'వలచు' వ్యతిరేక రూపములు	423
56.	ఘటక క్రియలు	423
57.	'తెంచు' ధాత్యనుప్రయోగము	425
58.	'కాన్-కన్' అనువాని ప్రయోగము	427
59.	శబ్దపల్లవ క్రియలు	428
60.	ఆత్మార్థా ద్యభిధానము	430

కృదంత పరిచ్ఛేదము (అచ్చికము)

432-446

1.	ధాతువు తుది 'కా'దుల లోపము	433
2.	'ఇమి-రజ్' అను కృత్తులు	434
3.	'కువ-ట' ప్రత్యయములు	435
4.	'టు-ప' ప్రత్యయములు	436
5.	'త-పు' వర్ణకములు	437
6.	పు-ఇంపు-ఇక వర్ణకములు	438
7.	నవర్ణ కోదాహృతులు	439
8.	'బడి-గడ' వర్ణకములు	439
9.	'ఇకి-వు-అ' అనుప్రత్యయములు	440

10. 'అక-డు' ప్రత్యయములు	442
11. 'ఉ' ప్రత్యయము	443
12. 'వడి' ప్రభృతులు-'ఇ' ప్రత్యయము	443
13. 'ఇడి-ఎన-పుర' ప్రత్యయములు	444
14. 'మతి-వు-వలి-ఇలి-వ-నల-కడ' ప్రత్యయములు	445
సంస్కృత కృదంతము	446-475
1. తవ్య-అసీయ-యప్రత్యయము	447
2. 'ఇ' డాగమము	448
3. తవ్యాదులు-తృణ్-ఐక-ప్రత్యయములు	450
4. జీన్-అన-అన్ ప్రత్యయములు	451
5. 'ఐక' ఆశీరాద్యర్థక ప్రత్యయములు	453
6. శ్విబాదులు	455
7. 'త్ర' మొదలగు కృతులు	457
8. 'క్త-క్తవతు' ప్రత్యయములు	458
9. అనునాసిక లోపము-'త' కారమునకు 'స' కారాదేశము	459
10. 'క్త' ప్రత్యయాంత నిపాతములు	460
11. ఖావ-కర్మ-కర్తర్థక 'క్త' ప్రత్యయము	461
12. శతృ-శాన-ప్రత్యయములు	463
13. 'శతృ' ప్రత్యయాదేశములు	464
14. ఇష్ట-ష్ట-స్ను మున్నగు ప్రత్యయములు	465
15. షుజ్-అల్-అనద్ ప్రత్యయములు	467
16. సన్నంతముల 'ఉ' ప్రత్యయము	469
17. 'ఉక'-'యజ్ లుక్' ప్రత్యయములు	470
18. త్రిమగాది ప్రత్యయములు	470
19. సన్నంతముల మీది 'అ' ప్రత్యయము	472
20. 'అ-అన' ప్రత్యయములు	472
21. 'తుమ్' ఆది ప్రత్యయములు	474

అనుబంధము

1. గుణవద్గ జాగుణవ ద్గణములు (కౌముదీ రజతోత్సవ సభాద్యక్షోపన్యాసము)	476
--	-----

శ్రీ వాగ్దేవతామైనమః

బాలవ్యాకరణోద్ఘోతము సంజ్ఞాపరిచ్ఛేదము

కావ్యసంస్కృతభాషకు వర్ణము లేబది. ౧.

(వ్యా-సం-౫-విష) (బా-సంజ్ఞా ౧ సూ)

“అ-ఆ-ఇ-ఈ-ఓ-ఊ-ఋ-ౠ-ఎ-ఐ-ఒ-ఔ” అనునవి (౧౪) యచ్చులు=(స్వరములు-ప్రాణములు). ౧-౩. (౨) ఉభయములు. “క-ఖ-గ-ఘ-ఙ, చ-ఛ-జ-ఝ-ఞ ట-థ-డ-ధ-ణ, త-థ-ద-ధ-న, ప-ఫ-బ-భ-మ, య-ర-ల-వ శ-ష-స-హ-ఱ” అనునవి (౩౪) హల్లులు = (వ్యంజనములు-ప్రాణులు). ‘అచ్చులు - హల్లులు’ అను సంజ్ఞలు మాహేశ్వరసూత్రప్రత్యాహార సిద్ధములు. “అ-ఇ-ఉ ణ్. ఋ-ౠక్. ఏ-ఓ ఙ్. ఐ-ఔచ్. హ-య-వ-ర-ల. ఱ-ణ్. ఇ-మ-జ-ఞ-నమ్. ఝ-ఫ-జ్. ఘ-ధ-ధవ్. జ-బ-గ-డ-దఙ్. ఖ-ఫ-చ-త-థ-చ-ట-తవ్. క-పయ్. శ-ష-సర్. హల్ ఇతి మాహేశ్వర రాణి సూత్రాణి.”=ఇవి మాహేశ్వర సూత్రములు. వీని తుదిహల్లు ‘ఇత్’ సంజ్ఞ గలది. అంత్యమగు నిద్వర్ణముతోఁ గూడిన యాదివర్ణము ప్రత్యాహార సంజ్ఞ గలది.

ముగ్ధబోధవ్యాకరణమున (ముగ్ధబోధము పాణిసీయానుసారి) నీ ప్రత్యాహారములకు బహులుగా ‘సమాహార’ము లని వ్యవహరింపబడును. అందును ‘అచ్చు’లనియే వాడబడును గాని ‘హల్లు’ లనుటకు మాఱుగ ‘హస్సు’ లని వాడబడును. అందలి సూత్రములు “అ-ఇ-ఉ-ఋ-ౠ-క. ఏ-ఓ-జ. ఐ-ఔ-చ. హ-య-వ-ర-ల. ఇ-ఞ-న-జ-మ. ఝ-థ-ధ-ఘ-భ. జ-డ-ద-గ-బ. ఖ-ఫ-చ-త-థ. చ-ట-త-క-ప, శ-ష-సా ద్యనాఖ్యాః. ఏషాం మధ్యే యే వర్ణాస్తే ఆదివర్ణాస్త వర్ణ ‘సమాహార’ సంజ్ఞాః స్యుః” (ముగ్ధ-౩వసూ). పాణిని ముని

నాటికి “ల” (ళ) కారోచ్చారణము రాజేదు, దీనిని ‘ళ’ అని పలుకుట తప్ప. అది (ళ) ద్రావిడవర్ణము.

‘ం’ అనుస్వారము. ‘ః’ విసర్గము ‘క-ఖ’ లకు ముందటి విసర్గము ‘గ’ = జిహ్వమూలీయము. ‘ప-ఫ’ లకు ముందటి విసర్గము ‘గ’ = ఉపద్భాసీయము. అనుస్వార విసర్గము బలయము (అచ్చులు-హల్లులు) లనబడును. ఇందలి అనుస్వారము సకార జన్యము; విసర్గము సకారజన్యము.

‘అ-ల’ (ళ) అనువాని వివరణము

౧ వ వివరణము : ‘అ’ కారము సంస్కృతమందును, ద్రావిడ భాషలందును¹ గలదు. ‘Pleasure’ అను నాంగ్లశబ్దములోని ‘sure’ అనుదానివంటి దానిలోనిది దీని యుచ్చారణము. ‘అ’ అను నీలిపి ప్రాచీనాంధ్రభాషననుమలందు గలదు. “ఈ అ నము = (ఈలనము) = (స్తుతి). హే అ నము (హేలనము) = (పరిహాసము)-మున్నగు శబ్దములలోనిది ‘అ’ కారమే. దానిని ‘ల’ (ళ) కారము గాను ‘ద’ కారముగాను బిల్కుట యర్వాచీనము. అలము ‘ల’ (ళ) కారోచ్చారణము “వ్యాళ, గోలా”ది శబ్దములలో నర్వాచీనముగా నేర్పడినది. రెండచ్చుల నడిచి ‘ద’ కారము నీషత్ స్పృష్టముగా, ననగా ‘అ’ కారముగా సయితము పలుకుదురు.²

ప్లుతము = గ్రాకారము

౨ వ వివర : వైదిక సంస్కృతభాషకు వర్ణము లఱువది నాలుగు.³ అందుఁ బై నుదాహరించిన ‘అ’ కారము, (దుస్సస్పృష్ట) ప్లుతాక్షరములును గలవు. కావ్యసంస్కృతమునఁ బ్లుతాక్షరములు లేవు దూరాహ్వన గాన రోద

1. సంస్కృత ప్రాకృతములు, పాళీ-హిందుస్థానీ, బెంగాలీ, ఉరుదు మొదలైనవి గౌడభాషలు. అఱవము, కన్నడము, తెలుగు, మలయాళము మొ॥ ద్రావిడభాషలు.

2. ‘అజ్ఞాధ్యస్త దకారస్య’ అ (ద) కారం జహ్వాలా జగుః (సాయన భాష్యము). ‘యుద్ధస్తఖిలపరిధూత...’ (ద్వితీయ కులోత్తుంగ చోడదేవుని పొందుప గ్రామశాసనము. ఇండియన్ ఏంటికైర్వరీ ౧౪ వ నెంబరు).

3. :- “త్రివర్ణి శృతుష్టర్ణిర్వా వర్ణా శృమ్ము మతే మతాః ...దుస్సస్పృష్ట

నాదులందు సంస్కృతమునఁ బ్రుతము వాడఁ బడును. దాని లిపి '౩' అనునది. కావ్యసంస్కృతమున నట్టి యేకం సైకము ఏక మాత్రా ద్విమాత్రాహపము లగు (మాత్ర యనఁగా సెకండుతో నయిదవ వంతు కాలము) హ్రస్వదీర్ఘ స్వరములె వాడఁబడును. సీ.హ మహారాజ, మహామహీరక్షణదక్ష దక్షిణ బాహుదండ, దండితారాతి, నిషధరాజాగ్రణీ, సన్నిట్టు...విడిచి...ఆ. వె... అటుచున్నదాని యాక్రందనధ్వని... (ఆర. ౨ వ ఆ. ౮౨-౮౮-ప)

౩ వ వివ : '౨' అను దీర్ఘవర్ణమును బాణినీయు లంగీకరింప కున్నను నితర సంస్కృత వ్యాకర్తృ ప్రభృతు లంగీకరించుచున్నారు. మాతృకాపూజలో '౨' కార మావశ్యకము. వాగ్దేవతాకార లేఖనమున నీ వర్ణము గలదు. "౨ం నమో దక్షిణగణ్ఠే. ౨ం నమో వామగణ్ఠే." (ఋగ్వేదాంతత్రయము, శబ్దకల్ప ద్రుమకోశము.) "సీ... ౨వ. ర్థద్యంధ్య ముభయదంతచ్ఛదములు..." (అప్పక. ౨వ ఆ. ౩౯౩వ ప.)

లఘులఘు 'య-వ'లు - శ్వాసనాదాది సంజ్ఞలు

౪వ వివ : సంస్కృతమున 'య-వ' లకు లఘులఘుల మూర్ధారణ భేదము ప్రాచీనకాలమునను గలదు. లకారమున కట్టి భేద ముద్ఘాతీనముగఁ గల్గెను. 'వ్యా-గో-ల-గర-ల-సర-లా' దిశబ్దములం దలఘు లకారోచ్చారణ ముద్ఘాతీనముగఁ బ్రసిద్ధమై యున్నది. వర్ణసమామ్నాయమున లఘులఘువులకుఁ బృథగ్గణనము లేదు. లఘు లఘువులగు 'య-వ-ర' లను వేఱుగ గణింపని నన్నయ 'ల'=(ళ) కారమునకుఁ బృథగ్గణనము చేసె ననుట విశ్వసింపఁదగినదిగాదు. సూరి 'ళ' కారమును సంస్కృతవర్ణసమామ్నాయమునఁ జేర్చుట సరికాదు. అయ్యది ద్రావిడ మూర్ధన్య 'ళ' కారము. 'గయ్యాః-కూళ-తుళ్ళు' మున్నగు

శ్చేతి విశ్లేషః । ౨కారః స్థిత ఏవ చ" (వై. పా. ౨౨౫ విష. పాణినిశిక్ష). దుస్సృష్టమనఁగా 'అ' కారము.

1. వ్యోర్థముప్రయత్నతర శ్కాకటాయనస్య (౮-౩-౧౯). (సి.కె. ౧౬౮వ సూ.) "యశ్రుతిరః (౧-౩-౧౦) అకారపూర్వః అకారః లఘుప్రయత్న తర యకారశ్రుతి ర్భవతి ఆయవో." (షడ్వా-౧౧ వ పుట.) "దన్త్యచఙౌ గురు రలౌచ విస్తయుతా" (వ్యా-సం-౨౯ 11 విష) "లఘవోఽలఘవశ్చేతి । ద్వేధా నస్తాన్ విదన్తి శాస్తారః" (ఆం-చిం) (వ్యా-సం. ౫౪ విష).

శబ్దములలోనిది. దంత్యమగు నలఘు 'ల' కారమును మూర్ధన్యమగు 'ః' కారముగఁ బలుకుటయు దాని లిపితో వ్రాయుటయు సరికావు. బొట్టు 'ల' కారముగ నలఘు లకారమును వ్రాయవలయునని నన్నయ సూత్రించెను. "దన్త్యచఙ్గా గురు రలౌచ బిన్దుయుతౌ" (వ్యాసం. ౨౯ || ౪). ఇప్పు దన్త్యచఙలపై '—' అని నిల్పుదురు.

౫వ వివ: 'క—ఖ—గ—ఘ—ఙ' అనునవి 'క'వర్గము. ఇట్లే తక్కిన వర్గము లను దెలియనగును. వర్గప్రథమ ద్విత్వీయములును విసర్గమును 'శషసహ' లును శ్వాసములు; తక్కిన యక్షరములు నాదములు. వర్గద్విత్వీయ చతుర్థములును, శ—ష—స—హ, విసర్గములును మహా ప్రాణములు. తక్కినవి యల్పప్రాణములు. 'ఙ—ఞ—జ—ఞ—ఘ' లును, ననుస్వారమును ననునాసికములు. వర్గాక్షరములెల్ల స్పర్శములు. 'య—ర—ల—వ' లంతస్థములు. 'శ—ష—స—హ' లూష్మములు. వకారము దంతోష్ఠ్యము. 'ఏ—ఐ—ఓ—ఔ' లు సంధ్యచ్చులు. ఐకారోచ్చారణమున 'అ—ఇ' అనునవియును, 'ఔ' కారోచ్చారణమున 'అ ఉ' అనునవియును, విశ్లిష్టావయవములుగా సంధించియుండును. 'ఏ—ఓ' ల యుచ్చారణమున నవి ప్రశ్లిష్టావయవములుగా సంధించియుండును (విశ్లిష్ట=వేణుయన, ప్రశ్లిష్ట=కలిసిన) 'అ—ఆ—ఏ—ఐ—ఓ—ఔ' లును 'క' వర్గమును, 'గ' 'గ' 'గ' అనునవి యును జిహ్వమూలీయములు (వీనిని బాణిసీములు కంఠ్యము లనుట సరికాదు.). 'హ' కారము మాత్రమే కంఠ్యము. 'ఇ—ఈ—ఏ—ఐ' లును 'చ'వర్గమును 'య—శ' లును దాలవ్యములు. 'ఉ—ఊ—ఓ—ఔ' లును 'ప' వర్గమును నుపధ్మాసీయమును (గ'ప—గ'ప) నోష్ఠ్యములు. 'ఋ—ౠ' లును 'ట' వర్గమును 'ర—ష' లును మూర్ధన్యములు. రకారమును దంత్యమే యని ప్రాణిశాఖ్యములు చెప్పుచున్నవి. '౧—౨' లును, 'త' వర్గమును, 'ల—స' లును దంత్యములు. వ కారము దంతోష్ఠ్యము.

గురులఘ్వాది సంజ్ఞలు

౬ వ వివ : అచ్చులలో హ్రస్వ మేకమాత్రాకాలికము. దీర్ఘము ద్విమాత్రాకాలికము. త్ర్యాదిమాత్రాకాలికము స్థైర్య మందురు. అది కావ్యసంస్కృతమున లేదు. వ్యంజన మర్థమాత్రాకాలికము. మాత్రాకాలమనగా సెకండులో (౧/౫) నయిదవవంతు కాలము. అచ్చే యక్షరము. వ్యంజన మక్షరాంగము. 'క్ష' మున్న

గునవి యేకమాత్రికములె. సంస్కృతమునఁ బద్యపాదాంతము పాక్షికముగ గురువగును. తెల్లనఁ బాదాంతత్వము గురుత్వహేతువుగాదు. ఏకమాత్రికమగు హ్రస్వము లఘువు. ద్విమాత్రికమగు దీర్ఘము గురువు. హల్ సంయోగ విసర్గాను స్వారములకు ముందటి హ్రస్వాచ్చును గురువె. 'ప్ర-ప్ర' అను సంయోగము లకు ముందటి హ్రస్వాచ్చు వికల్పముగా గురువగును. చ. కృప కృతవర్మలం గడిమి గిట్టి శిఖండి ప్రభద్రకుల్ (శల్య. ౧ వ ఆ. ౨౨౧) కం. చూతఫలంబ య్యవనిజమువలన నమ్ముని ప్రవరు పృథూత్సంగతలముపై వడిఁ బడియెన్ (సభా-౧వ ఆ. ౧౪౩). "ఈదంతా ఇద్యదేవ కృత హ్రస్వాః" (ఆం-చిం). కం. సంద్రం బననౌ శతతాశదమ్నహ్రదమునఁ బడియెన్ (కళా. ౪వ ఆ. ౫౧వ ప). వెలిగందలనారయాది సామాన్య కవులు క్రావడికి ముందున్నదెల్లఁ బాక్షికముగ లఘు వనునట్లు ప్రయోగించిరి. అవి ప్రామాణికములు కానేరవు. "క. ఆరయ వర్తింపలేరు హరబ్రహ్మాదుల్ (భాగ. ౧౧వ స్కం-౬౧) ఘనతరముగఁ జంద్ర సూర్య గ్రహములఁజూడన్ (భాగ. ౧౨వ స్కం. ౧౨); ౧౧-౧౨ స్కంధముల కర్త వెలిగందల నారయ. చూ. వ్యా-సం-80, 1V విష. విస్తరము)

సంయోగ పూర్వ గౌరవము

కూచినుంచి తిమ్మకవి సర్వలక్షణసార సంగ్రహమున (౨వఆ-౨౩) పద్యాదులలో క్రారకు ముందటిది పాక్షికముగ లఘు వనుచు మహాకవి ప్రయోగ ములు చూప యత్నించెను. "గీతవాద్య వినోద క్రియలఁ దగులు" (కాశీ. ౪వ ఆ.) ఇది నావద్దనున్న సాతాని ప్రతిలో సైతము "గీతవాద్యవినోదకేః దగులు" అని యున్నది. ౬. "కావునఁ గామక్రోధములఁ గ్రాచు" (శాంతి. ౨వ ఆ-౨౫౧). ఇది ఛావిళ్ళవారి ప్రతిలో "కావునఁ గామరోషములఁ గ్రాచు" అని యున్నది.

సంస్కృతమందువలెఁ గాక తెల్లనఁ బొల్లు వ్యంజనమునకు ముందటి యక్షరము గురువగును. ఉ.రాజమహేంద్రుఁ డున్నతెన్ (ఆది. ౧వ ఆ-౩). ఇందలి 'తిన్' అనునది గురువు.

తెలుగున వ్యస్తపదాన్త హల్పంయోగమునకు ముందటి లఘువు సంస్కృతమందువలె గురువు కానేరదు. ఉ...నరపాలుఁడు శాపముఁ గ్రమ్మ రింపఁగన్" (ఆది ౧వ ఆ-౧౦౧) తెల్లనందురు సిద్ధసమాసములందు భిన్న పదాన్తసంయోగమునకు ముందటి హ్రస్వము గురువె యగును. కం.....వివి

దాగమ విహితశ్రమఁడు తుహినకరుఁ డురుకాంతిన్. (ఆది. ౧వ ఆ. ౪) సాధ్య సమాసమం దట్లు కానేరదు. కం. 'వచ్చిన క్షత్రియులెల్లను...'సాధ్యసమాసము లందును దీర్ఘము హ్రస్వమగుటకు నిమిత్తమగు భిన్నపదాదిస్థ సంయోగమునకు ముందటి హ్రస్వము గురు వగును. ఉ. అమ్ముదితన్ విభీతహరిణాక్షి... (సభా. ౨వ ఆ-౨౪౭). 'అద్రుచు-చిద్రుచు' మున్నగు నాచ్చికము ౩౦-౩౧ సూత్రపు 'ద్రు'వర్ణకమునకు ముందటి హ్రస్వము సమానపదమయినను గురువు కాదు. 'చిద్రుపలు' (ఇది శిథిలద్విత్వము) శబ్దముందలి 'ద్రు' వర్ణమునకు ముందటి హ్రస్వమును సమానపదమైనను గురువుకాదు. ఉదా : చ. ఎద్రిచిన...అద్రి చిన.....చిద్రుపగ..... చిద్రుపలు..... (ఉ. హరి. ౪వ ఆ. ౧౦౯). 'కద్రువ' అనుదానిలోని 'క' గురువె. ఇట్లు తక్కిన సమాస పదసంయోగ పూర్వాక్షర మెల్ల గురువె యగును.

ప్రాకృతవర్ణ సమామ్నాయము

మహారాష్ట్రీప్రాకృతమునకు వర్ణములు

నలువది. ౨. (బా. సంజ్ఞా. ౨.) (వ్యా-సం-౧౦ విష).

"అ-ఆ-ఇ-ఈ-ఉ-ఊ-ఏ-ఓ" అనునవి (౮) యచ్చులు. 'ం' అను స్వార ముఖ్యము. "క-ఖ-గ-ఘ-ఙ, చ-ఛ-జ-ఝ-ఞ, ట-ఠ-డ-ఢ-ణ, త-థ-ద-ధ-న, ప-ఫ-బ-భ-మ, య-ర-ల-వ-స-హ" అనునవి (౩౧) హల్లులు. 'ఎ-ఏ-ఋ-ౠ' లు వక్రము లనియు, 'ఋ-ౠ'లు వక్రతమము లనియు, బ్రాచీనులు వ్యవహరింతురు. ఇట్టి సంజ్ఞలు వాని యాకృతినిబట్టి కల్గియుండును.

౧వ వివ: ప్రాకృతము లాఱు విధములు. ౧. మహారాష్ట్రీ. ౨. శౌర సేని. ౩. మాగధి. ౪. పైశాచి. ౫. చూళికాపైశాచి. ౬. అపభ్రంశి. ఇందలి మహారాష్ట్రీకి

* ప్రాకృతమున 'ఙ-ఞ'లు గలవు. విసర్గములేదు. 'ల' కారము గలదు గాని యలఘువుగాన దానికిఁ బృథగ్గణనము లేదు. కాన సూరి'విసర్గ-ళ'కారముల నుదాహరిండుట సరికాదు. వానిని విడిచి 'ఙ-ఞ' లను గ్రహించి చత్వారింశ త్సంఖ్యను బూరిండుట యుక్తము. "ఙ-ఞా" స్వవర్గసంయుక్తై భవత ఏవ. అహఙ్కారో-అఙ్గోతం" (చందవ్యా. స్వరవిధా. ౧౯) 'లోలః' (౩-౨-౪౦)= పైశాచ్యాం లోలకారః స్కాత్. ముకులో (షడ్భా. ౧౪౮వ పుట) మహారాష్ట్రీలో నది 'ల' కారమే.

ప్రాకృతమనియుఁ బేరుగలదు. ఇదే తక్కినవానికన్న ముఖ్యము. మాగధిలో 'శ' వర్ణమును, జిహ్వమూలీయమును గలవు. కావున మహారాష్ట్రీయే "అద్యాయాః పంచాశ ద్వర్ణాః ప్రకృతే స్తు తే దశోనాః స్యుః" అను చింతామణి కారికచే న ద్వేషింపఁబడె ననందగును.

౨వ వివ : ప్రాకృతమున దంత్య చఱలు లేవు (చూ. వ్యా. సం-౧౮ విష). అవి గలవనెడి యహోఽలంకారకవ్యాదుల వ్రాతలు ప్రామాదికములు.

౩ వ వివ : సంస్కృతశబ్దముల నెల్ల సాధారణముగ నాంధ్రవిభ క్త్యాది. యోగమున సంస్కృత సమములుగ వాడుకొనుచున్నట్లు ప్రాకృతశబ్దముల నెల్ల వాడరాదు. మహాకవి వ్యవహారసిద్ధములను "సిరి-అగ్గి" మున్నగువానిని మాత్రమే వాడుకొనవలయును.

౪ వ వివ : ప్రకృతి (జనసామాన్యము) వ్యవహారసిద్ధము ప్రాకృతము ఈ వ్యుత్పత్తిచొప్పున వ్యావహారికభాష రెల్లఁ బ్రాకృతములే. వ్యావహారిక భాషలు సంస్కరింపఁబడియే గ్రాంథికభాష లగును.

ప్రాకృతభేదములు-ఆంధ్రవర్ణమాల

అచ్చ తెలుఁగునకు వర్ణములు ముప్పదియేడు. ౩. (బా-సంజ్ఞా.౩) (వ్యా. సం. ౨౦ విష).

“అ-ఆ-ఇ-ఈ-ఊ-ఋ-ౠ-ఎ-ఏ-ఐ-ఓ-ఔ-ఌ” అచ్చులు ౧౨.

అర్ధానుస్వారము, 'ం' పూర్ణానుస్వారము. ఈ రెండు సుభయములు. 'క-గ-చ-ఛ-జ-ఞ-ట-డ-ణ, త-ద-న-ప-బ-మ, య-ర-ల-వ-స-హ-ళ-ఱ" హల్లులు ౨౩

౧వ వివ: తత్సమములు తెనుఁగే గాన 'అచ్చ తెలుఁగు'న కని సూత్రింపఁ బడెను. 'ఎ-ఊ-ఛ-ఞ-ఱ' అనునవి (౬) ను తెల్లన మాత్ర ముండును.

౨వ వివ: 'చ-జ' లు తాలవ్యములు. 'ఛ-ఞ' లు దంత్యములు. 'ఛ-ఞ' చ్చ తెల్లనమాత్రమే యుండును. సం-స- మంచము. అచ్చతెల్ల - మంచము, సం-రాజు అచ్చతెల్ల-రాజు. '౨' అను దంత్య 'త'కార సంక్షేపపుగుర్తును,

‘చ-జ’ లపై నివుడు నిల్చెదరు. ‘చ-జ’లపై నొకజొట్టు నిల్చిన ‘దంత్య’
‘చ-జ’ల లిపి యగునని నన్నయ సూత్రించెను. (వ్యా. సం. ౨౭ II విష).
(చూ. సంజ్ఞా ౧వ సూ. ౪వ వి.)

అ-అ వివరణము

౩ వ వివ : ప్రాచీనతమకాలమున ‘అ’ కారము ‘ట-త’ మధ్య స్తోచ్చారణము గల్గియుండెడిది కావుననె “కుటు + తసురు = కుట్టుసురు” మున్నగు నెడల ‘ట’ కారస్థితి సంభవించెను. కాని నన్నయ నాటికె దాని కలము రేపోచ్చారణము గల్గెను. దానికే కాక లకారమునకును నలమూచ్చారణము సంభవించెను. అట్లగుటచేతనే యు ‘య, వ’ లతో పాటుగ నలము ‘అ-ళ’ లకును వర్తమాంబోఁ బ్రభుత్వము వేర్వేరు. అట్లయినను నితర ద్రావిడ మహాకవ్యము రోదమున్నుదన-భారతభాషమున నన్నయ ‘ర-అ’ లకు యతి ప్రాసమైతిని జేయలేదు. తక్కిన కవులెల్ల నేదో యొకతరున యానిమైతిని జేసిరి.

౪వ వివ : ‘అ’ కారము నన్నయనాటికే తెల్లన నశించినది. అది ‘ద’ కారముగనో (ఏడు = ఏటు) ‘ల’-(ళ) కారముగనో (తమిల = తమిలు) (హాసగన్నడమున పఠగన్నడ ‘అ’ కారము ‘ళ’ కారముగఁ బరిణమించెను) పరిణమించెను. కాననె దానిని నన్నయ యచ్చాంద్రవర్తమాంబోఁ బరిగణింపలేదు. కాని నన్నయకుఁ బూర్వపు యుద్దమల్లుని బెజవాడశాసనమున నది లిఖింపఁబడి యున్నది (అజిన-అస్సిన). ఇట్టి యలవాటుననె నన్నయకుఁ దర్వాతి పొందువ గ్రామ శాసనమందును (అల్ల = అల్ల) నది లిఖింపఁ బడెను. తమిళమందు నేటికిని నట్టి వర్తము నుచ్చారణము గందు గాన దాని నచ్చ తెల్లన నిల్పితిని.

‘అర్ధానుస్వార’ రాన్యదేశ్యములు

౫వ వివ : ప్రాచీనతమకాలమున నర్ధానుస్వారము చోటఁ బూర్ణానుస్వారమే ఫల్గుఁబడెడిది. కాలక్రమమున నయ్యది తేలి నన్నయనాటి కర్ధానుస్వారముగఁ గొన్నిట నేర్పడెను. నన్నయ భారతభాగమున మాత్ర మర్ధానుస్వారప్రాసము నియమితముగఁ గందు. ప్రాచీనతమకాలపు వాసవచే నన్నయకుఁ దర్వాతి కవులును గొందఱు ఖండానుస్వారముచోట దీర్ఘముమీద సైతము పూర్ణమునే ప్రాస

ములలోఁ బ్రయోగించిరి. క. పోండిగ నగజతపశ్చితి । మూండు జగంబుల...
[బ్ర. హ్మిండ...[నన్ని-౬ వ ఆ. ౮౧౩ వ ప]. నన్నయ చింతామణిలోఁ బూర్వార్థ
ములు పేర్కొనబడినవి. అట్టి పేరులే వాని యాకారమునకు నిరూపకము లనఁ
దగును.

౬ వ వివ : నన్నయకాలమునకుఁ దురుష్కులయు, నాంగ్లేయులయు
భాషలు తెలుసఁ బ్రవేశించుట కవకాశము లేకుండుటచేత నన్నయ చింతామణిలో
సన్యదేశ్యమును బేర్కొనలేదు. తన భారత భాగమునఁ బ్రయోగింపఁజేసెను.
యూత చరిత్ర, మనుచరిత్రములలో సన్యదేశ్య (తురుష్కు) శబ్దములు
ధారాళముగ వాడఁబడినవి (నేటి కాంగ్లేయ భాషాపదములును గలవు). కాన
నేటి వ్యాకరణములలో సన్యదేశ్యము కొకభాగముగ నంగీకరించుట యుక్తము.
అట్టి సన్యదేశ్యములలోని యనాంధ్రవర్ణములను దొలఁగించి వానిచోఁ దత్సన్ని
హితాద్వాంధ్రవర్ణముల నిల్పుట యుక్తము అట్టి మూర్ఖుడే సన్యస్కృతి-ప్రతి
బంధము గల్గుచో నట్టి యనాంధ్రవర్ణముల నిల్పుటయు యుక్తమే (షరా :
షరతు-మొ). శబ్దరత్నాకరాది కోశములలో సన్యదేశ్యములందే కాక కొన్ని
యాంధ్రదేశ్యములందును ననాంధ్రవర్ణముల నిల్పుట పొరపాటు. (అవమశించు-
మొ). కొన్ని సన్యదేశ్యములు : టాణా = (తాణా), టలాయించు = (తల
యించు), టికానా = (రికానా), పాయిదా = (పాయిదా), పిర్యాదు =
(పిర్యాదు), సరాలు = (షరాపు), సికారు = (షికారు), హజరు-హకుము-
హజూరు-మొ, ఆంగ్ల : కాపీ (కాపీ), పీజు = (పీజు), హెడ్మెన్టరు = (హెడ్మెన్టర్)
రైలు-రోడ్డు-కలెక్టరు-మొ.

అనాంధ్రవర్ణ నిర్దేశవిధాన విధులు

కవి ప్రయోగములందును సంక్షాధులలో సనాంధ్రవర్ణములు ప్రాసాదులలోఁ
బ్రయోగింపఁబడినవి. అట్టి శబ్దముల ననింద్య గ్రామ్యములుగా నంగీకరింపనగును.

కా. మక్తా మండువ పండువా...! తుక్తార...! ప్రాక్తద్యోత... (నరస.
౫వ ఆ. ౨౪౪). క. ధుంతీత...లోలా! రుక్మంతేపమీ... (కవి సింగరయ్యగారి
త్రైశంకవోపాఖ్యానము. అప్పక. ౫వ ఆ. ౧౫౪)

౭ వ వివ : అనుకరణశబ్దములందలి యనాంధ్రవర్ణములను దొలఁగింప
రాదు. ఉదా : గుభుల్-గుభుల్.

౧వ వివ: 'తాటాకు' మున్నగు రీతిగల శబ్దములందలి తాలవ్యతాదేశము నుచ్చరింపరాదు. 'తాటాకు' అనురీతిని శుద్ధస్వరోచ్చారణమునే (యతినిబట్టి) చేయవలయును.

౯వ వివ: వర్ణనిర్దేశవిధానాదులందు బహుళముగా 'కార' ప్రత్యయమును 'ర' వర్ణమునకు 'ఇవ' ప్రత్యయము నగును. ఉదా: ఆకారము-రేఫము-రకారము మొ॥ ఇవి సంస్కృత ప్రత్యయములు. తెల్లన వర్ణనిర్దేశవిధానాదులందు హ్రస్వము దీర్ఘమగును. దీర్ఘంబు దీర్ఘంబ. ఉదా: ఆకారమున కికారమగును- 'ఆ' కు 'ఈ' వచ్చును.

౧౦వ వివ: ద్యంధ్యమున వర్ణములకు శ్రీ సమత్వము పాషికముగా నగును. ఉదా: కచటరపలు-లశములు మొ॥

౧౧వ వివ : పై విధాలు గణాద్యక్షరములందును నగును. ఉదా: భకారము = భగణము. "నజరజజరజరేఫం బెనంగి", "మనజమ్మ లిమ్ముగ". వర్ణసంఘాతమొందును బయివిధులు యథాప్రయోగముగ గ్రాహ్యములు. ఉదా: శ్రీకారము-పుపు బుభుర్ మూలకు విలసిల్లు. పాపాబాబామాలు- మొ దీర్ఘాంత గణాద్యక్షరము తద్గణ ద్వయవాచి కానోపును. ఉదా: "భరనభారంగంబుల గూడి" మొ

ఋ-ౠ-ౡ-ౢ-ౣ- విసర్గము. ఖ-మ-చ-ఝ-ర-ఢ-ధ-న-భ-జ-ఞ- శ-ష-ల సంస్కృత సమాన్యదేశ్యానుకరణాదులం గూడి తెల్లన వ్యవహరింప బడును. ౪. (భా సం. ౪వ సూ.) (వ్యా సం. 27 విష.)

తత్సమశబ్దమాత్ర వర్ణములు

ఋతువు-పితృణము (పితృ + ఋణము) (కేవల ఋకార ఘటిత శబ్దములు కావ్యములం దప్రయుక్తములు) క్షప్తము. (రచింపబడినది). ఋకారము (కేవల ఋకార ఘటిత శబ్దములు కావ్యములం దప్రయుక్తములు) దుఃఖము-ఖడ్గము-ఘటము-చ తము-ఝగము-కతము-[తెల్లన వర్ణపంచమాదేశము లేదు] ఢక్క-రథము - ధరణి-వణము - భయము* - గార్జము-అజ్ఞ-శరము-షండము.

* తెల్లన వర్ణపంచ మాదేశము లేమింజేసి 'పంక్తి' శబ్దమును సూరి జకారోదాహృతిగ నిచ్చుట సరిగాదు.

తెల్లన వర్గపంచమాదేశము

౧ వ వివ : సంస్కృతమున వర్గపంచమాదేశము గలదు* గాని యట్టి సంస్కృతశబ్దము తత్వమ మగుచు తెల్లనకు వచ్చునపు దందలి వర్గపంచముచో నిండునున్న నిల్చును. (సం.) శబ్దరః=(సం-సమ)=శంకరుడు. శంకరాజ్ఞ మొ॥ పదాంతమం దీవిధి సంస్కృతమందే వైకల్పికము, ఉదా: సంగమః=సర్గమః మొ॥ తెల్లన వర్గపంచమాదేశము లేదనుట కీ క్రిందిరీతి మహాకవి ప్రయోగములు మూలము: కం. పంగుల మూకాంధుల వికలాంగులను నబాంధవులదయఁ బ్రోతె భయాత్తుం గడిది శత్రునైనను సంగర రంగమునఁ గాతె శరణం బునన్. (సభా-౧వ ఆ-౪౩) అచ్చ తెల్లన 'జ-జ'లు లేవుగదా (చూ. వ్యా. సం. ౨౮ విష. దీని విస్తరము.) బిందు యతియు వర్గపంచమాదేశము తెలుగున లేదని వచించుచున్నది

'క-చ-ట-లి-వ'లు పరుషంబులని 'గ-జ-డ-ద-బ'లు సరళంబులని 'జెప్పంబుదును. ౫. (బా. సం. ౫ వ సూ.) (వ్యా. సం. ౩౦ విష) ఇతరములగు హల్లులు స్థిరములు ౬ (బా. సం. ౬ వ సూ) (వ్యా. సం. ౩౦ విష.)

ఖ-ఘ-జ, ఛ-ఝ-ఞ, త-థ-ణ, త-థ-న, ఫ-భ-మ, య-ర-ల-వ-శ-ష-స-హ-ళ-ఱ (స్థిరములు)

౧ వ వివ : సంజ్ఞ ౩ వ సూత్రము చొప్పునఁ దాలవ్య 'చ-జ'లు దంత్య చ-జ లకు గ్రాహకములు గాన 'చ' కారమును బరుషమే జ కారమును సరళమే లచ్చులముపులగు ద్వివిధ 'య-ర-ల-వ'లును స్థిరములె.

౨ వ వివ : ప్రాతిపదికము = నామము. ప్రత్యయము = వర్ణకము = వన్నియ. క్రియ = దాతువు. 'న్-(నకారము) ను-ని' అనునవి ద్రుతములు.

దంత్య, తాలవ్య 'చ జ'లు

దంత్యతాలవ్యంబులయిన 'చ-జ'లు సవర్ణంబులు. ౧. (బా. సం. ౧ వ సూ)(వ్యా. సం. ౩౧ విష). తాలవ్య 'చ' కారంబు దంత్య 'చ' కారంబునకును దాలవ్య 'జ' కారంబు దంత్య 'జ' కారంబునకును గ్రాహకములని తాత్పర్యము.

* అనుస్వారస్య యము పరసవర్ణః. (౮-౪-౫౮) వా పదాంతస్య (౮-౪-౫౯. సి. కౌ. ౧౨౪, ౧౨౫ సూ)

'ఇ-ఈ-ఎ. ఏ' లం గూడిన 'చ-జ' ల తాలవ్యంబులు. ౮. (బా. సం. ౧) (వ్యా. సం. ౩౧ 1 విష)

చిలుక-చీమ-చెవి-చేమ-జిల = (దురద)-జీడి-జెఱ్ఱి-జేజే = (దేవత; జేజె ధౌపాంతరము.)

'అ-ఆ-ఉ-ఊ-ఋ-ౠ-ఌ-ౡ' లం గూడిన 'చ-జ' ల దంత్యములు ౯. (బా. సం. ౯ వ సూ.) (వ్యా. సం. ౩౧ - 1 విష)

చలి-చాప-చుక్క-చూపు-చొక్కు = (పారవశ్యము)-చోటు-చౌక. జముడు-జాతర = (ఉత్సవము)-జున్ను-జూలు-జొన్న-జోలి = (సంబంధము)-జోకు = (మెత్తగిల్లు) బదంతములయిన 'చ-జ' ల సమేతరములం దుండరాదు.

౧వ వివ : సమేతరము లనగా సంస్కృత సమేతరములు. అందు 'చ' దంత 'చజ' లుండరాదు గాని కొందఱు సామాన్య కవులు ప్రయోగించిరి. సీ... చైవుల సాకిరిబాయ మగఁడు (ఆంధ్రనామ సంగ్రహము). ఉ. చక్కెర బొమ్మ మార్మలయు చైవులకున్... (భుకన ౧వ ఆ సూ.రా.ని.)

2వ వివ : దంత్య 'చ-జ' ల యచ్చారణమునుబట్టి యవి దంత్యతాలవ్య 'చ-జ' లనఁదగియున్నను 'కుదుపాండవ' న్యాయముననవి దంత్య 'చ-జ' లని వ్యవహరింపఁబడుచున్నవి.

౩వ వివ : సందిస్థరములందు సంది హ్రస్వస్థలోని దంత్యతాలవ్యతలే నిల్చును. ఉదా : అచ్చు = (ఘృద్రణము) + ఇది = అచ్చిది.

చై కృతమగు 'రాజు' శబ్దపు జకారము దంత్యము. అర్చులు-వాజులు-పాండురాజు-భీమరాజు మున్నగువాని జకారము తాలవ్యమే. ౧౦. (బా. సం. ౧౦. వ సూ.) (వ్యా. సం. ౩౬ 'మొ ౪౦ విష.) సంస్కృత ప్రాకృత వర్ణసమామ్నాయములలోనే దంత్య చజ లు లేవు.

౪ వ వివ: సంస్కృత 'చ-జ' లు కొన్ని దంత్యములు గల వని సూరి ప్రభృతి నవ్యులు భ్రాంతిపడి వ్రాసుటచేత నిట్లు సిద్ధసాధనముగా సూత్రింపఁబడెను.¹

ద్రుతప్రకృతిక శబ్దములు

పదాంత 'ను' వర్తంబు ద్రుతంబు². ౧౧ ద్రుతాంతములయిన పదములు ద్రుతప్రకృతికములు ౧౨. (భా. సం. ౧౧ - ౧౨ వ సూ) (వ్యా. సం. ౪౨ విష.)

ప్రథమా-కయి-పట్టి-యొక్కేతరములైన విభక్తులు, నుత్తమ పురుషైక వచనంబులు, భూత తద్ధర్మాద్యర్థక ప్రథమ పురుషైక వచనంబులు, నాశీరాద్య

1. "సంస్కృతసమములం దిక్కారాంతము లయిన శబ్దముల యుపధా (ఉపధ యనఁగా దుదివర్ణమునకు ముందువర్ణము.) 'చ-జ' లు బహువచనంబు పరంబగునపుడు దంత్యములగు. ఉదా : ఆచ్ఛట, వాజులు...రాజు శబ్దంబొక్కటి దంత్యయు క్తంబు గానంబడియెడి....." (భా. సం. ౧౧ - ౧౨ వ సూ.) అను సూరివ్రాత కేవలము నగ్రాహ్యము. సంస్కృతసమములందలి 'చ-జ' ల దంత్యంత యశాస్త్రియము-నిరారాదము, సంస్కృతవర్ణమాలలోనే దంత్య చ-జలు లేవు. దంత్యతాలవ్య 'చ-జ'లకు యతిప్రాసమైత్రి యుండుటచేత వానినిబట్టి యీ విషయములను నిర్ణయింపరాదు. రాజ శబ్ద భవమగు నర్వాచీన ' రాజు ' శబ్దమునుబట్టి యిట్టి యపభ్రష్టోచ్ఛారణము, సూరి భ్రాంతియుఁ గల్గెనని తోచెడిని. ఇట్లే యైనచో "రవితేజుడు-విగత సంకోచుడు" మున్నగువాని 'చ-జ'లు దంత్యములని యేల సూత్రింపరాదు?

2. "నకారంబు ద్రుతంబు" (భా. సం. ౧౧ - ౧౨ వ సూ) అని సూరి చింతామణి వాసనచే సూచించుట సరికాదు. అట్లే సం. ౧౨-సంధి '౧-౯-౪౩' మున్నగు సూత్రములం దుదాహరించెను. ఒక్క నన్నయ భారతభాగము నందును నన్నయాధర్యణీయగ్రంథమందును మాత్రమే ద్రుతము (న = నకార) చ్యంజన రూపముగ వాడఁబడినది. తిక్కన ద్రుతమును 'ను' స్వరూపముగనె ప్రయోగించెను. కం. విని పార్థుడిట్లు...జయమునీకోక లైను దాని (శాంతి ౬వ

ర్థంబయిన 'త' వర్తకంబు¹ శత్రు-తుమ్-భావలక్షణ² చేదావ్యర్థకంబులు³
 'వలెను' ప్రభృతులును ద్రుతప్రకృతికంబులు. ఉదా : నన్నును -
 మమ్మును-రాములను-నాచేతను-నాతోడను-నాకొఱకును-నావలెను -నాకంటెను
 -నాకును-నావనమునను-మాలోపలను-మాయందును-వత్తును-వచ్చెదను-వచ్చితిని
 -వచ్చెను-వచ్చును-వచ్చెడును-ప్రసన్నులయ్యెడును-చేయుతను - కావుతను -
 కాతను-కొట్టచును-కొట్టను-కొట్టగను-కొట్టినను-తిట్టినను - కొట్టినను-పలెను -
 పోలెను-ఎంతయును-అయ్యెను-కొట్టెడును ఇత్యాదు లాహ్యంబులు.

ఆ. ౪౪౨). చ. పాము నీరిలో ను వెడలకుండి కూర్మమతనుస్థిర ...
 (ఆను. ౧వ ఆ ౨౩౨) ఇంతయేలా సూరియు ద్రుత 'ను' స్వరూపమునె నిర్వ
 హించుడు వచ్చెను. సంధి ౨౦ వ సూత్రమున ద్రుతస్వరలోపమును విధించెను.
 ద్రుతస్వత్వము 'ను' స్వరూపమని సంధి ౧౬-౧౭-౧౮ సూత్రములలో నుదా
 హరించెను. ప్రౌఢ వ్యాకర్తయు ద్రుతము 'ను' స్వరూపమనియే సూత్రించెను.
 (ప్రౌఢ సంఖ్య. ౭ వ సూ) సూరి సుప్, రిజ్ ప్రత్యయాదుల తుదిని 'ను'
 స్వరూపమునె సూత్రించెను.

1. ఆశీరర్థకము 'ఎడు' ప్రత్యయ మని (క్రియా. ౨౬ బం)
 సూరి సూత్రించుట పొరపాటు. అది 'ఎడుమ' ప్రత్యయము. (వ్యా.-సం ౩౦౪
 విష) 'అయ్యెడున్' మున్నగు నాశీరర్థకప్రయోగములు తద్ధర్మాద్యర్థక ప్రథమ
 పురుషైకవచనము లననగును. (చూ-బాల-క్రియా ౫-౨౨ వ సూ)

2. సూరి భావలక్షణార్థకము నుదాహరింపకుండుట పొరపాటు. మఱియు
 సూరి 'కొట్టడున్' అను నానంతర్యార్థకము నుదాహరించుటయు దానిని
 సూత్రించుటయు (బా-క్రియా-౪౨ వ సూ) నవిమర్శన కృతములు. 'డు' అను
 భావార్థక ప్రత్యయమును గలదు. (చూ. క్రి. ౪౫ వ సూ) (చూ - వ్యా- సం.
 ౩౦౯ విష) దార్థక శబ్దముతోగూడిన భావప్రత్యయ మానంతర్యమును బోధించును.
 (చూ-ప్రౌఢ-క్రియా. ౧౨వ సూ.)(వ్యా-సం ౧౪౩౩-౧౪౩౪ పుటలు ౩౦౯ విష.)

3. 'నేను - తాను' పదంబులు ద్రుతప్రకృతికములు కావు. వాని
 తుది 'ను' ప్రత్యయము ప్రథమైకవచనముగాన నవి కళలు. వాని తుది

౧ వ వివ : వ్యాకరణ విధులచొప్పున నట్టి 'ను' స్వరూప ద్రుతముమీది 'ఉ' కారము 'ఇ' కారి మగునపు(తత్స-౨౬ వ సూ.)దా 'ని' వర్ణమును ద్రుత మనిపించుకొనును. ఉదా : హరికి + ను = హరికిని. మొ.

౨ వ వివ : 'నేను-తాను' పదముల 'ను' ప్రత్యయము యొక్కయు, 'చక్కని-చక్కన' మున్నగువానియందలి 'ని-న' ప్రత్యయములయు, 'ఏచు' = (అయిదు)మున్నగు మఱికొన్ని శబ్దములయు(దుదిస్వరము(ఆచ్చిక-౨౪ వ సూ.) (తా-ప్రకీ.౧౬) లోపించునపు దామిగిలిన న కారము ద్రుతకార్యముల నందును (౮౨ III వ్యా. సం ౨౧౦ II వ్యా. సం.). 'ను' అను ద్రుతముయొక్క 'ఉ' కారము సంధి ౨౦ వ సూత్రము చొప్పున లోపించునపు దామిగిలిన 'న' కార మెట్లును ద్రుతమే యగును. అట్టి యాచ్చికము ౨౪వ సూత్రముచేత స్వరలోపము గల్గినపు దాసూత్రములోని బహుళశబ్దమహమచేత గొన్నియెడల నా మిగిలిన 'న' కారము ద్రుతకార్యముల నందును; కొన్నిట నామిగిలిన 'న' కారము పూర్వావస్థలోని ప్రథమయొక్క లక్షణము చొప్పున గళయే యగును. ఉదా : ద్రుతకార్య : నేఁజిదివిధి, తాఁజెప్పెనే దాసినే(సఖా. ౨వ ఆ. ౩౨), తాఁజరణ మెత్తె (సఖా. ౨వ ఆ ౩౦), చక్కంగ(కాశీ. ౨వ ఆ), చక్కంబెట్టు (ఉద్యో. ౨వ ఆ ౨౫౦), కమ్మందేనె (నైష. ౨వ ఆ), ఏఁబది, చేసెచు = చేసెఁకా; చేయును = చేయఁకా. చేసెదనున్ = చేసెదను = చేసెదన్; కళాకార్య : మిన్వ డెన్-అన్పురము. మొ.

కందోయి - ఏనిన్

౩వ వివ : 'కందోయి' అనుచో 'కన్నుంగవ' (భార-ఆది-౪వ ఆ. ౨౫౪. మనుచ. ౨వ ఆ. ౩౨)మున్నగుచోటులందువలెనే సామాసిక నుగాగమము(సంధి ౨౫ వ సూ.) చేసి యందలి 'న్ను' అను దానికి నిక్కలాది (చూ-సమా-౯౧)

స్వరము లోపించుటచే నవి ద్రుతాంతము లగును. కం. కవదోనలును..... ఏ । ను విదప డిగియెద...(శల్య. ౨వ ఆ. ౨౩౩). (వ్యా-సం-౪౩ II విష), 'ఏన' అని దిద్దుట పొరపాటు-అవధారణార్థకము మీద గనడదవాదేశము రాదు క. సకల...సర్వం । బ కడున్ మేలనగ శాంతిపర్వము వెలయున్ (ఆది. ౧ వ ఆ-౫౮ వ ప.).

సూత్రము చొప్పున లోపము చేయగా “క + ను + దోయి” అను ద్రుతసహిత రూపము నిల్చును. ఆ ద్రుతమునకు సంది ౧౮-౨౨ సూత్రముల చొప్పున నిండునున్న చేయగా ‘కందోయి’ అను రూపము సిద్ధించును. ఇట్లే ‘ఏనియున్’ అనుచోట ‘యు’ అను భాగము లోపింపగా (సంది ౨౧ వ సూ.) ‘ఏనిన్’ అనియు, ‘ని’ అనునది లోపింపగా ‘ఏన్’ అనియు, చార్థక ద్రుత ‘న’ కారము నిల్చునని ప్రక్రియ నడపవలయును ఇట్లగుటచేత ‘ఏనియున్-ఏనిన్-ఏన్’ అనునవి ద్రుతోపజీవిశబ్దము లగుచున్నవి అవ్యయములం దుత్సవిశిష్ట శబ్దాంతిమ ‘న’ కారము ద్రుతమే యగును గాన సముచ్చయార్థక ‘ను’ శబ్దము ద్రుత రూప మని యెన్నునగును. ద్రుత ప్రకృతికములవలెనే ద్రుతోపజీవి శబ్దములును ద్రుతాంతములము యుండును. శబ్దావయవ ద్రుతము గలవి ద్రుతప్రకృతికములు. అర్థవిశేషబోధక ‘ను’ శబ్దముతోఁ గూడినవి ద్రుతోపజీవి శబ్దములు. ద్రుతప్రకృతికము లీవఱ కుదాహృతము లయ్యెను.

ద్రుతోపజీవులు - కళలు

ద్రుతోపజీవి శబ్దములు : ఎంతయును - కొట్టుదును = (కొట్టివతోడనె) కొట్టుటయును- అయ్యును మొ (ద్రుత = ద్రవించునది = లోపించునది)

ద్రుతప్రకృతికములుగాని శబ్దాబులు కళ లనబడు. ౧౩ (బా. సం. ౧౩) (వ్యా. సం. ౪౨ విష.)

రాముడు-రాములు-హయము-విష్టువు-వృద్ధు-హరి-దూత - సీత - గోడ-మేడ-నేను-తాను (ఇవి కళలె). జపముంగూర్చి-అందుండి-వనమునుంచి-రాముని కయి-జ్ఞానముంబట్టి-నాయొక్క-వచ్చిరి-వచ్చితివి - వచ్చితిరి-వచ్చితిమి - వచ్చుచున్నాడు-వచ్చుచున్నారు-వచ్చుచున్నావు-రాగలడు-వచ్చెదము - వచ్చెదవు - వత్తురు-వత్తుము-వత్తువు-రమ్ము-రండు-రాకుము-రాకుడు-రాడు-రారు- రాదు-రావు-రాము-వచ్చెదము = (వచ్చుతన్) = వచ్చుగాక-వచ్చునది = (రావలయును)-కొట్టక-తిట్టక- ఎత్తిలి-ఓత్తిలి- విశేషణములు కళలె యనఁదగును - తెల్ల- తెల్లనిది. నల్ల- నల్లనిది. చేసిన- చేయుచున్న-చేయగల-చేయు-చేసెడు- చేసిది - చేయని- మొ. విశేషణములు నన్నయ మతమున ద్రుత ప్రకృతికములె

యైనను నవి సదా విశేష్యముతో సమసించి కళలవలె ద్రుతలోపము నంది యుండును. ఇంచుక-ఇళి-బాపురె-బెర-ఆహ-అక్కట-కటకట-అప్పుడు-ఇప్పుడు-ఎప్పుడు-ఏల-వాడె-వాడ-వాడె- “వచ్చునట”-ఊరక - మిన్నక ఇత్యాదు లూహ్యంబులు.

౧వ వివ : కం...మే । మనుషమ దుఃఖితుల మగుట నాధారములే । కను...(ఆది. ౨వ ఆ-౧౪౩). ఇందలి ‘లేకను’ అనునది ద్రుతప్రకృతిక మని భ్రమింపరాదు. ‘అనుషమ’ దుఃఖితుల మగుటను, నాధారము లేకను’ అను రీతిని వానిలోని ‘ను’ శబ్దము సముచ్చయార్థకము (చూ-సంధి-౨౧ వ సూ). చ. అతిథుల....చొరంగనీ । క తొలంగద్రోవు...(శాంతి-౨వ ఆ-౨౫౩). ఇట్టి ప్రాసప్రయోగముచే వ్యతిరేక క్షౌర్యము కళయే.

ప్రాస్యముమీది ఖండము

ప్రాస్యముమీది సిద్ధ సాధ్య పూర్ణములు ప్రాయుకముగా ఖండములు సైత మగును*. అనిర్దిష్ట బిందువిధాన స్థలములలో ప్రాస్యముమీదఁ బూర్ణార్థములు రెండును నగును ౧౪ (బా.సం-౧౪). (వ్యా-సం-౪౮- I విష.)

సిద్ధ బిందువు : అడంకువ=అడఁకువ, అనంటి=అనఁటి, అరంటి=అరఁటి, ఎఱుంగుట=ఎఱుఁగుట, బలంగము=బలఁగము, మగంటిమి=మగఁటిమి మొ. సాధ్యబిందువు : రాముండు=రాముఁడు, చదువంగలండు=చదువఁ గలఁడు. వచ్చెం దండ్రి=వచ్చెఁ దండ్రి.

* “ప్రాస్యముమీది ఖండబిందువునకుఁ బూర్ణబిందువు వైకల్పికముగా నగు” అను సూరి సూత్ర ముచ్చారణస్వభావ విరుద్ధము; చింతామణి విరుద్ధము. ఖండమును విధించి పూర్ణము దీనిచొప్పునఁ జేయు ప్రక్రియయు లేదు. పూర్ణము తేలి ఖండమగుట సహజము. కొన్నియెడల ఖండముగాఁ దేలకుండుటయుఁ గలదు. ఉదా : అపరంజి=(బంగారు); గురివెంద- చేమంతి- కలగుండు- ఆరంజోతి (అరుంధతి) మొ.

౧వ వివ : ఇ(క-అ(ట-చ(డు (చూడుడు శబ్దపు సంక్షేపము-చేయరు సు(డి) శబ్దంబులందుఁ దప్ప మఱెచ్చటను బదము మొదటి హ్రస్వముమీఁది పూర్ణము ఖండముగాఁ దేలదు (చూ-సంధి. ౨౨వ సూ.). 'ఎ(డు-ఇ(డి' మున్నగునవి ప్రత్యయములు; పదములుగావు. గంపెండు=గంపెడు. వాలిండి= వాలిడి(తో(క లేనిది). సుడి తొలిహ్రస్వముమీఁదఁ దేలని బిందువు స్థలములు : ఇంచు(రుచించు); చందురుడు-జంత్రము-దండిగ-తంపర-నిండు-పండు-బండి మెండు మొ. అట్టి (సుడి తొలిహ్రస్వముమీఁద లేని) సాధ్యస్థలములు : కెందా మర-ముంగింగు-క్రొంబసిడి- కందోయి. మొ.

౨వ వివ : కొన్ని యలంతి స్థలములందుఁ బ్రథమేతర హ్రస్వమునకుఁ దర్వాత సయితము పూర్ణము తేలకుండుట గలదు. ఉదా : అపరంజి(బంగారు)- అద్దంకి-ఆరంజోతి (అరుంధతి) - కలగుండు (సంక్షోభము)- గురివెంద- చేమంతి, మొ. (చూ-ద్రావి-పరి. ౧౭; XVIII విష; వై-పా ౩౨౦వ విష).

'పు-ంపు; టి-ంటి; ఇంచు' అను స్థలములు ప్రత్యేక విధానము గలవి గాన నవట ఖండమునకుఁ బ్రసక్తియే లేదు. ఉదా : నిద్దంపు=నిద్దపు; పగలింటి=పగలిటి. రక్షించు-ప్రే. రక్షింపించు. ఆరగించు.

హ్రస్వ దీర్ఘములమీఁద ఖండము

దీర్ఘముమీఁద సాధారణముగాఁ బూర్ణము నిల్వదు. అనిర్దిష్ట బిందు విధాన స్థలములలో దీర్ఘముమీఁద ఖండమునె నిల్పవలయును ౧౭ *. (బా. సం. ౧౭వ సూ; వ్యా. సం. ౪౮-౪౯ విష.)

* సూరి 'దీర్ఘముమీఁద సాధ్యపూర్ణము లేదు' అని సూత్రించుట సరికాదు. దీర్ఘముమీఁద సిద్ధపూర్ణము మాత్రము ప్రచురముగా నిల్చునా? ఉదా : వా(డు) వీ(డు). మొ. మఱియు "తేంటు=(తుమ్మెదలు), ఏండ్లు-పూండ్లు(అనేక); విలుకాండు-ఆండు" మున్నగు పెక్కు-చోట్ల సాధ్యపూర్ణములు గలవు.

పూర్ణము నిల్వని సిద్ధ స్థలములు : సైచు-తోచు-ఆకలి-వేడు (ప్రార్థించు). సాధ్య స్థలములు : వాడు-వీడు-రాడు-లేడు-గోగులు-రేగులు-కాబట్టి-కాబోలు-నాతోబుట్టె మొ.

దీర్ఘముమీది పూర్ణము

నిర్దిష్ట పూర్ణ విధాన స్థలములు : తేండ్లు-తేంట్లు (తుమ్మెదలు).-ఏండ్లు-పూండ్లు (అనేక)-విలుకాండు-అండు-మొ వీని సామ్యమునఁ గావలయుఁ గొన్ని సిద్ధ స్థలములు సంయోగపూర్వ పూర్ణములు వెలయుచున్నవి. ఉదా : కా. తండ్రి... తీంద్రత్ గల్గిన... (మచు చ. ౫ ఆ ౧౨); కం. తీంద్రమగు... వేండ్లమున... (భాగ. ౨వ స్కం. ౪-౮)

సంయోగ, స్థిరపూర్వకత్వమునఁ బూర్ణము లోపించుటయుఁ గలదు. ఉదా : (మాండుచు) = మాండుచు = మాడ్చు. వేసంగి = వేసంగి = వేసవి. పోండిమి = పోండిమి = పోణిమి. మొ.

౧ వ వివ : భారతేతర గ్రంథములు కొన్నిటియం దరుదుగ సిద్ధ సాధ్యములు రెండిటను దీర్ఘముమీది పూర్ణము తేలక నిల్చుటయుఁ గలదు. కం. వీండె... సర్వవ । ధ్యుండు... (నన్ని. కు. ౨వ ఆ. ౨౧౭); కం. పోండిగ...., మూండు జగంబులను... బ్ర । హ్మిండము... (నన్ని. కు. ౬వ ఆ. ౮౧౩), ద్విపద-పాండురాగంబైన... పోండిగా - (బసవ. ౧వ ఆ. ౩౫౩). ప్రగీతి-మూండు సేసి... । పోండిగా... ని । ట్లుండ... (కవిజనా-జాత్యధి-౨౧).

౨ వ వివ : కొన్నియెడల దీర్ఘమునకుఁ దర్వాత తేలకయే పూర్ణము నిల్చుటయుఁ గలదు. ఉదా : సిద్ధ : ఏకాండము (అఖండమైనది), వేంచేయు, మాందాళి (పట్టుచీర), చాంగుబా (ప్రళంసార్థకము), ప్రేంకణము (ప్రియాకు వృక్షము), చూ-వై. పా-౩౧౭వ విష) సాధ్య : వంగు, ప్రేర, వంచు (వాంచు). పూను, ప్రేర, పూంచు. కం. కాంచనమా లాలంకృత । చంచ త్తను లీల మెఱయు జవనాశ్రయములన్ । బూంచిన ... (విరా. ౪వ ఆ. ౪౫). కను, ప్రేర. కాంచు (తన్నుఁ గనునట్లుచేయు; వీనిని సకర్మకక్రియ లని కోశములు చెప్పును.)

౩ వ వివ : కాలక్రమమున చుచ్చారణ సౌకర్యాపేక్షచేత ఖండా సుస్వార ము తోపించుచున్నది. కావుననే నన్నయేతర కవులు ఖండాఖండ ప్రాసమును బ్రయోగింపసాగిరి (చూ-వ్యా. సం. ౪౮, Vవిష). కం. కేతనకవి భయదంబై । తోఁతేరంగ... (కర్ణ-౩వ ఆ. ౧౭౪)

ఖండబిందు స్థితిని దెల్పు నుపాయములు

౪ వ వివ : ఉచ్చారణభ్రష్టమగు ఖండమును గ్రహించు నుపాయములు : సాధారణముగా వ్రాస్యముమీది సిద్ధఖండమును దానిచో నిల్చు పూర్వమునుబట్టి తెలిసికొనవచ్చును. సాధ్య ఖండములు వ్యాకరణమువలన సుజ్ఞేయములు. ఇంక దీర్ఘపూర్వక సిద్ధ ఖండజ్ఞానము కోశములవలననే తెలిసికొనవలయును. సాధారణ ముగ వాడుకలో వచ్చు శబ్దములు : అందాఱ, ఆకలి, ఆడుది, ఆదోఱ, ఈగ, ఈత, ఊత. ఏడు (వత్సర), కాక, కాగు, కాచు (వేడిచేయు), కూత, కూతురు, కోట, కౌగిలి, క్రోలి, గూడు, గోగు, బీడు, చేడు (ఆకర్షించు, లిక్తము), తాకు, తీగ, చూగు, తేటి, (తుమ్మెద), తోక తోచు, తోట, తోపు (తోట), దాగు, దాటు, నాడు (ఆదినము), నేడు (ఈదినము) పాడి, పైట, ప్రాత, బీట, మాగు, మాడు, మీడు, మూగ, మూడు, మేక, మోతాలు, మోడు, మ్రోగు, రోకలి, లేగటి లేత, వీగు, వీపు, వేగు, వేచు, వేట, వేడి, వేడు (ప్రార్థించు), సాకు సైచు, సోకు, మొ.

అచ్చతెల్లనఁ బరుష సరళ పూర్వకమె బిందువు

సంస్కృత సమేతరములైన తెలుగు శబ్దములందుఁ బరుష సరళము లకుముందే బిందువు కానంబడుచున్నది ౧౬ (బా. సం. ౧౬; వ్యా. సం. ౫౦ విష.)

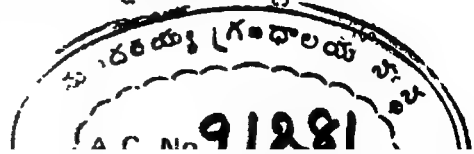
వంకర, కలఁకువ. కలఁత (సంక్షోభము), మంచు, త్రాచు (పాము) దంట (సమర్థ), జంట, చాటు, కొంత, కోత, ఇత్యాదు లూహ్యములు.

౧ వ వివ: ఈ సూత్రపు నియమముచేత బిందు పూర్వకత్వమున 'ద' కారమునకు 'ల' కారాదేశము మున్నగు విధులు వర్తిల్లనేరవు. ఉదా: ఏడులు = ఏడ్లు, బండులు = బండ్లు. ఇట్టియెడల 'అచ్చిక' ౧౪వ సూత్రము దొప్పన 'ద' కారమున కలము లకారము రానేరదు. 'ఏళ్ళు-బళ్ళు' ఇత్యాదులు వ్యావహారిక రూపములు. పరుష సరళములకు స్థిరవర్ణ మాదేశ మగునపుడు ముందటి బిందువు కొన్ని యెడల లోపించును. ఉదా: వేసంగి = వేసంగి = వేసవి. (అచ్చి-౬౯వ సూ). పోడిమి = పోడిమి = పోడిమి (అచ్చి. ౪౦ వ సూ.) మొ.

౨ వ వివ: కొన్ని ప్రత్యేక విధానస్థలములందు బిందుపూర్వక స్థిరము కన్పట్టును. ఉదా: వచ్చెం రాత్రిపతి (సంధి-౧౯ వ సూ.); తే. గీ. థాడ మిత భేరికా ద్వానముం డులీ ని। నాదము... (అధర్వణ భార. విరా.-అప్పక, ౫వ ఆ. ౧౫౫); కం. డుంతీ... ధైరవుని శిలి। కంతు... లోలా! రుక్మం తేవ... (కవి సింగరన్నగారి త్రైశంకవోపాఖ్యానము-అప్పక-౫ వ ఆ. ౧౫౪). గీ. ప్రాసబంధ... కృష్ణుఁ డుదయించి నంధరిత్రి (చందో-౧ వ ఆ. ౫). లయగ్రాహి. కమ్మని లతాంతముల కుం మొనసి (౫వ ఆ. ౧౩౮ ప.; సంధి-౧౯ వ సూ. ౨ వ వివ; వ్యా-సం ౮౨ వివ); ఇమ్ముగ... లోకవం। ద్యుం ముని ... (ఆది-౧వ ఆ ౨౨). 'కంసాలి' అనునది వ్యావహారిక పదము, 'కమసాలి' గ్రాంథిక పదము. 'కమ్మరము' మున్నగువాని సరయునది.

'యేవఁడు-యేది' అను రీతి గల పదాది 'య' కారము నన్నయ సమ్మతము; అయినను "పూరు-పుండ-వోడ" మున్నగు శబ్దములందలి పదాది 'వ' కారమునువలెనే దానిని దర్శాతి వై యాకరణు లంగీకరికపలేదు ౧౭* (బా. సం. ౧౩; వ్యా. సం. ౫౩ వివ).

* "య కారంబును 'పు-పూ-వొ-వో' లును దెలుఁగు మాటలకు మొదట లేవు" (బాల. సంజ్ఞా. ౧౩) అను సూరి సూత్ర మనావశ్యకము. ప్రక్రియలో దీని యుపయోగము లేదు. పదాదిని లేని 'ణ-ళ' మున్నగువానికి నిషేధ సూత్రము లేనట్లే యీ నిషేధము నక్క-అలేదు. వాడుకలోని యపభ్రంశముల నెల్లి సవరింపలేదు గదా.

అంతస్థముల లఘ్వలముతలు

‘య-ర-ల-వ’ లు లఘువులని, -యలఘువులని ద్వివిధంబు లగు గర (ఖా. సం. ౧౮; వ్యా. సం. ౫౪ విష.); ‘య - వ - ల’లు లఘ్వలఘువులు మైత్రింబోరయు, రేఫంబులు పొరయవు గర (ఖా. ప్రకీర్త. ౨౪ వ సూ.) (వ్యా. సం. ౫౮ విష.)

‘హరి యతః’ ఇత్యాదులం దాగమ ‘య’ కారము లఘువు. తక్కిన ‘య’ కార మలఘువు. విఘ్న - మెఱుగిత్యాదులందలి కార మలఘువు. ఇదే శకటరేఫ మని చెప్పుటకును శకటరేఫము తత్సవములందు లేదు. పెరుగు - కరు గిత్యాదులందు రేఫంబు లఘువు. “ఏల్లు - పాల్లు - త్రాల్లు” అను రీతిగలిగి బహుత్వమందు ‘ర-ల-డ’ ల కదేశమయిన ‘ల’ కార మలఘువు. ‘తల-వెల’ యిత్యాదు లందలి లకారము లఘువు (చూ. సంఖ్య. ౧ వ సూ. ౪ వ విష.). అచ్చాంధ్రవర్ణ సమామ్నాయమందలి ‘శ’ కార మలఘువు కాదు. అయ్యది వర్ణాంతరము. గెలుచు + అన్ = గెలు + వ్ + అన్, గెలువన్. చిగురు = చి + వ్ + ఉ + రు = చివురు. చతుర్థి = చ + వ్ + ఉ + తి = చవుతి ఇత్యాది స్థలములందు సమాన పదములలో స్వర సంహితయందు ‘వ’ కారము నిల్చును. తక్కిన యెల్లయెడలను స్వర సంహితలో ‘య’

1. సూరి తద్భవములందును శకటరేఫము లేదనెను. ఒక్క నన్నయ తద్భవములందు శకటమును బ్రయోగింపలేదు. కాని పెక్కురు మహాకవులు ప్రయోగించిరి. కం. వెఱపెట్టిదయో... పిఱికితనము... (ఉద్యో. ౩ వ ఆ. శ. ర.) (పిఱికి శబ్దము “భీరుక” శబ్దభవము. మ... గఱిదోపఁపన్... (ఉ. హరి. ౪వ ఆ. శ-ర); గఱిశబ్దము గరుచ్చబ్ది భవము.

2. “ఏళులు-పాళులు-త్రాళులు” అని సూరి యుదాహరించెను. ఇవి యపశబ్దములు; కవిప్రయోగములలో లేవు (చూ-ఆచ్చి, ౧౩ వ సూ.)

3. సూరి ‘గసడదవా’ ౭ దేశములలోని ‘వ’ కారము లఘువని (అతడు వలికె) వదించెను. ఇది నిరాధారము. య కారసామ్యమునను సంస్కృత పద్ధతిని (అసావాదిత్యః) స్వరసంహితలోని ‘వ’ కారమునె లఘువనుట యుక్తము.

కారము మాత్రమే నిల్చును (సంస్కృతమందును స్వరసంహితలో నిల్చు 'య' వ' టు' లఘువులని చెప్పబడెను). అట్టి స్వరసంహితలో నిల్చు వకారము లఘువు. తక్కిన 'చోటులందలి 'వ' కార మలఘువు. ఉదా: వాడు-వీడు-వచ్చెను.

లఘులఘు రేఫమైత్రి

౧వ వివ: లఘులఘురేఫముల యతి ప్రాస మైత్రి దుష్ట మని నన్నయ దర్శణులు వచించిరి¹. 1. ద్విత్య రేఫ మెన్నడును లఘువు కాదు. ఉదా: ఇట్టి, కొట్టు, జెట్టి మొ. 2. అన్యహర్ సంయుక్త రేఫము లఘువే యగును. ఉదా. పేర్చి, వట్టువ, తీర్పు (తీటుడు), వేర్వేటు (వేటు వేటు), గుర్తు (గుటుడు). 3. తీర్థ పూర్వకముగ లఘురేఫము హ్రస్వపూర్వక మయ్యేనేని గురు రేఫ మగును. ఉదా: చేకూరు=చేకులు. 4. తిక్కనాది మహాకవులు 'ర-ఱ' మైత్రిని ప్రయోగించి రనుటకు సమ్మతింపక యాంధ్రలాక్షణికు లుభయ రేఫ మదీత శబ్దముల నంగీకరించిరి². ఉదా: టాయ=రాయి. కం.టాయో కాకిట్లు రూపణక విస నోరెన్ (భీష్మ. ౩ వ ఆ. ౪౧౯), క. రాతిపయిని నుప్పగొనుట రాత్రి దధి మధూ పేతంబుగ... (ఆను. ౪వ ఆ, ౧౧౦).

శకటరేఫ వట్టిక

౨వ వివ: అలఘు రేఫ మందలి యలఘుత్వము పైరితి నానాటికి మాసిపోవుచుండుట చేతను, నుచ్చారణ త్రవ్వమగుచుండుట చేతను దానిని దెలిసి కొనుట సుకరము కాదు. అవి కోశములవలన దెలియదగి యుండును. కాన

1. నాన్యేషాం వై దర్మ్యం. లఘు లఘూనాం రయోస్తు నిత్యం స్యాత్ (ఆం-చి). ఆనయో స్సంగతిం యస్తు. కరోతి కవితాకృతో అస్యా అత్యస్త దుష్ట్యా. దుష్కవి స్స హి కథ్యతే. (వికృతివివేక; చూ-వ్యా-సం-౫౮ విష).

2. లఘుర్భవే ధ్గురుః కుత చి ధ్గురుశ్చ లఘుర్భవేత్. ఉచ్చారణస్య కల్పితాన్వేషణానం తత్ర సద్వచః, (వ్యా-సం-౫౮- I విష.)

నిటుగొన్ని ముఖ్యశబ్దములు ప్రదర్శింపబడును: అందఱు, అక్కఱ, అఱచు, అఱవము, అఱుగు (జీర్ణించు), అఱువది । అఱు (షడ్ సంఖ్య-ఉపశమిల్లు) ఇందఱు, ఇద్దఱు, ఇఱుకు, ఈదేఱు, ఉఱుకు, ఉఱుము, ఉఱు (ఉటయూఱు), ఎందఱు, ఎఱుగు, ఎఱువు, ఏఱు (నది), ఒఱుగు, కఱ (నల్లనిది), కఱచు (కొఱుకు, అభ్యసించు), కాఱు (స్రవించు), కుఱుచ, కొందఱు, కొఱుకు (చతుర్థి ప్రత్యయము-కార్యమునకు), కొఱంత, కొఱుకు, గఱి (తెక్క), గఱిక, గీఱు, గుఱుచు, గొఱుగు, చిఱుర, చుఱుకు, చూఱ, చెఱ, చెఱకు, చెఱచు, తఱచు, తీఱు (నశించు), తెఱగు, తెఱచు, తెఱపి, తేఱు (మీదికిఁ దేఱు), దగ్గఱ, నఱకు, నాఱు, నిగుఱు, నూఱు (శతము-పొడిచేయు), నెఱ (నిండైన), నెఱవేఱు, నెఱి (రమ్మ), పఱచు, పఱుచు, పాఱు (ప్రవహించు-పరుగిడు) పీఱుచు, పెఱ (అన్య), బయలుదేఱు, మఱక, మఱచు, మఱుగు (చాటు-ఉడుకు), మఱునోడు, మాఱు, మీఱు (అతిక్రమించు), మెఱయు, తాయి, తెక్క, తేఱు, వఱకు, విఱుగు, వెఱ, వెఱచు, వేఱు.

తత్సమ లక్షణము

సంస్కృత ప్రాకృత తుల్యంబగు భాష తత్సమంబు ౨౦ (ఘా-సం-౧౯; వ్యా-సం-౫౯ విష)

సంస్కృతము-సంస్కృతసమము

రామః — రాముడు
విద్యా — విద్య
హరిః — హరి
ధేనుః — ధేనువు
భూః — భువి

సంస్కృతము-సంస్కృతసమము

పితా — పిత
గాః — గోవు
నౌః — నావ
ద్యౌః — దివి
జగత్ — జగము.

ఇత్యాదు లూహ్యంబులు

సంస్కృతము

అగ్నిః

అలిః (పంక్తి)

గౌరవమ్

ప్రాకృతము

అగ్గి

ఓలీ

గౌరవం

ప్రాకృతసమము

అగ్గి

ఓలి

గౌరవము

<u>సంస్కృతము</u>	<u>ప్రాకృతము</u>	<u>ప్రాకృతసమము</u>
జటా	జడా	జడ
యమః	జమో	జముడు
రాజ్ఞి	రాణి	రాణి
శృంగారః	సింగరో	సింగరము
శ్రీః	సిరీ	సిరి

ఇత్యాదు లెఱుంగునది*

సంస్కృత ప్రాకృత సమములు

౧ వ వివ : ఆంధ్రవిభక్తి యోగము, తన్నిమిత్రకములగు మార్పులును దప్ప నితరములగు మార్పులు శబ్దవయవమున జరుగని సంస్కృత శబ్దములు సంస్కృత సమములు. అట్టి ప్రాకృత శబ్దములు ప్రాకృత సమములు. ఉదా: సం.సమ-రాముడు (రామ), పిత (పితృ - పితా), రాజు (రాజన్-రాజా), బుద్ధిమంతుడు (బుద్ధిమత్-బుద్ధిమాన్), భువి (భూః), అంతము (అంతః-చూ-సంజ్ఞా. ౪వ సూ. ౧ వ వివ.)

౨ వ వివ : కవిప్రయుక్తములె (చూ-సంజ్ఞా. ౨ వ సూ-౩ వ వివ.) ప్రాకృత సమములు గ్రాహ్యములు. ప్రాకృత సమములును నాచ్చికములె (చూ-ఆచ్చి, ౧ వ సూ). సిరి (శ్రీ) మొ.

* 'ఆడి ('ఆది' పర్యాయశబ్దము; శరారిపక్షి)' శబ్దము సంస్కృతమునఁ గలదు. కాని 'ఆడి' సంస్కృత సమమే కావచ్చును. సూరి 'ఆడి' అను ప్రాకృతశబ్దము నుదాహరించి 'ఆడి' ప్రాకృత సమ మన నేలః సూరి యుదాహరించిన మిరా (మేర) శబ్దము సంస్కృత కోశములలోఁ గానరాదు. 'కారము' షారశబ్ద భవ మని ప్రౌఢవ్యాకర్త యుదాహరించెను. (ప్రౌఢ సంజ్ఞా-౧౦ వ సూ). ఇదియు వివాదగ్రస్తమే (చూడు-వ్యా-సం-౫౯ IV-దీని విస్తరము). సూరి సంస్కృత సమముగా నుదాహరించిన 'జగత్తు' అను రూపాంతరము కవి ప్రయోగములలోఁ గానరాదు. జగ మనియే తత్సమరూపము గనబడును.

తద్భవ లక్షణము

సంస్కృత ప్రాకృత భవంబగు భాష తద్భవంబు ౨౧ (బా. సం. ౨౦వ సూ; వ్యాసం-౫౯ విష.)

సంస్కృతము - సంస్కృతభవము సంస్కృతము - సంస్కృతభవము

ఆకాశః	ఆకాశము	వక్త్రః	వంకర
కుడ్యమ్	గోడ	వేసరః	వేసడము (ఆడుగుట్ట)
చన్ద్రః	చంద్రుడు	మున	గాడిదవలన, బుట్టినది
తమగ్నః	తమగము (మంచె)	సముద్రః	సంద్రము
తామరసమ్	తామర = (పద్మ)	సూచీ	సూచి
నారాద్యః	నారదసము	స్మరః	మరుడు
నిశః	నెపము = నెవము	హరణమ్	ఆరణము
మఖమ్	మొకము = మొగము	హరితాశమ్	ఆరిదేశము

ఇత్యాదులు గ్రహించునది.

సంస్కృతము	ప్రాకృతము	ప్రాకృత భవము
అక్షరః (నిప్పు)	ఇంగారో	ఇంగలము (టొగ్గు)
అచ్చరాః	అచ్చరా	అచ్చర
అశ్వర్యమ్	అచ్చేరం	అచ్చేరువు
పశ్చాశత్ (వేబడి)	పణ్ణాసా	పనస (మంత్రమం దేబడి పదము బుండును)
పుథివీ	పుథవీ	పుడమి
ప్రయాణమ్	పయాణం	పయనము
ప్రవాళః	పవాళో	పవడము = పగడము
మత్సరః	మత్సరో	మచ్చరము
యజ్ఞః	జణ్ణో	జన్నము

లక్ష్యము	లచ్చి	లచ్చి
విష్టము	విష్టా	వెన్నుడు
వైద్యము	వేడ్డ	వెడ్డ
సమ్యక్	ఖంబో	కంబము
స్థూలము	థోరం	తోరము

ఇత్యాదులు తెలియవది.

తదృవములు

౧ వ వివరము: సంస్కృత ప్రాకృత శబ్దవయవములందు వర్ణాగమ, వర్ణదేశ, వర్ణలోప, వర్ణవ్యత్యయ, వర్ణప్రతి, వర్ణభిన్నతాది వికారములు గల్గుటచే నేర్పడునవి తదృవ శబ్దములు. ఉదా: ఆగమ-(సం) రథః-(తదృ) అరదము; పదాదిని 'అ' వర్ణాగమ మయ్యెను. "మిత్రవ దాగమా" వర్ణవృద్ధి యాగమము. ఇందు వర్ణాగమమే కాక 'థ' కారమునకు 'ద' కారాదేశమయ్యెను. "శత్రువ దా దేశః" ఒక వర్ణముచోట మఱొకవర్ణము నిల్పుట యాదేశము (చూ. సంధి-౪ వ. సూ.). ఆదేశము-(సం) ఆకాశః - (తదృ) ఆకసము; కకార దీర్ఘమునకు హ్రస్వాదేశమును, శ వర్ణమునకు 'స' కారాదేశము నయ్యెను. లోపము-(సం) తామరసమ్=(తదృ) తామర; 'స' కారలోపము కల్గెను. వ్యత్యయము-(సం) పారావతః—(తదృ) పారువము, పాపురము; ఇందు 'ర-వ' లకు స్థాన వ్యత్యయమును స్వరాదేశమును గల్గెను. ప్రతి-ఏడు + పది=దేబది, దెబ్బది; ఇందు 'ఏ' అను వర్ణమునకు దకారముమీఁదికి ప్రతి గల్గెను; కొన్ని యాదేశములును గల్గెను. భిన్నత-(సం) వక్రః-(తదృ) వంకర- ఇందలి 'క్ర' అనునది 'కర' అను భిన్నత నందెను, అనుస్వారాగమమును గల్గెను. సంయుక్తవర్ణముల నడుమ యుచితస్వరము నిల్పుటచే భిన్నత గల్గును.

౨ వ వివరము: "అక్షారః-ఇక్షారః" అను రెండు శబ్దములును రెండర్థము లందును (అగ్ని-బొగ్గు) సంస్కృతమునఁ గలవని సంస్కృత-కోశములు నుడువు చున్నవి. చూ. వ్యా. సం. విస్తర I. ౬౦ I విష్ణు-ప్రాకృత శబ్దములు సంస్కృతమున ననేకములు చేరినవి. ప్రాకృ. కర్ణారం-(సంస్కృత) కర్ణారం

(ప్రాకృ) పట్టణ - (సంస్కృ) పతన. సంస్కృతమందును 'కల్హర-పట్టణ' శబ్దములు చేరినవి.

౩ వ వివ : "ఖంభో - థంభో" అను ప్రాకృతశబ్దములు సంస్కృత 'స్తమ్భ' శబ్దమునుండి యేర్పడె నని ప్రాకృత వ్యాకరణములు వచించును. కావి 'కమ్భ' అను సంస్కృత శబ్దమే కలదని సంస్కృత వ్యాకరణములందుఁ గలదు.

౪ వ వివ : ప్రాకృతపద్యతి విలక్షణములగు వికృతులు లేనివి కేవల సంస్కృతభవము లనియు, ప్రాకృతపద్యతి గల వికృతులు గలవి సంస్కృతభవ, ప్రాకృతభవము లనియు నెఱుంగునట్టి. ఉదా : 'సముద్ర' శబ్దము ప్రాకృతము లోనికి వచ్చినచో 'సముద్దో' యగును. తెల్లన 'సముద్దము' కావలెను; అట్లుగాక 'సంధ్రము' అయ్యెను గాన నది కేవల సంస్కృతభవముగా నెన్నఁబడెను. ఇట్లే యిది శబ్దమును గ్రహింపవలెను.

కొన్ని వింత తద్భవములు

౫ వ వివ : మహాకోవ్య ప్రయుక్తము లగు పెక్కు తద్భవ శబ్దములు శబ్దరత్నాకరాది కోశముల కెక్కులేదు. వానిలోఁ గొన్ని గ్రామ్యము లనుచు ననింద్య గ్రామ్యములుగాఁ గోశములం దంగీకరింపఁబడెను.

సంస్కృతము - తద్భవము

వాల్మీకేశ-	వాలుమీ కేసుడు
త్రయోదశ-	తేరన
తపోనిధి-	తవనిది
తపోరాజు-	తవరాజు
వృథావీశ-	పుడమీసుడు
భక్త-	బగుతుడు
మజ్జన-	మజ్జనము
దాస-	దాసుడు, దాసి
శంకరదాస	శంకరదాసి
శివుడు-	సివుడు

సంస్కృతము - తద్భవము

రూఢి-	రూడి
సంబోధన-	సంబోదన
నిర్మతి-	నిరురుతి
ఉపాధ్యాయ-	ఉపాధ్యేయుడు
తథ్యము-	తద్దై
నిత్యము-	నిత్య, నిచ్చ
ధర్మకపిల-	దమ్మకపిల (ధర్మా ర్థము విధించిన కపిలగోవు)

శమ్ముడు-	సంబుడు	శ్రీమహాదేవుడు-	సిరిమహాదేవుడు
ఈశ్వరుడు-	ఈసరుడు	కార్యము-కర్తము-	కజ్జము
భస్మానన్-	బసుమానన్	ఉజ్జయని-	ఉజ్జని
ఉద్భటుడు-	ఉదుబటుడు	ఆశ్చర్యము-	అచ్చరువు.
విరూపాక్షుడు-	విరుపాచ్చుడు	కాశహస్తి-	కాశాత్తి
ఉద్దేశించు-	ఉద్దేశించు	శ్రీ-	సిరి- తిరు
నిర్ణీవి-	నిర్ణీవి		

ఇత్యాదులు పెక్కు గలవు.

దేశ్యము

త్రిలింగదేశ వ్యవహార సిద్ధమగు తదృవేతర భాష దేశ్యము* ౨౨.
అది రెండువిధములు: ౧. ఆంధ్ర దేశ్యము; ౨. అన్యదేశ్యము (భా-సం-౨౧; వ్యా-సం ౫౯ విష). ౧. ఆంధ్రదేశ్యము: ఇల్లు, ముల్లు, దూడ, మేడ, కోత లేత, రెండు, మూడు, తావి (పరిమళము), మోవి (క్రిందిపెదవి); ౨, అన్యదేశ్యము: తురుష్కులు, ముసలిమానులు, బిబ్బిలు, కుతుపసాహి, సికారు, ఫాయిదా మొ. అంగ్ల: పీజు, రైలు, రోడ్డు, కలెక్టరు మొ. (చూ-సంక్షా. ౩ వ సూ- ౬వ వివ).

౧వ వివ: రసాయన శాస్త్రాదుల నాంధ్రీకరించుటలో నాంగ్ల సంజ్ఞలనే ప్రాయోగముగా వాడుట యుక్తము. వానికి సరియగు నర్థములు గల తెలుగు శబ్దములను గల్పించుట సరికాదు.

* తత్సమ తదృవములును ద్రిలింగదేశ వ్యవహారములె కాన సూరి'తత్సమ తదృవేతర' అను దశము నిల్పకుండుట సరికాదు. తన కాలమున విస్తరించి మహా కావ్యములలో జేరియున్న యన్య దేశ్యము నుదాహరింపకుండు టయు సరికాదు.

అవ వివ : కొన్ని తదృవ శబ్దము లాండ్రదేశ్యములుగ శబ్దరత్నాకరాది
కొశములలోఁ బ్రమాదమున నుదాహృతము లయ్యెను.

ఉదా :-

సంస్కృతము	ప్రాకృతము	తదృవము
వింశతి	వీసా	వీసము
శబర	సవరో	సవర
శాప	సావో	చావు
మహాన్	మహో	మగ
శీర్షకమ్	సీసఆం	సీసము
షోడశ	సోలస	సోల
జ్ఞానమ్	జ్ఞాణం	నాణెము

ఇట్టివి పెక్కు గలవు.

ఆంధ్రదేశీ శ్యాన్యదేశ్యములు

అవ వివ: త్రిలింగశబ్ద భవము తెలుంగు, తెలుగు. “శ్రీకైలము-ద్రాక్ష
రము-కాశేశ్వరము” అను క్షేత్రములలోని శివలింగములే యా త్రిలింగములు.
అవి సరిహద్దులుగాఁ గల దేశము ప్రాచీన త్రిలింగ దేశము (చూ-వ్యాసం-
విస్త III. ౬౦ II విష్ణ). ఆంధ్రులనఁగా మహావీరులు. శత్రుల నంధులనుగాఁ
జేయు శక్తిగలవారు. వీరు ద్రావిడజాతులలోనివారు. విశ్వామిత్ర శప్తులగు
తత్పుత్రు లార్యజాతులలోని యెంధ్రులు. మనుస్మృతి యార్యజాతుల విభాగ
మును వచించునది. కాన నందలి సంకరజాతి వారగు నెంధ్రులు ద్రావిడజాతిలోని
యాంధ్రులు కానేరరు. ఇట్టి శబ్ద సాయస్య భ్రమచేతనే ద్రావిడాంధ్రశబ్దము
కాసనముల కెక్కుకుండె ననఁదగును.

గ్రామ్యము - అనింద్య గ్రామ్యము

మహాకవి కర్తృక వ్యాకరణ సమ్మతమేని, మహాకావ్య ప్రయుక్తమేనని కాని యట్టిది కావ్యములందు వాడరాదు ౨౩. (బా-సం-౨౨వ సూ; వ్యా-సం-౧ IV విష. ౬౨ విష.)

వస్తాడు, తెస్తాడు, వచ్చేని, తెచ్చేని, వచ్చేటివాడు, తెచ్చేటి వాడు మున్నగునవి కావ్యప్రయోగార్హములు కానేరవు.

౧వ విష.: 'వస్తాడు' మున్నగునవి భౌతిక పండితవ్యవహారములో వెలయుచున్నను నట్టివి ప్రామాణిక వ్యాకరణ సమ్మతములు కామింజేసియు, ప్రామాణిక మహాకావ్య ప్రయుక్తములేని కామింజేసియు, గావ్యాద్విప్రయోగార్హములు కానేరవు. ఇట్లనుటచేత నట్టివి రెవిన్యూ వ్యవహారములందును వారాపత్రికలందును, దెలుగు పండితులు కానట్టి యుపండితులగువారు రచించు రసాయన శాస్త్రాది గ్రంథములందును బ్రయుక్తములై సం గ్రాహ్యము. 'తేదీన' మున్నగు వ్యవహారములందును లేని కృతకశబ్దము లెందును బ్రయోజ్యములు గానేరవు. పీద సుధాహరించిన వ్యావహారిక భాషా మయ గ్రంథములలో నరసున్నలు, శకట రేఫములు వాడుకలో లేని సరళ దేశములు మున్నగు కావ్య భాషా మాత్ర ప్రయోజ్యముల నచ్చటచ్చటఁ బండితమ్మనములు నిల్పుట పొరపాటు. ఇం 'వచ్చి నుండును' మున్నగు సంహితా యకారస్థానీయ్యదుతప్రయోగములు మున్నగునవి నిల్పరాదని వేఱ చెప్పనేల.

* సామాన్య కవికృత లక్ష్య లక్షణములకు సమ్మతమయినను సాధువు కానేరదు. మహాకావ్య ప్రయుక్తముల ననింద్య గ్రామ్యములనుట సరికాదు. మహాకావ్య ప్రయుక్తములు గ్రామ్యములు కానేరవు. వానివి వ్యాకరణములలోఁ జేర్చుకొనవలసినదే. సూరి భ్రమించి 'కపిలగడ్డము' మున్నగునవి యనింద్య గ్రామ్యములని వ్రాయుట పొరపాటు. అవి భారత ప్రయుక్తములుము కావు. 'కపిల గడ్డము' మున్నగునవి భారత ప్రయుక్త సాధురూపములు. 'వస్తాడు' మున్నగునవి గ్రామ్యరూపము అనుచు వానిలో ఖండమును సూరి నిల్పుట యసంగతము.

౨వ వివ : మహాభారతాది గ్రంథములలోని ప్రక్షిప్త ప్రయోగాదులను బట్టి తత్తత్కవి సమ్మతములు గావనఁదగినవి తత్తత్కవి ప్రయుక్తములని భ్రమింపరాదు. ఉదా : నన్నయ భారతభాగమున ద్రుత 'ను' స్వరూపము మొ. నన్నయ ద్రుతమును 'న' కార రూపముగనే ప్రయోగించెను.

ప్రామాణికులు సృష్టప్రతిపత్త్యాదికమునకై బుద్ధిపూర్వకముగా నిల్పిన లక్షణ విరుద్ధ ప్రయోగము లనింద్య గ్రామ్యము లనఁదగును ౨౪. (బా-సం-౨౩ వ సూ.)

'అ ఆ ఇ ఈ' మున్నగురీతిని శాస్త్రీయ సంధికార్యరహితముగా వర్ణసమామ్నాయమును జూపుట, సృష్టప్రతిపత్తికయి యుద్ధరణ చిహ్నముల నడుమ 'అంది ఉండె' అనురీతిని సంధికార్య విరహితముగఁ బ్రయోగించుట మొ. 'షరా' మున్నగు రీతి నన్యదేశ్యపదములను నర్థస్ఫూర్తికయి తెల్లన వాడునపు డనాంధ్ర వర్ణముల నిల్పుట (అట 'సరా' అని నిల్పినచో నర్థస్ఫూర్తి కలుగదు). 'మక్తా' మున్నగువానిలో ననాంధ్రవర్ణ ప్రయోగము చేయుట, యద్వాంధ్ర కావ్యములలో సంస్కృతసమములను (సంజ్ఞావాచకాది) వాడుట మున్నగునవి యనింద్య గ్రామ్యములు.

ఇది సంజ్ఞా పరిచ్ఛేదము

బాలవ్యాకరణోద్ద్యోతము-సంధిపరిచ్ఛేదము

వివరణము : సంధిశబ్దార్థములు : 'I సంధానము, II సంధ్యర్థాయోక్త వివిధ కార్యములు, III వాక్య గత శబ్దములకు సహజముగా నుండవలసిన యర్థ మాత్రా కాలిక వ్యవధాన ముండునట్లు పఱుకునప్పటి ధ్వనుల సాన్నిధ్యము. అను మూఁదర్థములు సంధి శబ్దమునకుఁ గలవు.

సంస్కృతమున వాక్యమునందు సంహిత (సన్నిధిగాఁ బలుకుట) యైచ్చికము.¹ కాన విసంహితగా ననఁగా నర్థమాత్రాకాలముకన్న నెక్కువ యెడముగా వాక్యగతపదములకు బలక వచ్చును. అనఁగా వక్త కిష్టమగునపుడు సంధికార్యములు వర్తిల్లవు ఉదా : “తస్మాత్ ఏవమ్ సః వక్తీ.” ఇందు సంహితను వివక్షించినచో “తస్మా దేవం స వక్తీ” అని సంధికార్య యుక్తముగాఁ బరిగ్రహింపవలయును.

తెల్లన నట్లు కాదు. వాక్యమున సంహిత నిత్యము. కాన వాక్య మధ్యమున సంధి కార్యములు తప్పక వర్తిల్లు (వ్యా-సం-౬౪-౬౪ I విష; చూ. సంధి ౫౦ వ సూ). తెలుగున స్వరసంధి సాధారణముగాఁ బరమాపసంధి మాత్రమే :

ఉకార సంధి

ఉత్తున కచ్చు పరమగునపుడు పరమాపసంధి నిత్యము ౧ (తా-సం-౧; వ్యా-సం-౬౫-౬౫ I విష).

పూర్వ పర స్వరంబులకుం బర స్వరం బేకాదేశం బగుట స్వరసంధి యనంబడు. ఉదా : రాముడు + అతడు = రాముఁ దతడు. సోముడు + ఇతడు = సోముఁ దితడు. మనము + ఉంటిమి = మన ముంటిమి. అతడు + ఎక్కడ = అతఁ డెక్కడ. ఇతడు + ఒకఁడు = ఇతఁ డొకఁడు. నేను హరిని + ఆనెను = నేను హరి ననెను. వచ్చెను + అతడు = వచ్చె నతడు.² మొ.

౧వ వివ : ఉత్ = ఉత్తు. దీని తుది ‘త’ కార మిద్వర్ణము³ ఏ

1. సంహితై కపదే నిత్యా । నిత్యా దాతూపసర్గయోః నిత్యా సమాసే వాక్యే తు సా వివక్షా మపేక్షతే ।

2. సూరి “వచ్చెను + అతడు = వచ్చెనతడు” అను రీతి గల ద్రుతో కార సంధుల నుదాహరింపలేదు. ‘ను-ని’ అనునవే కదా ద్రుత స్వరూపములు. ద్రుతమునకు స్వర పరకత్వమున ద్రుతస్వర లోపమున కింతకంటె మార్గాంతరము లేదు గదా :

3. “తపర సత్కాలస్య (౧-౧-౭౦). తః పరో యస్మాత్ స చ తాత్పరశ్చ ఉద్ధార్యమాణ సమకాలస్యైవ సంజ్ఞా స్యాత్”.

యచ్చునకైనను 'త' కార మిద్వర్ణముగా నిల్చునపు డా యచ్చే కాలమున
సుండునో యా కాలమునకే సంజ్ఞ యగును.

౨ వ వివ : 'హరిని + అనెను = హరి ననెను' మున్నగు చోటులందును
నీ సూత్ర పరరూప సంధి విధి వ ర్తిల్లును. 'ను', 'కు' అనువానినుండియే 'ని-కి'
(తత్స. ౨౬వ సూ.) అనునవి యేర్పడెను.

పదాద్యంబులు 'ఋ-౧' వర్ణంబులు 'ర-ల' తుల్యంబులు ౨ (ఔ-
ప్రకీ-౧వ సూ; వ్యా-సం-౩౭౭ విష.)

అతఁడు + ఋషి = అతఁడు ఋషి. ఇట సంధిలేదు. ఆ + ఋషి =
ఆ ఋషి-ఇట యదాగమము లేదు. వచ్చెను + ఋషి = వచ్చెను, ఋషి. వచ్చెన్
ఋషి, వచ్చెను ఋషి. ఇట ద్రుతమునకు లోప సంశ్లేష స్వత్వములు వచ్చెను.

ద్రుతలోప పూర్వకోకార సంధి

"నీ-నా-నా. శబ్దముల ద్వితీయావిభక్తి రూపములు, చతుర్థ్యాది విభక్తి
ప్రత్యయములు, శత్రుత్వక 'చు' వర్ణకము అనువాని ద్రుతోకారములకు స్వరము
పర మగునపుడు ద్రుతలోప పూర్వక పరరూపసంధి వికల్పముగ నగును ౩
(ఔ-సంధి-౨. వ్యా-సం-౬౬ I, II విష)*

నన్నును + అడిగె = నన్నడిగె, నన్ను నడిగె. నా కొఱకును + ఇచ్చె =
నాకొఱ కిచ్చె, నాకొఱకు నిచ్చె. నాకును + ఆదరువు = నా కాదరువు, నాకు
నాదరువు. నాయందును + ఆశ, నాయం దాశ = నాయందు నాశ. ఇందును +
ఉన్నాఁడు, ఇందున్నాఁడు = ఇందు నున్నాఁడు. ఎందును + ఉంటివి = ఎం

* బాలవ్యాకరణ పద్ధతిలో 'ను' వర్ణము ద్రుతస్వరూప మగుటచేత
'నాకున్ + ఆదరువు' అనురూపమే యసంభవమగును. 'నాకును' అనుదానికి
స్వరపరకత్వమునఁ బరరూపసంధి యగునే కాని 'నాకాదరువు' అనురూప మెట్లు
కల్గును ? ద్రుతస్వర లోప మెట్లు ?

దుంటివి, ఎందు నుంటివి. వచ్చుచును + ఉండెను = వచ్చు చుండెను, వచ్చుచు నుండెను. చూచుచును + ఏగెను = చూచు చేగెను, చూచుచు నేగెను. అంతటను ద్రుతలోపపూర్వక పరరూపసంధి రాని పక్షమున సంధి ౧వ సూత్రము చొప్పున 'ఉ' కార పరరూప సంధి వ ర్తిల్లును.

౧ వ వివ: 'వచ్చుచున్నాడు' మున్నగు సమాపక క్రియా సమాన పదము లందలి 'చు' వర్ణము శత్రుత్వక 'చు' ప్రత్యయము కాదు (చూ-క్రియా ౨౧ వ. సూ.). అది ద్రుతప్రకృతికమే కాదు. అవట సంధి ౧ వ సూత్రము చొప్పున నిత్య పరరూప సంధియే యగును.

౨ వ వివ: 'అందును' మున్నగునవి సప్తమ్యర్థకములైన ప్రత్యేక ద్రుత ప్రకృతిక పదములు. క...ఎం చును...ప్రాసము; శాంతి ౨వ ఆ- ౧౨౪; చూ-వ్యా-సం ౬౬ II విష).

౩ వ వివ: అచ్చి-౨౩ వ సూత్రము చొప్పున 'నన్నును-మమ్మును' మున్నగు చోటులందలి జడ్డకు స్వరయోగమున లోపము గల్గినేరదు గాన 'ననేలే-మమేలే' మున్నగు ననిష్ట రూపములు గల్గినేరవు.

సంహితా యకారాగమము

సంధి లేని చోట స్వరంబుకంటెఁ బరంబయిన స్వరంబునకు యడాగమం బగు ౪ (వ్యా. సం. ౬౩ విష; టా. సంధి. ౩వ సూ).

ఆగమం బగుగా వర్ణాధిక్యంబు. ఉదా: మా + అమ్మ = మా యమ్మ మీ + ఇల్లు = మీ యిల్లు మా + ఊరు = మా యూరు.

౧వ వివ: టకార మిద్వర్ణముగాఁ గలది పూర్వావయవముగాను, 'క' కార మిద్వర్ణముగాఁ గలది యంత్యావయవముగాను నిల్చును *

* 'అద్యస్తౌ టకితౌ' (౧-౧-౪౬) టిత్ కితౌ యస్యోక్తౌ తస్య క్రమా దాద్యస్తౌవయవౌ స్తః (సి.కౌ. ౩౬వ సూ.) 'మిత్రవదాగమః శత్రువదాదేశః' అను చొప్పున నాగమమున వర్ణవృద్ధి యగును. అదేశ మొకదానిని ద్రోసి వేసి దానిచోట నిల్చును (చూ. ౨౧వ సూ.-౧ విష-సంక్షా).

౨ వ వివ : తమిజాదులందు వలె 'వ' కారము సంహితా వ్యవహాయకముగఁ బదాంతమునఁ దెల్లన నిల్వనేరదు. కాని సమాన పద మధ్యమునఁ గొన్ని యెడల నది నిల్చుట గలదు. ఉదా : చతుర్థి- చ + ఉ + తి = చవుతి. చిగురు : చి + ఉ + రు = చివురు. గెలుచు + అన్ = గెలు + ఉ + అన్ = గెలువన్ (వ్యా-సం-విస్త II ౬౭ I విష; చూ. ౧౮ సంజ్ఞా). ఇదె లము వకారము (చూ-౧౮-౧౯ సంజ్ఞా. సూ-వివృతి).

అకార సంధి

అత్తునకు సంధి బహుళముగా నగు ౫ (బా-సంధి- ౪ వ సూ. ; వ్యా-సం- ౬౮ విష).

౧ వ వివ : బహుళ మనఁగా-తఱచుగా I వైకల్పికత, II కొన్ని చోట్ల వర్తిల్లకుండుట, III కొన్నియెడల నిత్యముగావచ్చుట, IV కొన్ని చోటులందు వేఱువిధమగు కార్యము గల్గుట. ఈ నాల్గిటిలో నేవైన యథాసంభవముగా వర్తిల్లును. బహువిధములగు నర్థములు గలది బహుళ మనఁబడును.

౨వ వివ : సంధి వైకల్పికత గల చోటులు. ౧. వ్యతిరేక క్తార్థకము : చూడక + ఉండె = చూడకుండె, చూడకయుండె. ౨. భావార్థక 'ట' ప్రత్యయము : ఉండుట + ఏల = ఉండు టేల ? ఉండుట యేల ? ౩. ధాతుజ విశేషములు : చేసిన + అతఁడు = చేసినతఁడు, చేసిన యతఁడు. ౪. మేనాదిశబ్దములు : మేన + అత్త = మేనత్త, మేనయత్త. ౫. షష్ఠీసమాస స్థలము : రాజుల + ఒద్ద = రాజులొద్ద, రాజులయొద్ద. చింత (యొక్క) + ఆకు = చింతాకు, చింతయాకు తమ (యొక్క) + అంత = తమంత, తమయంత. లేనెల (యొక్క) + అంత = లే నెలంత, లేనెలయంత. మేక (యొక్క) + ఎరువు = మేకెరువు, మేకయెరువు. ఈ షష్ఠీ సమాసస్థలములలో ల వర్ణస్థలములు తప్పఁ దక్కినవి భారతాది ప్రాచీన గ్రంథములలోఁ గానరావు.

౨వ వివ : సంధి వర్తిల్లని చోటులు : భారతాది ప్రాచీన గ్రంథములలో శుద్ధ సంస్కృతాకారమునకును, స్త్రీవాచక తత్సమ సంబోధనాంతముల 'అ' కారమునకును సంధి లేదు; అర్వాచీన కావ్యములందు దట్టి సంద్యులు గలవు.

శుద్ధ సంస్కృత : కం... వరదాయ నమ శృంగర శరణం జొచ్చెన్.
(నన్ని-కు, ౩వ ఆ-౨౩౭). (శుద్ధ సంస్కృత వాక్య మగుటచే, 'శరణ' అని పదచ్ఛేదము చేయక తీరదు. 'శరణు' అని పదమును భేదింపరాదు.)

అకారసంధి లేని చోటులు

తత్సమ, స్త్రీ వాచక : "మహత్త + అణి = మహత్త యణి" అని ప్రాచీన పద్ధతి. 'మహత్తణి (బసవ. ౬ వ ఆ. ౭౪౬; 'మహత్తు' అను నది వ్యావహారిక పదము). 'వార్త + అని = వార్తయని' అనునది (ప్రా). వార్తని (బసవ. ౫ ఆ-౪౬౬౪). 'గంగ + అను = గంగ యను' అనునది (ప్రా), గంగను కాసె (ఆము-౨వ ఆ.౯). 'శ్రీరంగభర్త + అంచు = శ్రీరంగ భర్తయంచు' అనునది (ప్రా). శ్రీరంగ భర్తంచు (ఆము-౬వ ఆ). నెలత + ఇచ్చె + నెలతయిచ్చె (ప్రా), నెల తిచ్చె (ఆము). 'చేష్ట + ఉడిగె = చేష్ట యుడిగె' అనునది (ప్రా). చేష్టడిగె (ఆము. ౪వ ఆ.).

సంబోధనాంత : (అప్ప + అరి = అప్పరి (ఉ. హరి. ౨వ. ఆ-౧౬) ('ఓ యప్పా' - ప్రా) అమ్మలార + అక్కలార = "అమ్మలార యక్కలార" అనునది (ప్రా). అమ్మలారక్కలార (బసవ. ౫వ ఆ-౧౮౫). జయనులార + ఎన్నడు = "జయనులార యెన్నడు" అనునది (ప్రా). జయనులారెన్నడు (బసవ. ౬వ ఆ-౩౯౨).

౩వ వివ- సంధి నిత్య స్థలములు: ప్రత్యయాచ్చరకత్వమందును ('అందు అవ' తప్ప; సీతయందు, ఎనిమిదియవ), నామేడిత పరకత్వమందును బూజ్యార్థక శబ్ద ('అన' మొ) పరకత్వమందును "అ" కార సంధి నిత్యము.

ప్రత్యయాచ్ : అర్థ + ఇంచు = అర్థించు (ఇది శుద్ధసంస్కృత సంధియు). మూర + ఎడు = మూరెడు (చూ సంధి-౧౨ వ సూ.).

అమేడితపరకత్వ : ఔర + ఔర = ఔరొర (చూ. సంధి-౧౧వ సూ.)

పూజ్యార్థక : సిద్ధ + అన = సిద్ధన. మల్ల + అన = మల్లన. అన్న +

అమ = అన్నమ (ఇవి కుద్ధ సంస్కృతాకారసంధులును, విరా-౧వ ఆ-౧౦ప).
 నన్న + అయ = నన్నయ (ఆది-౧వ ఆ-౨౬, విరా. ౧ ఆ-౬), నన్న +
 అప = నన్నప (ఆది-౧వ ఆ-౯), తిక్క + అన = తిక్కన.

ఇకార సంధి

ఏమ్యాదుల యిత్తునకు సంధి బహుళము ౬
 (బా-సం-౫; వ్యా-సం- ౩౦ విష).

౧వ వివ : ఇత్తున కనగా హ్రస్వమగు 'ఇ' కారమునకు. 'కును' అను
 వ్యక్తియే 'కిని' అని తత్స ౨౬వ సూ. చొప్పున మాటును గాన "హరికిని +
 ఇచ్చె = హరికిచ్చె, హరికినిచ్చె" అను రీతిని సంధి ౩వ సూత్రముచేతనె సిద్ధిం
 చును గాన దానిని 'ఏమ్మాడు'లలో జేర్చరాదు; ఏమ్మాది గణ మాకృతిగణము.
 అట్లు పఠించుటకు వీలుకాని ప్రయోగములను బట్టియే తెలిసికొనఁ దగినది 'అకృతి
 గణము.'

౨వ వివ : వైకల్పిక స్థలములు : ఇది + ఏమి + ఒక్కొక్క = ఇదియేమి
 యొక్కొక్క (ఆర. ౩వ ఆ-౧౦౨) ఇదేమొక్కొక్క; ఏమి + అపూర్వము = ఏమి
 యపూర్వము (ఆది ౧వ ఆ-౧౦౬), ఏమపూర్వము; నీపేరేమి + ఈవు = నీ
 పేరేమీ వెవ్వరి తనూజవు (ఆది ౧వ ఆ-౧౦౯), ఇవి + ఏనున్ = ఇవేనున్,
 ఇవి యేనున్ (ఆది ౧వ ఆ-౧౦౩వ ప.). తెలివి + ఒంది = తెలివొంది, తెలివియొంది,
 తెలివి + ఆత్మ = తెలివాత్మ (కర్త. ౩వ ఆ-౨౯౨), తెలివియాత్మ; సవతి +
 ఆలు = సవతాళ (అను. ౫వ ఆ-౨౯౨), సవతి యాలు, కుయ్యి + ఆలింపుడు =
 కుయ్యాలింపుడు (విరా-౩వ ఆ-౨౦), కుయ్యి యాలింపుడు; మాట గాని + ఆట
 గాడు = మాట గాని యాట గాడు, మాటగా నాటగాడు (ఆశ్ర. ౧వ ఆ; ౩౪),
 మట్టి + ఆకు = మట్టి యాకు, మట్టాకు (జైమి-౧వ ఆ-౧౪౦), కట్టిడి + ఐన =
 కట్టిడి యైన, కట్టిడైన (నిర్వ. ౫వ ఆ-౧౦౬); పడతి + అర్హ్య =
 పడతయర్హ్య = పడతర్హ్య (బసవ. ౪వ ఆ-౭౪). వెండి + ఉంగరము =
 వెండి యుంగరము, వెండుంగరము (హరవి.); చేయని + అట్టి = చేయనట్టి,

చేయని యట్టి. ఇట్టి 'ఇ' కార సంధులు పెక్కు గలవు. పూజ్యార్థక పరకత్వ మందును 'ఇ' కార సంధ్యభావము గలదు-అమ్మాజియమ్మ (పాండు. ౧ వ ఆ-౬౮ ప). లక్ష్మి + అమ్మ = లక్ష్మమ్మ (పాండు. ౧ వ ఆ-౨౪). 'ఏని' శబ్ద సంధియుఁ బాక్షికమె-హరి నే నబ్ధిజనేని = హరినేని యబ్ధిజనేని (అహో). ఏని యున్ (సభా. ౨ వ ఆ-౫౮), యు లోపము-ఏనిన్ (ఆర. ౨ వ ఆ-౨౨౨), శా. ఎందే డెందము (మను. ౨ వ ఆ-౬౨, ఎందేనియున్ + డెందము). ఇట్టివి ద్రుతప్రకృతికములు కావు. ద్రుతోపజీవి శబ్దములు (చూ-సంక్షా. ౧౨ వ స్థా. ౩ వ వివ).

౩ వ వివ : సంధ్యభావ స్థలములు : భావార్థక 'మి' జ్యంతములు, ధాతుజ విశేషణములగు 'ఎడి' ప్రత్యయాంతములు మొ. ఉదా : చేయమి + ఉచి తము = చేయమి యుచితము, చేసెడి + అత్రుడు = చేసెడి యత్రుడు మొ. తత్స మేకార సంధులు-క్తార్థకేకార సంధులు-షష్ఠీ సమాసేకార సంధులును భారతాది ప్రబంధములలో లేవు. అర్వాచీన కవులు ప్రయోగించుచున్నారు.

తత్సమ : శౌరి + ఇచ్చు = శౌరిచ్చు (అహో. ౧౮౯ వ పు.); అర్చి + ఇడగరాడు = అర్చిడగరాడు (వసు. ౩ వ ఆ-౧౮౦); నళినారి + అట = నళి నారట, సౌరభోద్ధారి + అట = సౌరభోద్ధారట (కవికర్ణ. ౩ వ ఆ.)

క్తార్థక : ఎఱింగి + ఎఱింగి = ఎఱింగెఱింగి. (భాగ. ౯ వ స్కం.). ఎఱింగి యెఱింగి, (సభా. ౨ వ ఆ-౨౦౪). వెఱచి + ఇట్లు = వెఱ చిట్లు (నిర్వ. ౫ వ ఆ. ౮౮), చెప్పి + అంపఁడె = చెప్పంపఁడె (ప్రభా. ౪ వ ఆ-ప్రౌఢ), కలిగి + ఉండు = కలిగుండు. (బసవ. ౬ వ ఆ-౮౨౬).

షష్ఠీ సమాస 'ఇ' కార : మగని + అలు = మగనాలు (కాశీ. ౨ వ ఆ-౮౩); మగని యాలు (నిర్వ. ౫ వ ఆ-౯౮, విజ్ఞా-ప్రాయ-౧౦౫.); దీని (యొక్క) + అంఘ్రులు = దీనంఘ్రులు (నైష. ౩ వ ఆ-౨౦౨); వాని (యొక్క) + అన్న = వానన్న (నరస. ౪ వ ఆ-౬౮).

సమాపక క్రియల 'ఇ' కారసంధి

సమాపకక్రియలం దిత్తునకు సంధి వైకల్పికము ౩.

(ఐ-సంధి-౬. వ్యా-సం-౩౧ విష.)

వచ్చిరి + అప్పుడు = వచ్చిరప్పుడు; వచ్చిరి యప్పుడు. చేసిరి + అంత = చేసిరంత, చేసిరి యంత (ఉద్యో ౩ వ ఆ-౩౬ ప). సైరించిరి + ఇట్టి = సైరించిరిట్టి (ఉద్యో ౧ ఆ), సైరించిరి యిట్టి. (నన్నయ మాత్రము ప్రథమపురుషము 'ఇ' కారమునకును సంధి నిత్య మనెను. అట్లే తన భారత భాగమున వాడెను.) వచ్చితిమి + అప్పుడు = వచ్చితిమి యప్పుడు, వచ్చితి మప్పుడు (ఉద్యో-౩ ఆ ౩౬ ఆది ౫ ఆ ౨౩౯).

మధ్యమ పురుషక్రియలయం దిత్తునకు సంధి నిత్యము ౮.

(ఐ-సంధి-౩ వ్యా-సం-౩౧ విష)

ఏలితివి + అప్పుడు = ఏలితి వప్పుడు. ఏలితి + అప్పుడు = ఏలి తప్పుడు. ఏలి తిరి + ఇప్పుడు = ఏలితి రిప్పుడు.

క్యార్థంబైన యిత్తునకు భారతమందు మాత్రము సంధి కానరాదు ౯ (ఐ-సంధి-౮ సూ; వ్యా-సం-౩౨ - ౩౨ I విష) క్వాస్తకేకార మేష్ఠ్యాదుల లోనిది; ఉదాహృతు లచటఁగలవు (చూ-సంధి-౬ సూ, ౩ వివ).

ద్రుతప్రకృతిక సంధి

ఇకాదుల కచ్చు పరంబగునపుడు ద్రుతలోపహ్యగృక పరరూప సంధి బహుళముగా నగు ౧౦ (ఐ-సం-౯ సూ; వ్యా-సం-౩౩ - ౩౩ I విష. దీనివిస్తర II విష)*

* “వచ్చున్ + ఇప్పుడు” అను రీతిగల సూరి యుదాహృతు లసంఖ్య ములు. అచట “వచ్చును + ఇప్పుడు = వచ్చునిప్పుడు” అను సుకార సంధియే. (సంధి ౧ సూ) వర్తిల్లును. ఇకాదులకు ద్రుతలోపము కల్గినదే సూరి పక్షమున సంధి యసంఖ్యవము. ‘కన నయ్యో డనమ’ (హరి. న. ౪ ఆ-౫౮) సూరియు, బ్రౌథయు సాధింపలేదు.

బహుళ మనుటచేత 'ఇకను, ఇంకను, ఇంగను, ఇంగను' అను శబ్దముల కచ్చు పరమగునపుడును, 'ఎట్టకును' శబ్దమునకు 'ఏల-ఏని' శబ్దములు పరమగునపుడును, "కననయ్యెడును + అనఘ" మున్నగు మహాకవి ప్రయుక్త స్థలములందును ద్రుతలోపపూర్వక పరరూపసంది వైకల్పికముగా నగును. ఉదా: ఇకను + ఏల = ఇకేల = (అది ౨ ఆ ౨౧) ఇకనేల. ఇంకను + అనను = ఇంకైనను (కర్త ౩ ఆ ౨౭౦), ఇంకనైనను. ఎట్టకును + ఏలకున్ = ఎట్టకేంకున్ (కల్య ౨ ఆ ౪౦౫), ఎట్టకునేలకు. ఎట్టకును + ఏని = ఎట్టకేని (కాంతి. ౧ ఆ ౧౬౪), ఎట్టకునేని. ఒనర్చుదును + ఉరుమహిమ = ఒనర్చుడురు ఒమహిమ (హరి-౧ ఆ ౫౧), ఒనర్చుదు సురుమహిమ. దొరయజేయుదును + ఏను = దొరయజేయుదేను (హరి-౧-౨ ఆ ౩౮), దొరయజేయుదు, నేను. కన నయ్యెడును + అనఘ = కననయ్యె డనఘ (హరి-౧- ౪ ఆ. ౫౮), కననయ్యెడు ననఘ. చెడగొలుకును + ఇంతెకాక = చెడగొలు కింతె కాక (భాస్కర శతక-౧౮), చెడగొలుకు నింతెకాక. నగించును + అటుగాక = నగించటుగాక (వేంకటానాథ-పంచ ; వ్యా-సం-విస్త II ౭౩ I విష. ; భారత ౧౧-౪౪-౨౯౩-౩౦౩ పుట) నగించు టటుగాక. 'కొలిచి తట్టిజను = కొలిచి తట్టిజను. చేసి తద్యుత్తారనము = చేసితి తద్యుత్తారనము (అహో. ౧౯౪ పు. ౧౯౦ పుట.)

ఆమ్రేడిత స్వరసంధి

అచ్చున కామ్రేడితము పరంబగునపుడు సంధి తఱుచుగ నగు ౧౧ (భా. సంధి-౧౦; వ్యా-సం-౭౪-౭౪ I విష.)

ద్విత్విరుక్తంబుల పరరూపము లామ్రేడితము లనబడును. 'రక్షింపుమ రక్షి-పుమ రక్షింపును' (అది ౨ ఆ ౨౧౭) తఱుచుగ ననుటచేత నొకానొక చోట సంధిలేమియు, గందని యెఱుంగనగును. ఉదా : ఔర + ఔర = ఔరౌర. అహో + అహో = అహోహా. ఎట్టా + ఎట్టా = ఎట్టెట్టా. ఓహో + ఓహో =

ఓహోహో. ఎదుట + ఎదుట = ఎట్ట యెదుట. (కాశీ. ౪ ఆ. ౧౮౬) ఇది సంధి లేమి కుడాహృతి యనదగును*.

ప్రత్యయాచ్చరక సంధి

అంద్యవగాగమంబులు దప్ప నపదాది స్వరంబు పరంబగునపు డచ్చునకు సంధియగు ౧౨; (బా-సం-౧౧ సూ; వ్యా-సం-౭౫ I విష.)

మూర + ఎడు = మూరెడు. వీసె + ఎడు = వీసెడు. అర్థ + ఇంచు = అర్థించు. నిర్జి + ఇంచు = నిర్జించు. అంద్యవగాగమంబులు పరంబులగునపుడు యథా సంభవముగా గ్రహించునది. ఉదా : రాములందు, రాములయందు. హరియందు. ఎనిమిదవది, ఎనిమిదియవది.

౧వ విష : 'అందు' న ప్రతి ప్రత్యయము 'అవ' పూరణార్థక తద్ధిత ప్రత్యయము. అపదాది స్వరము = అపద మనఁగాఁ బ్రత్యయాదిక స్వరము 'ఏని-ఏసి' శబ్దము లవ్యయములు. అపదములు కావు.

కుఱు శబ్దాది సంధి

కుఱు-చిఱు-కడు-నడు-నిడు శబ్దముల 'అ, డ' ల కచ్చు పరంబగునపుడు ద్విరుక్త టకారంబగు ౧౩ (బా-సంధి-౧౨; వ్యా-సం-౭౬-౭౭ I వి).

కుఱు + ఉసురు = కుట్టుసురు, చిఱు + ఎలుక = చిట్టెలుక, కడు + ఎదురు = కట్టెదురు, నడు + ఇల్లు = నట్టిల్లు, నిడు + ఊరుపు = నిట్టూరుపు.

౧వ విష : ప్రాచీనతమ కాలమున 'అ' కారము 'ట-త' మధ్య స్తోచ్చారణము గల్గియుండెడిది. కాన నట 'ట' కారము రావల సెను. 'కుఱుచ-చిఱుత-

* "ఏమి + ఏమి = ఏమేమి, ఏమి యేమి." అని సంధిలేమిని సూరి యువాహరించెను. 'ఏమి యేమి' అను సంధ్యభావమునకుఁ బ్రాచీన మహాకవి ప్రయోగ మగపడదు. "ఏమి యేమియో నాడు నీ హృదయమందు" అను కళా పూర్ణోదయ ప్రయోగమున 'ఏమి' శబ్దంబులు రెండును భిన్నార్థకములు గాన నామేడితస్థలము కాదనదగును 'ఏగి యేగి' అనునది భారతమాత్రస్థ క్తార్థకార సంధిరాహిత్యోదాహృతి. అర్వాచీనులు క్తార్థకార సంధిని బ్రయోగించిరి. (సంధి ౬ సూ. ౩ విష. చూ).

నిడుద-నడుము' అనువాని కాచ్చిక సమాసమునఁ దుదివర్ణము లోపింపగా 'కుటు' ప్రభృతు లేర్పడెను. అట్టివానికి 'ఉ' కార పరరూప సంధి గాని (సంధి ౧వ సూ.), "టు" గాగమసంధి గాని (సంధి ౨౭ సూ) రానేర వని తాత్పర్యము. "ఉసురు" అనునది 'అ' కార ముడితమను 'శ-ర' సరికాదు. కన్నడ-ఉసిర్, తమి-ఉయిర్.

౨ వ వివ: "కడు" శబ్ద ధకారమున కాచ్చిక సమాసమున ద్వీరుక్త "ట" కారము వచ్చును- కద్దెదురు (సభా-౨ ఆ ౯౭); 'కడు నడలున' (సభా ౨ ఆ ౧౨౨) అనునది వ్యస్తస్థలము. ఇట 'కడు+ను' అనునది ద్రుతోపజీవి శబ్దము. 'ను' శబ్ద మత్యంతాతిశయమును దెల్పును. ఇది ద్రుతప్రకృతిక మనెడి 'శ-ర' సరికాదు. 'కట్టుగ్రముగ' (బసవ ౩ ఆ-౪౬౭) అను పాఠము ప్రక్షిప్తము. 'కట్టుగ్రము గ' అను తదృవపాఠము కవిప్రయోక్త మనందగును. (చూ-౬౦ III విష-వ్యా-సం.; చూ. సంజ్ఞా ౨౧ సూ. ౫ వివ).

గసడద వాదేశసంధి

ప్రథమమీది పరుషములకు 'గ-స-డ-ద-వ' లు బహుళముగా నగు ౧౪ (బా-సంధి-౧౩ సూ.; వ్యా-సం-౭౭ మొ. ౭౯ I విష.)

౧ వ వివ : ఈ యాదేశము ప్రథమమీదను, ప్రథమాంత శబ్దముల తుది నుండు "దు-వు-రు-వు-ము-డు" మున్నగు ప్రత్యయముల మీదను భారతమున నిత్యముగఁ బ్రయోగింపఁబడినది. (చూ-వ్యా-సం. ౭౭-౭౮ I విష.). "మానుగ-తెల్లగ-తెల్లవాలు-ఇలువది-అలువది-ఇరుగడ-నలుగడ" మున్నగువానియందును దీనికి భారతేతర కావ్యములందును నిత్యప్రవృత్తియే. (వ్యా-సం ౭౮ II విష.).

౨వ వివ: కాలక్రమమున మహాకవులు దీనిని బ్రథమ మీదనే కాక కళా శబ్దముల మీదను నైచ్చికముగఁ బ్రయోగించిరి. కొన్నిట బ్రథమ మీదను జేయలేదు. కాన నిది బహుళ ప్రవృత్తి యనఁదగును. ఉదా : ఆ . హా వృద్ధిం పదె (పిన-శాకుం ౨౭ ౧౮౮), రాజ్య . శ్రీ వాలింపగ (ఉద్యో ౧ ఆ. ౧౪౨). వయః శ్రీ చన(మను-౩ ఆ-౧౦౫) వారణనగరి పుర మతల్లి(రాఘవ-౧ ఆ. ౧)

సమదాటోపారి పంక్తి రథుడు (రామవంశ ఆ ౨ ప; నగరి + పురమతల్లి;
సమదాటో పారి + పంక్తిరథుడు).

౩ వ వివ : అప్రవృత్తి : 'అ-ఆ' మున్నగు కాక్వాదిస్వరముల మీదను సంబోధనాంతములమీదను, క్వార్థకముల మీదను, ద్వంద్వేతర సమాసముల యందును (చూ-౧౬ సూ-౧ వివ), విశేషించి వృష్టి సమాసమందును నీయాదేశమున కప్రవృత్తి నంగీకరింపదగు (చూ-వ్యా-సం-౭౮ IV విష.). క-పర్వం. బకడున్ (ఆది ౧ ఆ-౫౮); కి దే కురువంశమునకు... (ఉద్యో ౩ ఆ ౧౭౧). సంబో : క... కృష్ణా తునిమెద... (కర్ణ ౨ ఆ ౩౨౯); మ... చూచి త గం బొమ్మని... (ఉద్యో ౩ ఆ ౮౦). ఇంటి కడన యున్ని... (విరా ౩ ఆ ౧౫౧); చ... పిన్న తునియలై... (సౌప్తి ౧ ఆ ౯౦; వ్యా-సం ౭౮ IV విష.).

౪ వ వివ : తెనుగుల మీది సాంస్కృతిక పరుషములకు 'గ-స-డ-ద-వా' దేశము లేదను సూరి సూత్ర మవిమర్శకృతము (చూ-వ్యా-సం-౭౮ IV విష). భ.జగము... ఎం. త గుమతులై న... ఉద్యో ౧ ఆ ౨౮౬). శా ... వీ ర త్తోపించిన... (ఉ-హరి-౪ ఆ ౫౩) మ... ఇ ట్లు దపంబు... (నిర్వ-౫ ఆ ౮; వ్యా-సం ౩౮ IV విష; ప్రౌఢ-సంధి ౫ సూ.)

ద్వంద్వ గ-స-డ-ద-వాదేశము

ద్వంద్వంబునం బదంబుపయి పరుషములకు 'గ-స-డ-ద-వ'లగు ౧౫ (బా-సం-౧౫ సూ; వ్యా-సం-౭౯. ౭౯ I విష).

కూర + కాయ = కూరగాయలు, కాలు + చేయి = కాలుసేతులు,
టక్కు + డెక్కు = టక్కు డెక్కులు, తల్లి + తండ్రి = తల్లిదండ్రులు,
ఊరు + పల్లె = ఊరు పల్లెలు

౧ వ వివ : ద్వంద్వ సమాసమున నీ యాదేశము గల్గునని నన్నయయు భిశేషించి చెప్పటచేత ద్వంద్వేతర సమాసములం దిది రానేరదనుట యుక్తము.

శబ్ద రత్నాకరాది కోశములలోని 'వెలి దామర - తెలి దమ్మ' మున్నగు శబ్దము లందలి కర్మధారయమునందలి యాదేశములు నిరాధారములు. 'పి. న్నత్సనిధులు' మున్నగు (సౌ. పి. ౧ వ ఆ-౯౮, వ్యా-సం-౨౩౩ పు) ప్రయోగములకు విరుద్ధములు నగుచున్నవి. ప్రౌఢవ్యాకర్త నిషేధించిన 'రాక పోకలు' మున్నగు వ్యావహారిక ప్రయోగములు మూలముగాఁ గల నిషేధము నిరాధారము. అట్టివి ప్రాసాది గత ప్రయోగములు లేవు.

ద్రుతముమీఁది సరళాదేశము

ద్రుతముమీఁది పరుషములకు సరళము లగు ౧౬

(ఖా-౧౬ వ సూ, వ్యా-సం-౮౦-౮౦ II విష).

ఉదా : పూచెను + కలువలు = పూచెను గలువలు, తోచెను + చుక్కలు = తోచెను జుక్కలు, చేసెను + టక్కులు = చేసెను డక్కులు, నెగడెను + తమములు = నెగడెను దమములు, మొగిడెను + పద్మము = మొగిడెను బద్మము. 'ద్రుతముమీఁది పరుషముల' కనుటచేత* ద్రుతోపజీవి శబ్దములమీఁదను నీ యాదేశము గల్గును, ఉదా : ఎంతయును + కోపించె = ఎంతయును గోపించె.

౧ వ వివ : శ్వాసవర్ణ పరక పరుషముల కీ యాదేశము సంభవింపదు. ఉదా : వచ్చెను + శ్చత్రియుఁడు = వచ్చెను శ్చత్రియుఁడు. ఇట్టివి స్థిరవర్ణముల వంటివె.

౨ వ వివ : ద్రుత'ను' స్వరూపముమీఁది యీ సరళాదేశమునకుఁ బ్రాచీన మహాకవి ప్రయోగములు గానరావు. తే.గీ. 'నగరమునకు మహిజాతను గొనివచ్చె' (అప్పక. ౫ వ ఆ-౧౪౨) అను ప్రయోగము మాత్రము గలదు. అహోబిలపతియు నీ ద్రుతస్వత్వముమీఁది సరళాదేశము నంగీకరించెను (౨౦౭వ

* సూరి "ద్రుత ప్రకృతికములమీఁది పరుషములకు" అని సూత్రిం చుట సరికాదు. ద్రుతోపజీవి శబ్దములమీఁదను నీ యాదేశాదు లగును. ఉదా : అదియును గాక మొ.

పు. అహో). నేడెల్లరును నిట్టి ప్రయోగము నంగీకరించుచున్నారు. వీనిని బట్టి దీని (ను) రూపాంతరమగు 'ని' స్వరూపముమీదను (తత్స-౨౬ వ సూ.) నీ సరళాదేశము సమ్మతమే యగుచున్నది.

ఆదేశసరళ పరక ద్రుత పరిణామములు

ఆదేశసరళములకు ముందున్న ద్రుతమునకు బిందు సంశ్లేషములు విభాష నగు ౧౭ (బా. సంధి ౧౭ వ సూ; వ్యా. సం. ౮౦ II విష).

సంశ్లేష మనగా ద్రుత ము కారలోపపూర్వకముగఁ బరహల్లుతో సంయో గించుట*. 'ను' స్వరూపమున ద్రుతము నిల్చుట స్వత్వము. సూత్రమందలి బిందుశబ్దముచే బూర్ధార్థములు రెండును గ్రాహ్యములు. పూచెఁ గలువలు=పూచెం గలువలు, పూచె న్గలువలు. తోచె జుక్కలు=తోచెం జుక్కలు, తోచె న్నుక్కలు. చేసెఁడక్కులు=చేసెం డక్కులు, చేసె న్దక్కులు. నెగడెఁ దమ ములు=నెగడెం దమములు, నెగడె న్దమములు. మొగిడెఁ బద్మము=మొగిడెం పద్మము, మొగిడె న్పద్మము. బిందు సంశ్లేషములు రాని పక్షమున ద్రుతము స్వస్వరూపముతోనే నిల్చియుండును. ఇట్టివి సంధి ౧౬ వ సూత్రమున నుదా హృతము లయ్యెను.

౧ వ వివ: సంజ్ఞా-౧౫ వ సూత్రము చొప్పున దీర్ఘముమీద నిండు సున్న రూప ముండరాదు. రాను + చూచెను = 'రాంజూచెను' అని కానేరదు. 'రాఁ జూచెను' అని మాత్రమే నిల్చును. సంధి ౨౨ వ సూత్రము చొప్పున నుడి తొలిహ్రస్వముమీద నరసున్న నిల్వదు; కాన 'కెంపు + తామర = కెందామర' అని కానేరదు; ఇంక "కెందామర" అని మాత్రమే యగును (సంధి. ౩౭ వ సూ). ప్రకృత సూత్రములోని 'విభాషా' శబ్దము వ్యవస్థిత విభాష గావున నుడి తొలి

* సూరి "సంశ్లేషమనగా మీడిహల్లుతోఁ గూడికొనుట" అని వివరిం చుట సరికాదు. సూరి పక్షమునందును ద్రుతము 'ను' స్వరూపమే కదా. చింతా మణిపక్షమున మాత్రము ద్రుతము సకారపు పోల్లు.

ప్రహస్యముమీద సంశ్లేషమును రాదు; ఉదా : 'కెంపు + తామర = కెన్దామర' అనియుఁ గానేరదు. ఇట్టియేదల నకారమును స్థిరపఱచు ప్రయోగములు లేవు.

సరళ స్థిర పరక ద్రుతసంధి

ద్రుతంబునకు సరళస్థిరంబులు పరంబు లగునపుడు లోపసంశ్లేషంబులు విభాష నగు ౧౮ (బాల. సంధి-౧౮., వ్యా. సం. ౮౧ II విష.)

వచ్చెను + గోవులు = వచ్చె గోవులు, వచ్చె న్గోవులు, వచ్చెను గోవులు. మెఱసెను + ఖడ్గము = మెఱసె ఖడ్గము, మెఱసెన్ ఖడ్గము, మెఱసెను ఖడ్గము.

౧వ వివ : వెనుకటి సూత్రములోని సరళము లాదేశ సరళములు; ప్రకృత సూత్రములోని సరళములు సహజ సరళములు.

వెనుకటి సూత్రమున వివరించిన రీతిని శ్వాసాక్షరపరక పరుషములు ద్రుతమునకుఁ బరములగునపు డీసూత్రముచొప్పున ద్రుతలోప సంశ్లేష స్వత్వములె యగును. ఉదా : వచ్చెను + క్షత్రియుఁడు = వచ్చె క్షత్రియుఁడు, వచ్చెన్ క్షత్రియుఁడు, వచ్చెను క్షత్రియుఁడు. సంధి ౨ వ సూత్రముచొప్పున 'ఋ-౨' వర్ణ పరకత్వమునను ద్రుతమునకు లోప సంశ్లేష స్వత్వము లగును. ఉదా : వచ్చెను + ఋషి = వచ్చెఋషి, వచ్చె న్ఋషి, వచ్చెను ఋషి. సంధి ౨౨వ సూత్రముచొప్పున నుడి తొలిప్రహస్యముపైన ద్రుతలోపము లేదు. ఉదా : "కన్ + దోయి = కదోయి" అనరాదు, "కన్దోయి, కందోయి" (సంధి. ౧౯వ సూ.) అనియె యనవలెను. ప్రకృతసూత్రముచొప్పున వచ్చు ద్రుతసంశ్లేషము నకు : ఉ... ఇచ్చటన్ ? మెచ్చగు పీరిదైన సుఖనిద్రకు...(ఆది. ౬వ ఆ. ౨౦౦ ప.). సమాసమున సిద్ధుతమునకు స్వత్వము లేదు. (సంధి. ౨౬వ సూ.). అదేశసరళ పరకత్వమందు వలెనె యిందును ప్రాతాది సూత్రసిద్ధ ద్రుతమునకు సంశ్లేషము లేదు. 'కెంపు + దూళి = కె + ను + దూళి = కెందూళి' అని మాత్రమె యగును, ఇందలి సంశ్లేషమును నిర్వహించు ప్రయోగము లేదు.

వర్గయుక్ సరళపరక ద్రుతసంది

వర్గయుక్సరళములు, మకారమును బరంబులగు నపుడు కొన్నియెడల ద్రుతమునకుఁ బూర్ణబిందువును గానంబడియెడి ౧౯ (భా. సంధి-౧౯వ నూ. వ్యా. సం-౮౨ I. II విష).

వచ్చెను + దాశ్రీపతి = వచ్చెందాశ్రీపతి; పాడెను + గంధర్వుడు = పాడెం గంధర్వుడు, కన్ + దోయి = కందోయి; లతాంతములకును + మొనసి = లతాంతములకుం మొనసి (ఆది. ౩వ ఆ-౧౩౮).

౧వ వివ : యుక్కు లనఁగా సమసంఖ్య గలవి. వర్గయుక్కు లనఁగా వర్గాక్షరములలో సమసంఖ్య గలవి. ఉదా: ఖ-మ-చ-రు మొ. సూత్రములోని సరళ శబ్దమునకు సహజసరళము లనియె యర్థము, సూత్రములోని 'పూర్ణబిందువును' అనుచోటి సముచ్చయార్థక 'ను' శబ్దముచేతఁ బూర్ణబిందువే కాక వెనుకటి సూత్రముచొప్పున "లోప సంక్షేప స్వత్వములును" నగు నని గ్రహింపవలెను. ఉదా : పాడెను + గంధర్వుడు = పాడెంగంధర్వుడు, పాడె గంధర్వుడు, పాడె స్థంధర్వుడు, పాడెను గంధర్వుడు. ఇట్లే తక్కినచోటలందును సదాహృతుల నెన్నవలయును. సంజ్ఞా. ౧౬వ సూత్రముచొప్పున స్థిరపరక బిందు వుండ రాదనుట కీ సూత్ర మపవాదమగుచు బాధకమగుచున్నది

౨వ వివ : 'బిన్దం ప్రవదన్తి తం క్వచి క్కేచిత్' అను నన్నయ సూత్రమును బట్టియుఁ బ్రకృత సూత్రములోని 'కొన్ని యెడల' అను దానిని బట్టియుఁ నీ సూత్రము యథాప్రయోగముగ నెన్నదగు నని గ్రహింపవలెను. నన్నయ 'ను' కార పరకత్వమున మూతమే పూర్ణ బిందువును బ్రయోగించెను. ఉ. ఇమ్ముగ...వం దుగ్గం ముని నప్పరాశర (ఆది. ౧వ ఆ-౭౮); లయగ్రాహి. కమ్మని లతాంతములకుం మొనసి (ఆది. ౩వ ఆ-౧౩౮). ఇది యనునాసిక ప్రాసమని యప్పకవి యుదాహరించెను. (అప్పక ౩వ ఆ-౩౪౨వ ప). పై విషయములను గ్రహింపక ప్రౌఢవ్యాకర్త 'ప్రాసంబున మకారంబు పరంబగుచో'

ద్రుతంబునకు మకారాదేశంబగు' (ప్రౌఢ-సంధి-౨౨వ సూ.) అని మార్గాంతరమును ద్రొక్కుట సరికాదు. ప్రాసంబున నన్నయయే ప్రయోగించునపుడు తక్కిన యెడలఁ జెల్లికుండునా? ప్రాసమున మాత్రము ద్రుతమునకు మకారాదేశమగు ననుట యసంగతము.

తర్వాతి వారీ పూర్వమును (మ కారేతర పరకత్వమున) దారాశముగఁ బ్రయోగించిరి : ఉ. వే! సెం జ్వరుడు...మంటం జ్వలనంబు...(ఉ. హరి. ౬వ ఆ-౮౮వ ప), గీ బంధమగు కృష్ణుఁ డుదయించినం ధరితి (చందోద. ౧వ ఆ-౩౧వ ప.), క. కందోయి చల్లగా నిటు కందోయి...(సారం-౩వ ఆ), ...కర । జేం జనియించు (ఆము. ౧వ ఆ-౯౧), గీ. ధాంధమిత భేరికాధ్వానముం ధులీ నినాదము... (అధర్వణ భారత-విరాట, అప్పక-౫వ ఆ-౧౫౩), లోలాద్భుం తేవ... (కవి సింగరన్నగారి త్రైశంకనోపాఖ్యానము, అప్పక, ౫వ ఆ-౧౫౪).

అవసాన ద్రుత-లోప-సంధి

అవసానంబునందు ద్రుతస్వరంబునకేని ద్రుతంబున కేని లోపంబు విభాషగా నగు ౨౦ (ప్రా-సంధి-౨౦; వ్యా-సం-౮౩ II విష).

వాడు వచ్చెన్-వాడు వచ్చె-వాడు వచ్చెను ఈ లోపంబు పద్యారంభములందు గణానుసారంబుగ వ్యవస్థితం బయియుండు. *

౧వ వివ : అవసాన మనఁగా నర్థమాత్రా కాలిక వ్యవధానమున కన్న నధిక కాల వ్యవధాన ముండుట. ఇట్టి వ్యవధానము గద్యములలో వాక్యాంత ముండును, బద్యముల తుదిని, నుద్ధరణ చిహ్నములను నిల్పు స్థలములందును దెలుగున సంభవించును. ఉదా : ఉద్ధరణ : అది చూచి 'వీల వచ్చె' అని నీవడిగితివి. మొ.

* "గుర్వవసాయి యగు పద్యంబు తుదను స్వత్వంబు లేదు. అతి శయముగ బుద్ధిమంతుఁ డగు బుధసేవన్" ఈ సూరి వాక్యము లనావశ్యకములు.

ద్రుతముమీది ద్రుతము

కొన్ని యెడల ద్రుతంబు మీద ద్రుతంబు గానం బడియెడి ౨౦
(బా-సం-౨౦; వ్యా-సం. ౮౪-౮౪ I విష).

'ను' శబ్దము సముచ్చయ ద్యుత్త విశేష బోధకమును, గొన్ని యెడల నిరర్థకమును నై యుండును. ఇది సుబంతముల మీదఁ దఱచుగను దిజంతముల మీద నరుదుగను నిల్చును. ఇయ్యది కళలమీద 'యును' లేదా 'ను' అనురూప ముతోను, ద్రుతముల మీదను, 'ఉ' కారాంతముల మీదను "నును" లేదా "ను" అను రూపముతోను నిలుచును. కొన్ని యెడల సముచ్చయ ద్యుత్త విశేష మావశ్యకమైయున్నను నిది నిర్వక లోపించియె యట్టి యర్థముల నిచ్చును. (ప్రా-శబ్ద-౧౧౬వ సూ).

ద్రుతద్విత్వ సంధి

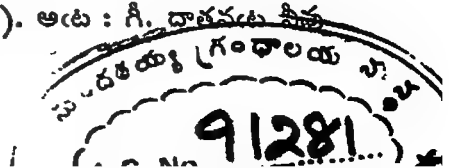
సుబంతములమీద : అదియునుంగాక- ఇట మీదఁజెప్పిన దాని కతిశ యము సముచ్చయార్థము. దివంబునుంటోలే- ఇట స్వర్గాధిక్యతాతిశయము సముచ్చయార్థము ఇట్టివెల్ల నిరర్థకములును బాదపూరణార్థకములును నని బాలవ్యాకర్తయుఁ బ్రోధవ్యాకర్తయు (ప్రాథ. శబ్ద-౧౧౬) దలంచుట సరికాదు. యు వర్ణ పూర్వకతా రాహిత్యము : కం... ఏ మిని జేయఁగనీమి (ఉద్యో. ౨వ ఆ-౧౩). తిజంతముల మీద : వినఁడును గానఁడున్ మఱియు... (ఉద్యో. ౨వ ఆ-౧౪). లోపించుట : క. అతిమానుష మత్యద్భుత! మతి దుష్కరమైన కేశవాద్ధున కృతి...(అది. ౮వ ఆ-౩౧౯). ఒకచో నుండి మఱొకచో లోపించుట : చ. విను మఱి జంపనుం జెరుప వేచుట లెస్స (శాంతి ౩వ ఆ-౨౦). నిరర్థకముగా నుచ్చారణ సౌకర్యమునకై నిల్చుట : అతఁడును నితఁడును వచ్చిరి. అదియును నిదియును గలవు వీనిలో మొదటి 'ను' శబ్దము సముచ్చయార్థము. తర్వాతిది యుచ్చారణ సౌకర్యార్థము- కం...అనవుడును నయ్యధోముఖ విప్రుల్ (అది. ౨వ ఆ-౧౪౨). ఇట్టియెడలనె ద్రుతద్విత్వస్థితి పొంభించును. 'ను-ని-న' అను ద్విత్రి 'న' వర్ణముల స్థితిలో నుచ్చారణ

సౌకర్యమునకై పూర్వ 'న' కారముమీది స్వరము వికల్పముగ లోపించును. అట్టియెడల 'న' కార ద్విత్యము బాసీట్లును. ఇట్టి ద్రుత ద్విత్యమును నన్నయ పలుతావులలో వాడెను. తక్కుయజ్ఞ తన విశాల భారత బాగమున వాడనే లేదు. తర్వాతి కవులు పెక్కురు వాడిరి. నన్నయ : పృథుఁ డన్నసుర (ఆర. 3వ ఆ-3). ఇట నన్నయపక్షమున లుప్తస్వరక శబ్దావయవ నకారమును ('అను' అనెడిదాని 'అన్' అనురూపము) ద్రుతమె. చైర్యవృత్తికి న్నరుదుగ (ఆర. ౧వ ఆ-3౨౧), మ త్త : ఎన్నఁడు న్నేని... (ఆది. ౨వ ఆ-౧౪౨), అన్నిష్టసఖి నూఁది యున్నదాని (ఆది. 3వ ఆ-౧౪౦), నం దిని యన్నేటి తరంగలన్ (ఆది ౮వ ఆ-౭౯), తండ్రి పంపున న్నివ్వన భూమి (ఆర. ౪వ ఆ-౩౨౪). ఇట్లుగ నెఱ్ఱా పెగడ మున్నగువారును బ్రయోగించిరి. ప్రౌఢ-సంధి 3వ సూత్రమునొద్ద నితరకవుల ప్రయోగములు పెక్కుదాహృతము లయ్యె. సర్వ మసహ్య మన న్నెఱుంగవే (మనుచ. 3వ ఆ). వీనిని దుస్సంధులని కవిజనాశ్రయాప్యకవీయ నరసభూపాలీయములు వచించుట పొరపాటు. మఱియు "కను + ఆకు = కన్నాకు (ముఖ్యుఁడు), పలు + అఱుపులు = పల్లఱుపులు (జల్పితములు)" మున్నగు చోటులు యథా ప్రయోగముగ నెన్నునది.

పదాది ద్రుతలో పాభావము

'ఇక-ఇగ-అట-చుడు' అను శబ్దములం దప్ప నుడి తొలిహ్రస్వంబు మీద ఖండబిందువును ద్రుతంబునకు లోపంబునులేవు ౨౨ (బా. సంధి-౨౨; వ్యా-సం. ౮౫ II విష).

నుడి=మాట. నుడి తొలిహ్రస్వము=పదాది హ్రస్వము. 'అట' కిలార్థకము. 'చుడు' శబ్దము 'చూడుడు' శబ్ద సంక్షేపము. ఇట్లే 'చూడుము' శబ్ద సంక్షేపము 'చుమ్ము' అనునది. ఈ సూత్రముచే 'క్రొత్త + పసిండి = క్రొత్త + ను + పసిండి = క్రొత్తనుసిండి' అగునే కాని 'క్రొత్త పసిండి' అని కానేరదు (చూ. సంధి. 3౫వ సూ.). కన్ను + దోయి = కన్ను + ను + దోయి (సంధి. ౨౪ సూ.) = కన్నుందోయి = క + ను + దోయి (న్ను లోపించి ద్రుత 'ను' శబ్దము మిగిలినది) కందోయి ('కదోయి' అనరాదు). అట : గీ. దాతవట సీత

మేము సంధాతల మట ...గొరియంట...శంభుడంట... (హరవి. 4వ ఆ-౬౫). 'అట-అంట' అని యుండదగిన చోటులందెల్ల భారతమున 'అటె-అటె' అనునవి సంస్కృతరేణి నిర్మింపబడినవి. ద్వీపద-ఇగ మెడఁ దునిమెడ విడి యేమి పుట్టి జగములలో (బసవ, ౫వ ఆ-౯౦). క. వనట యుడుగు మిఠ దుర్మతి : యను బోలెను... (ఆశ్వ. ౧వ ఆ-౮) క...భయం కర మూర్తులు దాల్చి యుండఁగావలయుఁ జూడి (విరా. ౧వ ఆ-౧౭౬) అనునవి 'ఇగ-ఇక-చుడు' అనువాని ప్రయోగములు.

౧వ వివ : తాను, నేను పదంబులకు సంశ్లేషము లేదను సూరి సూత్రము బ్రాంతిమూలకము (బా-సంధి. ౨౩వ సూ; వ్యా-సం-౮౬ I విష). "వినా ద్వీతీయ" మ్మిత్యా ద్యధర్మణ కారిక వీరి యీ బ్రాంతికి మూలమై యుండును. 'తాన్ చదవె' తాన్ వినె' అను సంశ్లేషరూపము లుండవు గాని 'తాన్వదివె-తాన్వినె' అనుద్రుత స్వత్వరూపములు సమ్మతములై యని యా యధర్మరణ కారికకుఁ దాత్పర్యము. నన్నయాధర్మణుల స్వత్వ సంశ్లేషముల స్వరూపము తెలియని కారణమున నట్లు సూరి సూత్రింపవలసెను. బాలవ్యాకరణ వ్యాఖ్యాత లింకను బ్రామాదికముగాఁ దీర్థముమీదనె-సంశ్లేషముండదని వ్రాసిరి, క ...ఏన్న ర్వంబులను... (ఆది ౧వ ఆ ౪౬), ఉ...నాలుగే న్నాడికుఱ్ఱుల సీఁడె... (ఆది ౩ ఆ-౨౧౮వ). నన్నయాధర్మజాపక్షమునందలి ద్రుత సంశ్లేష స్వత్వములు : రెంటియందును ద్రుతము 'న' కార వ్యంజన రూపమే అది పూర్వాచ్చున కంగమై దానిని న త్తియుండుట సంశ్లేషము. పరాచ్చున కంగమై పరహల్లతో సంయోగిండుట స్వత్వము.)

సామాసిక ద్రుతలోప ద్రుతాగమములు

సమాసంబునందు ద్రుతంబునకు లోపంబగు. ౨౩.

(బాల-సంధి-౨౪; వ్యా-సం-౮౭-౮౭ I విష).

రాముని యొక్క గుణములు = రాముని + న్ + గుణములు = (చూ.

సమా-౩౨వ సూ) = రాముని గుణములు.*

సమాసంబుల నుదంతంబులగు శ్రీ సమంబులకుం బు, యపు లకుం బరుష సరళంబులు పరంబు లగునపుడు నుగాగమం బగు ౨౪ (కా-సంధి-౨౩వ సూ; వ్యా; సం-౮౮-౮౮ I-II విష).

ఇచటం బరుషంబులు పరంబు లగునపుడు ద్రుతంబునకు బిందు సంశ్లేష ములచే (సంధి. ౧౩వ సూ.) మూడు రూపంబులు. సరళంబులు పరంబు లగు నపుడు లోప సంశ్లేష పూర్ణబిందువులచే (సంధి. ౧౮-౧౯వ సూ.) మూడు రూపంబులు. విధాన సామర్థ్యము వలన సంధి-౨౩వ సూత్రముచే లోపంబులేదు. వక్ష్యమాణవిధిచే (౨౩వ సూ) దీనికి స్వతంత్రంబు లేదు. చిగురు + కై దువు = చిగురుగై దువు చిగురుంగై దువు, చిగురున్నెదువు, తకుకు + గజ్జలు = తకుకుం గజ్జలు, తకుకు గజ్జలు, తకుకు న్గజ్జలు. సింగము + కొదమ = సింగపుకొదమ, సింగపుం కొదమ, సింగపున్నొదమ. ఈ యుదాహృతిచే నీ నుక్కును, పుంపులును “సమాసంబులన్” అను బహురచనమున కనుకూలముగ శేష షష్ఠీ సమాసమందును నగునని యెఱుంగునది. “కన్నుం గవ” (ఆది. ౪వ ఆ. ౨౩౪, మనుచ. ౨వ ఆ. ౩౨). సాహసం. బు తఱియే మేదిసీశ యిది బుద్ధి... (శల్క. ౨వ ఆ. ౧౧౪) అను చొప్పున ‘పుం-పు’ల రామియుఁగలదు. ఉన్నతము + గొడుగు = ఉన్నతంపుం గొడుగు, ఉన్నతంపు గొడుగు, ఉన్నతంపు న్గొడుగు, ఇందలి సంశ్లేషమును నిర్వహించు ప్రయోగములు లభింపలేదు.

* సూరి యిట్లుదాహరింపక మార్గాంతరగామి యయ్యెను. ‘ఎల్ల’ శబ్దము ద్రుతాంతమగు నవ్యయమనుచు ‘ఎల్లన్ + అర్థములు = ఎల్లయర్థములు’ అని యుదాహరించెను. ‘ఎల్ల’ శబ్ద మాచ్చిక సర్వనామ ప్రథమైకవచనము. అవ్యయము కాదు-ఎల్లరు, ఎల్లరకు, ఎల్లయందు, మొ. ‘ఎల్లన్ శిష్యులు’ మున్నగు నవి చార్థక ‘ను’ శబ్దయోగమున ద్రుతోపజీవి శబ్దములు. షష్ఠీతత్పురుషమునందలి షష్ఠి ద్వితీయా నకారముగా నిల్చుననుటయు, నది దీనిచే లోపించుననుటయు నన్నయ. పద్ధతి. ‘షష్ఠీతనై ద్వితీయా తుల్యా. తత్పురుష సంస్థితానామ్నామ్’ (ఆం.చిం.). సూరి యీ మార్గమునె విడుచుట పొరపాట్లు.

౧వ వివ : సంఖ్యావాచకముల పయి నీ యాగమము రాదు. మూడు కృతులు (విరా. ౧వ ఆ-౬). ఐదు ప్రౌద్ధలు (ఆది. ౧వ ఆ-౬౮). నలుగ డలు--ఇరుగడలు--మొ.

౨వ వివ : ఉదంత తద్ధర్మార్థక విశేషణములు శ్రీ సమములె యైనను వానిపై నీ యాగమము భారతాది ప్రాచీన గ్రంథములందు లేదు ఉదా : ముద్దు సేయు కొడుకు (విరా. ౧వ ఆ. ౯౮). అర్వాచీనకవుల గ్రంథములలోగలను. శా. వాలాడుం గొనగోళ్ళ... (మనుచ. ౩వ ఆ-౫౭). చె కుక్కలఁ బోలుం దెలనాకులు (పాండు. ౧వ ఆ-౨౯) మొ.

౩వ వివ : కొన్నియెడల శ్రీ సమములపైని నీ యాగమము లేకుండుట కలదు. బేటు కాంము (శాంతి. ౪వ ఆ-౪౩౫), కీడు ప లొక్కడు లేదు (ఉద్యో. ౨వ ఆ-౬౩; ఆహా. ౨౨౧వ పుట). ఈ ప్రయోగములు ప్రాస గతములు లభింపలేదు.

౪వ వివ : శ్రీ సమముల కనుటచేత నీ విధి యాచ్చిక సమాసములందే వ ర్తిల్లును. ఉదా : కడుం జెడుం దెఱుగు (ఉద్యో. ౩వ ఆ ౩౪౪). చెడుం బ్రవ ర్తనము' అనరాదు. పుంపుల పట్ట సంస్కృత సమముల మీదను, మిశ్ర సమా సములందును నుక్కు వచ్చును. ఉదా : వరపుడ పుంజరితము (అను. ౧ ఆ-౨౦౯ ప.)

౫వ వివ : స్థిరపరకత్యమందును నీ 'నుక్కు' అరుదుగ నగపడుచున్నది. సిబ్బెపున్ . మే తెలి... (కవి పితామహుని యుత్పల మాలిక). గరువపు న్మరువు (బారి. వ్యా. సంధి ౨౫)

సామాసిక స్వత్వ సంశ్లేష నిషేధము

సమాసంబులందు ద్రుతంబునకు స్వత్వము లేదు ౨౫ (బా. సా.-౨౬వ సూ. వ్యా. సం. ౮౯-1విష).

సామాసిక ద్రుతాగమమునకు స్వత్వమే కాక సంశ్లేషమును బ్రయోగారూఢముగ నగపడదు. 'తకుకుమ గజ్జలు' అనరాదు సరేకదా 'తకునజ్జలు' అను సంశ్లేషమును నిర్వహించు ప్రయోగము నగపడదు.

తలఁబ్రాలు మొదలగు సమాసముల ద్రుతంబునకు లోపంబు లేదు ౨౬ (బా. సం-౨౭, వ్యా. సం. ౯౦-1 విష).

సంధి ౨౩వ సూత్రము చొప్పున సిద్ధించుచున్న ద్రుతలోప మీ సమాస స్థలములలో గల్గి దని తాత్పర్యము. తలఁబ్రా ల్యాదులు మధ్యమపద లోపి సమాసములు. ఉదా : తలను + ప్రాలు = తలఁబ్రాలు, తలంబ్రాలు (వివాహ కాలమున వధూవధులు పరస్పరము తలఁమీదఁ బోసికొనెడి (కడుగుక్కు) యక్షతలు. పీనిలోని ద్రుతము సప్తమ్యర్థక ద్వితీయా సంబంధి. ఇట్లే-ఒడిని + ప్రాలు = ఒడిఁబ్రాలు- (మంగళార్థము నూతన వధువున కొడిలో గట్టు బియ్యము); సేసను + ప్రాలు = సేసఁబ్రాలు (దేవతా నిర్మాల్యమునుండి కొనివచ్చు నక్షతలు, శేషాశబ్దభవము-సేస). ఊరను + పంది = ఊరఁబంది (ఊరిలోఁదిరిగెడి పంది). 'ఊరఁ బిచ్చిక' అనుదానికి నిట్లే. తోడను + పుట్టువు = తోడం బుట్టువు. తోను + పుట్టువు = తోఁబుట్టువు ('తోడను - తోను' అనునవి ద్రుతాంతా వ్యయములు). ఒడను + పాటు = ఒడఁబాటు (సమ్మతి). ఒల్లను + పాటు = ఒల్లఁ బాటు (అపేక్షలేమి, చూ-కియా. ౧౧౧వ సూ.) - ఇత్యాదులు. అది కబ్బముచే ఒల్లఁబోవు (మూర్చిల్లు) మొ॥

టుగాగమ-సంధి

సమానాధికరణ సమాసములందును, శేష వృద్ధి సమాసములందును, సంఖ్యావాచకాది భిన్నములగు 'ఉ' దంత విశేషణములకును, 'పు-ంపు'లకును, నచ్చు పరంబగు నపుడు 'టు' గాగమము బహుళముగ నగు ౨౭* (బా. సంధి ౨౮-౨౯వ సూ., వ్యా. సం. ౯౧ మొ ౯౨-III విష).

* సూరి శేష వృద్ధి స్థలములందలి టుక్కును సూత్రితంపలేదు. 'పేరు టురము' అనుచు వైఖాషిక టుక్కును సూరి విధించెను. అట్టి ప్రయోగమే లేదు. కం. పేరాఁకలి పేరామని పేరాముదపాకు లరంగఁ-జేరిం పనఁగన్ (అం. భూ ౧౨౬వ ప).

‘శ్వేత-వస్త్రము’ మున్నగు చోటలందు శ్వేతత్వ, వస్త్రత్వములు రెండును వస్త్రమందేయుండును గాన నవి రెండును సమానాధికరణము లనిపించుకొనును. సమానాధికరణ సమాస మనగా విశేషణ విశేష్యముల సమాసము.

కఱకు + ఎఱక = కఱకు దెఱక, (ఆర. ౨వ ఆ. ౯౦). ఏపు + అద వి = ఏపు టదవి (ఆర-౧వ ఆ-౨౯౪). సన్నము + ఈక = సన్నపు టీక. (ఉద్యో. ౩వ ఆ-౨౯౦) దుష్కరంపు + ఏడు = దుష్కరంపుదేడు (విరా. ౩వ ఆ-౧౩౧). రూపకాది సమాసములును గర్మధారయ భేదములే. ఉదా : చెక్కుటద్దములు (చెక్కులనెడి యద్దములు). పొదరుదెల్లి (పొద రనెడి యిల్లు). వృక్షసమాస : పసరపు దెంప ప్రోవులు (శాంతి. ౩వ ఆ-౨౦౪), ఐక్యంపు దెఱక (శాంతి, ౪వ ఆ-౨౪౩)

ఋగ్గాగమ విశేషములు

౧వ వివ : బహుళ మనుటచేత ‘పు-ంపు’ (ల ‘ పైని రాకుండుటయు, గలదు. కప్రపనఁటలు (యయా. ౪వ ఆ-౨౦), ఆముదపాకు (ఆం. భూ. ౧౨౬వ ప). నిబ్బరపుబ్బగు-గబ్బగుబ్బలు (కవితా పితామహుని యుత్పల మాలిక). పట్ట పేనుంగు (పాండు) ౧వ ఆ-౭౭). బహుళ మనుటచేత దీనికి వైకల్పికత్వమును గలదు. చిగురు + ఆకు = చిగురుటాకు (ఆను. ౧వ ఆ-౩౦), చిగురాకు (ఉ. హరి-౩వ ఆ-౩౬). వాయుటమ్మ (శత్రు. ౧వ ఆ-౧౬౭), వాలంప తాకునకు (రామ. ౧వ ఆ-౨౨౨, భీష్మ. ౨వ ఆ). బహుళ మనుట చేతనే తద్గర్భాద్యర్థక విశేషణముల ‘ఉ’ కారమునకు ‘టుక్కు’ రాదు, ‘నుక్కే’ వచ్చును. చేయు నతిథిపూజ (ఆర. ౬వ ఆ-౧౬౪).

౨వ వివ : తెల్లన సంఖ్యావాచక పూర్వక సమాసము ద్విగువె. కాని సంస్కృతమున ‘స ప్తయః’ అనురీతివి-కర్మధారయములు. కాన సప్తతతై-సూత్రమున “సంఖ్యావాచకాది భిన్నముల్లిగు” అని నిల్పబడెను. ఉదా : ఏడ షోహిణులు (ఆది. ౧వ ఆ-౬౯). మూఁదాశ్రపుములు (శాంతి. ౧ వ ఆ-౩౬). సూత్రమున “సంఖ్యావాచకాది” అను నాచికబ్ధమును నిల్పుటచేత ‘పెక్కు-తక్కు’ మున్నగు స్థలములందును ‘టుక్కు’ రాదు. ఉదా : పెక్కెడల,

(ఉద్యో. ౪ వ ఆ-౨౪౬), తక్కన్నిగర్భములు (సౌప్తి. ౨ వ ఆ-౮౦ ప).

౩ వ వివ: "కన్ (కన్ను), పెన్ (పెద్ద), పల్ (పల్ల-పెక్కు)" మున్నగు నేక ప్రాస్యాత్క హరింత శబ్దముల (ఉత్పలోపము) పై నచ్చు నిల్చుటచేత సహజముగా నచటి హల్లు ద్విత్వమునందును; ఈ టుక్కురాదు, ఉదా: కన్నాకు (శ్రేష్ఠుడు, మీదఁ గన్పట్టు తమ్ములపాకు, బీష్మ, ౧ వ ఆ-౩౬), పెన్నుద్ది (పెద్దసోదరి, పాండు. ౩ వ ఆ), పల్లఱపులు (జల్పితములు, హరిశ్చం ౪ వ ఆ. ప్రౌఢ-సంధి. ౯ వ సూ).

౪ వ వివ: "దుక్కి దెద్దు-మిద్దెబ్బిల్లు" అను శబ్దరత్నాకర రాణిక్యత యులు సాదువులు కావు. అట్టి కవి-ప్రయోగములు లేవు; "దుక్కియెద్దు, బద్దెయిల్లు, తేనెయిగ" అనియే ప్రయోగింప నగును.

రుగాగమ సంధి

పేదాది శబ్దంబుల కాలు శబ్దంబు పరంబగునపుడు

కర్మధారయంబునందు రుగాగమంబగు-౨౮. (బా-

సం. ౩౦ వ సూ. వ్యా-సం-౯౩-I వివ).

పేద + ఆలు = పేదరాలు, బీద + ఆలు = బీదరాలు. పేద, బీద, ముద్ద, బాబెంత, కొమ (చక్కనిది, కొమరుశబ్ద సంక్షేపము), జవ, అయిదువ, మనుమ, గొడ్డు-ఇట్టివి పేదాదులు. ఇందలి 'జవ' శబ్దము 'జవ్వని', శబ్దార్థము, ఏకాంత మునందు నున్న జవరాండ్ర (మనుచ-౨ వ ఆ-౪౧). బిరుదాలు (సుమంగలి; పుస్తె, పసుపు, కుంకుమము, గాజులు, బెవ్వాకు గరిది).

కర్మధారయంబునందత్తమంబుల కాలు శబ్దము,

పరంబగునపు దత్తంబున కుత్తంబును, రుగాగమంబు

నగు ౨౯ (బా-సంధి. ౩౧ వ సూ, వ్యా-సం. ౯౩-II

వివ.)

దీర్ + ఆలు = దీరురాలు¹; గుణవంత + ఆలు = గుణవంతురాలు;
బల్లిద + ఆలు = బల్లిదురాలు (చూ-ఆచ్చిక, 3 వ సూ). సంస్కృత చుట్ట
తొవస్తలో వైతముత్తము వచ్చును².

౧ వ వివ: "ఇట్లుయొక్క + ఆలు = ఇట్లూలు" అను శేషవస్థి సమా
స్తమ్యను సంబంధార్థ వివక్షచే గర్మధారయముగ భావింప నగును గాని యట్టి
భాషములు కవి ప్రయోగాధీనములు గాన నట రుగాగమము రాదు.

౨ వ వివ: ఈ సందర్భము నందలి సమాసము లెల్ల జ్ఞాపక సిద్ధము
లని యొప్పుగునది. (సమా. ౨౧ వ సూ). మిశ్ర కర్మధారయము స్వామాన్య
సహస్ర శాస్త్ర సిద్ధము కాదు గాన నిట్టివి సూత్రారంభ సామర్థ్యమున సిద్ధించును
మిశ్ర కర్మధారయమున, బుంబద్భావ మసంభవము.

౩ వ వివ: కద్రువ నిర్ణయరాలై (ఆది. ౧ వ ఆ-౧౩౬); పాపజాతు
రాంపు. (ఆర. ౬ వ ఆ-౩౦౭; పాపజాత + ఆలు.)

'పుంపు' ల విధానము

కర్మధారయంబులందు 'ము' వర్తకంబునకు 'పుంపు' లగు ౩౦ (భా-
సూ-౩౨, వ్యా-సం-౯౪ I-II విష)

1 'దీర్ + ఆలు' మున్నగు చోటులందు సూరి వచించిన "కర్మధార
యంబు త్రిక..." (సమా. ౩ వ సూ-భాంవ్యా.) అను కర్మధారయ మెట్లు
సరిపడునని యాతడు తలంపెనో¹.

2 'ఇవట వృత్తియ. దాలు శబ్దము శ్రీ మాత్రవేరము' అని సూరి
వచించుట సరికాదు. చ. కలుదుట దోసమే మగల గర్వక యాందుడు దొల్లి
యాందురం గలుతురె... (నన్ని-కు ౮ వ ఆ-౧౫౧); ఆలు శబ్దమునకు శ్రీ
యను నర్థమే కలదు.

సరసము + మాట = సరసపుమాట, సరసంపుమాట. సరసములు + వచనములు = సరసపు వచనములు, సరసంపు వచనములు. కయ్యముయొక్క + వెరపు = కయ్యపు వెరపు. మొ.

౧ వ వివ : 'కర్మధారయంబులందు' అను బహువచనపు మహిమచేత సాంస్కృతికాచ్చిక మిశ్రములందును వృత్తి సమాసమందును నీ విధి వర్తిల్లును. ఉదా : ఘోరపు మృగములు (శ్రీ-౧ వ ఆ. ౪౩). శోకార్తపు బొడలులతో (శ్రీ. ౨ వ ఆ-౧౨౪). అగ్గంపు సందడి (అశ్వ. ౪ వ ఆ-౩ ప). సంబంధార్థ : క్రిడి క. య్యపు వెరపు (కర్ణ. ౩ వ ఆ-౨౫౧, శర్మ. ౧ వ ఆ-౨౨౧) ప్రాస స్థలములు.

౨ వ వివ : 'ము వర్ణకమునకు విధించు కార్యము ము గా గమంబునకు నగు' (తత్స-౪౨ వ సూ.) అను చొప్పున 'శోకార్తపు బొడలులతో' (శ్రీ. ౨ వ ఆ-౧౨౪) అను రీతిని ము గాగమమునకును పుంపు లగును. ప్రకృత సూత్రపు జ్ఞాపక మహిమచేత సమాస పూర్వావయవ విభక్తి వచనాదుల లోపమును ము గాగమము వచ్చుటయు దానికి 'పుంపు' లాదేశ మగుటయు (ఉత్తిర పదస్థ విభక్తి లోపించి సామాసిక ప్రకృతి యేర్పడుట) సామాన్యకాత్ర సిద్ధమే సంభవించును. (చూ. సమా. ౭౧ వ సూ.)

౩ వ వివ : ఈ 'పుంపు' ట నిల్వకుండుటయు నచట 'ము' వర్ణకమే నిల్పుటయు నరుదుగ గన్పట్టును; క. వాత్సల్యం. బుష్టమత్స్యమైన రూపం. బు... (ఆర. ౪ వ ఆ-౨౩౨). 'మత్స్యపురూప' మనలేదు. చ...లో. కము నమ రంబు లట్లు (విరా. ౫ వ ఆ-౩౩౭); లోకపు సమరము లనలేదు.* మువర్ణము ప్రాసస్థలము.

* 'తామరము' అను శబ్దమే లేదు గాన 'తామరపాకు' అనునది వ్యావహారిక రూపము. దీని నాధారముగ గొని ప్రౌఢవ్యాకర్త 'పు' గాగమమును విధించుట (ప్రౌఢ-౪౦౦. ౮ వ సూ) సరికాదు- కం... నీ. ప్రజ తామరయోకు నీది థంగి తలంకెన్ (ద్రోణ ౪ వ ఆ-౩౦౯)

తద్ధర్మ విశేషణోక్తారమునకు 'ను' గాగమము

ఉదంతమగు తద్ధర్మార్థక విశేషణమున కచ్చు పరమగునపుడు 'ను' గాగ
మంబగు ౩౦ (బా-సంధి ౩౩ వ సూ.; వ్యా. సం. ౯౫ మొ ౯౫-II విష).

చేయు + అతడు = చేయు నతడు, చేసెడు + అతడు = చేసెడు
నతడు. విధానసామర్థ్యముచే దీనికి సామాసిక లోపము లేదు (సంధి. ౨౩ వ
సూ.). ఉండెడు నంతకంటె (అది. ౩ వ ఆ-౧౪౯). క్రియా. ౧౦౩ వ సూ.
చొప్పున వచ్చు వక్రతమోకారము మీదను నీ యాగమ మగును. "ప్రబలమో
నీశ..." (హరి. నలో-౩ వ ఆ. ౨౬); ప్రబలమో + ఈశ = ప్రబలమో నీశ.

౧ వ వివ : దీని నుపేక్షించుటయు నరుదుగఁ గలదు. కొల్చురగ సంఘ
ములు (బిషవ. ౩ వ ఆ-౧౪౫౯; తాళపత్ర మాతృకలో "కొల్చునురగ" అనియె
యున్నది). వెదగన్ని దీప్తునినగ (హంస. ౫ వ ఆ.) (ప్రాచీన మహాకవి ప్రయో
గము లిట్టివి కానరావు.

౨ వ వివ : ఇదియు-జ్ఞాపక నిర్దేశమగు మిశ్రమును గ్రాహ్యమగును;
మాకుఁ జేయు నతిథి పూజలు (ఆర. ౬ వ ఆ-౧౬౪).

ఇతర 'ను'గాగమములు

వృత్తి సమాసమునందు 'ఉ'కారమునకు వికల్పము

గాను. 'ఋ'కారమునకు నిత్యముగాను 'స' గాగమము

మగును. త-౨ (బా. సం-౩౪, వ్యా. సం-౯౬ I-II వి).

దీపముయొక్క + అట్లు = దీపము + అట్లు = దీప మట్లు (మా-పౌర్ణ. ౧
సం. ౩౮ వ సూ; కర్ణ, ౩ వ ఆ-౫౯) = దీపమునట్లు. గొడుగుయొక్క +
ఈగి = గొడుగు + ఈగి = గొడు గీగి = గొడుగు నీగి (అను-౫ వ ఆ-౧౯౬).
నిషధరాజుయొక్క + అంతవాని = నిషధరాజు + అంతవాని = నిషధరాజంత వాని
(నై ష. ౨ వ ఆ-౯౨) బచ్చయొక్క + ఇంట = బచ్చ + ఇంట = బచ్చింట

కానుచి 'ఉ' కారమునకును నిత్యమై యన్యుత్రించుట పై మహాకవి
ప్రయోగములకు విరుద్ధము.

(పాండు. 3వ అ) = బచ్చనింట. విధాతృయోక్త + అజ్ఞ = విధాతృ + అజ్ఞ.
విధాతృ నాజ్ఞ.

౧ వ వివ : షష్ఠీసమాసమునందలి (సమా ౩౨ వ.సూ.) షష్ఠీ ద్వితీయా రూపమున నిల్చుటచే దానికి (సంధి. ౨౩ వ.సూ.) సామాసిక ద్రుత లోపము రాగాఁ బ్రకృత సూత్రముచే 'నుక్కు' వచ్చును. విధాన సామర్థ్యమున దీనికి సామాసిక ద్రుత లోపము గల్గదు.

ఉదంత శ్రీ సమంబులకును నదంత గుణవాచకములకును 'తనంబు' పరం బగునపుడు నుగాగమంబగు* ౩౩ (కా. సం. ౩౫, వ.సూ, వ్యా-సం ౯౩-1 విష.)

సొగసు + తనము = సొగసుఁ దనము, సొగసుం దనము, సొగసు న్దనము. తెల్ల + తనము, తెల్లఁ దనము; తెల్లం దనము, తెల్లి న్దనము. తద్ధిత వృత్తి గాన దీనికిని స్వత్వములేదు (చూ. సంధి-౨౬ వ.సూ). సంశ్లేషమున కును బ్రయోగము లేదు.

౧వ వివ కడుం జెడుగుం దనము (శాంతి. ౩వ అ-౨౧౩), పరు సరదనము (ఉద్యో ౨వ అ. ౪౪, ౩వ అ-౨౩) ఎఱుకుం దనము (హరి-పూ ౯వ అ-౫౬వ ౪).

౨వ వివ : ఈ సూత్రమందలి గుణవాచకశబ్దముచేత, 'తద్ధి' ౬వ సూత్రమునకు లక్ష్యము లగు 'నల్ల-తెల్ల' మున్నగునవి మాత్రము వాచ్యము లగును గాని 'పెద్ద-గొప్ప' మున్నగునవి వాచ్యములు గావు. ఉదా : పెద్ద తనము = పెత్తనము. మొ.

* సూరి 'పు-ంపు' ల మీద స్వయితము నుగాగమమును విధించెను, కాని యట్టి ప్రయోగములు లేవు. సూరి 'సరసపుఁ దనము' అని సాధించెనె కాని యట్టి యెడల 'పు-ంపు' లనె విధింపలేదు.

ప్రాతాదిసంధి

సమాసంబునఁ బ్రాతాదుల తొలి యచ్చుమీఁది వర్ణంబుల కెల్ల లోపంబు బహుళంబుగ నగు-౩౪ (బా సంధి-౩౬వ సూ. వ్యా. సం. ౯౮-౯౮-1 విష)

వికల్పము : ప్రాత + ఇల్లు = ప్రా యిల్లు, ప్రాత యిల్లు; పూవు + రెమ్మ = పూరెమ్మ, పూవురెమ్మ.

అప్రవృత్తి : క్రొత్త + కుండలు = క్రొత్తకుండలు.

నిత్యము : మీఁడు + కడ = మీఁగడ. (౩౫వ సూ. చొ. న నుక్కు)*

కార్యవిశేష : క్రిందు + కాలు = క్రిఁగాలు ('క్రి' అను దీర్ఘము విశేషము). క్రొత్తాదులును బ్రాతాదులలోనివె.

1. అట్టి లు ప్రశేషమునకుఁ బరుష సరళములు పరమగునపుడు కొన్నిట 'ను' గాగమము మాత్రమగును.

2. కొన్నిటఁ బరుషములు పరమగు నపుడు పై రీతిని 'ను' గాగమము గాని, యత్తర పదాది ద్విత్వముగాని, యుభయమును గాని వైకల్పికముగ నగును.

3. కొన్నిటఁ బరపదాది హల్ ద్విత్వము మాత్రమగును ౩౫ (బా సంధి-౩౭, ౩౮, ౩౯వ సూ. (వ్యా. సం. ౯౯ మొ. ౧౦౧ విష.,)

ప్రాతాదిసంధి యుదాహృతులు

1. ప్రాత + చదువులు = ప్రాఁజదువులు (మను. చ. ౨వ ఆ.)
లేత + ప్రాయము = లేఁప్రాయము (అను. ౨వ ఆ-౪౬౦).

* సూరి 'మీఁగడ' అను దాసిని బ్రాతాదులలోఁ జేర్చి 'పందొమ్మిది' మున్నగువాని నన్యములలోఁ జేర్చుట సరికాదు. 'క్రొంజాయ-క్రొక్కారు' అను వానితో పాటుగ "పూఁదోఁట-పుప్పొడి" మున్నగువానిని 'క్రొత్తాదులలోఁ' జేర్చు కుండుట సరికాదు. సూరి క్రొత్తాదు లనుచు గణమునె యంగీకరింపలేదు.

చెన్ను + తొవ = చెందొవ (ద్రోణ-౨వ ఆ-౨౭); చెన్ను శబ్దము పృతి
యందు శోచార్థకము.

మీదు + కడ = మీగడ (నరస-౬౮). పది + తొమ్మిది = పందొమ్మిది;
పెను + దూళి = పెందూళి (పెనుపు శబ్దసంక్షేపము-పెను, మార్కం. ౬వ
ఆ-౧౦౬).

తొమ్మిది + పది = తొండది (కర్ణ. ౧వ ఆ-౧౦౨-౧౦౪). వంక +
చెటగు = వంజెటగు (శ్రీ పార్వ్యచేలాంబము).

నగము + కోడు = సంగోడు. క్రిందు + తొడ = క్రిందొడు (కాంతి ౧వ ఆ-
౨౧), క్రిగడుపు, క్రిగాలు.

‘కేకంటి లింగంబు డాకన్ను సూచి’ (ఐసవ. ౩వ ఆ-౮౦౬; ఇద్దది
మఱొక్కదేని కానరాదు.)

2. కెంపు + తామర = కెందామర.* కెంపు + దూళి = కెందూళి (భీష్మ
౧వ ఆ-౨౪౨)*; కెంపు + జడ = కెంజడ.

క్రొత్త + చీకటి = క్రొం జీకటి (వసు. ౪వ ఆ-౧౦).

క్రొత్త + పొగ = క్రొంబొగ (భాస్కర-యుద్ధ-౨౧౯).

క్రొత్త + కారు = క్రొక్కారు (విరా. ౨వ ఆ-౮౩).

క్రొత్త + కాచి = క్రొత్తాచి (విరా. ౨వ ఆ-౨౩౬ పిన. శకుం. ౨వ
ఆ-౬౧) +

క్రొత్త + గండి = క్రొగ్గండి (నన్ని-కు. ౧౧వ ఆ-౩౦౨).

క్రిందు + గాలి = క్రిగ్గాలి (ఐసవ-౪వ ఆ-౧౦౨).

పూవు + తేనె = పూదేనె (యయా. ౪వ ఆ-౪౮)

పూవు + పోడి = పూ. బోడిశ (భీమ. ౧వ ఆ-౪౮)

* క్రొత్తశబ్దముతో పోయిన ‘కెంపు-పూవు’ మున్నగువానిని జేర్చి క్రొత్త
దులని సూత్రించుట సూరి కర్తవ్యము ‘కెందూళి’ అని వర్గ చతుర్థమును సూరి
చూపుట చింత్యము (వ్యాసం-చూ-౮౮వ విష). సరళ పరకత్వమందును
నరుడుగ ‘నుక్కు-గానంబడునని-సూత్రంపక ‘కెంజడలు’ అను దానిని వింతగ
సూరి చూపుట సరికాదు.

పూవు + పొడి = పుప్పొడి (భిష్మ, ౧వ ఆ-౨౪౨).

8. నిండు + వెలుగు = నివ్వెలుగు. నిండు + వెలు = నివ్వెలు (పారవశ్యము). వెలు + తటి = నెత్తి (నిండైన సమయము); వెలు + నడుము = నెన్నడుము, చక్కని నడుము (సూ-రా-ని). వెలు + మడి = నెమ్మడి. వెలు + వడి = నెవ్వడి, 'క్రొత్త + మడి = క్రొమ్మడి, పూవు + విలుకాడు = పువ్విలుకాడు, మూడు + నాళ్ళు = మూన్నాళ్ళు. వేడి + నీళ్ళు = వేన్నీళ్ళు (ప్రౌఢ. సంధి. గోప-సూ. ఆసావశ్యకము). రెండు + నెలలు = రెన్నెల్లు (భాస్కర-సుందర-౨౦౨) 'మూన్నాళ్ళ' మున్నగు చోట్ల హ్రస్వము కవి సమ్మతము కాదు. కాన 'మూన్నాళ్ళ' అవరాదు.

9 వ వివ : ఈ లుప్త శేషములమీది 'నుక్కు' నకు సంక్షేపములేదు. 'ప్రాస్తదు' అని యుండదు (చూ-సంధి-౧౩). సామాసిక ద్రుతములకు స్వీత్యములేదు. చూ-సంధి-౨౫వ సూ. దీర్ఘము మీద నిండునున్న రాదు. (సంక్షా-గోప-సూ) 'గాన నరసున్న' రూపము మాత్రమే. ఉదా : పూటొదలు. నుడి తొలి హ్రస్వము మీద నరసున్న యుండదు గాన నిండునున్న రూపము మాత్రమే. ఉదా : తెంచామర మొ.

౨ వ వివ : కవిశ్రయాది సమ్మతములు గాకున్నను నీ ప్రాంతాది సంధి కార్యము లరుదుగ సంస్కృతోత్తర పదక మిశ్ర సమాసములందును జూపట్టుచున్నవి (చూ. ప్రౌఢ, సంధి-౧౨ వ సూ). ముందు + కోపము = ముంగోపము (ఉ. రా. ౩ వ ఆ-౪.ర); వెల్లి + చామరము = వింజామరము, వింజామర (అము. ౪ వ ఆ.; శేష. ౫ వ ఆ.; ౪.ర). క్రొత్త + మేమములు = క్రొమ్మేమములు (భీమ. ౩ వ ఆ-౮౭); వెలు + మనము = నెమ్మనము. (ఉ. హరి. ౧ వ ఆ-౧౪౯.)

ఆప్రేమిత కదాది-సంధి

ఆప్రేమితము పరంబగు నపుడు కదాదుల తొలి యచ్చమీది చర్జంబుల కెల్ల నదంతంబగు ద్వయ క్త టకారంబగు ౩౬ (భా. సం-౪౦; వ్యా. సం. ౧౦౨, ౧౦౩-1 విష.)

ఈ సూత్రంబునకు భృశార్థమునందలి ద్వైరుక్తంబు విషయంబు. ఉదా :
కడ + కడ = కట్టకడ. ఎదురు + ఎదురు = ఎట్టి యెదురు (అమేడిత పరకమయ్య
సంధిలేదు; చూ. సంధి-౧౦ వ సూ). కడ, ఎదురు, కొన, చివర, తుద, తెన్ను,
తెరువు, నడుము, పగలు, పిడుగు, బయలు, మొదలు ఇత్యాదులు కదాదులు.

౧ వ వివ : 'కట్ట కడకు' మున్నగు చోటులందలి విభక్తి లోపాది
సిద్ధికయి యిట్టివానికిఁ గర్మధార యాతిదేశ మంగీకరింపఁ బడెను (చూడు. వ్యా.
సం-విస్త, II-౧౦౨ I విష). ఎదు రెదురక (విరా. ౪ వ ఆ-౧౮౯ వ పు)
మున్నగు ప్రయోగములను బట్టి యెదురుగ దీని కప్రవృత్తియుఁ గలదని గ్రహింప
వలయును.

౨ వ వివ : భృశార్థమందే కాక ముహూర్త మందును (మాటికి మాటికి);
పిష్పార్థ మందును (ఇంటింటికి) ద్వైరుక్తు లగును. అనుకరణార్థములందు నీవ
దూనార్థ మందును (గుఱుల్ గుఱుల్ - తెల తెలవైతె) ద్వైరుక్తులగును గాని యివి
భృశార్థకములె యనఁ జనును.

నిందాద్యామేడిత సంధులు

నిందయం దామేడితంబు నాద్యక్షరంబులకు హ్రస్వ దీర్ఘంబులకు 'గి-గీ'
లగు ౩౭ (కాల. ప్రకీ. ౨౨ వ సూ; వ్యా-సం. ౧౦౪-I విష).

కుంభకర్ణుడు గింభకర్ణుడు, రావణుడు గీవణుడు, భీష్ముని గీమ్ముని
(భీష్మ. ౨ వ ఆ-౧౫౧). ఈ సూత్రమునకు భృశార్థ ద్వైరుక్తియే విషయ
మనఁ దగును. అనాద రాతిశయ మిందలి భృశార్థము. ఇట్లే యాక్రోశాతి
శయాదులందును ద్వైరుక్తి యగును. ఉదా : నేను దానినే దానినే (సఖ. ౨ వ
ఆ-౨౪౪)*

* ఇట్లు వచింపక 'ఆదరార్థంబున ద్వైరుక్తి యగు' (ప్రొ. శబ్ద.
౧౦౨ వ సూ.) అని ప్రౌఢవ్యాకర్త సూత్రించుట వివేకరాహిత్య కృతము.

అప్రేక్షితంబు పరంబగు నపుడు విభక్తి లోపంబు బహుశంబుగా నగు
౩౮ (బా. సం. ౪౧.; వ్యా. సం. ౧౦౩ వ విష.).

అప్పటికి + అప్పటికిని* = అప్పటప్పటికిని, అప్పటికి నప్పటికిని; అక్క-
డను + అక్కడను = అక్కడక్కడను అక్కడ నక్కడను; ఇంటను + ఇంటను
= ఇంటింటను, ఇంట నింటను; ఈరును + ఈరును = ఈరూరను, ఈర నూరను.
అంతటను విభక్తిలోప పక్షమున సంధి ౧౦వ సూత్రము చొప్పున నిత్య పరరూప
సంధి నెన్నునది. విభక్తి లోపాభావ పక్షమున సంధి ౧ వ సూత్రముచే నిత్యమగు
'ఉ' కార పరరూప సంధి గల్గును.

౧ వ వివ : బహుశ గ్రహణముచేత నంతిమాక్షర లోపాదికంబును
నగును. ఇంచుక + ఇంచుక = ఇంచించుక, ఇంచు కించుక, నాఁడు + నాఁడు =
నానాఁడు, నాఁడునాఁడు, నాఁడు నాఁటికిన్; అంతంతటన్ మొ., ఒక్క-
దొకండు (ఉద్యో. ౨ వ ఆ-౧౬౩), తుట్టం దుది దాక (భాస్కర యుద్ధ-
౨౬౪); హరిహరీ-హరీహరి. బిబి-బిబి. మొ.

'అందదుకు' ప్రభృతులు యథాప్రయోగంబుగ గ్రాహ్యంబులు ౩౯
(బా. సంధి-౪౨; వ్యా. సం. ౧౦౪వ విష.)

అదుకు + అదుకు = అందదుకు (మిక్కిలి యదుకు గలది). ఇంకులు +
ఇంకులు = ఇట్టింకులు (మిక్కిలి యింకుటలు). ఇగ్గులు + ఇగ్గులు = ఇల్లిగ్గులు
(మిక్కిలి వెనుదీయుటలు) చెదరు + చెదరు = చెల్లెచెదరు, చెల్లాచెదరు (మిక్కిలి
చెదరుట), తుమురు + తుమురు = తుత్తుమురు (మిక్కిలి చూర్ణమగుట); తునియలు
+ తునియలు = తుత్తునియలు (మిక్కిలి తునుకలగుట.); మిట్లు + మిట్లు =
మిఱుమిట్లు (తేజోదర్శనమున గన్నులు మిక్కిలి త్రుళ్ళుట); వట్టులు + వట్టులు
= వఱువట్టు (మిక్కిలి యెండటలు); వేలు + వేలు = వేనవేలు (పెక్కు వేలు);

* స్వరపరకత్వమున ద్రుతస్వరలోప మసంభవము గానఁ సూరి ('ను-
ని' అనియే యితని పక్షమునను ద్రుతస్వరూపములు) 'అప్పటికిన్ + అప్పటికిన్'
అని నకారస్వరూపముతో నుదాహరించుట పొరపాటు.

వీగు + వీగు = విజ్జువీగు (మిక్కిలి వీగుట, మిక్కిలి నిక్కుట) ఇత్యాదులు.

౧ వ వివ : తనంతన్ - వానికి, వాడె - నాకు, నేనె - తను దాన - వాడె (వచ్చె) - మున్నగు జంటలు స్వయం మర్థకములు.

౨ వ వివ : నామ పదంబు లార్థ్యాద్యర్థ పరకంబులై వ్యతిరేక వ్యంజక ప్రశ్నార్థకంబు లగు. ఉదా : 'నీ కిది యర్థమయ్య (నీ కిది యర్థము కాదని యర్థము).

చేతాది విభక్త్యలుక్సంధులు

చేత తోడ వలనల కిత్వంబు సమాసమునం దగు ౪౦ (తా. సంధి-౪౩, వ్యా. సం-౧౦౫ వ వివ)

ఇది మధ్యమపదలోపాలుక్ సమాసములు. నీ చేతను¹ + ప్రోవు = నీ చేతిప్రోవు (నీ చేత సంభవించు ప్రోవు; చేతను మున్నగువాని తుది 'అను' అనుదో 'ఇ' నిల్చునని యర్థము) 'నీతోడను + చెలిమి = నీతోడి చెలిమి (నీతో నగు చెలిమి); నీవలనను + భయము = నీవలని భయము (నీ వలన గలుగు భయము).

అందిద్విందు విభక్తిసంధి

అందిద్విందుల కలిగాగమంబు సమాసమునం దగు² ౪౧ (తా. సంధి-౪౪, వ్యా. సం-౧౦౬ వ వి).

1. "నీచేతన్ + ప్రోవు" అను సూరి యుదాహృతి సరికాదు. అట్టి ద్రుత స్వరలోపమున కాధార మేమి ?

2. సూరి యంద్వాదుల కని సూత్రించి 'అందు-ఇందు-ఎందు' అను వాని నంద్వాదులుగఁ బఠించి 'ఎందు' అను దానికిఁ గొందఱు సమ్మతింప రని వ్రాయుట యసంగతము. 'ఎందలి వారు' అను ప్రయోగమే లేదు.

నాయందును¹ + కరుణ = నాయందలి కరుణ (ఈ సూత్రమును నలుక్క -
మాస విషయమే నా యందున్న కరుణ) అందును + వారు = అందలివారు
(అందున్నవారు) ఇందును + వారు = ఇందలివారు (ఇందున్నవారు)²

౧ వ వివ ఈ సూత్ర మందును వెనుకటి సూత్ర మందును నాచ్చికాది
ప్రకృతి నిర్దేశము లేమింజేసి యివి సాంస్కృతికాది త్రివిధములుగను నుండును
ఉదా రాముని చేతి ప్రోవు నీ చేతి రక్షణము నీ యందలి గారాము మొ

౨ వ వివ ఈ రెండు సూత్రముల విధాన సామర్థ్యముచేతనే చేతాది
విభక్తి లోపాభావము నుత్తరపదలోపి సమాసమును జ్ఞాపక సిద్ధము లగు
చున్నవి

౩ వ వివ అందును-ఇందును-ఎందును అను సప్తమ్యర్థక శబ్దములు
గలవు కాన వాని సప్తమ్యర్థక ద్వితీయా బహువచనములు అందులను-ఇందు
లను-ఎందులను అనియు వృత్తి బహువచనములు అందులకును-ఇందులకును-
ఎందులకును అనియు అందులవారు-ఇందులదానవు ఎందులవారు మున్నగు
నవియు వెలయుచున్నవి

‘అది-అవి’ అనువాని ‘అ’ కారలోపము

అది-అవి అను శబ్దంబుల³ యత్తునకు వృత్తిని లోపంబు బహుశంబుగ
నగు ౪౨ (ఐ సంధి-౪౫ వ్యా సం-౧౦౭ ౧౦౭-I వి)

1 నా యందున్ మున్నగు రీతిని నకార వ్యంజనముతో సూరి యుదా
హరించుట సరికాదు ఆతని పక్షమున ద్రుతస్వర లోప మెట్లు ?

2 అందు అను సప్తమీ ప్రత్యయమే కాక సప్తమ్యర్థకములగు అందు
ఇందు-ఎందు అను శబ్దములును గలవు కాన అందలివారు - ఇందలివారు
అచునవి సుసంగతములు

3 అది యవి శబ్దంబుల అను సూరి సిద్ధ సమాసము ప్రామాదికము
సిద్ధసమాసమున యణాదేశాభావ మెట్లు ? సంహితా య కార మెట్లు ?

నా + అది = నాది, నాయది. నా + అవి = నావి, నాయవి. చేసిన + అది = చేసినది, చేసిన యది. చేయుచున్న + అది = చేయుచున్నది, చేయుచున్న యది. తెల్ల + అది = తెల్లది, తెల్లనిది, మొ. చేసినదగు-చేసినదై మొదలగు రీతి నివి విధేయ విశేషణములు నగును.

ఉదంతము లగు తద్దర్మ విశేషణములమీద లోపంబు లేదనియు, 'ఇ' దంత తద్దర్మ విశేషణములమీద లోపంబు నిత్య మనియు బహుళ గ్రహణముచే నెఱుంగునది. ఉదా : వచ్చు + అది = వచ్చునది, వచ్చెడు + అది = వచ్చెడునది, వచ్చెడి + అది = వచ్చెడిది.

౧వ వివ : సంబంధార్థమునఁ దచ్చబ్ధిముతో సమాసము గల్గఁగా, బ్రకృత సూత్రము చొప్పున దచ్చబ్ధికార లోపము గల్గఁగా 'నాది' మున్నగు రూపములు సిద్ధించును. సమాస-సూ. ౮-౨-౨ వివరణము చొప్పున విశేషణములకు విభక్తి వివక్షయందు "అది-అవి" అను వానితో సమాసాభాసము గల్గఁగా వాని 'అ' కారమునకును బ్రకృత సూత్రము చొప్పున లోపము గల్గుటచేత 'చేసినది' మున్నగు రూపములు గల్గును. ప్రయో : విన నివి (ఉద్యో. ౩వ ఆ-౫౦), కూలెడివి (భీష్మ. ౨వ ఆ-౨౧౩).

౨వ వివ : ఉదంత తద్దర్మార్థక విశేషణములమీదనే కాక 'ఉ' దంత నామములమీద సైతము సమాసమున 'అది-అవి' అను శబ్దముల 'అ' కారము నిత్యముగా లోపించును. ఉదా : రాజుయొక్క + అది = రాజుది. ఆడు + అది = ఆడుది (ఆదదితప్ప-'ఆటది' అని యుండును). ఇట్టి యెడల సంధి ౩౨వ సూత్రము చొప్పున 'ను' గాగమము గల్గదు. అద్యవి శబ్దేతరస్థలములందే ౩౨ చొప్పున నుక్కు వ ర్తిల్లును.

'ది-వి' విభక్తులు

౩వ వివ : 'ది-వి' అను షష్ఠీ ప్రత్యయములచోట దీనిని వాడుక చేసి భ్రమింపరాదు. ఉదా : దానిది కలరూపు (భార. ౪వ ఆ-౩౦వ ప), వారివ

(భార. ఆది. ౩వ అ-౧౫౬, వారివి + అ = వారివ) - ఇట్టివి వృత్తి ప్రత్యయము లగునపుడు 'అగు' దాతువుతో నన్వయింపవు. అనఁగా వృత్త్యంతములు విధేయ విశేషణములు కావు.

పద్యాది పరక సంధి

పద్యాదులు పరంబు లగునపుడు 'ము' వర్ణకంబునకు లోప పూర్ణబిందువులు విభాషనగు, ౪౩ (భా. సం-౪౬, వ్యా. సం. ౧౦౮-౧౦౯ I వి)

భయము + పడె = భయపడె భయంపడె, భయముపడె. అవమానము + పెట్టు = అవమానపెట్టు, అవమానంపెట్టు, అవమానము పెట్టు - అవమానపెట్టి (ఆశ్ర. ౧వ అ-౧౬౮), *. సూత్రము + పట్టు = సూత్రపట్టు, సూత్రంపట్టు, సూత్రముపట్టు (అము. ౧వ అ-౫౩). పడు - పెట్టు - పట్టు మున్నగునవి పద్యాదులు, వీని రూప విశేషము పరమగు నపుడును నీటి కార్యములు సంభవించును. ఉదా : భంగపడుదు (విరా. ౨వ అ-౧౫౬), దెన్నము + పాటు = దెన్నపాటు (శాంతి. ౩వ ఆంరికా).

౧వ వివ : ప్రాప్త్యర్థక 'పడు' దాతువే యీ సూత్రమునకు విషయము. పతనార్థకము కాదు. ఉదా : గజము పడియె.

౨వ వివ : ఇందలిది వ్యవస్థిత విభాష గానఁ గొన్నిట నీ విధి సరిగా వర్తిల్లదు. ఉదా : 'అగ్గము + పడు = అగపడు'. ఇట్టి 'అగంపడు - అగముపడు' అనునవి లేవు. 'పదపడి = పదంపడి' అనుచో 'పదము పడి' అను రూపము లేదు.

౩ వ వివ : దీని లక్ష్యములందు సంధి ౧౪ వ సూత్రము చొప్పున వచ్చు 'వ' ఆదేశమునకు భారతమున లక్ష్యము కానరాదు. షకారాదేశము వచ్చుట కిందలి పూర్ణబిందు విధి ప్రతిఘటిల్లును. చూ సంక్షా-౧౬ వ సూ).

* సూరి తిక్కన ప్రయోగమును జూచి కొనలేదు. కావుననే 'పెట్టు' శబ్దము నుదాహరింపక, 'పట్టు' శబ్దము నాముక్తమాల్యద లోని దాని నుదాహరించెను.

ప్రార్థనాద్యర్థక 'ము' లోపము

ప్రార్థనాద్యర్థక మధ్యమ 'ము' వర్జకమున కంతటను
లోపము విభాష నగు ౪౪ (ఖా. సంధి ౪౩-౪౮ వ సూ,
వ్యా-సం. ౧౦౯-౧౧౦ విష) *

చూడుము + నన్ను = చూడు నన్ను, చూడుము నన్ను; నమ్మకుము +
ఇట = నమ్మకిట, నమ్మకు మిట; ఇటు చూడుము = ఇటు చూడు; చెప్పము + అని
నన్ = చెప్పనినన్, చెప్పమనినన్. స్వర పరకత్వమందును గవి ప్రయోగము
లందు 'ము' లోపము గలదు. క. నినుఁ గూల్చెదఁ । జూ యెవ్వత నైతి నేమి
(భీష్మ ౩వ ఆ-౩౨౫). అడిదె నీడు పందెము (కళా. ౬ వ ఆ), భవచ్చితే
ప్పితం బెద్ది చెప్పనిన్ (మార్కం. ౨ వ ఆ, చూ. ప్రౌఢ సంధి ౧౮ వ సూ),
వెఱచియుం డింతియ (బసవ. ౨ వ ఆ-౧౦౩)

౧ వ వివ : 'అ-ఆ-ఈ' మున్నగు నేక స్వర శబ్ద యోగమున 'ము'
లోపము గల్గదు, ఉదా : చూడు మీ (ఉత్తో ౩ వ ఆ-౪౫). రక్షింపుము...
(ఆది. ౨ వ ఆ-౨౧౭).

౨ వ వివ : ఈ 'ము' వర్జకమే కాక దీనికి ముందటి ధాతూకారము
లోపించుటయుఁ గలదు ఉదా : భాను సమాన 'విన్' (కవిజనా),

అమ్రేడితమధ్యమ 'ము' లోపము

అమ్రేడితంబు పరంబగు నపుడు మధ్యమ 'ము-డు'
జ్జాలకు లోపంబు విభాషనగు ౪౫ (ఖా. సంధి-౪౯, వ్యా-సం-౧౧౧-1౧౨).

* సూరి వ్యతిరేక ప్రార్థనమందు మాత్రమే స్వర పరకత్వమున మధ్యమ
'ము' లోపమును సూత్రించెను. కేవల ప్రార్థనమందును మహాకవులు 'ము' లోప
మును స్వర పరకత్వమందును బ్రయోగించిరి కాన బాల సంధి-౪౭-౪౮ సూత్ర.
ములు నిర్మూలములు. తిక్కయజ్ఞయే స్వర పరకత్వమునందును కేవల ప్రార్థన.
మున 'ము' లోపమును బ్రయోగించెను. (చూ. మీద-భీష్మ. ౩ వ ఆ. ౩౨౫:ప) ౨

ఉండుము + ఉండుము = ఉండుండుము, ఉండు ముండుము.
కొట్టుడు + కొట్టుడు = కొట్టు కొట్టుడు, కొట్టుడు కొట్టుడు (ఆమేడిత స్వర
పరమాప సంధి నిత్యము. చూ. సంధి-౧౦).

౧ వ వివ : స్వర పరకత్వమున 'కుజ్' లోపమునకుఁ బ్రయోగము
లభింపలేదు ('ఉండుండుడు' వంటి ప్రయోగము లేదు.)

౨ వ వివ : 'ము-డు' జ్ఞాలు లోపించు నపుడు తన్నిమి తక్ (చూ. క్రియా
౬౦ వ సూ.) హ్రస్వము దీర్ఘమై యగును. ఉదా : కొమ్ము + కొమ్ము = కో
కొమ్ము (భీష్మ. ౩ వ ఆ-౩౧౬). కొండు + కొండు = కో కొండు (భాస్కర.
కిష్కిం-౬౫౫ వ ప. చూ. ప్రౌఢ సంధి-౬౩ వ సూ.)

అనుకరణంబున 'అను' ధాతు పరకత్వమున విస
ర్గము లోపించును. అకార పూర్వక విసర్గము. 'ఓ'
కారము విభాష నగు ౪౬ (భా. సంధి-౪౦; వ్యా-సం. ౧౧౩-I విష.)

సంస్కృతానుకరణము

వర్గతాం శ్రీః + అనియే = వర్గతాం శ్రీ యనియే (లక్ష్మి వర్ణిల్లు గాక);
తుభ్యం నమః + అనై = తుభ్యం నమో యనై; తుభ్యం నమయనై* 'గతానుగతి
కో లోకో' యటంచున్.

౧ వ వివ : ఈ యనుకరణ సంధి విధులచేతనే తెల్లన ననుకరణ రహిత
సంస్కృతాదిపద వాక్యములను బ్రయోగింప రాదని విశదమగుచున్నది. అను
కరణ మనఁగా భాషాంతరములలోని పద వాక్యములను యథాస్థితముగా వేతొక
భాషలో నీల్చుట యని యర్థము. అట్టి యనుకరణము తెల్లన నద్భాంద్ర శబ్ద

* సూరి మఱి కొన్నిట నీ యోత్యము వచ్చు నన నేల : ఓత్వ మంత
టను వైకల్పికముగ నగు ననుట లెస్స. జీవస్థాయ నమో యనంగ (ఉ.హరి.
౨వ ఆ-౧౩౦); రుద్రో యన్న యట్లు (బసవ. ౬ వ ఆ-౭౫౩); సూరయో
యనంగ. (బసవ. ౬ వ ఆ-౮౦౧) మొ.

మగు “అను” (అని చెప్ప) అనేది ధాతువు రూపములతోఁగాని (ఇవి ‘అట్టి’ శబ్ద పూర్వకములును గలవు), “ఇతీతం” ప్రభృతి సంస్కృత శబ్ద ముదిత సమాసము లతోఁ గాని చేయఁబడును (అనుకరణ శబ్దగత మగు ‘అను’ శబ్దము సంస్కృత మందలి యుపసర్గము. అది తెలుఁగు శబ్దమని భ్రమింప రాదు.). అనుకృత సంస్కృత వాక్యము యొక్క యాద్యంతాక్షరము లిరు ప్రక్కల నుండు. తెల్లపద ములతోఁ దెలుఁగు సంధి కార్యముల నందును. అట్లగుటచేత నీ యనుకరణ సంధి సూత్రములచేత ‘అను’ శబ్దముతో నందులను నడపవలెను. తక్కిన యనుకృత సంస్కృత వాక్య మధ్యమున సంస్కృత సంధులె వ ర్తిల్లును ఉదా : శా. “శ్రీ వాణి గిరిజాశ్చిరాయ దదతో .వక్షో ముఖాజ్ఞేషు యే లోకానాం స్థితి మావహ స్త్యవిహతాం శ్రీ పుంస యోగోద్భవామ్ తే వేదత్రయ మూర్తయ శ్రీ పురుషా స్సంపూజితా వ స్సురై ర్భూయాసుః పురుషోత్తమామృజభవ శ్రీ కన్తరాః శ్రేయసే । యని.....స్తుతియించి” అది ౧ వ ఆ-౧, ౨; అనుకృత శ్లోకములందుఁ బ్రాస విశ్రమము లుండ నక్కఱలేదు).

సంస్కృత శబ్దానుకృతి :

“శా. ఆధ్ధావా గ్విబుధ మ్మహో వచన కవ్యాహార మాహో వచ స్సిద్ధ మ్మాః కృతతాం గతః కలి రితి శ్రీసూక్తి విద్యాధర । మిద్ధాద్ధత్య మగా ల్లయం హి కుదియా మిత్తం వదత్కిన్నరం । బద్ధీరాగ్రణి గెల్పుటత్సవమునం దయ్యే న్నతం బయ్యెడన్ ।” (ఆము. ౪వ ఆ-౬వ ప).

అనుకరణరహిత పదాది శబ్దములు

౨ వ వివ : తెనుఁగు వాక్యముల నడుమ ననుకరణ రహితముగా ‘సదా సర్వదా-సర్వత్ర-వృథా-జయ జయ జయ’ మున్నగు నలంకరి సంస్కృత పదం బులు మహాకవులచేఁ బ్రయోగింపఁబడినవి. “సర్వత్ర నిలింపకామినుల వాడకు” (ఆము-పీఠి-౩౭), ‘వృథ-హా-స్వస్తి’ మున్నగునవి యన్ననో సంస్కృత సమ శబ్దములె : “వృథ సేయఁగాఁ దగదు” (ఆది ౨వ ఆ-౨౩౨); “అంటితి నమ శ్శివాయ పాపాత్మరాలి” (జై. ౪వ ఆ., ప్రౌఢ-౧౩వ సూ.) అను రీతి గల వింత ప్రయోగము (‘నమశ్శివాయ’ అనునది పంచాక్షరీ మంత్రము) లరుదుగఁ గలవు. ఇంత మాత్రమునఁ దెల్లనందును మణిప్రవాళ రీతి (ఇది మళయాళమున ధారాళ

ముగ-నున్నది.) గత దని తలంపరాదు. (చూ- ద్రావి-పరి-౧౫-III విష).
భాషాంతర విభక్త్యంతములు తెల్లు మున్నగు వానిలో నుండుట మణిప్రవాళ రీతి.

అనుకరణంబునం దుది హల్లునకు ద్విర్వచనం బగు ౪౭

(బా-సంధి-౫౨; వ్యా-సం-౧౧౪-I వి).

కిం తత్ + అనియే = కింత త్తనియే (అది యేదనెను);

క స్త్యమ్ + అనియే = క స్త్య మ్మనియే (నీవెవ్వఁడ వనెను).

౧వ వివ : 'తత్-దద్' అను 'చ ర్త్య-జస్త్య' రూపములు (చర్-౪౯
ప్రత్యాహారములు-చూ-సంజ్ఞా-౧వ సూ.) రెండును సంస్కృతమున గలవు.
కాని, యందలి 'చ ర్త్య' రూప 'త' కారమునకే ద్విత్వము గల్గును.
'క స్త్యమ్' అనుచో, దుదిని మకారమే నిల్చును. హల్పరకత్వము లేదు గాన
నవట నిండునున్న రానేరదు. దాసోహమ్ + అనె = దాసోహ మ్మనె॥
(నన్నయ నిత్యమే యనెను).¹

అనుకరణంబునందు 'తవ్యా'దుల మకారంబునకు

ద్విత్వము విభాష నగు ౪౮ (బా-సం-౫౩; వ్యా-సం- ౧౧౫ I విష).

తత్ క ర్తవ్యమ్ + అనె = తత్క ర్తవ్య మనె, తత్క ర్తవ్యమ్మనె; సర్వ
మనహ్యమన న్నైఋంగవే (మను. ౩వ ఆ); భో క్తవ్య మన్మాటలున్ (ఆము. ౧వ
ఆ-౮౪). తవ్యాదులనుట చేత "నయనం ప్రధాన మను (విరా. ౨వ ఆ-౩౫),

1. స్ఫూరి 'అహ' మాదులకు ద్విత్వము వైకల్పిక మని సూత్రించుట
సరికాదు. చింతామణి క ర్త 'అహ మాదీనాం ద్విత్వ' మ్మని నిత్యముగా ద్విత్వ
మును సూత్రించెను. 'దాసోహ మనె' అను రీతి గల ద్విత్వాభావము మహాకవి
ప్రయోగములలో లేదు.

పాతు. మను 'తు' మున్నంతములు (ఆం-భూ-౨౦వ ప)" ఇత్యాదుల నెన్నునది.*

అనుకరణము పరమగు నపుడు సంస్కృత పదము తుది దీర్ఘము హ్రస్వమగునని యప్పకవి వ్రాసెను. అట్టి వ్రాత ప్రామాదికము. "సంహ ర్త యనగ" (అప్పక. ౩ వ ఆ-౮ వ ప); "న హరేస్తు పరస్మాత యనుట" (అప్పక పీఠిక. ౧౭ వ ప.). హ్రస్వము రామికి 'డర్పలస్య బలం రాజా' యన వివేచన (మనుచ. ౪ వ ఆ-౩౪).

ధ్వన్యనుకరణ సంధి 'ము' గాగమము

ధ్వన్యనుకరణమున ద్వైరుక్తి బహుళముగ నగు. అట్టి యేడల 'అను' ధాతు పరకత్యమున 'ము' గాగమంబగు ౪౯ (ప్రౌఢ. సంధి-౧౯-౨౦, వ్యా-సం. ౧౦౫-౧౦౬ విష.)

తళతళ మనియె (కర్ణ. ౧ వ ఆ-౬౦), కనకన మను (రామా. ౬ వ ఆ. ప్రౌఢ.)

౧ వ వివ : ధ్వన్యనుకరణమున 'అను' శబ్ద ప్రయోగ రాహిత్యమును గలదు. 'వడవడ జనుదగ్ని సూతి వడకెన్' (రామా. ౪ వ ఆ. ప్రౌ.); 'వేస విగనగన వేగు చట్రాతిపై' (నిర్వ. ౩ వ ఆ-౬౩). ధ్వన్యనుకరణమున ద్వైరుక్తి రాహిత్యమును గలదు. ఉదా : 'డిండిమ దుందుభుల్ గుభు లనన్' (ఉ. హరి. ౪వ ఆ-౨౧౨).

* ఇటు సంధి ౫౪ వ సూత్రమున సూరి "ఉదంత నామంబున కను కరణంబునందు 'వు' గా గమంబగు" అని సూత్రించి యుదాహరించెను. ఉదా : ఇయం ధేనుః + అనె = ఇయం ధేను వనె. ఇయ్యది కేవలము ప్రామాదికము గాన నిది విడువఁ బడెను. కవిజన మండన మను నధర్వణ కారికల టిక మూలమునఁ గావలయు సూరి యిట్టి ప్రమాదమునకు లోనయ్యెను. (చూ. వ్యా-సం-౧౦౫-౧౦౬ విష.). 'ఇయం ధేను వనె' అను రీతి గల 'వు' గాగమమునకుఁ గవి ప్రయోగములు లేవు. 'ఇయం ధేననె' అనియె యుండును.

వాక్యావసాన సంధి పాక్షికత

వాక్యావసానమున సంధిలేమి దోషము గాదు ౫౦ (బా. సంధి. ౫౫ వ సూ., వ్యా-సం ౧౧౬-I విష)

“సత్యము సర్వశ్రేయము. అది లేనిచో సర్వ ధర్మములు వ్యర్థములు.” ఇట్టి సంధి విరహము పద్య కావ్యములందుఁ బాదాంత మంద చూపబడినది.

౧ వ వివ : ఈ సూత్రమందలి సంధి శబ్దము వివిధ సంధి కార్యపరము. పరదూప సంధి, సంహితా'య' కారస్థితి, సరళాదే. శాదికమును లేకపోవచ్చు నని యర్థము.

౨. వ వివ : వాక్యాంతమున సంధిలేమి దోషముగా దనుటచేత వాక్య మధ్యమున సంధికార్యము మానరా దను నర్థము లభించుచున్నది. కాన 'అతఁడు అప్పుడు అచ్చట చంద్రుని చూచె' అను రీతి వాక్యములు దుష్టము లని భావము. దోషము లేదనుటచే వాక్యాంతమున సంధి చేసినం జేయవచ్చును.

౩. వివ : పద్యములందు వాక్యాంత పాదాంతములు రెండును సంభవించి నపుడె యిది యెఱుంగునది. గీ. సత్యముతో సరియుఁ గావు ఎఱుఁగుము (అది ౪ వ ఆ-౯౫); పదగ నున్న హనుమ భయ విహ్వలుఁడు గాఁడు అర దమునకు సూతుఁ డద్యుతుండు (అక్షశో. ౧౮౭ వ పుట); ఆ. వె. అంతఁ గొంద అధిక హాస్యము సేసిరి అడవి నేమి రోసె దనిరి కొందఱు (ఆర. ౨వ ఆ-౧౦౩); ఆ. వె. క్రమము వడసియొక్క సమయము సేసిరి ; ఓనర దాని తెరఁగు.... (అది, ౬ వ ఆ-౨౬౭). ఇవి నన్నయ పద్యములు. నన్నయ ప్రథమ పురుషసంధియు నిత్యమె యని సూత్రించె. ఆతని భారత భాగమం దిట్లు పాదాంత వాక్యాంత స్థలమందుఁ దప్ప సంధిని మానలేదు.

౪ వ వివ : గద్య పద్యాంతములందు వాక్య మధ్యమైనను నుత్తర పద్యాది వర్ణముతో సంధి చేయరాదు. గద్య : అవ్వనంబు సొచ్చునపుడు, చ. అతి రుచి రాగతుండయిన... (అది-౪వ ఆ-౧౬-౧౭ ప).

౫ వ వివ : ఏక ప్రాసకము లగు మాలికలందు నాల్గు పాదములకెక్కు
దైనను వాని నొక్క పద్యముగనే యెన్నవలయును.

౬ వ వివ : ద్విపదలందుఁ బై నియమములు దెల్లలేదు. తుదికిఁ బద
మధ్య పాదావసానమును జూపట్టుచున్నది. ద్విపద. శాతులు మాత్రాను సంధాన
గుణ వి . నీతులు గాన యనియత గజై య నియును బ్రాసోవా యనియు
యతిర్వా య నియుఁ జెప్పు (పండితా). ప్రాసభేదముచే నిన్ని ఖిన్న పద్యము
లనక తీరదుగదా !

ఇ డి స ం థి ప రి చే ద ము

బా ల వ్యా క ర ñో ధ్యో త ము

త త్స మ ప రి చే ద ము

సంస్కృత సుఖంతశబ్దములు

గవ వివృతి: సంస్కృతమున ద్వివచనమును గలదు. అదియుఁ దెల్లన బహువచనమె యగును. సంస్కృతమున లింగము పారిభాషికమే (చూ.తత్స- గవ సూ. ౪వ వివ). ఈ శబ్ద మీలింగముతో నుండునని కోశాదులవల్లఁ దెలియ దగినదె. సంస్కృత నామము లజంతములు హలంతములు నని రెండు విధములు. ధాతువు పైని “కృత్రత్యయ”ములు నిల్చుటచేతను, నామముల పయిని దద్ధిత ప్రత్యయములు నిల్చుటచేతను నామము లనగాఁ బ్రాతిపదికము లేర్పడును. వాని పైని సుప్పలు నిల్చుటచేఁ బదము లగును. పద సముదాయము వాక్యము. ప్రాతి పదికము పైని సుప్పలు నిల్పెడి ప్రక్రియ సంస్కృత వ్యాకరణమునఁ గలదు. ఇందట్టి ప్రక్రియచే సిద్ధించిన రూపములే కొన్ని చూపఁబడుచు.

విభక్తులు : ‘సు-జా-ఆస్’-ప్రథమావిభక్తి; ఇవే సంబోధన ప్రథమా విభక్తి ప్రత్యయములు. ‘అమ్-భా-ఆస్’ ద్వితీయా విభక్తి ప్రత్యయములు. ‘అ-భ్యామ్-భిన్’ తృతీయా విభక్తి ప్రత్యయములు. ‘ఏ-భ్యామ్-భ్యన్’ చతుర్థి విభక్తి ప్రత్యయములు. ‘అన్-భ్యామ్-భ్యన్’ పంచమీ విభక్తి ప్రత్యయములు. ‘అన్-ఓన్-ఆమ్’ షష్ఠీ విభక్తి ప్రత్యయములు. “ఇ-ఓన్-సుప్” సప్తమీ విభక్తి ప్రత్యయములు. వీనిలో ‘సు’ అనుదాని ‘ఉ’ కారమును ‘సుప్’ అనుదాని ‘ప’ కారమును ‘ఇద్వర్ణములు’. ‘సుప్’ అనునది ప్రత్యాహారము. ఇవి తుదిని గల పదములు ‘సుబంతములు’. వీనిలో మొదటి దేకవచనము, రెండవది ద్వివచనము, మూడవది బహువచనము. ఇట

మాదిరిగాఁ గొన్ని యజంతములును హరితములును జూపఁబడును. వీనినిబట్టి తక్కిన వాని నూహించునది. వీనిలో సిద్ధసమాస సంధులను యథా సంభవముగా నుపయోగించునది.

అ కారాంత పుంలింగ 'రామ' శబ్దము (రాముడు)

ఏ	ద్వి	బి	ఏ	ద్వి	బి
ప్ర. రామః	రామౌ	కామః	చ. రామాయ	రామభ్యామ్	రామేభ్యః
సం. (హే) రామ	రామౌ	రామః	షం. రామాత్	రామభ్యామ్	రామేభ్యః
ద్వి. రామమ్	రామౌ	రామాన్	ష. రామస్య	రామయోః	రామాణామ్
తృ. రామేణ ¹	రామాభ్యామ్	రామైః	సం. రామే	రామయోః	రామేషు ²

ఇ కారాంత పుంలింగ 'హరి' శబ్దము (విష్ణువు)

ఏ	ద్వి	బి	ఏ	ద్వి	బి
ప్ర. హరిః	హరీ	హరయః	ద్వి. హరిమ్	హరీ	హరీన్
సం. (హే) హరే	హరీ	హరయః	తృ. హరిణా	హరిభ్యామ్	హరిభిః

1. షకార, రేఫ, ఋకారములకుఁ దర్కాతనున్న 'స' కారము సమాస పదమున 'ణ' కారమగును. వాని నడుమ 'అచ్చులుగాని, 'హ-య-వ' లు గాని, కవర్గ, పవర్గములు గాని వ్యవధాన మున్నను నుండవచ్చును. ఉదాః రామేణ, రామాణామ్. (చూ. సం. త. ౩వ సూ. ౨వ వివ.).

2. అకారేతరములగు నచ్చులకును, 'హ-య-వ-ల' లకును, 'క' వర్గమునకును దర్కాతనున్న ప్రత్యయాగమాదేశ సంబంధి 'స' కారము పదమధ్యమున 'ష' కార మగును. 'అణ్-విసర్గ'ములు వ్యవధానములుగ నున్నను నుండవచ్చును. ఉదాః రామేషు (చూ. సం. తద్ది. ౧౩వ సూ).

చ. హరయే పం. హరే	దీర్ఘ హరిభ్యామ్ హరిభ్యామ్	ఋ హరిభ్యః హరిభ్యః	ఏ హ. హరేః స. హరా	ఐ హరిణామ్ హరిషు
ప్ర. గురుః సం. (హే) గురో ద్వి. గురుమ్ త్వ. గురుణా	గురూ గురూ గురూ గురుభ్యామ్	గురువః గురువః గురున్ గురుభిః	ఉకారాంత పులింగ 'గురు' శబ్దము (గురువు) చ. గురువే పం. గురోః ష. గురో స. గురా	గురుభ్యః గురుభ్యః గురుణామ్ గురుషు
ప్ర. ధాతా సం. (హే) ధాతః ద్వి. ధాతారామ్ త్వ. ధాత్రా	ధాతారౌ ధాతారౌ ధాతారౌ ధాతృభ్యామ్	ధాతారః ధాతారః ధాత్యాన్ ధాతృభిః	ఋ కారాంత పులింగ 'ధాతృ' శబ్దము (బ్రహ్మ) చ. ధాత్రే పం. ధాతుః ష. ధాతుః స. ధాతరి	ధాతృభ్యః ధాతృభ్యః ధాతృణామ్ ధాతృషు
ప్ర. పితా సం. (హే) పితః	పితరౌ పితరౌ	పితరః పితరః	ఋ కారాంత పులింగ 'పితృ' శబ్దము (తండ్రి) ద్వి. పితరమ్ శేషము 'ధాతృ' శబ్దమువలె నుండును	పితర్నాన్ పితృ

ఇట్లు-బ్రాతృ, జామాతృ (అల్లుడు), దేవు (మగసి తమ్ముడు), నృ (మనుష్యుడు), సవ్యేష్ట (సారథి) "పితా, మాతా, న నానారః । సవ్యేష్ట, బ్రాతృ, యాతరః, జామాతా, దుపితా, దేవా, । న తృనన్తా ఇమే దశ॥" ద్వితీయా

బహు పదనమున స్త్రీ పుం లింగములకు భేద ముండును. ఉ : పితౄన్ - మాతృః మొ.

ఓకారాంత పుంలింగ 'గో' శబ్దము (ఎద్దు; 'అవు' అర్థమైనచో స్త్రీ లింగము)

పు	ద్వి	బ	ఏ	బ
ప్ర. గోః	గావౌ	గావః	చ. గవే	గోభ్యః
సం. (హే) గోః	గావౌ	గావః	పం. గోః	గోభ్యః
ద్వి. గామౌ	గావౌ	గాః	ష. గోః	గవామ్
తృ. గవా	గోభ్యామ్	గోభిః	స. గవి	గోషు

అకారాంత స్త్రీలింగ 'రమా' శబ్దము (లక్ష్మి)

ప్ర. రమా	రమే	రమాః	చ. రమాయే	రమాభ్యామ్
సం. (హే) రమే	రమే	రమాః	పం. రమాయాః	రమాభ్యః
ద్వి. రమామ్	రమే	రమాః	ష. రమాయాః	రమాభ్యః
తృ. రమయా	రమాభ్యామ్	రమాభిః	స. రమాయామ్	రమాసు

ఈకారాంత స్త్రీ లింగ 'గోరీ' శబ్దము (పార్వతి)

ప్ర. గోరీ	గోర్యా	గోర్యః	చ. గోరై	గోరీభ్యామ్
సం. (హే) గోరి	గోర్యా	గోర్యః	పం. గోర్యాః	గోరీభ్యః
ద్వి. గోరీమ్	గోర్యా	గోరీః	ష. గోర్యాః	గోరీణామ్
తృ. గోర్యా	గోరీభ్యామ్	గోరీభిః	స. గోర్యామ్	గోరీషు

ఇకారాంత స్త్రీలింగ 'మతి' శబ్దము (బుద్ధి)

ప్ర. మతిః	స్త్రీ	బ	ప	బ
ప్ర. మతిః	స్త్రీ	మతయః	చ. మత్త్యః, మతయే	మతిత్యః
సం. (హే) మతే	మతీ	మతయః	పం. మత్త్యాః, మతేః	మతిత్యః
ద్వి. మతిమ్	మతీ	మతిః	ష. మత్త్యాః, మతేః	మతీనామ్
తృ. మత్యా	మతిభ్యామ్	మతిభిః	స. మత్త్యామ్, మతౌ	మతిషు
ఊకారాంత స్త్రీలింగ 'వదూ' శబ్దము (వెండ్లి కూతురు)				
ప్ర. వదూః	వద్వ్యః	వద్వ్యః	మ. వద్వ్యః	వదూత్యః
సం. (హే) వదు	వద్వ్యః	వద్వ్యః	మం. వద్వ్యాః	వదూత్యః
ద్వి. వదూమ్	వద్వ్యః	వదూః	మ. వద్వ్యాః	వదూనామ్
తృ. వద్వా	వదూభ్యామ్	వదూభిః	స. వద్వామ్	వదూషు
ఉకారాంత స్త్రీలింగ 'దేను' శబ్దము (ఆవు)				
ప్ర. దేనుః	దేనూ	దేనవః	చ. దేనైః, దేనవే	దేనుత్యః
సం. (హే) దేనో	దేనూ	దేనవః	పం. దేన్యాః, దేనోః	దేనుత్యః
ద్వి. దేనుమ్	దేనూ	దేనుః	ష. దేన్యాః, దేనోః	దేనునామ్
తృ. దేన్వా	దేనుభ్యామ్	దేనుభిః	స. దేన్వామ్, దేనౌ	దేనుషు
ఋకారాంత స్త్రీలింగ 'స్వసృ' శబ్దము (వెల్లెలు)				
ప్ర. స్వసౌ	స్వసౌరౌ	స్వసౌరః	సం. (హే) స్వసః	స్వసౌరః

ఏ ద్వి
ద్వి. స్వసారమ్ స్వసారా

ప్ర. మాతా మాతరా
సం. (హే) మాతః మాతరా

ఇట్లు వెనుకటి శ్లోకములోని ప్రీతింగములగు దుహిత్య (కూతురు), నాన్య (మగనితోఁబుట్టువు), యాత్య (తోడి
కోడలు) శబ్దములు భేదిల్లను.

ద్వి స్వస్యః |
ఋకారాంత ప్రీతింగ మాత్య శబ్దము (తల్లి)

మాతరాః | ద్వి. మాతరమ్ మాతరా మాతర్యాః
మాతరాః | శేషము దాత్య శబ్దమువలె నుండును

ద్వి స్వస్యః |
ఋకారాంత ప్రీతింగ మాత్య శబ్దము (తల్లి)

మాతరాః | ద్వి. మాతరమ్ మాతరా మాతర్యాః
మాతరాః | శేషము దాత్య శబ్దమువలె నుండును

అకారాంత నపుంసక లింగ 'జ్ఞాన' శబ్దము

ప్ర. జ్ఞానమ్ జ్ఞానే జ్ఞానాని | ద్వి. జ్ఞానమ్ జ్ఞానే జ్ఞానాని
సం. (హే) జ్ఞాన జ్ఞానే జ్ఞానాని | శేషము రామ శబ్దమువలెనె యుండును.

'ఇ, ఈ, ఋ' కారాంత నపుంసకములు భాషిత పుంస్కము లగునేని (చూ. సమా. ౧౦వ సూ.) చతుర్థి పంచమ్యేక
వచనములును, షష్ఠీ, సప్తమ్యేక, ద్వివచనములును పులింగ రూపములతో నైత ముండును. ఋకారాంత నపుంసకములు భాషిత
పుంస్కములె యగును. వీని తృతీయైక వచనమును బులింగరూపముతోను నుండును.

ఇకారాంత నపుంసక లింగ 'వారి' శబ్దము (జలము)

ప్ర. వారి వారిణీ వారిణీ వారిభ్యామ్ వారిభ్యః
సం. (హే) వారే, వారి వారిణీ వారిభ్యామ్ వారిభ్యః
ద్వి. వారి వారిణీ వారిణీ వారిణ్యో వారీణామ్ వారిణ్యో
త్య. వారిణా వారిభ్యామ్ వారిణీ వారిణ్యో వారిషు

ఇకారాంత నపుంసక లింగ 'శబి' శబ్దము (పరిభ్రమ, భాషిత పుంస్కము)

ఏ	ద్వి	బి	ఏ	ద్వి	బి
తృ. శబి	శబి	శబి	ష. శబి	శబి	శబి
చ. శబి	శబి	శబి	స. శబి	శబి	శబి
పం. శబి	శబి	శబి			
ఉకారాంత నపుంసక లింగ 'మధు' శబ్దము (తేనె)					
ప్ర. మధు	మధు	మధు	చ. మధు	మధు	మధు
సం. (పా) మధు	మధు	మధు	పం. మధు	మధు	మధు
ద్వి. మధు	మధు	మధు	ష. మధు	మధు	మధు
తృ. మధు	మధు	మధు	స. మధు	మధు	మధు

ఉకారాంత నపుంసక లింగ 'మృదు' శబ్దము (మెత్తని, భాషిత పుంస్కము)

తృ. మృదు	మృదు	మృదు	ష. మృదు	మృదు	మృదు
చ. మృదు	మృదు	మృదు	స. మృదు	మృదు	మృదు
పం. మృదు	మృదు	మృదు			

ఋకారాంత నపుంసక లింగ 'కర్త' శబ్దము (చేయునది, భాషిత పుంస్కము)

ప్ర. కర్త	కర్త	కర్త	తృ. కర్త	కర్త	కర్త
సం. (పా) కర్త	కర్త	కర్త	చ. కర్త	కర్త	కర్త
ద్వి. కర్త	కర్త	కర్త	పం. కర్త	కర్త	కర్త

వ. కర్తృజ్ఞాః, కర్తృః	బ. కర్తృజ్ఞాః, కర్తృః	వ. కర్తృజ్ఞాః, కర్తృః	బ. కర్తృజ్ఞాః, కర్తృః
ప్ర. మరుత్	మరుతౌ	సం. కర్తృజ్ఞాః, కర్తృః	బ. కర్తృజ్ఞాః, కర్తృః
సం. (హే) మరుత్	మరుతౌ	సం. కర్తృజ్ఞాః, కర్తృః	బ. కర్తృజ్ఞాః, కర్తృః
ద్వి. మరుతమ్	మరుతౌ	సం. కర్తృజ్ఞాః, కర్తృః	బ. కర్తృజ్ఞాః, కర్తృః
తృ. మరుతా	మరుద్యామ్	సం. కర్తృజ్ఞాః, కర్తృః	బ. కర్తృజ్ఞాః, కర్తృః
చ. మరుతే	మరుద్యామ్	సం. కర్తృజ్ఞాః, కర్తృః	బ. కర్తృజ్ఞాః, కర్తృః
	తకారాంత పులింగ 'మరుత్' శబ్దము (పంచతా)		
ప్ర. పచన్	పచన్	సం. కర్తృజ్ఞాః, కర్తృః	బ. కర్తృజ్ఞాః, కర్తృః
సం. (హే) పచన్	పచన్	సం. కర్తృజ్ఞాః, కర్తృః	బ. కర్తృజ్ఞాః, కర్తృః
ద్వి. పచన్	పచన్	సం. కర్తృజ్ఞాః, కర్తృః	బ. కర్తృజ్ఞాః, కర్తృః
	తకారాంత పులింగ 'పచన్' శబ్దము (పంచతా)		
ప్ర. మహాన్	మహాన్	సం. కర్తృజ్ఞాః, కర్తృః	బ. కర్తృజ్ఞాః, కర్తృః
సం. (హే) మహాన్	మహాన్	సం. కర్తృజ్ఞాః, కర్తృః	బ. కర్తృజ్ఞాః, కర్తృః
ద్వి. మహాన్	మహాన్	సం. కర్తృజ్ఞాః, కర్తృః	బ. కర్తృజ్ఞాః, కర్తృః
	తకారాంత పులింగ 'మహాన్' శబ్దము (పంచతా)		
ప్ర. రాజా	రాజానౌ	సం. కర్తృజ్ఞాః, కర్తృః	బ. కర్తృజ్ఞాః, కర్తృః
	రాజానౌ	సం. కర్తృజ్ఞాః, కర్తృః	బ. కర్తృజ్ఞాః, కర్తృః

ఇట్లు నెక్కు శబ్దములు-హంసములు-నిభ త్రి ప్రత్యయయోగ మాత్రముచేతనే సులభముగా సిద్ధించును.

ఏ	ద్వి	బ	ఏ	బ
ప్ర. రాజానమ్	రాజానా	రాజుః	పం. రాజుః	ద్వి రాజభ్యః
తృ. రాజ్ఞా	రాజభ్యామ్	రాజభిః	ష. రాజుః	రాజ్ఞామ్
స. రాజ్ఞే	రాజభ్యామ్	రాజభ్యః	స. రాజ్ఞి, రాజనీ	రాజను
సకారాంత పులింగ 'అచ్చన్' శబ్దము. (రాను)				
ప్ర. అత్తా	అత్తానా	అత్తానః	ప. అత్తనే	అత్తభ్యామ్
సం. (హే) అచ్చన్	అత్తానా	అత్తానః	పం. అత్తనః	అత్తభ్యః
ద్వి. అత్తానమ్	అత్తానా	అత్తనః	ష. అత్తనః	అత్తనామ్
తృ. అత్తనా	అత్తభ్యామ్	అత్తభిః	స. అత్తని	అత్తను
సకారాంత పులింగ 'వేదస్' శబ్దము (బ్రహ్మ)				
ప్ర. వేదాః	వేదసా	వేదనః	ద్వి. వేదనమ్	వేదసః
సం. (హే) వేదః	వేదసా	వేదనః	తృ. వేదసా	వేదోభిః
సకారాంత పులింగము 'విద్యస్' శబ్దము (విద్యాంసుడు)				
ప్ర. విద్యాన్	విద్యాంసా	విద్యాంసః	తృ. విదుషా	విద్యద్భిః
సం. (హే) విద్యన్	విద్యాంసా	విద్యాంసః	ష. విదుషే	విద్యద్భ్యః
ద్వి. విద్యాంసమ్	విద్యాంసా	విదుషః		

కొన్ని నామములకుఁ బులింగ ప్రథమా బహువచనముందును, చతుర్థి పంచమీ సప్తమ్యేకవచనముందును, షష్ఠీ బహువచనముందును రూపములు భిన్నరీతి నుండును. స్త్రీలింగ వ్యవ్యేకమందును భేదిల్లును.

సర్వనామవిభక్తిం తములు

సర్వాది శబ్దములు సంస్కృతమున సర్వనామ సంజ్ఞ గలవగును. సర్వాదు లిటఁ గొన్ని ప్రచురముగా వాడఁబడు నవి: సర్వ-విశ్వ-పూర్వ- అన్య-అన్యతర-అన్యతమ (తర-తమ ప్రత్యయంతము లెల్ల)- ఏక-ఉభయ - యద్ తద్ - ఏతద్-ఇదమ్-అదస్-అస్మి-అస్మద్-యుష్మద్- మొ. వీనికి సారాణముగ సంబోధన ప్రథమావిభక్తి యుండదు. అచ్చ తెలుగునఁ బ్రాచీనులగు నన్నయూదులు సర్వనామ సంజ్ఞ నంగీకరింపలేదు. నవ్యులు సంస్కృత వాసనచే "అన్ని ప్రభృత్యులు-సంఖ్యావాచకములును" సర్వనామములని వాడిరి. సంస్కృతముందు వలె నచ్చ తెలుగున వీనికి రూపభేదములేదు.

ఆకారాంత పులింగ సర్వశబ్దము (ఎల్ల)

ఏ	బి	ఏ	బి
ప్ర. సర్వః	సర్వే	పం. సర్వస్మాత్	సర్వేభ్యః
ద్వి. సర్వమ్	సర్వాన్	ష. సర్వస్య	సర్వేషామ్
త్వ. సర్వేణ	సర్వైః	స. సర్వస్మిన్	సర్వేషు
చ. సర్వస్మై	సర్వేభ్యః		

ఆకారాంత స్త్రీలింగ 'సర్వా' శబ్దము (ఎల్ల)

ప్ర. సర్వా	సర్వాః	ష. సర్వస్యాః	సర్వాస్మామ్
ద్వి. సర్వామ్	సర్వాః	స. సర్వస్యామ్	సర్వాసు
త్వ. సర్వయా	సర్వాభిః	ఆకారాంత సమసకలింగ సర్వశబ్దము (ఎల్ల)	
చ. సర్వస్యై	సర్వాభ్యః	ప్ర. సర్వమ్	సర్వాణి
పం. సర్వస్యాః	సర్వాభ్యః	ద్వి. సర్వమ్	సర్వాణి
		శేషము పులింగ సర్వశబ్దవలె నగును.	

ఏ	ద్వి	బి	ఏ	బి
పం. తస్మాక్	తాభ్యామ్	తేభ్యః	న. తస్మిన్	తయోః
ష. తస్య	తయోః	తేషామ్		తేషు
దశరాంత ప్రీలింగ 'తద్' శబ్దము (అమె)				
ప్ర. సా	తే	తాః	పం. తస్యః	తాభ్యామ్
ద్వి. తామ్	తే	తాః	ష. తస్యః	తయోః
తృ. తయా	తాభ్యాః	తాభిః	స. తస్మామ్	తయోః
చ. తస్యై	తాభ్యామ్	తాభ్యః		తాసు
దశరాంత నపుంసకలింగ 'తద్' శబ్దము (అది)				
చ. తత్	తే	తాని	ద్వి. తత్	తాని
శేషము పులింగమువలె నుండును.				
దశరాంత పులింగము 'ఏతద్' శబ్దము (ఏడు)				
ప్ర. ఏషః	ఏతా	ఏతే	పం. ఏతస్మాక్	ఏతేభ్యః
ద్వి. ఏతమ్, ఏనమ్	ఏతా, ఏనా	ఏతాన్, ఏనాన్	ష. ఏతస్య	ఏతయోః, ఏనయోః
తృ. ఏతేన, ఏనేన-	ఏతాభ్యామ్	ఏతైః	స. ఏతస్మిన్	ఏతయోః, ఏనయోః
చ. ఏతస్మై	ఏతాభ్యామ్	ఏతేభ్యః		ఏతేషు
దశరాంత ప్రీలింగము 'ఏతద్' శబ్దము (ఈమె)				
ప్ర. ఏషా	ఏతే	ఏతాః	ద్వి. ఏతామ్, ఏనామ్	ఏతా, ఏనాః

ఏ	దిగ్వి	బి	ఏ	బి
తృ. ఏతయా, ఏనయా	ఏకాభ్యామ్	ఏకాభిః	ష. ఏతస్యాః	ఏతయోః, ఏనయోః ఏతాసామ్
చ. ఏతస్యై	ఏకాభ్యామ్	ఏకాభ్యః	స. ఏతస్యామ్	ఏతయోః, ఏనయోః ఏతాసు.
పం. ఏతస్యాః	ఏకాభ్యామ్	ఏకాభ్యః		
ప్ర. ఏతత్	దకారాంత నపుంసక లింగ	దకారాంత నపుంసక లింగ	ఏతద్ 'ఏతద్' శబ్దము (ఇది)	
	ఏతాని	ఏతాని	ద్వి. ఏతత్, ఏనత్ ఏతే, ఏనే	ఏతాని, ఏనాని
			శేషము పుంలింగమువలె నుండును.	
ప్ర. ఆయమ్	ఇమౌ	ఇమే	ఇదమ్ 'ఇదమ్' శబ్దము (ఏడు)	
ద్వి. ఇమమ్, ఏనమ్	ఇమౌ, ఏనౌ	ఇమాన్, ఏనాన్	పం. ఆస్మాత్	ఆభ్యామ్ ఏభ్యః
తృ. ఆనేన, ఏనేన	ఆభ్యామ్	ఏభిః	ష. ఆస్య	ఆనయోః, ఏనయోః ఏషామ్
చ. ఆస్మై	ఆభ్యామ్	ఏభ్యః	స. అస్మిన్	ఆనయోః, ఏనయోః ఏషు
ప్ర. ఇదమ్	ఇమౌ	ఇమాని	మకారాంత నపుంసక లింగ 'ఇదమ్' శబ్దము (ఇది)	
			ద్వి. ఇదమ్, ఏనమ్ ఇమే, ఏనే	ఇమాని, ఏనాని
			శేషము పుంలింగమువలె నుండును.	
ప్ర. ఇయమ్	ఇమౌ	ఇమాః	మకారాంత స్త్రీలింగము 'ఇదమ్' శబ్దము (ఈమె)	
ద్వి. ఇమామ్, ఏనామ్, ఏనామ్	ఇమౌ, ఏనౌ	ఇమాః, ఏనాః	తృ. ఆనయా, ఏనయా	ఆభ్యామ్ ఆభిః
			చ. ఆస్మై	ఆభ్యామ్ ఆభ్యః

ప. అస్సాః	ద్యౌః	ఋ	ఏ	ఋ
పం. అస్సాః	ఆభ్యామ్	ఆభ్యః	స. అస్సామ్	ఆనయోః, ఏనయోః ఆసు.
ష. అస్సాః	ఆనయోః, ఏనయోః ఆసామ్	సకారాంత పులింగ 'అదస్' శబ్దము (ఏడు)		
ప్ర. అసౌ	అమా	అమీ	పం. అనుష్ఠౌర్	అమీభ్యః
ద్యౌ. అముమ్	అమా	అమాన్	ష. అనుష్ఠ్య	అముయోః
తృ. అమునా	అమాభ్యామ్	అమీభిః	స. అనుష్ఠీన్	అమీమ
చ. అమువై	అమాభ్యామ్	అమీభ్యః		
		సకారాంత ప్రిలింగ 'అదస్' శబ్దము (ఈమె)		
ప్ర. అసౌ	అమా	అమాః	పం. అముష్ఠ్యః	అమాభ్యః
ద్యౌ. అముమ్	అమా	అమాః	ష. అముష్ఠ్యః	అముయోః
తృ. అమయా	అమాభ్యామ్	అమాభిః	స. అముష్ఠ్యామ్	అమామ
చ. అమువై	అమాభ్యామ్	అమాభ్యః		
		సకారాంత నపుంసక లింగ 'అదస్' శబ్దము (ఇది)		
ప్ర. ఆదః	అమునీ	అమాని	ద్యౌ. ఆదః	అమానీ
				శేషము పులింగమువలె నుండును.
		మకారాంత పులింగ లింగ 'కిమ్' శబ్దము (ఎవడు)		
ప్ర. కః	కౌ	కే	ద్యౌ. కమ్	కాన్

ఏ
ప్ర. కేస
చ. కన్యె
పం. కన్యెత్

ద్వి
కాభ్యామ్
కాభ్యామ్
కాభ్యామ్

బి
కైః
కేభ్యః
కేభ్యః

ఏ
ష. కన్య
స. కన్యెన్

ద్వి
కయోః
కయోః

బి
కేషామ్
కేషు

మకారాంత నపుంసక 'కిమ్' శబ్దము = (ఏది)

ప్ర. కిమ్
ద్వి. కిమ్

కాని
కాని

శేషము పులింగమువలె నుండును.

ప్ర. కా
ద్వి. కామ్
తృ. కయా
చ. కన్యె

కై
కై
కాభ్యామ్
కాభ్యామ్

కాః
కాః
కాభిః
కాభ్యః

మకారాంత స్త్రీలింగ 'కిమ్' శబ్దము (ఎవరె)
పం. కన్యాః
ష. కన్యాః
స. కన్యామ్

కాభ్యామ్
కయోః
కయోః

కాభ్యః
కాసామ్
కాసు

దకారాంత త్రిలింగి 'యష్మద్' శబ్దము (నీవు)

ప్ర. త్వమ్
ద్వి. త్వామ్, త్వా
తృ. త్వయా
చ. తుభ్యమ్, తే-యువాభ్యామ్, వామ్-యుష్మభ్యమ్, సః
పం. త్వత్

యూవామ్
యూవామ్, వామ్
యూవాభ్యామ్
వామ్-యుష్మభ్యమ్, సః
యూవాభ్యామ్

ష. తవ, తే
స. త్వయి
ఏకవచనమున 'త్వదీయమ్',
'యష్మదీయమ్' మున్నగు రీతిని ద్విత్వరూపము లేరృదును.

యువయోః, వామ్-యుష్మాకమ్,
యువయోః పరిపూర్ణము
పరిపూర్ణమున 'త్వదీయమ్',
పరిపూర్ణమున 'యష్మదీయమ్' మున్నగు రీతిని ద్విత్వరూపము లేరృదును.

దకారాంత త్రిలింగి 'అస్మద్' శబ్దము (నేను)

ఏ	ద్వి	ఐ
ప్ర. అహమ్	ఆవామ్	వయమ్
ద్వి. మామ్, మా	ఆవామ్, నౌ	అస్మాన్, నః
త్వ. మయా	ఆవాభ్యామ్	అస్మాభిః
చ. మహ్యమ్, మే	ఆవాభ్యామ్, నౌ	అస్మభ్యమ్, వః
పం. మత్	ఆవాభ్యామ్	అస్మత్
ష. మమ, మే	ఆవయోః, నౌ	అస్మాకమ్, నః
స. మయి	ఆవయోః	అస్మాసు

ఏకత్వమున 'మదీయమ్', బహుత్వమున 'అస్మదీయమ్' మున్నగు రీతిని దద్ధిత రూపము లేర్పడును.

బాలవ్యాకరణోద్ద్యోతము

తత్సమ శబ్ద వివరణము

౨ వ వివ : తత్ = ఆ సంస్కృత ప్రాకృతములతో, సమము = తుల్యము - తత్సమము (చూడు - సంజ్ఞా ౨౦వ సూ). వీనిలోని ప్రాకృత సమ మాచ్చికమె యగును (చూ - అచ్చి ౧వ సూ).

౩ వ వివ : ఈ పరిచ్ఛేదమున ముఖ్యముగా సంస్కృత సమ శబ్ద రూప ములు సాధింపబడును. కాని యీ పరిచ్ఛేద సూత్రములె యగు డుమ్మాది విధా యకములైన (తత్స-౧ మొ ౧౭-౨౬-౩౨-౩౩-౪౪-౪౫ మొ.) సూత్రములు కొన్ని ప్రాకృత సమ సాధనమందును దద్దిన్నాచ్చిక శబ్ద సాధనమందును నుప యోగించును. కేవలాచ్చిక శబ్ద మాత్రోపయోగి విధులు నిందుఁ బ్రసక్తాను ప్రసక్తముగ నుపదేశింపఁబడినవి (చూ. తత్స-౨౪-౨౭-౪౩-౪౮ సూ.). సిరీ-జమ-సింగార మున్నగునవి ప్రాకృత సమ ప్రాతిపదికములు. 'జమో' మున్నగునవి ప్రాకృత ప్రథమైక వచన రూపములు. "రామ-హరి-గుణవంత-విద్వాంస-రాజన్-కర్మన్-వర్మన్-సదస్-పయస్" మున్నగునవి సంస్కృత సమ ప్రాతిపదికములు.

౪ వ వివ : ప్రాతిపదికములపై నిల్చునట్టి 'ను' మున్నగు సంస్కృత విభక్తులకు 'డు' మొదలగు తెనుఁగు విభక్తు లాదేశములు.* ప్రాకృత కాలము

* సూరి యిట్లు నిరూపింపక సంస్కృతనామ విభక్తులను నిల్పకయే యూరక తెల్లనామ విభక్తుల నుపదేశించెను. కాని 'దేవత' మున్నగు మహత్ స్త్రీ లింగములపైని, "తండ్రి-కొడుకు" మున్నగు మహత్ స్త్రీ సమములపైని, 'భ్రాత-బ్రహ్మ-విశ్వకర్మ-దూత' మున్నగు నతిదిష్ట స్త్రీత్యముగల మహద్వా చకములపైని తెల్ల ప్రథమా విభక్తి యేకవచనము సిద్ధింపనేరమింజేసి వాని పైని సంస్కృత 'ను' ప్రత్యయమునె నిల్చి, తత్స-౫౭ వ సూత్రము చొప్పున దానికి సూరి పక్షమునను తోపము చేసికొనక తీరదు. కావుననే నన్నయ 'ను' ప్రత్యయాదులకే 'డు' ప్రత్యయాదులాదేశములుగ పక్కాణించి యున్నాఁడు.

నకె ద్వివచన మంతరించినది గానఁ దెల్లన నేకవచనము, బహువచనము నని రెండే వచనములు. వానిలో నుభయ వచనములందును నిల్చునవి పెక్కులగుట చేత నట్టి వచన ద్వయము మార్గాంతరమున సూత్రింపఁబడును.

తెల్లు నామ విభక్తులు

సంస్కృత సుప్యల కాదేశము లగు తెల్లు నామ ప్రత్యయములు : 'డు-ము-వు-లు ప్రథమావిభక్తి. 'ను' ద్వితీయా విభక్తి. 'చేత-తోడ' తృతీయా విభక్తి. 'కొఱకు-కయి' చతుర్థి విభక్తి. 'వలన-కంచె-పట్టి' పంచమి విభక్తి. 'కు-యొక్క-ది-వి-లోపల' షష్ఠి విభక్తి. 'అందు-న' సప్తమి విభక్తి (౧ మొ ౭ సూ; బా-౧ మొ. ౭ సూ. వ్యా-సం-౧౧౯-౧౧౯ I విష).

౧ వ వివ : 'కయి' అను దాని నుండి 'కై' అనునది సిద్ధించును (క్రి. ౧౦౩ వ సూ.). 'ను-కు' అనునవి రెండిటినుండి 'ని-కి' అనునవి సిద్ధించును (తత్స-౨౬-౬౩వ సూ.). 'వలన' అనుదానికి 'వల్ల' అనియు, 'కంచె' అను దానికి 'కన్న' అనియు నర్వాచీనములగు రూపాంతరములు. 'ఈ' చలిమలవల్ల నుల్లసిలు చల్లఁదనంబున (మనుచ-౨వ ఆ-౧౦), అ | న్నినదముకన్నఁ దిన్న నయి (వసు. ౨వ ఆ-౩౬) 'చేత' అనుదానినుండి 'చే' అనునదియు, 'తోడ' అనుదానినుండి 'తో' అనియు, 'లోపల' అనుదానినుండి 'లో' అనియు (తత్స. ౧౦వ సూ.) సిద్ధించును.

౨ వ వివ : 'కూర్చి-గుఱిచి-గుఱించి' అనునవి ద్వితీయకుఁ (కార. ౨వ సూ.) బరముగాను, 'చేసి' అనునది 'చేతా' ర్థక శబ్దములకుఁ బరముగాను ననుప్రయుక్తము లగును (చూ. కార-౨వ సూ). ఉదా : రామునిఁ గూర్చి-వచ్చుటంజేసి-మొ.

౩ వ వివ : 'మయిని-మెయిని-మెని' అనునవి చేతార్థకములుగను, 'తదర్థము, నిమిత్తము, పొంచెను, కోసరము, కోసము, కునయి, కుఁగాను' అనునవి 'కొఱకు' విభక్త్యర్థములుగను, 'లోను' అనునది సప్తమ్యర్థకముగను మహాకవి ప్రయుక్తములు గాన నిట్టివి విభక్త్యర్థాలిదాయక శబ్దములు. ఉదా :

భక్తిమెయిన్ (భక్తితో, భక్తిచేత), నీ తదర్థము = నీనిమిత్తము (నీకొఱకు)
గృహములోన్ (గృహమందు)

నామవిభక్తుల నుగాగమాదులు

ద్వితీయాదులకు 'ను' గాగమంబగు ౮ (ఔ.తత్స౮, వ్యా-సం-౧౨౦వి)*
రామునిని-రాముని-రామునిచేతను-రాముని కొఱకును-రాముని వలనను-
రామునకును-రామునియందును.

"కయి-పట్టి-యొక్క-ది-వి" అను విభక్తులకు 'ను' గాగమంబు లేదు, ౯.
(ఔ-తత్స-౯వ సూ; వ్యా-సం-౧౨౦ వి). రామునికయి = రామునికై -
రామునిబట్టి-రామునియొక్క, రామునిది, రామునివి (గుణములు) మొ.

'దేత-తోడ-లోపల' వర్ణకంబుల ప్రథమాక్షరంబులు వైకల్పికంబుగా
శేషించు ౧౦ (ఔ-తత్స-౧౦; వ్యా-సం-౧౨౦ విష).

ప్రత్యయంబును వర్ణకం బని (తత్స-వర్ణక; తద్వ-వన్నియ) ప్రాచీనులు
వ్యవహరింతురు ఉదా : రాముచేను-రామునితోను-రాములలోను, లోపల నిర్ధారణా
ర్థకము; (కార ౧౬ సూ) కాన నిది బహువచన మాత్రమే.

"దు-ము-వు-న-ది" అనునవి యేకవచనంబులు. ౧౧

(ఔ-తత్స-౧౧ సూ; వ్యా-సం- ౧౨౨ విష.)

ఏకత్వ సంఖ్యను బోధించు ప్రత్యయం బేకవచనంబు. రాముఁడు-వనము-
ధేనువు-వనమునను దానిది- (ఆది. ౪ ఆ. ౩౦).

* సూరి ద్వితీయావిభక్తికి 'ను' గాగమమును విధింపలేదు. కాఁగా సీతని
పక్షమున 'భాంగాసరినిన్' అను రీతిగల రూపములు సిద్ధింపనేరవు. భాంగాసరి
నిన్ (ఆర. ౨ ఆ ౧౬౩). తన తల్లి సత్యవతినిన్ (ఆది-౪ ఆ-౧౯౦).

లు=ల్, వి, లోపల * వర్ణకంబులు బహువచనంబులు ౧౨ (ఖా-తత్స-౧౨. వ్యా-సం-౧౨౨ విష).

బహుత్వసంఖ్యను బోధించు ప్రత్యయంబు బహువచనంబు. ఉదా : రాములు-వనములు-ధేనువులు-రాముల్. ధేనువులలోపల గపిల పరిష్కంబు, పరిష్క (భార-అది-౩వ ఆ-౧౫౬వ ప).

తక్కినవి యుభయంబులు ౧౩ (ఖా-తత్స-౧౩; వ్యా-సం-౧౨౨ విష)
మిగిలిన ప్రత్యయంబు లేక త్వ బహుత్వంబులకు బోధకంబు లని యర్థము. ఉదా : వనమునున్, వనములనున్, వనముచేతను; వనములచేతను, వనముతోడను, వనములతోడను మొ.

సంబోధన ప్రథమా విభక్తి

‘ఓ’ యామంత్రణమునం దగు ౧౪ (ఖా-తత్స-౧౪; వ్యా-సం-౧౨౪ విష).

‘ఓ’ యను శబ్దము సంబోధనమునం దగునని యర్థము. ఇది సంబోధ్య (పిలువదగిన) వాచకమునకు ముందే ప్రయోగింపఁ బడును. ఓ శబ్దంబు తొఱంగియు సంబోధ్యవాచకంబుఁ బ్రయోగింప వచ్చును. ఉదా : ఓ రాముడ, ఓ రాములార; రాముడ, రాములార. ఓ శబ్దంబునకుఁ దర్వాత నితరశబ్ద వ్యవధానమును గలదు. ఉదా : ఓ వినువీధినున్న ఖషరోత్తములార!

ఓ శబ్దంబునకుం బురుష సీవ స్త్రీ పురుషామంత్రణంబులందు ‘యి-సి-రి’ వర్ణకంబులు విభాష నంతాగమంబు లగు ౧౫ (ఖా-తత్స ౧౫; వ్యా-సం-౧౨౪ వి).

* సూరి ‘లోపల’ వర్ణకము బహువచన మాత్ర బోధకమని వచింపకుండుట వింత.

ఓయి రాముడ, ఓరాముడ. ఓసి దుష్టరాల, ఓ దుష్టరాల. ఓరి దుష్టఁడ, ఓ దుష్టఁడ.

ఓరి-యోసి మైత్రియందుం గలవు ౧౬ (ఔ-తత్స-౧౬; వ్యా-సం-౧౨౪ విష).

ఓరి చిన్నికృష్ణ, ఓసి ముద్దుబాల. 'ఓయి' మొదలయిన వానికి స్వతంత్ర ప్రయోగముం గలదు. సంగతియయోయి (ఆము. ౪వ ఆ-౬౦). ఓసి పోవే. ఓరోరి యింతెందుఁబోవచ్చు. వీనికి దీర్ఘంబుం గలదు. ఓయీ విప్రకులావతంస. ఓరీ దుష్టనికాటులారా. ఓసీ ననుజెనక రాకు.

౧ వ వివ: 'శీలము, జాతి, విద్య, వయసు' మున్నగువానిచే దనకన్నఁ దక్కువవాడిందలి నీచశబ్ద వాఙ్మయము. ఉత్తముడైనను శత్రువు విషయమున 'ఓరి' శబ్దమును వాడనగును. బహువచన విషయమునను 'ఓరి' శబ్దము వాడఁ బడును. ఓరోరి తొలఁగి పొండు (మౌసల-౧వ ఆ-౧౮౫).

౨ వ వివ : 'మైత్రి' అనునది శత్రుత్వాదులకు నుపలక్షణము.

౩ వ వివ: 'రో-రో-కాన-అరి-అలా' అను శబ్దములు సంబోధ్యవాచకము నకుఁ బరమందుఁ బ్రయోగింపఁబడును. ఉదా : అమ్మరో (విరా-౩వ ఆ-౩౬). బసవరో (బసవ. ౨వ ఆ-౫౨౨). వీరభద్రయ్యరో (బసవ. ౩వ ఆ-౨౫౪). కల్లి కాన (నైష ౭వ ఆ-౯), వ్యభిచారులార కాన, దురాచారులార కాన (వరాహ ౫వ ఆ-౫౨ ప). అమ్మరిక్కరిని (ఆము. ౨వ ఆ), అన్నలా (ఉ-హరి ౪వ ఆ), అక్కరి (నిర్వ ౨వ ఆ-౨౪ ప).

మహా దమహద్వివరణము

శ్రీ తిర్యగ్దళిన్నంబులును వాని విశేషణంబులును మహాత్తు లనంబడు ౧౭ (ఔ-తత్స. ౧౭, వ్యా-సం-౧౨౫ I విష).

తిర్యక్కు లనఁగాఁ బశుపత్నాదులు. జడము లనఁగా నచేతనములు.

౧వ వివ : దేవ మనుష్య యక్ష రాక్షసాది పురుషవాచకములు మహాత్ములు. మహాత్ములు కాని వమహాత్ములు గాన 'సీత' మున్నగు స్త్రీవాచకములును నమహాత్ములై. ఈ మహాతీ వాచక బహువచనములు మహాత్పద్యములై యుండును (ఆచి. ౬౦వ సూ). 'గంగ' ప్రవాహిహుప మమహాత్తు గంగాదేవికి వాచక మగుపపుడు మహతి (స్త్రీవాచకము)

పారిభాషికలింగ; లింగసమములు

౨వ వివ : ఆచ్యకములందు 'దుక్' వర్ణకము ప్రథమైక వచనమున వచ్చు శబ్దములు-పుంలింగసమములు. 'ము' వర్ణకము ప్రథమైక వచనమున వచ్చు శబ్దములు నపుంసకలింగసమములు. తక్కిన-తెల్ల స్త్రీలింగసమములు. 'బెఱువు' మున్నగునవియును స్త్రీ సమములై. ఆచ్యకశబ్దములకుఁ బ్రథమా- 'వు' ప్రత్యయము రాదు. ఉదా : మగఁడు-సాలిఁడు. (సాలెపుడుగు) మున్నగునవి పుంలింగ సమములు. 'తండ్రి-తల్లి-బెఱువు' మున్నగునవి స్త్రీలింగసమములు. పున్నెము-అన్నము-గీము(గృహము) గాము (గ్రహము) మొదలగునవి నపుంసక సమములు. ఆచ్యకశబ్దముల కిట్లు 'లింగసేమ' వ్యవహార మే కాని లింగ వ్యవహారము లేదు.

౩వ వివ : సంస్కృతసమశబ్దములందు సంస్కృతపసిద్ధ లౌకిక లింగ ముకించిత్కరము 'వృషభము, మహిషము' మున్నగునవి లౌకిక పుంలింగకములై కాని మహద్వాచకములు కానేరవు. ఇంక సంస్కృతమున శాస్త్రీయలింగ మనఁగాఁ బారిభాషికలింగమే వాడుకొనఁబడును. పారిభాషికలింగ మనఁగా : సత్వోపచయము గలది పుంలింగము. సత్వాపచయముగలది స్త్రీలింగము. సత్వసామ్యము గలది నపుంసకలింగము. ఇట్టి చిహ్నములనుబట్టి ప్రాచీనకాలపు లోకవ్యవహారమున నీ పారిభాషికలింగ మేర్పడినది. మనుష్యాదులతో పాటుగ వృక్షాదులును బుంలింగకములై; సీతాదులతో పాటుగ దేవతా లతాదికములును స్త్రీలింగకములై; ధన వనాదులతో పాటుగ దైవత కళత్రాదులును నపుంసక లింగకములై. కొన్ని ద్విలింగకము లగును-కొన్ని త్రిలింగకము లగును. కొన్ని నియత లింగకము లగును.

విశేషణ లింగము

౪ వివ : సంస్కృతశబ్దములందు విశేష్యలింగమే విశేషణమున కగును. అవి తత్సమము లగునపుడు మహతీత రామహత్ త్రీలింగ విశేషణము త్రీలింగ-రూపముతోను, నపుంసకలింగరూపముతోను వాడబడును. ఉదా: లత మనోహర, మనోహరము (చూ. తత్స-౧౧౬వ సూ). ఆచ్చికశబ్దమునకు విశేషణమగు సంస్కృత శబ్దమీ క్రిందిరీతిని నిల్చును: మహద్వాచకాచ్చికశబ్దమునకు విశేషణమగు సంస్కృతసమశబ్దము పుంలింగ సమరూపము నందును. ఉదా : మగఁడు మనోహరుడు, తండ్రి మనోహరుడు. ఆచ్చికమహతీవాచక విశేషణ సంస్కృత సమశబ్దము త్రీలింగ రూపము నందును; ఉదా: తల్లి, విదుషి=విద్వాంసురాలు. ఉన్మత్త-వేషిణియైన లచ్చి (ఆర ౨వ ఆంగిక, లచ్చి ఉన్మత్తవేషురాలు). ఆచ్చిక మహతీ భిన్నా మహద్వాచక విశేషణ సంస్కృతశబ్దము నపుంసకలింగ రూపముతో నుండును. ఉదా : ఇల్లు మనోహరము (అహో. ౩౧౭వ పుట. “వికృతాచ త్రీ లింగాః” అను సూత్రపు వ్యాఖ్య).

మిత్రాదులు

క్రీబంబులు మిత్రాదులు మహద్వాచకంబులు విభాషం బుంలింగతుల్యంబు లగు ౧౮ (కా-౧౮ వ్యాసం; ౧౨౬ I విష.)

మిత్రుఁడు, (స్నేహిత). శరణ, (రక్షక) పాత్ర, (అర్హ) ప్రధాన (మంత్రి) ప్రభృతులు మిత్రాదులు. ఇది యాకృతిగణము. కాన రత్న భాష నాపర్యాభరణ కారణాదులు నిందలివె. సూర్యార్థక మిత్ర శబ్ద మిందుఁ జేర నేరదు.

౧ వివ :—మిత్రాదులకు వైభాషిక పుంస్త్యమును మహత్త్యమును నుండుటచేత నుత్తడుజ్జులు (తత్స-౨౧-౨౨ సూ) వచ్చును. ఇట్టి వాచనిక పుంస్త్యము లేని పక్షమున నపుంసలింగ ‘ము’ వర్ణాంత రూపమే (తత్స-౧౯ సూ). ఉదా : మిత్రుఁడు-మిత్రము. మొ. సజ్జనస్తుతిపాత్ర మితఁడు. (విరా.౩వ ఆ. ౩౨౬).

మహద్వివక్షాది స్థలములు

౨వ వివ : శేషుఁడు మున్నగు నాగములు, హిమవ న్నేమ సముద్రాదు లును, బ్రాణాదివాయువులును మహాత్తులుగ వివక్షింప నగును. అవి పుంలింగములై కాన వానికిని ద్వైరూప్యము కవిసమ్మతము. ఉదా : జంగమములు, జంగములు (జంగమలింగములు, శివభక్తులు) ఉరగులు, ఉరగములు. ప్రాణు నపాననందు (ఆను ౩వ ఆ. ౨౬౦). నాగులు కఱచుచున్నవి (నూది-పూ-౩వ ఆ. ౨౮).

౩వ వివ : శ్రేష్ఠతావివక్షయం దమహాత్తులకు మహద్వివక్ష కవి సమ్మతము ఉదా : ఆశ్వోత్తమున్ (ఆది ౨వ ఆ. ౩౦), వాయసుఁడు వెగదొందెన్ (కర్ణ ౨వ ఆ. ౭౪ వ ప.). 'అశ్వరాజు' అనునపుడు మహద్వివక్షలేదు (చూ-తత్స-౯వ సూ.).

౪ వ వివ : ఆరోపణమున నమహాత్తులకును మహద్వివక్ష గలదు. ఉదా : పురుషసింహముల న్నిజేతం (సభా-౨వ ఆ. ౨౬౩వ ప). మనుజసింహులు (ఆది ౮వ ఆ. ౨౮౯).

౫ వ వివ : శ్రీ పురుష సాధారణ వాచి జన శబ్దమునకు ద్వైరూప్యము గలదు. ఉదా : జనులు, జనములు.

౬వ వివ : రాముఁడు ప్రధానము, ప్రధానుఁడు. సావిత్రి ప్రధాన (అశ్వ-౨వ ఆ. ౧౬౧) లలామశబ్దమున కిట్టివాడుక లేదు. 'భూమిజ కాంతాలామ' అన రాదు. 'కాంతాలామము' అనవలెను. రాముఁడు పురుషలలాముఁడు, పురుష లలామము.

౭వ వివ : మహత్సమూహార్థక శబ్దం బమహత్కార్య యుక్తం బయ్యుఁ దద్విశేషణ క్రియలు మహత్కార్య యోగ్యంబులు విభాష నగు. (ప్రాధ-శబ్ద. ౧౭వ సూ). గీర్వాణగణంబు... అఖర్వప్రాక్రము లుద్ధతులై రణము చేసిరి (ఆర ౩వ ఆ. ౪౧). పటుభాహులు దై త్యధానవ గణంబులు దివ్యమహాస్త్రికౌవిదు లుద్భవించె (ఆర ౬వ ఆ. ౪౫ మొ.).

జీతు బిందుపూర్వకం బగు ౧౯ (బా. తత్స-౧౯; వ్యా-సం-౧౨౭ విష).

జకార మిద్యర్థముగాఁ గలదానికి ముందు బిందువు నిల్చునని యర్థము. కార్యార్థము ప్రత్యయదులందు నిబద్ధమై ప్రయోగించునపుడు మానంబడు వర్త మిత్తు నాఁబడు. ఉదాహరణము మీద స్పష్టము.

౧ వ వివ : 'సానునాసికోచ్చారణం జీత్' అనెడి ప్రాకృత వ్యాకరణ ప్రసిద్ధ జ త్యవలము తెల్లన వర్తిల్లదని యీ సూత్రము విశదీకరించుచున్నది. రాముఁడు మున్నగు చోటలందలి 'డుజ్జ' నందలి డకారముమీఁది 'ఉ' కారము సానునాసికమని ప్రాకృత వ్యాకరణము చొప్పున గ్రహింపవలయును. ఇట నట్లుకాదు

౨ వ వివ : ఇందలి యిర్వర్త లక్షణము పాశీనీయ ప్రసిద్ధము కాదు మగ్ధబోధాతీతర సంస్కృతవ్యాకరణ ప్రసిద్ధము. కాన నిందులో నేదేని వర్తము కాని, వర్తసంఘాతముకాని కార్యంతరసూచక మగుచు నిద్యర్థము కావచ్చును.

డు మంతము

దుజ్యర్థకంబునకుఁ బ్రకృతియైనది డుమంతంబు నాఁబడు. ౨౦ (బా-౨౦; వ్యా-సం-౧౨౮ వి)

౧ వ వివ : ప్రత్యయము నిర్వృద్ధిగలిగినది ప్రకృతి. ఇది రెండువిధములు; 1. ప్రాతిపదికము. 2. ధాతువు.

౨ వ వివ : ప్రథమైకవచన డుజ్జ లోపించిన శబ్దము 'డుమంత' మని పిండుకొనదు. ఉదా : 'గ్జ' దీనికి తత్స-౨౩వ సూత్రము చొప్పున 'ని' గాగ మము రాదు. గ్జానున్ (చంద్రుని) 'గ్జాని కులజాబు' తప్పు. వృద్ధు-ప్ర. వృద్ధు సున్-ద్విత్తి. వృద్ధుఁడు-ప్ర. వృద్ధునిన్-ద్విత్తి.

పుంలింగంబు మహద్వాచకంబున నామంబు తుది యత్వంబున కుత్వంబగు ౨౧ (బా ౨౧, వ్యా-సం-౧౨౯ I విష.)

నామంబనఁగాఁ బ్రాతిపదికము. * డిద్ద, రామ, భార్గవ, రాజపురుష
(సంజ్ఞా కృతద్దిత సమాస ప్రాతిపదికములు) -వీని కుత్వము రాఁగా : డిద్దు,
రాము, భార్గవు, రాజపురుషు.

పుంలింగంబగు మహద్వాచకంబునకు 'డు' జ్జగు ౨౨ (బా-౨౨, వ్యా
సం. ౧౩౦ I విష.)

ఇచ్చట 'డు' జ్జను దానియందు జకార మిత్తుగావున 'జీత్తు బిందుపూర్వ
కంబగు' (తత్స-౧౯) అను సూత్రముచేత 'డు' వర్తకమునకు ముందు సున్న
వచ్చును. జకారము లోపించును. ఉదా : డిద్దుడు, డిద్దుండు, రాముడు,
రాముండు మొ.

౧వ వివ : పై రీతిగం స్థలములలో నెల్ల సంస్కృత విభక్తులగు 'సు'
మున్నగువానిని నీల్పి వానికి 'డు' జాదు లాదేశములుగాఁ ప్రక్రియ నడప
వలెను. (చూడు. తత్సమ పరిచ్ఛేదాది వివృతి). ఇచ్చటి పుంలింగమనఁగా
"పారిభాషిక పుంలింగము".

౨వ వివ : "హాహ (ఒక గంధర్వుడు), విశ్వపా (విశ్వమును
కాలించువాడు)" ఇత్యాది దీర్ఘాంత ప్రాతిపదికముల దీర్ఘమునకు తత్స. ౫౪ వ
సూత్రము చొప్పున హ్రస్వము కాఁగా 'హాహ, విశ్వప' మున్నగు ప్రాతిపదికము
లేర్పడును.

ని గాగమము

దుమంతంబునకు ద్వితీయాద్యేక వచనంబు పరంబగునపుడు 'ని' గాగ
మంబు సర్వత్ర విభాష నగు ౨౩ (బా-౨౩; వ్యా. సం. ౧౩౧ I విష)

* అర్థవ దధాతు రప్రత్యయః ప్రాతిపదికమ్ (౧-౨-౪౫) ధాతుం
ప్రత్యయం ప్రత్యయా న్తం చ వర్తయిత్వా అర్థ వచ్చబ్ధిరూపం ప్రాతిపదిక సంజ్ఞా
స్యాత్ 'కృతద్దిత సమాసాశ్చ' (సి-కౌ-౧౦౮- ౧౩౯) 'శబ్దానుకరణం చైవ
నామ పఞ్చవిధమ్' (శబ్దా-విం) అను చొప్పున 'అనుకరణ' శబ్దమును
ప్రాతిపదిక మె

రామునినిన్ రామునిన్, రామునిచేతన్ రాముచేతన్, రామునికిన్
రామునకున్. సర్వత్రయనుట న గాగమ-భాదనార్యము. ఇవి యెల్ల(సంధి ౨౨వ
సూ.) నవసాన ద్రుతస్వర లోపము నందిన యుదాహృతులు.

ని గాగమోదాహృతులు

౧వ వివ : ఈ సూత్రమందలి విభాషను వ్యవస్థిత విభాషగ నంగీకరించి
ద్వితీయైకవచన 'ను' వర్ణకమునకు యథా ప్రయోగముగ (బహుళముగ) లోప
మును జేయవలయును. ఉదా : రామునినిన్ (ఇందు నిగాగమము, ద్వితీయా
'ను' ప్రత్యయము, దాని ద్రుతమును గలవు). రామునిన్ (ఇందు 'ని' గాగ
మము గలదు. ద్వితీయా 'ను' ప్రత్యయము లోపింపగా దాని ద్రుతము
నిల్చినది). రామున్ (దీనియందు నిగాగ మాభావమును ద్వితీయా 'ను'
ప్రత్యయ లోపమును గలవు). ఇట్లే సీతను (ఇందు ద్రుతాంతముగు ద్వితీయా
'ను' ప్రత్యయ మున్నది). సీతను (ఇందుఁజై రీతిని ద్వితీయా 'ను' ప్రత్యయము
లోపింపగా దాని ద్రుతముమాత్రము నిల్చినది). ఇట్లే-హరినిని, హరిని (ఇందు
తత్స ౨౨వ సూ. చొప్పున 'ను' వర్ణములమీది 'ఉ' కారముల 'ఇ' కారము
లయ్యె). కం. 'ఆతని నాతనిన్' (కర్త ౧వ ఆ ౧౧౦) అనుచో (చూ. వ్యా.
సం. ౧౩౧ I విష). 'ఆతడు' శబ్ద మాచ్ఛికము గాన 'ని' గాగమము తత్స-
౨౪వ సూత్రము చొప్పున నిత్యము. 'ఆతనినిన్' అనుచో మొదటి 'ని' అనునది
'ని' గాగమము. తర్వాత నుండఁదగిన ద్వితీయా 'ను' ప్రత్యయము పయిరీతిని
లోపించినది. కాన దాని ద్రుతమును, సముభయార్థక 'ను' శబ్దమును 'నిన్',
అను రూపముతో నిల్చినవి.

౨వ వివ : 'రాము+నున్' అను నిగాగమాభావమందలి ద్రుతాంత
ద్వితీయా 'ను' ప్రత్యయస్థితియందును ద్వితీయా 'ను' ప్రత్యయము యొక్క-
'ఉ' కారము తత్స-౨౪వ సూత్రము చొప్పున 'ఇ' కారము కాఁగా 'రామునిన్'
అనియే రూప మేర్పడును.

ఆచ్చిక డుమంతములు

అనుదంతమగు నాచ్చిక డుమంతమునకు 'ని' గాగమము నిత్యముగా నగు ౨౪ (ఐ-౨౪; వ్యా-సం-౧౩౨ I విష).

మగనినిన్ — మగనిన్. మగనిచేతన్, మగనికిన్ (సంధి ౨౦వ స్థూత్రము చొప్పున నవసాన ద్రుతస్వరలోపము). అనుదంతం ఐను పర్యుదాసముచేత "అల్లునిచేతను, అల్లుచేతను, బల్లిదునిచేతను, బల్లిదుచేతను" ఇత్యాదులందు "తత్స-౨౩వ స్థూత్రము" చొప్పున 'ని' గాగమము పాక్షికంబని యెఱుంగునది 'తమ్ముచేసిన (తమ్మునిచేసిన) దురితములు (ఆర ౩వ ఆ ౨౭౯). 'మగనిన్' అనుచో 'ని' గాగమమును, ద్వితీయా 'ను' ప్రత్యయ లోపముచేత దాని ద్రుతమును గలవు.

౧వ వివ : నళార్థము-క్రియతో నన్వయించునప్పటి నిషేధము ప్రతిషేధ మనఁబడును. అది నామముతో నన్వయించునప్పటి నిషేధము పర్యుదాస మనఁబడును.

'దు' మంతంబుమీది 'ను' వర్ణంబు 'ఉ'త్వంబున కిత్వంబగు. ౨౫ (ఐ-౨౫; వ్యా-సం-౧౩౩ విష).

ఈ స్థూత్రముచేత డుమంతముమీద 'ను' నిల్వనేరదని తేలుచున్నది. 'రామును వీక్షించె' అను రూపము తప్పని భావము.

కు-ను మున్నగువాని 'ఇ'త్వము

ఇకారంబుమీది 'కు-ను-వు-క్రియా విభక్తుల' యుత్సంబున కిత్వం బగు ౨౬ (ఐ-౨౬; వ్యా-సం-౧౩౪ వి).

హరినిన్-హరికిన్. శ్రీనిన్-శ్రీకిన్. వారినిన్-వారికిన్.

౧వ వివ : 'కు-ను-వు' లయు, గ్రియావిభక్తులగు 'ను-ము-వు-రు' లయు 'ఉ' కారము 'ఇకార' మగు ననియుద్ధము. ఉదా : కుక్షించిరిని-కుక్షించి

తిమి-రక్షించితివి-రక్షించితిరి. కవిసి (నేను). కవివి (నీవు). మొ. క్రియా విభక్తు లనుదాని సాహచర్యమున నీ విధి ప్రకృతులయందు వర్తిల్లదు. ఉదా : చివుకు-కికురించు మొ.

‘కు-ను’ మున్నగువాని ‘ఇ’త్వాభావము

‘ఈ’ ధాతు యేష్వదర్థంబుల మీది వాని యంత్యంబున కిత్వంబు రాదు (బా-౨౭; వ్యా-సం-౧౩౪-1 ఏ). ఈరు (ఇయ్యరు)- ఈవు-ఈను-ఈము. ఈకున్-నీకున్-మీకున్.

౧వ వివ : తపరకరణము (చూ. సంధి ౧వ సూ ౨వ వి) లేమింజేసి ‘ఇ’ కారము మీదనే కాక ‘ఈ’ కారము మీదసైతము ౨౬వ సూ. వర్తిల్లును. కావుననే యీవిధి (తత్స ౨౭వ సూ) యారంభింపబడెను. తత్స ౬౩వ సూత్రము బొప్పన ‘ఐ’ కారముమీద సైతము ౨౬వ సూ. వర్తిల్లును.

౨వ వివ : ‘ఈ’ అను ధాతురూపమునకే యీ నిషేధముచెల్లును. ‘ఇచ్చ’ ధాతువున కినిషేధము చెల్లదు. ఉదా : ఇచ్చితిని, ఇచ్చితిరి మొ.

కు వర్థంబు పరంబగునపుడు ‘ఉ’ కారంబునకుఁ బ్రాయశఃకముగను, ‘బు’ కారంబునకు నిత్యముగాను ‘న’ గాగమం బగు ౨౮ (బా ౨౮; వ్యా-సం-౧౩౬ 1 విష).

రామునకును-విష్ణువునకును-సవిత్సనకును. ‘డు’ మంతములకు ‘ని’ గాగమము విభాషను. వచ్చునుగాన నట్టియేదల ‘ఇ’ కారపూర్వకముగాన ‘న’ గాగమము రానేరదు. నిగాగమము నగాగమబాధకము (చూ. తత్స-౨౩వ సూ). కాన ‘సవిత్సనికిని’ మున్నగు రూపములు నిర్బాధములు. దీర్ఘమగు ‘ఈ’ కారము మీదను నీ విధి వర్తిల్లును. ఉదా : భూవునకును మొ.

౧వ వివ : ప్రాయశః మనుటచేతఁ గవిశ్రయేతర ప్రయోగములందు ‘ఉ’ దంతంబులకు ‘న’ గాగమము రాకుండుటయుఁ గలదు. ‘ఉత్సవము కేఁగెడు క్రియ’ (ఉ-హరి-౬౪-౨ ౧౪౦). ‘నీతూపుకోర్వక’ (కవిక. ౩వ ఆ ౧౧౯).

ఇట్లు 'పు' వర్ణాంతములమీదను 'న' కు రాకుండుట గలదు. (చూ-ప్రౌఢ-శబ్ద-౧౯వ సూ. ; చూ-వ్యా-సం-౧౩౬ II విష.)

నక్కు. నుక్కుల వివరణము

'కందె, అందు, అను విభక్తులు పరంబగునపుడును నమహత్తుల 'కే' కారమునకుఁ దర్కాతః గొన్ని యెడల నగాగమంబు చూపబడినా (బా-తత్స-౨౩౮; వ్యా. సం-౧౩౬ III విష).

క్రతుశతంబున కందెన్ (అది ౪వ ఆ-౯౪); తనువునయందున్ (ఆరవ ఆ-౧౦౩; చూ-ప్రౌఢ-శబ్ద-౨౦-౨౧ వ సూ).

ఉకార ముకారముల కందు వర్ణకము పరంబగునపుడు 'ను' గాగమంబగు ౩౦ (బా-తత్స-౨౯; వ్యా. సం-౧౩౭ I విష).

తత్స ౨౩వ సూత్రము చొప్పున 'ని' గాగమము రానిపక్షమందే యీ 'ను' గాగమము వచ్చును. ఉదా : రామునందును, రామునియందును. విష్ణునందును, విష్ణునియందును, విష్ణువునందును. విధాతృనందును, విధాతృనియందును మ్మై.

ఆగమ 'ము' వర్ణకంబున కందు వర్ణకము పరంబగునపుడు 'ను' గాగమంబు విభాషనగు ౩౧ (బా. తత్స-౩౦వ సూ; వ్యా. సం-౧౩౭ I విష.)*

వనమునందును, వనమందును. వనమ్మునందును, వనమ్మందును వనంబునందును, వనంబందును. "యోవనమ్మందు" (మను-౧ వ ఆ - ౫౩) ఇట్టివి భారతమున లేవు.

౧ వ వివ : ఈ సందర్భమున సూరి 'న' వర్ణకము నుదాహరింపనే లేదు (కార. ౧౮-౨౩ సూ). వనమునను, వనమునందును, దీనికిఁ దృతీయారమును గలదు. వనమునను, వనముచేతను మ్మై.

* ఆగమ 'పు' వర్ణకంబుపైని సయితము 'నుక్కు' పాక్షికమని సూరి వదించెను. సూరి యుదాహరించినట్లు "ధేచువందును" అనురీతి గల ప్రయోగములు లేవు.

ఈ 'న' వర్ణక మేకత్వమున మాత్రమే ప్రయుక్తమగును (తత్స- ౧౧వ సూ).

అట్టు వివృతి

బహుత్వమున ద్వితీయాది విభక్తులకు అడాగమంబగు ౩౨ (బా. ౩౧వ సూ; వ్యా. సం-౧౩౮, వి) రాములన్య-రాములచేతను-విధాతృలను-విధాతృలచేతను.

౧ వ వివ : కొన్నియేడల బహువచన 'ల'కారముచోట రేఫము నిల్పును. ఇది ముందు సూత్రింపబడును (తత్స-౩౯వ సూ). బాలురు-బాలురను. వారు-వారిని మొ. కొన్నియేడల మాదేశాదు లగు. మేము-మాచేతనుమొ.

సంబోధన ప్రథమ విధులు

సంబోధనంబునం దేకార్థంబయిన పదంబు తుది 'ఉ' కారంబునకు 'అ' కారంబగు ౩౩ (బా-తత్స-౩౨; వా. సం-౧౩౯ I విష).

ఓ రాముడా - ఓవృక్షమ - ఓశంభువ - ఓకొడుక.

౧వ వివ : సంబోధన మనగా నభిముఖీకరణము. కావున విశేష విధులు లేనపుడు ప్రథమైకవచన బహువచన రూపములె సంబోధన రూపము లగును. ఉదా : ఓ వృక్షి, ఓశ్మా, ఓస్త్రి, ఓనవలా మొ.

సంబోధనంబునందుఁ బదంబు తుది యకారేకారంబులకు దీర్ఘంబు విభాష-నగు ౩౪ (బా-తత్స-౩౩; వ్యా. సం-౧౩౯ I విష).

ఓరాముడా, ఓరాముడ, ఓహరీ, ఓహరి.

౧వ వివ : ఆంధ్రవర్ణ సమామ్నాయమందె ప్థతములేదు. దూరాహ్వన రోదనాదులందును ప్రాస్త్య దీర్ఘములె ప్రయుక్తము లగుచున్నవి. కానఁ దెల్లిన దూరాహ్వన రోదనాదులందును జ్ఞతములేదు. హా మహారాజ... నిషధరాజాగ్రణీ (ఆర. ౨వ ఆ ౮౦); ఓజునులారః యద్ధపథరో సురలారః (భాస్కర. యుద్ధ ౪౧ ప).

అకారేకారములకే దీర్ఘ విధిగాన 'వదినే' అను దీర్ఘము తప్పే. కృతోత్కం బగు సంస్కృతనామంబు సంబుద్ధి 'డు' జ్ఞానకు లోపంబు విభాషనగు ౩౫ (బా. తత్స-౩౪; వ్యా. సం-౧౪౦ I విష.).

ఓరామ-ఓరాముడ. పూర్వ సూత్రముచేత (తత్స-౩౪వ సూ) బాషిక దీర్ఘంబు. ఓరామా-ఓరాముడ. సంస్కృతనామం బనుటకు జేసి "ఓతమ్ముడ, ఓ బల్లిమడ" (చూ-ఆచ్చి-౩వ సూ) ఇత్యాదులందు లోపంబులేదు. కృతోత్కం మనుటచేత 'డు' దంత సంస్కృతనామంబున కివిధి చెల్లదు. ఓ శంభుడ, 'ఓ శంభ' అని కానేరదు.

'ఇగా' ప్రత్యయము

౧వ వివ: పాత్యల్యై నీచతాద్యోర్థములందు గొన్న నామముల తుది నేకత్వంబున 'ఇగా' ప్రత్యయము నిల్పును. 'దీనిడుజ్ఞ' సంబోధనంబున నిత్యముగా లోపించును. దీని దీర్ఘము పాషికముగా వ్రాస్యమగును. ఉదా: గోపాలిగాడు, ఓ గోపాలిగా ఓ గోపాలిగ.

ఉదంత సంస్కృతనామంబు 'డుజ్ఞ' సంబోధనంబున వైకల్పికముగ లోపింపగా మిగిలిన పదము తుది 'ఉ' కారము దీర్ఘ మగును ౩౬ (బా తత్స. ౩౫; వ్యా. సం. ౧౪౧ I విష.) *

ఓవిష్టు, ఓవిష్టుడ, ఓవిష్టువ, ఓవిష్టుడా, ఓవిష్టువా, 'జరతా-రూ జగన్మాన్య' (ఆది ౨వ ఆ-౧౫౪).

సంబోధనంబునందు బహువచనంబునకు 'ఆర' గాగమంబగు ౩౭ (బా. తత్స. సూ ౩౬; వ్యా. సం. ౧౪౨ I విష.).

* సూరియోద్ధ వర్ణ సమామ్నాయముననే లేని వృతమును విధించుట సరికాదు. చింతామణిలోని వృతశబ్దమునకు దీర్ఘమే యర్థము. "ఉదంత సంస్కృత నామంబు మీది సంబుద్ధి 'డుజ్ఞ' నకు 'ఉ' కారంబు వృతకం బాదేశంబగు" అని సూత్రించెను.

ఓ రాములార, దీనికి (తత్వ. ౩౪వ సూ.) దీర్ఘంబగు. ఓరాములారా.
మధ్యమ పురుష యోగంబునం దారగాగమంబు విభాషనగు ౩౮. (బా.
తత్వ. ౩౭; వ్యా. సం. ౧౪౩ I విష).

వినుడు బాలకులు=వినుడు బాలకులార. వచ్చితిరి కాంతలు = వచ్చితిరి
కాంతలార... 'అన్నలార మిమ్ము నడిగెద నొక్కమాట' అనుచో సంబోధ్య
యుష్మద్ధర్మము కర్తగాలేదు. కాన మధ్యమ పురుషయోగము లేదు. కావున నిట
'అర' గాగమమునిత్యమే. 'వృక్షమలార' మున్నగు చోట్ల సంబోధనముచేతనే
వృషాదులకుఁ జేతనత్యము వివక్షిత మని విశదమగుచున్నది. కాన వాని సంబోధ
నము విరుద్ధము కాదు.

౧వ వివ : క్రియ బహువచనముతో నున్నను దానిపై నున్న అమ్మాదు
లేక వచనాతేతములే యగును. ఉదా : 'చూచి వ త్తమమ్మ నుదతులార' (భాగ-
౧౦వో స్కం. పూ.)

అదంతంబయి దీర్ఘపూర్వ లోపదంబయిన తత్వమ మహత్తుమీద విభక్తి
లకారంబునకు రేఫంబగు ౩౯ (బా. తత్వ. ౩౮; వ్యా. సం. ౧౪౪ I వి).

బాలురు, బాలురను, బాలురచేతను. నృపాలురు *. తుదివర్ణమునకు
ముందటివర్ణ ముపధ యనంబడు. బాలా-బాలలు. బాలాశబ్ద మదంతము కామిం
జేసి రేఫాదేశము రాదు. దీర్ఘపూర్వ మనుటచేత 'మహా బాలులు' అనుచో 'ర'
త్యము లేదు. అచ్చికమగుటచేత 'బేలలు' అనుచో రేఫాదేశము లేదు. 'మాలః'
(చండాలుఁడు) అను సంస్కృత శబ్దమున్నను దానికి 'మాలాఁడు' అనురీతి గల
తత్వమప్రయోగము లేదు.

* సూరి 'దయాకురు' అనునదియుఁ గలదని వ్రాసెను. కాని యట్టి కవి
ప్రయోగము లేదు. 'బా-గు-ప్ర' కర్త 'దయాం లాఠీతి దయాలః' అని
వ్యుత్పత్తి చెప్పి 'అదంతతను' సాధించెను గాని యట్టి శబ్దము లప్రయుక్త
ములు. 'దయాలా' అను సంబోధనమును జూపలేదు గదా !

౧వ వివ : 'మలినురు' అను యుద్ధముల్లుని బెజవాడ శాసనప్రయోగము ప్రామాదికము. రామాభ్యుదయములోని "మ. అరరే...మల్లరకు..." అను ప్రాసప్రయోగముచేత 'మల్లరు' అను చోటి 'ర' త్వము పాక్షికముగా సాధువనఁ దగును. కాని తిక్కయజ్ఞ స్థలద్వయమునందును ప్రాసస్థలమున 'ర' కారమునే నిల్పెను. చ.. వలసిన...మల్లల...(విరా-౧వ ఆ-౨౨౩). చ...మల్లల విలుచున్...విచ్చలవిడి...(విరా-౨వ ఆ-౨౨౩).

'ము' వర్ణక విధానము

అమహన్నపుంసకముల¹ ప్రథమైక వచనమునకు 'ము' వర్ణక మాదేశ మగు² ౪౦ (బా-త-౩౯; వ్యా-సం-౧౫౫ I వి)

వృక్షము - ఋషము (నక్షత్రము) - దైవము - కళత్రము-అన్నెము (అన్య)-పున్నెము (పుణ్య) - నాణెము - నాణెము - విదెము-పశ్యము- సాము (సగము) - గాము (గ్రహము) - గీము (గృహము) - దీము (దీపము) - ఏతాము-- గోతాము (సంధి) మొ. క్లిబంబులు మిత్రాదులను సూత్రంబునఁ బాక్షికంబుగఁ బుంలింగత్వం బతిదేశించుటంజేసి మిత్రాదీ శబ్దములకు ద్వైరూప్యంబు. ఉదా : మిత్రుడు, మిత్రము, శరణుడు, శరణము, (చూ-తత్ప-౧౮వ సూ). "సౌమ్యుడు పిత్రము" అను రీతిగల ప్రయోగములు సాధువులె. "ఇతరు స్తుతి పిత్రము" (విరా ౨వ ఆ-౩౨౬). అన్యులు పిత్రములు గారు (కాంతి-౧వ అ ౧౯).

1. 'అన్నెము-పున్నెము-గాము-గీము' మున్నగు ననేకోదాహృతులను బట్టి సూరిగారి ఆదంతములకు³ అను దశ మనర్థక మనఁదగును.

2. 'అమహన్నపుంసకములకు' అనుచో గర్మధారయమనెడి 'బా-గు-ప్ర' వాదమును 'వృక్షము-దైవము' అను ప్రయోగములే నిరాకరింపఁజాలును (చూ-వ్యా-సం-విస్త-౧౪౫ I విష). "అన్నెము- పున్నెము - గాము - గీము" మున్నగు నుదాహృతులను జూచికొనక 'బాలవ్యాకరణ' కర్త 'ఆదంతములకు ము వర్ణకంబగునని' సూ తింపఁ గడంగుట మిక్కిలి పొరపాటు.

౧ వ వివ : 'దారములు' (భార్యలు-అహో ౩౪౬వ పు) అనునది కవి ప్రయోగములం గానరాదు. 'దారలయందు' (అను-౪వ ఆ ౯౩; భాగ-౧౧వ సగ్-౦. ౯౬), అనియే ప్రయోగములు చూపట్టుచున్నవి. 'చీర' అనునది వైకృతము. 'చీరము' అనియుఁ గలదు. "మ... ఒక్కర్లు చీరము కృష్టాజినమున్"... (నిర్వ-౫వ ఆ-౪వ ప) 'పత్తనము' అనియే కాక 'పట్టణము' అనియుఁ గలదు. "రణవిజయముఁ గైకొని పట్టణము... (నిర్వ-౫వ ఆ-౭౯వ ప).

'ఇహము-పరము-అఖాలగోపాలము' మున్నగునవియుఁ గలవు- "ఇహ పరముల నెనక మెనగ" (శాంతి-౫వ ఆ-౨౫౭). 'చెడు నిహముం బరములు (అది. ౧వ ఆ ౨౩౯). అఖాలగోపాలము (మను ౧వ ఆ ౩౪వ ప).

ము గాగమము

వానికి మువర్ణకేతరంబయిన విభక్తి పరంబగునపుడు 'ము' గాగమం బగు ౪౧ (భా-తత్స-౪౦; వ్యా-సం-౧౪౬ విష). వృక్షములు-వృక్షమును - వృక్షములచేతను-దై వములు-దై వమును-దై వములకును మొ.

౧ వ వివ : సూత్రములోని 'వాని' కనఁగాఁ బ్రథమైక వచనమున 'ము' వర్ణకమువచ్చు శబ్దముల కని యర్థము. 'చరిత్ర-చరిత్రలు (తత్స-౫౯వ సూ). లత-లతలు (తత్స-౫౮వ సూ)-గోడ-గోడలు (చూ-తత్స-౪౨) మున్నగు 'ము' వర్ణకము నిల్చివి శబ్దములకు 'ము' గాగమమును రానేరదు. 'ముదము-ముదమున' (తత్స-౭౫వ-సూ) మున్నగు 'ము' వర్ణకము వచ్చు శబ్దములకు 'ము' గాగమమును వచ్చును.

మువర్ణకమునకు విధించు కార్యము 'ము' గాగమంబునకు నగు ౪౨ (భా-౪౧; వ్యా-సం-౧౪౭ విష)

'ము' వర్ణకమునకు విధించు లోపాదేశాది కార్యములు- 'ము' గాగమంబునకు సహితము వచ్చునని యర్థము. ఉదా : చరిత్ర-చరిత్రలు- లత-లతలు- గోడ-గోడలు మొ.

ము-ంబులు

ము వర్ణకంబునకు మాముడియేనిం బూర్ణబిందు పూర్వక 'బు' వర్ణకంబేని విభాషనగు ౪౩ (బా-తత్స-౪౨; వ్యా-సం-౧౪౭ విష).

వృక్షము, వృక్షము, వృక్షంబు వృక్షములు వృక్షములు, వృక్షంబులు.

౧ వ వివ : దీర్ఘ పూర్వక పూర్ణము నిల్పదు (చూ. సంజ్ఞా ౧౫). తత్ సమాన న్యాయమున 'మ్మ' వర్ణకమును నిల్పదు- ఏతాము. 'ఏతాంబు-ఏతామ్మ' అనునవి లేవు.

'ము' వర్ణకలోప దీర్ఘములు

'లు-రి-న' లు పరంబులగునపుడు 'ము' గాగమంబునకు లోపంబును దత్పూర్వాక రంబునకు¹ దీర్ఘంబును విభాషనగు ౪౪ (బా-తత్స - ౪౩. వ్యా-సం- ౧౪౮ I విష).²

బోనాలు (ఉద్యో-౩వఆ-౨౨౯) చుట్టాలకున్ (ఉద్యో-౧వ ఆ-౧౨ ప), ప్రాణానన్ (ద్రోణ-౧వ ఆ-౨౬౨. ద్రోణ ౩వ ఆ-౩౪౫). దెందానన్ (ఉద్యో-౩వ ఆ-౧౯). కయ్యానకున్ (ఉద్యో ౪వ ఆ-౨౬౬). బసుమానన్ (బసవ. ౭వ ఆ-౨౧౯). వైరానన్ (నన్ని. కు-౪వ ఆ- ౪౧౭). సూత్రములోని 'న'

1. సూరి సూత్రమున 'తత్పూర్వ స్వరంబునకు' అని నిల్పరాదు. అట్టి యపహర్గముచేతనే 'కొండేలు-ముత్తేలు' మున్నగు వానిని గొందలు సాధింపఁ జూచుచున్నారు.

2. ఇట్టి రూపములు గవి ప్రయోగములలో ధారాళముగా నుండుటంజేసి సూరి 'ఒకానొకచో' అని సూత్రించుటయు, "ఒకానొకచో నచుటచే..." మున్నగు వివరణము వ్రాయుటయు యుక్తమయి యుండలేదు.

అనుదానిచే 'న' వర్ణకమునే కాక 'కు' వర్ణకపరక 'న' గాగమమును గ్రహింప నగును. ఉదా : కయ్యానకున్ (మీద నుదాహృతము), సాహసానకున్ (భాస్కర-య్యర్థ ౩౩౮), బిజానకున్ (భీమ. ౨వ ఆ), వీసానకున్ (బసవ ౭వ ఆ-౪౬౦వ ప).

ఇ-గ్లో-రా సూత్రము

ఇ-గ్లో-రా-య్యగంతంబు ప్రథమైకవచనంబునకు లోపంబగు ౪౫ (బా-తత్స-౪౪వ సూ; వ్యా-సం-౧౪౯ I వి) *

'హ3-సుదీ' మున్నగు 'ఇ-ఈ' లు తుదినిగల మహత్పుంలింగములకు 'డుజ్జు' ను, 'గిరి' మున్నగు నమహత్తులకు 'ము' వర్ణకమును (తత్స-౪౦వ సూ), 'గ్లో' (చంద్రుడు) అను మహత్పుంలింగమునకు 'డుజ్జు' ను, 'రై' (ధనము) అను నమహత్తులకు 'ము' వర్ణకమును (తత్స-౪౦వ సూ; రై + ఉగంత=రాయ్యగంత); 'ఇంద్రజిత్తు' మున్నగు హరింతములగు మహత్పుంలింగో కారాంతములకు 'డుజ్జు' ను, 'పు' వర్ణకంబును (తత్స-౪౯వ సూ) ప్రాప్తిండు చందగా నట్టి ప్రథమైకవచనములకు లోపము నీ సూత్రము విధించుచున్నది. సూత్రమున 'ఇ' అని తపరకరణ (హ-సంధి-౧వ సూ) రహితముగా విధింపఁ బడుటచేత 'ఈ' కారాంతములకు నీవిధి వర్తింపును. ఉదా : హరి-సుదీ-గిరి-గ్లో-గ్లో-రై-రో-ఇంద్రజిత్తు మొ

* సూరి 'శ్రీ-దీ' శబ్దములను స్త్రీలింగములను నిందుదాహరింపరాదు (తత్స-౫౮వ సూ). ఏకాక్షర శబ్దాంబులకు సమాసోత్తర పదత్యము నందును (వ్యా. సం-౧౫౯వ విష), నువసర్జనత్యమునందును (బహుప్రీహిని సైతము) హ్రస్వము గలుగదు. కాన 'రాజ్యశ్రీ-సుశ్రీ-సుదీ' అనియె యవి ప్రథమైక వచనమున నుండును. 'అపి తస్మి తరీ లక్ష్మి । శ్రీ ప్రీ దీ భ్యాదిశబ్దతః అసి బంతతయా సో (సే) ర్న లోపో గౌఙ్యే న హ్రస్వతా' (ముగ్ధ ౧౫౭వ సూ-దుర్గా వ్యాఖ్య). 'సుదీ' (పండిత) అను 'శ-ర' హ్రస్వము తప్పు. 'గిరి-రై' శబ్దములకు 'డు-ము-పు-లు' అనువానిలో నేదియు సూరి పక్షాన రాదు. 'సు' నిల్పబడును.

బహువచనము-‘ఉ’ కారము

ఇత్తునకు బహువచనంబు పరంబగునపుడు ‘ఉ’ త్వంబగు ౪౬ (బా. తత్స-౪౫౪ సూ; వ్యా సం-౧౫౦ I వి)

హరులు, గిరులు. ‘యామినులు-భామినులు’ ఈ రెండును నాచ్చికములు శామింజేసి తత్స. ౪౫౪ సూత్రము చొప్పున నుపోతమే త్వమునకు ‘ఉ’ త్వము రాదు తపరకరణంబుచే దీర్ఘంబునకు ‘ఉ’ త్వంబు లేదు. ఉదా : శ్రీలు-స్త్రీలు-లకోరీలు మొ

౧ వ వివ : ‘గతాకులు, జితాకులు ఆశ్రయాకులు’ మున్నగు చోటలందు వలెనే ‘రాకులు’ మున్నగు చోటలందును ‘శ’ వర్జస్థితియే సాధువు; ‘రాసులు’ అనునది తద్యవ పదము

ఉపోత్తమే త్వమునకు ‘ఉ’ త్వము

వికృతియం దికారాంతముల యుపోత్తమేత్వంబునకు బహువచనంబు పరంబగునపుడు ‘ఉ’ త్వంబగు ౪౭ (బా. తత్స ౪౬; వ్యా సం ౧౫౧ I వి).

ఇచ్చట వికృతిశబ్దంబుచేత సంస్కృత సమేతరంబును గ్రహింపవలయును. మూఁడిటికిఁ దక్కువకాని యక్షరములు గల ‘ఇ’ దంత శబ్దములలోని తుది యక్షరమునకుఁ బూర్వాక్షరముమీఁది ‘ఇ’ కారమునకు ‘ఉ’ కారాదేశం బగునని యర్థము; ఉదా : కలికి, కలుకులు, ములికి, ములుకులు, చెలిమి, చెలుములు, బలిమి, బలుములు. ఉపోత్తమే త్వమున కనుటచేత ‘జిగి-నిసి’ ఇత్యాదులందు ఉత్త్వంబులేదు. జిగులు, నిసులు మున్నగువానియందలి తుది ‘ఇ’ కారమునకు తత్స ౪౫ వ సూత్రముచేతనే ‘ఉ’ కారాదేశం బగును.

రలదోపద నవార్థాదుల యుపోత్తమే త్వంబునకు ‘ఉ’ త్వంబు గలుగదు ౪౮ (బా-తత్స-౪౭; వ్యా- సం- ౧౫౧ I వివ)

‘తుదివర్ణమునకు ముందటి వర్ణ ముపధ’ (చూ. సంజ్ఞా ౧౦వ సూ). పూర్వ సూత్రమున కపవాదము. పందిరులు (పందిరి), పిడికిలులు (పిడికిలి) రాపిడులు (రాపిడి) - తొమ్మిదులు (తొమ్మిది), ఎనిమిదులు (ఎనిమిది) మొ.

౧ వ వివ: రారాపిళ్ళ (మనుచ-౪వ-ఆ-౭౬), ‘మేలైన గెండు తొమ్మిదులు విద్యలయందు (కాశీ ౩ ఆ ౧౮౧), ఈ ప్రయోగమును బట్టి నవార్థాదులని గణము చేయఁబడెను. ‘మొదలైన రెండు తొమ్మిదులు’ అనునది ప్రక్షిప్త పాఠము (వ్యా-సం-౧౪౭ వ పుట).

పు వర్ణక, పు గాగమములు

ఉకారాంత గోశబ్దముల కంతట ‘పు’ వర్ణకంబగు ౪౯ (జా-తత్స౪౮; వ్యా-సం-౧౨౨ I విష).

తరువు-ధేనువు-మధువు-గోవు. అంతట ననుట శ్రీ లింగ ప్రథమైక వచన లోప (తత్స ౫౮ వ సూ) బాధవార్థము ఉదా: వధువు-ధేనువు మొ.

౧ వ వివ: ‘పు’ వర్ణకము సంస్కృత సమములకు మాత్రమే యగును. ‘బందువు-పుట్టువు-చెలువు’ మున్నగువాని తుదివర్ణము ప్రథమైకవచన ‘పు’ ప్రత్యయము కాదు అది శబ్దావయవము అట్టి శబ్దము లెల్ల శ్రీ సమములు.

౨ వ వివ: తత్స ౮౧ వ సూత్రము దౌపునఁ బ్రాతిపదికాంత ‘స’ కారము లోపింపఁగా మిగిలినది ‘ఉ’ కారాంతమగునపుడు దానికిని ‘పు’ వర్ణకాది విధులు చెల్లును. ఉదా.: ధనున్-ధనువు, ఉపసర్జనత్వమున ‘ఓ’ దంతము ‘ఉ’ దంతమగును. అవటను నీ విధులు చెల్లును. ఉదా: పూర్ణ + గో (నిండిన గోవులు గల యిల్లు) = పూర్ణగువు.

౩ వ వివ: తపరకరణ రాహిత్యమున నిది ‘ఊ’ కారాంతములకును నగును. ఉదా: భూవు (కనుబొమ్మ), ‘బాహుప్యించి’ (విరా. ౨ వ ఆ ౭) అ ౬ చో ‘వాహ + అప్యించి’ అని భేదము తత్సమాకారపండి విరుద్ధము కాదు.

(చూ-సం-౪ వ సూ) ఈ ప్రయోగముచే 'బాహు = బాహువు' అని 'వు' వర్ణక లోపము నంగీకరింపరాదు.

౪ వ వివ : స్మృత + ఉ (శంభు) 'స్మృతో' శబ్దాదులు తెలుగున నప్ర యుక్తములు. గోవులు = ఆవులు, సూర్యకిరణములు. కం : గోవులు సూర్యుని యుజ్జ్వల గోవుల (అను-౨వ ఆ ౪౬౦). ఉపసర్జనత్వమున నిది 'ఉ' కారాంతమె యగును ("చిత్రాః + గావో యస్య సః") చిత్రగువు; చిత్రగుడు (సూర్యుడు చూ-తత్స ౫౦ వ సూ).

'వు' వర్ణ కేతరవిభక్తి పర్వమగుచో నమహ ద్భదంతములకు వికల్పము గాను, జరత్కారు శబ్ద భిన్న త్రీ వాచ కోదంతములకును, నూదంతములకును, గోశబ్దమునకును నిత్యముగాను 'వు' గాగమంబగును* 1౦ (బా-తత్స-౪౯; వ్యా-సం-౧౫౩ I విష).

తరువులు-తరులు, దేనువులు-దేనులు, రజ్జువులు-రజ్జులు, జరత్కారు వులు- జరత్కారులు. "జరత్కారున్ మదీయానుజన్" (ఆది-౨వ ఆ-౧౫౪); వధువులు-భూవులు-గోవులు.

ఉకారాంతంబగు మహత్తునకు 'వు' వర్ణకము వైకల్పికము. 'మను-కటు-పటు' శబ్దములకు నిత్యము ౫౦ (బా. తత్స-౫౦వ సూ, వ్యా. సం-౧౫౪ I విష).

విష్టువు-విష్టుడు, శంభువు-శంభుడు. మహత్పుంలింగ మగుటచే 'వు' వర్ణకాశావ పక్షమున 'డుజ్జు' వచ్చును. వటువు-వటుడు. 'డుజ్జు' వచ్చు నీ రూపము దీన్ని కర్వాచీనము. 'చందస్పూర్తి వటుండు కాంచె' (భాగ. ౮వ స్కం-౫౨౯). రాహుశబ్దము వృద్ధాదులలోనిది గాన డుజ్జు లోపమును గలుగును. రాహువు-రాహుడు-రాహు (చూ. తత్స ౫౭ వ సూ).

* ప్రయోగములన్నిటి యిట్లు నిర్ణయింపఁదగి యుండఁగా సూరి బహుశ విధి నాశ్రయించుట సరికాదు

మనువు (స్వాయంభువాది). పటువు (సమర్థుడు). కటువు (చేదైనవాడు, అనిష్టుడు). ఆ. వె. మనువు ధర్మశాస్త్రమతమున మిక్కిలి కటువు బిరుదు వినుతి కరణములకుఁ జాలఁ బటువు ధరణి సంగీత సాహిత్య సరణి విశ్వనాథ చక్రవర్తి (కావ్యాలంకార-౩౦వ ప).

“విష్ట సాక్షాత్కరించె. ఖండపరుగు శిరః కంపంబుచేసె” (రంగనా. యూని. ముద్ర-౨౩-౭౫౩ పుటలు). ఇట్టి సామాన్య కవి ప్రయోగము లితర ప్రామాణిక కవుల గ్రంథములలో లేమింజేసి యిట్టివి సాధువు లనరాదు.

కద్రువ నాగమాత ౫౨ (బా. తత్స ౫౧, వ్యా. సం-౧౫౫-౧౫౫ III విష్ణు).

కద్రువ, కద్రువలు, కద్రువను, కద్రువలను.

౧ వ వివ : సి. వరుసన యా కద్రువకు వినతకుఁ బుట్టె (ఆసు. ౧వ ఆ-౧౬౭) తిక్కయజ్ఞ ప్రయోగములచే గళ్యపపత్నియగు నాగమాత యర్థ మగునపుడు ‘వు’ వర్ణక ‘వు’ గాగమములచో ‘వ’ అను రూపము నిల్చునని యీ నిపాత సూత్రమున కర్థము. అల్పసంఖ్యా రూపసాధనమున సిద్ధరూపము లను వేర్కొనునది నిపాత సూత్రము. పింగళవర్ణ మర్థమగునపుడు ‘కద్రువు’ అనియే యగును.

ఋకారాంత శబ్దవిధి

ఋకారాంతంబున కర్తవ్యంబును శ్రీ వద్భావంబు నగు ౫౩ (బా. తత్స- ౫౨; వ్యా. సం-౧౫౬ I విష్ణు).

శ్రీ వద్భావమున శ్రీలింగ ప్రథమైకవచన (తత్స. ౫౨వ సూ) లోపాదిక మగును.

బ్రాత-జామాత (అల్లుడు), కర్త (చేయువాడు, చేయునది), హర్త (హరించువాడు, హరించునది), గంత (పోవువాడు, పోవునది), హంత (చంపువాడు, చంపునది).

౧ వ వివ : ఋకారాంత శ్రీలింగములును, ఋకారాంత శ్రీవాచకములును సాధారణముగా తత్స ౮౬-౮౭వ సూ చొప్పున జ్యంతములె, యనగా 'ఈ' కారాంతములె యగును. ఉదా: క ర్తి (చేయు శ్రీ, చేయు లతాది), హ ర్తి (హరించునట్టిది), గంత్రి (పోవునది), హంత్రి (చంపునది), 'స్వస్వ-ననాందృ-దుహితృ-యాతృ-మాతృ' శబ్దములు మాత్ర మట్లు జ్యంతములు కావు. వానికి 'అత్య, శ్రీత్య' ములె యగును. స్వస్ (తోబుట్టిన శ్రీ). ననాంద (మగనితోఁ బుట్టిన శ్రీ). దుహిత (కూతురు). యాత (తోడికోడలు). మాత (తల్లి).

విదాతృ, దాతృ, మాందాతృ* దాతృ, సవితృ, నేతృ శబ్దంబులకు మహత్తుల కత్య శ్రీ వద్భావంబులు విభాష నగు ౫౪ (బా. త. ౫౪, వ్యా. సం ౧౫౭ విష).

విదాత-విదాతృడు. దాత-దాతృడు (బ్రహ్మ). మాందాత-మాందాతృడు (ఓకరాజు). దాత-దాతృడు. సవిత-సవితృడు (సూర్యుడు). నేత-నేతృడు(పాలించువాడు), అత్య శ్రీశబ్దములు రానపుడు మహత్తులంగములకు 'ఉత్య, దుజ్జలు' వచ్చును.

౧ వ వివ : మహత్తులగు విదాత్రాదులకే యనుటచేత "ప్రాచీనకర్మమే జనుల కష్టసుఖములకు విధాత" అనుచో 'ఉత్యదుజ్జలు' రానేరవు.

దీర్ఘమునకు హ్రస్వము వచ్చుట

సంస్కృత ప్రాకృత ప్రాతిపదికముల తుది దీర్ఘమునకు హ్రస్వంబగు ౫౫ (బా. తత్స-౫౫; వ్యా. సం- ౧౫౮ I వి).

రమా-రమ, వనితా-వనిత, విద్యా-విద్య, లతా-లత, లక్ష్మీ-లక్ష్మి, సేనానీ-సేనాని (కుమారస్వామి), హాహా-హాహ (ఓక గంధర్వుడు). సిరీ-సిరి,

* 'మాందాతృడు' (అర ౩వ ఆ-౧౯౮, శాంతి ౬వ ఆ-౫౫౬) కావ సూచి ధీనిచి విదాత్రాదులలోఁ జేర్కొనకుండుట సరికాదు,

ఇది ప్రాకృతసమము. ఇట్లు కృతహ్రస్వంబులకు హ్రస్వాంతంబులకుం బోలెఁ గార్యంబు లగు. ఉదా : రమణు-లక్ష్మణు-సేనానులు. హాహుఁడు. సిరులు, (లక్ష్మణులు).

౧ వ వివ : దేశ్యము వ్యవహార ప్రవాహసిద్ధముగాన 'నవల' (త్రీ) మున్నగు దీర్ఘాంతములవలెనె 'నవల'(త్రీ) మున్నగు హ్రస్వాంతములును సిద్ధించు ననఁదగును. * 'విలుకాఁడు' మున్నగు 'కా' ప్రత్యయాంతాదులకు హ్రస్వము లేదు (చూ. తద్ధి-౧౧-౧౫-౨౩ సూ).

౨ వ వివ : యమునా నది తుంగ తరంగ (ఆది-౮వ ఆ-౨౩౨) 'గౌరి వల్లభుఁడు' మున్నగు చోటులందలి హ్రస్వము సాధ్య వృద్ధి సమాస సిద్ధము.

౩ వ వివ : ఉపసర్జన హ్రస్వము వచ్చునపుడును, 'క' ప్రత్యయాదులు వచ్చునపుడును నీసూత్రమునకుఁ బ్రసక్తియే యుండదు. ఉదా : వచస్సురానిధి భంగి (హరిహరనాథుఁడు, మహాప్ర-౧వ ఆ-౭౭). అతినువు (అతిక్రమించిన యోధ గలది, బ్రాహ్మణకులము). ప్రద్యువు (ప్రకృష్టమగు స్వర్గము గలది, సుర కదంబము.), చిత్రగువు (చిత్రములైన కిరణములు గలవాఁడు, సూర్యుఁడు). జిత సేనానీకుఁడు (జయింపఁబడిన కుమారస్వామి గలవాఁడు, పరశురాముఁడు).

ప్రాతిపదికాంత దీర్ఘ మునకు హ్రస్వ తదభావములు

ఏకాక్షరక శబ్దంబులకు హ్రస్వంబు లేదు ౫౬ (బా తత్స-౫౫; వ్యా: సం-౧౫౯ విష)

ఞ్మ (భూమి), శ్రీ, త్రీ, హ్రీ (లక్ష్మి), దీ (బుద్ధి), భీ (భయము) భ్రూవు (కనుబొమ), ఞ్మను- (భూమిని) మొ.

* నతనాభి న్నవరాసు (మనుచ-౨వ ఆ-౨౫), క. అన్నవల ముద్దు మోమును. (విక్ర. ౫వ ఆ శ-ర) సూ-రా-నిఘంటువున నీశబ్దమే లేకుండుట వింత !

౧ వ వివ : ఉపసర్జనత్వమున (బహుప్రవీణ్యదులను)- 'జ్ఞా' ప్రభృతి శ్రీ ప్రత్యయాంతములకు ప్రాస్యము కల్గును. విజితశ్శ్మః (జయించిన భూమి గలవాడు). 'శ్రీ-హీ-దీ-భీ-భూ' శబ్దములు శ్రీ ప్రత్యయాంతములు కావు. ¹ వాని కుపసర్జనత్వమున ప్రాస్యము గలుగదు. ఉదా : సుశ్రీలు, సుశ్రీకులు. 'సుధి' అను 'శ-ర' తప్ప. 'భూవు' అనుచో తత్స-౪౯-౫౦వ సూ. చొ. పువర్ధక, పుగాగమములు.

దు లోప నిత్యత

నన్నయభట్టాది శబ్దములకు నిత్యముగాను, వృద్ధాదిశబ్దములకు వికల్పము గాను 'డుజ్ఞ' లోపించును ౫౧ (భా-తత్స-౫౬; వ్యా-సం. ౧౬౦ I విష).²

నన్నయభట్టు (ఆది. ౧ ఆ ౨౫). నారాయణభట్టు (ఆది ౧ ఆ ౨౪). కంకభట్టు (విరా ౫ ఆ ౨౫౦). వృద్ధ-వృద్ధుడు, మూర్ధ-మూర్ధుడు, నీచ-నీచుడు, ధూరు-ధూరుడు, రాహ-రాహుడు-రాహువు, 'సీతు' మున్నగునవి తదృవములు.

శ్రీ లింగప్రథమైకవచన లోపము

శ్రీ లింగంబుల³ ప్రథమైక వచనంబునకు లోపంబగు ౫౨ (భా-తత్స ౫౭. వ్యా-సం-౧౬౧ I విష).

1. అపి-తస్మి-తరీ-లక్ష్మి- శ్రీ-హీ-దీ-భ్యాది శబ్దతః అసీ బ స్తతయా సే (సో) ర్న । లోపో గౌణ్యే న ప్రాస్యతా (ముగ్ధ-౧౫౦వ సూ.దుర్గా.వ్యాఖ్య).

2. సూరి భారత ప్రయుక్తములగు 'నన్నయభట్టాది' శబ్దముల నిత్యతను (ఉత్తేనై వ భవన్యన్యే-అధర్వణకారిక) సూత్రింపకుండుటయు, మహాకవి ప్రయుక్తములు కాని 'గృహస్థ-చార్వాకు' శబ్దముల పాక్షికతను సుదాహరించుటయు వింతగా ఉన్నది.

3. సంస్కృతమున 'శ్రీ లింగ, శ్రీ వాచక' శబ్దములు పర్యాయములుగ వాడబడునుగాని తెలుగున నట్టి వాడుకలేదు. 'శ్రీ లింగ' శబ్దము పారిభాషిక లింగపరముగాను, శ్రీ వాచక శబ్దము మహాతీ వాచకముగాను వాడుట తెలుగు సంప్రదాయము. కావుననే యహోబలపతి "దారశబ్దస్య శ్రీవాచకత్వేపి శ్రీ లింగత్వాభావాత్" (అహో ౩౪౬ పు.) అని వ్రాసెను (చూ-వ్యా-సం-విస్తర II ౧౬౧ I విష).

రమ-క్షమ-వనిత-మనత-విద్య-దేవత-మీన నేత్ర.

౧ వ వివ : సూత్రమందలి శ్రీ లింగ శబ్దము పారిభాషిక లింగ పరము. కావున 'దేవతా' శబ్దమునకును నీ విధివర్తిల్లును దీనికి 'దు-ము-వు' అనువానిలో నేదియుఁ బ్రాప్తింపదు. కాన సంస్కృత 'సు' ప్రత్యయమునె నిల్చి ప్రకృత సూత్రముచే లోపమును జేయవలయును (చూ-తత్సమ ప్ర-వివృతి. ౪వ వివ '*గుర్తు' బిప్రుణము). రమాదిశబ్దములకుఁ దత్స ౫వ సూత్రముచే హ్రస్వముచేసి తత్స ౪వ సూత్రముచే వచ్చు 'ము' వర్ణకమునకు దీనిచే లోపమును జేయవలయును. ఉపసర్గసత్వమున మీననేత్రశబ్దము శాస్త్రీయ (పారిభాషిక శ్రీలింగము) శ్రీలింగ మయ్యెను. సంపద-అపద మున్నగు హారంతముల విషయమునను నీవిధి వర్తిల్లును.

౨ వ వివ : తత్స-౪వ సూత్రమునందలి 'అంతట' నను దశముచే 'ఉ వర్ణంత' శ్రీ లింగములయెడల నీవిధి వర్తిల్లదు. ఉదా : వధువు-భూవు మొ.

౩ వ వివ : 'బ్రహ్మ-విశ్వకర్మ-ఆశ్వత్థామ-బ్రాత-దూత' మున్నగువాని యెడ (తత్స-౩౭-౭౮-౫౩-౬౩ సూ) శ్రీ త్యాదిదేశముచేత నీ సూత్రము వర్తిల్లును. ఇట్లే శ్రీ సమాచికశబ్దముల యెడలను నీ సూత్రము వర్తిల్లును ఉదా : తల్లి-తండ్రి-అన్న-గోద-చెఱువు-పుట్టువు-మనువు (మన్నుట) మొ.

ము లోపము దర్పాదులకు నిత్యము

దర్పాదులకు నిత్యముగాను, జరిత్రాదులకు వికల్పముగాను 'ము' వర్ణ కము లోపించును ౫౯ (బా-తత్స-౫౮ వ సూ; వ్యా-సం-౧౬౨ I వివ).

'దర్ప-కుశ-పనస' ఇవి దర్పాదులు. చరిత్ర-చరిత్రము. చరిత-చరితము. అంకలు-అంకములు, అక్షతలు - అక్షతములు. భ్రమ-భ్రమము, వధ-వధము, హంస-హంసము ఇత్యాదులు చరిత్రాదులు. ఇది ఆకృతిగణము*

* సూరి చరిత్రాద్యుదాహృతి సరిగాలేదు. 'అఖిలాష-మోష' శబ్దముల 'ము' లోపమునకుఁ బ్రయోగము కానరాదు. 'తరంగ-తరంగ' అనునవి 'తరంగము' అనుదాని వికృతులు. ఇట్లే 'వేగ' అనునది 'వేగము' అనుదాని వికృతి. "మహాతరంగ-మహావేగ" అను ప్రయోగములు లేవు. 'స్ఫురణము-విజృంభణము' మున్నగునవి 'ల్యుట్' ప్రత్యయాంత నపుంసకములు. "స్ఫురణ-విజృంభణ" అనురీతివి 'య్యున్' ప్రత్యయాంత శ్రీ లింగరూపములు. ఇవి కృదంతములు కాన నిర్ధివానిని 'చరిత్రాదులలో' జేర్చరాదు.

౧ వ వివ : “లు గృవేక్ కుశాదే ర్మోః” అను చింతామణి చొప్పున ‘కుశ’ శబ్దము దర్బాదులలోఁ జేర్చబడెను. ‘పనస’ వైకృత మనెడి శబ్దరత్నాకరము సరికాదు. “పనసః-పుం-కణ్ణకి ఫలే (శబ్దా-చిం.)” అను చొప్పున ‘పనస’ శబ్దము సంస్కృతము కాన నిది సూరి చెప్పినట్లు దర్బాదులలోని దనుటయే యుక్తము (పంచాశ చృబ్బిభవము ‘పనస’ శబ్దము తదృవము).

౨ వ వివ : చరిత్రాదు లాకృతిగణముగాన ‘ప్రయోగ-ప్రయోగము, సంసర్గ-సంసర్గము, సిశ్మంక-నిశ్మంకము, దామరలు-దామరములు, లాఙములు (పేలాలు), నిత్య-నిత్యము, తథ్య-తథ్యము, ప్రశ్న-ప్రశ్నము, స్పర్శ-స్పర్శము మొదలైనవి గ్రాహ్యములు. ఈ చరిత్రాదులింకను మహాకవి ప్రయోగములనుబట్టి యెన్నునగును. ఉదా : ప్రాస, అంతస్తులు, ఊష్మలు, చిహ్న, విమర్శ, మధ్య, నిష్కర్ష, అంశ మొ.

‘ధర్మపు-రూపు’ మొ. సాధువులు

ధర్మాదిశబ్దముల ‘ము’ వర్ణకమునకు ‘ఉవు’ అను నాదేశమును, రూపాది శబ్దముల ‘ము’ వర్ణకమునకు ‘ఉ’ అను నాదేశమును వికల్పముగ నగును ౬౦ (ప్రౌ. శబ్ద-౨౫వ సూ; వ్యా. సం-౧౬౩ I విష).

ధర్మపు-ధర్మము, కర్మపు కర్మము, వర్మపు-వర్మము (కవచము). అర్హపు-అర్హము మొ. రూపు-రూపము. శరణు-శరణము. బీభత్సు-బీభత్సము, వర్ష-వర్షము. ¹

౧ వ వివ : ప్రయోగములు : చ. అవని... సర్వధ ర్మపులు... అర్హపులు... (ఆది-౪వ ఆ-౨౫౦). చిత్రరూపుల భంగి(ఉద్యో-౪వ ఆ-౧౧౬). బహురూపులు (బసవ ౪వ ఆ ౫౧౫). శరణు వేడిన (అను-౫వ ఆ-౩౮౮). గీ-బీభత్సు (శివరా).

1 సూరి ‘ధర్మపు’, ‘రూపు’, ‘శరణు’ మున్నగు ప్రామాణిక ప్రయోగ సిద్ధరూపములనైన సంగ్రహింపకుండుట సరికాదు.

'సురలు-అసుర-దూత-భువి' శబ్దములు

సుర శబ్దము తెల్లన నిత్య బహువచనాంతము, స్త్రీ సమము నగును. సిద్ధ సమాసమున నట్లు కానేరదు ౬౧ (భా. తత్స-౩౯-౬౦; వ్యా. సం-౧౬౪ I వి). ¹

సురలు-ఎల్ల సురలు. నిఖిల సురులు-భూసురుడు.

౧ వ వివ : 'సుర' శబ్దము తెల్లన 'దేవతా' పరార్థమందే కవి ప్రయత్నము. "సుర-పుం-దేవే-సూర్యే-పఙ్కజే" (శబ్దస్తో).

అసురశబ్దము వికల్పముగా స్త్రీ తుల్యంబగును. ఇదియు సిద్ధసమాసమున నట్లు కాదు ౬౨ (భా. తత్స-౬౦, వ్యా. సం-౧౬౪ I, II విష).

అసుర-అసురుడు, ఎల్ల యసురలు-ఎల్ల యసురులు. రావణాసురుడు. నిఖిలాసురులు.

దూతాదులకు స్త్రీత్వము వైకల్పికము ౬౩ (భా. తత్స-౬౧వ సూ; వ్యా. సం-౧౬౪ I, II విష).

దూత-దూతుడు. ఉత్తమదూత-ఉత్తమదూతుడు. 'కేవలయోధవే' (ఉద్యో-౩వ ఆ-౬౧). సింగంబు దూతుడు జంబుకంబు. ² దూత-యోధ-శుంభ- ఇవి దూతాదులు.

1. దేవశబ్దము నిత్యైకవచనాంతముగ సూరి వచ్చినెను. రాచవారలుం . దేవులు... (భోజ ౩వ ఆ-౩౩).

2. దూత శబ్దమున కమహత్త్వమున స్త్రీత్వము నిత్య మనెడి సూరి ప్రభు తుల వాక్యములు నిరాధారములు. 'దూతుడగు జంబుకము' అనియు జెప్ప వచ్చును. అశ్వసేనుడను భుజంగము (ఆది ౮వ ఆ-౨౭౩).

పృథ్వీవాచి 'భూ' శబ్దంబునకు 'భువి' యగు ౬౪ (భా. తత్స ౬౨ వ సూ; వ్యా. సం-౧౬౫ I విష). భువి, భువులు, భువిః, భువులను.

౧ వ వివ : శ్రీ లింగ ప్రథమైక వచన లోపము (తత్స-౫౮వ సూ). 'భువి నవార్యబలుండు' (ఆది-౪వ ఆ-౨౬౦). పృథ్వీవాచి యనుటచేత 'అత్మ భూ, స్వయంభూ' మున్నగుచోట్ల 'భువి' అని నిలువదు.

నావ-రై-రో-గ్లో-గ్లో-రై ని ము.

"నా" శబ్దంబునకు "నావ" యగు. ౬౫. (భా-తత్స-౬౩వ సూ; వ్యా సం-౧౬౬ I విష).

నావ-నావలు, మహానావ (తత్స-౫౮వ సూ-ప్రథమైకవచన లోపము, నా శబ్దము శ్రీ లింగము). ఉపసర్జనత్వమున 'అతినువు-అతినొకుడు'-(నావ నతిక్రమించినవాడు)*. "స్తోఽవావౌ రై నా వోః" (ఆం-చిం).

'రై-గ్లో' శబ్దంబుల కోత్వంబు విభాషనగు ౬౬. (భా-తత్స-౬౪ వ్యా-సం-౧౬౬ I విష). "స్తోఽవా వౌ రై నా వోః" (ఆం-చిం).

'రై-రో' శబ్దములకు 'ము' వర్తకమును, గ్లో గ్లో-(చంద్రుడు) శబ్దము లకు 'దజ్ఙు'ను ప్రాప్తించుచుండగా వానికి 'ఇ-గ్లో-రా' సూత్రముచే(తత్స-౪౫) లోపము గల్గును. రై-రో (ధనము). "నీవు నాకు రో యిడుము" (ఆర ౨వ ఆ ౨౨౨), గ్లో-గ్లో-(చంద్రుడు) (అహో ౩౨౩వ పుట). 'గ్లో' శబ్దము 'దు' మంతము కామింజేసి (తత్స-౨౩వ సూ) 'గ్లోని కుల నృపతులు' (కావ్యాలంకర-ఉల్లా-౩౭) అను ప్రయోగము ప్రామాదిక మని చెప్పవలసియున్నది.

* 'నావి' అని సూరి యంగీకరించిన రూప మేకోశమునందును గానరాదు. 'నావ' అనునది ప్రైకృతముగా సముద్రము సూరా- నిమంటువున వ్రాయబడెను. రూపమందుగాని యర్థమందుగాని భేదము లేనపుడు తద్భవత్వాంగీకార మేల ? 'నావ' సంస్కృతము మనుటకు చింతాజియే పరమప్రమాణము.

ఐకారం బీ తుల్యంబు ౬౭ (ఖా-తత్స-౬౫ వ్యా-సం-౧౬౩ విష)

రై నిని-రై కిని. కై ని-కై కిని పైని-పైకిని, (చూ-తత్స-౨౬వ సూ).
ఐకారం బీ తుల్యమని సూత్రించినచో 'రై + లు = రలు' కావలసి వచ్చును
(చూ-తత్స-౪౬వ సూ). ఈ విధి యాచ్చికములందును వర్తిల్లును. కావుననే
"కై-పై" శబ్దము బుదాహృతములయ్యె.

కంధ రాదులు

కంధరాదులు క్లిబతుల్యంబులు విభాష నగు; విధా శబ్దమున కీ విధి
నిత్యము ౬౮ (ఖా-తత్స-౬౬; వ్యా-సం-౧౬౮ I విష). *

కంధరము-కంధర (మెడ). విధము. 'కంధరా-నాసికా-భిజ్ఞా-దంష్ట్రా
గ్రీవా-ఫాదు-కౌర్మా-ప్రభృతులు' కంధరాదులు. ఇది ఆకృతిగణము.

౧ వ వివ : తత్స-౫౫వ సూ. చొప్పున హ్రస్వతయు, ౫౮వ సూ.
చొప్పున, బ్రథమైకవచనలోపమును రాగా 'కంధర' మున్నగుస్త్రీ లింగరూపము,
లేర్పడును. ప్రకృతసూత్రముచే, క్లిబత్వాతిదేశము పాక్షికముగ, జేయఁబడుట
చేత 'కంధరము' మున్నగు రూపము లేర్పడును(చూ-తత్స-౪౦వ సూ) కంధ
రాదు లాకృతిగణముగాన సీమ-సీమము (ఆర్-౭వ ఆ ౧౩) = (సరిహద్దు).
దామ-దామము (పూరిదండ).

తెల్లన విభక్తియోగము లేనివి

ద్వి-త్రి-తిస్స-చతస్స ప్రభృతులగు నల్పసంఖ్యా వాచకములకును
'స్మృతో' ప్రభృతి శబ్దములకును దెల్లన, దత్సమరూప విభక్తియోగము లేదు
౬౯ (ఖా-తత్స-లేదు; వ్యా-సం-౧౬౮ II విష).

* విధాశబ్దము నిత్యముగా, క్లిబతుల్యమనుటకై సూరి యీ విధిని
ఐహాశ మనుట సరికాదు.

ప్రత్యయంతర యోగమున 'ద్వి-త్రి' ప్రభృతులకు విభక్తియోగము గలదు. ఉదా : ద్వికము-వ్యయము, త్రికము - త్రయము - త్రితయము మొ. ద్వాదశులనుటచేత 'ఏకంబు' అను రూపము గలదు. 'స్మృత + ఉ = స్మృతో' (స్మరింపఁబడిన శంభువు గలవాఁడు). 'స + ఇ = సే' (మన్మథునితోఁ గూడిన వాఁడు). ఋదంతశబ్దములు, ా దంత, ా దంత శబ్దములు మున్నగువి స్మృతో ప్రభృతులు.

ఇ ది య ణ ం త ప్ర క రణ ము.

హ లం త ప్ర క రణ ము

హలంతంబు ప్రథమైక వచనాంతతుల్యం బిందు నామం బగు ఁం (హ. తత్స-౬౭వ సూ; వ్యా. సం-౧౬౯ మొ. ౧౭౦ II విష).

రుక్ (కాంతి), రాద్ (రాజు), కర్మ, వర్మ (కవచము) మొ. శబ్దములు, శ్వశబ్దంబు దప్ప సకారాంతంబు లేర్లఁ బ్రథమైక వచనాంత తుల్యంబులై యగుచు*

హలంత తత్సమశబ్దముల ప్రాతిపదికములు

౧ వ వివ : సంస్కృత శబ్దములలో నణంతములు మాత్రమే తత్సమము లగునపుడు సంస్కృతప్రాతిపదిక రూపము తెల్లననిల్చియాంధ్రవ్యాకరణకార్యముల నందును. హలంతములలోఁ గొన్నిటికి సంస్కృత ప్రథమైకవచన తుల్యరూపము ప్రాతిపదిక మై నిల్చును. కొన్నిటికి సంస్కృత ద్వితీయైకవచన తుల్యరూపము

* సూరి మున్నగు నాధునికు లపరిశీలితముగ "మరుత్-వీరుత్" మున్నగు వానిని బ్రథమైకవచనాంత తుల్యము లనిరి. అట్టి కవి ప్రయోగములు లేవు. 'మరుత్తు-వీరుత్తు' మున్నగునవి యపశబ్దములు.

ప్రాతిపదికమై నిల్చును. “సత్యజిత్-ఇంద్రజిత్” అను తకారాంతములకును, సకారాంత మహాన్మహాతీ శబ్దములకును, ద్వివిధ రూపములు నుండును. అనఁగాఁ బ్రథమైకవచన తుల్యరూపమునను ద్వితీయైకవచన తుల్యరూపమునను ప్రాతిపదికము లుండును. అట్లు ప్రథమైకవచనాంత తుల్యరూపమును గ్రహించుటకు వీలు లేనపు (నిత్యబహువచనాంతత మున్నగు కారణములచేత) డగతికముగ హలంత సంస్కృత ప్రాతిపదికమై తెల్లనను ప్రాతిపదిక మగును.

ప్రథమైకవచన తుల్య ప్రాతిపదికము

౨ వ వివ : ప్రథమైకవచనాంత తుల్య ప్రాతిపదికములు : బాంతములు : రుక్కు (కాంతి) (రుక్, రుచౌ, రుచః, ప్రథ.), వాక్కు (మాట) (వాక్, వాచౌ, వాచః-ప్రథ)

జాంతములు : ప్రథమైకవచనమున ‘టా’ంతములుగా నుండు ‘జా’ంత శబ్దములు ప్రథమైకవచన తుల్య ప్రాతిపదికము లగును. రాట్టు (రాజు), (రాట్, రాజౌ, రాజః ప్రథ), స్వరాట్టు (ఈశుఁడు), స్వారాట్టు (ఇంద్రుఁడు) (స్వరాట్, స్వరాజౌ, స్వరాజః, స్వారాట్, స్వారాజౌ స్వరాజః-ప్రథ), విరాట్టు (ఆది పురుషుఁడు) (విరాట్, విరాజౌ, విరాజః-ప్రథ) సమ్రాట్టు (మండలేశ్వరుఁడు) (సమ్రాట్, సమ్రాజౌ, సమ్రాజః-ప్రథ), విశ్వస్పట్టు (చతుర్ముఖుఁడు) (విశ్వస్పట్, విశ్వస్పజౌ, విశ్వస్పజః-ప్రథ).

తాంతములు : సంజ్ఞా వాచకములు మాత్రమే ప్రథమైకవచన తుల్యములు. ఉదా : మహత్తు (మహద్వాచకము, సాఃశ్మోక మహత్తు) ‘టిత్తు-కిత్తు-జిత్తు’ మొ.

నాంతములు : ‘శ్య’ శబ్దేకరములగు సకారాంతములు ప్రథమైకవచన తుల్యములు. సుత్రామన్- సుత్రాముఁడు (ఇంద్రుఁడు) (సుత్రామా, సుత్రామాణౌ, సుత్రామాణః). సుధన్వన్- సుధన్వుఁడు (ఒకరాజు; సుధన్వా, సుధన్వానౌ, సుధన్వానః). అనఁజ్ఞా రాసపు డివి సకారాంతములె యగును. అపు డంత్య లోప పక్షమున : సుధనుఁడు, సుధనువు. అంత్యలోపాభావపక్షమున : సుధను

మఁడు మొ. కర్మన్-కర్మము (కర్మ, కర్మణీ, కర్మాణి). వర్మన్-వర్మము (కవచము; వర్మ, వర్మణీ, వర్మాణి; చూ. ౭వ వివృ). మమవన్-మమవుఁడు (ఇంద్రుఁడు. మమవా, మమవానౌ, మమవానః). మమవుండు వానికి మార్కొంగ (ఆది.౮వ ఆ-౪౩). “మమవాన్, మమవనౌ మమవన్తః” (ప్రథ) అనురీతి రూపములగు శబ్దమునకుఁ దెల్లిన విభక్తియోగము లేదు.

‘సఖిన్’ అను సకారాంత ప్రాతిపదికము గల దను శబ్దరత్నాకరము ప్రామాదికము. అది ‘సఖి’ అని ‘ఇ’ కారాంతమె. హాశబ్దమువలెనె దాని రూపములు తెల్లిన చుండును. ‘సఖ’ అను ‘అ’కారాంత ప్రాతిపదికమును గలదు. ఉదా : సఖుఁడు. “పథిన్ (మార్గము), మథిన్ (కవ్వము), ఋభుషిన్ (ఇంద్రుఁడు)” అను సంస్కృత శబ్దములకుఁ దెల్లు విభక్తుల యోగము లేదు. ‘పథము-మథము-ఋభుషుఁడు’ అను రీతిని ‘అ’కారాంతములై యవి తెల్లిన వాడఁబడును.

శాంతములు : దిక్కు- (దిశ-దిక్, దిశౌ, దిశః).

సాంత నపుంసకములు : సకారాంతములగు నపుంస కామహచ్ఛబ్దములు ప్రథమైకవచనాంత తుల్య ప్రాతిపదికములై యనఁదగును. అవి యంత్య సకార లోపము గల్గియు లేకయుఁ దెల్లున వాడఁబడును. ఉదా : (ఉరన్-ఉరము-ఉరస్సు, సదన్- సదము-సదస్సు, “పయన్- పయస్సు, వయన్-వయస్సు” అను నీ రెంటికి నంత్యలోపము లేదు. మొ.

ద్వితీ యైకవచన తుల్యములు

౩ వ వివ : తక్కినవి ద్వితీయైకవచన తుల్య ప్రాతిపదికము గలవై యుండును. సకారాంతములలో నొక్క శబ్దము మాత్రమె ద్వితీయైకవచన తుల్య

ప్రాతిపదికము - ఉదా : శ్వానము (శ్వానమ్ శ్వానౌ, శునః, ద్వితీ 'శ్వన్' శబ్దము).

జాంతములు : ప్రథమైక వచనమున 'కా'ంతములై యుండు జకారాంతములు ద్వితీయైకవచన తుల్య ప్రాతిపదికములై యుండును. రుజ (రోగము) (రుక్ - రుజౌ - రుజః - ప్రథ; రుజమ్ - రుజౌ - రుజః - ద్వితీ). స్రజము (పూరింద. స్రక్ - స్రజౌ - స్రజః - ప్రథ - స్రజమ్ - స్రజౌ - స్రజః - ద్వితీ). విశ్వస్పృజుడు - బ్రహ్మ. విశ్వస్పృక్ (ముగ్ధ-వ్యా. ౨౧౧ వ సూ-దుర్గా) - విశ్వస్పృజౌ, విశ్వస్పృజః - ప్రథ. విశ్వస్పృజమ్, విశ్వస్పృజౌ, విశ్వస్పృజః - ద్వితీ విశ్వస్పృజులను మునులచే (శాంతి-౨ వ ఆ-౨౬).

తాంత-దాంత - దాంత - హాంత - వస్తంతములు ద్వితీ యైకవచన తుల్య ప్రాతిపదికములై యగును. తాంత : గుణవత్ - గుణవంతుడు (గుణవాన్, గుణవన్తౌ, గుణవన్తః - ప్రథ. గుణవన్తమ్, గుణవన్తౌ, గుణవన్తః, ద్వితీ), శ్రీమత్ - శ్రీమంతుడు (శ్రీమాన్, శ్రీమన్తౌ, శ్రీమన్తః - ప్రథ. శ్రీమన్తమ్, శ్రీమన్తౌ, శ్రీమన్తః - ద్వితీ). మరుత్ - మరుతులు (దేవతలు-వాయువులు). (మరుతమ్, మరుతౌ, మరుతః - ద్వితీ. 'మరుతు-మరుతులు' తప్పులు). సివృత్ - సివృతము (దేశము). 'సివృత్తు' - తప్పు. పరీక్షిత్ - పరీక్షితుఁడు (అశ్వ ౩ వ ఆ ౧౬౬ - ఒకరాజు), పరీక్షిత్తు తప్పు. దాంత : ఆపద్ - ఆపద (ఆపదమ్, ఆపదౌ, ఆపదః - ద్వితీ). సంపద్ - సంపద (సంపదమ్, సంపదౌ, సంపదః - ద్వితీ). సుహృద్ - సుహృదుడు (స్నేహితుడు. సుహృదమ్, సుహృదౌ, సుహృదః - ద్వితీ) బ్రహ్మవిద్ - బ్రహ్మవిదుడు (బ్రహ్మజ్ఞాని. బ్రహ్మవిదమ్, బ్రహ్మవిదౌ, బ్రహ్మవిదః, ద్వితీ). బ్రహ్మవిదుల (సభా-౨వ ఆ ౧౨౨). ధాంత : వీరుధ్ - వీరుధము (లతాకుంజము). (వీరుధమ్, వీరుధౌ, వీరుధః, ద్వితీ). హాంత : అనడ్వాహ్, అనడ్వాహము (ఎద్దు - అనడ్వాహమ్, అనడ్వాహౌ, అనడుహః, ద్వితీ). తురాసాహ్ - తురాసాహుడు (ఇంద్రుడు - తురాసాహమ్, తురాసాహౌ, తురాసాహః, ద్వితీ). తురాషాహుడు (శ - ర) తప్పు. హవ్యవాహ్ - హవ్యవాహుడు (అగ్ని

హవ్యవాహమ్, హవ్యవాహా, హవ్యవాహః ద్వితీ). ఉపానహ - ఉపానహము (చెప్పు, పాదరక్ష-ఉపానహమ్, ఉపానహా ఉపానహః-ద్వితీ).

వసు ప్రత్యయాంత విద్వన్ - విద్వాంసుడు (విద్వాంసమ్. విద్వాంసౌ, విదుషః- ద్వితీ. ఇది కృదంతము.)

ఉభయ రూపములు

౪ వ వివ : ఉభయరూపములు : సత్యజిత్ - సత్యజిత్తు (ఒక రాజు), సత్యజితుడు. (సత్యజిత్, సత్యజితౌ, సత్యజితః, ప్రథ. సత్యజితమ్, సత్యజితౌ, సత్యజితః, ద్వితీ). ఆ. వే. సత్యజిత్తు మేన సాయక దశకంబు (ద్రోణ-౧వ ఆ ౨౦౮). క. కిసి వెసన్ సత్యజితుని. ధనువు నటికి (ద్రోణ ౧వ ఆ ౨౦౯) క....శార్క్యే పేతుడు సత్యజితుం డను (అది- ౬వ ఆ-౮౧), ఇట్లు చన్నయ దీనిని ద్వితీయైకవచన తుల్య ప్రాతిపదికముగనే వాడును. ఇంద్రజిత్తు, ఇంద్రజితుడు. సకారాంత మహాన్మహతీ రూప శబ్దము లకు బ్రథమైకవచన తుల్య రూప పక్షమున సంశ్యతోపము : అంగిరుడు. ద్వితీయైక వచన తుల్యరూపపక్షమున : 'అంగిరసుడు'. మహతీరూప : అప్పర- అప్పరసలు.

హలంత శబ్దముల విశేషములు

౫ వ వివ : అలంతి యగతిక స్థలములందు సంస్కృత హలంత ప్రాతి పదికమే నిల్చును. అప్ - అప్పు (జలము). అహః-ప్ర.బి అహః ద్వి.బి. నిత్యబహువచనము. కింబిత్-కింబిత్తు-ఇందుక అవ్యయము. కిమ్-కిమ్ము (ఏమి- అవ్యయము).

౬వ వివ : సంస్కృత ప్రథమైక వచనము తుదిహల్లు చ ర్తవ్యముతోను (చర్-సంస్కృత ప్రత్యాహారము, 'పరుషములతోను' అనుట సుకరము), జ స్తవ్య ముతోను ('జన్' సంస్కృత ప్రత్యాహారము-'సరశములతోను' అనుట సుకరము)

నున్నపు డందలి చర్త (పరుష) రూపము వండిదె తెల్లునఁ బ్రాతిపదికొంత హల్లయి యుండును. ఉదా: రుక్ - (రుగ్, రుచౌ రుహః-ప్రథమ) రుక్కు, (కాంతి) మొ.

౩ వ వివ: సంస్కృత శబ్దమునకుఁ బులింగరూప మున్నపు డితర లింగ రూపము లున్నను బులింగరూపము వండిదే ప్రాతిపదిక మగును. ఉదా: శ్రీమం తుఁడు-శ్రీమంతురాలు-శ్రీమంతము (కులము). గుణవంతుడు-గుణవంతురాలు-గుణవంతము (వంశము). శ్రీత్వమున పిని జ్యంతములు ప్రత్యేకప్రాతిపదికము లగును. ఉదా: శ్రీమతి = శ్రీమంతురాలు. గుణవతి = గుణవంతురాలు.

కర్మాదిశబ్దములకుఁ బులింగరూపమే యుండదు. అవి నిత్య నపుంసక ములు కాన నపుంసక లింగ తుల్యరూపమే వాని ప్రాతిపదిక మగును. ఉదా: కర్మన్ - కర్మము (కర్మ-కర్మణీ-కర్మాణి); వర్మన్-వర్మము (కవచము) (వర్మ-వర్మణీ-వర్మాణి). మనన్ (మనః-మనసీ-మనాంసి). ఇట్లే 'అప్సరస్' శబ్దము నిత్యశ్రీలింగము-అప్సరస్ - అప్సర-అప్సరస (అప్సరాః-అప్సరసౌ-అప్సరసః-ప్రథ. అప్సరసమ్-అప్సరసౌ - అప్సరసః-ద్వితీ).

హలంత శబ్దరూప సాధనము

ఉగాగమంబును ద్విత్వంబును దుదిహల్లున కగు ౭౦

(బొ-తత్స-౬౮; వ్యా-సం-౧౬౯ మొ. ౧౭౦ II వి)

ఉగాగమాంతంబులకు 'ఇ-గ్లో' సూత్రముచేతఁ బ్రథమైకవచన లోపం బగు. రుక్కు(కాంతి) రాట్టు (రాజు). ఉగాగమంబు లేమింజేసి నాంతంబుల కశ్రీలింగములకుం బ్రథమైకవచన లోపంబు లేదు. సుధన్వుఁడు (ఒకరాజు), సుత్రాముఁడు (ఇంద్రుఁడు), వర్మము (కవచము), కర్మము మొ

దీర్ఘఋషీది హల్లునకు ద్విత్వంబు వై కల్పికంబు ౩౨ *

(బా-తత్స-౬౯ ; వ్యా-సం-౧౬౯ మొ ౧౩౦ II వి)

వాక్కు-వాక్కు (మాట). స్వరాట్టు-స్వరాటు (పరమేశ్వరుడు). దీని కింద్రుఁ డని యర్థము వ్రాయుట (శ-ర) సరికాదు. స్వరాట్టు - స్వరాటు (ఇంద్రుడు).

తక్కిన మతుబాదికంబు ద్వితీయైకవచనాంత తుల్యంబు నామం బగు ౭౩
(బా-తత్స-౭౦ ; వ్యా-సం-౧౭౦ I వి)

శ్రీమ న్నమ్-గుణవ న్నమ్-విద్వాంసమ్ - అనద్వాహమ్-శ్వానమ్ - ఉపాన
హమ్-అప్సరసమ్ ఇత్యాదులు.

వాని యంతిమ మకారంబునకు లోపంబగు ౭౪

(బా-తత్స-౭౧; వ్యా-సం ౧౭౧ I విష)

శ్రీమంత-గుణవంత-విద్వాంస-అనద్వాహ ఇత్యాది. వీని కజంతంబుల కుం బోలె డుజాదులు యథాయోగ్యంబుగా నగు. అతఁడు శ్రీమంతుడు. ఇతఁడు గుణవంతుడు. వాని వంశము శ్రీమంతము. వీని వంశము గుణవంతము. విద్వాం సుడు-విద్వాంసము. అనద్వాహము-శ్వానము-అప్సరస. వక్ష్యమాణ లక్షణముచే (తత్స-౮౬వసూ) త్రిత్వంబున మతుబాదికంబులు జ్యంతంబులె యిందు గ్రహిం పఁబడు. శ్రీమతి-గుణవతి-విమషి-శుని. మహతి వాచ్యం బగునపుడు “శ్రీమంతు రాలు (సంధి-౨౯వసూ)- గుణవంతురాలు-విద్వాంసురాలు” అనియుఁ బ్రయో గింపఁదగు.

౧వ వివ : వెనుక వివరించిన రీతిని (తత్వ ౭౦వ సూ ౩ వివృతి) న కా
రాంతాదు లిందుఁ జేర్చనగును. వీని సంస్కృత ద్వితీయా విభక్తి రూపములు
వెనుక నువాహృతము లయ్యెను (తత్వ-౭౦-౩వ వివరణము).

కొన్ని హలంతముల విశేషములు

ముదాదులకుఁ బ్రథమైకవచన లోపము లేదు ౭౫

(బా-తత్వ-౭౨వ సూ ; వ్యా-సం-౧౭౨ I వి)

ముద ము-స్రజము-ఉపానహము (పాదరక్ష-చెప్ప).

౧వ వివ : ముదాదులు శ్రీ లింగములు. వీనికి తత్వ-౫౮వ సూత్రముచేఁ
బ్రథమైకవచన లోపము గల్గును గాన దాని కపవాదముగా నీ సూత్రము వచింపఁ
బడెను. ఇవి ద్వితీయైకవచన తుల్య ప్రాతిపదికము గలవి (ముదమ్-ముదో-
ముదః-ద్వితీ. స్రజమ్-స్రజౌ-స్రజః-ద్వితీ. ఉపానహమ్-ఉపానహౌ-ఉపానహః-
ద్వితీ.)

౨వ వివ : ఋత్విగాదులకుఁ బ్రథమైకవచనతుల్య ప్రాతిపదికములు
లేవు. 'ఋత్విక్కు - నీవుత్తు' అను కవిప్రయోగములు లేవు. ఇవి ద్వితీ
యైకవచనతుల్య ప్రాతిపదికములు మాత్రమే గల్గియుండును *

* సూరి యదాహరించిన ఋత్విక్కు, నీవుత్తు, వీరుత్తు మున్నగునవి
కవి ప్రయోగ దృష్టములు కాలేదు. "స్వక్కుల విణిచి ఋత్విక్కుల బాధించి"
(వరాహపురాణము. ౫ వ ఆ ౧౧౫) అను పాఠమగుపడుచున్నది. ఇట్ల "స్రజ
ములఁ జెణిచి ఋత్విజులను బాధించి" అని కవి ప్రయుక్త పాఠమై యుండును.
ఇట్టి యర్వాచీన కవుల ప్రయోగములు వీలై నచోడిద్దుటలెన్న. భారతమం దంతటను
"ఋత్విజుడు" అనియే ప్రయుక్తమైయున్నది. లేదా దీని "నింద్ర జిదాదులలోఁ
జేర్చవలెను. ఇవెల్ల ద్వితీయైక వచనతుల్య ప్రాతిపదికములు గలవి గాన

౩౪ వివ : హనుమానుడు-భగవానుడు-ప్రశానుడు (శాంత) మున్నగు రూపములు కవి ప్రయోగములందు లేవు. వీని ప్రథమైక వచనము లోపించిన 'ఉ' గాగమాంతములపైని మరల 'డుజ్జ' నిల్పుట యసంభవము. హనుమంతుడు మొ. సాధువులు.

కొన్ని నకారాంతముల స్త్రీ త్యాతిదేశము

అశ్వత్థామాదులకు స్త్రీ త్వంబగు ౭౬ (తత్స-౩౫ వ సూ, వ్యా-సం-౧౭౫ I సూ.)*

నకారాంతములగుటచే (తత్స-౬౭వ సూ) నీ యశ్వత్థామాదులు ప్రథమైక వచనతుల్య ప్రాతిపదికములై స్త్రీ త్యాతిదేశముచేత 'ఉత్వ-డుజ్జులు' లేవని యెఱుంగునది. అశ్వత్థామ (దోణ-౫వ ఆ ౩౧౫), యువ (యౌవనముగలవాడు),

“ఋత్విజుఁడు-వీవృతము-వీరుధము” మున్నగు రూపములు మాత్రమే సాధువులు. ఋత్విజుఁడు (సఖా. ౧వ ఆ ౧౧వ ప; సఖా. ౨వ ఆ ౪వ ప), “గమికర్మీకృత నై క నీవృతుడనై” (నైష. ౨వ ఆ ౨౧వ ప). కాన “ఋత్విగాదులు ద్వితీయైక వచనాంతతుల్యములు విభాష నగు” (బాల-తత్స-౭౩ వ సూ) అను సూత్రము ప్రత్యాఖ్యాత మయ్యెను. అట్లే “హనుమానుడు-భగవానుడు-ప్రశానుడు” మొదలైనవియు నపశబ్దములై. కాన “ఒకానొకచో మహత్త్వంబునందు మతు ప్రకారంబున కానాదేశంబు విభాష నగు” (బాల-తత్స-౭౪) అనునదియుఁ బ్రత్యాఖ్యేయమే. అహోబలుఁడు, కూచిమంచి తిమ్మకవి మున్నగువారి యనురోధమున నిట్టి ప్రమాదములు గల్గియుండును.

* సూరి విశ్వకర్మాదుల కని సూత్రించెను. విశ్వకర్ముఁ డనియుఁ గలదు గాన విశ్వకర్మ శబ్దము ‘అత్మా’దులలోనిది (పౌఠ-శబ్ద-౨౭వ సూ). విశ్వకర్ముని (ఉ-హరి ౪ వ ఆ ౪౫ వ ప)

యజ్ఞ (మనుచ-౧ వ ఆ ౫౩-యజ్ఞము చేసినవాడు), కృష్ణవర్త (అగ్ని, వసు ౪వ ఆ ౩౬) ఇత్యాదులు.

మహద్వాచకమై పుంలింగంబగుబ్రహ్మ శబ్దమునకు స్త్రీత్వంబగు ౩౩ (బా- తత్స-౩౬; వ్యా-సం-౧౩౬ వి)

బ్రహ్మ- ఈ శబ్దము చతుర్ముఖ (బ్రహ్మదేవుడు) ఋత్విగ్విపులకు వాచకము. తత్స-తపో-వేద-యోగ (విష్కంఠాది) వాచకంబగునేని 'బ్రహ్మము' నాబడు.

ఆత్మాది శబ్దములు

ఆత్మాదులకు స్త్రీత్వంబు వై భాషికంబు ౩౮ (బా. తత్స-౩౭; వ్యా. సం- ౧౩౭వ విష) *

ఆత్మాదిక మాకృతిగణము. అత్ముడు (ఆశ్వ ౨వ ఆ-౧౭), ఆత్మము, ఆత్మ (శాంతి ౫వ ఆ-౬౦౩), విశ్వకర్మ (ఆది-౮వ ఆ-౭౧), విశ్వకర్ముడు సీ. విశ్వకర్ముని కూఁతు (ఉ. హరి ౪వ ఆ-౪౫), పూమడు-పూష (కాశీ). సూర్యేవర్ముడు-సూర్యవర్మ. కేతువర్ముడు-కేతువర్మ. తిక్కశర్ముడు- తిక్కశర్మ. అణిమము-అణిమ (అణుత్వము), గరిమము-గరిమ (గొప్పతనము) మొ. ఇమనిజంతము లెల్ల.

సుత్రామాదు లాత్మాదులలోను నశ్వత్థామాదులలోను జేరమింజేసి వానికి స్త్రీసమ రూపములు లేవు. ఉదా : సుత్రాముడు, సుధన్వుడు, కర్మము, వర్మము మొ.

*. "విశ్వకర్మ-పూష" మున్నగువానికిని స్త్రీత్వము వై భాషికమే కాన నివి 'ఆత్మాదుల' లోనివె. సీ. విశ్వకర్మునికూఁతు (ఉ. హరి ౪వ ఆ- ౪౫), విశ్వకర్మ (ఆది-౮వ ఆ-౭౧). పూష మకరసుడు (కాశీ) ఇట్లగుటచేతనే సూరిసూత్రము సరికాదు. దీనిలో బహుశప్రయోజనమును లేదు.

రాజ శబ్దము.

పులింగమును జేతనార్థకమును నయి స్వార్థపరంబగు రాజ శబ్దము 'రాజు' నాఁబడు ౭౯ (బా. తత్స-౭౮వ సూ; వ్యా.సం-౧౦౮ I వి.)*

రాజు (జేడు). ఖగరాజు (గరుత్మంతుడు). రాజుచేత-ఖగరాజుచేత మొ. 'అశ్వరాజు' (అశ్వశ్రేష్ఠము ఆర. ౩వ ఆ-౬౩ ప. ఇచట మహద్వి వక్షయు లేదు. అనుహ తగు నశ్వరూపమే వివక్షితము). కేవలము నచేతనత్వ మున మాత్రమే 'వృక్షరాజము' అని 'ము' వర్తకాంతమై యుండును. స్వార్థపరము కానపు డనఁగా నుపసర్జనత్వమున ('రాజు' అనుదానికిఁ గ్రియాన్వయము లేన పుడు బహు ప్రిహ్యదులలో) 'రాజు' అను నిపాత ముండదు ఉదా : హత రాజుఁడు పరశురాముఁడు వచ్చెను (హతరాజుఁడు = చంపఁబడిన రాజులు గల వాఁడు). పులింగ మనుటచేత "రాజ్జి-సురాజ్జి" అని ప్రీత్యమున నుండును.

౧ వ వివ : తత్పురుషాదులలో వచ్చు 'టచ్' అను సమాసాంత ప్రత్యయము వచ్చునపుడును రానపుడును 'రాజు' అను నిపాత రూపమే నిల్చును. రాజు, ఖగరాజు, అశ్వరాజు మొ.

౨ వ వివ : 'రాజు-హతరాజుఁడు' మున్నగునవి సంస్కృత సమములు గాన వానిలోని 'జ' కారము కాలవ్యమై, రాజు శబ్దభవ మగు 'రాజు' అను వికృతి రూపములోని 'జ'కారము మాత్రమే దంత్యము (చూ. సంజ్ఞా-౧౦వసూ).

* సూరి 'మహత్త్వంబున' అనుటచేత "అశ్వరాజు" (ఆర-౩వ ఆ-౬౩) అను నన్నయ ప్రయోగమే కుదురదు. ఈ ప్రయోగమునందు మహద్వి వక్షయు లేదు. అశ్వశ్రేష్ఠ మని యర్థ మున్నను సమహత్తుగానే యున్నది. పురుషతా వివక్షయే లేదు.

జగదింద్ర జిచ్చబ్బములు

జగచ్చబ్బ 'త' కారమునకు నిత్యముగాను* నింద్రజిచ్చబ్బ తకారమునకు వై కల్పికముగాను లోపంబగు ౮౦ (ఖా. తత్స-౭౯ వ సూ; వ్యా. సం-౧౭౯ I ౧).

జగమ్ము. ఇంద్రజి-ఇంద్రజిత్తు. తకారలో పాభావపక్షమున దీనికి సత్య జిచ్చబ్బమునకు వలెనె ద్వితీయైక వచనతుల్య ప్రాతిపదిక రూపమును గలదు. ఇంద్రజిత్తుడు (తత్స ౧౦ వ సూ. ౧-౪ వ వివ. ఇంద్రజిత్, ఇంద్రజితౌ, ఇంద్రజితః-ప్రథ. ఇన్ద్రజితమ్, ఇన్ద్రజితౌ, ఇన్ద్రజితః- ద్వితీయాచిభ క్తి).

౧ వ వివ : ప్రథమైకవచనము లోపించిన 'ఉ' గాగమాంతములపై (మా-తత్స ౪౫-౧౧ సూ) మరల 'డుజ్జ' నిల్పుట కేవలము నసంభవమగుటచే 'ఇంద్రజిత్తుడు' అను రూపము సరికాదు. కాని కొందఱు సామాన్యకవు లద్దానిని బ్రయోగించిరి అట్లయినను నట్టి 'డు' మంతరూపము గ్రాహ్యముగాదనుటయే లెస్స. సామాన్యకవి ప్రయోగములు : చ. గొ న కొ ని...యింద్రజి । త్తుని తఱ... (భాస్కర. యుద్ధ-౧౩౭౮ అయ్యలార్యునిది). ఆ. వె ఇంద్రజిత్తుడప్పు దీనకులోద్భవునిదే (మొల్లరా-యుద్ధ. 'బా-గు-ప్' తత్స ౭౯ వ సూ). ద్వితీయ. శ్రీమించు నయ్యుంద్రజిత్తుని నగరు (రంగ-రా. సుందరకా. ౨౭౯ వ పు. యూని-ముద్రణ.).

౨ వ వివ : జగచ్చబ్బము నీ సూత్రమందు జేర్చనక్కఱ లేదు. 'ఉ శనుః దతనికి శాపమిచ్చె జరుగె యుండన్' (వి-పు-౬ వ ఆ) అను పద్యమున 'జరుడు' అనునది కవి ప్రయుక్తపాఠము కాదు. 'జరియై' అనునది కవి ప్రయుక్తము. "జరి. త్రి. వృద్ధే. ఇతి హేమ చన్ద్రః" (శబ్దా-విం).

* 'జగత్తు' అను రూపము నంగీకరించి దీని 'త' కార లోపమును వై కల్పికమే యని నూరి సూత్రించెను. కాని యట్టి ప్రయోగము కానరాదు. 'జగత్తు' అనునదియు నపజబ్బమే యననగును

సాంతామహత్తులు

సాంతంబుల తుది సకారంబునకు లోపంబు వైకల్పికంబు. పయః ప్రభృతులకు సకారలోపంబు లేదు ౮౧ (బా-తత్స ౮౦వ సూ; వ్యా-సం-౧౮౦ వి.)¹

ఉరము - ఉరస్సు. వక్షము - వక్షస్సు. అర్చి - అర్చిస్సు. ధనువు - ధనుస్సు. ఆయువు - ఆయుస్సు. హవి - హవిస్సు. పయఃప్రభృతులకు: పయస్సు-వయస్సు-అయస్సు (ఇనుము). 'సరస్సు - సరము' అను దానికి సకారలోప మర్వాచీనము: చ...కో. మలి నగు చంద్రికా విసర మాసరమా సరమా సునాభి (సత్యభా-౧వ ఆ).

౧వ వివ : 'అర్చిష్-ధనుష్-అయష్' మున్నగువానికి షత్వము గల్గి కుండగనే యీ ద్విత్వోత్పములుగాని సర్వోపముగాని వర్తిల్లును. ఉరః ప్రభృతులు నిత్యసప్తసకములు గాన సప్తసక ప్రథమైకవచనతుల్యరూపమే వానికిఁ బ్రాతిపదికము నిల్చును (చూ-౭౦వ సూ ౭వ వివ. ఉరః-ఉరసీ-ఉరాంసీ-ప్రథ). సకారాంతముల సకారమునకు ద్విత్వోత్పములు గల్గుట కనుకూలముగా నట్టి సకారమును విసర్గము చోట గ్రహింపవలెను (ఇవచీ'బా-గు-ప్' సరికాదు. చూ. వ్యా. సం. ౧౮౦ విష.).

సాంత మహన్మహతీ వాచకములు

మహన్మహతీ వాచకములగు² సాంతంబుల కంత లోపంబేని ద్వితీయైక వచనాంత త్కృత్వోబే రగు ౮౨ (బా-తత్స. ౮౧వ సూ; వ్యా-సం ౧౮౧వి).

1. ఇట్లు వివరించి చెప్పుటకు వలనుపడియుండఁగా సకారాంతముల కెల్ల సకారలోపము బహుళమని సూరి సూత్రించుట సరికాదు.

2. సూరి మహతీవాచకములకును మహత్తులవంటి కార్య మగునని సూత్రింపకుండుట సరికాదు. 'అప్పర-అప్పరస' (ఆది- ౫ వ ఆ ౧౯౫). తపన లేజ=తపనలేజన (ఆర - ౨వ ఆ ౨౫౯).

అంగిరుడు—అంగిరసుడు. ఉగ్రశవుడు—ఉగ్రశవసుడు. ఊర్వ రేతుడు - ఊర్వరేతసుడు. అప్పర-అప్పరస. 'దుర్వాస' మున్నగు (దుర్వాసుడు) 'అ'కారాంతశబ్దములును గలవు.

౧వ వివ : ఏతత్సూత్ర విధానమే వీని కంఠ్యలోపాభావ ద్విత్వోత్పత్తములు (మహాన్మహతీ వాచకములకు) గల్గినేరవని విశదీకరించుచున్నది. 'విశ్రవసు' (తాస్కీర - యుద్ధకా - ౧౨౭౮. మజ్జిమ. ప్రతిలో ౧౨౮౩ ప. అయ్యలార్జు నిది) అను రీతిగల సామాన్య కవి ప్రయోగములు సాధువులు కానేరవు. 'నత సుమనస్సునకు' (ఆము-౬వ ఆ - ౯౯) అనునది కవి ప్రయుక్త పాఠము కాదు. 'నత సుమనస్సునకు' అనునది కవి ప్రయుక్తపాఠమై యుండును. 'అవిర్భావమును బొందె విశ్రవస్సు" (కాశీ ౪వ ఆ-౧౩౮) అనునది కవి ప్రయుక్తము కాదు. "ఆ విర్భావమును బొందె విశ్రవసుడు" అనునది కవి ప్రయుక్త పాఠ మనదగు.

వేధ పురోధ మనస్సు (మనసు)-దివి

వేధ-పురోధ ౮౩ (బా. తత్స ౮౨. వ్యా - సం - ౧౮౨ I విష)*.

"వేధన్-పురోధన్" అనువానికి నిత్యముగా 'స' లోప స్త్రీత్వములు దీనిచే నిషేధింపబడినవి.

౧వ వివ : (వేధాః, వేధసౌ, వేధసః-ప్రథమా ; పురోధాః, పురోధసౌ, పురోధసః-ప్రథమా - పురోహితుడు). వేధ (శాంతి, ౨ వ ఆ ౨౩౨), పురోధ (శాంతి ౨వ ఆ ౩౧౬).

* 'పురోధసుడు' అను రూపాంతరమును సూరి యంగీకరించి నిషేధించెను, కాని దానికి మహాకవి ప్రయోగము కానరాదు.

మనః ప్రభృతుల 'స' కారంబునకు ద్విత్యంబు
విభాష నగు రా (ఖా. తత్స రా; వ్యా. సం, ౧౮౩
I వి).

మనసు-మనస్సు (రాఘ. ౧వ ఆ ౩౧), శిరసు-శిరస్సు, సదసు-
సదస్సు. వీనికి 'స' లోప పక్షమున శిరము, సదము. మొ.

౧వ వివ : హస్తముమీది హల్లునకును ద్విత్యము పాక్షిక మగుట
విశేషము (చూ. తత్స, ౩౨వ సూ).

'దివ్' అను శబ్దమునకు 'దివి' యగు రా
(ఖా. తత్స, రా; వ్యా. సం, ౧౮౩ I వి)*.

దివి-దివులు (స్త్రీలింగ ప్రథమైకవచనలోపము). 'ద్యౌ-దివ్' అను రెండు
శబ్దములు గలవుగాని 'ద్యౌ' శబ్దమున కాంధ్ర విభక్తియోగము లేదు. 'దివికిఁ
జనిన (ఆది ౭వ ఆ ౧౩౩).

స్త్రీ ప్రత్యయములు

స్త్రీలింగంబు లెల్ల స్త్య స్త్య నియతంబులగు స్త్రీ
ప్రత్యయంబులం గూడి యిందుఁ బ్రవర్తిల్లు రా
(ఖా-తత్స-రా; వ్యా-సం-౧౮౩ I విష)

* సూరి 'హృది' అను శబ్దము నంగీకరించి "ద్యౌహృచ్చబ్ధంబులకు
'దివ్ హృది' యు" అని స్ఫూర్తించెను. ఇది నిరాధారము. 'హృది' శబ్దము
కవి ప్రయోగ సప్తమతము గాదు. 'దివి-దివులు' తదృశములనెడి యాంధ్రనామ
సంగ్రహము తప్పు. "భూ దివోస్తుజౌ య తతః" (ఆం-చిం).

నామము	శ్రీ ప్రత్యయంతము	తత్సమరూపము
కర్తృ	కర్తృ	కర్తృ
జనయితృ	జనయిత్రీ	జనయిత్రీ
భాగ్యశాలిన్	భాగ్యశాలినీ	భాగ్యశాలిని
బుద్ధిశాలిన్	బుద్ధిశాలినీ	బుద్ధిశాలిని
శ్రీమత్	శ్రీమతీ	శ్రీమతి
గుణవత్	గుణవతీ	గుణవతి
విద్వాన్	విదుషీ	విదుషి
వనజముఖ	వనజముఖీ	వనజముఖి
	వనజముఖా	వనజముఖ
మీననేత్ర	మీననేత్రీ	మీననేత్రీ*
	మీననేత్రా	మీననేత్ర

౧వ వివ : 'ఆ-ఈ-ఊ' మున్నగు శ్రీ ప్రత్యయములు సంస్కృత వ్యాకరణ ప్రసిద్ధములు. 'ప్రాతిపదిక గ్రహణే లింగ విశిష్టస్యాపి గ్రహణమ్' అను న్యాయము చొప్పున శ్రీత్యమున శ్రీ ప్రత్యయంత ప్రాతిపదికములనె గ్రహించి, అట్టి 'ఆ-ఈ-ఊ' అను దీర్ఘములను తత్స-ఋ-అవ సూత్రము చొప్పున హ్రస్వములు చేసి ప్రక్రియ నడపుట సంప్రదాయము. కృత్తద్ధికాంత ముల వలెనే యీ శ్రీ ప్రత్యయంతములను సంస్కృత వ్యాకరణమునుండియే గ్రహింపనగును. అట్టి శ్రీ ప్రత్యయములు దిక్షాత్రముగ నిటఁ గొన్ని వివ రింపబడును (వ్యా-సం- ౧౮౫ I వి). అట్టి శ్రీ ప్రత్యయములె (తత్స-౮౬వ సూ) వెనుకటి సూత్రపు వివరణమునఁ గొన్ని ప్రదర్శింపఁపడినవి. వానిని మున్ముందు వివరించెదను.

* పాణినీయము ననుసరించి సూరి "మీననేత్రీ-పద్మనేత్రీ" మున్నగు నవి యసాధువులని తలంచుట సరికాదు. ముగ్ధతోధ వ్యాకరణము ౨౬౫వ సూత్రపు వ్యాఖ్యలో 'నే త' శబ్ద మంగాదులలోఁ బేర్కొనఁబడెను.

ఋదంతములు

స్వస్రాది భిన్నములగు 'ఋ' కారాంత శబ్దములు శ్రీత్యమున 'ఈ' ప్రత్యయము నందును ౮౭

ఉదా : క ర్తృ-క ర్త్రీ - క ర్త్రీ (చేయునది). జనయితృ - జనయత్రీ-జనయిత్రీ (తల్లి). 'స్వస్వ' మున్నగు ఋకారాంతముల క్రిట్లు 'ఈ' ప్రత్యయము రాదు. స్వస్రాదులు : స్వస్వ (స్వస్రా-స్వస్సారో-స్వస్సారః) - స్వస్స- (చెల్లెలు). ననాన్దృ-ననాన్దా - ననాన్ద (మగని తోఁబుట్టువు). దుహితృ-దుహితా-దుహిత (కూతురు) యాతృ-యాతా-యాత (తోడికోడలు). మాతృ-మాతా-మాత (తల్లి). వీనికెల్ల-తత్స-౩౩ వ స్కూ-బొప్పున అత్యము వచ్చును.

నకారాంతములకు శ్రీత్యమున 'ఈ' ప్రత్యయ మగును ౮౮

ఉదా: భాగ్యశాలిన్ - భాగ్యశాలినీ - భాగ్యశాలిని. బుద్ధి శాలిన్ - బుద్ధిశాలినీ - బుద్ధిశాలిని మొ.

"ఉ-ఋ" అనునవి యిద్యర్థముగాఁగల కృతద్విత ప్రత్యయాంతములు శ్రీత్యమున 'ఈ' ప్రత్యయము నందును ౮౯

'మతు-వళు-వసు' మున్నగునవి 'ఉ' వర్ణ మిద్యర్థముగాఁగలవి. ఉదా: శ్రీమతీ శ్రీమతి. గుణవతీ-గుణవతి. విదుషీ - విదుషి. 'శతృ' ప్రత్యయము ఋవర్ణేత్తు: పచ స్తీ - పచ స్తి (వండుచున్నత్రీ).

మఱికొన్ని శ్రీప్రత్యయములు

అసంయోగోపధకములగు స్వాంగవాచకముల కుపసర్జనత్యమున (అన్య పదార్థ ప్రాధాన్యమున బహుప్రీహిని) శ్రీత్యమున 'ఈ' ప్రత్యయము వై కల్పి

కముగా నగును. ఈ ప్రత్యయము రానిపక్షమున 'ఁ౩వ సూ' చొప్పున 'ఆ' ప్రత్యయము వచ్చును-౯౦.

వనజముఖీ- వనజముఖి (పద్మమువంటి ముఖము గలది). వనజముఖా- వనజముఖ. మీననేత్రీ - మీననేత్ర (చేపవలె సోగయగు కన్నులు గలది), మీననేత్రా-మీననేత్ర.

'అంగాది శబ్దములు సంయోగోపధకము లయ్యు నట్టి స్వాంగవాచకత్వమున నుపసర్జనత్వమున స్త్రీత్వమున 'ఈ' ప్రత్యయమును వైకల్పికముగా నందును. పక్షమున 'ఆ' ప్రత్యయము నందును (ఁ౩ వ సూ) ౯౧ (చూ. సంజ్ఞా ౧౦వ సూ. దిప్ప. ఉపధ).

కృశాక్షీ - కృశాంగి. కృశాక్షా - కృశాంగ (కృశించిన యంగములు గలది). "అంగ-అంత్ర (ప్రేవులు) - దంత-కంత-శృంగ (కొమ్ము)-కర్ణ-ఓష్ఠ (పెదవి) - పుచ్చ (తోక)-నేత్ర-గాత్ర (అవయవము) -జంఘ (పిక్క)" అనునవి యంగాదులు (చూ- ముగ్ధ-వ్యా. ౨౬౩వ సూ-వ్యాఖ్య).

నాసి కోదర శబ్ద భిన్నములగు త్ర్యాద్యచ్చులుగల స్వాంగవాచకమున కుపసర్జనత్వమున స్త్రీత్వమున 'ఈ' ప్రత్యయము రాదు. రానపుడు 'ఆ' ప్రత్యయమే వచ్చును. (చూ. ఁ౩ వ సూ) ౯౨.

సుజఘనా-సుజఘన (లెస్సయిన నడుము గలది). నాసికోదర : తుల్ల నాసికీ - తుంగనాసికీ. తుల్లనాసికా - తుంగనాసిక. కృశోదరి - కృశోదరి. కృశోదరా-కృశోదర (కృశించిన 'ఉదరము' గల స్త్రీ).

అకారాంత ప్రాతిపదికములకును 'అజా'ది శబ్దములకును స్త్రీత్వమున 'ఆ' ప్రత్యయ మగును ౯౩.

'అజా' దులకు జాతివాచకత్వాదులచే (తత్స-౧౦౨వ సూ) 'ఈ' ప్రత్యయము వచ్చును గాన నందుల కపవాదముగా 'ఆ' ప్రత్యయము దీనిచే విధింపఁబడెను.

ఉదా : ఖట్వా ఖట్వా - ఖట్వ (మంచము) ; అజ - అజా - అజ (మేక); అశ్వ-అశ్వా -అశ్వ (ఆడు గుఱ్ఱము).

కొన్ని హారంతములకు శ్రీత్యమున 'అ' ప్రత్యయ మగును ౯౪

ఉదా : దిక్-దిశ్-దిశా దిశ; వాక్, వాచ్, వాణ-వాచ. (వసు-౩౪ ఆ- ౧౦౧)

'అన్' అనునది తుదిని గల బహుప్రీహికిని, 'మన్' అనునది తుదిని గల వానికిని (నకారాంతములయ్యు) 'ఈ' ప్రత్యయము రాదు. వీనికి 'డా' ప్రత్యయము వైకల్పికముగ నగును ౯౫

ఇందలి 'డ' కార మిద్వర్తము. దకార మిత్తుగా గలది పరమగు నప్పుడు ముందటి శబ్దపు తుదియచ్చ మొదలొక్కన్న భాగము లోపించును. ఉదా : (సిమన్-సీమ్ + ఆ-సీమా) సీమ (సరిహద్దు). (సురాజన్ + ఆ - సురాజ్ + ఆ-సురాజా) సురాజ (మందిరాజు గల భూమి) 'డా' రాని పక్షమున నవి నకారాంత శ్రీలింగములుగనే నిల్చును. ఉదా : (సిమన్-సీమా) సీమ. (సురాజన్ సురాజా) సురాజ.

ఉపధాలోపము గల 'అన్' అనునది తుదిని గల శబ్దములకు శ్రీత్యమున 'ఈ' ప్రత్యయ మగును ౯౬ (చూ. ఉపధ. సజ్జా ౧౦. సూ-టిప్పణము).

ఉదా : (సురాజ్ఞీ) సురాజ్ఞి. ఉపధాలోపము లేనప్పుడు మీది సూత్రము చొప్పున 'సురాజ' అనియే యగును.

ఉకారాంతములగు 'బహు' మున్నగు శబ్దములకు శ్రీత్యమున 'ఈ' ప్రత్యయము విభాష నగును ౯౭. ఉదా : బహ్వి-బహ్వ. బహుః - బహువు మొ.

'క్రిన్' ప్రత్యయభిన్నమగు కృదంతకారమునకు 'ఈ' ప్రత్యయము వైకల్పికముగా నగును ౯౮

రాత్రి:-రాత్రి - రాత్రి క్రిన్నంతమును: కృతి (కార్య), వ స తి
(స్థానము)-పీనిక 'ఈ' ప్రత్యయము రాదు.

పురుషచాచకమునకుఁదదీయ భార్య యన్త మగునపుడు 'ఈ' ప్రత్యయము .
మగును ౯౯

ఉదా : గోపి-గోపి (గోవుని భార్య) ఇంకను విశేషములు గలవు ఉపా
ద్యాయని భార్య-ఉపాద్యాయాని మాతులుని భార్య మాతులాని. ఇందునిభార్య-
ఇంద్రాణి,యోవ్యనముగల స్త్రీ-యూపతి.అంతర్వత్ని-అంతర్వత్ని-గర్భిణీస్త్రీ మొ.

'ష' కారము ఏకారము నిదర్శముగాఁగల ప్రత్యయముతోఁ గూడిన
శబ్దములకు స్త్రీత్వమున 'ఈ' ప్రత్యయమగును ౧౦౦

ఉదా : షిత్తు : నర్తకీ-నర్తకి (నాట్యముచేయు స్త్రీ) ఇది నృత్
దాతువు మీద 'ష్టల్' ప్రత్యయము నిచ్చునది - టిత్తు : (పఞ్చమీ) - పంచమీ
(అయిదవది) ఇది 'పఞ్చన్' శబ్దము యుక్త పూరణార్థక 'మట్' ప్రత్యయ
యాంత రూపము. ఏకారమిత్తు తద్గితాంతము.

'గౌర' మొదలగు శబ్దములకుస్త్రీత్వమున 'ఈ' ప్రత్యయమగును. ౧౦౧.

ఉదా : గౌర-గౌరీ-గౌరి, నద-నదీ-నది మొ.

జాతి వాచకములగు 'అ' కారాంతములకు స్త్రీత్వమున 'ఈ' ప్రత్యయ
మగును. ౧౦౨

ఉదా : మృగ-మృగీ - మృగి(ఆడు లేడి). హంస - హంసీ-
హంసి(ఆడు హంస). నిత్య స్త్రీ లింగముల కిదిరాదు. బలాకా బలాక (ఆడు
కొంగ). యకారోపధక శబ్దములకు రాదు. క్షత్రియా - క్షత్రియ (రాజస్త్రీ).

మహాతీతర స్త్రీలింగ విశేషణములు

ఉకారాంత గుణ వాచకములకు స్త్రీత్వమున 'ఈ' ప్రత్యయము విభాష
నగును ౧౦౩

ఉదా : మృదు-మృద్వి-మృద్వి-మృదువు. యకారోపధకము కావట్టి 'ఉ' కారాంత మనుష్య జాతి వాచికి శ్రీత్యమున 'ఊ' ప్రత్యయ మగును ౧౦౪

ఉదా : కురూః-కురువు - కురుదేశ రాజ్యశ్రీ. మనుష్యేతర జాతికిరాదు. ధేనుః-ధేనువు (ఆవు) యకారోపధకమునకు రాదు. అధ్వర్యుః-అధ్వర్యువు (అధ్వర్యు శాఖాధ్యాయని యగు శ్రీ).

రజ్జు ప్రభృతి శబ్ద భిన్నములగు నప్రాణిజాతి వాచకములయిన 'ఉ' కారాంతములకు శ్రీత్యమున 'ఊ' ప్రత్యయమగును ౧౦౫

ఉదా : కర్కన్తూః-కర్కంధువు (రేగు). రజ్జాదులకు 'ఊ' ప్రత్యయము రాదు. రజ్జుః-రజ్జువు (తాడు)

మహాతరంబులగు శ్రీలింగంబుల విశేషణంబులకుఁ గ్లిబత్వంబు విభాష నగు ౧౦౬ (బా-తత్స-౧౬వ సూ; వ్యా-సం-౧౦౬ III, IV వి).

పద్మలత మనోహరి-పద్మలత మనోహరిణి. హృద్యం బగు విద్య-హృద్య యగు విద్య. మొదవులలోఁ గపిల పరిష్కంబు-కపిల పరిష్క.

౧ వ వివ : సంస్కృత విశేషణము విశేష్య లింగకమే కావలసియుండ నపుంసకత్వమును గల్గు నని దీనిచేతఁ బాక్షికముగా విధింపఁబడెను ఉదా : గోవు పవిత్రంబు (అను. ౩వ ఆ-౨౦వ ప). గోవు పవిత్ర.

౨ వ వివ : పాల్కురికి సోమనారాధ్యుఁడు మహాతీ వాచక విశేషణము నకును నిట్టి క్లిబత్వమును బ్రయోగించెను. ఉదా : ద్విపద వనిత యపూర్వ లాంఛనధారి గాఁగ (బసవ. ౩వ ఆ-౨౨౭)

భవచ్చత్రాదుల కిందుఁ బ్రయోగంబు లేదు ౧౦౭ (బా-తత్స-౧౭; వ్యా-సం-౧౦౭ I విష).

భవచ్చత్రాదులు

౧ వ వివ : 'భవత్' అనునది (భవాన్-భవంతే-భవంతః-ప్రథ-నీవు) మున్నగు శబ్దములకును, 'శతృ' ప్రత్యయాంతాదులకును నాంధ్ర విభక్తియోగము లేదు. 1. "మహత్" (మహాన్-మహంతే-మహంతః-గొప్ప). "పథిన్" (ప్రస్థాః) దారి; మథిన్ (మస్థాః) కవ్వము; ఋభుషిన్ (ఋభుషాః)-ఇల్లడుడు" అను వానికిఁ దెల్లువిభక్తి యోగములేదు. యుష్మద్ (త్వమ్-యువామ్-యూయమ్-ప్రథ-నీవు). అస్మద్ (అహమ్-అవామ్-వయమ్-ప్రథ-నేను). త్వద్ (నీవు)-మద్ (నేను) - తద్ (ఆ) - యద్ (ఏ) - ఇదమ్ (ఈ) - అదన్ (ఈ)" అనునవి మొదలగు సర్వనామములకును దెల్లువిభక్తుల యోగము లేదు. రేఫాంతములకు : గీర్ (వాక్యము), ధూర్ (భారము), చతుర్ (నాలుగు, చూ-తత్స ౬౯వ సూ) అను రేఫాంతములకును, దశావర సంఖ్యావాచకములగు పంచాన్ మొదలగు వానికినిఁ దెల్లు విభక్తుల యోగము లేదు ఇవెల్ల సమాస పూర్వావయవములై తెల్లన వాదఁబడ నగును. భవద్గుణములు (నీ గుణములు), త్వదాశ్రయము (నీ యాశ్రయము), మత్పుణ్యము (నా పుణ్యము), ధూర్వహము (భారమును వహించునది) మొ. "మహత్తణి-మహత్త+అణి" అని పదచ్ఛేదము (బసవ. ౬వ ఆ- ౭౪౬). 'మహత్తు' (గొప్పది) అనునది వ్యావహారిక శబ్దము. 'మహత్తు' అనునది సంజ్ఞావాచి గ్రాంథికమే 'అణువు మహదాదులకును దా నతిమహత్తు' (ఉ-హరి. ౮వ ఆ-౩౨౨) ఇట్లే 'కిత్తు-టిత్తు-జిత్తు-ముత్తు-ఇత్తు' మున్నగు సంజ్ఞావాచులు గ్రాంథికములే. 2. శతృ ప్రత్యయాంతాదులు : భవత్ (భవన్-భవంతే భవంతః-అగుచున్న), పవత్ (పవన్-పవంతే-పవంతః-వండుచున్న), లసత్ (లసన్-లసంతే-లసంతః-ఓప్పుచున్న - ఇవి వ ర్రమాన శతంత్రములు). ఇవియు సమాస పూర్వావయవములై ప్రయోగింపఁబడును. లసద్రూపము-భవిష్యత్కాలము. ఇందలి 'భవిష్యత్' (భవిష్యన్-భవిష్యంతే-భవిష్యంతః-కానున్న) అనునది భావి శతృ ప్రత్యయాంతము

౨వ వివ : పైని వ్రాసినవి తదీత ప్రత్యయాంతము లగునపుడును దెల్లు విభక్తుల నొందును. ఉదా : చతుర్-చతుష్కము (నాలుగు). పంచా-పంచకము (అయిదు). షడ్-షట్కము (ఆరు). సప్తన్-సప్తకము (ఏడు).

అష్టన్-అష్టకము (ఎనిమిది . నవన్-నవకము (తొమ్మిది). దశన్-దశకము (పది), పంచ-పంచకము (అయిదవది). అదన్-అదసీయము (దీని సంబంధి) మొదలగునవి

ఇది తత్వము పరిచ్ఛేదము

పా ల వ్యా కరణో ధ్యో త ము

అచ్చిక పరిచ్ఛేదము

సంస్కృత సమేతరచయిన యీ భాష యచ్చ యనబడు ౧ (భా-అచ్చి-౧, వ్యా-సం-౧౮౮ I విష).

అచ్చ యనగా నచ్చ తెనుగు. సంస్కృతసమము తప్ప దక్కిన "ప్రాకృత సమము (అగ్ని-సిరి, చూ-సంజ్ఞా ౨౦వ సూ) సంస్కృతభవము (చందురుడు-సంద్రము. చూ-సంజ్ఞా ౨౧వ సూ). ప్రాకృతభవము (లచ్చి-జన్నము-చూ-సంజ్ఞా ౨౧వ సూ), దేశ్యము (మేడ-పాయదా-రైలు, చూ-సంజ్ఞా ౨౨వ సూ)" అనున వెల్ల నాచ్చికములె.

అచ్చిక భాషయందుఁ బారిభాషిక లింగము లేదు.

స్త్రీలింగ సమములును నపుంసకలింగ సమములును నరుదుగఁ బులింగ సమములును నై యుండును ౨ (భా-అచ్చి-౨, వ్యా-సం-౧౮౯ I విష).

శ్రీలింగ సమము లనగాఁ బ్రథమైక వచన లోపాచికము గంచి. ఉదా : తండ్రి-తల్లి-అన్న-చెఱువు-చావు-పూవు* - వదిలె-జేజే-సపలా-ను త్రో మొ. నపుంసక లింగ సమము లనగాఁ బ్రథమైక వచనమున 'ము-మ్ము-ంబు' అను వానిలో నేదేని నిల్చు శబ్దములు. ఉదా : సున్నము-సన్నము-బియ్యము-నెయ్యము (స్నేహము)-పున్నెము-గాము (గ్రహము)-వేము (వేపచెట్టు)-పేము-గీము (గృహము)-ఇసుము మొ. పుంలింగ సమము లనగాఁ బ్రథమైక వచనమున 'డుజ్జు' నిల్చు శబ్దములు. ఉదా : కొమరుడు(కొమర)-చందురుడు(చందుర)-జముడు (యమ, తదృ-జమ)-మరుడు(మర-స్మర-ప్రకృ)-తమ్ముడు (తమ్మ)-అల్లుడు (అల్ల)-బల్లిదుడు (బల్లిద)-మగడు (మగ)-సాలీడు-తేడు (తే) మొ. 'కొమరుడు' మున్నగునవి మహత్తులును, బుంలింగ సమములును గాన 'రాముడు' మున్నగువానికి వలెనె 'ఉత్త-డుజ్జు'లు వచ్చినవి. "ఆచ్చి-ఇవ సూత్రపు" నిషేధముచే 'మగడు' మున్నగువాని కుత్తము లేదు.

కొన్ని శ్రీ సమములు పుంలింగ సమములు నగును. ఉదా : ముదుకడు-ముదుక. గొల్లడు-గొల్ల మొ.

కొన్ని శ్రీ సమములును నపుంసక సమములును నగును. ఉదా : ఏవ-ఏవము. మోస-మోసము మొదలగునవి.

బల్లిదాదులు

బల్లిదాదులు సంస్కృత తుల్యంబులు. ఇవి "తత్స-౧౩వ సూ. ఇవ వివృతి" చొప్పున మహద్విశేషణము లగునపుడు పుంలింగ తుల్యములును, నమ హద్విశేషణము లగునపుడు నపుంసలింగ సమములును, మహతీ విశేషణము లగునపు డాల్చు శబ్దముతో సమసించునవియు (సంధి ౨౬వ సూ) నగును ౩ (బా-ఆచ్చి-౩వ సూ-వ్యా-సం-౧౯౦ I విష).

* అహోబంపత్కాదులు వ్రాసిరట్లు 'చెఱువు' మున్నగునవి 'వు' అను ప్రథమైకవచనము గలవి కావు. అవి శ్రీలింగ సమములు. కావుననే వానికి 'చెఱువు' మున్నగు లుప్త 'వు' వర్ణక రూపాంతరములు లేవు.

సంస్కృత తుల్యత్వాదిదేశమున్నను “శ్రీరామ దేవత బల్లిద” అని కాని, ‘బల్లిదురాలు’ అని కాని కానేరదు. ‘శ్రీరామదేవత బల్లిదుడు’ అనియే యగును. ‘కళత్రము బల్లిదురాలు’ అనియే యగును, గాని “కళత్రము బల్లిదము” అని కాని ‘బల్లిద’ అని కాని కానేరదు.¹ బల్లిదాదులు : బల్లిద (బలిష్ఠ), అక్కజ (అశ్వయ, అధిక), కావల (దుర్మద), బెట్టిద (ఉద్ధత), మిసిమింత (అరిసిన). మొక్కల (ముష్కర), ప్రల్లద (దుష్ట) నెయ్య (మిత్ర), ఒడయ (అధిప) ఇత్యాదులు. వీనిలోఁ గొన్నిటికి నపుంసక సమ రూపములు కన్పట్టవు. ‘మిసి మింతము, ఒడయము’ అను ప్రయోగములు లేవు బల్లిదాదులు సంస్కృత తుల్యము లనుచు ‘బల్లిద’ అని సంబోధన రూపమును ప్రయోగింపరాదు. ‘బల్లి దుడు’ అనియే యనవలయును. “బల్లిమన్ రామున్” అను డుమంత రూప ముండును.

మగాదులు

మహాత్ములగు మగాదులకు నేకార్థకా ద్యమహాత్ములకును ‘దుజ్ఞ’ అగు; ఉత్వంబు గాదు ౪ (బా-అచ్చి-౪: వ్యా-సం-౧౯౧ విష).

మగఁడు-ఒకఁడు (ఒక పురుషుడు) మొ. ఏకార్థకా ద్యమహాత్ములు : ఒకఁడు (ఒకటి)-కత్తఁడు (అశ్వముపేరు)-పులియఁడు (ఒక కుక్క పేరు). మగాదులు : మగ-ఒక-మనుమ-రాయ-పాప (బాబుడు) మున్నగునవి.² ఇది

1 సూరిగారి సంస్కృత తుల్యత్వాదిదేశ మాత్రమున నిట్టి యర్థము లభింపనేరదు. కొన్ని యనర్థములును సంభవించును. కాన వలసిన యర్థము సూత్రమందే చేర్చబడెను.

2 వ్రేఁడు(గొల్లడు)-జేఁడు (రాజు), ‘ఈ’ ప్రత్యయంతములు (సాలీఁడు-సాలెపురుగు), ‘కా’ ప్రత్యయంతములు (విలుకాఁడు) మున్నగువానిని “మగా”దులలోఁ జేర్చనక్కఱలేదు. పులింగ సమత్వముచేతనే వానికి ‘దుజ్ఞ’ లభించును. ఉత్వమునకుఁ బ్రసక్తియే లేదు. కొమ్ము కాఁడు-సాలీఁడు’ మున్నగు నవి పులింగ సమము లయినను మహద్వాచకములు కావు కాన ‘దుజ్ఞ’ ప్రాప్తి క.యి యేకాద్యమహాత్ములలోఁ జేర్చబడెను,

యాకృతి గణము. ఏకార్థకా ద్యమహత్తులు : ఒక (ఒక వస్తువు), కత్తళ (తెల్లని గోరిజయుఁ దోఁ కయుఁ గల నల్లని యశ్వము, శ-ర), కయిర (ఒక యశ్వము పేరు), పులియ (ఒక కుక్క పేరు), కొమ్ముకా(డు)-అడవిపంది. సాలీ(డు)-సాలెపురుగు మొ. ఇదియు నాకృతి గణమే. 'మహత్తులగు' అనుట చేత "మనుమరాలు-పాప (బాలిక)" మున్నగువానికి 'డు' రాదు. 'రాయుడు' అని 'ఉ' త్వమును జేయరాదు. 'కృష్ణరాయుడు' అను రీతిని సమాసమునందుత్వమగును. కాననే 'కృష్ణరాయ' అను సంబోధనము సిద్ధించును.

పగతాదుల బహువచన లకారంబునకు రేఫంబగు :

(బా-ఆచ్చి-ః ; వ్యా-సం-౧౯౨ I విష)

బహువచన 'లు-ల' లకు 'రు-ర' లగునని యర్థము. పగతురు-అల్లురు-నెయ్యురు-కాల్వరు-బలియరు-మార్తురు మొ. ఇది యాకృతి గణము. ఇవి మహత్తులును బుంలింగ సమములును గాన వీనికి 'ఉత్వ-డు' వచ్చును. పగతుడు మొ ఇయ్యది నిత్యవిధిగాన'పగతులు-జగతుండు-అల్లుడు-అల్లుండు మున్నగు రూపములు సోధువులు కావు. "నెయ్యుడు-నెయ్యరు-నెయ్యరాలు-నెయ్యము" అను రూపములు గలవు గాన నీశబ్దము బల్లిదాదులలోనిదియుఁ గా వచ్చును. 'మల్లురు' అనునది సంస్కృత సమము (చూ-తత్స ౩౯వ సూ).

రు-ర-లు-'ండు' అనునవియు వచ్చుట

బహువచన 'లు-ల' లలో 'రు-ర' లును; వానికి ముందు పూర్ణబిందు పూర్వక 'డు' వర్ణంబును గొన్నిట నిత్యముగాను, గొన్నిట వికల్పముగాను నిల్చును ౬ * (వ్యా-సం-౧౯౨ II విష)

* సూరి యిట్లు సూత్రించి దీనిని నిత్యవిధిగాఁ దలంచెను. "గండండు-మిండండు" అని మాత్ర ముదాహరించెను. "మిండలయ్యెడన్" (కవిక), సీ. నలకూబరాదులు ననువు మిండలు(కాశీ; గాణ-ఆచ్చి-౬వ పద్య-౨౩౯వ. కారి).

ఒకరు-ఒకండురు ఉల్లేపము - ఒకండు పదురు-పండురు - పండు. వారు-వాండురు-వాండు. ఇట్టివి వైకల్పిక స్థలములు. నిత్యః ఎనమండురు - ఎనమండు. తొమ్మండురు - తొమ్మండు. అహోబలపత్నాదులు 'ఎల్లండు-అల్లండు' అని యువాహరించిరి. ఇవి నిరాధారములు. 'ఎల్లరు నంత మేలుకొని' (రామా-౨ వ ఆ ౧౦౭). 'అల్లరు' పగతాదులలోనిది.

విలుకాండురు - విలుకాండు - విలుకాటు

'కా' ప్రత్యయంబు మీది బహువచన 'ల' కారంబునకు లఘులఘు రేఫంబులును, లఘురేఫంబునకు ముందు పూర్ణబిందుపూర్వక 'డు' వర్ణంబు నగు ౭ * (బా-ఆచ్చి-౭, వ్యా-సం-౧౯౪ విష.)

విలుకాండురు - ఉల్లేపము - విలుకాండు (ఆచ్చి-౧౨ వ సూ)- విలు కాటు. వేడుకకాండురు - వేడుకకాండు - వేడుకకాటు. "నిత్యం బులౌ రురౌ స్యాతా ముల్లోపో బహుతా డుజామ్" అని యిట్లధర్వణాచార్యుడు 'డుజ్ఞ' నే విధించెను. కం. ఆదేశుచారంకిచ్చు... వేడుక కాండురకు నిచ్చు...(విక్ర-౨ వ ఆ). ఇట్టి యెడల ప్రౌఢవ్యాకర్త 'వేడుక కాండురకు' (అపశబ్దము, ప్రౌఢ-శబ్ద ౪౮) అను రూపము నంగీకరించి సుసర్థించెను. 'వేడుకకాండురు', 'వేడుకకాండురకు' అపశబ్దములు. అహోబలపతి "అపి సంయుక్త సమాప్తో భూయోఽనే 'లు'ః ప్రచ్యుత్యతే నాహ్నామ్" అను చింతామణి సూత్రములోని 'లు' అనునది 'రు' అనువాని కుపలక్షణ మనుచు(చూ. ఆచ్చి-౧౭ వ సూ) 'రు' అను పునరుక్త బహువచనమును సాధించెను. ముఖ్యార్థ బాధ లేనిదే (మహాకవి ప్రయోగరూప) లక్షణకుఁ బ్రసక్తి యేమున్నది? ప్రామాణికలు పునరుక్త బహు వచన 'లు' ప్రత్యయమును వచించిరి. కాని యట్టి 'రు' ప్రత్యయము నెవ్వరును జెప్పలేదు.

* సూరి పూర్ణబిందు పూర్వక 'డ' కారంబు నిట్లు విధించుచు "అండురు అసాధువు, 'అండురు' సాధువు" అని తలంచెను. "విలుకాండురు అసాధువు, విలుకాండురు సాధువు" అని తలంచెను. ఇది సరికాదు (చూ-ఆచ్చి-౧౧).

తే! శబ్దపు బహువచనమునకు ముందు డుజ్జగు ౮ (బా-ఆచ్చిక-సూ; వ్యా-సం-౧౯౫ వి). తేడులు (తత్స-౧౯. ఖండము మాత్రము). ఉల్లోపము (ఆచ్చి ౧౨ వ సూ) తేండ్లు (ఆచ్చి ౧౫ వ సూ)

కూఁతులు - కూఁతురులు

కూఁతు శబ్దమున కేకవచన బహువచనములు పరమగునపుడు² 'రు' వర్ణ కము వైకల్పికముగ నగు. ప్రథమేత రైకవచన పరకత్వమున రు వర్ణోత్ప మిత్వమొందును ౯ (బా-ఆచ్చి ౯; వ్యా-సం-౧౯౨ విష; ౧౯౬-౧౯౬ I విష.)'

కూఁతు-కూఁతురు. కూఁతులు-కూఁతురులు - కూఁతుళ్ళు. కూఁతును- కూఁతురిని మొ.

౧ వ వివ : "ఏకత్వే చ భవేద్వారు । స్తథా తౌ చ భవేత్ కృద్విత్ (వ్యా-సం-౧౯౨-౧౯౬ విష.), "తయో శృసాదౌ రేమాత్ర ఉదతోః ప్రాయ శోఽత్ర ఇత్" (వ్యా-సం-౧౯౬ విష) అని యధర్వణాచార్యులు వచించిరి. "పరగః గూఁతురు శబ్దంబుపై రుకార మొక్క పలుకునఁ బెనైన నుండుఁ బాయుఁ । బెక్కు పలుకులపై నైనఁ దక్కిపోవు." (కావ్యాలం ౯ వ ఉల్లా. ౧౧౧వ ప).

౨ వ వివ : ప్రయోగ : నాకూఁతురి నదె (ఉ. హరి. ౫ వ ఆ ౨౧౭). కూ । తురి దెలువంపుతేని (బహుళా-౧ వ ఆ ౮). ప్రథమా బహువచనమున 'రు' వచ్చుట కధర్వణుడె యంగీకరించెను. కవులు ద్వితీయాది బహువచనము

1. తే ప్రభృతులనుటకు (సూరి) మఱొక్క-శబ్దము నేని యుదాహరింప లేదు.

2. సూరి సూత్రమును, వివరణమును బ్రయోగవిరుద్ధము లగుటచే వానిని విడిచి యథా ప్రయోగముగ రచింపఁబడెను.

లందును బ్రయోగించిరి. కూతురులన్ (రామాభ్యు-౪ వ ఆ-౯౬ వ ప-సూ-రా-సి). రావకూతురుల గారికి (చంపూ-౨-౨ వ ఆ. ఆం-భా-౨-౨ ప్రయోగ విశేష ప్రక. ౧౮ వ సూ). 'కూతురులు' శబ్దమునుండి 'కూతుర్లు-కూతుళ్ళు' అని యేర్పడుట వింతకాదు.

౩ వ వివ : ప్రాణివాచకము లౌప విభక్తికములు కానేరవు. కావున 'కూతురిచే' అనుచోటి 'ఇ'త్వ మౌప విభక్తిక సంబంధి కాదు. తృతీయాసప్త మ్యేకవచనములందు 'కూతురన్' అనుప్రయోగమును లేదు (చూ-ఆచ్ఛి-౧౧వ; ౭౧-౮౦ సూ). ¹

'పగలు-చూపలు' శబ్దములందు బహువచన 'ల' కారమునకు నిత్యముగా 'అ' కార మాదేశ మగును ౧౦(బా-ఆచ్ఛి-౧౦వ సూ; వ్యా-సం-౧౯౭ విష). ²

పగలు (పగవారు)-పగఱను. చూపలు (చూచువారు)-చూపఱను(చూపరి అందమైనవాడు).

౧ వ వివ : కం. కఱకంట వరము నాకుఁ బ | గఱఁ బరిమార్చు(సౌ ప్రి-౧ వ ఆ-౧౨౦). కం. పఱపెడు వారిమ్ములు చూ | పఱను (కర్ణ-౩ వా ఆ-౨౭౮). కం. కొఱవియుఁ గొఱవియు...చూ పఱు (భీష్మ-౧వ ఆ-౨౮౮). "చూపఱలు చూడ్కి" (కళా-౩వ ఆ-౭౬) అనియు నగపడుచున్నది (చూ-ఆచ్ఛి-౧౭ వ సూ).

'అంధురు' అపశబ్దము - 'అంధురు' సుశబ్దము

అల్పాదుల బహువచన లకారంబునకు రేఫంబును ముందఱి 'లు' వర్ణంబు

1. సూరి యీ 'ఇ' త్వమును సంగ్రహింపనే లేదు.

2. సూరి 'పగలు-చూపలు' శబ్దములను వచింపలేదు. ఆతఁడు సూత్రిం చిన 'చైపులు' శబ్దమునకు మహాకవి ప్రయోగము లేదు.

నకు బిందుపూర్వ 'డు' * వర్ణంబు నగు ద్వితీయాద్యేకవచన పరకత్వమున వీని తుది 'ఉ' కార్థము 'ఇ' కార మగును ౧౧ (బా-ఆచ్చి-౧౧; వ్యా-సం-౧౯౮ I వి).

అందురు (ఉల్లోప-ఆచ్చి ౧౨వ సూ)-అండు. అందురను-అంద్రను-అలిని అల్పాదులు: అలు - చెల్లెలు - కోడలు - మఱిందలు - ఇవి యాల్పాదులు.

అల్పాదులు ప్రాణివాచకములు గాన వీనిలోని 'ఇ'త్వ మౌపవిభక్తిక సంబంధి కాదు (చూ-ఆచ్చి ౭౧వ సూ). 'అలన్' అని తృతీయా సప్త మేకవచన ప్రయోగమును లేదు (ఆచ్చి. ౮౦వ సూ, చూ-ఆచ్చి-౯౪వ సూ). ఆ. వె. ఏను బుంవ్యక్తులకు నాలితనముతో (రాఘ-౨ వ ఆ ౮౩). అలితనము-భార్యత్వము-భార్యతా. నాలితనము-కొంచెపుండనము-రామాయ. ఉ. కొంకకతోడఁబుట్టువులు కూరిమి చెల్లెలి కిచ్చి రిద్దఱున్ (శృం-నై-౭వ ఆ-౧౧) క. ఏలిన వానిని దైవము నాలిని (ఉద్యో ౨వ ఆ ౩౩వ ప). దీనిని సూరి సంగ్రహింపనే లేదు.

* సూరి 'అందురు' అను రూపమును సాధింపనే లేదు. 'అందురు' అనునది తాళపత్ర మాత్రికలలో నున్నది. "సలలో ర్పిండుయుతో డు ర్వా బుల యో... నిత్యం దారాదేశ్య స్యా త్లో ధ్ల లయో రురౌ చ త త స్థః" అని 'డు' వర్ణమే చింతామణిలో విధింపఁబడెను. సూరి 'డ'కారమును విధించుట నిర్మూలము. కం. 'ఇక్కురువరు నాండురలో' అను రీతిగల యీ ప్రయోగములను 'ఇక్కురు వరు నాండ్రురలో' అను నపశబ్దముతో నింపి యీ పక్షమువారు సమర్థించుచున్నారు (చూ-ఆచ్చి-౧౩వ సూ). "అపి సంయుక్త సమాప్తో భూయోఽనే నై లుః ప్రదృశ్యతే నామ్నామ్" అని పునరుక్త బహువచనము 'లు' అనునదే కాని 'రు' కాదు. అపశోబనపతి 'రు' అనుదానికి 'లు' ఉపాక్షణ మనుట సరికాదు. కవి ప్రయోగరూపముఖ్యార్థబాధ లేనిదే లక్షణాప్రసక్తియే లేదు. మణియు "అపి సంయుక్త సమాప్తో భూయోఽనే నై లుః ప్రదృశ్యతే నామ్నామ్" అను చొప్పున "అండ్రురలో" మున్నగువానియందు సంయుక్తసమాప్తత యెట్లు కుదురును ? భూయ శృబ్ధి ప్రయోజన మేమి ?

‘కు’ తప్పు - ‘లు’ సాధువు

బహువచనము పరంబగునపుడు ‘డ-ల-ట-ర’ ల ‘ఉ’ త్త్యంబునకు లోపంబు బహుళంబుగ నగు ౧౨ (బా-అచ్చి-౧౨; వ్యా-సం-౧౯౯ I II విష).

గుండ్లు-గుండులు. గిండ్లు - గిండులు, కాల్లు (కాళ్ళు)-కాలులు. ¹ మొసల్లు (ళ్ళు)-మొసలులు (అచ్చి-౧౪వ సూ), గొంట్లు-గొంటులు. భుంట్లు-తుంటులు. గోర్లు-గోరులు. సీవిర్లు-సీవిరులు (వింజామరలు). బహుళ గ్రహణ ముదేత పిల్లులు, పులు లిక్కాదులందు లోపంబు లేదు. ²

సూరి యీ విధి తత్సమములందును వర్తిల్లు ననుట పొరపాటు ³

1. ‘కాళ్ళు’ మున్నగు రీతి నప్రభవముగా నిట్లు ద్రావిడ ‘శ’ కారము వాడుక తెక్కినది. ఇట్టియొకటి ‘కాల్లు’ అని యలఘు లకారము యుండవలయును. దంత్యమగు లకారముయొక్క యలఘాచ్చారణము ద్రావిడ శకారమునకుఁ గొంత సన్నిహితమగుటచే నది వాడుక తెక్కినది. అలఘు లకార లిపి ‘ల’ అను నది. “దన్త్య-చక్షౌ గుర్తురలౌ చ భిస్తుయుతౌ” (ఆం-చిం-వ్యా-సం-౨౯౯ II విష). సూరి యీ సందర్భమున నెల్ల ‘శ’ అని (చూ-అచ్చి-౧౪) వ్రాయును.

2. సూరి ‘పిల్లులు’ అను దానితో పాటు ‘విల్లులు’ అనియు వ్రాసెను. ఇది సరికాదు. పిల్లు(ళ్ళు) అని యుండనగును. “సలోలోళ్ళ” అని లవర్ణ సహిత ‘లు’ వర్ణమునకు నుల్లోపమును జింతామణి విధించుచున్నది. ఈ చింతామణి సూత్రమునకు ‘అంబగ్గాచి’ అనునది లక్ష్యమని యహోబలపతి వ్రాయుట పొరపాటు. ‘పిల్లు (ళ్ళు)’-‘ముల్లు (ళ్ళు)’ అను రీతివే లక్ష్యములు.

3. సూరి ‘కోట్లు’ మున్నగు తత్సమములందును వర్తిల్లునని వ్రాయుట సరికాదు. “సుర పితృ కోట్లుం పూర్వా...” అను పాఠము సరికాదు. “సుర పితృకోటులు పూర్వా...” (కాంతి ౨౪ ఆ ౨౫) అనునది కవి ప్రయుక్త మనందగును. సూరి వాసిన ‘పిప్పళ్ళు’ అనునది వ్యావహారికము. ‘దృష్ట్లు’ అను దానిని ముద్రణ సంస్కరణ భారతమున నింపిరి అట్టియొక ‘దృష్టి’ అని మాత్రమే గ్రహింపవలయును.

౧వ వివ : ద్విరుక్త 'డ ల ట' లందును సీ 'డి' ల్లోపము గల్గును. కాని హారంతర సంయుక్తమగు ద్విత్వములో నొకటి లోపించును. ఉదా : తెడ్డు-తెడ్డులు (తెడ్డు)-తెడ్డు చెట్టు-చెట్టులు (చెట్టు)-చెట్టు. విల్లు - విల్లులు (విల్లు)-విల్లు(ళ్ళు)-విండులు-విండ్లు (ఆచ్చి ౧౬వ సూ).ముల్లు-ముల్లులు-(ముల్లు, క్కు)ముల్లు (క్కు). ముండులు-ముండ్లు (ఆచ్చి-౧౬వ సూ).

౨ వ వివ : సూత్రమునందలి 'ర' అనునది కొన్ని యలఘు లకారము లకును నుపలక్షణము. ఉదా : నూలు-నూలులు-నూర్లు. ఏలు-ఏలులు-ఏర్లు, సీ. అలయ నాది ప్రవాహములైన యేర్ల వంకలు దిద్దుచే వివేకంబు కలిమి (నరస-౫వ ఆ ౧౭౩).

'త్రాకులు' మున్నగునవి యపశబ్దములు

ఐహవచన శ్లిష్టమగునపుడే (ఉల్లోపముచేత) రేఫమునకుఁ గొన్ని యేకం సంఘ లకారాదేశ మగును ౧౩ (ఖా-ఆచ్చి--౧౩, వ్యా-సం-౨౦౦ వి) *

* సూరి "ఐహవచనము పరమగునపు డసంయుక్తంబులయి యుదంతంబులయిన 'డ-ల-ర'ల కలఘు లకారంబు ఐహవశంబుగా నగు" (ఖా-ఆచ్చి-౧౩వ సూ) అని సూత్రించి "త్రాకులు-మొగికులు-ఊకులు" మున్నగువాని నుదాహరించెను. 'ళ' అను ద్రావిడ లకార మెట్లును తప్పే; 'ల' అని వ్రాయవలెను. అది యట్లుండఁగా-- "త్రాలు(కు)లు-మొగిలు(కు)లు = ఊలు(కు)లు" అను రూపములును నిర్మాణములు. అట్టి చోటుల సంఘ'ల'కారమును నిర్వహించు ప్రామాణిక (ప్రాసాది గత) ప్రయోగము లేదు. అట్టి యలఘు లకారమును ప్రామాణిక వైయాకరణు లెవ్వరును సాధింపలేదు. మీఁదు మిక్కిలి నన్నయ సూత్ర మిందులకు విపరీతము. ఐహవచన లకార సంయుక్త రేఫమునకె నన్నయ యలఘు లకారము నాదేశించెను. అధర్వణుడును నుత్పల్లోపమందే యలఘు లకారము వదించెను (వ్యా-సం-౧౯౯ విష).

ఊర్లు, -ఊర్లు-గోర్లు, గోర్లు

ఊరులు-ఊర్లు-ఊర్లు (ళ్ళు). గోరులు-గోర్లు-గోర్లు(ళ్ళు)*. కొన్ని యెడల ననుటచేత “తేరులు-తేర్లు;రెండుసారులు-రెండుసార్లు” మున్నగు చోటు లందు నలఘు లకారాదేశము లేదు.

౧ వ వివ : మఱికొన్ని యలఘు లకారాదేశ స్థలములు: పేర్లు-పేర్లు(ళ్ళు) పండిర్లు-పండిల్లు (ళ్ళు), వెదుర్లు-వెదుల్లు (ళ్ళు). మఱి కొన్ని యలఘు లకారా దేశము రాని స్థలములు : దారు-దార్లు (మార్గములు). ఆఱు-ఆర్లు. నూఱు-నూర్లు. ఏఱు-ఏర్లు.

౨ వ వివ : ‘ఏళ్ళ నీళ్ళను నొండె’, “వేస్లిళ్ళనొండె” అను పాఠము సరికాదు. ‘ఏర్ల నీల్ల(ళ్ళ)ను నొండె వేస్లిర్ల నొండె’ (మార్కం. ౩వ ఆ) ప్రౌఢ-సంధి. ౧౫ వ సూ) అని కవి ప్రయత్నపాఠము.

లొదేశము

బహు వచన శ్రిష్టంబులైన ‘డ’ కార ‘ల’ కారంబుల కలఘు లకారంబు నిత్యంబుగ నగును. అలఘు లకార పూర్వక(అవ్యవహిత పూర్వక, సంయుక్త) లఘు లకార మలఘు లకారంబగు ౧౪ (వ్యా-సం-౨౦౧ విష. ఖా-ఆచ్చి ౧౪వ సూ).

త్రాడులు (త్రాడ్లు)-త్రాల్లు (ళ్ళు). కాలులు-కాల్లు (ళ్ళు). అద్వీరుక్తం బులనుటచేత “తెడ్డు-త్రుడ్డు-తెల్లు-కల్లు (మద్యము) మున్నగు శబ్దంబులందు దట్లు లొదేశము గల్గదు.

* సూరి చింతామణి సాధించిన (‘రోల్’ వ్యా-సం-౧౯౯ వి) నీల్లు (ళ్ళు), ఊర్లు(ళ్ళు) మున్నగు రూపములను సాధింపకుండుటయు, జింతా మణి సమ్మతముల కాపట్టియు, బ్రయోగ ప్రామాణ్యమేని లేనట్టియు ‘నీళ్ళు-ఊళ్ళు’ మున్నగు వానిని సాధించుటయు వింతగా నున్నది.

౧ వ వివ : నన్నయ కాలమున 'గుడి-గుడులు-గుడ్డు' అనునవి సాధువులుగా నుండెడివి. గుడ్డు-గుడ్లు (శుభ) అను లాదేశము దిక్కు-యజ్ఞ నాటికిఁ గాలక్రమమునఁ గల్గెను, 'కాలు-కాలులు-కాలు' (శుభ) మున్నగు చోట్ల 'లా'దేశమే పల్కఁబడెడిది. ఇదట యీ యలఘాచ్చారణమునకు వేరుగ విధి యనావశ్యకము. గోళ-గరళాదిశబ్దములందు వలెనే యలఘాచ్చారణము లోక ప్రసిద్ధమే. కాననే చింతామణిలో 'రోళ' అని రేఫకు మాత్రమే లాదేశము విధింపఁబడెను (వ్యా-స్తం-౧౯౯-విష్ణు, ౭౩౬వ పుట.).

౨ వ వివ : తెలుఁగున స్థిరపరక పూర్ణ ముండినేరదు గాన (సంజ్ఞా ౧౬వ సూ) ఏ-డ్లు-పూండ్లు (అనేకములు) మున్నగు స్థలములందుఁ బ్రకృత సూత్రము చొప్పున నలఘు లకారాదేశము రానేరదు. ఈ న్యాయముచేతనే మూల్లు (శుభ), పల్లు (శుభ, ఫలములు), బల్లు (శుభ, శక్తిములు) మున్నగునవి యసాధ్యువులు. న్యాయవోర్తిక మాత్రములు. 'మూండ్లు-పూండ్లు-బండ్లు' అనునవి గ్రాంథిక రూపములు, సాధువులు. తే. గీ. 'విల్లు పట్టిన పమకేచు నాల్ల (శుభ) లోన" (కాళ ౩వ ఆ. 'శ. ర.') అను కవి ప్రయోగ ముండుటచేత "నాల్లు" (శుభ) అను దాని కర్వాచీనముగ నిపాత న్యాయమున సాధుత్వము నంగీకరింప నగును. "నాడులు-నాండ్లు" అనునవి సాధువు లనుట నిర్వివాదమే

ఎడ్లు-వడ్లు-తేంట్లు-అనంట్లు-తీండించు

౩ వ వివ : తే. గీ. దుత్వ ముల్లు నెద్దనకు వరికి । నెడ్లు వడ్లును నాఁజను. (కావ్యాలం. ౯వ ఉల్లా ౯౦వ ప) "గీ కడఁక నెద్దను దఱిమి ... (అను ౪వ ఆ-౩౧౮). కం. రెన్నెల్లలోన నాకున్ । ... (భాస్కర-సుందర-౨౦౪వ పద్య, సూ-రా-ని)" అను ప్రమాణములను బట్టి 'ఎడ్లు (ఎడ్లులు), వడ్లు (దాన్యము), నెల్లు (నెలలు)" అనునవి సాధువు లనఁదగును.* "సీ. నట్టింట దేవల్ల (శుభ) పెద్దఁ బెట్టిన తిన్నె" (కుక. ౩వ ఆ. ౫౦వ ప. సూ-రా-ని). అను చొప్పున "దేవరలు-దేవల్లు (శుభ)" అనియు సాధువు లనఁదగును.

* "ఎడ్లు-వడ్లు-నెల్లు-దేవల్లు (శుభ)" అను వానిని సూరి ప్రభృతులు సాధింపలేదు.

సమాన పదమునందు సంయోగము పరంబగు నపు డెల్లవో ఖండము
వృత్తం బూర్తం బగు గతి (బా-ఆచ్చి-౧౩, వ్యా-సం ౨౦౨ I వి). సమాన
పదము - అభిరూపము.

అనఁటులు-అనంట్లు. పనఁటులు-పనంట్లు (కుండలు). గోఁటులు-గోంట్లు
(ఓయ్యారములు). తేఁటులు-తేంట్లు (తుమ్మెదలు). ఏఁడులు-ఏండ్లు (వత్సరములు).
కాఁడులు-కాండ్లు (నాగలి మున్నగువాని యుగములు).

౧ వ వివ : పయిరితిని బహువచన పరకత్వమున నీ విధి యవ్యభి
చరితమే యైనను దద్దిన్నస్థలములందు బహుళముగా ననఁగా యథాప్రయోగ
ముగ నెన్నఁదగును. ఉదా : తీఁడిరించు-తీండ్రించు. మాఁడుచు-మాడ్చు (ఇది
విందులోపము). స్థిరపరకత్వ రూపాంతర మందును బింధువు లోపించుట గలదు.
ఉదా : వేసఁగి-వేసవి. పోఁడిమి-పోణిమి మొ.

ఔపవిభక్తిక లివర్ణ సల లువర్ణాంత శబ్దములు

ఔపవిభక్తికంబుల (ఆచ్చి-౩౦-౩౧వ సూ; టి-౦టి) లివర్ణ-సల లువ
ర్ణంబులకు బహువచనంబు పరంబగు నపుడు పూర్ణబిందు పూర్వక డువర్ణంబు
బహుళముగా నగు గతి (బా-ఆచ్చి-౧౬వ సూ. వ్యా-సం-౨౦౩ I, II విష).

లివర్ణ : కొడవలి-కొడవండులు. ఉల్లోపము (ఆచ్చి-౧౨వ సూ) - కొడ
వండ్లు. పక్షంబునం దలఘు లకారంబు : కొడవల్లు (శ్చు)- కొడవలులు (చూ-
ఆచ్చి ౧౪వ సూ). రోఁతలి ప్రభృతలకును నిద్రె ద్వివిధ రూపంబుల నెఱుంగునది.
'కొడవలి' శబ్దము భారతకాలమున కనౌపవిభక్తికమే యయ్య నర్వాచీనముగా
నౌపవిభక్తిక మయ్యెను. "ఒలయు వైరాగ్య మను కొడవలిక కాని" (శాంతి-
౪వ ఆ-౧౯౨వ ప). "కొడవలి గోయు నురవడి (వరాహ-౧౨వ ౨-౨౩)".

సలలు వర్ణ ఇల్లు-ఇండులు-ఉల్లోపము (ఆచ్చి ౧౨వ సూ)- ఇండ్లు-ఇల్లులు పక్షంబున-ఇల్లు (శ్చ ఇంటికి-బౌప) ఇట్లు “కల్లు (త్రాము) - పల్లు (దంత)-ముల్లు-విల్లు” మున్నగు శబ్దంబులకును ద్వివిధ రూపంబులను గ్రహింపవలెను. ¹ “కల్లు (మద్యము), పల్లు (పల్లము)” మున్నగువి యకౌప విభక్తి కములు గాన వాని కీ సూత్రము వర్తింపదు

బహుళ గ్రహణముచేత ‘పెండిలి’ మున్నగు వానియందును నీ కార్యము చూపట్టుచున్నది. ఉదా : పెండిలి-పెండిండులు; ఉల్లోపము-పెండిండ్లు, “ద్విపద-పెండిండ్ల నోములఁ జేరంటములను । బండుగు దినముల ... (బసవ-౩వ ఆ-౩౨౬వ ప).

ఒకా నొకదో నామంబు ‘లు’ ప్రత్యయాంత తుల్యంబయి ² ‘లు’ ప్రత్యయంబు నెనయు ౧౭ (బౌ-ఆచ్చి-౧౭వ; వ్యా-సం ౨౦౪ I విష).

1. ఈ సూత్రపు వివరణమున సూ ³ ‘ఇల్లు’ ప్రభృతి సల లుసర్థంబులకు బిందువూర్వక డు వర్ణము రానిపక్షము ఆచ్చి-౧౨-౧౩వ సూత్రముల చొప్పున ఉల్లోపము-అలము లకారాదేశమును సుదాహరింపలేదు బహుళ విధానఫలముగా నట్లు చేసినేమో ? “సలో లో శ్చ” అను చింతామణి చొప్పున “ఉల్లోపము” రాగా ‘ముల్లు’ అని ‘కాల్లు’ అను దానివలెనె యేర్పడును లకారాలఘాచ్చారణము లోక ప్రసిద్ధినిబట్టి సిద్ధించును కాల్లు (శ్చ) అను దానివలెనె (చూ-౧౨వ సూత్రము-ఉదాహరణలు) ముల్లు (శ్చ) అనియును సిద్ధించును.

2. సూరి “సంక్లిష్ట బహువచనాంత తుల్యంబయి” అని సూత్రించి “కొడవండ్లులు-కొడవళ్ళులు-కొడవండ్లులన్-కొడవళ్ళులన్” అని యుదాహరించెను. చింతామణి సూత్రమును బ్రయోగములను బట్టి ద్విరుక్త ‘లు’ ప్రత్యయమే నిర్వచయెనుగాని ‘దల’ సంయోగముండరాదు. ‘లుః’ ప్రద్యేశ్యతే అనుట చేత ‘లన్’ అను ద్విత్వీయ నిర్వరాదు. భారతకాలమునాటికి ‘కొడవలి’ శబ్దమౌప విభక్తికమే కాదు గాన “కొడవండ్లు” అను రూపము భారత ప్రయోగములలో నుండనేరదు (ఆచ్చిక ౧౬వ సూ. చూ)

సిల్లు(ళ్ళు)లు. మొసల్లులు(ళ్ళు)లు - ఇట్లు ప్రయోగ దృష్టంబులు గ్రాహ్యంబులు. "అపి సంయుక్త సమాప్తో ధూయోఽ నే యః ప్రదృశ్యతే నామ్నామ్" అనుచు 'లు' పత్యయ మాత్రమే మరల నిల్చునని చెప్పబడుట చేతను (చింతామణి యందు), బ్రయోగములందు 'లు' అనునది మాత్రమే మరల నిల్చుట కస్పష్టమగుచుండటచేతను 'సిల్లు(ళ్ళు)లన్' మున్నగునవి సాధువులు కానేరవు.

౧ వ వివ : ప్రౌఢ వ్యాకరణములో నహోబలపండితీయము చొప్పున "కోదండ్రురయందు" (ప్రౌఢ-శబ్ద-౪౮వ సూ), మున్నగునవి యుదాహరింపఁ బడుట కేవలము పౌరపాట్లు 'రు-ర'లు పునరుక్త బహువచనములగుట నిరాధారము. ప్రయోగ బాధ లేనపుడు లక్షణకుఁ బ్రసక్తియే యుండదు గాన 'యః' "ప్రదృశ్యతే" అను 'లు' వర్ణకము 'రు' వర్ణకమున కుపలక్షణము కానేరదు. అచట తాళపత్ర మాతృకలచొప్పున "కోదండ్రుర యందు" మున్నగు పాఠములు కవి ప్రయుక్తములయి యుండును (చూ-ఆచ్చి-౧౧వ సూ)గానఁ బ్రయోగ బాధ లేదు. "కోదండ్రురు-కోదండ్రుర యందు" మున్నగునవి యవశబ్దములు "రథోః దారులగుచు నెనమండురు" (ద్రోణ-౩వ ఆ ౨౧౬). 'ఎనమండ్రురు' అప పాఠము.

౨ వ వివ : ప్రయోగ : మొసల్లు(ళ్ళు)లు లోఁగొనున్ (ఆది-౮వ ఆ-౧౪౮), సి. నీతనూభవులు కన్నీల్లు(ళ్ళు)లు డొరగ (ద్రోణ ౪వ ఆ-౩౩౩), ఊల్లు(ళ్ళు) లిట్లమర (హరి-పూ-౫వ ఆ-౩వ ప).

కలన్యాదుల బహుత్వమందలి "కుజ్జు"

కలన్యాదుల 'ను' వర్ణకంబునకు బహువచనము * పరంబగునపుడు 'కు' జ్జగు ౧౮ (బా-ఆచ్చి ౧౮వ సూ; వ్యా-సం-౨౦౫ I విష.).

* సూరి యేకవచన పరకత్వమున 'కుజ్జు' వికల్పముగా నగునని సూత్రించెను. ఇందులకు మహాకవి ప్రయోగ ప్రామాణ్యము లేదు చింతామణి విరుద్ధము. ఆంధ్రభాషార్థవ (క్రి. శ. ౧౭౫౦, కోశమున మాత్ర మేకవచనమున 'కుజ్జు' గలదు (సూ-రా-ని, శ-ర).

కలకులు-కలంకులు. కలన్వాదులు : కలను (కళ్ళము, యుద్ధభూమి), కలను (పార్శ్వము), కొలను (బీడునేల), కొలను, గవను (ద్వారము), నెలను (మర్మస్థానము), వరను (చిక్కు), వలను (దిక్కు, ఉపాయము, కుడిప్రక్క), మ్రాను. ఇది పరితగణవి. కలన్వాదు లౌపవిభక్తికములు. 'ఇ' అనునది విభక్తులకు ముందు నిల్చును. ఉ. మ్రానను జాతనుం గలదె మాంసము అను-౨వ ఆ-౨౯౪వ ప).

౧ వ వివ : ఇది తమిళ 'కళ్-కు-లు' ప్రత్యయ వికృతి యనియు నేకవచనపు 'కుజ్జ' ప్రాచీన ద్రావిడభాషలో గలదనియు డా. కార్లు వెల్లుల్ గారి ననుసరించి శ్రీ కోరాడ రామకృష్ణయ్య పంతులుగారు, M. A. వ్రాయుట సత్య విదూరము (ద్రా. పరి ౭౮ I విష).

౨ వ వివ : కొంద అర్వాచీరులు బహుత్వమందును 'కుజ్జ' నుజ్జగించుట గలదు. ఉదా : నూలులు వేలు మ్రోయగ వసుల్ ఏడి వెచ్చడి (రామాభ్యు-౯వ ఆ-౬౯-నూ-రా-ని), ముసలిమార్ గా (శ్లేషమహితము ౬ను-౧౮ ఆ-౪౩వ ప).

అట్లు రేను గోను శబ్దముల 'ను' వర్తంబునకు బహుత్వమున 'గు'జ్జగు ౧౯ (బా-ఆచ్చి-౧౯; వ్యా-సం-౨౦౬ వి).

రేగులు-గోగులు (రేను-బదరి - గోను-జనుము). దీని కేకత్వమందలి పాక్షిక 'గుజ్జ'న కంద్రభాషార్థవ మాత్రమే యాధారము. 'గోగునార' మున్నగునవి యేకత్వ గుజ్జ సాధకము లనరాదు. "గోగులయొక్క + నార = గోగునార. రేగులయొక్క + మ్రాను = రేగుమ్రాను" అని విగ్రహము నెన్నగనగు. 'వేల్పుటావు-వేల్పుమ్రాను' మున్నగునవి లేవా? (వేల్పులయొక్క + మ్రాను).

చేలు-పేలు-మీలు

బహువచనంబు పరంబగునపుడు 'చేను-పేను-మీను' శబ్దంబుల 'ను' వర్తంబు లోపించు ౨౦ (బా-ఆచ్చి-౨౦; వ్యా-సం-౨౦౩ I విష).

చేను-చేలు పేను-పేలు. మీను,మీలు (చేపలు). 'చేను-పేను-మీను' శబ్దములకే యుటచేత, గొనులు (పడుములు)-వీనులు (చెవులు)-మేనులు (శరీరములు) మున్నగునవి యందలి 'ను' వర్ణము లోపింపనేరదు.

౧ వ వివ : అచ్చి ౨౪వ సూత్రము చొప్పున నీ చేన్యాది 'చు' వర్ణాంతముల తుది 'ఉ' కారము పాక్షికముగా లోపించును. మీన్పొలవల్పు (ఆది ౩ వ ఆ-౪౦), చేన్మేసిన (ఉ-హరి-౫వ ఆ ౪౨), "గండు మీనులన్ (కవిక-౨వ ఆ ౨౦) అను నపపాతము నంగీకరించి మీను శబ్ద 'ను' వర్ణలోపము పాక్షికమనరాదు. అచట 'గండుమీనున్' అని కవి ప్రయత్నమై యుండును.

౨ వ వివ : 'పేను-మీను' శబ్దములు ప్రాణివాచకములు గాన నౌప విభక్తికములు కానేరవు. 'చేను' శబ్ద మాపవిభక్తికమే! సీ. చేనఁ బండిన విత్తు చేసికె (నన్ని-కు-౧వ ఆ-౪౯).

యి వర్ణాంత శబ్దముల రూపభేదములు

బహువచనము పరంబగునపుడు 1. 'రేయి' ప్రభృతుల 'యి' వర్ణంబు లోపించును 2. రాయి శబ్దపు 'యి' వర్ణమునకు లోపముగాని 'లు-తి' అను వానిలో నేదేని యాదేశమగుటగాని సంభవించును. 3. 'గోయి' ప్రభృతుల తుది 'యి' వర్ణమునకు "తి" వర్ణాదేశము నిత్యముగా నగును (ఏకత్వమున నౌప విభక్తిక 'తి' వర్ణము వ్యక్తమాణ మగును. అచ్చి-౨౦వ సూ). 4 దోయి శబ్దము తుది 'యి' వర్ణమునకు లోపము వైకల్పికము ౨౧ (బా-అచ్చి-౨౧వ సూ. వ్యా-సం-౨౦౮-౨౦౯ I విష).

* సూరి యిట్లు సూత్రింపనే లేదు. ఇతఁడు 'గోతులు (గోయి)' మున్నగువాని నౌపవిభక్తిక ప్రకరణమున సాధించుట సరికాదు. ఔపవిభక్తిక బహువచన విషయమే కాదు. 'గోతిచేత' మున్నగు వీని యేకవచనపు 'తి' వర్ణ మాపవిభక్తికము. కావుననే యధర్వణాచార్యుఁడు "క్వచిత్త్వాదేశ ఏవ స్యాత్" అని బహువచనపు 'తి' వర్ణాదేశమును వేరుగ విధించికొనెను (వ్యా-సం-౨౦౮ విష.) సూరి 'తాయి' శబ్దమును రేయి ప్రభృతులలోఁ (బా-అచ్చి-౨౧వ సూ) జేర్చుట చేతను గోయి ప్రభృతులలోఁ జేర్చుమి చేతను "గోతులు" మున్నగు రూపముల నధర్వణాచార్య విరుద్ధముగా నంగీకరింపలేదు.

1. 'యి' లోపనిత్యత: రేయి-రేలు-రేలన్. వేయి-వేలు-వేలన్.
[వాయి-వాలు. పాయి-పాలు

2. జాయి-జాలు (జాలులు)-జాల్లు (ళ్ళు). ఉల్లోపము నిత్యము
(అచ్చి-ఁచ నూ)-జాతులు. 'రాలు-రాలు (ళ్ళు)-రాతులు' అని యిట్లుగ నిది
సాదు రేఫముతోను నుండును (ద్విరేఫకము). ఈ శబ్దము 'తి' వర్ణము వచ్చు
నొప విభక్తికము గాన 'రాతన్-జాతన్' ఇత్యాది రూపములును నుండును.
"రాతి పయిని నిసుము గొనుట రాత్రి దధి... (ఆను-ళవ-ఆ-ఁంం). ఉ.
ప్రూరను జాత నుం గలదె మాంసము (ఆను- ౨వ ఆ-౨౯౪వ ప). "కేషాం
చిద్ య్య నశజ్ఞానాం । లుత్తి స్యాత్థాం యథోచితమ్" (అధర్వణాచార్య; వ్యా-
సం-౨౦౮ విష)

3. గోయి-గోతులు-గోతులన్. చేయి-చేతులు-చేతులన్. గోయి-చేయి-
దాయి (సమీపము). నూయి-నేయి-వాయి (నోరు). రోయి (భస్మము)-ఇత్యా
దులు.

4. దోయి (ద్వయము)-దోయులు-దోలు. "రెండుచే । దోల ...
(కావ్యాలం-౩వ ఉల్లా. ౯౮వ ప).

౧వ వివ: కుయి (మొట్ట) ప్రభృతులకుఁ బైకార్యము లెవ్వియుఁ
గలుగవు, ఉదా: కుయి-కుయులు; 'ఆ-వె-అధిప వీనగఁ దగదె యాడు
కుయులు ।... (బాగ ౧౦వ స్కం పూ. ౯౯౩వ ప) పొయ్యి-పొయ్యి-పొయులు
మొ.

౨వ వివ: గోయి ప్రభృతులలోఁ గొన్నిటికిఁ బ్రథమైకవచనమున
"గొయ్యి-చెయ్యి-నయ్యి-నెయ్యి" అను రూపాంతరములు గలవు. 'పొయి-
పొయ్యి' అనియుఁ గలదు.

కొన్నిటి యంత్యలోపము

బహువచనంబు పరంబగునపుడు 'ఆవు' ప్రభృతుల తుది యక్షరంబునకు
లోపంబు విభాష నగు ౨౨ (బా-అచ్చి-౨౨వ నూ; వ్యా-సం-౨౦౯ I వి).

అవులు-అలు, జాములు-జాలు. చుట్టములు-చుట్టలు-చుట్టాలు (తత్స-ళళ చూ). నీ చుట్టాలకున్ (ఉద్యో ౩వ ఆ ౧౨). మీసములు-మీసలు-మీసాలు (మీసాలపై దేనియర్ (మనుచ-౨వ ఆ-౬౫). అవు శబ్దమునకు సమాసమున నుగాగ మము గల్గును. ఉదా : అఁదోక (అవు తోకవలె నుండు), అవు + పోతు-అబోతు. అవు-దూడ-అదూడ మొ.

ఇయాంత శబ్దములు - పదాంత 'ఉ' కార లోపము

ఇయకు మాటుగా నామంబులం దెత్తం బు ¹ బహుళంబుగా నగు. ఇయ తోని 'ఇ' కారము తోపించుటయు గలదు. ² 'ఎ-ఏ' శబ్దంబుల చోట 'ఇయ' నిల్పుటయు గలదు ౨౩ (భా-ఆచ్చి-౨౩; వ్యా-సం-౨౧౦-౨౦౦ I విష).

“ముత్తియము-ముత్తెము-ముత్తము”. జన్నియ-జన్నె (జన్నె కట్టు=మీడుగట్టు). వన్నియ-వన్నె కొంచయము-కొంచెము. కొండియము-కొండెము-కొండ్యము ('కొండేలు'-ఆపశబ్దము; శ్రీరంగ-౫వ ఆ ౩౪, చూ-వ్యా-సం-విస్త I ౧౪౮ విష). దివ్వియ-దివ్వె-దివ్య (అను-౪వ ఆ౧౧౯). కళ్ళియము-కళ్ళెము-కళ్ళము (విరా ౧వ ఆ ౯౫; కర్ణ ౧వ ఆ ౧౪౦). కన్నియ-కన్నె-కన్య (రాఘవ-౧వ ఆ-౭వ ప). పళ్ళియము-పళ్ళెము-పళ్ళము (కాశీ ౫వ ఆ). వీడియము వీడెము-వీడ్యము (పాండు-౩వ ఆ)-విడెము. నిత్తియము-నిత్తెము-నిత్తము-నిత్త (బసవ-౨వ ఆ-౪౩౨).

'ఎ-ఏ' లతో 'ఇయ' నిల్పుట: అంతే-అంతె-అంతియ (అది ౫వ ఆ ౧౧) ఇంతే-ఇంతియ (ఉద్యో-౧వ ఆ-౩౨౧). ఇంతియ కాలంబగునట్టె నీ మనము కాంతిం బొందఁగా నేర్చునే (ఉద్యో-౪వ ఆ-౪౭)

1. సూరి నామాంతమం దనుట సరికాదు. ఉదా: చెల్లియలు-చెల్లెలు మొ.

2. 'ఇయ' శబ్దంబునందలి 'ఇ' కార లోపము 'ముత్తియ' శబ్దముండు మాత్రము గలదనుట సత్యవిదూరము. దివ్వియ-దివ్య కన్నియ-కన్య. పళ్ళియము-పళ్ళము. మొ.

ప్రమాన్య డెన్-ఇంద్రన్య లెన్-నన్-నిన్-తన్

పదాంతంబులగు 'ను-రు-లు' యంత్యంబునకు లోపంబు బహుళంబుగా నగు. ౨౪.* (భా-ప్రకీ-౧౬వ సూ; వ్యా-సం-౨౧౦ III విష).

ప్రమాను + పడె = ప్రమాన్యడె. మిన్ను-మిను + పడె-మిన్యడె. అను + పురము-అచ్చురము (సఖా-౧వ ఆ-౧౪౩). నేను-నేన్. నన్నున్-నన్. నిన్ను-నిన్. తన్నున్-తన్. తాను-తాన్. ద్రోహిన్ + కాను ద్రోహిగాన్. వత్తురు + వారు-వత్తురు. కారు + కొనియే-కార్కొనియే. మీరు + వలదు-మీర్వలదు. (ఆర ౫వ ఆ-౩౦౩) నీరు + పోవిరి-నీర్వావిరి (అను-౩వ ఆ-౩౧౬) సహింతురు-సహింతుర్ (సఖా ౨వ ఆ-౧౪౧). విట్లు-విలు + పూనె = విల్పూనె. రాములు-రాముల్, వనములు-వనముల్ (చూ-వ్యా-సం-౩౯౧ పు).

౧ వ వివ: బహుళగ్రహణముచే 'ను-రు-లు' అనువానికి ఖిన్న స్థలము లందును స్వరలోపము. 'మాలు + పక్కన్-మార్క్కన్' (శల్య-౧వ ఆ-౬౧). కీడు + పాటిల్లు = కీడ్వాటిల్లు (స్త్రీ-౨వ ఆ-౫౦). చేటు + పాటు = చేడ్వాటు (విరా-౪వ ఆ-౯౫) గుండు + రాయి = గుండ్రాయి (ఉ.హరి. ౨వ ఆ-౧౬౭). వెల్లి + విజీయన్ = వెల్లిజీయన్ (బసవ ౧వ ఆ ౨౬౬). వెల్లి + వెల్లి = వెల్లిల్లి (శల్య-౧వ ఆ-౪౦). వెల్లిలఁబాఱె (మను ౪ ౩వ ఆ ౫౬) అయి + ఉను = అయ్యును (ఆది-౨వ ఆ-౨౦౯) నీరుకోళ్ళు = నీరు కోళ్ (ఆము ౧వ ఆ-౩౧). అలుపుళ్ళు = అలుపుళ్ (భాస్క-యుద్ధ-౫౪౦).

* ఇట్టి యాచ్చిక విధులు పెక్కు ప్రకీర్ణము లనుచు సూరి సూత్రిం చెను. మఱియు సూరి యీ ప్రకీర్ణసూత్రమున "అసంయుక్తంబు లయిన" అను దశము నిడచు గాని సంయుక్తంబులందును నీ లోపము గలదు. ఉదా : నీరు కోళ్ళు-నీరుకోళ్ (ఆము-౧వ ఆ-౭౧). అలుపుళ్ళు-అలుపుళ్ (భాస్కర-యుద్ధ-౫౪౦). మఱియు నీ విధి హల్పరకత్వముచే 'ను-రు' లకు వర్తించునని సూరి వ్రాసెను. అది సరికాదు. ఉ ... ముదంబును బొందితి నీకు ద్రోహిగాన్ (కాను, పద్యాంతము). ఎట్లు సహింతుర్ (సఖా-౨వ ఆ-౧౪౧) పద్యాంతము.

౨ వ వివ: బహుళగ్రహణము చేతనే 'ఏమి-ఇంద్రుని' మున్నగు వాని తుది 'ఇ' కారాదులు లోపించును. "నీకే బ్రాతియే (హరి-పూ-౩వ ఆ-ప్రౌఢ-సంధి-౧౬వ సూ, నీకేమి బ్రాతియే); ఇంద్రన్వలెన్ (ఇంద్రుని వలెన్, ఉ. రా. ౨వ ఆ-ప్రౌఢ-సంధి-౧౭వసూ), పల్కుల్వంఁడి (పాండు-౧వఆ-పల్కుల వంటి).

అకారంబు-క్రింది అకారంబునకుం దుది'ను-లు' లక్రింది 'న-ల'లకును లోపంబు బహుళంబుగా నగు. ౨౩. (బా-ప్రకీ-౭వ సూ; వ్యా-సం-౨౧౦. IV విష).

అట్టు-అటు (మెడ): గొట్టియ-గొఱియ. కన్ను-కను. నన్నున్-ననున్. నిన్నున్-నినున్. తన్నున్-తనున్. పల్లు-పలు. విల్లు-విలు మొ.

అక్కటాదుల జడ్డకు లోపము

అక్కటాదుల జడ్డకు లోపంబు విభాష నగు. ౨౬ (బా-ప్రకీ. ౮వ సూ; వ్యా-సం-౨౧౦. V విష).

అక్కట-అకట. అక్కటాదులు: అక్కట-అట్టిక (కుండ). అట్టుక (అటుక). అద్దె (అంట + ఎ). అయ్యో-అయ్యారె. అవ్వారి (సమృద్ధి)-ఇట్టిక (ఇట్టిక). ఉప్పవడము (మేల్కొనుట). ఉమ్మి-ఎక్క సక్కియము-ఎక్కిరింత (వాహనము)-ఎడ్డ (హృదయము)- ఎన్నిక-ఎమ్మక-కణ్ణయము (భక్ష్యము)- కట్టా-కట్టిక (వెండిబె తము వాడు)-కప్పురము- కమ్మటము (ఆగసాలెవాని కుంపటి)-కమ్మతము (పెక్కురు చేరి చేయు పని)-కువ్వాడము (కపటము)- కొట్టిక (గ్రామము)-కొమ్మ-కొయ్యగూర-గయ్యళము (దిక్పారము)-గిజ్జిగాడు (పచ్చపిట్ట)-గుజ్జరాతి-చిట్టి-చిన్న-చిమ్మట-చెన్నటి-చెప్పుము-చెప్పుడు-చెమ్మట-చెల్లియలు-జవ్వాటి-జాబిల్లి-తమ్మటము (తప్పెట) - తమ్మలము-తల్లి-తుమ్మికి-తువ్వర (తుంపర)- తెల్ల-దవ్వ-దివ్వయ-నవ్వ- నిద్దర-నివ్వరి-నివ్వళి- నువ్వలు - నెట్టిక (వేళ్ళ కీళ్ళ చప్పుడు)-నెమ్మిలి - పవ్వళించు-పిన్న - పుల్లియ (విస్తరాకు)-పువ్వ-పెద్ద - పొట్టి - ప్రాకెన్న (పెండ్లిమూడవనాటి బువ్వము) - ప్రెగ్గడ-బెగ్గడు-బొమ్మ-బొమ్మకము-బొమ్మిడికము-బొమ్మిడికము

(కిరీటము), వజ్రా (ప్రశంసార్థకము), మలాబు-మల్లారము (మట్టి గాజుల గుడి)-
ముక్కు-ముద్దియ-మెట్టిక (సోపానము)-మొక్కరము (స్తంభము)- మొగ్గరము
(వ్యూహము), మొల్లము (బంగారు లోనగు పూత)-రడ్డి (రెడ్డి)-లొట్టిపిట్ట-
వట్టి-వయ్యళి (విహారము)-సన్నియ(సన్నెకల్లు) - సవ్వడి - సివ్వంగి - అట్టు -
ఇట్టు - ఎట్టు -అప్పుడు-ఇప్పుడు-ఎప్పుడు-అన్ని-ఇన్ని-ఎన్ని-కొన్ని-మమ్మున్-
మిమ్మున్-తమ్మున్-అమ్మ-అక్క-అవ్వ-అయ్య-అన్న-అప్ప-అచ్చొట్టు-ఇచ్చొట్టు
ఎచ్చొట్టు-అచ్చట్టు-ఇచ్చట్టు-ఎచ్చట్టు-అద్ది-ఇద్ది-ఎద్ది-ఎవ్వడు-ఎవ్వారు ఇత్యాదు
లక్కటాదులు

అట్టె-తె-కన్నదరె-అడపము

జడ్డక్కరంబుతోఁ బదాది స్వరంబు గూడుచో ౨౫-౨౬ (ఆచ్చి)
సూత్రములకు లక్ష్యములగు జడ్డలకు లోపము లేదు ౨౭ (బా-ప్రకీ-వసూ;
వ్యా-సం-౨౧౦ V వి)

అట్టె-తె-కన్నదరె-నన్నడిగె-పల్లొ-విల్లందె. ౨౫-౨౬ సూత్రములకు
లక్ష్యములగు' అనుటచేత "మన సేకాగ్రత (శాంతి-౪౪ ఆ-౧౨౧)" మున్నగు
నవి విరోధింప నేరవు.

హేదులయు, నీలుగు ప్రభృతులయుఁ బదాది హల్లు విభాషను లోపించు
౨౮ (బా-ప్రకీ-౧౦౪ నూ; వ్యా-సం-౨౧౦ VII వి).

హడపము-అడపము (వక్కలాకుల తిత్తి). హరిదళము - అరిదళము
(హరితాళ శబ్దభవము). హళడి-అళడి (హరిద్రా వర్ణము). నీలుగు - ఈలుగు
(ఒడలు విలులుకొనుచు వచ్చు). నీలుగు-నెగయు-పొందు-పొనరు-పూను-పొదవు
(సంభవించు, కలుగు).

కిన్న-అబ్రము-వీన్ము-అద్రుచు

ఆచ్చికంబులం బదమధ్యంబుల 1 'న-౨-౪-౪'ల మీది 'ఉ' త్వంబురకు
లోపంబు విభాష నగు. 2. తద్విన్నాక్షరముల మీదను 'ఉ' కారేతర స్వరంబు

లును గొన్ని యెడల లోపించును 3 ప్రత్యయపూర్వ స్వరంబులును యథా ప్రయోగంబుగ లోపించును ౨౯ (భా-ప్రకీ-౧౮-౧౯ సూ; వ్యా-సం-౨౦౦ XI ఏ).

1. కినుక-కిన్క; కానుక-కాన్క; చిలుక-చిల్క; కాలువ-కాల్వ; కడుగు-కడ్గు; ఈడుచు-ఈడ్చు; పెరుగు-పెర్గు; కూరుకు-కూర్కు మొ.

2. అబ్బురము-అబ్రము (ఆచ్చి ౨౬ వ నూ. బకార లోపము). కప్పురము-కప్రము, నెత్తురు-నెత్తు అప్పుడు-అప్తు ఇప్పుడు-ఇప్తు, ఎప్పుడు-ఎప్తు మొ, వలచు-వల్చు, కలికి-కల్కి, పొలితి-పొల్తి, ములికి-ముల్కి; బుడిపి-బుడ్పి మొ.

3. విన్నము-విన్ము (అది-౮వ ఆ-౧౪౮; శాంతి-౩వ ఆ-౩౪౧), భాను సమాన విన్ (కవిజ వృత్తా. ౧౦౨). నిలుము-నిల్ము (హరి-౬-భా-౪వ ఆ-౨౨౪). చనును-చన్ (చనును + ఎ=చన్నె; సభా ౨వ ఆ-౨౨౮-౨౬౩). నెగడుతన్-నెగడన్ (నన్ని-కు-౩వ ఆ-౨౪౪). వలదు-వల్దు (ద్రోణ-౩వ ఆ-౩౨౪). చెడక-చెడ్క (ఉ-హరి-౬ వ ఆ-౧౪౩). కాలుదుము-కాల్దుము (బసవ-౩ వ ఆ-౩౪౬).

౧ వ వివ: ప్రథమా బహువచన 'లు' ప్రత్యయ పరకత్వము నందలి 'ఉ' త్వ లోపము (ఆచ్చి-౧౨వ నూ). ప్రేరణ 'చు' వర్ణ కాది పరత్యమునందలి లోపాగమాదేశాదులు (క్రియా-౩౦వ నూ), శత్రుక 'చు' వర్ణక పరకత్వమందలి 'ఉ' త్వ లోపాదికము (క్రియా-౬౩ వ నూ), క్రియా ప్రత్యయ 'రు' వర్ణక పరకత్వమందలి 'ఉ' త్వ లోపము (క్రియా-౬౨ వ నూ) మున్నగునవి వేరుగ సూత్రింపఁబడును. కాన వాని నిం దుదాహరింపరాదు.

'చు' పరక 'రు' వర్ణకంబునకు ముందటి 'దు' వర్ణంబు 'ఉ' త్వంబునకు లోపంబు విభాష నగు. అగుచోఁ దత్పూర్వ స్వరంబు గురువు కాదు ౩౦-౩౧(భా-ప్రకీ-౨౦వ నూ. వ్యా-సం-౨౦౦ XI ఏష. ౩౨౮ I ఏష)

ఆదురు-ఆదురుచు-ఆద్రుచు; ఎదురుచు-ఎద్రుచు; విదురుచు విద్రుచు (విరలింపు) పదురుచు-పద్రుచు (పేలు-త్వరపెట్టు చూ- ఉ. హరి-౪ వ ఆ-౧౦౯వ చూ-౧ వ ప వివ).

౧ వ వివ: పీనిలో 'అదురుచు' అప్రేరణము. అద్రువన్. 'చు' ఆవ
యవికము. 'ఎదురుచు-ఎదిరించు' అనునవి యాగమములె యయుక్తప్రేరణార్థ
కములు కావు. ఎదురుచు-ఎదురుపన్ "ఎదురుచు-పదుచు" అనునవి ప్రేరణ
రూపములు. ఎదురుపన్ - పదుపన్ - మొ * (చూ-వ్యా-సం-౩౨౮ I విష.
౧౫౮-౨వ పుట) (చూడు-సంజ్ఞా పరిచ్ఛేదము-౧వ సూ. ౬వ వివ). చ. ఎది
చినే..... అదిచిన..... విదుడుగ..... చిదుపలు..... (ఉ. హరి.
౪వ ఆ-౧౦౯వ ప). ఇందలి 'చిదుపలు' అను దానిని మాత్రము శిథిలద్విత్య
ముగా నెన్నవలెను. 'కదువ' లోని 'క' వర్ణము గురువె.

నల్లెరు-నల్లెరు, ఊయెల-పయ్యెద-తాయెతు

ఆచ్చిక సమాన పదఃబులం దు తమంబులగు 'రు-లు-డు'ల ముందఱి
'ఏ' త్వంబునకు ప్రాస్యంబు విభాషనగు. ౩౨. (బా-ప్రకీ-౨వ సూ; వ్యా-సం-
౩౭౮ విష).

నల్లెరు-నల్లెరు (ఉ తమ-మూడు వర్ణములు గల పదములోని మూడవ
వర్ణము-చూ-తత్వ-౪౭-౪౮ సూ) - పల్లెరు-పల్లెరు-పెన్నెరు - పెన్నెరు
(అశ్వగంధ) - మానెరు - మానెరు (జ్యోతిష్మతీ రత) - ఆదెలు-ఆదెలు
(శరారిపక్షి) - కుందెలు - కుందెలు-తోదెలు - తోదెలు - నాగేలు-నాగేలు -
నేరెడు = నేరెడు - మారెడు - మారెడు-పూరెడు - పూరెడు (పక్షి విశేషము)
తంగేడు-తంగెడు ఇత్యాదులు.

'ఊయెల-పయ్యెద-తాయెతు'లం ద్రిక- నామంబులందు 'యా' కు
దాంవ్య వక్రయోగంబు లేదు ౩౩ (బా-ప్రకీ-౩వ సూ; వ్యా-సం-౩౭౯ I విష).

* ఇవెల్ల ప్రేరణార్థక 'చుకు'తో గూడినవె యను సూరి ప్రాత
సరి కాదు,

త్రిక్కన్-తక్కన్. ఈ మూటియందుఁ దప్పఁ దక్కిన సమాన పద మధ్యమునందలి 'య' కారమునకు 'ఎ-ఏ' ల యోగము లేదని యర్థము. "ఊచు + హేల-ఏల - ఎల ఁ ఊయేల, పయి + ఎద - పయ్యేద. తాయి + ఎత్తు-ఎతు-తాయేతు" అని భేద మనియు నివి సమానపదములు కావనియుఁ జెప్పెడి యప్పకవ్యాధుల వ్రాత సరికాదు. "ఎల-ఎతు." శబ్దములు తెల్లన నప్రసిద్ధములు. "పయ్యేద" లోని ద్విత్వమునకు విధిలేదు. 'పయ్యేద' అను రూపము లేదు.

'ఊయేల' మొ. తొలియచ్చమీది ద్విత్వము

ఊయేల-యూయాల చావుల నొందొండికిం గుఱువ యొండె నగు ౩౪ (బా-ప్రకీ-౪; వ్యా-సం-౩౭౯ I విష).

ఉయేల-ఊయేల-ఊయేల-ఊయాల-ఉయాల-ఊయల ('ఉయేల' అనరాదు; వక్ష్యమాణంబు యద్విత్వంబు; అచ్చి-౩౬ వ సూ) - ఉయ్యేల-ఉయ్యేల-ఉయ్యాల-ఉయ్యాల (వీనియందు సమా ౭౬ వ సూత్రపు ద్విత్వ పరక హ్రస్వము గల్గుచున్నది).

పయ్యేద-? య్యద ౩౫ (బా-ప్రకీ-౫౪ సూ; వ్యా-సం-౩౭౯. I).

ఊయేలాడులం-దొలియచ్చమీది హల్లునకు ద్విర్యవనం బొండె నగు ౩౬ (బా-ప్రకీ-౬, వ్యా-సం-౩౭౯ I విష).

ఊయేల-ఊయేల. ఉయ్యేల-ఊయేల ఉయ్యాల-ఊయాల. ఉయ్యల-ఊయల. ఆయెన-అయ్యెను. ఆయెదను-అయ్యేదను. ఆయెడిని-అయ్యేడిని-ఆయెడును-అయ్యే ఁను. ఏలిదము-ఎల్లిదము (చుల్క-ధనము). ఓయన-ఓయ్యన-ఓయ్య (ఋజువు) ఓయారము-ఓయ్యారము. కోపు-కొప్పు (ధను రగ్రము). జాజర-జజ్జర (మోసము). తీనియ-తిన్నియ. తీయము-తియ్యము. తేప-తెప్ప (స్తనము). తేమ-తమ్మ తోయలి-తొయ్యలి. దీపియ-దివ్వియ. నూవు-నువ్వు. నోవి-నొవ్వి (నొప్పి). నోవు-నొవ్వు (నొప్పి). పూవు-పువ్వు. పేయ-పెయ్య.

మోక-మొక్క. మోటిక-మొట్టిక. మోపు-మొప్పు. వీయము-వియ్యము ఇత్యాదు లాయేలాదులు.

ఆరటము

ఆరాటములం బ్రథమేకర దీర్ఘంబునకు హ్రస్వంబు విభాష నగు ౩౮ (బా-ప్రకీ-౧౧; వ్యా-సం-౩౮౦ వి).

ఆరాటము-ఆరటము(పరితాపము). కక్కుఱితి-కక్కుఱితి. కేళాకూళి- కేళకుళి - కేళాకుళి. కేళకూళి (క్రిడా స్వరస్సు-భేలాక్షుల శబ్దభవము). కొమారుడు. కొమరుడు - కొమరిత-కొమరిత. గంబురము - గంబురము (కర్పూ ర్ణము). పెండారము-పెండరము-పెండేరము-పెండెరము (అందె). బంగారము -బంగరము. బేహారము - బేహరము (వైశిజ్యము-వ్యవహార శబ్దభవము). పీటతాటము (పీటతటము-తార్కాణ). సంతోసము-సంతోసము. మొ.

ఓయారము-ఒయారము

ఓయారాదులం దొలిదీర్ఘంబునకు హ్రస్వంబు విభాష నగు ౩౯ (బా-ప్రకీ- ౧౨వ సూ; వ్యా-సం-౩౮౧వ విష),

ఓయారము-ఒయారము. కేళాకూళి-కేళాకూళి.కోలె-కొలె (మొదలుకొని); గూడారము-గుడారము (పట కుటీరము). గోరువంక పక్షి - గోరువంక పక్షి. జోహారు-జొహారు (నమస్కారము). నీలుగు-నిలుగు (చచ్చు). పేడ-పెండ (సంది-౨౨వ సూ.) బేహారము-బెహారము (దీర్ఘ మధ్యంబు). మాలు-మలు (తడవ). మూలుగు-ములుగు (వేదనచేత మూలుగు). మోలుకు-మోలుకు (మూర్ఖ శబ్దభవము). పీట తాటము-పిటతాటము. పిడియము-విడియము(పిడికా శబ్దభవము) ఇత్యాదు లోయారాదులు-

ఏతము-ఏతాము

ఏతాదులకు 'ము' వర్ణకంబు పరంబగునపుడు దీర్ఘంబు విభాషనగు ౩౯ (బా-ప్రకీ-౧౩; వ్యా-సం. ౩౮౨ వి)

ఏతము-వీతము (యన్త) శబ్ద భవము). కళ్ళము-కళ్ళాము. గాలము-గాలాము. గుడ్డము-గుడ్డాము. గోణము-గోణాము (కౌపీయము). గోతము-గోతాము (గిన్న గోనె సంచి). జాజము-జాజాము (పాలికలంకలి నవదాన్యముల నారు). జుంజము-జుంజాము (దీపావళి నాటి బాలురు కాల్చు కాష్ఠదీపిక). జోతము-జోతాము (నమస్కారము). తణగము-తణగాము (ఎద్దుమీడి నీళ్ళ తోలుసంచి), బొండ్లము-బొండ్లాము (బొసకతోడి బెంకాయ). మండము-మండాము (జేపల బొడుచు చిల్లికోరి). లాతము-లాతాము (సన్యాసుల చేతి దండము). వీణము-వీణాము ఇత్యాదులు.

అణగ-దక్కు (డక్కు)-జూజము-అచ్చటు-ఇరులు మొ.

అడంగూదుల 'దా' కు 'జ' కారంబు విభాషనగు ౪౦ (బా-ప్రకీ-౧౩వ సూ; వ్యా-సం-౩౮౪ విష).

అడగ-అణగ. కడగ-కణగ (యత్నించు). చిల్లాడము-చిల్లాణము (బాకు) తడగము-తణగము (ఎద్దుమీడి నీరు తెచ్చు తోలు సంచి). నాడెము-నాణెము పోడి-పోడి (ఓప్పిదము). మిడుగు-మిణుగు (మిణుగురు పురుపు), మిడుగులు-మిణుగులు (అగ్ని కణము-మిడుగు) వడగ-వణగ ఇత్యాదులు.

దక్కుతోనగు వాని 'దా' కు 'డ' కారంబు విభాషనగు ౪౧ (బా-ప్రకీ-౧౪వ సూ; వ్యా-సం-౩౮౪ విష).

దక్కు-డక్కు; దగ్గలు దగ్గలు (సమీపించు). దాగ-డాగ. దాకలి-డాకలి (సూరి ప్రదమ ముద్రణమం దిది నిర్బిందువు), దిగు-డిగు. దిగ్గియ-డిగ్గియ (దీర్ఘికా శబ్ద వైకృ), దూయ-డూయ, దెందము-డెందము, దెప్పు-డెప్పు (మర్మోద్ఘాటనము చేయు), దెప్పరము-డెప్పరము (దుష్టవచనము), దొంగ-డొంగ దొప్ప-డొప్ప ఇత్యాదులు.

జూదాదుల 'దా' కు 'జ' కారంబు విభాష నగు ౪౨ (బా-ప్రకీ-౨౧ వ్యా-సం-౩౮౪ విష)

జూదము-జూజము (ద్యూత-వైక్య). అవుదు-అవుజు (పంకము).
జవాది-జవాటి. జాది-జాటి (జాతి శబ్దభవము). జాదు-జాజు (రక్తపర్ణము).
విరవాది-విరవాటి (నవమాలిక-విరజాటి).

అక్కడారులు నిత్యైకవచనాంతములు ౪౩ (ప్రౌఢ-శబ్ద-౨౮; వ్యా-సం-౨౦౧ III విష).

అక్కడ-ఇక్కడ - ఎక్కడ - అక్కడికిన్ - ఇక్కడికిన్ - ఎక్కడికిన్.
అచ్చటు-ఇచ్చటు-ఎచ్చటు. అచ్చటికిన్-ఇచ్చటికిన్-ఎచ్చటికిన్. అది శబ్దముచే
'ఇరులు' మొదలగువాని నెన్ననగును. "ఇరులున నొందేటో" (విజ్ఞా-ప్రాయ.
౧౦౪), 'కేలు' శబ్ద పుట్టిది కాదు. "పెడకేళ్ళు" (ఆర్-తప ఆ ౧౦౧).

జాత్యైకవచ నాదులు

జాతి వివక్షయందు బహుత్వమున నేకవచనము నిర్వృ వచ్చును ౪౪
(అష్టో-౪౫౫ వ పు. వ్యా-సం-౨౦౧ III వి).

పువ్వు పరిమళించును-పువ్వులు పరిమళించును. స్తనము-స్తనములు మొ.

సస్య వాచకములు, లోహ వాచకములు, కలిపయ సంభార వాచకములు
నిత్యైకవచనాంతములు ౪౫ (ప్రౌఢ-౨౯-౩౦వ సూ; వ్యా-సం-౨౦౧ III విష.
దీని విస్తరము III).

వరి (వరిచేసు), చోడి-అరుగ-వెండి-ఇంగారము-ఇనుము-ఇంగువ-ఉప్పు-
చమురు మొ. *

* ప్రౌఢ. శబ్ద-౩౨వ సూత్రము "సమానార్థక..." అను సూత్రము
వ్యర్థము. కారక. ౩౦వ సూత్రముచేతనె యట్టి యేకత్వము సిద్ధించును. 'ఈడు-
ఎన' శబ్దములు సమానార్థకములును గావు. ప్రౌఢ శబ్ద-౩౩వ సూత్రము చొప్పున
గుణవాచకములు నిత్యైకవచనాంతములు కావు. 'తెలుపులు-నలుపులు' అని
యుండవచ్చును. గీ. నలుపు లెల్లను దెలుపులుగఁజేసి (మచు-౩వ ఆ-౨౭వ ప.)

క్రీడా వాచకాదులు

అదరులు లోనగు శబ్దములును, ధాన్య వాచకములును, క్రీడా విశేష వాచకములును, సంబంధార్థమందలి యుష్మదస్మదాత్మార్థక శబ్దములును నిత్య బహు వచనాంతములు ౪౬ (ప్రౌఢ. శబ్ద-౩౬-౩౩-౩౮-౪౬ సూ; వ్యా-సం-౨౦౧ III విష).

అదరులు (మిదుగుణులు), ఎండువులు (ఎండఁబోసిన ధాన్యములు), మిదుగుణులు మొ. ధాన్యవాచక: అక్కు-చోక్కు మొ. క్రీడా విశేష: గుణ్ణన గూండ్లు-గొబ్బిక్కు-కనుమూసి గంతలు-వెన్నెల ప్రోవులు మొ. సంబంధార్థక: మీయిల్లు (నీయిల్లు). మాయిల్లు (నాయిల్లు). తమ మామ (తన మామ). అన్న తృతులు (నాపతులు; విరా-౧ వ ఆ-౨౯). “మిన్నక కినువడక పొమ్ము మీ గృహమునకున్” (విరా-౪వ ఆ-౨౦౮; కినుపు + పడు = కోపపడు).

పూజ్యతా బహుత్వము

పూజ్యతా వివక్షయందు మహత్తుల యేకత్వమున బహువచనము విభాష నగు. ఔచితినబట్టి కవికి రుచిందు నెడల సన్నదర్శకమునకును బూజ్యతా బహు వచన ముండును. పూజ్యతా వివక్షయం దేక వచనాంతము పయిని ‘గారు’ శబ్ద మును, దుమంత బహువచనాంతములపై ‘వారు’ శబ్దమును షష్ఠీ సమాస గతము లయి నిల్చును. కొన్ని యెడల నేకవచనాంతములపైని ‘వారు’ శబ్దము నిల్చుట యుగలదు ౪౭ (ప్రౌఢ. శబ్ద-౩౯-మొ. ౪౩; వ్యా-సం-౨౦౧ IV విష).

1. పూజ్యత: గురువులు (గురువు; విరా-౫వ ఆ-౧౨౦). 2. కవికి రుచించినచో: మేము వచ్చితిమి (నేను వచ్చితిని; ఆది-౪వ ఆ-౨౭-దుష్కంత వాక్యము). గారు శబ్దము: రాజుగారు (రాజుయొక్క + గారు-రాజున్ + గారు-రాజుగారు. అత్తగారు-మామగారు-తండ్రిగారు మొ.వారు శబ్దము: స్వాములవారు-రాములవారు మొ. ఏకవచనముమీఁది వారు శబ్దము: అత్తవారు-అమ్మవారు-రావు వారు-పూస పాటివారు-రాచవారు-ఆర్యీటివారు మొ.

పూజ్య తాతీశయము

పూజ్య తాతీశయంబున యుష్మ ద్భహవచనమున నాత్మార్థక బహు వచనము నిల్చును ౪౮ (ప్రౌఢ. శబ్ద-౪౫ వ్యా-సం-విస్త-౨౦౧ IV విష).

“స్వామీ ! తాము దయ చేయవలయు” మొ.

అజ్ఞాత వస్తుప్రశ్నమునందును, నిర్దేశించి చెప్ప వీలు లేని వస్తువు నుద్దేశించునపుడును నేకత్వమున బహువచనము తఱచుగా నిల్చును ౪౯ (ప్రౌఢ. శబ్ద-౪౬; వ్యా-సం-విస్త-౨౦౧ IV విష).

అజ్ఞాత : ఎవ రక్కడ ? నిర్దేశించి చెప్ప వీలులేని : సీతా రాములలో నెవరుముందు వచ్చిరి ? ఒకరి వెనుక నొకరు వచ్చిరి. వీరిలో నొకరి సంపేదను. నీ వెవ్వరు? (విరా-౧ వ ఆ). తండ్రి పే రెవ్వరు ? (జై-౬ వ ఆ). అది యెవ్వరు (నైష-౩ వ ఆ; చూ-ప్రౌఢ-శబ్ద-౪౭ వ సూ).

అన్నాదీ మహత్త్వ బహుత్వము

‘అన్ని-ఇన్ని-ఎన్ని-కొన్ని-పలు-పెక్కు’ శబ్దంబులయు, ద్వి ప్రభృతి సంఖ్యావాచకంబులయు, మహాసూక్ష్మాత్వార్థ కంబులు నిత్య బహువచనాంతములు. అన్నాదుల యమహదర్థకంబులు (సమూహార్థకముల వలెనే) నిత్యైకవచనాంతంబు లగుచు బహుత్వమును బోధించును ౫౦ (తా-ఆచ్చి-౨౪వ సూ; వ్యా-సం-౨౦౧ II వి).

అన్ని-అన్నిటిని. (వస్తువులను). అందఱు (పురుషులు-లేదా స్త్రీలు)-అందఱన్-ఇన్ని-ఇందఱన్ మొ.

౧ వ వివ : “వాని యన్నింటికంటె” (ఆను ౪ వ ఆ-౪౩) అను రీతిని “అన్నాదు” లొపవిభక్తికములగుటంజేసి యివి యేకవచనాంత సూచమున నుండి బహుత్వార్థమును బోధించును. ‘ఆవులు మూడు వచ్చుచున్నవి’ అను రీతి నివి యేకవచన రూపమున నుండి బహువచన విశేషణ క్రియలతో నన్వయించు

చుండును. “జాతులు” మూటన్ (అను ౧ ప ఆ-౯౫). అన్యాయులవలె గాక ద్విప్రభృతి సంఖ్యావాచకముల కమహత్త్వమునందును బహువచన రూపము లరుదుగ గలవు. తొమ్మిదులు (చూడు తత్స-౪౮ వ సూ), రెండు వేలు (చూడు-ఆచ్చి-౨౧వ సూ), శరము లాఱుదుల్ (కర్ణ-౧ వ ఆ-౧౧౧).

౨వ వివ : పలు శబ్దమున కమహత్త్వమున వ్యస్త ప్రయోగము లేదు. పెక్కు శబ్దమున కమహత్త్వమున నేకవచన బహువచన రూపములు రెండును గలవు. ఉదా : పలు పలుకులు. మాటలు పెక్కెల? మాటలు పెక్కు లేల? మహత్త్వమున ‘పలువురు-పెక్కురు - పెక్కుండురు - పెక్కుండు’ అని యుండును

అన్యాయుల సిద్ధరూ పోదాహృతియె సుకరము

అన్ని ప్రభృతుల* విభక్త్యంత రూప సాధన ప్రక్రియను సూత్రించుట కన్న వాని సిద్ధరూపముల నుదాహరించుట లెస్సగు (భా-ఆచ్చి-౨౪; వ్యా-సం-౨౧౧ I, II విష.).

“అన్ని-ఇన్ని-ఎన్ని-కొన్ని-పెక్కు-పలు-ఆ-ఈ-ఏ-నీ-నా - మన-తా శబ్దములును సంఖ్యావాచకములును” అన్ని ప్రభృతులు. వీనికి గొన్ని సిద్ధ రూపంబులు మాత్రము చూపెదను. శేషం బూహించుకొన నగును. వీనిలోని దుమంతంబుల కెల్ల న్యాగమంబు పూర్వోక్తంబు (తత్స ౨౦ వ సూ) స్మరించు నది. కొన్నిటి బహువచన లకారంబునకు రాదేశంబును బూర్వాగమంబును నెఱుంగునది.

* సూరి సంస్కృతానుకరణంబున వీనికి సర్వనామ సంజ్ఞ నంగీకరించి “అన్ని ప్రభృతులు సర్వనామంబులు” అని సూత్రించి (భా-ఆచ్చి-౨౪వ సూ), “అన్ని - ఇన్ని - ఎన్ని - కొన్ని - పెక్కు - పలు-ఆ- ఈ-ఏ-నీ-నా-మన-తా-సంఖ్యావాచకంబులు అన్ని ప్రభృతులు” అని వివరించెను. ప్రాచీనాంధ్ర వ్యాకర్తలు సర్వనామ సంజ్ఞ నంగీకరింప లేదు.

సంస్కృతమున సర్వాది శబ్దముల పయిఁ గొన్ని సుబ్బితక్తులు నిల్పునపుడును, గొన్ని తద్దిత ప్రత్యయములు నిల్పునపుడును, బుంవద్భావాది సామాసిక విషయములందును, దక్కిన నామములకంటె రూప వైలక్షణ్య ముండుటం జేసి వాని కట్టి ప్రత్యేక సంజ్ఞ ప్రక్రియా లాఘవమునకయి సంస్కృత వైయాకరణులచేఁ గల్పింపఁ బడెను. విభక్తి రూపాదు లందలి యట్టి ప్రత్యేకత తెల్లన “అన్ని” ప్రభృతులకు లేదు. కొందఁ జాదునికులు చూపు ప్రత్యేకత యీ క్రింది రీతి నవిమర్శ మూలక మనఁదగి యున్నది.

ప్రాచీన మతమున సర్వనామ సంజ్ఞ లేదు

1. బహుత్వమున ‘లు-ల’ ల చోట ‘రు-ర’లు (ఋ-అ) వచ్చుట. ఉదా : వారు-ఇరువురు-ఇరువురన్-అందఱు మొ. ఈ లక్షణము సర్వనామేతర నామములందును గలదు. ఉదా : పగతురు-పగతురన్-అల్లరు-అల్లరన్-విలుకాండ్రు-విలుకాఱు-చూపఱు మొ.

2. బహుత్వమున మహాదూపముల వంటివె “మహాతీ వాచకముల కగుట. ఉదా : వారు-ఆ పురుషులు-ఆ స్త్రీలు, అమహాన్మహాత్యేకవచన రూపము లొక్క రీతినె యుండుట : అది-ఇది. ఇదియు సర్వనామేతర నామములందును గలదు. ఉదా : హరి-నది-గురువు-వదువు, వచ్చిరి-పురుషులు లేదా స్త్రీలు, పక్షి వచ్చెను మొదలగునవి.

3. ‘సర్వనామ సంఖ్యాభిదాన తద్విశేష్యంబులం దెయ్యది ముందుఁ బ్రయోగింపఁబడు దాని ద్వితీయాదులకుం బ్రథమ బహుళంబుగా నగు’ (భా-కార-౨౬వ సూ). ఇట్టి వ్రాత యవిమర్శన మూలకము. “మాయేపురండు (శల్య-౨వ ఆ-౧౦౮). వాని యన్నింటికంటె (ఉద్యో-౨వ ఆ-౮౩)” అని పయి సూత్రమునకు విరుద్ధముగఁ బ్రయోగములు గలవు. మఱియుఁ బై సూత్రపు పద్ధతి సర్వనామేతర నామములందును గలదు. ఉదా : తల్లి ద్రౌపది తోడన్ (జై-౧వ ఆ-చూ-ప్రౌఢ-కార-౨౨వ సూ). సుగుణాభిరాముఁడు రామునకున్ (చూ-కార-౩౨వ సూ).

4. ఔపవిభక్తికర్తము. ఇది సర్వనామేతర నామములకుఁ బెక్కిటి కమహ దేకత్వమునఁ గల్గును. సర్వనామములకును నన్నిటికిని లేదు ఉదా : నీటిని-నీటిన్-దానిన్-దానిచేతన్-ఆపక్షి తన చేతన్-ఓపక్షి నీచేతన్ మొదలగునవి.

మణియు సర్వనామ తాంగీకారమున సంస్కృత విలక్షణముగను నీ యాధునికుల యాశయము వెలయుచున్నది. వీరి మతమున 'తా' శబ్దము సర్వ నామము. తదర్థక సంస్కృత 'ఆత్మన్' శబ్దము సర్వనామము కాదు. సంస్కృతమున "ఏక-ద్వి" శబ్దములు తప్పఁ దక్కిన సంఖ్యావాచకములు సర్వనామములు కావు. ఆధునిక మతమున సంఖ్యావాచకము లెల్ల సర్వనామములే (చూ-బాల-ఆచ్చి-౨౪వ సూ).

ఇంటియ కాక సూరి 'ఎల్లన్' అనునది యవ్యయ మని కఠోక్తముగా వచించెను (చూ-బాల-సంధి-౨౪వ సూ). 'ఎల్లరు' సర్వనామ మని సూరి యుదాహరింపకున్నను త్రోధ వ్యాకర్త 'ఎల్లరు-ఎల్లరన్' మున్నగునవి సర్వ నామము లని సూత్రించి యుదాహరించెను (చూ-ప్రౌఢ-శబ్ద-౮౬వ సూ). తదాది శబ్ద సంబంధు లగు 'ఆతఁడు' మున్నగునవి సర్వనామము లని చెప్పియు సూరి తదాది శబ్ద సంబంధులై యగు "అంత-ఇంత-ఎంత-అందు-ఇందు-ఎందు ఆవుడు-ఇవుడు" మున్నగు వానిని సర్వనామములుగా నుదాహరింపలేదు. ఇంతే కాక అంద్వాడు లవ్యయములనియు నాధునికులు తలంతురు. 'శ-ర' కోశమునందును సూ-రా-నిఘంటువునందును బై వానిలోఁ గొన్ని సర్వనామములుగా వ్రాయ బడెను.

"అందఱు-ఇందఱు" మున్నగువాని వంటి రూపములై కల 'చూపఱు-పగఱు' అనునవి అందఱ్ఱాదులవలె సర్వనామములు కావు.

సర్వతావ దాద్యర్థకములు

సర్వతావ దర్థకము ౫౨ (బా-౩/౨౪. I ఆచ్చి; వ్యా-సం-౨౦౨-I విష). ఇది 'ఆ' శబ్దమూలకము

మహా నృహత్యర్థకము	అమహాదర్థకము
ప్రథ. అందఱు-అందఱు	అన్ని-అని (అచ్చి-౨౬వ సూ)
ద్వితీ. అందఱను-అందఱను-అందఱిని	అన్నిటిని-అన్నింటిని-మొ.

౧ వ వివ 'అంత + వారు, అందఱు. ఇంత + వారు-ఇందఱు మున్నగు ప్రౌఢ వ్యాకరణోక్త (ప్రౌఢ. శబ్ద-౧౦౮వ సూ) వ్యుత్పత్తి సరికాదు. అర్థ సం దర్భము లేదు. కాన నిది 'అ' శబ్ద సంబంధి యని మాత్రము చెప్పనగును.

౨ వ వివ : అం. ౧౧ ద్రోణకు నిట్టులనియే ద్రుపద విభుఁడు (ఆది-౭వ అ- ౨౩౪). అందఱః కును మెలపునఁ జెప్పి వగలఁగుందుచు (శర్మ-౧వ అ-౧౨వ ప) అందఱి కిని దానవ బాధఁ దీర్చె కృతకృత్యుండై (పినపీఠ-శకుం-బాలక. ౧౨౪వ పుట.)

౩ వ వివ : సర్వకావదర్థక-సర్వాదర్థకమును, 'కావ' దర్థకమును నని యర్థము.

ఇయ దర్థకము ౩౩ (కా-అచ్చి- ౩/౨౪. II వ్యా-సం-౨౧౩ విష. 'ఈ' శబ్ద మూలకము. ఇయదృష్టార్థకము).

మహా నృహత్యర్థకము	అమహాదర్థకము
ప్రథ. ఇందఱు.....	ఇన్ని-ఇని (అచ్చి-౨౬వ సూ).
ద్వితీ. ఇందఱను-ఇందఱిని	ఇన్నిటిని-ఇన్నింటిని మొ.

కియద్యావ దర్థకము ౩౪ (కా-అచ్చి-౩/౨౪. III. వ్యా-సం-౨౧౩ విష. సంస్కృత-కియ చృష్టార్థకము. సంస్కృత యావ చృష్టార్థకము. ఏ శబ్ద మూలకము).

మహానృత్యర్థకము	అమహాదర్థకము
ప్రథ. ఎందఱు ...	ఎన్ని-ఎని (అచ్చి-౨౬వ సూ)
ద్వితీ. ఎందఱను ఎందఱిని	ఎన్నిటిని-ఎన్నింటిని మొ.

౧ వ వివ : కియ దర్థము ప్రశ్నార్థము, యావ దర్థము సంబంధార్థము.
ఉదా : వీ రెందఱు, ఇవి యెన్ని, ఎన్నిగలవో యన్నియు, ఎందఱు గలరో
యందఱును మొ.

కతిప యార్థకము ౫౫ (బా-ఆచ్చి-౩/౨౪. IV; వ్యా-సం-౨౧౩.
విష. ఒక శబ్ద మూలకము. ఒక = అల్ప. 'కొంచెము' శబ్దపు మూలక మనెడి
'శ-ర', 'సూ-రా-ని' కోశములు సరికావు).

మహా నృహత్యర్థకము	అనుహదర్థకము
ప్రథ. కొందఱు శ.....	కొన్ని-కొని (ఆచ్చి-౨౬౪ సూ)
ద్వితీ. కొందఱును-కొందఱిని	కొన్నిటిని-కొన్నింటిని మొ

౧ వ వివ : సంస్కృత కోశముల చొప్పున "కతిపయ" శబ్దము కతి
శబ్దార్థకము. మహాకవి ప్రయోగములలో నది యర్థార్థకమై యున్నది. కతిపయ
దివనైః (నై ష. ౪వ సర్గ-౧౨౧వ శ్లో). "కతిపయ దివనైః-ద్వితైః" రేవ
దివనైః" (నారాయణీయ వ్యాఖ్య).

౨ వ వివ : 'అందఱు-ఇందఱు-ఎందఱు-కొందఱు' శబ్దముల వలెనే
"చూపఱు-చూపఱన్ (చూచువారు). పగఱు (పగవారు)-పగఱన్" అను వానిని
సాధించికొన వలయును.

బహ్వర్థకములు ౫౬ (బా-ఆచ్చి-౩/౨౪. VI; వ్యా-సం-౨౧౪ విష;
'పెక్కు-పలు' శబ్దములు).

మహా నృహత్యర్థకములు	అనుహదర్థకములు
ప్రథ. పెక్కుండురు-పెక్కుండు	పెక్కు-పెక్కులు
ద్వితీ. పెక్కుండురను-పెక్కుండ్రను	పెక్కుటిని-పెక్కుంటిని

ప్రథ. పలువురు-పలుగురు
 పలువుండురు-పలుగుండురు
 పలువుండ్రు-పలుగుండ్రు
 ద్వితీ. పలువురను-పలుగురను
 పలువుండురను-పలుగుండు
 రను-పలువుండ్రను - పలు
 గుండ్రను

దీని కమహత్తమున వ్యస్తస్థితి లేదు.
 'పలు పలుకులు' మున్నగు రీతిని
 సమాసగతమే యిది యగును.

తచ్చబ్ధార్థక రూపములు

తదర్థకము 'ఆ' శబ్దము ౫౭ (బా-ఆచ్చి-౪/౨౪; ణ్యా-సం-౨౦౫ I
 విష. 'ఆ' శబ్దము-వాడు, అది మొ).

మహద్వాచక రూపములు		మహతీవాచకములు	
ఏ	ఐ	ఏ	ఐ
ప్ర. వాడు	వారు-వారలు-వాండ్రు	అది-వారు,	వారు
అతడు	('వాండ్రు' అపశబ్దము)		
అతడు		దానిని	వారిని వారలను
ద్వ. వానిని	వారిని-వారలను-		
అతనిని	వాండురను-వాండ్రను		
అతనిని	('వాండురను' అసాదువు)		

అమహద్వాచకములు

ఏక	బహు
ప్ర. అది-అద్ది-అయది-అయ్యది	అవి-అవ్వి-అయవి-అయ్యవి
ద్వ. దానిని-అదానిని, అద్దానిని	వానిని-అవానిని-అవ్వానిని
తృ. దానిచే-అదానిచే-అద్దానిచేన్	వానిచేన్-వానన్ (ఇది తృతీయా సప్త
దానన్ (ఇది తృతీయా సప్త	మ్యర్థకము)
మ్యర్థకము)	

౧ వ వివ : తదర్థకము-సంస్కృత తచ్చబ్ధార్థకము. నామ పునర్లగ్న హణమందును యచ్చబ్ధి సంబంధమునందును నిది వాదబడును. ఉదా : నామ : రాముడు వచ్చె, వాడు గొప్పవాడు. సంబంధ : ఏరాముడు వచ్చెనో వాడు గొప్పవాడు. నామ పునర్లగ్నహణమునందును నామమునే వాడుట యరుదుగఁ గలదు. దేవతలను మాని, నలుని వరించుట వేల్పులు కోపించిరి (ఆర-౨వ ఆ ౧౧౪). నామ పునర్లగ్నహణమున 'ఈ' శబ్దము నిల్పుటయుఁగలదు. ఉదా : పురుషునకుఁ దేజులు కర్మంబు; దీని విడిచి (సతా-౨వ ఆ-౨౬౯).

౨ వ వివ : అంత (ఆ పరిమితి)-అందు (ఆ చోటు)-అప్పుడు (ఆ కాలము)-అట్టు-అటు (ఆ విధము)-అటన్ (ఆ చోటియందు)-అల్లి (నిర్దేశార్థకము) మున్నగునవి 'అ' శబ్ద మూలకములు. వీనిలోఁ గొన్నిటికిఁ గొన్ని విధతులందు మాత్రము వాడుక గలదు. అంత : అంతన్-అంతటన్-అంతలు-అంతకున్-అంతనుండి-అంతకందెన్-అంతలోన్- మొ : అందు : అందుకయి-అందులకున్-అందుకున్-అందున్-అందుండి-అందులోన్ మొ అప్పుడు : అప్పటినుండి-అప్పటికందెన్-అప్పటిలోన్-అప్పటికిన్ మొ. అట్టు-అట్టులు-అటులు-అట్టులన్-అట్లు-అట్లన్ మొ. ('అక్క-ద-అచ్చటు' అనునవి సమాసములు).

౩ వ వివ : 'అ' శబ్దము తచ్చబ్ధార్థకమే యైనను వాని వాడుకలలో భేదము గలదు. 'తస్య + పుత్రః-తత్పుత్రః' అని యైనట్లు "వాని యొక్క + కొడుకు-ఆ కొడుకు" అని కానేరదు. 'వాని కొడుకు' అనియే యగును (చూ-సమా-౩౨వ సూ).

౪ వ వివ : 'అ' శబ్ద రూపములు కొన్ని యేదల నర్థభూన్యము లగును. ఉదా : ఒక్క సక్కరితు వది మేలు (అది ౪వ ఆ ౯౪). పువ్వుల యవ్విధంబు నన్ (అది ౮వ ఆ ౭౬).

౫ వ వివ : అల్లి శబ్దము నిర్దేశవాచక మగును. ఉదా : అల్లి యతి ధవ శంభైన యశ్వంబు ఆది-౨వ ఆ-౩౧).

౬ వ వివ : 'ఆ-ఈ' శబ్దముల ప్రథమాంతముల మీద 'ఎ' శబ్దము నిల్చిన నవి నిర్దేశవాచకము లగును. ఇవి ప్రాచీన రూపములు. వీడె వచ్చెం గుంటినుత మధ్యముండు (విరా-౪వ ఆ-౯౫). వాడె-అడె-ఇడె-అవె-ఇవె- వారె-వీరె మొ. 'ఆ-ఈ' శబ్దముల ప్రథమాంతముల పైని 'కొమ్ము' రూపాంతర మగు 'కో' శబ్దము నిల్చినను నిర్దేశవాచకములె యగును, ఇవి యర్వాచీన రూప ములు. వాడుగో-వీడుగో - వాల్గుగో-వీరుగో - అదిగో-ఇదిగో-అవిగో - ఇవిగో (అడుగో-ఇడుగో-అల్గుగో-ఇల్గుగో-అదుగో-ఇదుగో మొదలగునవి వ్యావహారిక రూపములు). ఇది 'కొమ్ము' శబ్దరూపాంతరము గాన "కళ" "అదిగో" కానం బడియె (పరాహ-౬వ ఆ-౧౪-సూ-రా-ని). ఇది ద్రుతప్రకృతికముగాను వాడబడును. "ఇదిగో బురుషాయితము (కళా-౧వ ఆ-౩౫)" ఈ ఘోషమున నిది 'కొను' ధాతువుయొక్క 'తుష్టు' స్పందనరూప మునదగును. "నీ వెట్టి బంగారు గాను" అను దానివలెనై యర్థ విశేషబోధ మనదగును. 'ఇడె కొను'గాక "అని దీని కర్థ మెచ్చినది. కళ యగునపుడు "ఇడె కొమ్ము" అని యర్థము చేయనగును. "వీడు గొమ్ముని చెయి సారి (ఉ-హరి-౫ వ ఆ-౧౪౮). "ఇదియో" (అది-౬ వ ఆ - ౧౭౩) ఇది యపపాతము. 'ఇదియోన్' అని-కవి ప్రయుక్త మనదగును. కాన 'ఇదియో' అనునది 'ఇదిగో' అను వాని పర్యాయ మనరాదు.

'ఇదమ్' శబ్దార్థక రూపములు

ఇదమర్థకము 'ఈ' శబ్దము ౫౮ (బా-అచ్చి-౫/౨౪; వ్యా - సం. ౨౧౬ విష).

మహద్వాచకము		మహాతీవాచకము	
ఏ	బ	ఏ	బ
ప్ర-వీడు, ఇతడు, ఈతడు	వీరు - వీరలు - వీండురు- వీండురు (వీండురు అసాధువు)	ఇది	వీరు-వీరలు
ద్వి-వీనిని, ఇతనిని, ఈతనిని	వీరిని-వీరలను-వీండురను- వీండ్రను (వీండురను అపశబ్దము)	దీనిని	వీరిని-వీరలను

అమహదర్శక రూపములు

ఏ	బి
ప్ర-ఇది-ఇద్ది-ఈయది-ఇయ్యది	ఇవి-ఇవ్వి- ఈయవి-ఇయ్యవి.
ద్వి-దీనిని	వీనిని
తృ-దీనిచేన్	వీనిచేన్
తృ,సప్ర-దీనన్	వీనన్ (తృ, సప్ర)

౧వ వివ : ఇది 'ఇదమ్-అదన్-ఏతద్' అను సంస్కృత శబ్దముల యర్థము గలది. 'పురోవర్తిని-సమీప వర్తిని' దెలుపును. నామ పునర్గ్రహణమున 'ఈ' శబ్ద రూపములను వాడుటయు, గలదు. (చూ ౫౩ వ.సూ. ౧వ వివ). పురుషసకుఁ దేజులు కగ్మంబు, దీని విధివి(సభా-౨వ ఆ-౨౬౯).

౨వ వివ : ఇంత (ఈ పరిమితి) -ఇందు (ఈ స్థలము)- ఇప్పుడు (ఈ సమయము). 'ఇక్కడ-ఇచ్చట' అనునవి 'ఈ' శబ్దశముతోడి సమాసములు. 'ఇట్లు'-ఇటు (ఈ విధము) -ఇల్ల (ఈ సమీప స్థలము-నిర్దేశ వాచకము)-ఇటన్ (ఈ స్థలమందు) మున్నగునవి 'ఈ' శబ్ద మూలక రూపములు. వీనితో గొన్నిటికిఁ గొన్ని విభక్తుల రూపములు మాత్రము గలవు. ఇంత : ఇంతన్ - ఇంతటన్-ఇంతలు - ఇంతకున్-ఇంత నుండి - ఇంతటి నుండి-ఇంత కంటెన్ - ఇంతలోన్ మొ. ఇందు : ఇందుకై - ఇందులకై - ఇందులకున్-ఇందున్-ఇందుండి-ఇందులోన్ మొ. ఇప్పుడు : ఇప్పటి నుండి-ఇప్పటి కంటెన్-ఇప్పటికిని-ఇప్పటిలోన్ మొ. ఇట్లు-ఇటు : ఇట్టులు-ఇటులు ఇట్లు-ఇట్టులన్-ఇటులన్-ఇట్లన్ మొ.

౩వ వివ : 'ఈ' శబ్ద మిద మాద్యర్థకమై యైనను వాడుకలో భేదము గలదు. "ఏతస్య + పుత్రః - ఏతత్పుత్రః" అన్నట్లు "వీనియొక్క + కొడుకు- ఈ కొడుకు" అని కానేరదు. "వీని కొడుకు" అనియే కావలయును.

౪వ వివ : 'ఈ' శబ్ద రూపములును నరుమగ నర్థ శూన్యములుగా వాడఁబడును ఉదా : ఈ మనిషివల్ల నుండు దీది యేల?" (అది : ౪వ ఆ-౫౪).

‘ఈ’ శబ్ద మత్యంత సామీప్యమును దెల్పును. ఉదా: ఈ యన్న పౌష్య ప్రోలికి (ఆది. ౧వ ఆ-౧౧౭).

౫వ వివ : ‘ఇల్ల’ శబ్దము నిర్దేశ వాచకము “ద్విపద. ఇల్ల కప్పడి సంగమేశ్వరంబందు (బవవ- ౧వ ఆ-౫౫౧). ఇతర ద్రావిడ భాషలలో విస్తారముగా వాడుక యున్నను దెల్లన (‘ఉ’ దూర సమీప మధ్యస్థ వాచి) ‘ఉ’ శబ్దమునకు ‘ఉల్ల’ శబ్దము మాత్రము గలదు. ఉల్ల తెల్లని తురగోత్తము వారింబు (ఆది : ౨వ ఆ-౩౪).

౬ వ వివ : ‘అ’ శబ్దము నుండి వలెనె (ఆచ్చి-౫౭ వ సూ-౯వ వివ) ‘ఈ’ శబ్దము నుండియు వివిధము లగు నిర్దేశ వాచకములు బయల్పెడలును. వీరె - వీరె - ఇదె - ఇదె (ఇవి ప్రాచీన రూపములు-వీరుగో - వీరుగోన్ వీరుగో - ఇదిగో - ఇదిగో : మొ. ఇరుగో - ఇరుగో - ఇరుగో - ఇరుగో - వ్యావ హారిక రూపములు. ఇవి యర్వాచీన రూపములు)

యత్కి-మర్థక రూపములు

యత్కి-మర్థకము ‘ఏ’ శబ్దము ౫౬ (వా ఆచ్చి ౬/౨౪. ౭/౨౪ సూ, వ్యా. సం- ౨౧౭ వివ).

మహద్వాచక రూపములు

ఏ	ఐ
ప్ర. ఏడు-ఏవారు-ఎవ్వారు- ఎవ్వరు-ఎవరు-వేరు (ఎతరు-ఎతరు- వీనికి ప్రయోగములు లేవు)	ఏరు- ఏవారు- ఏవారలు-ఏ వాండురు- ఏవాండు- ఎవ్వారు- ఎవ్వారలు- ఎవ్వారు డురు. ఎవ్వారు-ఎవ్వరు-ఎవ్వరు- ఎవ్వరు- ఎవరు- ఎవండురు-ఎవండురు- వేరు.
ద్వి. ఏనివి- ఏవనిని -ఎవ్వనిని ఎవ్వనిని -ఎవనిని - వేనిని (ఎతనిని-ఎతనిని-ప్రయోగ ములు లేవు)	వీరిని-ఏవారిని - ఏవారలను - ఏవాండు రను - ఏవాండును - ఎవ్వారిని-ఎవ్వర లను-ఎవ్వారును- ఎవ్వారును- ఎవ్వ రిన్-ఎవండురును-ఎవ్వండును - ఎవరిని- ఎవండురును- ఎవండును-వేరిని

మహాతీ వాచక రూపములు

ప్ర. 'ఏది' (ఏత్తీ) అనెడి 'శ. ర' 'సూ-రా-ని' కోశములు ప్రామాదికములు. మహాతీ వాచ్యంబగు నే నేకత్వంబున యత్కి-మర్థక శబ్దంబు "ఎవ్వరిత ఎవ్వర్త-ఎవ్వత-ఎవరిత-ఎవ ర్త-ఎవత-ఎవ్వరితి-ఎవ్వర్తి-ఎవ్వతి-ఎవరితి-ఎవ ర్తి-ఎవతి-ఎవ్వరితె-ఎవ్వరె-ఎవ్వతె.-ఎవరితె-ఎవ ర్తి-ఎవతె-ఎవ్వర్తుక - ఎవ్వరుక - ఎవర్తుక-ఎవతుక" అని యిరువది రెండు రూపంబులు వడయును.	ఏరు-ఏవారు-ఏవారలు- ఎవ్వారు - ఎవ్వారలు- ఎవ్వరు - ఎవరు-వేరు.
ద్వీ. ఎవ్వరితను- ఎవ్వర్తను- ఎవ్వతను- ఎవరితను- ఎవ ర్తను- ఎవతను- ఎవ్వరితిని-ఎవ్వ ర్తిని-ఎవ్వ తిని-ఎవరితిని-ఎవ రైని- ఎవతిని: మొదలగునవి	ఏరిని-ఏ వారిని-ఏవార లను- ఎవ్వారిని- ఎవ్వ రలను- ఎవ్వరిని- ఎవ రిని-వేరిని.

అమహద్వాచక రూపములు

ఏ	బి
ప్ర. ఏది-ఏది-ఎద్ది- ఏయది-ఎయ్యది	ఎవి - ఏవి - ఎవ్వి-ఏయవి-ఎయ్యవి.
ద్వి. దేనిని-ఏదానిని-ఎద్దానిని	వేనిని - ఏ వానిని - ఎవ్వానిని.
త్వ. దేని చేతన్.....	వేని చేతన్.
త్వ. సప్త. దేనన్ (దీనికిఁ బ్రయోగములు లేవు.)	వేనన్ (దీనికిఁ బ్రయోగము లేదు)

౧వ వివ : సంస్కృత మందలి యచ్చబ్దము తచ్చబ్ద సంబంధమును దెల్పును. కిం శబ్దము ప్రశ్నార్థకము. తెలుఁగున నీ రెండర్థములను నొక్క "ఏ" శబ్దమే యొసంగును. కాన నిది యత్కి-మర్థక మయ్యెను. ఉదా: ఏది హృదయమో యది మా కిష్టము (ఆర ౧వ ఆ-౩౦). ఎవ్వరు కురు పాండవులలో మొదట రణమునకు దిగిరి (భీష్మ : ౧వ ఆ-౨౩౨)

౨వ వివ : 'వేడు' శబ్దము మహాకవి ప్రయుక్తము. క. పార్థుడు వేడి

(దోణ- 3వ ఆ-౪౯): వేడి రాముడు (రామా- 2వ ఆ-ప్రౌ- శబ్ద-౫౩).
వేడి దాగె నాకో (దోణ-౧వ ఆ-౩౭౪). వేడి దయోదార విమల మాససుడు
వేడి... వేడి... (రంగ-రా- ౧౨౨౧-౧౨౨౨వ పద్య-౧౪౦వ పుట
యూని-ముద్ర).

3వ వివ : 'ఏ' శబ్ద రూపములు 'ను' శబ్దంతములై సాకల్యముం దెల్పును.
ఉ : ఎవ్వరుం జెప్పరు. ఎవ్వరి కంటెను (ఆర. ౨వ ఆ-౩౪౧). 'అందఱును-
అందఱ కంటెను' అని యర్థములు.

౪వ వివ : 'ఇ-ఈ'లతోఁ గూడిన 'ఏ' శబ్ద ప్రథమా రూపములు 'ఎక్కడ
నున్నాడు' మున్నగు నర్థ విశేషముల నిచ్చును. "క. పార్థుడు వేడి (దోణ-
3వ ఆ-౪౬), ఏది యేదీ యిది చాలఁ గ్రోత (కళా-౧వ ఆ - ప్రౌడ-
శబ్ద-౮౭).

౫వ వివ : ఇది యత్కిమర్థకమై యయ్యు వాడుకలో భేదము లున్నవి.
"యన్య+పుత్రః యత్పుత్రః" అనునట్లు "ఎవ్వనియొక్క + కొడుకు-
ఏ కొడుకు" అని కానేరదు. "ఎవ్వని కొడుకు" అనియే యగును.

౬వ వివ: "ఎంత (ఏ పరిమితి) ఎందు(ఏచోటు). ఎప్పుడు(ఏ సమయము;
'ఎక్కడ-ఎచ్చట' అనునవి 'ఏ' శబ్ద ఘటిత సమాసములు), ఎటా
(ఏ స్థలమందు)" మున్నగునవి 'ఏ' శబ్ద మూలకములు. వీనిలోఁ గొన్నిటికి-
గొన్ని విభక్తుల రూపములు మాత్రము గలవు ఎంత: ఎంతన్-ఎంతటా,
ఎంతకున్ - ఎంతలోకా - ఎంతటినుండి - ఎంతనుండి. ఎందు: ఎందుకున్ -
ఎందులకున్ - ఎందున్ - ఎందుండి - ఎందులోన్. ఎప్పుడు: ఎప్పటినుండి-
ఎప్పటికిన్-ఎప్పటికంటెన్-ఎప్పటిలోన్. ఎట్టు, ఎటు : ఎట్టులు-ఎటులు-ఎట్టు-
ఎట్టులన్-ఎట్టన్ మొ.

పూజ్యార్థకత-యుష్మద్ధర్మకశబ్దము

తదాదులు మహాశీవాచకంబులు "అమె-ఆపె-ఆకె. ఈమె-ఈపె-

ఈతె. ఏమె-ఏపె-ఏతె” అను పూజార్థక రూపములు వడము ౬౦
(బా-ఆచ్చి-౮/౨౪. వ్యా-సం ౨౧౮ విష). *

‘అతఁడు-ఆతఁడు-ఇతఁడు-ఈతఁడు’ అను మహావ్యావకముల కిట్టి పూజార్థకత లేదు. “అతఁగాఁడు-ఆతఁగాఁడు-ఇతఁగాఁడు-ఈతఁగాఁడు” -అను రూపము లర్వాచీనములు. ‘ఆయన-ఈయన మున్నగు సమాస రూపములు త్తరపదముల శ క్తిచే బాహ్యార్థకములు కానోపును ‘ఏమె’ (ఏ పూజ్యురాలు) అను వాడుకకుఁ గవి ప్రయోగము లభింప లేదు.

యష్టద్వర్థకము. ‘నీ’ శబ్దము ౯౧ (బా-ఆచ్చి-౭/౨౪ వ స్థూ, వ్యా-సం-౨౧౯ 1 విష),

ఏ

బి

ప్ర. నీవు, ఈవు (ఆర-౧వ ఆ-౪౬)

మీరు, మీర్, మీరలు - మీరల్ - ఈరు - ఈరలు (ఆది - ౭ వ ఆ-౨౧౯).

ద్వి. నిన్నునున్, నిన్నున్, నినున్, నిన్ (ఆది ౬ వ ఆ-౧౪౫)

మిమ్మున్, మిమున్ (‘మిమ్ములన్’ అపశబ్దము).

తృ. నీ చేతన్.....

మీ చేతన్.

ష. నీకున్, ఈకున్ (చంద్రా-౩ వ ఆ-౧౧౮)

మీకున్, ఈకున్ (శివరా-౪ వ ఆ-౬౩).

* ‘అతఁడు-ఇతఁడు’ మున్నగునవియుఁ బూజార్థకములే యని సూరి వ్రాసెను. కాని కవి ప్రయోగములం దట్టి పూజ్యతా నియమము లేదు. “ఏమె సేసె నితఁ డీతని తమ్మునిఁ గూలనేసె యు క్కెక్కిన పార్థుపై గవిసెనే... అక్కడ వీఁడు లేడె” (ఉద్యో-౨ వ ఆ-౧౯౨ వ ప). “వాఁడిట వచ్చుఁడొ యే నందుల కేఁగుదాననొ రయంబున నాతని నిశ్చయింపఁగో” (ఆర-౨ వ ఆ-౨౦౩). దమయంతి నలుని విషయమున వాడిన వాడుక లివి

అస్మ దాత్మార్థకములు

అస్మదర్థకము 'నా' శబ్దము ౬౨ (బా-ఆచ్చి-౧౦/౨౪వ సూ;వ్యా-సం-౨౦౯ I విష).

ఏ

బి

ప్ర: నేను-ఏను-నేన్-ఏన్

ద్వి: నన్నునున్-నన్నున్-ననున్-నన్
(అను-రి వ ఆ-౨౬౨ వ ప).

తృ: నా చేతన్.....

మేము-ఏము-నేము (శ్రీరంగ-రి వ
ఆ-౨౯౧ వ ప)

మమ్మాన్-మమున్ ("మమ్మరిన్"
అపశబ్దము).

మాచేతన్.

ఉభయార్థకము 'మన' శబ్దము ౬౩ (బా-ఆచ్చి-౧౧/౨౪వ సూ,
వ్యా-సం-౨౦౯ I విష).

'నీవును నేనును' అని యర్థము. నిత్యబహవచనము.

ప్ర: మనము. ద్వితీయ: మనరిను. (ఆది-౮ వ ఆ-౬౩). తృతీ:
మనచేతన్. మనరిచేతన్ (ఇది నన్నయ సమ్మతము కాదు ఉ-హరి-౬ వ
ఆ-౨౪౪).

ఆత్మార్థకము 'తా' శబ్దము ౬౪వ (బా-ఆచ్చి-౧౨/౨౪వ సూ.వ్యా-సం-౨౦౯ I విష).

ఏక	బహు
ప్ర. తాను	తాము-తారు-తమరు (ఇది నన్నయ సమ్మతము కాదు; కృష్ణ-౨వ ఆ-౩౮; సూ-రా-ని). ఇట 'తారు' అనియు నిల్చినగును.
ద్వి. తన్నునున్-తన్నున్-తనున్-తన్ (ఆది ౩వ ఆ ౧౧౦)	తమ్మున్-తమున్
తృ. తన చేతన్	తమ చేతన్

'తా' శబ్దము ఏకార్థకము

౧ వ వివ : 'తా' శబ్ద పుర్ణ విశేష బౌధకము నగు (నామాన్మ దర్థాభిధాయి; ప్రౌఢ. శబ్ద-౭౮). తనకు మఱి తాన్ చుట్టంబు (ఆది-౪వ ఆ-౫౮. తనకు-ప్రీతి). తన కిష్టుడున్ (ఆది-౧వ ఆ-౨౫; తనకున్-నాకున్), నామ పునర్గ్రహణంబునందును 'తా' శబ్దము నిల్చుట గలదు. ఉదా : విదురుడు తాను ప్రబోధించె (ఆది-౬వ ఆ-ప్రౌఢ-శబ్ద-౭౦వ-సూ).

౨వ వివ : కర్తృ బహుత్వంబున 'తన తనకు' 'తమతమ' యగు. తమ తమ పుత్తుడుగా (ఆది-౩వ ఆ-ప్రౌఢ-శబ్ద-౭౯), తన తన (శబ్ద-౨వ ఆ-౧౮౦).

౩ వ వివ : 'తా' శబ్ద బహువచనము సంబంధార్థమునందును నిల్చును "ద్విపద-తమ యన్న... అమల మానసుడు... రంగ-రా-అయోధ్యా-౧౩౨వ పుట, యూని-ముద్ర; చూ-వ్యా-సం-౨౧౧, IV విష. ౮౪౦వ పుట).

ఏకార్థక సంఖ్యావాచి 'ఒక' శబ్దము ౬౫ (భా-ఆచ్చి-౧౩-౧౪-౧౫/౨౪ సూ; వ్యా-సం-౨౨౦. I. II విష).

మహా దర్శక రూపములు

ఏక	బహు
ప్ర. ఒకఁడు	ఒకరు-ఒకఁడురు-ఒకఁడు
ఒకొఁడు	ఒకొరు-ఒకొఁడురు-ఒకొఁడు
ఒక్కఁడు	ఒక్కరు-ఒక్కఁడురు-ఒక్కఁడు
ఒక్కొఁడు	ఒక్కొరు-ఒక్కొఁడురు-ఒక్కొఁడు
ఒకరుఁడు	ఒకరులు-ఒకర్లు-ఒకళ్లు
ఒకొరుఁడు	ఒకొరులు-ఒకొర్లు-ఒకొళ్లు
ఒక్కరుఁడు	ఒక్కరులు-ఒక్కర్లు-ఒక్కళ్లు
ఒక్కొరుఁడు	ఒక్కొరులు-ఒక్కొర్లు-ఒక్కొళ్లు
ఒకరువుఁడు	ఒకరువులు
ఒకొరువుఁడు	ఒకొరువులు
ఒక్కరువుఁడు	ఒక్కరువులు
ఒక్కొరువుఁడు	ఒక్కొరువులు
ఒరుఁడు	ఒరులు (ఇతరార్థకము, ఏకార్థకము)
ఒరువుఁడు	ఒరువులు (")
ఒండు	ఒండులు-ఒండ్లు (")
ఒడ్డు	ఒడ్డులు-ఒడ్డు (")

౧ వ వివ : ఒకొఁడు : సీ. అతిగించుకొనఁడె భూదేవుఁ డొక్కొరుఁడు గినిసి (ఆర-౨వ ఆ-౨౦) కం-కురిసినఁ దత్ కణమె యొక్కొకొనిపై నేనున్ (ఆర-౪వ ఆ-౬౦). ఒకళ్లు : ఒరువులు : కం-గిరిజయు గిరీశుఁడును నొం । డొరువులకై తప మొనర్చి యొకరు నొకళ్ళన్ (ఆను-౩వ ఆ-౧౪౦). ఒరులు- ఇతరులు: కం. మాయ ద్విడుమలఁ బడిన నరులు గలరె యెరులు పరమ మునీంద్రా (ఆర-౨వ ఆ ౩వ ప). ఒకళ్లు-స్త్రీ వాచకము. చం.....ఒకళ్ళొకళ్ళకై యెరురుగ వచ్చి యొక్కయిద్దఱు ముద్దయ లొత్తిర విభున్ (నైష-౩వ ఆ-౮౬-వ ప). ఈ శబ్దము రూపముల కెల్లఁ బ్రయోగము వియ్యలేదు గాన యథా ప్రయోగముగ నెన్నునది.

మహత్కర్మములు

(పీనిని సైతము యథా ప్రయోగముగ నెన్నునది)

ఏక	బహు
ప్ర. ఒకరిత-ఒక ర్త-ఒక ర్తు - ఒకర్తుక-ఒకత-ఒకతు క-ఒకొరిత-ఒకొ ర్త-ఒకొ ర్తు-ఒకొ ర్తుక-ఒకొత- ఒకొతుక- ఒక్కరిత-ఒక్క ర్త-ఒక్క ర్తు-ఒక్క ర్తుక-ఒక్కత-ఒక్కతుక-ఒక్కొరిత-ఒక్కొ ర్త- ఒక్కొ ర్తు-ఒక్కొ ర్తుక - ఒక్కొత-ఒక్కొతుక- ఒకరితి-ఒక ర్తి-ఒకతి-ఒకొరితి-ఒకొ ర్తి-ఒకొతి- ఒక్కరితి-ఒక్క ర్తి-ఒక్కతి-ఒక్కొరితి-ఒక్కొ ర్తి- ఒక్కొతి-ఒకరితె-ఒక రై-ఒకతె-ఒకొరితె-ఒకొ రై- ఒకొతె-ఒక్కరితె-ఒక్క రై-ఒక్కతె-ఒక్కొరితె- ఒక్కొ రై-ఒక్కొతె-ఒరై-ఒర్తి-ఒర్తు-ఒర్తుక.	ఒకరు-ఒక్కరు-ఒకొరు- ఒక్కొరు - ఒకరులు- ఒకర్తు-ఒకళ్ళు-ఒకొరు లు-ఒకొర్తు-ఒకొళ్ళు మొదలగునవి.

అమహద్వాచక రూపములు

ఏక	బహు
ప్ర. ఒకటి-ఒకొటి-ఒక్కటి-ఒకఁడు-ఒకొఁడు- ఒక్కఁడు-ఒక్కొఁడు-ఒండు 'ఎక్కటి-ఒంటి' అనునవి యసహాయార్థక ములై యేకత్వమును బోధించును. 'ఒకఁడు-ఒకొఁడు-ఒక్కఁడు-ఒక్కొఁడు- ఒండు' అనునవి యౌపవిభక్తికములు. ఉదా : ఒకటన్-ఒకంటన్ మొ.	అమహత్త్వమున బహువచ నము లేదు - 'ఒకట్లు', 'ఒ కక్కట్లు' అనునవి యగపదు చున్నవి.

౨ వ వివ : ఒకొడు (ఒకటి) : కం...ఒ కొండును లేదధిప సీదు
 కొడుకులు (శ్రీ-౧వ ఆ-౮౩). ఒ కొంట నందలు గురు ననజ్జగొని (అది-
 ౫వ ఆ-౨౩౩) కం-యాగ కరణం బునఁ దక్కగా నొంటఁ గలుగఁ బోలునె
 చెపుమా (శాంతి-౫వ ఆ-౩౦౮). ఒకటి : బేయు కం బెను హితమైన కృత్య
 మొకటిం గలదే ఉద్యో-౩వ ఆ-౧౫౮). ఎక్కటి, ఒంటి : ఎక్కటి కయ్యము.
 చం-ఆసమున...ఒంటి సనుట (విరా-౫వ ఆ-౨౩౪).

ద్విప్రభృతులు

'ద్వి' ప్రభృతి సంఖ్యా వాచకంబులు మహాన్మహా త్యమహాదర్థకంబులు
 ౬౬ (బా-ఆచ్చి-౧౬-౧౭/౨౪ సూ. వ్యా-సం-౨౨౨-౨౨౩ విష).

మహా న్మహాత్యర్థకములు	అమహా దర్థకములు
ఇద్దఱు-ఇరువురు	రెండు
మూవురు-మువ్వరు-మువురు	మూడు
నలువురు	నాలుగు
ఐదువురు (ఏవురు)	ఆయిదు (ఏను)
ఆఱువురు	ఆఱు
ఏడువురు	ఏడు
ఎనమండురు-ఎనమండు	ఎనిమిది
(దూ-ఆచ్చి-౧౭వ సూ ౧వ వివ).	
తొమ్మండరు (తొమ్మండు)	తొమ్మిది
పదురు (పదుండురు)	పది
పదుండు (పదువుండురు-పదువుండు)	
పదునొకరు	పదునొకటి
పన్నెద్దఱు (పన్నెరుగురు)	పండ్లెండు
పదుమూవురు	పదుమూడు
పదునలువురు	పదునాలుగు
పదునైదువురు	పదునైదు (పదునేను)

పదునాఱువురు
 పదునేడువురు
 పదునెనమండురు
 పందొమ్మిండురు
 ఇరువండురు
 ఇరువదియొకరు
 ముప్పండురు
 నలువండురు
 ఏబిండురు
 అఱువండురు
 దెబ్బిండురు
 ఎనుబండురు
 తొంబండురు
 నూఱువురు
 వేపురు

పదునాఱు
 పదునేడు
 పదునెనిమిది
 పందొమ్మిది
 ఇరువది
 ఇరువది యొకటి
 ముప్పది
 నలువది
 ఏబది
 అఱువది
 దెబ్బది
 ఎనుబది
 తొంబది
 నూఱు
 వేయి

ఇక్కాదు లాహ్యంబులు

౧ వ వివ : 'ఇరువురు' మున్నగువాని 'వు' వర్ణముచోట 'గు' వర్ణ మర్వాభీరముగా నాదేశ మగుచున్నది.* కాన 'ఇరువురు' మున్నగు పై

* సూరి 'గు' వర్ణమునె నిల్చి గకారమునకు 'వ' కారమును విధించెను (కా-ఆచ్చి-౨౭ వ సూ). కావి పీనిలోని 'గ' కార మర్వాభీ నము 'వ' కారమె ప్రాథమికము. "మూడు + వారు = మూవురు. వేయి + వారు = వేవురు" అని వాని వ్యుత్పత్తిని గ్రహింపవలయును. గకార ఘటిత రూపములు ప్రాచీనకాలమున లేనేలేవు. కం. దేభరు... వేవురు... (ఆర-౨ వ ఆ-౩౫౩). ఉ. ఆర్దురు... ఉర్వి... (విక్ర-౨ వ ఆ ౩౪). "ఆదేశాశ్చవు రూరశ్చ" అని యధర్వణుడు 'వ' కార ఘటితమునే విధించెను. (వ్యా-సం-౨౨౦-౨౨౪ విష). "బాంధవ-బంధుగు" మొ వికృతులు నిట్టివి గలవు.

యుదాహృతులం దెల్ల 'ఇరుగురు' అను 'గ' కార ఘటిత రూపాంతరములను గ్రహింపవలయును. అట్లే 'ఎనమండురు-తొమ్మండురు-పదుండురు' మున్నగు చోటులం దుట్టోపము (చూ-ఆచ్చి-౧౨ వ సూ) చేసి 'ఎనమండు' మున్నగు రూపాంతరములను గ్రహింప వలయును. అట్లే 'నల్వరు-ఆర్వరు' మున్నగు రూపాంతరములను గ్రహింపవలయును (ఆచ్చి-౨౯ వ సూ) అట్లే "అయిదు-ఐదు; పదునయిదు-పదునైదు" మున్నగురీతిని రూపద్వయమును గ్రహింపవలయును (క్రియా-౧౦౭ వ సూ).

రూపాంతర వివృతి

౨ వ వివ: గ్రంథ విస్తరభీతిచే నుదాహరింపలేదు గాన పై పట్టికలో 'ఒకరు' మున్నగుచోట్ల వాని వాని రూపాంతరములను జేర్చిన రూపములను సయితము గ్రహింపనగును. ఉదా: పదునొకరు-పదునొక్కరు-పదునొక్కారు-పదునొక్కారు మొ. (చూ-ఆచ్చి-౬౫ వ సూ). పదునొకర్లు-పదునొక్కర్లు మొ. (చూఆచ్చి-౬౫ వ సూ). పదునొకటి-పదునొక్కటి-పదునొక్కడు-పదునొక్కడు-పదునొక్కటన్-మొ. (చూ-ఆచ్చి-౬౫ వ సూ).

౩ వ వివ: 'పందెండు' మొదలగు చోటులందు 'యును' శబ్ద ఘటిత రూపములును గన్పట్టుచున్నవి. ఉదా: పదియు రెండు-పందెండు మొ. అక్కఱ వనమునఁ బదియు రెండేడులు (ఆది ౪ వ ఆ ౧౯). పదియు నొక్కండు రుద్రుల (కాశీ ౩ వ ఆ-ప్రౌఢ).

౪ వ వివ: 'ఇరువది' మున్నగువానికి 'ఇరువై' మున్నగునవి యర్వాచీన రూపాంతరములు గన్పట్టుచున్నవి మ.ఇరువై నాలుగు మూర్త మేర (కాశీ. ౧ వ ఆ-౫౩).

౫ వ వివ: "ఎనిమిది + నూలు-ఎనమన్నూలు; తొమ్మిది + నూలు-తొమ్మన్నూలు" అను రూపములును, వానికి, "ఎనమన్నూలు-తొమ్మనూలు" అను రూపాంతరములును గన్పట్టుచున్నవి. గీ. తొమ్మనూలును దొంబది

తొమ్మిదియును (భీమ ౬ వ ఆ-౬౮). “తొంబనూలును” అనేది ‘శ-ర’, ‘సూ-రా-ని’ కోశముల ప్రాతము లపపాతములు.

సంఖ్యావాచక విశేష రూపములు

౬ వ వివ: సంఖ్యావాచకములకు మహత్వమున ‘వారు’ శబ్దముతో సమాసము (‘పురు-గురు’ అనునవి నిర్వహపు డని తాత్పర్యము) గల్గినపుడు మహత్వమందును “పదులు-నూలు-వేలు” మున్నగు ‘లు’ వర్ణక ముడిత రూపములె యరుదుగ నిల్చును. ఉదా: అబ్జినాథులు నూలు నైదు పదులు (కాశీ ౬ వ ఆ); అసురు లంబుపది వేలు (ఆర. ౪ వ ఆ ౮౦). బ్రాహ్మణు లెనిమిది వేలు... యరులు పది వేలు (ఆర. ౫ వ ఆ ౩౦౬). ప్రౌఢ వ్యాకరణ వీని సమహత్కార్య ముడిత విశేష రూపములుగ సూత్రించుట సరికాదు (ప్రౌఢ-శబ్ద-౧౦౪ వ సూ; చూ-వ్యా-సం-౧౮౬, IV. ౨౧౧ I. ౨౨౨-విష). పై స్థలము లందు “ఎనిమిది వేపురు” మున్నగునవి ‘వారు’ శబ్ద సామాసిక రూపములని ప్రహేళికయనును.

౭ వ వివ: ‘షష్ఠీ’ సమాసమున ‘షష్ఠీ’ ద్వితీయా తుల్య రూపమున నిర్వహ సంఖ్యావాచక సమాసమున బ్రథమా రూపమున నిల్చుట కొన్ని యెడలఁ గలదు (చూ. సమా-౬౨ వ సూ. వివృతి). ఉదా: ఇరువది యొకటి-ముప్పది రెండు మొ. ఇట షష్ఠీ ద్వితీయా రూపమున నిల్చినచో “ఇరువదిటి యొకటి-ముప్పదిటి రెండు” మున్నగు రీతి గల యనిష్టరూపము లవతరించును.¹

౮ వ వివ: అమహదర్థక సంఖ్యావాచకములగు “ఒకఁడు 2, రెండు”

1. బాల, ప్రౌఢ వ్యాకరణ పద్ధతి నిట్టి యనిష్టరూపములు దుర్వారములు.

2. సూరి ‘రెండు’ మొదలగునవి యోపవిధక్రికము లనుట పొరపాటు. తే. గీ. తక్కొకంటను లేదు (స్వర్గా. ౧ వ ఆ-౮౨)-ఒక్కొక్క (ఆది-౫ వ ఆ-౨౩౩), పదునొకొంటికి (ఉద్యో-౪ వ ఆ-౧౪౦) సూరిగా రుధాహరించిన ‘ఒక్కొక్క’ శబ్ద మే కోశమందును గానరాదు,

మొదలగునవి యోపవిభక్తిక శబ్దములగుటం జేసి వాని ద్వితీయాద్యైక వచనము లందు 'టి-ంటి' అనునవి వచ్చును (జౌపవిభక్తికముల వివరణము ముందు, చేయఁబడును). ఉదా: ఒకటిని-ఒకటన్, రెండిటిని-రెండింటిని-రెంటిని-రెంటును, మూడిటిని-మూడింటిని-మూడిని-మూటన్ ఇత్యాదులు.

౯ వ వివ: 'ఒక' శబ్దంబునకు ఒకానొక, ఒరిమ (ఐకమత్యము), ఒండొక (మఱియొక), కొండొక (అల్ప), ఒండొండ (ఒకటి వెంబడి నొకటి), ఒండొరులు (వరస్పరము) మున్నగు రూపము లర్థవిశేషము లందుఁ గన్పట్టును. కంద్యూతక్రిడకుఁ గొండొక నేటన్ (విరా ౧ వ ఆ ౧౯౬). దీనికి సూరి వాదిన ట్టాకానొక యను నర్థము (బా. ఆచ్చి. ౨౪ వ సూ) కానరాదు. ఒక శబ్దమున కల్పార్థకత్వమును గలదు. ఒక నూతనేడులు (మార్క-౧-౫ వ ఆ) 'ద్వి' శబ్దార్థంబునకు 'ఇనుమడి' (రెండు రెట్లు), 'ఈరాలు' (పండ్లెండు) 'ఈరేడు' (పదునాల్గు), 'ఇబ్బడి, ఇమ్మడి' (ద్విగుణిత) అనునవి యర్థవిశేషంబులం జూపట్టును. 'ఇరాలు' (పండ్లెండు) అను రూపమును కూచిమంచి తిమ్మకవి మాత్రము వాడెను (రుక్మి ౧ వ ఆ-౪౩).

పూరణార్థకము 'అవు' అనునది కాదు

సంఖ్యకుఁ బూరణార్థమున 'అవ' ప్రత్యయము తుదిని నిల్పును. అది యుత్తరపదముతో సమసించియె యుండును ౬౭ (బా ఆచ్చి-౨౫ వ సూ; వ్యా. సం. ౨౨౪ విష)

రెంతవ వాడు, రెండవది, మూడవ పాతము.

౧ వ వివ: దేనిచేత సంఖ్య పూరింపఁబడునో యది పూరణార్థక మనఁబడును. "రామకృష్ణు లిద్దఱిలోఁ గృష్ణుడు రెండవ వాడు" అనుచో 'రామకృష్ణు' లిద్దఱును ద్విత్య సంత్యావయవములె యైనను గృష్ణుడు ద్విత్య సంఖ్యనుఁ బూరించుచున్నాడు గానఁ గృష్ణుడు రెండవవాఁ డనవలసెను.

౨ వ వివ: 'ఆందు-కై' ప్రత్యయ స్థలములందు వలెనె 'అవ' ప్రత్యయ స్థలమందును స్వరముతియె చెల్లును. ఉదా: సీ. ఆయువు మొదలి

నాలవ పాలు (శాంతి-౫ వ ఆ-౧౩౬). ద్వీపద-ఆదట ద్వీపర మందు విష్ణుండు (బసవ-౬ వ ఆ-౧౦౯). గీ. ఆనఘ మా మామ శకుని నాకై కడంగి (సభా-౨ వ ఆ-౧౩౪).

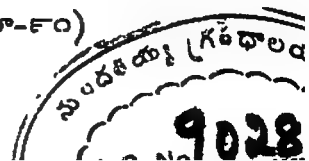
౩ వ వివ: 'అవు - అగు' అను తద్ధర్మార్థక ధాతుజ విశేషణములె యేతత్ప్రత్యయ స్థలములం దెల్ల గ్రహింపఁదగు ననుట సరికాదు. పయి శాంతిపర్వ పద్యమందు 'నాలవ పాలు' అనుచో 'నాలవు' అనిన యేదల నాలుగు భాగములను ననిష్ఠార్థంబు గల్గును. మఱియు 'నాలవు పాలు' అనక 'నాలవు పాలు' అనుటలో 'గ' కార లోపము గల్గు దెట్లు; 'అవ' ప్రత్యయస్థల మన్ననో ప్రకృతి ప్రత్యయముల యోగమున నట్టి వర్ణలోపాదికము సహజమై యుండును. ఇతియకాక ప్రామాణి కాగ్రసరుఁడగు నధర్వణుఁడు "సమాసేఽవస్తు సర్వదా" అని 'అవ' ప్రత్యయ స్థితి నంగీకరించి యున్నాఁడు. సీ. ఆయంబునందు నాలవ భాగ మొండె మూడవ భాగ మొండె నం దర్థ మొండె (సభా-౧వ ఆ-౪౭) అని నన్నయయుఁ బ్రయోగించియున్నాఁడు.

'అన్ని' ప్రభృతులు మహాతీత్యమున మహత్తుల్యములు

అన్ని ప్రభృతులకును తదన్విత క్రియలకును మహాతీ బహత్వమున మహద్బహవచన రూపములె యగు ౬౮ (బా-ఆచ్ఛి-౨౬వ సూ వ్యా-సం-౨౨౫ I విష చూ-తత్స-౧౭ వ సూ-౧వ వివ).

వారిద్దఱు రుక్మిణీ సత్యభామలు. వీరు మువ్వరును శ్రీ భూ నీళలు. వారు (ఆ స్త్రీలు) వచ్చిరి. శ్రీ లందఱును వచ్చుచున్నారు. పదువురు స్త్రీలు గలరు మొ. *

* 'అర్వురు' మున్నగు చోటలలోని "వురు, గురు" అనునవి 'వారు' శబ్ద రూపములె కదా (చూ-౬౬-ఆచ్ఛి-దీప్పణము; చూ-సహ-౯౦)

అచ్చిక 'గ-వ'లు కొన్ని యెడలఁ బరస్పరము విభాషగ నా దేశము లగును. పదాది 'గ'కారమునకు 'వ' కా రాదేశము లేదు ౬౯ (బా-అచ్చి-౨౩వ సూ. వ్యా సం-౨౨౬ I).

వకారమునకు గకారాదేశము : ఆర్దురు-ఆర్దురు. పలువురు-పలుగురు. మువ్వరు-ముగ్గురు. నల్లరు-నల్లరు. ఇరువురు-ఇరుగురు. బందువు-బందుగు (బాన్ధవ). పవడము-పగడము (ప్రవాళ). ఇవము-ఇగము (హిమ). 'గ' కారమునకు 'వ' కారాదేశము : అగిసె-అవిసె (అగస్య); అగు-అవు. తిగ-తివ (తిగ్గము). దుగ-దువ (ద్విగ్గము). వేసంగి-వేసవి (వైశాఖ) చిగురు-చివురు. పదాది 'వ' కారము 'గ' కారమగుట : వారు-గారు. వాడు-గాడు. గీము-గాము-మున్నగు చోట్ల గకారమునకు వకారాదేశము లేదు. కొన్నియెడల ననుట చేత 'చవుతి-వీడు-ఎవడు-చదువు' మున్నగు చోట్ల గకారాదేశము లేదు. 'దాగము-(త్యాగ), అగసాలె-అగిసి" మొదలగుచోటులందు 'వ' కారాదేశము లేదు.¹

ఔపవిభక్తికములు

"ఇ-టి-ంటి-ఇంటి తి-తి-ఇతి-ఆది" ప్రభృతు లౌపవిభక్తికములు ౭౦ (బా-అచ్చి-౨౦వ సూ. వ్యా-సం- ౨౨౭ I విష).

కొన్ని జడవాచక శ్రీ సమ నామముల విభక్తులకుఁ బూర్వమున నాగమములుగాను, గొన్ని యెడల నా దేశములుగాను 'ఇ-టి' ప్రభృతులు నిల్చును. అవి యౌపవిభక్తికము లనఁబడును.

1. సూరి "అపదార్థ్యంబయి యసంయుక్తంబయిన గకారంబునకు వకారంబు విభాష నగు" అని సూత్రించుట కేవలము నవిమర్శన మూలక మని పై వివరణోదాహృతులవలన విశదమగుచున్నది గదా .

2. సూరి 'ఇ-టి-తి' వర్ణంబు లౌపవిభక్తికము లని సూత్రించి(హస్యము మీది 'టి' వర్ణము పూర్ణ బిందు పూర్వకమగునని సూత్రించెను (బా-అచ్చి-౨౦-౩౩ సూ). దీర్ఘము మీద 'సింట' అని కలదే (చూ-౩౨వ సూ-౧వ వివ) ఈ రీతినె"క్రిందంటికి-అప్పంటిని-నెత్తుంటిని-అంతంటికంటె" మున్నగు పూర్ణ బిందు ఘటితములగు ననిష్ఠ రూపములు దుర్వారము లగును. మఱియు "పదియింటిని" (ద్రోణ-శివ. ఆ ౨౨౪. ఆశ్వ ౨వ ఆ ౧౫౩; ఆను ౩వ ఆ-౩౦) మున్నగు రూపము లీతని పక్షమున లభింప నేరవు గదా.

ఇవి ద్వితీయాద్యేక వచనంబులు పర మగునపుడు మాత్రమే యాచ్చిక త్రి సమ జడవాచకములకు బహుళముగా నగును. ౭౧ (బా-ఆచ్చి-౨౯వసూ. వ్యా-సం- ౨౨౭ I విష.)¹

‘ప్రవాళము-బాన్ధవము’మున్నగు ప్రకృతులను బట్టి ‘పవడము-బంధువు’ మున్నగునవి ప్రాథమిక రూపము లనుటలో సందియము లేదు గదా : ‘ఇరు + వారు’ అను వ్యుత్పత్తి చొప్పున ‘ఇరువురు’ అను ‘వ’ కార ముడిత రూపము ప్రాథమిక మనకతీరదు గదా! (చూ-ఆచ్చి-౬౬ సూ. దీప్యణి).

టిం-టి : అన్ని-అన్నిటిని-అన్నింటిని. రెండు-రెండిటిని-రెండింటిని-రెం టిని. ఆదేశ : నెత్తురు-నెత్తుటిని ఇంటి : పది-పదియింటిని-పదిటిని-పదింటిని. తి : గోయి-గోతిని-నేయి-నేతిని. ఇతి : అట్టు-అట్టిటిని-కొట్టు-కొట్టిటిని. అట్టి క్రిందు-క్రిందటిని; అప్పుడు-అప్పటిని.

౧ వ వివ : ఆలు-ఆలిని; కూతురు-కూతురిని. మున్నగు నజడ వాచ కములందలి ‘ఇ’ వర్ణ మౌపవిభక్తికము కామింజేసియే వానికి వేటుగ ‘ఇ’వర్ణము సూత్రింపఁబడెను. (చూ-ఆచ్చి ౯-౧౧వ సూ).²

౨ వ వివ : ‘గోతులు-నేతులు’ మున్నగు బహువచన స్థలము లౌపవిభ క్తిక విషయములు కామింజేసి యచటి ‘తి’ వర్ణము వేటుగ సూత్రింపఁబడెను (చూ-ఆచ్చి-౨౧వ సూ).³

1. ఔపవిభక్తికత్వము బహుళ మని సూరి చెప్పకుండుట సరికాదు. నె . త్తురు రొంపి (కర్ణ-౧వ ఆ ౧౭౯); నె త్తుటఁ జొత్తిల్లె (ద్రోణ ౨వ ఆ ౩౦౭; ద్రోణ ౫ ఆ-౮౩). మొదలిటి సంపదలతో (సభా-౨వ ఆ ౨౦౨). మొదల నప్రియ మయ్యఁ(సభా-౨వ ఆ ౧౯౨) సిరన్ (శాంతి ౨వ; ఆ ౧౭౧), నీటిని (ఉద్యో ౨వ ఆ ౩౯), అంత కంటెన్ (శాంతి ౬వ ఆ ౫౯౮), అంతటి కంటె (శాంతి ౬వ ఆ-౬౦౨).

2. ఇట్టి ‘ఇ’ వర్ణమును సూరి సూత్రించి సంగ్రహింపనే లేదు.

3. సూరి “గోయి-గోతులు-గోతులన్” అను బహువచనమందలి ‘తి’ వర్ణకమును నౌపవిభక్తికమై యను తలంపున నౌపవిభక్తికముల సందర్భమున నేకవచనముతో పాటుగ విధించెను.

- ఊరు, మొదలగువాని కిత్వం బగు ౭౨ (బా-అచ్చి-౩౦వ సూ; వ్యా-సం-౨౨౮ వ).

ఊరు-ఊరిని (చూ-తత్వ-౨౬వ సూ). కాలు-కాలిని, మాను-మానిని నోరు-నోరిని, చోటు-చోటిని

౧ వ వివ : 'ఇ' వర్ణము వచ్చు స్థలములందు 'టి-ంటి' అనునవి నిల్చు టయుఁ గలదు. ఉా : నోరికి వచ్చిన (కర్త-౩వ ఆ-౮౮), కమ్మని నోరన్ (మనుచ-౩వ ఆ-౧౨౩); గి. నోటిమాట నోటనె యుండ (కాశ-౨వ ఆ-౩౬); నీరు-నీరన్ (శాంతి-౨వ ఆ-౧౭౧); మున్నీటన్ (ఉద్యో-౨వ ఆ-౩౯) సౌఖ్యరసంబు నీంట (విరా-౨వ ఆ-౩౧౦) ఉ. నీంటను...మనం బొంటికి ... (హరి-ఉ కా-౭వ ఆ-౯౪). దీర్ఘము మీదను నిందు సున్న వచ్చెను.

ఊర్వాదుల 'అ' త్వము సప్తమ్యర్థకము మాత్రమే

౨ వ వివ : 'ఇ' అను నొపవిభక్తికము వచ్చు శబ్దములలోఁ గొన్నిటికిఁ (అచ్చి-౮౦వ సూ) దృఢీయా సప్తములు రెంటును 'అ' త్వము వచ్చును. కొన్నిటికి : 'ఊరు-చోటు-మేను' ప్రభృతులకు సప్తమ్యర్థమున మాత్రమే 'అ' త్వము వచ్చును. తృ-స : కాలన్-కాలియందున్; కాలిచేతన్; చేతన్-చేతి చేతన్ - చేతియందును మొ. సప్తమి మాత్రము : ఊరన్ - (ఊరియందు, 'ఊరిచేతన్' అను నర్థములేదు). చోటన్ (చోటియందు), మేనన్ (మేనియందు) మొ. వీనికి 'నన్' అను సప్తమి ప్రత్యయము వచ్చు టయుఁ గలదు. ప్రోలన్-ప్రోలునన్ (ఆర-౪వ ఆ-౮౦). పోరన్ (ఆర-౩వ ఆ-౧౧౩), పోరునన్ (శల్య-౧వ ఆ ౧౨౧); తేరన్-(తేరియందు, ప్రాస, ఉద్యో-౨వ ఆ-౧౫౨); తే రునన్ (అము-౫వ ఆ-౧౦౧). 'కడ' శబ్దము త్రిక సమాసమున నొపవిభక్తిక మగును. ఎక్కడియది (ఆది-౪వ ఆ-౩౪). ఏకడకునై నన్ (ఉ-హరి-౬వ ఆ-౨౪౬); అక్కడన్ (ఆ చోటియందు)-ఇక్కడన్-ఎక్కడన్ ('అక్కడన్'-ఆ ఛోటిచేత ననరాదు)

‘టి-ంటి-అటి’ అను నౌపవిభక్తి కములు

“టి” వర్ణంబు గొన్నింటి యంతాక్షరంబున కాదేశంబును, గొన్నింటి కం తాగమంబును గొన్నింటికిఁ బర్యాయంబున రెండును బ్రాయికంబుగ నగు. కొన్ని టికి ‘ఇంటి’ అనునది యాగమమగును ౩౩ (బా-ఆచ్చి-౩౧; వ్యా-సం-౨౨౯ విష; ౭౪-౭౫ చొప్పునఁ బూర్ణము).

ఆదేశము : త్రాడు-త్రాటిని, కాడు-కాటిని, నోరు-నోటిని, ఏలు-ఏటిని నీరు-నీటిని, నీంటిని (హరి-తి తా-ఆ-౯౪; చూ-వ్యా-సం-౯౩౬వ పుట). ఆగమము : అన్ని-అన్నిటిని-అన్నింటిని. ఎనిమిది-ఎనిమిదిటిని-ఎనిమిదింటిని. వేయి-వేయిటిని-వేయింటిని. ఉభ యంబు : ఏమి-ఏటిని-ఏమిటిని.. పగలు-పగటిని-పగలిటిని-పగలింటిని; మొదలు-మొనటిని-మొదలిటిని. రెండు-రెంటిని-రెండిటిని-రెండింటిని. మూడు-మూటిని-మూడిటిని-మూడింటిని. నూలు-నూటిని-నూటిటిని-నూటింటిని ఇంటి : పది-పదియింటిని (ద్రోణ-౩౪ ఆ-౨౨౪; చూ-వ్యా-సం-౯౩౦వ పుట). పదిటిని-పదింటిని మొ. “టి-ంటి” విధానముదే “టి” వర్ణకము ఖండపూర్వకము కానేరదని యెఱుంగునది.

ప్రహస్యంబు మీది ‘టి’ వర్ణకంబునకు ముందు పూర్ణబిందువు బహుళంబుగ నగు ౭౪ (బా-ఆచ్చి ౩౨వ సూ; వ్యా-సం-౨౨౯ విష.)

అన్నిటిని-అన్నింటిని, ఎనిమిదింటిని, పగంటిని, పగలింటిని, రెండింటిని మూడింటిని. బహుళగ్రహణముచేత “నెత్తుటిని-మొదటిని-క్రిందటిని-మీదటిని-తంగెటిని” (మను-౧వ ఆ-౬౬) మున్నగుచోటలందుఁ బూర్ణబిందువు రానేరదని యెఱుంగునది.

పదాద్యంబుగు ప్రహస్యంబుమీది ‘టి’ వర్ణంబునకు ముందు పూర్ణబిందువు నిత్యముగా నగు ౭౫ (బా-ఆచ్చి-౩౩వ సూ; వ్యా-సం-౨౨౯ విష).

కన్ను-కంటిని; మిన్ను-మింటిని; ఇల్లు-ఇంటిని; పల్లు-పంటిని; ‘ఎడు’ ప్రత్యయంతములకు నిత్యమే. పారెంటును-జుట్టెంటిలో (మా-తద్ధి ౩౦వ సూ ౨వ వివ).

“టి” వర్ణంబు పరంబగునపు డుత్వంబున కిత్వంబు బహుళంబుగ నగు ౭౬ (బా-ఆచ్చి-౩౬వ సూ; వ్యా-సం-౨౨౯ విష. ౭౯-చొప్పున నిందు ‘తి’ వర్ణము విడువఁబడెను).

రెండు-రెండిటిని, మూడిటిని-పెక్కిటిని. కొన్ని యెడల నీ ‘ఇ’ త్వము గలుగదు. ఉదా : నెత్తుటిని, ఎదుటికిన్, పురుటికిన్, మొ. (దీనిచే ‘పదియిం టిని’ అను రీతివి సంగ్రహింపఁబడనేరవు).

‘అటి-తి’ మొ. యౌపవిభక్తికములు

క్రిందు-మీదు-ముందు, పువర్ణంబులకు ‘అటి’ అనునది బహుళంబుగ నిల్పును ౭౭ (బా-ఆచ్చి-౩౭వ సూ; వ్యా-సం-౨౩౦ విష).

క్రిందు-క్రిందటిని, మీదు-మీదటిని, ముందు-ముందటిని; పువర్ణ : మాపు-మాపటిని, అప్పుడు-అప్పటికిన్, సేపు-సేపటికిన్. బహుళం బనుటచే ‘సేపునకున్’ అనియుఁ గలదు. ఆ-వె. ఒక్కొంత సే. పునకుఁ దేటి యిట్లు లనియె నాడు. (ఆశ్వ-౨వ ఆ-౮౯). కం ... నదిలో మఱి కొంత సేపునకు (శాంతి ౪వ ఆ-౧౦; నిర్వ ౧౦వ ఆ-౯౫).

గోయి ప్రభృతుల తుది యక్షరంబున కాదేశముగా ‘తి’ వర్ణంబు నిల్పును ౭౮ (బా-ఆచ్చి-౩౮వ సూ; వ్యా-సం-౨౩౨ I విష).

గోయి-గోతిని, జాయి-జాతిని, చేయి-చేతిని, దాయి-దాతిని (సమీప), నూయి-నూతిని, నేయి-నేతిని, వాయి-వాతిని (నోరు), రోయి-రోతిని (భస్మము, శ-ర; రొయ్యి-రొయి మాత్రము; బహుత్వపు ‘తి’ యౌపవిభక్తికము కాదు. చూ-౨౦వ ఆచ్చి. గోతులు, నేతులు మొ).

అట్లు మొదలగు శబ్దంబుల కంతాగమంబు ‘ఇతి’ వర్ణంబును శకటంబున కొక్కటికి లోపంబు నగు ౭౯ (బా-ఆచ్చి-౩౯వ సూ; వ్యా-సం-౨౩౧ విష).

అట్లు-అటిటిని, ‘అట్లు-(మెడ), కట్లు-గొట్లు (దుక్కిసాధనములు)-కొట్లు

మిఱ్ఱ-వఱ్ఱ" (ప్రవాహము). ఇవి యఱ్ఱ ప్రభృతులు. వీనికి 'అచ్చి-రావ నూ. చొప్పున 'అ' ల్వము నిల్చునపుడు 'ఱ' అనునదే నిల్చును. అఱ్ఱ-అఱ్ఱ తన్ (కంతమందు), 'కొఱ్ఱ-కొఱ్ఱతన్ - 'కొఱతన్' - అని శ్లేష స్థలమునఁ గవి పితామహాదు వాడెను (మను-పీఠి-౯వ ప). దానికి నిపాత న్యాయమున సాధుత్వ మంగీకరింప నగును. స్వరలోపమున "కొర్తన్" (సంక్షా ౧౮వ సూ ౧వ వివ) అనియుఁ గలదు. ద్విపద. చంపి మాండవ్యుండు సరిఁ గొర్తఁ బడియె (బసవ ౫వ ఆ-౩౮౨).

ఔపవిభక్తికముల అత్వము

ఔపవిభక్తికముల తృతీయా సప్తముల కత్వం బాదేశంబు బహుళంబుగా నగు రాం. (పా. అచ్చి. ౩౮ వ సూ; వ్యా-సం-౨౩౩ వివ).

గోరను గీతెను, ఊర నున్నాఁడు, గొడ్డట నఱికెను, ఇంట లేడు, వఱుతఁ గలిసె, కఱుత దూఁచె. పక్షంబునందు-గోరిచేత, ఊరియందు ఇత్యాదులు.

౧ వ వివ: బహుళ గ్రహణముచేత "ఊరను-ఇంటను-చోటను-మేనను" మున్నగునవి సప్తమ్యర్థకములు మాత్రమె యని గ్రహింప వలయును (చూ-ప్రౌఢ-శబ్ద-౧౦౬వ సూ).

౨వ వివ: సూత్రమున విధింపఁబడిన 'అ'త్వము తత్వ రావ సూత్రము చొప్పున 'ను' గాగమాంత మగును గాన ద్రుతప్రకృతిక మగును. ఉదా : గోరు. ద్వి-గోరిని, తృ, స-గోరను మొ.

ఇది యాచ్చిక పరిచ్ఛేదము

పా ల వ్యా క రణో ద్యో త ము

v కారక పరిచ్ఛేదము

వివ: విభక్త్యర్థములను విశదపఱచునది కారకపరిచ్ఛేదము. కర్తృ కర్మ కరణ సంప్రదా నాపాదా నాధికరణములలో నొకటి కారక మనఁబడును. కారకము క్రియ నాకాంక్షించును. అనఁగా గారకము క్రియాన్వయము గల్గి యుండును శేష షష్ఠి ('యొక్క' షష్ఠి) సంబంధార్థకము కారకము కానేరదు. 'రామునియొక్క ధనము' అనుచో 'రామునియొక్క' అను శేష షష్ఠి 'ధనము' అను విశేష్యముతో నన్వయించును. కారకశేషమే శేష షష్ఠి. ప్రాతిపదికార్థ ప్రథమయు సంబోధనమును గారకములు కానేరవు. *

ప్రాతిపదికార్థ ప్రథమ

ప్రాతిపదిక సంబోధ నోక్తార్థంబులం బ్రథమ యగు ౧ (బా. కార ౧; వ్యా-సం-౨౩౪ I విష).

ప్రాతిపదికార్థమునందును, సంబోధనమునందును, బ్రత్యయాదులచేఁ జెప్పఁబడిన యర్థమునందును బ్రథమా విభక్తి యగును.

౧ వ వివ: శబ్దములు మూఁడు విధములు: 1. ధాతువులు (వ్యాపార బోధకములు), 2. ప్రాతిపదికములు, 3. ప్రత్యయాదులు. ధాతువు గానట్టియు

* "తేన సంబంధస్య క్రియానిమిత్తత్వాథావా న్న కారకత్వమ్. ఏవం లిజ్జార్థ సంబోధనయో రపీతి" (ముగ్ధ-౩౧౬ వ సూ-దుర్గావాస వ్యాఖ్య).

సుప్, తిజ్ ప్రత్యయములు గానట్టియు 'సుప్, తిజ్' ప్రత్యయాంతమును గానట్టియు నర్థవంతమగు శబ్దము ప్రాతిపదిక మనఁ బడును. ఇది కృత్తద్ధితః; ప్రత్యయాంతమును, సమాస రూపమును గావచ్చును. అవ్యుత్పన్నమగు శబ్దమును గావచ్చును.

౨ వ వివ : నియతోపస్థితకము ప్రాతిపది కార్థము. అనఁగా శబ్ద ముచ్చరింపఁబడు నంతనోదోఁచెడి యర్థము ప్రాతిపదికార్థము. జాతి వ్యక్తి లింగ వచనము లన్నియుఁ 'ప్రాతిపదికార్థములె'. ప్రాతిపదికము మీద నిల్చు సుప్లు ద్యోతక మాత్రములు. అనఁగా నగ్నియందుండు దహనశక్తి ప్రకటిత మగుటకు శబ్దేంద్రనము సాధన మైనట్లే ప్రాతిపదికము వల్లనే వచ్చెడి యర్థములకు 'సుప్లు' మున్నగునవి ద్యోతకము లగు నని తాత్పర్యము.

౩ వ వివ : ప్రాతిపదికార్థ ప్రథమ సాధారణముగాఁ గోశాది ప్రసిద్ధము. ఉదా: రాముడు-వనము-గురువు-అన్న-తండ్రి-తల్లి మొ. అన్య విషయమునఁ దగిలియున్న వాని నభిముఖీకరించుట సంబోధ నార్థము. ఇందున్న బ్రథమయే నిల్చును ఉదా: ఓరాముడ-రాముడ-రామా మొ. వృత్తాది సంబోధనమున నభిముఖీకరణ మౌపచారిక మని యెఱుంగునది.

ఉక్తార్థ ప్రథమ

౪ వ వివ : ఉక్తార్థ ప్రథమోదాహరణములు : రాముడు రావణుని జంపెను. ఉక్త మనఁగా బ్రత్యయాదులచే జెప్పఁబడినది. పై వాక్యమున నాఖ్యాత మనఁగా రాతువు మీడి లిట్టు (ఎను ప్రత్యయము) కర్తృర్థక మనఁగా గ్రియా. ౩౮ వ సూత్రము చొప్పునఁ గర్తను జెప్పుచున్నది గానఁ బునరుక్త ముగాఁ (ఉక్తార్థానా మప్రయోగ్య)గర్తృర్థమున రావలసిన తృతీయ రానేరదు. ఇకఁ గేవల ప్రకృతి ప్రయోగయోగ్యము కాదు గావున (న కేవలా ప్రకృతిః ప్రయోక్తవ్యా. నాపి ప్రత్యయః) వాక్య ప్రయోగ యోగ్య మగు పదత్వపు సిద్ధికయి ప్రాతిపదికార్థ ప్రథమ వచ్చు నని గ్రహింపవలయును. ఇట్లే

‘రామునిచే రావణుడు చంపబడెను’ అనుచో నాభ్యాతముచే గర్భము చెప్పబడుచున్నది గాన (క్రియా ౫౮వ సూత్రము చొప్పున) గర్భార్థమందు రావలసిన ద్వితీయా విభక్తి రానేరదు. ఇంక వాక్య ప్రయోగార్హతకై ప్రాతిపదికార్థ ప్రథమయే వచ్చును.

౫ వ వివ: కృతద్విత ప్రత్యయాదులచే జెప్పబడిన యర్థమందును బయిరీతిని ప్రాతిపదికార్థ ప్రథమయే వచ్చును.¹ ఉదా: ‘ఈశ్వరుడద్భుడు’ అనుచో (అర్చ+య-అర్చ్య). మ్యుజ్ ప్రత్యయముచేత గర్భార్థము చెప్పబడుచున్నది (ముగ్ధ-౨౮౦-దుగ్ధాదాన వ్యాఖ్య; చూ-సి-కై; బాల-మ-వ్యాఖ్య ౫౩౨ వ సూ). కావున గర్భార్థమందు రావలసిన ద్వితీయ రానేరదు. ఇంక ప్రాతిపదికార్థ ప్రథమయే పదత్వ సిద్ధికయి వచ్చును. ఇట్లే కరణాద్యర్థక ప్రత్యయోంతముల యెడలను ద్వితీయాదులు రాక ప్రాతిపదికార్థ ప్రథమయే వచ్చుచుండును.

క్రియా ప్రకరణము ౫౮ వ సూత్రమందలి యాది శబ్దముచే బావార్థకాది ప్రత్యయములను (క్రియా. ౪౬ మొ-౫౭వ సూ-క్రియా ౪౭వ సూ) గర్తృకర్మాద్యర్థములను వదించును గాన నట్టి యర్థములందు రావలసిన తృతీయా ద్వితీయాదులు రానేరవు. అట్టి యెడల సయితము ప్రాతిపదికార్థ ప్రథమయే వాక్య ప్రయోగ యోగ్య పదత్వ సిద్ధికై వచ్చును.² కం. నిను సౌమ్యుడ వని యెఱిగితి (కాంతి-౩ వ ఆ-౫౬) మున్నగుచోటులందు ‘అని’ అనెడి శబ్దముచేత గర్భము చెప్పబడెను గాన ద్వితీయ రాక ప్రాతిపదికార్థ ప్రథమయే వచ్చెను.

1. బాల వ్యాకరణమున సమాపక క్రియలందలి యాభ్యాతము మాత్రమే యుదాహరింపఁ బడెను. కృతప్రత్యయాదుల యర్థములందు దితర విభక్తులు రాక ప్రాతిపదికార్థ ప్రథమ వచ్చుట యుదాహరింపఁ బడ లేదు.

2. పయి సందర్భమునబట్టి “బావార్థకాది (క్రియా-౪౬ మొ. ౫౭వ సూ) యోగంబునం గర్తకుం ప్రథమ యగు (బా-కార-౩౨ వ సూ) అను సూత్రము వ్యర్థమే యనఁదగు “రామునిచే గార్యము చేయఁబడుట సంభవించె” మున్నగుచోట్ల గర్మ కారకాదులందును ప్రాతిపదికార్థ ప్రథమయే వచ్చును. క ర్త కే యన నేల ?

ద్వీవిధ ద్వితీయ

కర్మంబున ద్వితీయ యగు ౨ (బా. కార. ౨; వ్యా-సం-౨౩౫ I విష).

దాత్యర్థఫలాశ్రయంబు కర్మము నాఁబడు. దేవదత్తుఁడు వంటకమును వండెను. ఇట వండె ననుటకు వంటఁ జేసెనని యర్థము. వంట ఫలము. చేయుట వ్యాపారము. వంట యనఁగా బాకము (మెత్త నగుట). పాకమున కాశ్రయము కావుటంజేసి వంటకము కర్మం బయ్యెనని యెఱుంగునది.

౧ వ వివ: తిజాచి ప్రత్యయములచే ననుక్తమగు కర్మంబున ద్వితీయ యగును. కారకార్థ ముక్తమయినచో ద్వితీయాదికము రానేరదని యీవఱకు వివరింపబడె (కార-౧ వ-సూ. ౪-౫-వివ).

౨ వ వివ: సంస్కృత వ్యాకరణ ప్రసిద్ధములగు కర్మ ప్రవచనీ యార్థములలో నొకటగు నిత్య భూతాభ్యాన్తార్థమునఁ దెలుఁగునందుఁ గొన్ని యెడల 'కూర్చి' విభక్తి నిల్చును (గుఱిచి-గుఱించి మున్నగునవియు విభక్తి క్కర్తాభిదాయక శబ్దములు). ఒకానొక ప్రకారము నొందిన దాని విషయ మును దెల్పునది "ఇత్యం భూతాభ్యానము". ఇట్టి యర్థమున వచ్చు 'కూర్చి' విభక్తి వరమగునపుడు ప్రాతిపదికమునకు 'సు' గాగమ మగును. ఉదా: "ఆ శమీక వుత్త్ర దంబుజ సంభవుఁ గూర్చి (గుఱిచి-పాఠాం) తపము చేసె" (ఆది. ౨ వ ఆ-౧౬౯). అంబుజ సంభవ విషయక తపశ్చరణ మిందుఁ జెప్పఁబడినది. ఇట్టి వైషయిక సప్తమీ స్థలములె తెల్లఁగ గర్మ ప్రవచనీయ 'కూర్చి' కువాహృతులు. సంస్కృతమునకు మాఱుగ నుండవలె నని యిట్లు చెప్పఁబడెనె కాని యివియు నుద్దేశార్థకములు కాకపోవు. ఆ పతి కురు జన నాథుఁ గూర్చి పలికె (శల్య. ౨ వ ఆ-౫౦) అను రీతి గల చోటులందలి "కూర్చి-గుఱిచి-గుఱించి" శబ్దములు వైషయిక సప్తమీ స్థలములు కామింజేసి ద్వితీయ కనుప్రయుక్తములగు శబ్ద విశేషము లని యెఱుంగునది. ఏది లోపించినను నర్థభంగము కల్గిచో యది యనుప్రయుక్త మనఁబడును. అట్టి యను ప్రయుక్త 'కూర్చి' ప్రభృతులు లోపించుటయుఁ గలదు. 'సుతున్ హతుఁ

డయ్యెనని విని (సుతుం గూర్చి విని; ద్రోణ-౨ వ అ-౩౦౫). వేటఁ బోయిరి (వేటఁ గూర్చి పోయిరి ఆర-౬ వ అ-౧౬౩). ఇట్టి యెదల 'కూర్చి' మున్ను సువిలేకున్నను నర్థభంగములేదు గాన నివి యనుప్రయుక్త శబ్దము లనవలసెను.

౩ వ వివ: తెల్లనందును ద్వికర్మకముల వాడుక గలదు ఉదా: వాడు రాజును ధనమును యాచించెను. ఇట్టి యెదల 'ధనము' యముఖ్యకర్మము. రాజును' అనునది యముఖ్యకర్మము. మైత్రుఁడు చైత్రుని గూర్చి యీ క్రింది వాక్యమును బల్కెను. 'కట్టుము పట్ట మతని' (ద్రోణ-౧ వ అ-౬౨). ఈ ద్వికర్మక స్థలములం దముఖ్య కృపాచకమునకు 'కు' వర్ణకాదులు వచ్చుట తఱుచు (చూ-కార-౯ వ సూ). యాభ్యాసకములును, ఫణాది భాతువులును ద్వికర్మకములు. అప్రేరణమున సకర్మకము ప్రేరణమున ద్వికర్మకము కొన్ని యెదల నగును.

అప్రేరణకర్తకుఁ గర్మాది ద్వివీయాదులు

గతి-బుద్ధి-ప్రత్యవసా నార్థ-శబ్దకర్మక-అకర్మకంబుల కప్రేరణంబునఁ గర్త యగునది ప్రేరణంబునం గర్మం బగు ౩ (బా-క్రియా-౧౨౩; వ్యా-సం-౨౩౬ I వి).

'పొందు' మొదలగునవి గత్యర్థకంబులు. 'తెలియు' మొదలగునవి బుద్ధ్యర్థకంబులు. 'తెను' మొదలగునవి ప్రత్యవసానార్థకంబులు. విచ-చెప్ప-చదువు మొదలగునవి శబ్ద కర్మంబులు. వచ్చు-పోవు మొదలగునవి యకర్మకంబులు ప్రసిద్ధంబులు. ఉదా: గత్యర్థ: అప్రే-మైత్రుండు గ్రామంబుం బొందెను. ప్రేర: చైత్రుండు మైత్రుని గ్రామంబుం బొందించె. చైత్రుండు ప్రేరణకర్త. లాఠిదో సహిత మిక్కార్యంబు గానంబడియెడి: అప్రే: మైత్రుండు పుడమి నేలెరు. ప్రేర: చైత్రుండు మైత్రుని బుడమి నేలించెను. చైత్రుండు మైత్రునిచే బుడమి నేలించెను.

౧ వివ: ప్రయోగ: ద్రోణ గాంగేయులు..... నిన్నెద్ది. గణపిరి

(అ-౩-౮వ అ-౪౩) శిష్యులను వేదంబులఁ జదివించె (శాంతి-౬ వ అ-౩౯౯). ఆచార్యుల జ్ఞనపతిని శాస్త్రములను వినిపించుడు. (శాంతి-౪ వ అ-౩౪౦). అబ్బాదిని శుక్రుని ద్రావించిరి (ఆది-౩ వ అ-౧౧౪). లాఠి చోటులు: దేవతల నేలింపున్ దిలోకంబులన్ (నన్ని-కు-౧౦ వ అ-౫౦౬). క్రతువుల నమ్మహాత్ముని జేయింపరే (శాంతి-౧ వ అ-౨౮౭). అవసీథర మాతనిం బూన్చి (సభా-౧ వ అ-౫౯) మొ.

అప్రేరణ కర్తృ వాచకము ప్రేరణమున ద్వితీయాంతము కానపు డది కొన్ని యెడలఁ దృతీయాంతమును, గొన్ని యెడల షష్ఠ్యాంతమును నగును & (బా-క్రియా-౧౨౪ వ సూ; వ్యా-సం-౨౩౭ I విష; ఇచట షష్ఠి తృతీయా పర్యాయమని సూరి త్థమించెను.) "

ద్వితీయః అప్రేః భరతుడు రాజ్యము నేరెను. ప్రేరః రాముడు భరతుని రాజ్యమును నేలించెను (ఇది యీవతి కుదాహృత మయ్యె కార-౩వ సూ). ప్రేరణకర్త ప్రయోజక కర్త యనిపించుకొనును. అప్రేరణ కర్త ప్రయోజక కర్త యగును. షష్ఠిః అప్రే-అర్థునుండు తత్వంబుం దెలిసెను. ప్రేరః కృష్ణదర్శనునకుఁ దత్వంబుం దెలిపెను (కృష్ణఁ దర్శనుని దత్వంబుం దెలియఁజే సెను). అప్రేః రాముడు రామాయణమును వినెను. ప్రేర-కుశలవులు రాముని రామాయణమును వినిపించిరి. కుశలవులు రామునకు రామాయణమును వినిపించిరి. అప్రేః ఉత్తరుఁ దర్శుని యన్నలం దమ్ములం గనియె. ప్రేరః అర్జునుడు త్రునిఁ దన యన్నలం దమ్ములం గానిపించెను (విరా-౫ వ అ-౩౪౨) అచటి వీరులకు నా భుజా విభవముం గానిపించి (విరా-౪ వ అ-౨౬౩); ఇట్టి ప్రయోగములచేఁ గన్వాదియో గంబునందును షష్ఠి వై కల్పికమె యని విశద మగుచున్నది *

* సూరి యిట్టి స్థలమునఁ గర్మార్థకము నుదాహరించుటయుఁ గన్వాది యోగంబున షష్ఠి నిత్య మనుటయు త్రాంతి మూలకములు (చూ-వ్యా-సం-౨౩౭ I విష ౯౭౬వ పుట). బాల-క్రియా ౧౨౪ వ సూత్రము నుదాహృతులు ప్రాసూది కములు. 'రామునకు మిథిల గనంబడియె' ననఁగా 'రామునకు మిథిల యగపడె, నని యర్థము. 'రామునిచే మిథిల గనంబడియె' అనఁగా రామునిచే మిథిల చూడ బడె నని యర్థము.

కర్తృవాచకము 'చేత' వర్ణకాంత మగును

'చేత' వర్ణకంబు కర్త కగు (ఖా-కార-౩ వ సూ; వ్యా-సం-౨౩౮ I విష)

ధాత్యర్థ వ్యాపారాశ్రయము కర్త నాఁబడు. దేవదత్తునిచే వంటకము వండఁబడియే ననఁగా వంట చేయఁబడె నని యర్థము. చేయుట కాశ్రయం దగుటంజేసి దేవదత్తుఁడు కర్త యయ్యె. కావున నట్టి కర్తృవాచకము 'చేత' వర్ణకాంత మయ్యె.

౧ వ వివ: "దేవదత్తునిచే....." అను వాక్యము కర్మార్థకము. దీని కర్తృర్థక వాక్యము: "దేవదత్తుఁడు వంటకమును వండెను" అనునది.

౨ వ వివ: కర్మార్థమునందు ద్వితీకర్మక వాక్యములలో నొక కర్మము నిల్చును. తక్కిన కర్మ మభిహితమై ప్రాతిపదికార్థ ప్రథమాంత మగును. ఉదా: రాజును బెద్ద దొరలును జీరల నొలుపఁబడిరి. (చూ. క్రియా-౯౧ వ సూ. ౨ వ వివ). దీని కర్తృర్థకవాక్యము: "రాజును బెద్ద దొరలను జీరల నొలిచితిని." (విరా-౫ వ ఆ-౨౨౨) ఇట్టి ప్రయోగములు మిక్కిలి యరుదు ద్వితీకర్మకములలో నే కర్మము నిల్చునో, యేది ప్రథమాంత మగునో యను విషయము సంస్కృత వ్యాకరణములనుండి తెలియ నగును.

'చేత, తోడ' వర్ణకములు

'చేత-తోడ' వర్ణకంబులు కరణంబునకుఁ బర్యాయంబున నగును. హేతు మాత్రమునకు 'చేత-వంన' వర్ణకంబులు పర్యాయముగ నగును. గ్రహ్యాది యోగంబున 'చేత' వర్ణకంబును నగును ౬ (ఖా-కార. ౪; వ్యా-సం-౨౩౯ I విష. గ్రహ్యాదులు ఎఱుఁగు విను: మొ)

1. కరణంబునకు చేత - తోడ: క్రియాసిద్ధిం బ్రకృష్టోపకారకంబు కరణంబు, ఉదా: కోలచేఁ గూలనేసె-కోలతోఁ గూలనేసె.

2. హేతువాదికిఁ జేత-వలన : ఫలసాధన యోగ్యుంబగు పదార్థంబు హేతువు. ఉదా : విద్యచేత యశము గల్గును; విద్యవలన యశము గల్గును.

3. గ్రహ్యదియోగ : రాజులవలనఁ గప్పంబుఁ గొనియే రాజులచేతఁ గప్పంబుఁ గొనియే (సభా-౧వ ఆ-౨౬౪; చూ-కార-౧౪వ సూ). ఇందలి తృతీయా ప్రయోగము సంస్కృతమున లేనేలేదు. నీ గుణంబులు హంస వలన విని-నీ గుణంబులు హంసచేత విని (ఆర-౨వ ఆ-౪౭). కథకుచేత విను వేడ్క-కథకువలన విను వేడ్క అది-౧వ ఆ-౨౮).

‘చేసి’ యనుప్రయోగము

చేత వర్ణకార్థక ప్రత్యయములకును ‘వలన’ వర్ణకమునకును ‘చేసి’ శబ్దము పాక్షికముగ ననుప్రయుక్త మగును. పెక్కిటి కొక్కటి యనుప్రయుక్త మగుటయుఁ గలదు * (ప్రా-కార-౪; వ్యా-సం-౨౩౯ I విష; ౯౮౬ మొ ౯౮౮ పుటలు)

‘చేసి’ శబ్దము లోపించినను నర్థభంగ ముండదు గాన నది యనుప్రయుక్త మనిపించుకొనును. ‘చేత’ వర్ణకార్థకముల కనుట చేత ‘చేతను-చేన్ అనువానిపైని ‘చేసి’ శబ్దానుప్రయోగము లేదని యెన్నునది (చేత-వర్ణకార్థకములు : అచ్చి-౮౦-కారక-౨౫-౨౬ సూ).

౧ వ వివ : తన గదఁజేసి (ఆర-౩ వ ఆ-౩౬౭). నీ. రత్నంబులను పధూరత్నంబులనుజేసి (అది-౮వ ఆ-౯౬). ధర్మ తనూభవువలనఁ జేసి (విరా-౨వ ఆ-౨౨౫). పెక్కిటి కొక్కటిః అట్టి గౌత మానుగ్రహంబునను నీ దుర్గబలంబునను జేసి (సభా-౧వ ఆ-౧౩౬) వ్యవహిత ప్రయోగములును గలవు : దానన చేసి (సభా-౧వ ఆ-౯౮). నా తప్పునఁగాచేసి (ఐనవ-౩వ ఆ-౨౯౯. కా = కదా).

౨ వ వివ : “భిష్ము పనువుఁ జేసి” (సభా-౨వ ఆ-౧౧) అనుచో ‘చేసి-అవరించి’ అని యర్థము నెఱుంగునది. ‘చేసి’ శబ్ద-మనుప్రయుక్త మనరాదు. ఇదటి ద్వితీయ ‘నన్’ శబ్దార్థక మనరాదు.

‘తుల్యార్థక’ శబ్దముల యోగము

సహర్థ పృథగర్థ యోగంబున “తోడ” వర్తకం బగు. తుల్యార్థ యోగం బున ‘తోడ-కు’ వర్తకంబు లగును ౮ (భా. కార.-౫వ సూ; వ్యా-సం-౨౪౦ 1 విష).

సహర్థ : రాజు సేనలతోడ వచ్చెను. సేనాసహితుడయి వచ్చెనని యర్థము. సహర్థక శబ్ద ప్రయోగ ముండెనక్కఱలేదు. అనుజులతో వచ్చి (ఆర-౨వ ఆ-౫), బాలుడొంటి యిట్లు పలువురతోడఁ బోరంగ (ద్రోణ-౨వ ఆ-౬౦), పాండవులతోడఁ గృష్ణుఁడు వేఱగునె (ఉద్యో-౩ వ ఆ-౧౬౩). తుల్యార్థ : తపశ్చ రణముతో సరిగావు (అది-౩వ ఆ-౨౦౬), నాతోడఁ జతుర్దశాబ్దమున మాత్రై పోరు (సభా-౨వ ఆ-౨౯౭). అవి దీనికి సరియుఁగావు (సభా-౧వ ఆ-౬౦). ఇట్టి యెడ ద్వితీయ వస్తువులు గలదు. నను మార్కొని (భీష్మ-౧వ ఆ-౧౫౮), వీనికి మార్కొనఁజాలు (విరా-౧వ ఆ-౯)

౧వ వివ : ‘తోడ’కుఁ బ్రత్యేక ప్రయోగమును, బెక్కింటి కొక్కటి తుది దానికిఁ బరముగా నిల్పుటయుఁ గలదు. ఉదా : తోడరా (ఆర-౧వ ఆ-౧౦వ ప, ఉద్యో-౧వ ఆ-౪౩). అదికుల హీనులతోడ (ఉద్యో-౨వ ఆ-౪౬)¹. కంటె వర్తకమునకు నిట్టి ప్రయోగము గలదు. సూనుల తమ్ములకంటె (ఉద్యో-౪వ ఆ-౩౯) ‘తోడుతన్’ అను శబ్దపు ప్రయోగమును గలదు. ‘అడకువ తోడుత నునికి, (విరా-౧వ ఆ-౧౦౮).

వద్యర్థాఽముఖ్య కర్మంబునకు ‘తోడ-కు’ వర్తకంబులు పర్యాయంబునఁ బ్రాయశఃముగా నగును ౯ (భా. కార.-౬వ సూ; వ్యా-సం-౨౪౧ విష).

ఇట్లను నాతనితోడన్ (విరా-౫వ ఆ-౨౭౪). రురునకు నిట్లెనియె (అది-౧ ఆ-౧౫౬). అముఖ్య కర్మమును ద్వితీయాంత మగునపు డివి ద్వితీకర్మము

1. సూరిగాని, ప్రౌఢవ్యాకర్తగాని యిట్టి ప్రయోగములను సంగ్రహింప లేదు.

లగును. ఏమంటే పుషేంద్ర నన్ను (ఉద్యో-౩వ ఆ-౫వ ప), నన్నుఁ బలికిన (ఆర-౨వ ఆ-౧౨; చూ-కార-౨వ సూ-౩ వెవ).

ఉపయోగము

ఉపయోగంబునం దాఖ్యాతకుం 'తోడ'వర్ణకంబగు ౧౦ (బా-కాత-౩; వ్యా-సం-౨౪౨ I వివ).

నియమపూర్వక విద్యాస్వీకారం బుపయోగం బనంబడు. అఖ్యాత (అఖ్యా త్ర్య)-వ క్ర-శిపాద్యాయుడు. రామకృష్ణులు సాందీపనీ తోడ వేదంబులం జదివిరి (సాందీపని-సందీపన పుత్ర); 'సాందీపుని' తప్ప.

౧ వ వివ : ఇట్టి యేకం సంస్కృతమండఁ బంచమి యగును. తెలు గున నట్టి పంచమి మిక్కిలి యరుదు. "భూవరుల వలన వేదంబులను గజవచు" (ఆది ౩వ ఆ-౧౨వ ప). వసిష్ఠతోడఁ జదివె (ఆది-౪వ ఆ-౧౬౯).

సంస్కృత తవ్యాది ప్రత్యయ యోగంబునఁ దృతీయా వ్యుత్పలు పర్యాయ ముగ నగును. "సహితము-నయితము-సైతము" అనునవి సముచ్చయార్థమును బోధించును ౧౧ (ప్రౌ-కాత-౧౩వ సూ; వ్యా-సం-౨౪౩ విష).

నీకు సారాధ్యను (అరాధింపఁ దగినదానను; ఆది-౩వ ఆ-౧౩౫). నీచేత సారాధ్యను. దానితో సైతము, వాడు సైతము, వానిని సైతము మొ.

సంప్రదానము

త్యాగంబునం దుద్దేశింపఁబడినది సంప్రదానంబు. దానికిం జతుర్థి యగు ననుట సంస్కృత సంప్రదాయము. ఉద్దేశ మాత్రమునఁ జతుర్థియు, 'కు-కి' వ్యతియు నగును ౧౨. (బా-కార-౮; వ్యా-సం-౨౪౪ I వివ).

* సూరి పంచమియు వచ్చు నని తలంపక 'తోడ' వర్ణకము సిత్య మని తలంఁచెను.

(‘కొఱకు-కయి’ అను చతుర్థి ‘కు’ వర్ణక మూలకమే. కొఱ-కార్యము. కొఱకున్-కార్యమునకున్. ‘కు + అయి-కయి-కై’.).

రాముని కొఱకుఁ గన్య నిచ్చెను-రామునకుఁ గన్య నిచ్చెను. పురుషార్థము కొఱకు యత్నింపవలయు, పురుషార్థమునకు యత్నింపవలయు చతుర్థియందు “కై-కొఱకు” లే-కాత్ “కు-కి-కున్నె-కుఁగాన్-తదర్థము-పొందెన్” మొదలగు నవియు వాడఁబడును. ఇవి విభక్త్యర్థాభిదాయక శబ్దము లనఁ దగును. నన్నయ ‘కొఱకు’ అనుదానిని వాడనే లేదు. దానికి బదులుగా ‘తదర్థము’ అనుదానిని దేలుచుగా వాడెను. “సీ తదర్థము (సభా-౧వ ఆ-౨౯); చైద్యునకై పూని (సభా-౨వ ఆ-౩౮), శాంతి కొఱకున్ (శాంతి-౩వ ఆ-౯౦); కార్యసిద్ధి పొందెన్ (ఆర-౩వ ఆ-౩౪౮). నీకుఁగాన్ (ఉద్యో-౩వ ఆ-౩౪౮). పొలియుట కునై (శాంతి-౧వ ఆ-౨౦౬).

రుచి-క్రోధము-సహనము మున్నగునవి చేసికో యచటఁ జతుర్థి యనఁగా ‘కు-కి’ వర్ణకము లగు. అట్లే “కుశలము-స్వస్తి-నమస్కృతి-హితము-ఇష్టము-దూరము-సమీపము-సామర్థ్యము-నేర్పు-ప్రవేశము-కాలము-గమనము” మున్నగువాని యర్థములు గల శబ్దముల యోగమునఁ జతుర్థి యనఁగా “కు-కి” వర్ణకంబు లగు ౧౩ (ప్రౌఢ-కార-౧౩-౧౪; వ్యా-సం-౨౪౫ I విష).

ఇతనికిఁ గూర్తురు (సభా-౨వ ఆ-౧౦), యయాతికి నలిగి (ఆది-౩వ ఆ-౯౮). నీ మఱుది కపరాధ శతము సైఘము (సభా-౨వ ఆ-౨౯). మనకుఁ గుశలము (ఆర-౨వ ఆ-౧౪౩). దేవతా తతికి న్నమస్కృతి చేసి (ఆది-౧వ ఆ-౨౦). ఇది యుప దయోగజ విభక్తి. ఇట్టి యెడలఁ గారక విభక్తియు నగు. పరాశర సుతుం బ్రణమిల్లి (ఆది-౧వ ఆ-౩౭), నాకిది యిష్టము (ఆది-౬వ ఆ-౩౦) మీరు నాకు-నేను మీకు నెన్నఁడు నహిత మాచరింప లేదు (సభా-౧ వ ఆ-౧౮౬). మాకు సమీపస్థుండవ దూరంబున నుండియు (సభా-౨వ ఆ-౮౨). నీ కులంబునకుఁ దగఁగ (ఆది-౬వ ఆ-౨౬), ధర్మ వెలుంగ వీనికిం బోలునె (సభా-౨వ ఆ-౨౨). విధాతృన కై నను నేరఁబోలనె (ఆది-౧వ ఆ-౧౯). నే మగుడి వచ్చునంతకు (ఆర-౩వ ఆ-౩౧). మీదికిఁ జూచి యుష్మన్య

నదీ తీరమున కేగి (ఉద్యో-౪వ అ-౩౬౩).¹ “మ్రాని మ్రాని కరిగి” ఇదియు గమానార్థోదాహృతియే; దీనిని ప్రౌఢ వ్యాకర్త వీప్సకుదాహరించుట సరికాదు (చూ-ప్రౌఢ-కార-౧౪వ సూ).

అపాదానము

భయ-జుగుప్సా-పరాజయ-ప్రమాద-గ్రహణ - భవన-త్రాణ-విరా-మాం తర్థి-వారణంబు-లెద్దాన నగు దానికి ‘వలన’ పర్థకం బగు. ౧౪ (భా-కార-౯; వ్యా-సం-౨౪౬ I వివ).

౧వ వివ : ‘వలనను’ అనుదానికి ‘వల్లను’ అనునది యర్వాచీన రూపాతం రము (చూ-తత్ప-౧-౨ సూ. ౧వ. వివ). అపాయ మనఁగా విశ్లేషము. విడిపోయిన వస్తువులలో నేది నీల్పియుండునో యది యపాదాన సంజ్ఞ గలదనియు నది పంచమ్యంత మగుననియు సంస్కృత వ్యాకరణమునఁ జెప్పబడెను. ‘వృక్షము వలన నుండి పర్థము పడెను’ అనుచో వృక్షము నిల్చిపోయినది. పర్థమున కపాయము గల్గెను గాన వృక్ష శబ్దము పంచమ్యంత మగునని సంస్కృత వైయాకరణుల యాశయము (వృక్షా త్పర్థం పతితి).² కాని యట్టి యర్థమున దెల్లన వృక్ష ముండుండి పర్థము పడె నని వాదఁబడును. వృక్ష ముండుఁ గొంత సేపుండి పర్థము పడె నని యర్థము. ‘వృక్షము వలనఁ బర్థము పడె’ ననుచోట సయితము ‘వలనన్’ అనునది యౌపవిభక్తిక ‘వలను’ (దిక్కు) శబ్ద సప్తమ్యంత రూపమే యనియు వృక్షమువలన నుండి పర్థము పడె ననియే వాడుక యనియు నందలి ‘ఉండి’ శబ్దము లోపించి యద్యాహర్యమగు నపుడు ‘వృక్షము వలనఁ బర్థము పడె’నను వాక్యము సిద్ధించు ననియు నెఱుంగునది.

1. ఇట్టి వానిని సూరి సంగ్రహింపనేలేదు- ప్రౌఢ వ్యాకర్తయు నిందుఁ గొన్నిటిని మాత్రమే సంగ్రహించెను.

2. సూరి యిట్టి సంస్కృత వ్యాకరణ పద్ధతినే యనుసరించి ‘అపాయము’ అను దానిని సైతము సూత్రమున నిల్చి యపాయ స్థలములను నపాదాన పంచమీ స్థలములుగా సూక్ష్మించి యుదాహరించెను.

కాన 'భయా'దు లెద్దాన నగుచో యది యపాదాన సంజ్ఞ గలదనియు, నద్దానికి 'వలన' వర్ణక మగుననియు నెఱుగెనునది. ఇట్లు 'వలనన్' శబ్దమును బంచమీ విభక్తి పరముగాను, సప్తమ్యంత పరముగాను గ్రహింపవలెను. "పరేషాండాది శబ్దేషు । సప్త మ్యాద్యా విభక్తయః" అని యధర్వణాచార్యుడు వచించెను. (వ్యా-సం-౨౪౨ విష.౧౦౧౩వ పుట) కావున నపాయస్థలములందలి 'వలనన్' శబ్దము సప్తమ్యంతమే కాని పంచమీ ప్రత్యయ మని తలంపరాదు.

౨వ వివ : భయాదు లెద్దాన నగుచో యది యపాదాన సంజ్ఞ గలదనియు, నట్టి దానిపై 'వలన' వర్ణకము నిల్చు ననియు నెన్నునగును.

భయము : చోరునివలన భయము పడియె. జుగుప్స (ఏవ) : పాపంబు వలన నేవగించె ప్రరాజయము : అధ్యయనంబు వలన దస్సె. ప్రమాద : పాడి వలనం బరాకు వడియె గ్రహణ : మైత్రుని వలన ధనంబు గొనియె (చూ-కార-౬వ స్కా. III వివ. మైత్రునిచే ధనంబు గొనియె) హంస వలన విని. నావలన నెఱింగి మొ. ఇవియు గ్రహణమునకై యుదాహృతులు. భవ నంబు : మనువు వలన బ్రజలు పుట్టిరి. త్రాణంబు : చోరుని వలనం గాచె. విరామ : టోగంబు వలన విరమించె. అంతర్థి (దాగుట) : కృష్ణుండు తల్లి నల్లన దాగె. వారణంబు : శోకంబువలన వారించె. ఇట్టి వాడుకలు దెల్లనం దరుదుగఁ గలవు భీమువలనం బ్రభవించె (ఆది ౧వ ఆ-౧౪౫). క్షితిపతుల వలన సము పార్జితమైన ధనము (సభా-౧వ ఆ-౨౭౩). ఇట్టి యెడల దెల్లన "కు" షష్ఠి తఱుచు. ఉదా : వానికి భయం పడుచుండుదురు. (ఆది-౪వ ఆ-౩౭). పాంథవులకు నైఱుతు (ఆది-౬వ ఆ-౧౨౧). కర్ణున కే నోడితి (కర్ణ-౩వ ఆ-౫౩). చ్యవనునకు సుకన్యక కుద్భవ మయ్యె... ప్రమతి (ఆది-౧వ ఆ-౧౪౫). అనుచిత కృత్యంబునకుఁ దొలంగఁ ద్రోచితివి (కర్ణ-౩ వ ఆ-౭౯)

'ఉండి' - 'ఉంచి'

"ఉండి-ఉంచి" అనేడి శబ్దములు "కూర్చి-గుఱించి-గుఱించి-చేసి" అను వాని వలె ననుప్రయుక్త శబ్దములు కావు (చూ-కార-౨వ స్కా-౨వ వివ)

2వ సూ. ౧వ వివ.) అది వాక్యవయవము లగు పదములు ౧౫. (బా-కార-౧౦-౧౧ సూ. వ్యా-సం-౨౪౭ I. వివ)¹.

ఇవి వాక్యములోని 'సప్తమి-ద్వితీయ' అను విభక్తులు గల పదములతో నన్వయించుచు వాక్య గత పదములై యుండును.-ఉదా: సప్తమి-ఉండి: దేవ పథమునం దుండి...చనుదేర వలయు (ఆర-౩వ ఆ-౮౦; దేవ-పథము నందుఁ గొంత సేపుండి చనుదేర వలయు నని యర్థము). ఉంగి-ద్వితీయ కాంచి యమ్మంత్రి యెచ్చోటి నుంచి వచ్చె (కృష్ణరాయ విజయము-౪౪ ఆ-౨౬౦వ ప. బాలిక-౧౯౪ వ పుట. ఏదోచోటి నచటి నుంచి వేసి వచ్చె నని యర్థము). 'ఉండి' అనునది 'ఉండు' ధాతు క్తార్థకము. 'ఉంచి' అన నది 'ఉంచు' ధాతు క్తార్థకము (ఉండు ధాతు ప్రేరణము 'ఉంచు' ధాతువు).

౧వ వివ : సంధర్పయోగ్య పద వ్యవధానమును గలదు. "సంధర్పి నుండి...వచ్చి" (ఆసి-౩వ ఆ-౧౮౦) పెక్కిటి కొక్కిటి నిల్చుటయుగలదు ఆ. వె. విష్ణు పదము వలన, విధుని వలన సూర్యు వలన...త్రిపుర విజయ మౌళి వలన నుండి...(ఆను-౨వ ఆ-౧౦౮వ ప).²

౨వ వివ: సప్తమి మీది 'ఉండి' శబ్దములోపించి యధ్యాహార్య మగుటయుఁ గలదు. "ముఖ నేత్ర నాసికా రంధ్రము లందు... వెడలె (ఆర-౬వ

1. సూరి 'ఉండి' శబ్ద (బా-కార-౧౦-౧౧ సూ) మనుప్రయుక్త మని సూత్రించెను. అది వాక్యముం దర్థవంతమగు శబ్దము గాన ననుప్రయుక్తము కానేరదు ఉదా : ఫలమునం దుండి వచ్చెను మొ.

2 సూరి పయి రూపములను సాధించుటకు "వలన" క్కుండి యను ప్రయుక్త మగుననియు నట్టి 'వలనకు' ద్వితీయా సప్తము లాదేశము లగుననియు సూత్రించెను (బాల-కార-౧౦-౧౧ వ సూ) 'ఉండి' శబ్దానుప్రయోగము గల 'వలనన్' అనునది సప్తమ్యంతమే. అది యపాదాన పంచమీ విభక్తి కాదు. (దూ-కార-౧౪ వ సూ 1వ వివ). ఇంక ద్వితీయ : "వనము నుండి వచ్చెను" అను వాక్యమే యసాధువు ఉండి నిల్చునప్పటి ద్వితీయ కవి ప్రయోగారూఢము కాదు.

ఆ-౩౬-౧వ ప) నూతిలో, వెలువడఁ గోమలిం దిగిచి (ఆది-౩వ ఆ-౧౪౪).
ఒడలన్ వెలువడి (ఆర-౨వ ఆ-౧౭౯). ¹

పీపు వెడలిని (ఆశ్వ-౪వ ఆ-౯౪). ఈ సప్తమ్యంతములపైని “ఉండి”
శబ్దము నధ్యాహారము చేయనిచోఁ గారకమునకుఁ గ్రియాన్వయము లేక యన్వయ
భంగ మగును.

౩వ వివ : ‘ఉంచి’ శబ్దపు వాడుకకుఁ బ్రాచీన మహాకవి ప్రయోగములు
లభింప లేదు. “కాంచి యమ్మొత్తి యెచ్చోటి నుంచి వచ్చె” అను కుమార
ధూర్జటి ప్రయోగము బలమైనది దొరకినది. ² ఇట్టి ‘ఉంచి’ శబ్దము లోపించి
యధ్యాహార్య మగుట ప్రాచీన కావ్యములందె కన్పట్టు చున్నది. ఉదా : వేదినం
దను తనువున్ బృహ ద్రుధిర ధారలు బోరన మీది కొంక-గాన్ (సభా-౨వ
ఆ-౯౮) పృథుదేహము వెలసెడి (సభా-౨వ ఆ-౬౯). ఇట్టి యెడలను ‘ఉంచి’
శబ్దాధ్యాహారము లేనిచో నట్టి యెడల ద్వితీయ కన్వయము లేక యర్థభంగ
మగును.

తొట్టి మొ. ప్రభృత్యర్థకములు

౪వ వివ : ‘ఉండి-ఉంచి’ శబ్దముల వలెనే యనుప్రయుక్తములు కాక
వాక్యమునం దన్వయము గల మఱి కొన్ని శబ్దములును గలవు : ప్రభృత్యర్థక
ములు ప్రథమాంతముతో నన్వయించును. ఉదా : ఇది మొదలు (ఆది-౩వ ఆ-౧౨)
సంస్కృతమున నిట్టి యెడలఁ బంచమి నిల్చును. ఉదా : ‘కార్తికాః ప్రభృతి,
కార్తికపు పున్నమ మొదలు. ‘తొట్టి’ (మొవల్కొని) శబ్దము ద్వితీయతో నన్వయిం
చును. ఉదా : హిమకరుఁ దొట్టి (ఆది-౧వ ఆ-౧౪). ‘కోలెన్-కొలెన్’ శబ్ద
ములు (ప్రభృతి) సప్తమ్యంతముతో నన్వయించును. ఉదా : నాటం గోలె

1. ‘అందు’ విభక్తి మీది ‘ఉండి’కి లోపము లేదను ప్రాథ వ్యాకరణము ప్రామాదికము (ప్రాథ-కార-౧౧ వ సూ)

2. ఇట్టి కవిప్రయోగము లుండఁగా ‘ఉంచి’ శబ్ద ప్రయోగమే యసాధు
వని సూరి వివరించుట సరికాదు. (బాల-కార-౧౧వ సూ).

(విరా-౧౪-౨౭౪) పుట్టిన కోలెన్-పుట్టిన దానం గోలెన్ (ఇట తచ్చుట్టకోపము గల్గెను)

‘కంటె-పట్టి’ వర్ణకములు

కంటె వర్ణకం బన్యార్థాది యోగజం బగు పంచమి కగు ౧౬ (బా-కార-౧౨; వ్యా-సం-౨౪౮ I వి)

ఉదా : రామునీకంటె నన్యండు దానుమ్మండు లేడు. అంబుజనాభునిఁ బ్రీతుఁ జేయు కం. దెను హితమైన కృత్య మొకటిం గలదే (ఉద్యో-౩వ ఆ-౧౫౮). ఇట నొక శబ్ద ముచ్చార్థకము. ఇట్టి ‘కంటె’ విభక్తి పెక్కిటి కొక్కటి నిల్చుటయుఁ గలదు. “సూనుల తమ్ములకంటె (ఉద్యో-౪వ ఆ-౩౯). ‘కంటె’ కర్వాచీన పర్యాయము ‘కన్న’ విభక్తి (చూ-తత్త్వ-౧-౩వ సూ-౧౪వ వివ). ఇట్టి యెడల షష్ఠీ ‘కు-కి’ ప్రత్యయ ప్రయోగము తలుపు. ఉదా : రామున కన్యండు దానుమ్మండు లేడు (చూ-ఉద్యో-౩వ ఆ-౧౬౦)-ఇట్టివి సీ కర్గలముగ (సీ కంటె నగ్గలముగ ఆది-౫వ ఆ-౨౩౯) “సీకంటె నితరుడు. దానికిఁ బర్ణముగ మున్నగునవి యాది శబ్ద గ్రాహ్యములు.

కంటె వర్ణకంబు నిర్ధారణ పంచమికి నగు ౧౭ (బా-కార-౧౩వ సూ; వ్యా-సం-౨౪౯ వి).

ఎవట నిర్ధార్యమాణంబు జాత్యాదులదే భేదంబే కలిగి యుండు నచటం బంచమి యగు (చూ-కార-౨౧వ సూ) అట్టి పంచమికిఁ గంటె వర్ణకం బగు నని యర్థము. ఉ : మానహానికంటె మరణము మేలు. ఇట్టి యెడల షష్ఠీ ‘కు-కి’ ప్రత్యయ స్థితియుఁ గలదు. మానహానికి మరణము మేలు. మహా దారుణ మది విషము కంటె దహనముకంటెన్ (సఖా-౨వ ఆ-౧౭). విత్త రక్షకుఁ గడుమేలు వృత్త రక్ష (ఆర-౪వ ఆ-౧౩౦). సీ-సీకంటె హరిబుద్ధి లేకయే (నన్ని-కు-౨వ ఆ-౧౬౪. హరి సీకంటె నెక్కుడని యర్థము, చూ-కార-౧౩వ సూ). పెక్కిటి కొక్కటి నిల్చుటయుఁ గలదు. ‘సూనుల తమ్ములకంటె నాకు సంప్రీతి యొనర్చి (ఉద్యో ౪వ ఆ-౩౯).

గుణవాచకము హేతు వగునపుడు 'పట్టి' యు ద్రుత పూర్వకముగ నిల్చును. హేతువగు నుజ్యంత క్రియ మీద 'పట్టి' విభక్తి మాత్రమే నిల్చు గల (బా-కార-౧౪వ సూ; వ్యా-సం-౨౫౦ I విష).

జ్ఞానముఁబట్టి మోక్షము గల్గును. "పట్టితి తు పంచమీ గుణే హేతౌ" అను చింతామణి సూత్రము దీనికి మూలము. 'పట్టి' యు నిల్చు ననుటచేత (కార-౬వ సూ) "జ్ఞానము చేత-జ్ఞానమువలన" అను హేతు తృతీయా పంచములు నగు. * నుజ్యంతః గర్లంబట్టి (ఆర-౬వ ఆ-౬౧). ఈవు గలుగంగఁబట్టి (కాశీ-౩ వ ఆ-౪౪; ప్రౌఢ-కార-౧౨వ సూ).

'యొక్క-ది-వి' ప్రత్యయములు

స్వస్వామి భావాది సంబంధములందు స్వామ్యాది వాచకములకు 'యొక్క' వర్తకం లగు. ఆయ్యుద్ధి లోపింస్తును. అట్టి యెడల 'యొక్క' చోట నేకత్వంబున 'ది' వర్తకంబును బహుత్వమున 'వి' వర్తకంబును వైకల్పికముగా నిల్చును. 'సీ-నా-తా-మన' శబ్దముల 'యొక్క' చోట 'దు' వర్తకము వికల్పముగ నిల్చును (ఈ 'ది-వి-దు' ప్రత్యయములు సమాసగతము లని భ్రమింపరాదు). ఈ ది-వి ప్రత్యయములు పరమగు నపుడును, 'తతన' అను తద్ధిత ప్రత్యయము పరమగునపుడును బూర్ణావయవ మగు ప్రకృతి (వృత్తి తత్పురుష పూర్వా వయవము వలె) ద్వితీయా విభక్తిరూపమున నిల్చును (హా-సమా-౧౨వ సూ). కొన్ని యెడల 'యొక్క' అను దానిచో "కు-కి" అను విభక్తి నిల్చుటయుఁ గలదు గలదు ౧౯ (బా-కార-౧౪వ సూ; బా-సమా-౮-౯-౧౧వ సూ; వ్యా-సం-౨౫౦ I, II విష)

'స్వస్వామి భావాది' అను చోటి 'ఆది' శబ్దముచేత "అవయ వావయవి భావము-జన్య జనక భావము" మన్నగు వివిధ సంబంధముల నెక్కు నది.

* సూరి తృతీయా పంచము లగు నని యేల వచింపలేదో తెలియకున్నది (బా-కార-౧౪వ సూ) ఇందు 'జ్ఞానముం బట్టి' అని యుదాహరించుటకు సూక్తి క్రిత మెట్లు వచ్చెనో? నుజ్యంతము మీది 'పట్టిని' సూరి సూత్రింప కుండుట సరికాదు.

'యొక్క' లోపము : చిన్ని రామచంద్రుని నగుమోము (రాఘ-౨వ ఆ-౬వ ప; చిన్ని రామయొక్క - భారతార్థ. చిన్ని రామచంద్రుని యొక్క-రామాయణార్థ). ధర్మజు నలువురు తమ్ములు (సభా-౨వ ఆ-౨౬౦; నలువురు-ప్రథమా బహు వచనము) ఎవ్వరియేని ముఖామృతాఁశు బింబమ్మున (ఆది-౧వ ఆ-౭౭). దుర్మర్షణునియు దుర్ముఖునియు నిండ్లు (శాంతి-౧వ ఆ-౩౯౬). నీ నా యెడఁబాటు (ఆను-౧వ ఆ-౨౬౩). భూ పతులయు విప్రముఖుల సభన్ (సభా-౨వ ఆ-౧౦). మనవారల వారి వారి మానములు (ఉద్యో-౪వ ఆ-౨౦౯). యొక్కార్థక 'ది-వి' ప్రత్యయములు- షష్ఠి ద్వితీయా కారమున నిల్చుట : దా నిది కలరూపు (ఆది-౪వ ఆ-౩౦ సామాసిక ద్వితీయలోపము-సంధి-౨౩వ సూ). వారివ (వారివి + ఆ) ధమ్మిల్ల భారావకలిత దివ్యామోద నవ వుప్ప దామములయు (ఆది ౩వ ఆ-౧౫౬). 'దు' ప్రత్యయము : నీదు కొడుకులు (త్రీ-౧వ ఆ-౮౩), తమదు వీరులఁ దమదు లోఁగిళ్ళ (రంగ-రా-యద్ధ ౬౦౩), మద్యక్త దేహంబు మాదు దేహంబు (బసవ-౪వ ఆ-౧౨) *

* సూరి 'ది-వి' ప్రత్యయములను జెప్పనే లేదు. 'అది-అవి' శబ్దముల సమాసమునఁ (బా-సమా-౮వ సూ) దచ్చబ్ధాకార లోపముదే (సంధి-౪౨ వ సూ. బా-సంధి-౪౫ వ సూ) నట్టివి సాధ్యము లగు నని సూరి తలంపు ఇంక 'దు' సామాసికాగమ మని సూరి సూత్రించెను (బా-సమా-౧౧వ సూ). అది సరికాదు (చూడు-వ్యా సం. ౨౫౧-I విష). చ...నీ హృదయము నాదు చొచ్చుటకు (శాంతి-౬వ ఆ-౨౦౨). ఇత్యాదులు దాని 'యొక్క' అను నర్థమును వ్యస్తతను స్థిరపఱచుచు గదా! 'ది-వి' అనునవి ప్రత్యయము లగునపుడు వానికి 'అగు' ధాతువుతో నన్వయ ముండదు. "రాముని యొక్క" అనుదానికి 'అగు' ధాతు జన్య విశేషణములతో సన్వయ ముండదు గదా! అది విశేష్యముతో నన్వయించును. రాముని యొక్క గుణములు. దానిది 'కలరూపు (ఆది-౪వ ఆ-౩౦); వారివి + అ-వారివ వుప్ప దామములు (భార-ఆది ౩వ ఆ-౧౫౬).

'ది-వి-దు' ప్రత్యయములు 'యొక్క' ర్థకము లగుచున్నదే 'నాదు-మాదు-నీదు-మీదు-తమదు-దానిది-వారిది' మున్నగు రూపములు కుదురు పడును. 'దు' సామాసిక ప్రత్యయ మన్నచో నది ప్రకృతి (నీ-నా-తా) పైని నిర్వహించుచు 'యొక్క'కు వ్యస్తతయందును లోపము కవి ప్రయోగ సిద్ధ మగుటచేత 'నా పుస్తకము- వాని పుస్తకము' అను రీతివి సమాసము లన్నను వ్యస్తము లన్నను ఊర్తి లేదు. 'దా నిది కలరూపు' మున్నగు వానిలో 'ది' అనునది ప్రత్యయ మనుటయే యుక్తము. ఇంగ్లీషు నందలి My, Mine శబ్దముల వలెనే 'దానిది', 'అది' శబ్దాంతములును నగునుట యుక్తము. 'నాది-నావి' మున్నగు రీతిని 'అది-అవి' అను శబ్దముల సమాసములు నిర్బాధములు. 'దు' సామాసిక మను పక్షమున నివి ('నాది-నావి' అనునవి) బాధితము లగుచు విశేష విధిచే 'దు' అనునదియే రావలయును. "దిస్సాన్యత్యంబన్ధారే యుష్మదస్మ దాత్మభ్యో ద్వితి వర్తకః" (ఆం-దిం-వ్యా-సం-౨౫౧ I-విష) 'యొక్క' చోట 'కు-కి' ప్రత్యయ స్థితి: పాండునకుఁ గుంతికిఁ బుత్రుఁడు (ఆది-౬౪ ఆ-౪౫). ఇట్లే జగమునకుఁ గర్త-జగము యొక్క కర్త మొ

ప్రథమ యందు షష్ఠి-నిర్ధారణ షష్ఠి సప్తములు

దాతుజ విశేషణ భావార్థకాది ప్రత్యయములచే నభిహిత మగు కర్తృ పదము యొక్క ప్రథమచోట సంబంధార్థ వివక్షచే 'యొక్క' షష్ఠియు వచ్చును. అట్టి 'యొక్క' విభక్తి లోపించును. 'యొక్క' షష్ఠి యర్థ విశేష బోధక మును నగు ౨౦ (ప్రౌఢ-కార-౧౫-౧౬నూ; వ్యా-సం-౧౦౩౩-౧౦౩౪ పుటలు. ౨౫౧వి.)

ఉదా : సంబంధార్థ వివక్ష : తన మును పడ్డ బిన్నములు (ఉద్యో-౩౪ ఆ-౧౦౨). ప్రథమఃతాను మునుపడ్డ బిన్నములు. ఇట్లే-అర్థుండు వెలిగించునట్లు (సభా-౨౪ ఆ ౬)-అర్కుని వెలిగించునట్లు. పరీక్షిజ్ఞనపాలు చనుట (ఆది ౨౪ 'అది-అవి' అను శబ్దములు నిల్చునపు డవి విధేయ విశేషణములై 'అగు' దాతుజ విశేషణములతో నన్వయింపనగును. ఉదా: చేసిన దగు పని-చేసిన వైన పనులు-తన దగు రూపము. నాదగు పుస్తకము. ఇది నాదియై యున్నది' (నా + ఆది + ఐ) మొ. (చేసినది, తనది మున్నగు నవి విధేయ విశేషణములు.)

అ)-పరీక్షిజ్జనపాలుఁడు చనుట. యొక్క-వృత్తి యర్థ విశేష బోధకము : దృఢ దీర్ఘ బాహు వీ ర్యమ్ములవారు (ఆది-౭వ ఆ-౧౮౦-దీర్ఘబాహు వీర్యములు గల వారు), దర్శపూరి పఱపులు (ఆది-౭వ ఆ-౨౨౬-దర్శగడ్డితో నిర్మించిన పఱపులు). పట్టుపుట్టు దొర-పీతాంబరుఁడు.

సముదాయమునం దేక దేశమును బృథక్కరించు నపుడు సముదాయ వాచి లోపల వ్యవ్యంతుము సప్త మ్యంతమును బర్యాయముగ నగును ౨౧ (బా-కార-౧౬వ సూ; వ్యా-సం-౨౫౨ విష).

ఉదా : మనుష్యులలోపల క్షత్రియుండు శూరుండు. పూజనీయు లైన పురుషులలోపల నెవ్వఁడయ్యెఁ గృష్ణుఁడు (సభా-౨వ ఆ-౧౧). గోవులందుఁగపిఠ బహుశీర. సీ. జ్యోతిస్సులందు వర్కుఁడు రవి.....విద్యులఁ బ్రదాన సావిత్రి ...అనిలవయమునఁ బ్రాణ మగ్ర్యము, రాతువులలోన నుత్తమము పసిడి (ఆశ్వ-౨వ ఆ-౧౬౧), నలుగాలివాన గోవును...మనుజుల విప్రుండు సమధి కత్వ భాజనములు (శాంతి-౧వ ఆ-౩౧౩వ); 'మనుజులన్' అను నజడ ద్వితీ యయు సప్తమ్యర్థకముగ వాడఁబడెను.

౧వ వివ : చింతామణ్యునిబోధమున (సంస్కృత వ్యాకరణము చొప్పు నను) 'లోపలన్' అనునది 'వృద్ధి' యనఁబడెను గాని నొప విభక్తికములగు "లోపలన్-లోనన్" శబ్దములును సప్తమ్యంతములె. 'లోన్' అను నదియు సప్తమ్యర్థకమె.

౨వ వివ : నిర్ధార్యమాణము భిన్నవస్తు వగునపుడు పంచమి యగును (చూ-కారి-౧౭ వ సూ). నిర్ధార్యమాణము సముదాయము లోనిదే యగునపు డీసూత్రము వర్తిల్లును. 'మనుష్యులలో క్షత్రియుఁడు శూరుఁ' డనునపుడు క్షత్రియుఁడును మనుష్యులలోని వాడే కదా !

అధికరణ త్రై విధ్యము-నిమిత్త సప్తమి

అధికరణంబునకు సప్తమి యగు ౨౨ (బా-కార-౧౭; వ్యా-సం-౨౫౩-౨౫౩ I వి).

అధికరణంబు నా నాధారంబు ఇది త్రివిధంబు. 1 భౌపశ్లేషికము-ఏక దేశ మార్ధా మగును. ఉదా: చాపయం దున్నది (చాప యొక్క యేక దేశ మందున్నది). పగవారి యింటఁ గుడిచి (ఉద్యో-3వ ఆ-౨౨౪). మీ యందుఁ గల వస్తువులు (సభా-౧వ ఆ-౨౩౯). ఇంద్రునం దునికి (సభా-౧వ ఆ-౮౯- ఇంద్రుని సన్నిధి యందని యర్థము) 2. అభివ్యాపకము (సర్వావయవ సంబంధము గలది). ఉదా : అంతటను నీశ్వరుఁ డున్నాడు. ఎల్లయందును దా వసియించుట (ఉద్యో-౨వ ఆ-౩౨౬), ఎక్కడఁ జూచినం దానయై (భీష్మ-౨వ ఆ-౧౩౬). 3. వైషయికము : విషయతా సంబంధమున గోచరించునది. ఇది మిక్కిలి విరివిగా నుండును. ఉదా : మోక్షమున నిచ్చగలదు. (మోక్ష విషయమున నిచ్చగలడు). వాఁడు కేళిం గుళలుఁడు (వాఁడు కేళి విషయమునఁ గుళలుఁ డనియర్థము). ధర్మమున వేదములు ప్రమాణము (ధర్మ విషయమున వేదములు ప్రమాణ మని యర్థము). ఆతఁడు గురు సేవయం దున్నాఁడు (ఆతఁడు గురు సేవా విషయమున నున్నాఁడు).

౧వ వివ : సంస్కృత వ్యాకరణ సిద్ధ మగు నిమిత్తార్థజ సప్తమియు విషయ సప్తమియై యనఁదగును. ఉదా : చర్యణి ద్వీపం హన్తి-చర్యము నిమిత్తమున (విషయమున) బులిని జంపు చున్నాఁడు మొ.

౨వ వివ : సంస్కృత ప్రసిద్ధమగు సత్యర్థ సప్తమిచోటఁ దెలుఁగున భావలక్షణార్థక నుజ్యంతము వాడఁబడును (చూ-క్రియా-౫౧వ సూ). ఉదా : గోష దుహ్యమానాసు దేవదత్తో గతః - గోవులు పిడుకఁబడుచుండఁగా దేవదత్తుఁడు వెళ్ళెను. మ. కురువృద్ధుల్ కురువృద్ధ బాంధవు లనేకుల్ సూచుచుండన్ (సభా-౨వ ఆ-౨౩౩వ ప). ఇట్టి యెదల భావలక్షణార్థక నుజ్జిదే నచటి కర్తృ కర్మార్థము లభిహితములగును గాన నచటఁ బ్రాతిపదికార్థ ప్రథమయే వచ్చును (కురువృద్ధుల్ మొ).

౩వ వివ : స్వామీశ్వ రాధిపతి దాయాద సాక్ష్యాది శబ్ద యోగమున సంస్కృతమందు వచ్చు షష్ఠీ సప్తములచోటఁ దెల్లన శేష షష్ఠియే వచ్చును. ఉదా : సంస్కృ : గవాం గోషవా స్వామీ - గోవులయొక్క స్వామి-గోవులకు స్వామి మొ.

ఉకారాంత జడంబునకు 'న' వర్ణకంబుగు ౨౩
(బా-కార-౧౮; వ్యా-సం-౨౫౩ III విష),

'న' వర్ణకమును సప్తమీ ప్రత్యయమే యైనను 'అందు' వర్ణకము నిల్చి నచో నెల్ల నిది నిల్వనేరదు. ఉదంత జడములమీద నేకత్వమున మాత్రమే 'న' వర్ణకము నిల్చును. అస్మదీయ పం । శమునఁ బ్రసిద్ధులై (ఆది ౧వ ఆ ౧౪).

౧వ వివ : 'న' వర్ణకము తృతీయార్థ మందును నిల్చును (కార-౨౬వ సూ). ఉరుతలము కరతలం బున నప్పశించె (శబ్ద-౨వ ఆ-౨౭౨)

ఒక విభక్తిచో మఱొక విభక్తి

ఒకానొకచో నొక విభక్తికి మఱియొక విభక్తియు

నగు. ౨౪ (బా-కార-౨౧వ సూ; వ్యా-సం-౨౫౪. ౨౫౪ I వి).

సంస్కృత ప్రసిద్ధ విభక్తులకు విలక్షణములగు విభక్తులు సైతము (కార-౧౦-౨౫-౨౬-౨౭-మొ) పెక్కులు తెల్లన వచ్చు నని యీ సూత్రమున కర్థము. కాన నిందు విధింపఁబడిన విభక్తులే కాక యీ వ్యాకృతి యందు విధింపఁబడని విభక్తులు సైతము తెల్లనఁ బ్రయోగింపఁబడుట గల దని దీనికి దాతృర్యము. ఉదా : పేరోలగం బుండు (ఉద్యో-౧వ ఆ-౨౭౦; ఇట-'పేరోలగమం దుండు' అను సప్తమి రావలయును; ఇట్లే యంతటను నరయునవి). నెఱకులాడి వేదనఁ గావించు (ఆర-౧వ ఆ-౩౧౪); తీర్థము లాడ నోపరు (ఆర-౨వ ఆ-౨౮౬); వారు సుఖ మున్నారు (ఆది ౭వ ఆ-౧౨౯); నీయందైన సంబంధము (ఆది-౮వ ఆ-౫౨); నీయం దర్పితం బయ్యె (సభా-౨వ ఆ-౧౦౨).

౧వ వివ : 'వాహనమును దిగెను' అను ధాని నీ సూత్రమునకు లక్ష్య

ముగ¹ నుదాహరింపరాదు 'వాహనమునుంచి దిగెను' అను చోటి 'ఉంచి' అధ్యాహార్యమని తలంపవలయును. 'వాహనమునుండి దిగెను' అను వాక్యము సాధువే కాదు. అట్టి ప్రయోగము మృగ్యము.

౨వ వివ: ఏక వాక్యమున రెండు విభక్తు లొక్క శబ్దముపైని నిల్వ వలసి వచ్చునపుడు "కర్తృ-కర్మాదీకరణ సంప్రదానా ౭ పాదానములలోఁ బరవిభక్తి బాధితమై పూర్వ పూర్వ విభక్తులు నిల్చును. ఉదా : గంగను గూర్చి యేగి స్నానముం జేసెను" అనుచో "గంగయం దనెడి యధికరణము బాధిత మయ్యె. ఇట్లే యంతటను నెఱుంగునది.²

తృతీయా సప్తమ్యర్థక ద్వితీయ

ఉదంతై క వచనేతరములయు, నౌపవిభక్తి కై క వచ నేతరములయు జడముల తృతీయా సప్తములకు ద్వితీయ వైకల్పికముగ నగు ౨౫ (బా-కార-౨౨; వ్యా-సం-౨౫౫ I విష).

మహిమన్ మహినొప్పు (ఆది-౧వ ఆ-౬- 'మహిమ చేత మహియం దొప్పు' అని యర్థము). దిక్కుల నించె యశము (సభా-౧వ ఆ-౧౭). ఉదంతై క వచన : ఆశ్రిత పోషణంబునన్ (ఆది-౧వ ఆ-౬). చిగురునన్ (ఆశ్రిత

1 సూరి దీనికి "మైత్రుండు గృహమును వెడలెను. వాడు వాహనమును దిగెను" అని యుదాహరించెను. ఈతఁడు 'ఉంచి' నంగీకరింపలేదు. ఉండికి ద్వితీయ పీఠఁదఁ బ్రయోగము లేదు.

2 ఇట్టి యుక్త మార్గమును గ్రహింపక ప్రౌఢ వ్యాకర్త "కొన్ని యెడల విభక్తి విపరిణామంబు గ్రాహ్యంబు. ఉదా : ఈతనితో సాటి యనంగ మేల నగ(నిర్వ-౩వ ఆ). ఇచ్చటఁ దృతీయకుఁ బంచమి మార్పుగల్గెను(ప్రౌఢ-కార-౨౬వ సూ)" అని సూత్రించి యుదాహరించెను. ఇది సరికాదు. తెల్లన విభక్తి విపరిణామాన్వయమే సమ్మతముకాదు(చూ-వ్యా-సం-౨౧౯ విష. ౮౮౧-౮౮౨ పుటలు).

పోషణంబున్-చిగురున్' అను ద్వితీయైక వచనములకుఁ దృతీయా సప్తమ్యర్థములు లేవు 'ఆశ్రిత పోషణంబులన్-చిగురులన్' అను ద్వితీయా బహువచనములకుఁ దృతీయా సప్తమ్యర్థములును గలవు). ఇట్లే యౌపవిభక్తి కైక వచన : అన్నిటన్ (అన్నిటి చేతన్-అన్నిటి యందున్. 'అన్నిటిన్' అను ద్వితీయైక వచనమునకుఁ దృతీయా సప్తమ్యర్థములు లేవు). త్రాటన్ (త్రాటి చేతన్-త్రాటి యందున్; 'త్రాటిన్' అను ద్వితీయైక వచనమునకుఁ దృతీయా సప్తమ్యర్థములు లేవు. 'త్రాడులన్' అను ద్వితీయా బహువచనమునకుఁ దృతీయా సప్తమ్యర్థములు గలవు).

గన వివ : అజడ వాచకముల ద్వితీయా బహువచనంబునకును నీ విధి వర్తిల్లును. మనుజుల విప్రుండు (మనుజులలో విప్రుండు) సమధి కర్తృ భాజన (శాంతి-గవ ఆ-౭౧). మనతర స్తన చక్రవాకముల నలరు (చక్రవాకముల చేత; హరి-ఉ.భా-౩వ ఆ; ప్రౌఢ-కార-౧౭వ సూ). పురుషులను దృష్టి బొందుట (అను-౨వ ఆ-౧౦౫-పురుషులచేత) పశువు లను మేటి యజ మఖిల చతుష్పదములను దేకువు మిక్కిలి మానవులను । ఎ-గీ. బ్రాహ్మణుండు పరిష్కండు పశులందు శ్రేణము..... (అశ్వ-౨వ ఆ-౧౬౧; పశువులన్-పశువులందు మొ).

ఉదంత జడంబు తృతీయకు 'న' వర్ణకంబగు ౨౬ (భా-కార-౨౩ వ్యా-సం-౨౫౬ I విష).

నా కతం బున బహు దుఃఖముల్ గలిగె (కర్ణ-౩వ ఆ-౯౭; చూ-కార; ౨౩ వ సూ. ౧ వివ). *

* అజడోదంత తృతీయకును 'న' వర్ణక మేకత్వంబునఁ గలుగునని ప్రౌఢ వ్యాకర్త సూత్రించెను గాని దానికి బలమైన కవి ప్రయోగము లభింప లేదు (ప్రౌఢ-కార-౧౭ వ సూ). ఏనుఁగున నేనుఁగు వైచుచు (భాస్కర-యద్ధ) అని యాతఁడిచ్చిన ప్రయోగమున "ఏనుఁగుల నేనుల వైచుచు" అనునది కవి ప్రయుక్త మనవచ్చును ప్రయోగాంతరము లేదని యాతఁడే వ్రాసెను.

ద్వితీయార్థక ప్రథమ

సహజ మగు జడంబు* ద్వితీయకుఁ బ్రథమ వైకల్పి కంబుగ నగు ౨౭
(డా-కార-౨౪; వ్యా-సం-౨౫౩ I వి).

“భరతా । మ్నాయులగు పాండవేయుల శ్రీ యిమ్మెయిఁ గొనిన.....
(సభా-౨వ ఆ-౧౮౫). ఒకట ద్వితీయయు నొకట ద్వితీయార్థక ప్రథమయు నిల్చి సముచ్చితములు గావచ్చును. ఉ. లోకములోని వర్తనములుం దగువారి నెఱుంగుదు (ఆది-౭వ ఆ-౧౫౬).

౧వ వివ : ‘సహజ మగు’ అనుట చేతఁ ద్వితీయా సప్త మ్యర్థములందు వచ్చిన ద్వితీయకుఁ బ్రథమ రాదు. ఉదా : లంకం గలకలంబు పుద్దెను’ (లంక యందుఁ గలకలంబు పుద్దెను) అనుచోట ‘లంక కలకలంబు పుద్దెను’ అన్నరాదు. పాము-కూర్మము; కూర్మము నీటిలో నుండి వెడలి విక్రమింప నేరదు గాన “అను-౧వ ఆ-౨౩౨”వ పద్యములోని “నీటిలో ను వెడలకుండి” అను పాఠము సరి. “అను-౧వ ఆ-౨౩౩”వ పద్యములోని ‘నీర్వెడలి’ అను పాఠము కవి ప్రయుక్తము కాదు. “నీర్వెడసి” అనునది తిక్క యజ్ఞ ప్రయుక్త మనఁ దగును”. ‘తీర్థము లాడనోపరు’ అనుచోట సైతము ‘తీర్థములన్’ అను సప్త మ్యర్థక ద్వితీయకుఁ బ్రథమ వచ్చె నని తలంపరాదు. ఇది కార-౨౪వ సూత్ర మునకె లక్ష్యము. ఇట్లే ‘పేరోంగం బుండు’ మున్నగు స్థలములు సప్తమి కాదే

* “కొన్ని యెడల నజడంబు ద్వితీయకును బ్రథమ కానఁబడియెడి” (ప్రౌఢ-కార-౧౬వ సూ). దీనికిని బలమైన ప్రయోగము కానరాదు. ప్రౌఢ వ్యాకర్త యిచ్చిన యువాహృత్తు లన్యథా సిద్ధములు: ‘మదనాగ మెచిర్చి’ అనుచో “మదనాగ మెదుర్చన్” అనియు, “తన వారణేంద్ర మ । క్కురు కుల వీరు మీద నెకకొల్చి” అనుచో “తన వారణేంద్రు న । క్కురు కుల...” అనియు, “తత్కృతుహయోత్తమ మొక్కెడఁ గట్టఁ బొది” అనుచో “తత్కృతుహ యోత్తము నొక్కెడఁ గట్టఁబొది” అనియుఁ గవి ప్రయుక్త పాఠములని చెప్పఁదగును.

మగు ద్వితీయ చోట వచ్చిన ప్రథమ యని చెప్పుటకు వలను పడదు. పేరోల గంబు మున్నగునవి ఉదంతము లగుట చేత నట్టి యెడఁ 'పేరోలగంబునన్' అనియే నిల్చును గాని ద్వితీయయే నిల్వదు. కాన నట్టి స్థలము లెల్ల కార-౨౪వ సూత్రమునకే లక్ష్యము లని తలంపక తీరదు.

కాలాధ్యవాచక ప్రథమ

కాలాధ్యములకుం బ్రాయికంబుగాఁ బ్రథమ యగు ౨౮ (బా-కార-౨౫; వ్యా-సం-౨౫౮-౨౫౮ I విష)

నిన్న వచ్చె (నిన్నటి దినమందు వచ్చె); రేపు గన్నొనియెదం గాకేమి నేఁదేగెదన్ (మనుచ-౨వ ఆ-౧౨); తేపు జనపతి యనికిం । జరుట (భీష్మ-౩వ ఆ-౯; తేపు-ప్రాతఃకాలమందు). వారు క్రోశము నడచిరి ఆ చోటిచ్చటి కొక యోజనంబు గలదు. (ఆర-౨వ ఆ-౧౭౩; యోజనంబు-యోజనమందు).

౧వ వివ : 'పేరోలగం బుండు' మొదలగు వానిని దీని చొప్పున "దేశ వాచకముల సప్తమికిని బ్రథమ యగు"నని సూత్రించి సాధింప రాదా యని శంకింపరాదు (చూ-ప్రౌఢ-కార-౨౦వ సూ). 'సూర్యుడు తూర్పున నుదయించె' అనుచో "తూ ర్పుదయించె" అనరాదు గదా ! ఇట్టివెల్ల కార-౨౪వ సూత్రమునకు లక్ష్యము లనుటయే యుక్తము.

విశేష్యంబునకుం బోలె విశేషణంబునకును బ్రాయికంబుగ లింగ విభక్తి వచనంబులగు ౨౯ (బా-కార-౧౬; వ్యా-సం-౨౫౯ విష).

సంద తనయుండు కృష్ణుండు నాకు దిక్కు. దేవకీ పుత్రుని హరిని నుతింతు నెపుడు. శుభ విధాయుల రామకృష్ణుల భజింతు. భువన వంద్యును రుక్మిణిఁ బ్రస్తుతించు. *

* "విశేష్యస్య ౯ యల్లిజ్ఞం । విభక్తి వచనే చ యే తాని సర్వాణి యో జ్ఞాని విశేషణ పదే వ్యపి" (ముగ్ధ-వ్యాఖ్య-కార-౩౦౯ వ సూ).

౧వ వివ : పైది సామాన్య విధి. ఇది వర్తిల్లనే విశేష స్థలములను గుంపు.
ఉదా : రాముడు నా మిత్రము (తత్స-౧౮ వ సూ). హనుమంతుడు దూత
(తత్స-౬౩ వ సూ). సురలు మహాత్ములు (తత్స-౬౧ వ సూ). ఉన్నత
వేషిణియైన లచ్చి (ఆర-౨వ ఆ-౧౧౬; చూ-తత్స-౧౭వ సూ -౪వ వివ).
తల్లి విదుషి-తండ్రి విద్వాంసుడు మొ.

౨వ వివ : సీ వలిగిన నడ్డమె . పురహ రాజ కేశవులై నన్ (ఆది-౪వ
ఆ-౧౯౯); హరుడు వానికిఁ బ్రత్యక్షమై (ఆర-౪వ ఆ-౨౪౪; చూ-వ్యా-సం-
విస్త II. ౨౫౯ వివ). ఇవియు విశేష ప్రయోగములై.

౩వ వివ : "కొన్ని యెడల విధేయ విశేషణ మొండ బహువచనాంతం
బయి విశేష్యములు పెక్కిటి కన్వయ యోగ్యం బగు" (ప్రౌఢ-కార-౨౫వ
సూ). ఉదా : కం. ఇది దక్షిణా పథంబున కిదియు విదర్భాపురమున కిది
కోసలకిం దిది యుజ్జయినికిఁ దెరువులు (ఆర-౨వ ఆ-౭౦); చ. నల దమ
యంతు లిద్దఱు మనః ప్రభవా నల దహ్యమానలు (ఆర-౨వ ఆ-౨౪). ఇట్లు
ద్వంద్వ తత్పురుషములలో నుత్తరపద లింగమే నిల్చును.

౪వ వివ : ప్రకృతి వికృతులు చెప్పబడునపుడు ప్రకృతి పద వచనమే
నిల్చును. ఉదా : పది బల్ల తొక తలు పగుచున్నవి.

విశేషణ విశేష్య విభక్తులు

అప్రాణి వాచకము లగు శ్రీ సమంబు లయిన విశేషణంబులయు,
మువర్ణ కాంత విశేషణములయు బహువచనంబున కేకవచనంబు వికల్పముగా
నగు ౩౦ (బా-కార- ౨౦; వ్యా-సం-౨౬౦-౨౬౦ I వి)

శ్రీసమ : మాటలు పెక్కిల ౧-మాటలు పెక్కులే ౧ మువర్ణకాంత :
ఇష్టమగు పదార్థములు-ఇష్టములగు పదార్థములు. అప్రాణి వాచకముల కనుట

చేత “వంద్యము లగు దై వతములు. జిత సింహము లగు నేనుంగులు” మున్నగుచోట్ల నేకవచము నిర్వదు.¹

‘అన్ని’ ప్రభృతులయు, సంఖ్యావాచకములయు వాడుకలో మొదట వాడఁబడుదానికిఁ బ్రథమయుఁ తర్వాతి దాని కితర విభక్తియు బహుళముగ నగును. ఇట్టి యెడలఁ గొన్ని చోట్ల వృద్ధి సమాస మాత్రమే వర్తిల్లుటయుఁ గలదు ఇం (బా-కార-౨౬వ సూ; వ్యా-సం-౨౬౧ I విష.).

‘అన్ని’ ప్రభృతులు అచ్చి-గవ సూత్ర వివరణమునఁ జేర్కొనఁబడెను. ఉదా : గుఱ్ఱము లన్నింటికి-గుఱ్ఱముల కన్నింటికిని; గుఱ్ఱములు నాల్గింటికిని-గుఱ్ఱములకు నాల్గింటికిని. గుఱ్ఱములు లక్షకును-గుఱ్ఱములకు లక్షకును (సంఖ్యావాచకము లన్ని ప్రభృతుల లోనివే యైనను నిట్టిసంస్కృత స్థలములకై ‘సంఖ్యావాచకములయు’ అని వేఱుగ గ్రహింపఁబడెను). కీదకు లందఱు (విరా-౫వ ఆ ౩౩౧) దిశలు పదింటను (మహాప్ర-౧వ ఆ-౪౮). లోకముల కన్నిటికిన్ (ఆను-౫వ ఆ ౩౧౭). వృద్ధి సమాసమాత్రః మా యిరువురతో (ఉద్యో-౨వ ఆ-౧౩౫); వాని యన్నింటికంటెను (ఉద్యో-౨వ ఆ-౮౫); మీ యిరువురలో (శల్య-౨వ ఆ-౧౦౮) ఇట్టి యెడల “మేమిరువురతో-అవి యన్నింటికంటె-మీ రిరువురలో” అను రీతి గల ప్రయోగములు లేవు.² కార ౩౨ భ్యాద్యర్థ వ్యవధా నాభావస్థలముల కన్న నిండుక భేదముండుటచే నిది వేఱుగ నుపదేశింపబడెను.

1. సూరి “అప్రాణి వాచకము లగు” అని చెప్పకుండుటచేత “వంద్యముగు దై వతములు. జితసింహముగు నేనుంగులు” మున్నగు ననిష్టరూపము లాతని పక్షమున దుర్వారములు. అట్లే “అపన్నయగు మానిసులు మున్నగు ననిష్ట రూపములును దుర్వారములే యగు.

2. సూరి యిట్టి వృద్ధి సమాస స్థలములను జూచికొన్నట్లే యగపడదు.

భావద్యర్థవ్యవధానమున విశేషణము ప్రథమాంతమగుట

భావద్యర్థక వ్యవధానమున విశేషణము ప్రథమాంతమును, విశేష్యమితర విభక్త్యంతమును వికల్పముగ నగును. భావద్యర్థ వ్యవధానము లేకున్నను (అధ్యాహృత్యము కావచ్చును) నట్టి కార్యమగుట గలదు.* ఈ విధి షష్ఠీ స్థలమునఁ దఱచుగా నగును ౩౨ (భా-కార-౨౩-౨౮; వ్యా-సం-౨౬౨ I విష).

“అగు-అవు-ఁ; అయిన-బన; అయి-బ” మొదలగు ‘నగు’ ధాతుజ రూపములు భావద్యర్థకములు. భవత్కర్త వ్యవధానమున : సుగుణాభిరాముఁడగు రామునకున్-సుగుణాభిరామునకు రామునకుఁ. సుగుణాభిరాముఁడగు రాముని చేన్-సుగుణాభిరామునిచే రామునిచేన్. భావద్యర్థవ్యవధానము లేనపుడును ; సుగుణిరాముఁడు రామునకున్. సుగుణాభిరాముఁడు రామునిచేన్. ప్రయోగములు గల వివరణమునఁ జూపఁబడును.

గవ వివ : అతిమానుష మత్యద్భుత మతిదుష్కర మయిన కేశవాద్ధున కృతిని (ఆది-౮వ ఆ-౩౦౯); ఆచార్యుడు ద్రోణునకున్ (ఆది౧వ ఆ-౨౩౩); మీగురుఁడు భార్గవుచే* (ఉద్యో-౪వ ఆ-౨౪౬); మాతండ్రి పరాశర సుతుచేతన్ (అశ్ర గవ ఆ-౮౨); దుశ్చారిత్రకుండా సుయోధనున్ (ఉద్యో-౩వ ఆ-౯౮); అస్త్రకళా సముజ్జ్వలుఁడు పాఠ్యతోడ (కర్త-౨వ ఆ-౪౨); పార్థివ సుతు లిద్దఱన్ (ఆర-౩వ ఆ-౧౦౧). తల్లి ద్రౌపది తోడన్ (జై-౧వ ఆ-౯౩). ఆద్యుఁడు హిరణ్య గర్భునందున్ (ఆము-౩వ ఆ-౮౦); ఉద్దండ.... కథ వ్యామ మిమ్మంచ కొండకు (మనుచ-౨వ ఆ-౧౬).

౨వ వివ : భావద్యర్థ వ్యవధాన మను చోటి ‘యాది’ శబ్దముచేత “సుగుణాభిరాముఁ డని యెన్నఁబడిన రాముఁడు” పుణ్యశ్లోకుఁడనఁగ... యజ్ఞ నిరతుఁడనఁగఁ దనరిన నలు భార్యను దమయంతి యనఁగ బఱఁగిన దానన్ (ఆర-౨వ ఆ-౯౯) మున్నగు సలములు సంగ్రహింపబడుచున్నవి.

* ఇట్టి మహాకవి ప్రయోగములు పెక్కు-గల ఫని సూరి చూచికొనలేదు.

౩ వ వివ : 'ఉన్న-కల-న' వర్తకాదులగు కర్తృత్వకాదులే కాక భావార్థక స్థలము లగు "రాముడు పచ్చట మేలు" మున్నగువాని యందును గ్రీయ నిరాశ్రయమై యుండుట యసంభవమగుటచేత నాభాస కర్తృత్వము వెలయుచుండును (చూ-వ్యా-సం-౨౬౫ II విష). కాన నచటి కర్తృత్వ ముభిహిత మగుట చేతఁ దృతీయాదులు రాక ప్రాతిపదికార్థ ప్రథమయే వచ్చుచున్న దనఁ దగును గాన నట్టి భావార్థకా (ట-అమి-మొ) ద్యన్వయమునందును బ్రథమా విభక్తి వచ్చు నను విధానములు (సూరిగారివి)* సిద్ధాంతమున వాదములై కాన పానిని వేఱుగ నుపదేశింప నక్కఱలేదు.

* ఇట్లే వాక్య న్యాయ సిద్ధములగు ప్రాతిపదికార్థ ప్రథమ లని భావింపఁ జాలక సూరి యీ క్రింది సూత్రములను సయితము పునరుక్తముగఁ సూత్రించెను. అవి యెల్లఁ బ్రకాశ్యేయములు. వాని నిటఁజూపుచున్నాను.

“భవత్యర్థకింబు నన్నిహిత విశేషణంబునకు నద్దాని ముందటి విశేషణంబుల 'కయి' పదంబును బహుళంబుగా ననుప్రయుక్తం బగు ౨౯ (వ్యా-సం-౨౬౩ I విష).

అతులుఁడై యప్రమేయఁడౌ హరిని గొలుతు. (వాక్యమం దన్వితమగు 'అయి' శబ్ద మనుప్రయుక్త మనుట సరికాదు.)

అయి పదానప్రయోగంబు లేనిచో దుది విశేషణంబునకేని, విశేషణంబు లన్నింటికేని మీద సముచ్చయార్థంబు విభాషం బ్రయోగింపఁబడు ౩౦ (వ్యా-సం-౨౬౩ I విష).

అద్యుఁ డప్రమేయుఁడు నగు హరినిఁ గొలుతు. అద్యుఁడు నప్రమేయుఁడునౌ హరినిఁ గొలుతు.

ధాతుజ విశేషణంబు లన్నింటి 'కయి' పదం బను ప్రయుక్తం బగు ౩౧ (వ్యా-సం-౨౬౩ I విష).

యుష్మ దస్మ ద్విశేషణ రూపములు

ప్రథమాంతంబులగు యుష్మ దస్మ ద్విశేషణంబుల కేకత్వంబున 'వు-ను'లును, బహుత్వంబున 'రు-ము' లును నం తాగమంబులు ప్రాయికం బుగ నగు ౩౩ (భా-కార-౩౩).

ఈ యాగమంబులు పరంబు లగునపు డుత్వంబున కత్వంబుగు ౩౪ (భా-కార-౩౪; వ్యా-సం-౨౬౪ I విష).

సీవు ధన్యుడవు, నేను ధన్యుడను. మీరు ధన్యులరు. మేము ధన్యులము. "ఇకారంబు మీది 'కు-ను-వు-క్రియా విభక్తుల' యుత్వం బున కిత్వం

ఆద్యుడై యప్రమేయుడై యఖిలసేవ్యుడై యొసంగెడు దేవుని నఖి సుతించు. ఇచ్చట మఱియుం ప్రయోగ వైచిత్ర్యంబు గల దది ప్రయోగంబుల నెఱుంగునది. ఇట సూరి యుద్దేశించిన పీ క్రింది రీతివి కానోపును: కం... బ్రాహ్మణ ప్రియమయి ధ | ర్మ్యంబయి ష్ట్రియ వైశ్య కు లం బవిరత పుణ్య కర్మ లాలస మగుచున్ (ఆది-౮వ ఆ-౮౫). ఆయతమతు లయ్యు నొరుల కలవియె చెప్పన్. ఆర-౪వ ఆ-౧౨౫; ఇట ధాత్వంతర జన్య విశేషణ ప్రయో గము లేదు).

భావార్థకాది యోగంబునం గర్తకుఁ బ్రథమ యగు ౩౨ (వ్యా-సం-౨౬౩ I విష. ౧౦౮౭వ పుట).

క్రియా-౩౫వ సూ. మొ ౪౭వ సూ. వ అకుఁగల సూత్రములలో విధింపఁ బడిన 'ట' పర్వకాదులును, గ్రియా. ౧౨౨వ సూత్రమున విధింపబడిన 'నజి'యు భావార్థ కాదు లనఁబడును ఉదా : రాముడు వచ్చుట రాముఁడు రాగా లక్ష్మ ణుఁడు గాంచె. రాముఁడు విల్లందినం ద్రిలోకంబు లాకులం బగు; రాముఁడు పట్టిన ప్రతిస. 'పీనిని బురోహితుండుగా, పీనిని బురోహితునిగా' మున్నగువాని యందు 'కాన్' అనునది యనుప్రయు క్త శబ్దమనియు (భా-క్రియా-౧౧౫వ సూ), విశేష్య విభక్తి వచనములు విశేషణమున కయ్యెననియు, నట్టి 'కాన్' శబ్దాంతము క్రియా విశేషణమయ్యె ననియు నెఱుంగునది.

బగు” (తత్స-౨౬) అను సూత్రము చేత ‘వు-ను’ల కిత్వంబగు: నీవు సుకృతివి, నేను సుకృతిని. షష్ఠీ విశేషణ ప్రథమ యందును నీ విధి వర్తిల్లును. ఉదా : మహాత్ముడ పగు నీకు మొ.

“గీ. ఆర్తి హరుఁ డగు నినుఁ గొల్తు నంబుజాక్ష”,* “గర్వ గరిష్ఠుండగు నన్ను (నిర్వ-౩వ ఆ-౯౦), మీరలు పెద్దలు” ఇత్యాదులు ప్రాయిక గ్రహణంబుచే రక్షితంబు లయ్యె.

‘అది’ శబ్దంబునకు ‘వు-ను’ లు పరంబు లగునపుడును, సంబోధనంబు నందును ‘దాన’ యను నాదేశం బగు ౩౫ (బా-కార-౩౫; వ్యా-సం-౨౯౪ 1). నీవు చిన్న దానవు, నేను చిన్న దానను, ఓ చిన్న దాన!

ఇట్లే ప్రౌఢ వ్యాకరణమునందును కారక ౨౦వ సూత్రమును ననావశ్యకమగుటచే బ్రత్యాఖ్యేయము. “భుజాబోప భయంకరుఁ డర్జును కౌపానలము” (ఉద్యో-౧వ ఆ ౪౬) మున్నగు ప్రయోగముల లోని “అర్జును” మున్నగునవి ‘యొక్క’ విభక్తి లోపించిన వ్యస్త షష్ఠ్యంత పదము లగుటలో ఊహియేమియుఁ గానరాదు (చూ-కర-౧౯ వ సూ).

అట్లే ప్రౌఢ-కారక-౨౬వ సూత్రమును బ్రత్యాఖ్యేయమే. అందలి యుదాహృతు లన్నియుఁ గారక సూత్రాంతర సాధ్యములై (చూ-వ్యా-సం-౨౬-౨ విష. ౧౦౮౦వ పుట). “నన్నుఁ గొన్ని వెడమాట లాడుచు నతఁడు చెట్టవట్టి నన్” అని వాక్య న్యాయ పద్ధతుగా నన్వయింప నగును గదా. దీనికై “క్రియాన్వయంబున రెండు శబ్దంబులకు స్వస్వామి భావ సంబంధము గలచో సంబంధి పదంబు షష్ఠీకి ద్వితీయ యగు”నని సూత్రంప నేల?

* ‘ఆర్తిహరుఁడవౌ ను’ అను పాఠము (బాల-కార-౩౪ వ సూ) ప్రామాదికము. బాల వ్యాకరణ ప్రథమ ముద్రణమునను నిట్లే యున్నది.

వాక్యగత పదముల క్రమ నిర పేక్షత

అన్య యుష్మ దస్మ త్కార్యంబులం ను త్త రో తరంబు బలీయంబు ౩౬
(భా-కార-౩౬; వ్యా-సం-౨౬౪ II విష).

వారును మీరును ధన్యులరు. మీరును మేమును ధన్యులము.

౧వ వివ : ఈ కార్యము క్రియల యందును గల్లును. ఉదా : వారును మీరును జదివితిరి మీరును మేమును (మనము) జదివితిమి. ప్రార్థనా ద్యర్థము నందు (చూ-క్రియా ౩౬) 'అ'త్వము సైతము వచ్చును. మీరును మేమును ననగా మనము చదువుదము. ప్రార్థనము లేనపుడు తద్ధర్మాద్యర్థమున "మనము చదువుదుము" అనియె యగును (చూ-వ్యా-సం-౩౫౦ విష. ౧౬౯౯-౧౭౦౦ పుటలు).

ఏక వాక్యంబునం దొకా నొక్కండు దక్క సర్వ పదంబులును గ్రమ నిరపేక్షంబుగం బ్రయోగింపం జను ౩౭ (భా-కార-౩౭; వ్యా-సం-౨౬౫-౨౬౫ I విష).

పూర్వ మిది, పర మిది యను నియమ మపేక్షింపక వాక్యమం దెల్ల పదంబులు ముఖ్యముగాఁ బద్యములందుఁ బ్రకృతార్థ ప్రకాశకతకు భంగము లేకుండఁ బ్రయోగింపఁ దగును.* ఏని ప్రభృతి శబ్దంబులు కొన్ని నియమ సాపేక్షంబులయి యుండును. ఉదా : రాముఁడేని గృష్టఁ డేని భజింపఁ దగును మొ ('ఏని రాముఁడు' మున్నగు రీతిని బ్రయోగింపరాదు) ప్రకృతార్థ ప్రకాశకతకు భంగము లేకుండు నట్లుగ ననుటచేత "రాముఁడు రావణుని జంపెను గుంభకర్ణుని" అను రీతిని బ్రయోగింపరాదు ప్రకృతార్థ ప్రకాశకతకు భంగము లేకుండ విశేషణ విశేష్యములును బదాంతర వ్యవహారములు కావచ్చును. ఉదా : చ. భవ జ్జనకుఁబరీక్షితున్...చేసె...అతి దాంతు- (భార. ఆది ౧వ ఆ-౧౨౪వ ప).

* సూరి 'వలది నట్లు' అని సూత్రించుట సరికాదు.

రస వివ : వాక్యాంతర గర్భిత వాక్యముల ప్రయోగమును గలదు. ఉదా : "...ఆ యుధిష్ఠిరుడు దమ్ములకు... మీరు... అంబికేయుని... పంచిన యట్ల చేసి చరింపుడు అని యను దినంబుఁ జెప్ప ... " (ఆశ్ర-౧వ ఆ ౧౦). తెల్లన నర్థర్పము తుదిని బడావసానము కానక్కఱలేదు. అధ్యాహారములు సంస్కృతమున వలెఁ జేయనగును. పద్యాంతరములతోఁ గులకము నుంధవచ్చును. ఉ...తానొక పండు చెచ్చెరన్ కం. కొని వ్రచ్చుడు... (అది ౨వ ఆ ౧౯౯-౨౦౦).

ఇది కారక పరిచ్ఛేదము

చాల వ్యాకరణోద్ద్యోతము

VI సమాస పరిచ్ఛేదము

పుత్రక్రసిద్ధార్థంబు లగు పదంబుల కేకార్థమునందు వృత్తి యేకార్థభావ సామర్థ్యంబు. ఇది సమాసము లందలి సామర్థ్యము. వాక్యములందలి పదముల యన్వయము (రాముడు రావణుని జంపె) వ్యపేక్షా సామర్థ్యము ౧ (బా-సమా-౧వ సూ; వ్యా-సం-౨౬౬-I-II-III-IV వి).

పరస్పరాన్వయము గల పదములు సముదాయ శక్తిచే విశిష్టైకార్థ బోధకంబు లగుట సమాస మని తాత్పర్యము. సమాసార్థబోధక వాక్యము సమాస విగ్రహము. సమాస మనఁగా సంక్షేపము. విభక్త్యాది లోపమునఁ బదము సంక్షిప్త మగుటయు ననేక పదంబు లేకీభవించి యొక్క పదం బగుటయు నందు సంభవింతును.

వృత్తు లైదు విధములు

౧ వ వివ: వృత్తు లైదు విధములు: “కృతద్విత సమాసైక శేష సనాద్యంత ధాతు రూపాః పశ్చా వృత్తయః.” “విగ్రహవాక్యవయవ పదార్థభ్యః పరః అన్యః యోఽయం విశిష్టైకార్థః తత్రుతిపాదికా వృత్తి రిత్యర్థః” (సి-కౌ-౪౦౩వ పుట. బొంబే-వ్యా). సమాస వృత్తియందును దద్విన్న వృత్తులందును విభక్త్యాదుల లోపము గల్గును. 1. కృద్వృత్తి: ఏలిక (జనుల నేలువాడు. ఇది దీని విగ్రహము. ఇందలి ‘ఇకి’ అను కృత్రుత్యము కర్తృర్థకము). ఇది సాధ్యము (అచ్చ తెల్లచి) సిద్ధ మగు కృద్వృత్తి: సరోజము (సరసి జాయత ఇతి సరోజమ్-ఇది దీని విగ్రహము - సరస్సునందుఁ బుట్టినది). 2. తద్వితవృత్తి: రాముని తనము (ఇది సాధ్యము).-రామత్వము (ఇది సిద్ధము, రాముని యొక్క భావము) ఇందలి ‘తన’ ప్రత్యయము భావార్థక తద్వితము. 3. ఏక శేష వృత్తి: దీనికి ద్వంద్వ సంజ్ఞయు మాస సంజ్ఞయు లేవు. ఉదా: పితలు (మాతాప + పితాప-పితరౌ-తల్లిదండ్రులు). రాములు (రామశ్చ + రామశ్చ + రామశ్చ-రామాః), ఇది సిద్ధము సాధ్యము: తల్లులు (తల్లియు + దల్లియు). తండ్రులు (తండ్రీయు + దండ్రీయు) 4. సనాద్యంత ధాతుః పుత్తి: చిక్కిర్లువు (కర్తృమిచ్చుః-చేయ నిచ్చగలవాడు. ఇది సన్నంతధాతువృత్తి). జేగ్గిముఠావాడు (పునః పున రత్యంతం వా గీయమానః-మాటిమాటికిని, లేదా మిక్కిలిగను గానము చేయఁబడినవాడు), ఈ వృత్తి సిద్ధమాత్రమే. 5. సమాస వృత్తి: ఈ ప్రకరణమున వివరింపఁబడు తత్పురుషాదికము. ఉదా: రాజ పురుషుడు (రాజః + పురుషః-రాజయొక్క పురుషుడు, ఇది సిద్ధము). రాజ పురుషుడు (ఇది సాధ్యము).

అలౌకిక విగ్రహము-ప్రాదులు

౨ వ వివ: ‘రాజ పురుషః’ అను దానికి ‘రాజః + పురుషః’ అనునది లౌకిక విగ్రహము. లౌకిక విగ్రహ మనఁగా బ్రయోగ యోగ్యము. ప్రయోగ యోగ్యము కానిది యలౌకిక విగ్రహము. ‘రాజన్ + అన్ + పురుష + సు’ ఇది యలౌకిక విగ్రహము. ఇట్టి యలౌకిక విగ్రహము నందె కృతద్విత సమాసముల వివక్షచేతఁ గృతద్విత సమాస సంజ్ఞలు గలిగి కృతద్విత సమాసాంతత్వమునఁ బ్రాతిపదిక

సంజ్ఞలు గల్గును. అట్టి ప్రాతిపదికమున కవయవములలోని వగు సుప్రవృత్త్యుచూడులు (అది శబ్దముచే ద్వంద్వ చ కార మధ్యమ పదాదులు గ్రాహ్యములు) “సుపొ ధాతు ప్రాతిపదికయోః” (౨-౪-౧౭; సి-కౌ ౬౫౦వ సూ. సి-కౌ ౩౧౯వ పుట) అను సూత్రముచే లోపించి కృత్తద్ధిత సమాస ప్రాతిపదికము లేర్పడును. కృత్ : సరోజ, రామ. తద్ధిత : రామత్వ-దాశరథి. సమాస : రాజ పురుష. ఇట్లే సాధ్య ప్రాతిపదికములను నెన్నవలయును.

౩ వ వివ : సాధారణముగా సుఖంఠ పదములకే సమాసము గల్గును. టిజంతములకు సమాసము సాధారణముగా లేదు. “ప్ర + నమతి - ప్రణమతి (నమస్కరించుచున్నాడు). ని + సిద్ధ + తి - నిషేధతి (నిషేధించుచున్నాడు)”. మున్నగునవి సమాస విశేషము లని ముగ్ధ బోధ వ్యాకర్త వచించెను. ఏకాఢీ భావ సామర్థ్య ముండుటచే సమాసత్వ మంగీకరించినను వానికి ద్వంద్వాది సంజ్ఞలు లేవు (ముగ్ధ ౩౧౯వ సూ). “ప్రణమతి” మున్నగునవి “ప్ర - నమతి” మున్నగు రీతిని వ్యస్తపదములె యని పాడినయ సిద్ధాంతము. “ఉప వసించెను - నమస్కరించెను - అలంకరించుచున్నాడు - అనుభవించు” మున్నగునవి యాంధ్ర మహాకవి ప్రయుక్తము లగుచుండుటచేతను దెలుంగునఁ బ్రాదులకుఁ బ్రయోగము లేకుండుటచేతను నవి సమాసములె యనుట యాంధ్ర మహాకవి సమ్మత మనఁదగును.

ఏకదే శాన్ద్యము

౪ వ వివ : సాధారణముగ వ్యస్త పదాకాంక్షిత మగు పదమునకుఁ బదాంతరములతో సమాసము గల్గినేరదు. అట్టి యేకదే శాన్దిత పద సమాసము సాధారణముగా దుష్ట ముండురు. కాని “ఋద్ధస్య రాజ్ఞో మాతల్లాః ఋద్ధస్య రాజ మాతల్లాః” అను రీతి గల సమానాధికర శాన్ద్యము గల్గిన యేక దేశాన్ద్య యము గల పదములకు సమాసము కాదనియు “దేవదత్తస్య గురుకులమ్ - బాణేన భిన్న హృదయః” అను రీతి గల్గిన వ్యధికరణాన్ద్యముగల యేకదేశాన్ద్యయ సమాసములు సాధువు లనియు సంస్కృత వైయాకరణ సిద్ధాంతము. అట్లయినను బ్రామాణికాంధ్ర మహాకవులు వ్యధికరణ జైకదేశాన్ద్యయ సమాసములతో పాటుగ సమానాధికర జైకదేశాన్ద్యయ సమాసములను సయిత మంగీకరించి,

ప్రయోగించిరి వ్యధికరణాన్వయ : అపరీపరెల్ల నీ యుజుజ పిర్య పురితులు (సథా-౧వ ఆ-౨౭౨), అతని కరతల ద్వయానుమర్దితములై (ఆర-౨వ ఆ-౧౯౭), నా పిర్య ప్రభవులు (ఆది-౧వ ఆ-౩౦౧), తన యశో విశద ముక్తా సౌధ పాళికి (వసు-౧వ ఆ-౧౧౬) సమావాధికరణాన్వయ : ఆ వారాయణ పాండవేయ గుణ మాహాత్మ్యామలజ్యోత్స్న (ఆది-౩వ ఆ-౨౧), ఆ రథాది ధూధుడు (ఆర-౨వ ఆ-౧౦౩), ఆ పర్వతాగ్ర హేమైక శృంగంబు (నన్ని-కు-౧వ ఆ-౨), దానవికి జేసిన నెయ్యము (ఆది-౩వ ఆ-౧౦౬) దానము చేసిన తత్పలంబు (ఆది-౧వ ఆ-౧౫), అరయ భూమి కుచాగ్రహారాభమైన శ్రీ తెనాలిగ్రహార నిర్దేశవు (పాండు-౧వ ఆ-౨౩). ఇట్టి ప్రయోగములను బట్టి చౌదశాబ్జంబు (బస-౧వ ఆ-౩౪) ముల్లోకవంద్య (బసవ-౨వ ఆ-౬౦౭) మున్నగున వెల్లి వైరి సమాసము లని తత్పరికార వలె భ్రమింపక యేకదేశాన్వయ సమాసము లని తలంపవలయును.

సమాస మైచ్చికము

౫ వ వివ : సామాన్యముగా సమాస మైచ్చికము. అట్లయినను 'కృష్ణ సర్పము' (నల్లని సర్పము) మున్నగునవి నిత్యసమాసము లని యెఱుంగునది. "రాముడు జామదగ్న్యుడు. ఆయం రామః" మున్నగు చోటులందు సమాసము గల్గినేరదు.

౬ వ వివ : సమాసము పదాంతర వ్యవధాపితము సాధారణముగా గాదు. కాని కొన్ని యెడల ద్విక్రియాజన్య విశేషణ ఘటితంబులు సందర్భయోగ్య పద వ్యవధాపితము లగుచు విశేషణోభయ పద కర్మధారయంబు లగును (ప్రౌఢ-సమా-౧౦వ స్కం). ఉదా : ఈ కన్నులు తెఱవని శిశువు (భోజ-౬వ ఆ), ఇరుల గెలిచిన తుమ్మెద గలుగు దెగడు కురుల (భాగ-౧౦వ స్కం). ఏక తమ తిరుగు నదరు బుమిసెడు కొఱవిదయ్యంబు (నైష ౨వ ఆ). బాగుగ గొన్న రవి ప్రకాశమై యెలరుచు నున్న పుష్పకమునందు (భాస్కర-ఆరణ్య కాండ), ఆనక దుండులి యనరాని వినరాని దుర్వాక్య నూచుల... (విష్ణు-౭వ ఆ), కం. చిక్కని చక్కని నున్నని సుక్కని తొలూడ్వబడని చుల్లి సెగ

లచే నొక్కఁబడని దండంబులు (విజ్ఞా-ఆచారకాండ). ఇట్టి ప్రయోగములు కవిత్వయము వారివి దొరకలేదు.

అలుక్స మాసములు

౭వ వివసమా-౧వసూ-౨వ వివరణమునఁ జెప్పఁబడిన రీతిగా సమాస విభక్తి లోపించును గాని కొన్ని యలుక్ సమాసములు విధాన సామర్థ్యమున సాధువు లగును. "జను షాంధుఁడు - పశ్యతో హరుఁడు - మాతుష్వస" మున్నగునవి సిద్ధము లగు నలు క్సమాసములు (మా-సమా-౮వ సూ) ఇంక సాధ్యము లగు నలు క్సమాసములు : రాముని గుణములు-రాముల గుణములు (సమా-౩౨). నీ చేతి ప్రోవు-చాతోడి చెలిమి-దొంగ వలని భయము-నీ యందలి కరుణ (మా-సంధి-౪౦ వ సూ), తలఁబ్రాలు-బడిఁబ్రాలు - సేసఁ బ్రాలు-ఊరఁబంది-ఊరఁబిచ్చుక (సంధి ౨౬ వ సూ). ఉత్తర పదలోపి సమాసములు : నీ చేతి ప్రోవు-మొదల్కొన్నవి.

౮వ వివ : "సంస్కృత వ్యాకరణమునఁ బూర్వ నిపాతము పర నిపాతము" అను విషయమున మిక్కిలి విస్తృతముగాఁ గలదు. కాని యది కవి ప్రయోగానుసారమే. వధూ వరులు-వర వధువులు (సో-౬ భవ ద్వరవధూ సమాగమః; రమువం-ముగ్ధ-౩౨౧వ సూ-దుర్గా. వ్యా), లక్షణ హేతువులు (పాణిని సూత్రము), అల్పాచ్చులు గల దగుట చేత హేతు శబ్దము పూర్వస్థమై యుండి హేతు లక్షణములని యుండ వలయునుగదా. అల్పాచ్చులు గల శబ్దము లమృత్యురములు గల శబ్దము నత్యర్థిత వాచకము మున్నగునవి ద్వంద్వమునఁ బూర్వ నిపాతము కావలె నను నది నిత్యము కాదని యెఱుంగునది. ఇట్లే సమావాధికరణములలో విశేషణము పూర్వస్థము కావలెను మున్నగునవియు. 'మయూర వ్యంసకము' (దూర్త మగు మయూరము) మున్నగునవి విశేష విధులచే సాధువులు.

సిద్ధ సాధ్య భేదమున నీ సమాసము రెండు విధములు. సంస్కృతమందే సిద్ధించిన దనఁగా సంస్కృత విభక్త్యంత విగ్రహము గలది సిద్ధము ఆంధ్ర

విభక్త్యంత విగ్రహము గలది సాధ్యము ౨ (బా-సమా-౨-౩; వ్యా-సం-౨౬౮ I విష).

సిద్ధ సమాస లక్షణము సంస్కృత వ్యాకరణాదుల వలననే తెలిసికొన వలయును. సాధ్య మాంధ్ర వ్యాకరణ సాధ్యము. ముందు వివరింపబడును.

సిద్ధ సమాసములు

సిద్ధ సమాసము లాఱు విధములు : 1. అవ్యయీభావ సమాసము, 2. తత్పురుష సమాసము, 3. కర్మ ధారయ సమాసము, 4. ద్విగు సమాసము 5. ద్వంద్వ సమాసము, 6. బహు వ్రీహి సమాసము ౭ (వ్యా-సం-౨౬౮ I విష).

సాధారణముగాఁ బూర్వ పదార్థ ప్రధానము 'అవ్యయీభావము' ౪ (వ్యా-సం-౨౬౮ II విష).

యథా శక్తిగ నిచ్చెను. (శక్తి మన తిక్రమ్య - యథా శక్తి.) ఇందలి 'యథా' అను పూర్వావయవము ప్రధానము గాన నిది యవ్యయీ భావము. ప్రధాన మనఁగాఁ గిరియతో నన్వంబించునది. ఈ సమాసమునం దవ్యయము పూర్వ పదమై యుండును. ఇది నపుంసకము వలె నుండి యవ్యయ మగును. ఇట్టి సిద్ధ సమాసావ్యయీభావము పైనిఁ దెల్లు విభక్తులు గొన్ని యెడం నిల్చుటయుఁ గలదు. ఉదా: నా యథాశక్తిఁ జేసి (సభా-౧వ ఆ-౫౭). కేవలా వ్యయముల మీఁది విభక్తులు: చెడు నిహముం బరంబు (ఆది-౧ వ ఆ-౧౩౯).

తత్పురుష కర్మధారయ ద్విగువులు సాధారణముగా నుత్తర పదార్థ ప్రధానములు ౫ (వ్యా-సం-౨౬౮ III విష).

ద్విగు కర్మధారయములు తత్పురుషాంతర్భూతములై యందురు. తత్పురుషము వ్యధికరణము ద్విగు కర్మధారయములు సమావాధికరణ సమాసములు.

తత్పురుషము-దాని విశేషములు

సమా సావయవ శబ్ద ధర్మములు విభిన్నాధికరణములగును గాన తత్పురుషము వ్యధికరణ సమాసము ౬ (వ్యా-సం-౨౬౮ III విష).

రాజ పురుషుడు వచ్చెను (రాజః పురుషః రాజ పురుషః-రాజ యొక్క-పురుషుడు). ఇందు రాజత్వము రాజునందును బురుషత్వము పురుషునందును నుండును గాన నిది వ్యధికరణ సమాసము. ఇందలి యుత్తర పద మగు 'పురుషుడు' అనునది క్రియతో నన్వయించుచున్నది గాన నిది యుత్తర పదార్థ ప్రధానము. తత్పురుష సమాస మేడు విధములు :

1. ప్రథమా తత్పురుషము. ఉదా: పూర్వకాయము (పూర్వః + కాయస్య-శరీరము యొక్క పూర్వభాగము), 2. ద్వితీయా తత్పురుషము. ఉదా: దుఃఖాతీతుడు (దుఃఖ + మతీతః-దుఃఖము నతిక్రమించినవాడు), 3. తృతీయా తత్పురుషము. ఉదా : మాసావరుడు (మా సేన + అవరః-మాసము చేతః జిన్నవాడు), 4. చతుర్థీ తత్పురుషము. ఉదా: యూప దారువు (యూపాయ + దారుః-యూపము కొఱకు దారువు), 5. పంచమీ తత్పురుషము. ఉదా: చోర భయము (చోరాత్ + భయమ్-చోరునివలన భయము), 6. షష్ఠీ తత్పురుషము. ఉదా: రాజ పురుషుడు (రాజః + పురుషః-రాజయొక్క పురుషుడు), 7. సప్తమీ తత్పురుషము. ఉదా: దానశౌండుడు (దానే + శౌణ్డః-దానమందు నమర్చుడు).

ఉత్తర పదార్థ ప్రాధాన్యము లేకున్నను గొన్ని తత్పురుషములె యనఁబడును. ఇట్టివి తత్పురుష విశేష విధులు ౭ (వ్యా-సం-౨౬౮ IV వి: ౧౧౩౧వ పుట).

ఉదా: అకించనుడు (నా సి కిచ్చాన యస్య సః-ఏమియు లేనివాడు) అకుతో భయుడు (నా సి కుతో భయం యస్య సః-నేని నుండియు భయము లేనివాడు) ఇట్టివి త్రివచ తత్పురుషము లనఁబడును. అబ్రాహ్మణుడు (న బ్రాహ్మణః - అబ్రాహ్మణ - బ్రాహ్మణుడు కానివాడు) ఇట్టివి 'నష్'.

తత్పురుషము లనఁబడును. అతిమాలుఁడు (మాలను-మాలిక నతిక్రమించిన వాఁడు; అతికాన్తో మాలామ్-అతిమాలః) ఇట్టివి పూర్వపదార్థ ప్రధాన తత్పురుషము లనఁబడును. ప్రాచార్యుఁడు (ప్రకృష్టః + ఆచార్యః - ప్రాచార్యః-ప్రకృష్టః డగు గురువు). ఇట్టివి ప్రాచీన సమాసము లనఁబడును.

అలుక్సమాసము

విశేష విధులచే గొన్ని సమాసములందు విభక్తి లోపము గల్గదు. అవి యలుక్సమాసము లనఁబడును. ఇవి తఱచుగాఁ దత్పురుషము లగుచుండును ౮ (వ్యా-సం-౨౬౮ X విష).

1. తృతీయాలుక్సమాసము. ఉదా: జనుషాంధుఁడు (జనుషా + అన్యః-జన్మముచేతనే యందుఁడు-క్షాత్యందుఁడు-పుట్టుగ్రుడ్డి).

2. చతుర్థ్యాలుక్సమాసము. ఉదా: అత్మనే పదము (అత్మనే-౬ పదమ్-రాతురూప విశేషము). పరస్మైపదము (పరస్మై + పదమ్-రాతురూప విశేషము).

3. పంచ మ్యలుక్సమాసము. ఉదా: పశ్యతో హరుఁడు (పశ్యతః + హర-పశ్యంత మనాదృత్య హరతీత్యర్థః. చూచుచున్న వానిని వంచింది దొంగిలించువాఁడు).

4. షష్ఠ్యాలుక్సమాసము. ఉదా: పితర నేవాసి (పితః + అ నే వాసి-తండ్రి యొక్క శిష్యుఁడు). హోతుః పుత్రుండు (హోతుః + పుత్రః-హోతయొక్క కొడుకు - యజ్ఞములో హోమము చేయు వాఁడు హోత) పితః శ్వస-పితృశ్వస - పితృశ్వస (పితః + శ్వసా - తండ్రికి సోదరి - మేనత్త). మాతః శ్వస - మాతృశ్వస - మాతృశ్వస (మాతః + శ్వసా-తల్లికి సోదరి పినతల్లి, పెదతల్లి). దేవానాం ప్రియుఁడు (దేవానామ్ + ప్రియః - మూర్ఖుఁడు, బొద్దుఁడు).

5. తత్పురుషేతరములును నలుక్సమాసములు గలవు. కృద్యుత్తి-సప్త మ్యలుక్కులు: యధిష్ఠిరుఁడు (యధి + స్థిరః) - ధర్మరాజు - యుద్ధ

మన స్థిరుఁడు) సరసిజము (సరసి + జాయతే - సరస్సునందుఁ బుట్టినది - పద్మము). మనసిజుఁడు (మనసి + జాయతే - మన్మథుఁడు - మనసునందుఁ బుట్టువాఁడు).

రి. వ్యవధికరణ బహువ్రీహి-సప్త మ్యులక్పమాసము. ఉదా: కంఠే కాలుఁడు (కణ్ఠే కాలో యస్య సః - శివుఁడు - కంఠమునఁ గాలకూటపు నలుపు గలవాఁడు).

కర్మధారయ లక్షణము - పుంసద్భావము

సమాసావయవ శబ్దముల ధర్మములు సమాసావయవములలోని యొక్క యాధారమందే యుండును గాన ద్విగు కర్మధారయములు సమానాధికరణ సమాసములు = (వ్యా-సం-౨౬౮ IV విష).

సంఖ్యావాచక విశేషణ పూర్వము ద్విగువు. తక్కిన విశేషణము మొదటఁ గలది కర్మధారయము. ద్విగు: చతుర్ముగము. ఇందు చతుష్ట్యమును, యుగత్వమును యుగమందే యుండును. కర్మ: సీలోత్పలము. ఇందు సీల త్వమును సుతృలత్వమును సుతృల మందే యుండును. కాన నివి సమానాధి కరణములు. 'చతుర్ముగము వర్తిల్లును', 'సీలోత్పలము రాజిల్లును' అను రెండిటియందును సుతర పదములే క్రియతో నన్వయించుచున్నవి గాన నివి యుత్తర పదార్థ ప్రధానములు.

కర్మధారయ సమాసమునఁ బూర్వావయవము సాధారణముగా విశేషణమై యుండును. కొన్నిటి యందు విశేష్యపూర్వ పదత్వమును గలదు ౧౦ (వ్యా-సం-౨౬౮ IV విష.)

ఉదా: సీలోత్పలము (సీలం చ తత్ ఉత్పలం చ - సీలోత్పలమ్ - నల్లని కలువ.).

సమానాధికరణ సమాసములందు బాహిత పుంసక్-ములకుఁ బుంసద్భావ మును ౧౧ (వ్యా-సం-౨౬౮ IV విష ౧౧౩౩ వ పుట).

విశేషణము శ్రీలింగమైనను బులింగ రూపముతో నున్న సని యర్థము. భాషిత పుంస్కమనఁగా బున్నపుంసకత్వములందుఁగాని పుంస్త్య శ్రీత్వములందుఁగాని యర్థభేదము లేక యేకాకారమున వర్తిల్లునది (తుల్య పవృత్తి నిమిత్తకము). “రక్తః పురుషః, రక్తాశ్రీ, మృదుః పురుషః, మృదు వస్త్రమ్” అను రీతిని- ‘రక్త-మృదు’ మున్నగునవి (విశేషణములు, విశేష్య నిష్ఠు విశేషణములు) భాషిత పుంస్కములు. ఉదా: రక్తలతః రక్త చ సా లతా చ-రక్తలతా, ఎఱ్ఱని లత) మహానవమి (మహాతీ చ సా నవమీ చ-మహానవమీ, గొప్ప నవమి). సమానాధికరణ సమాసములలో మహచ్ఛబ్ద తకారము లోపించును. ముందటి ‘అ’ కార మాకార మగును. ఉదా: మహారాజు మొ సూత్రమున సమానాధి కరణ సమాసములం దనుచిచ్చేత సమానాధికరణ బహువ్రీహులందును బుంవద్భావ మగును. ధ్వస్తమాయఁడు (ధ్వస్తా + మాయా యేన సః) మొ.

గవ వివ : సర్వనామ శబ్దములకు వృత్తి మాత్రమున బుంవద్భావ మగును. ఉదా : పూర్వ శాబుఁడు (పూర్వస్యాం శాలాయాం భవః-తూర్పుదిక్కు నందలి శాలయందుఁ బుట్టిన వాడు). సర్వపతి (సర్వాసాం శ్రీణాం పతిః-సర్వ పతిః-అందఱు శ్రీలకును బతి, సర్వస్యామ్-సర్వత్ర ఇది తద్గీత వృత్తి).

సమాసాంతములు

తత్పురుష కర్మధారయ ద్విగువుల తుదిని గొన్ని యెడల సమాసాంత ప్రత్యయములు నిల్చును ౧౨.

గవ వివ : ‘సఖి-అహన్-రాజన్’ శబ్దములకు ‘ష’ ప్రత్యయ మగును. షకార మిద్వర్ణము. ఉదా:- కృష్ణ సఖుఁడు (కృష్ణస్య + సఖా). పరమాహుము (పరమం చ తత్ అహశ్చ; అహః- అహ్ని, అహనీ-అహని. ‘అహన్’ శబ్దము సమాసమునఁ బులింగ మగును). అతి రాజా (రాజాన మతి క్రాంతః రాజా నతి క్రమించిన వాడు); మహారాజు (మహాం శ్వాసౌ రాజా చ మహారాజః-‘రాజన్’ శబ్దము). ‘ష’ ప్రత్యయము షిత్తుగాన నేతదంతములకు ‘జీప్సు’ వచ్చును. మహారాజ్ఞి మొ.

౨వ వివ : అహోరాత్రముల భాగము లేక దేశము లనిపించు కొనును. ఏక దేశ వాచకములకును, సర్వాది శబ్దములకును, ఐర మగు రాత్రి శబ్దమునకు 'ష' ప్రత్యయ మగును. ఉదా: పూర్వరాత్రము, అపర రాత్రము, అతి రాత్రము; ఇది తత్పురుష సమాసము.

౩వ వివ : ఏక దేశ వాచకములకును, సంఖ్యా వాచకములకును నవ్యయములకును సర్వాది శబ్దములకును ఐర మగు 'అహన్' శబ్దమునకు 'అహ్' అను నాదేశ మగును. ఉదా : మధ్యాహ్నము. ద్యహ్న ప్రియుడు. ప్రాహ్ణము (ప్రకృష్ట దినము. ఇట ఇత్యము - తత్స - ౧వ వివ). సర్వాహ్నము (దిన మంతయు, ఇత్యము).

౪వ వివ : ఇట్టివి పెక్కు గలవు. ఆర్థనావము (నౌ-నావ), మహాక్షము (ఉక్షన్-ఎద్దు), మహానసము ('అనన్' శబ్దము), పురుషాయుషము (ఆయుః శబ్దము) మొ.

ఉత్తర పదలోపి సమాసములు

శాక పార్థివాది మధ్యమ పద లోపి (ఉత్తర పదలోపి) సమాసములును గర్భధారయ భేదములె ౧౩ (వ్యా-సం-౨౬౮ IV విష.)

ఉదా : శాక పార్థివుడు (శక్తి ప్రియుడుగు రాజు-శాక ప్రియః పార్థివః- శాక పార్థివ; శాకః-సామర్థ్యమ్). ఇందు "ప్రియ" శబ్దము లోపించినది. ఇట్లే శతాబ్దములు (శత సంఖ్యాకాః + అబ్దాః - శతాబ్దాః), "చతుశ్శతాబ్దముల్" (ఆరణ్య-౭వ ఆ-౨౫౧. శతావయవః + అబ్దాః-శతాబ్దాః- శతాబ్దము-వ్యా-సం-౧౧౩౬వ పుట). త్రిలోకములు (త్రి సంఖ్యాకాః లోకాః-త్రిలోకాః). "త్రిలోక సౌందర్య మివోదితం వపుః (కుమార-౫వ సర్గ). ఇట్లే సప్త పదార్థములు, షోడశ పదార్థములు. శ్రీ హర్ష నృపతి (శ్రీహర్ష ఇతి నృపతి). దధోదనము (దధ్నా సహితః + ఓదనః-పెరుగుతో గూడిన యన్నము). ద్వావింశతి (ద్వ్యధికా వింశతిః-ఇరువది రెండు) మొ.

ఉపమాన సమాసములు

సమాస పూర్వ పద ముపమాన వాచియు నుత్తర పదము సామాన్య ధర్మ వాచియు నయియుండునది యుపమాన పూర్వపద కర్మ ధారయము ౧౪ (వ్యా-సం-౨౬౮ IV వి).

ఉదా : మన శ్యాముడు (మన ఇవ శ్యామః-మేమము వరె నల్లని వాడు). ఇందు సమాసోత్తర పద ముపమేయ వాచిగా నుండరాదని వైయాకరణ సిద్ధాంతము. కాని యిట్టివి కవి ప్రయోగములు గలవు. ఉదా : బింబోష్ఠములు. చంద్రబింబాననములు (రంగ-రా-యుద్ధ ౫౩౩౪వ ప యూనివర్సిటీ ముద్ర). కరభోరులు (నన్ని-కు-౩వ ఆ-౨౯౧) కాళిదాసును నిట్లు ప్రయోగించెను, "యో హేమకుమ్భ స్తన నిస్సృతానామ్". "స్కన్దపక్షే హేమకుమ్భ ఇవ స్తనః ఇతి విగ్రహః" (మల్లికార్జున వ్యాఖ్య రఘువం-౨వ స్కం-౩౬). 'చంద్రముఖి' (చంద్ర సదృశం ముఖం యస్యా స్యా చంద్రముఖీ - చంద్రుని వంటి ముఖము గలది) అను రీతి బహువ్రీహులు నిర్వివాదముగా సర్వ సమ్మతములు.

ఉపమేయవాచి పూర్వపదమును సుపమానవాచి యుత్తరపదమును నయి యుండి సామాన్య ధర్మ ప్రయోగము లేనిది యుపమానోత్తర పద కర్మధారయము ౧౫ (వ్యా-సం-౨౬౮ IV)

దీని సుపమిత సమాస మనియు వాడుదురు ఉదా : పురుష వ్యాఘ్రముడు (పురుషో వ్యాఘ్ర ఇవ-వ్యాఘ్ర సదృశ పురుషుడు). 'పురుష వ్యాఘ్రముడు శూరుడు' అని ప్రయోగింపరాదు. 'వ్యాఘ్రము వంటి పురుషుడు శూరుడు' అని వ్యక్తముగనె ప్రయోగింపవలెను.

ఉపమేయమం దుపమానము నారోపించునపుడు రూపక సమాసము ౧౬ (వ్యా-సం-౨౬౮ IV వి. ఇది మయూర వ్యంసకాది సమాసము).

ముఖచంద్రుడు (ముఖ మనెడి చంద్రుడు - ముఖ మేవ చంద్రః),

మయూర వ్యంసకుడు (మయూర మనెడి వ్యంసకుడు-మయూర ఏవ వ్యంసకః-
వ్యంసకుః తనఃగా ధూర్తుడు) ఇదియు గర్మధారయ భేదమే.

౧ వ వివ : పము ౧౨ వ ౧౬ వ, స్తూతములలోఁ జెప్పబడిన యుప
మిత రూపక సమాసముల నాయా సందర్భములను బట్టి నిర్ణయింప వలయును.
ఉదా : 'ముఖ పంకజము' పరిమళించుచున్నది. అనుచో రూపకము "ముఖ
పంకజమును ముద్దాదెను" అనుచో నుపమిత సమాసము. 'ముఖ పంకజమును
జూచెను' అనుచో రూప కోపమితముల సందేహ సంకర్షము.

ద్విగు త్రైవిధ్యము

1. తద్దితార్థ ద్విగువు, 2. ఉత్తరపద ద్విగువు, 3. సమాహారద్విగువు
అను మూడు విధములు మాత్రమే సంఖ్యా పూర్వములలో ద్విగు వనంబుడును
౧౭ (వ్యా-సం-౨౬౪ V విష).

1. తద్దితార్థ ద్విగువు : సమాసముచే దద్దిత ప్రత్యయార్థము చెప్పు
బడినది. పంచువు (పచ్చాభి ర్గోభిః క్రితః-పచ్చాగుః-అయిదు గోవులచేఁ
గొనఁ బడినది).

2. ఉత్తరపద ద్విగువు : పంచ గవ ధనుడు (పచ్చా గావో ధనం
యన్య సః-పచ్చా గవ ధనః-అయిదు గోవుల మొత్తము ధనముగాఁ గలవాడు).
ఇం దిట్లు మూడు విధములు చెప్పుదుండును.

3. సమాహార ద్విగువు పంచ గవము (పచ్చానాం గవాం సమాహారః-
పచ్చాగవమ్ - అయిదు గోవుల మొత్తము). ఇది యేక వచనాంత మయియే
యుండును.

౧ వ వివ : పము మూడు విధములలోఁ జేరని సంఖ్యాపూర్వక సమాస
ములు సిద్ధ ద్విగువుగాఁ కానేరవు. ఉదా : సప్తర్షులు పంచపాండవులు, త్రిలోక
ములు, త్రిపురుషులు మున్నగుచవి సిద్ధ కర్మ ధారయములె యగును. 'మల్లోక
ములు' ఇది సాధ్య ద్విగువు.

ద్విగువు-దానిలోని జీప్సు

అకారాంత సమాహార ద్విగువు స్త్రీలింగమై జీప్సుత్యయము నందును. పాత్రాది శబ్దముల కట్టుకాదు ౧౮ (వ్యా-సం-౨౬౮ V విష).

త్రిలోకి (త్రయాణాం లోకానాం సమాహారః-త్రిలోకి). “యది త్రిలోకి గణనా పరా స్యాక్” శ్రీహర్ష నైషధము (మూడు లోకముల మొత్తము). త్రిభువనము (త్రయాణాం భువనానాం సమాహారః-త్రిభువనమ్). భువన శబ్దము పాత్రాదులలోనిది. ద్వి పాత్రము.

౧ వ వివ : పయి పద్ధతి చొప్పున ‘శతాబ్ది’ అనియే సాధువని కొందఱు తలంతురు. అది సాధు వగుఁ గాక. “శతావయవః అబ్దః” అను మధ్యమ పదలోపి సమాసము చొప్పున ‘శతాబ్దము’ అనియు సాధువే యనఁదగును (సమా-౧౩ వ సూ). లోక శబ్దమును బాత్రాదులలోఁ జేర్చి సాధింపరాదు. ‘త్రిలోకి’ శబ్దమును బట్టి యిది పాత్రాదులలోనిది కాదనక తప్పదు. కాన “త్రిలోక సౌందర్య” అను కాళిదాస ప్రయోగము చొప్పున నిది మధ్యమ పద లోపి సమాస మగుటచే సాధు వనక తీరదు.

ద్వంద్వ సమాసము

ఉభయ పదార్థ ప్రధానము ద్వంద్వ సమాసము ౧౯ (వ్యా-సం-౨౬౮ VII విష).

ఉదా: రామ లక్ష్మణులు వచ్చిరి. ఇందు సమాస గత పదములు రెండిటికిని గ్రియాన్వయము గలదు. ఇందు ద్వంద్వ గత పదార్థముల సాహిత్యమే యేకార్థి భావ సామర్థ్యము. ‘చ’ శబ్దార్థమున ద్వంద్వ సమాస మగును. సముచ్చయాన్వాచ యేతరేతర యోగ సమాహారములు ‘చ’ శబ్దార్థములు, (1. సముచ్చయః ఈశ్వరం గురుం చ భజన్య - ఈశ్వరుని గురునిని భజింపుము). “ఈశ్వరుని భజింపుము” అనునది యన్వయించిన పిదపఁ గ్రియయొక్క యావృత్తిచేత ‘గురునిని భజింపుము’ ను నన్వయము గల్గును.

కావుననే యిందేక 'చ' శబ్ద ప్రయోగ ముండును. (2 అవ్యవయవ: 'భిక్షా మట, గాం చానయ' - ఇందు 'భిక్ష కేగుము' అనునది ప్రధానార్థము. పిదప "గోవును సయితము తెమ్ము" అను నప్రధానార్థము భాసిల్లును. కావున నీ సముచ్చ యాన్వానయములు రెంటిని సమచ్చిత పదార్థములకు సాహిత్యము లేమింజేసి యేకార్థిభావ లక్షణ సామర్థ్యము లేదు. కావున వీనికి సమాసము లేదు. కాన ఇతరేతరయోగ, సమాహారములందె ద్వంద్వ సమాస మగును.

పరస్పర సాపేక్షము గల యనేక పదార్థముల కొక క్రియతో నన్వయ ముండిన నితరేతర యోగ ద్వంద్వము ౨౦ (వ్యా-సం-౧౬౮ VII వి).

ఇందలి పరస్పర సాహిత్య సూచన కయి 'చ' శబ్ద ద్వయము ప్రయుక్త మగును. ఉదా: హరి హరులు వచ్చిరి (హరిశ్చ + హరశ్చ-హరిహరౌ-హరియు హరుడును వచ్చిరి). ఇందలి 'చ' శబ్దార్థము సమాసము ననగా సాహిత్యమును దెల్పును గాన నీ సమాసమున 'చ' శబ్దములు లోపించును. బహుపద ద్వంద్వము: రామలక్ష్మణ భరత శత్రుఘ్నులు.

౧ వ వివ కొన్ని యెడల ద్వంద్వ పదార్థముల సాహిత్యము శబ్ద బోధమందు మాత్రమే యుండును. క్రియా నిష్పత్తిలో నట్టి దాని ప్రసక్తి లేకపోవచ్చును. ఉదా: మాతా పితల మృత దినము - ఇట్లు దల్లి దండ్రు లిద్దఱును నొక దినమున మరణించి రనుట వక్తృ తాత్పర్యము కాదు గదా!

౨ వ వివ: యథాసం ఖ్యాన్వయమున సాహిత్యము లేకున్నను మహాకవి ప్రయోగ ప్రామాణ్యమున నట్టి యెడల నితరేతరయోగ ద్వంద్వము సాధు వగుచున్నది. ఉదా: రామ లక్ష్మణులు రావణేంద్రజితులను జంపిరి.

౩ వ వివ: ద్వంద్వ ఘటిత పదార్థములను బట్టి యిందు బహువచన మేర్పడును. ద్వంద్వ చర మావయవ శబ్ద లింగమే సమాసాంతమున నిల్చును. ఉదా: సీతా రాములు. ద్వంద్వంతమున నున్న శబ్దము ద్వంద్వ ఘటిత పదార్థము లన్నిటితోను బ్రత్యేకముగా సంబంధించును. ఉదా: సీతా రాముల దయ (సీతయొక్కయు రాముని యొక్కయు దయ).

౪ వ వివ : ద్వంద్వ ముడిత పదముల పౌర్వాపర్యము విషయమున సంస్కృత వ్యాకరణమున ననేక నియమములు సూత్రింపఁ బడెను. కాని యవెల్లఁ బ్రాయికములు మాత్రమే : 1. అల్పాచ్చులు గల పదము మొదట నిల్చును. ఉదా: ధవ ఖదిరములు (రెండును వృక్ష విశేషములు), 2. లఘుక్షర ముడితము మొదట నిల్చును. ఉదా: కుశ కాశములు (దర్భయు, తొల్లును). 3. పూజార్థము మొదట నిల్చును. ఉదా: దేవాసురులు మొ. ఇట్టి నియమములు పెక్కు గలవు.

సమాహార ద్వంద్వము

ద్వంద్వ ముడిత పదార్థముల మొత్త మర్థ మగు నపుడు సమాహార ద్వంద్వ మగును ౨౧.

సమాహార మనఁగా సమూహము. సమాహార ద్వంద్వము నపుంసకము, నేక వచనాంతము నగును. ఏ యే జాతి పదములకు సమాహార ద్వంద్వ మగునో వ్యాకరణము పెక్కు సూత్రముల వచించిరి.

౧వ వివ : 1. ప్రాణి తూర్య సేనాంగములకు సమాహార ద్వంద్వ మగును. ఉదా : ప్రాణ్యంగ : పాణి పాదము (ప్రాచ్య పాదశ్చ రయో స్సమాహారః పాణిపాదముల మొత్తము) తూర్యాంగము : (తూర్యము వాద్యము) మార్దగ్గిక పాణివికము (మార్దగ్గిక పాణివికయో స్సమాహారః—మృదంగ పాణి వ్యాదముల మొత్తము). సేనాంగ : (రథ గజ తురగ పాదాతము (రథాశ్చ గజాశ్చ తురగాశ్చ పాదాతంచ తేషాం సమాహారః—రథములయు, గజములయు, బదాతుల సముదాయము యొక్కయు సమూహము)ము. ఇట్టివి పెక్కు గలవు. ప్లక్ష న్యగ్రోధము (ప్లక్ష న్యగ్రోధముల మొత్తము).

౨ వ వివ : ద్వంద్వ మందును సమాసాంత ప్రత్యయములు మున్నగు నవి యగును. 'చ' వర్గాంతములకు దకార షకార హకారాంతములకును సమాహార ద్వంద్వమునందు 'అ' పత్యయమగును. ఉదా:వాక్ ర్ధవము. (వాక్

చ + త్వక్ చ ద్వయో స్సమాహారః వాక్ త్వక్కుల మొత్తము). శమీ దృష
దము (శమీచ + దృషచ్చ తయో స్సమాహారః, జమ్మియు తాయయు ననువాని
మొత్తము). ఇట్టివి పెక్కు గలవు: ఆహారాత్రము (దిన రాత్రుల మొత్తము)
మొ.

౩వ వివ : సమాహార ద్వంద్వమును, ద్విగు సమాహారమును నవ్యయా
భావమును, నపుంసక లింగము నగును.

౪వ వివ : ఋకాంత ద్వంద్వమునఁ బూర్వ స్థిత పద ఋకారము
'ఆ' కారమగును. ఉదా : మాతాపితలు (మాతా చ పితా చ, తలి దండ్రులు).
పుత్ర శబ్ద పరకశ్యమునందును 'ఆ' కార మగును. ఉదా : పితా పుత్రులు
(పితా చ + పుత్రశ్చ). మాతర పిత లనియుఁ గలదు. తెనుఁగున 'మాతృ
పితలు' అనియుఁ గలదు (చూడు-సమా-౨౬౮ సూ).

౫వ వివ : యజ్ఞీ గు దేవతా వాచక ద్వంద్వమునందును పూర్వ పదాంత
మునకు 'ఆ' కారమగును. ఉదా : సూర్యా చంద్రమసులు (సూర్యశ్చ +
చంద్రమాశ్చ). మిత్రా వరుణులు (మిత్రశ్చ + వరుణశ్చ). అగ్ని ఘోములు
(ఇట 'ఈ' వచ్చినది). ద్యావా పృథివులు (ద్యౌశ్చ + పృథివీ చ ఆకాశము,
భూమియు).

౬వ వివ : వృత్తి పంచకమున నేక శేష వృత్తి వివరింపఁబడెను (చూ-
సమా-౧౪ సూ-౧ వివ). పుం స్త్రీ ద్వంద్వమునఁ బుంలింగము నిల్చి యుండును.
ఉదా : పితలు (మాతాచ + పితాచ - మాతా పితలు). హంసములు (హంసీ
చ + హంస శ్చ-హంసౌ). పుత్రులు (పుత్రశ్చ + దుహితాచ, కొడుకును, గూతు
రును). ఇట్లె-త్రాతలు (సోదరుఁడును, సోదరియు).

౭ వ వివ : నపుంస కానపుంసక ద్వంద్వమున నపుంసకము నిల్చును.
అది సమాహార ద్వంద్వమును గావచ్చును. ఉదా: శుక్లములు (శుక్లశ్చ +
శుక్లి చ + శుక్లంచ). సమాహార ద్వంద్వ రూపము - శుక్లము.

౧వ వివ : త్యద్-తద్-యద్మున్ననువానితో సితర పదములకు ద్వంద్వ మగునపుడు త్యదామలు నిచ్చును ఉదా: వాచ (స చ + దే + చ త్తశ్చ-తా, వాచును, దేవత్తుడును)

బహుప్రీహి

అన్యపదార్థ ప్రధానము బహుప్రీహి ౨౨ (వ్యా-సం ౨౬౮ VIవిష).
 పీతాంబరుడు వచ్చెను (పీత మప్పురం యస్య సః, పచ్చని బట్ట యెవనికిఁ గలదో యట్టి విష్ణువు వచ్చెను - ఇందు సమాసగతము లగు 'పీత, అంబర' అనువానికిఁ గ్రియాన్వయము లేదు. 'విష్ణువు' అను నన్యపదమునకుఁ గ్రియాన్వయము గలదు).

౨ వ వివ: సమానాధికరణములగు (విశేషణ విశేష్య) ప్రథమాంతము లకే బహుప్రీహి సంభవిండు. అట్టి విశేషణ విశేష్యములు ప్రథమా ద్వితీయాది విభక్త్యంతములగు సితర పదార్థములను జెందును. అట్టి యితర పదముల, (విశేష్య) లింగ మా బహుప్రీహికిఁ గల్గును (ద్వంద్వ తత్పురుషములకుఁ బరపద లింగమే యగును. కొన్ని యెడల మాలుటయుఁ గలదు వృక్షచ్ఛాయము, వృక్ష చ్ఛాయ మొదలై నవి). ఉదా: వీర పురుష (సేన, వీరాః పురుషాః యస్యాం సా సేనా-వీర పురుషా, వీరులగు పురుషులే సేనయుండుఁ గలరో యా సేన 'వీర పురుష' యనఁబడును) ప్ర-బ-వీరపురుషలు (సేనలు వీరాః పురుషాః యాసు సేనాసు తాః-వీరపురుషాః సేనాః) వీరపురుషము సైన్యము (వీరాః పురుషాః యస్మిన్ సైన్యే తత్ సైన్యం వీరపురుషమ్). ఇవి సప్తమీ బహుప్రీహులు. ఇట్టి బహుప్రీహు లేడు విధములు 1. ప్రథమా బహుప్రీహి: సమాత్మ కుండు (సహ మాత్రా వర్తతే యో౨ సౌ, తల్లితోఁ గూడినవాఁడు. ప్రథమా బహుప్రీహిని బాణిసీయులు చెప్పలేదు - ముగ్ధబోధ వ్యాకర్త వచించెను), 2. ద్వితీయా బహుప్రీహి: ఆరూఢ వానరము వృక్షము (ఆరూఢో వానరో యం వృక్షం సః-ఆరూఢ వానరః, ఎక్కిన క్రోతి గల చెట్టు). 3. తృతీయా బహుప్రీహి: ఊడ రథము ఆశ్వము. ('ఊఢో రథో యేన సః-వహింపఁబడిన రథము గలది). 4. చతుర్థి బహుప్రీహి: నత్త పశువు మనుష్యుడు- (దత్తః

పశుః యస్మై సః. ఈయః(బడిన పశువు గలవాడు). 5. పంచమీ బహుప్రీహిః. ఉద్భృత శరము తూణీర మనఃగా నమ్ముల పౌచి (ఉద్భృతాః శరాః యస్మాక్ సః, ఎత్తః(బడిన శరములు గలది). 6. షష్ఠీ బహుప్రీహిః మహా బలుడు మనుష్యుడు (మహత్ బలం యస్య సః, గొప్పబలము గలవాడు). 7. సప్తమీ బహుప్రీహిః వీరపురుష సేన (వీరాః పురుషాః యస్మాం సా, వీరులగు పురుషులు గలది).

బహుపద బహుప్రీహులును నుండును - ఉదాః సీతోజ్జ్వల శరీరుడు పురుషుడు (సీల ముజ్జ్వలం శరీరం యస్య సః, నల్లని యుజ్జ్వల మగు శరీరము గలవాడు).

వ్యధికరణ బహుప్రీహి

వ్యధికరణ బహుప్రీహులు గల వని మునిత్రయేతర (పాణిని, కాత్యాయన పతంజలి) వైయాకరణులు వ్యాఖ్యానించిరి ౨౩ (వ్యా-సం-౨౬౮ VI వి).

కంఠే కాలుడు = శివుడు (కణ్ఠే కాలో యస్య సః, కంఠమందుఁ గలకూటపు నలుపు గలవాడు) ఉష్ణిముఖుడు మనుష్యుడు (ఉష్ణిస్య ముఖం యస్య సః, ఉష్ణిముఖమువంటి ముఖము గలవాడు).

౧ వ వివః పయి యుదాహృతులను సైతము సమానాధికరణ బహుప్రీహులుగనే సమర్థింప నగును. కంఠేకాలుడు (కణ్ఠేస్థః కాలః యస్య సః, కంఠమందున్న నలుపు గలవాడు). ఉష్ణి ముఖుడు (ఉష్ణి సదృశం ముఖం యస్య సః, ఉష్ణిసదృశమగు ముఖము గలవాడు). ఇట్లు మధ్యమ పద లోపి బహుప్రీహులను గ్రహింపనగును. మధ్యమ పదలోపి సమాసము సర్వసమ్మతమే కదా (చూ-బాల-మనో).

సమానాధికరణ బహుప్రీహిలోని పుంవద్భావము

౨ వ వివః : సమానాధికరణ కర్మధారయమునందు వలెనే సమా

నాధికరణ బహుప్రహీయందును భాషిత పుంస్కములకుఁ బుంవద్భావ మగును (చూ-సమా-౧౧వ సూ, వ్యా-సం-౨౬౮ VI విష). మహా సేనుఁడు (గొప్ప సేన గలవాఁడు = కుమారస్వామి, మహాతీ సేనా యస్య సః, 'మహాతీ సేనుఁడు' అని కానేరదు). రూపవ ద్భార్యుఁడు (రూపవతీ భార్యా యస్య సః రూపవతి యగు భార్య గలవాఁడు). సుందర భార్యుఁడు (సుందరీ భార్యా యస్య సః, సుందరియగు భార్య గలవాఁడు).

ఊబంతములకును, దద్ధిత 'క' ప్రత్యయాంతములకుఁ, బూరణీ ప్రత్య యాంతములకును ణిత్తగుఃతద్ధితాంతమునకును, జాతిస్వాంగవిహితేబంతములకును బుంవద్భావము లేదు. ప్రియా-శుభగా-దుర్భగా-భక్తి-తనయాది శబ్దములు పరమగునపుడును బుంవద్భావము లేదు ౨౪.

ఉదా: వామోరూ భార్యుఁడు (సుందరమైన తొడలుగల భార్యగలవాఁడు) క: రసికా భార్యుఁడు. పాచికా భార్యుఁడు. పూరణి: వక్షీ భార్యుఁడు. ణిత్తద్ధిత: మైథిలీ భార్యుఁడు. జాతి: బ్రాహ్మణి భార్యుఁడు. స్వాజ్ఞ: సుకేళీ భార్యుఁడు ('బ్రాహ్మణమానినీ' అని మానినీ శబ్ద పరకత్వమున నగును). ణిత్తులగు రద్ధి తాంతములయినను 'ఇమ్-ఉమ్' అనునవి నిల్చునపుడు పుంవద్భావ మగును (చూడు-సంస్కృత-తద్ధిత-౬వ సూ). వైయాకరణ భార్యుఁడు (వ్యాకరణము తెలిసినది భార్యగాఁ గలవాఁడు). సౌవశ్యభార్యుఁడు (లెస్సయిన గుఱ్ఱములు గలది భార్యగాఁ గలవాఁడు). ప్రియాది శబ్ద పరకత్వమున: కల్యాణీ ప్రియుడు (కళ్యాణవతి యగు ప్రియురాలు గలవాఁడు, కళ్యాణీ ప్రియా యస్య సః). 'దృఢ భక్తి' అను రఘువంశ ప్రయోగమున భావ 'క్త' ప్రత్యయాంత ము యొన్ననగును; కర్మార్థ విహిత 'క్త' ప్రత్యయాంత మైనచో 'దృఢా భక్తి' అనియే యుండును. పూరణ ప్రత్యయాంత పరకత్వమందును బుంవద్భావము లేదు. ఉదా: కల్యాణీ పంచమములు (రాత్రులు, కల్యాణి పచ్చమీ యాసా, రాత్రీణాం లాః, కల్యాణము గల యైదవ రాత్రి గలవి, ఇట 'అ' అను సమాంత మతోఁ బూరణ ప్రత్యయాంతము కూడినది).

అన్యపదార్థ ప్రాధాన్యము లేని బహుప్రీహులు

అన్య పదార్థ ప్రాధాన్యము లేకున్నను గొన్ని బహుప్రీహులుగనే యెన్న బడును. ఇట్టి వెల్ల బహుప్రీహి విశేష విధులు ౨౫ (వ్యా-సం-౨౬౮ VI వి. ౧౧౪౩వ పుట).

1. సంఖ్యోత్తర పద బహుప్రీహి : ఉప దశములు (దశానాం సమీపే యే సన్తి తే-ఉపదశాః, పదికి దగ్గరగా నుండు సంఖ్యలు-తొమ్మిది, పదునొకండు మొదలగునవి) 2. సంఖ్యోభయ పద బహుప్రీహి: ద్విత్తములు దినములు (ద్వౌ వా త్రయో వా-ద్విత్తాః, రెండు మూడు దినములు). 3. దిగంతరాశ బహుప్రీహి: దక్షిణ పూర్వ దిక్కు (దక్షిణస్యాః పూర్వస్యాశ్చ దిశో రస్తరాశే యా స్థితా సా దిక్, తూర్పునకును దక్షిణమునకును మధ్య దగు దిక్కు-ఆగ్నేయము). 4. వ్యతిహార బహుప్రీహి: ముష్టిముష్టి, ముష్టాముష్టి, ముష్టాముష్టి అను రూపము పాణినీయ సమ్మతము కాకున్నను ముగ్ధబోధ వ్యాకర్తృ సమ్మతము - కవిసమ్మతము (ముష్టిభిః ముష్టిభిశ్చ ప్రహృ త్యేదం యుద్ధం ప్రవృత్తమ్, పిడికిళ్ళతో మొత్తుకొనెడి యుద్ధము). కం. భీమాసురపీరుల ముష్టాముష్టి రణచ్చ టావృటల శబ్దంబు ధ్వామ.....(ఆర-౩వ ఆ-౩౯౫). యుద్ధేతర స్థలము లందును నిది గన్పట్ట చున్నది. ఉదా: కర్ణాకర్ణిగ విందుము.

౧వ వివ : 'అతి మాలుడు' మున్నగు చోట్ల నన్య పదార్థ ప్రాధాన్య మున్నను నవి బహుప్రీహులు గావు. తత్పురుషములె. (చూ-సమా-౭వ సూ).

బహుప్రీహి సమాసాస్త ప్రత్యయములు

౨వ వివ : బహుప్రీహి సమాసమందును శనేకములగు సమా సాంత కార్యము లగును ; ఈ యప్రధానత్యమున 'ఆ-ఈ-ఓ' అను స్త్రీ ప్రత్యయము లకు హ్రస్వము గల్గును, గో శబ్దము 'గు' అను రూపము నందును. ధ్వస్త మాయుడు శీతగువు (చంద్రుడు శీతా + గౌః-కిరణ- యస్య సః-శీతగుః) 'ఈయస్' ప్రత్యయంతమునకు గాదు. బహుప్రీహి (బహ్వ్యః ప్రేయస్యః

యస్య సః-బహు ప్రేయసీ-కృష్ణః-అనేకలగు ప్రేయసులు గలవాడు కృష్ణుడు)

౩ వ వివ : శ్రీ లింగ మగు పూరణీ ప్రత్యయాంతమునకు 'అ' ప్రత్యయ మగును. ఉదా : కల్యాణీ పశ్చామీ యాసాం తాః-కల్యాణీ పంచమాః (మంగళ ప్రదయగు పంచమి గల రాత్రులు).

౪ వ వివ : శ్రీ ప్రత్యయాంతములగు 'ఈ-ఊ' అనునవి తుదిని గల శబ్దములకును, ఋకారాంత శబ్దములకును బహుప్రీహితో 'క' ప్రత్యయ మగును. ఉదా : కల్యాణ పంచమీకము (కల్యాణీ పశ్చామీ యస్మిన్ సః, కల్యాణవంత మగు పంచమి గల శుక్లాది పక్షము). మృత పితృకః (మృతః పితా యస్య సః). బహుప్రీహియందు సహ శబ్దముచో 'స' అని నిల్చును (సహ మాత్రా వర్తతే యోఽసౌ-సమాతృకుడు. తల్లితోఁ గూడినవాడు).

౫ వ వివ : బహుప్రీహియందుఁ గొన్ని యెడల 'అ' (ష) ప్రత్యయ మును, గొన్ని యెడల 'డ' ప్రత్యయమును సమాసాంత మగును. ఉదా. పుండరీ కాక్షుడు (పుండరీక వ దక్షణీ యస్య సః పుండరీక-తెల్లతామర). ద్విమూర్ధుడు (రెండు శిరస్సులు గలవాడు). త్రిమూర్ధుడు (తెల్ల-తిమూర్ధుడు పంచషములు (అయిదాఱు పరిమాణము గలది) డీత్తు పరమైశ్వరో తుది యద్భుతకుఁ దర్వాతి భాగము 'డి' తోపించును). ద్వితములు (రెండు మూడు రోజులు). పద్మ రాభుడు (నాభి యందుఁ బద్మము గలవాడు)

౬ వ వివ : ప్రజాది శబ్దములకు 'అన్' ప్రత్యయ మగును. ఉదా : అప్రజుడు (న విద్యతే ప్రజా యస్య సః, 'అప్రజాన్' అనునది సకారాంతము), సుమేధుడు (సుమేధన్ శబ్దము - మంచి మేధ-గలవాడు).

౭ వ వివ : కొన్ని యెడల 'పాద' శబ్దముచో 'పాత్' అని నిల్చును. వ్యాఘ్ర పాదుడు (వ్యాఘ్రము వంటి పాదములు గలవాడు) గూఢ పాదము (పాము-గూఢమగు పాదములు గలది).

౮ వ వివ : వ్యతీహార (యుద్ధము) బహు ప్రీహియందు 'చి' ప్రత్యయ మగును, అది పరమగుచుండఁగా పూర్వ హస్తము దీర్ఘమగును. 'ఆ' కారమును

నగును. ఉదా : ముష్టా మష్టి-ముష్టి మష్టి (యుద్ధము, పిడికిందలతో గ్రుద్దుకొను యుద్ధము, ముష్టిలి రుష్టిలిః ప్రహృత్యేదం యుద్ధం ప్రవర్తతే)

వివిధ సమాసములందు వివిధ సమాసాంత ప్రత్యయములు వివిధ సమాసాశ్రయ విధులును వర్తిల్లుచున్నవి ౨౬ (వ్యాసం ౨౬౮ XII విష. ౧౧౫౧ వ పుట.)

సమాసాంతములు :

౧వ వివ : 'పథిన్-అప్-పుర్' అను శబ్దములకు 'అ' అను సమా సాంత ప్రత్యయ మగును. దక్షిణాపథము (దక్షిణా + పథిన్) ఇట్లే ఉత్తరా పథము చతుర్థము 'నాలుగు దారుల' మధ్య ప్రదేశము), విమలాపము (సరస్సు) విష్ణురము. అప్ శబ్దపు 'అ' కారపు మార్పులు. అంతరీపము-ద్వీపము. అనూ పము (పచ్చిక ప్రదేశము). అవ్యయముల మీది 'రాశి' శబ్దమునకు 'అ' ప్రత్యయమగును-అతి రాత్రము.

౨వ వివ : సమాసమున సమాన శబ్దము కొన్ని యెడల 'స' అను రూపము నందును-సమాన : పిణ్డో యేషా నై సపిణ్డా :- సపిండులు. సతీర్థుడు (నూనమగు గురువు గలవాడు-సహాధ్యాయి). సపత్ని (సవతి- సమానుడగు ప గలది). కొన్నిట విభాష : సగోత్రులు-సమాన గోత్రులు. సపద్ధలు-సమాన వృత్తులు మొ.

౩వ వివ : 'కు' శబ్దము సమాసమున 'కా' మున్నగు రూపముల నందును. ఉదా : కాపురుషులు-కుపురుషులు; కాపథము కుపథము. కాజరము (శిష్య జ్వలము). కదుష్టము - కోష్టము - కవోష్టము (ఇంచుక వేడి గలది). బంసము (కుత్పిత మగు నన్నము).

౪వ వివ : ఉపమాన సమాసమందును, 'సు' మున్నగువానికి బరముగా పండునపుడును 'గంధ' శబ్దమునకు 'ఇ' ప్రత్యయ మగును ఉదా : పద్మగంధి (పద్మమువంటి గంధము గలది) సుగంధి (మంచి వాసన గలది). ఇటి నిత్యము. ఉపమానమందు వికల్పము. 'పద్మ గంధము' అనియు పండును.

౩ వ వివ : ఋచ్-ఆషీ-వర్చన్-తమన్-భూమి-మున్నగు శబ్దములకును సమాసమున 'అ' ప్రత్యయ మగును. ఉదా : అర్థర్చము.(శ్లోకములో సగము). పుండరీకాక్షుఁడు-గవాక్షము - బ్రహ్మవర్చసము - అంధతమసము - ద్విభూషము (రెండంతస్తుల మేడ)-సప్తగోదావరము మొ.

౬ వ వివ : పూజాద్యర్థములలోఁ గొన్నిటి 'సు' శబ్దమునకు సమాసాంత ప్రత్యయము రాదు. ఉదా : సురాత్రి మొ.

సమాసాశ్రయ విధులు

౧ వ వివ : స్త్రీ ప్రత్యయము కాని 'ఈ' కారము వికల్పముగా సహస మందు హ్రస్వ మగును. ఉదా : గ్రామణి పుత్త్రిఁడు - గ్రామణీ పుత్త్రిడు. సంజ్ఞావాచకత్వమున 'ఆ-ఈ' అను స్త్రీ ప్రత్యయములకును హ్రస్వమగును. ఉదా : రేవతి పుత్త్రిఁడు (ఒకనిపేరు).

౨ వ వివ : కొన్ని యెడల 'ఉదక' శబ్దమునకు 'ఉద' ఆదేశ మగును. ఉదా : ఉదధి (సముద్రము), క్షీరోదము (పాల సముద్రము), ఉద వాణు (ఉదక వాసము)

౩ వ వివ : కొన్ని యెడల సమాస పూర్వపదాంతమున 'మ్-ం' కారము నిల్చును. ఉదా : రాజ్రం చరుఁడు (రాక్షసుఁడు). తిమింగిలము (ఒక బ జంతువు) మొ.

౪ వ వివ : కొన్ని యెడల 'దృక్' శబ్దమునకు 'అ' ప్రత్యయమగును. ఉదా : తాదృశము, ఈదృశము, కీదృశము, సదృశుఁడు మొ.

౫ వ వివ : 'తుమ్' ప్రత్యయాదుల కంత్యలోపము కొన్ని యెడల నగును. ఉదా : రంతుమనుఁడు, అవశ్య సేవ్యుఁడు మొ.

౬ వ వివ : కొన్ని యెడలఁ బూర్వపద దీర్ఘ మగును. ఉదా. విశ్వా మిత్రుఁడు, అమరావతి (స్వర్గము), పరీపాకము, నీ కాశము, ప్రతీకాశము.

౭వ వివ : కొన్ని యెడలఁ బూర్వపదాంతమున 'శ' కార 'స' కార ములు నిల్చును. ఉదా : గోష్పదము (చిన్న ప్రదేశము), ఆస్పదము, ఆశ్పర్యము, విష్కరము (పక్షి), మస్కరి (ముని), తస్కరుడు (దొంగ), ప్రాయశ్చిత్తము, వనస్పతి మొ. (తత్స : ౨వ వివ. 'స' 'ష' యగు.)

౮వ వివ : పృషోదరాదులు యథాప్రయోగముగ గ్రాహ్యములు. ఉదా : పృషోదరము (బిందు గర్భితము). వలాహకము (వారిని వహించునది - మేఘము). "భవే ద్వర్ణాగమా ద్ధంసుః సింహో వర్ణ విపర్యయాత్ గూఢోత్పా పద్ధవికృతే । ర్వర్ణనాశాత్ పృషోదరమ్" సింహము (హింసింతునది). హంసుడు (సూర్యుడు-చీకటిని ఖోగొట్టువాడు) మొ.

సిద్ధ సమాసాశ్రయ విధులు

సిద్ధ సమాసములందు 'జీ' ప్రత్యయము దీర్ఘము పాక్షికముగా హ్రస్వమగుటయుఁ గలదు ౨౬ ఆ (వ్యా-సం-౨౭౬ విష):

నదిసుత గురు కర్ణ శర్మ నాగపురీకుల్ (ఆది-౧వ ఆ ౬౯). కుంతి దేవి (ఆది ౬వ ఆ ౬, సఖా ౨వ ఆ ౨౮౧). మాద్రి దేవి (ఆది ౫వ ఆ. ౧౫౪) గౌరి దేవి (నన్ని. కు. ౬వ ఆ ౭౪౬) ఇట్లు సంస్కృత మందును గలదు. "యమ వన్నా విశాఖ యుక్త మితి దీపికా-కాశిదాసకవిలా ఇత్యు ద్భటః. వై దేహిబన్దో రితి రఘుః. రతి దూతి పదేషు" (కుమార. సం. ౪వ సర్గ-౧౬వ శ్లో. ముగ్ధ-౪౫౬వ పుట. దుర్గా-వ్యా).

సిద్ధ ఋదంత (పుత్త) శబ్దోత్తర పదకత్వమందును ద్వంద్వంబు నందలి 'అనజ్' ఆ దేశము తొలఁ దెల్పన విభాషగా రేఫాదేశ మగును ౨౬ ఆ (వ్యా-సం-౨౮౬-౨౮౬ II. విష. ౧౨౪౫-౧౨౪౮ పుటలు. దీనికి మంచి ప్రామాణిక శబ్ద ప్రయోగము దొరకలేదు.)

మాతాపితలు-మాత్ర పితలు. పితా పుత్రులు. - పిత్ర పుత్రులు
 “మాత్ర పితృ బుద్ధి సంభోధి పుత్రిః దలతు” (అహో-౩౨౪వ పుట).
 మాతర పిత లనియు నుండును చం. వరములు గన్న.....మా తర పితృ
 వందనంబును... (ఉ. హరి-౪వ ఆ-౧౭వ ప).

౧వ వివ ‘మాతా’ శబ్దమాకారాంత స్త్రీ లింగమును గలదని కొందఱు.
 “మాతా-స్త్రీ-జనన్యామ్ (మా + ఆత్వ), ‘విశ్వేశ్వరీం విశ్వమాతామ్’ దుర్గా
 స్తవః” (శబ్దస్తో). ఋదంత ముత్తరపదముగా లేని ద్వంద్వమందును నీ
 రేఫాదేశము వచ్చు న నె డి తా-గు-ప్ర-వ్యాఖ్యయు, గవిసంశయ విచ్ఛేద
 మును బ్రాసాదికములు.

స్వర సంధులు

సిద్ధ సమాసాదులందు సంస్కృత సంధులు వర్తిల్లును. సిద్ధ సమాస
 గత పదములు సంస్కృతపదము లని గ్రహింపవలయును ౨౭.

సిద్ధసమాస సంధు లిట దిజ్జాతముగఁ జూపఁబడును.

నవర్ణదీర్ఘ సంధి :

ఏ యచ్చున కా యచ్చే (ప్రాస్యమైనను దీర్ఘమైనను) పరమైనపు డా
 రెండిటికిని దాని దీర్ఘ మేకాదేశ మగును. ఈవిధి “ఏ-ఐ-ఓ-ఔ”ల యెడల
 వర్తింపదు ౨౮ (దీనిని నవర్ణదీర్ఘ సంధి యందురు).

ముర + అరి-మురారి. సీతా + అధిప-సీతాధిపుడు. హరి + ఇచ్ఛా-
 హరీచ్ఛ. గౌరీ + ఈశ - గౌరీశుడు. శమ్భు + ఉదయ - శంభూదయము.
 గురు + ఊహ-గురూహము. పితృ + ఋణ-పితౄణము. ‘అమ్’ ప్రత్యయేతర
 విభక్తి పరకత్వమందును నీవిధి చెల్లును. ఉదా: ‘రామ + అన్-రామాః’. మొ.

గుణసంధి:

‘అ-ఆ’లకు, ‘ఇ-ఈ’లు పరమైనచో ‘ఏ’కారమును, ‘ఉ-ఊ’లు పర

మైనచో 'ఓ' కారమును, 'ఋ-ౠ'లు పరమైనచో 'అర్' అనునదియుఁ బూర్వపరములు రెండిటికిని నేకాదేశము లగును ౨౯ ("అర్-ఏ-ఓ" అనునవి గుణ సంజ్ఞికములు.)

1. ఇ-ఈ: రమా + ఈశ - రమేశుఁడు. ఉప + ఇన్ద్ర - ఉపేన్ద్రుఁడు. విభక్తి పరకత్వమందును నీ విధి యగును. ఉదా: 'రామ + ఇన్-రామేణ.'
2. ఉ-ఊ : అక్ష + ఊహి నీ - అక్షోహిణి (అక్షోహిణి అనియుఁగలదు). గజ్ఞా + ఉదక - గంగోదకము. ౩. ఋ-ౠ : రాజ(న్) + ఋషి-రాజర్షి. ("శీత + ఋత=శీతార్తుఁడు. దశ (న్) + ఋణ=దశార్థములు" అనుచో వృద్ధిసంధియే- సమా-౩౦ III స్థా-యగును.)

వృద్ధి సంధి :

'అ-ఆ'లకు 'ఏ-ఐ'లు పరమైనచో 'ఐ' కారమును, 'ఓ-ఔ'లు పరమైనచో 'ఔ' కారమును, 'ఋ-ౠ'లు పరమయినచో 'అర్' అనునదియుఁ బూర్వపరములు రెండిటికిని నేకాదేశము లగును ౩౦ ('అర్-ఐ-ఔ' అనునవి వృద్ధి సంజ్ఞికములు)

1. ఏ-ఐ : కృష్ణా + ఏకాదశీ-కృష్ణైకాదశి. అఖణ + ఐశ్వర్య-అఖండైశ్వర్యము.

2. 'ఓ-ఔ' : వన + ఓశిన్-వనోకసులు (హనుమదాది వానరులు). మహత్ + ఔదార్య - మహాదార్యము (చూ. సమా ౧౧వ స్థా-వృత్తి). విభక్తిపరకత్వమందును నీవిధి యగును. రామ + ఔ-రామో మొ.

౩. ఋ-ౠ: శీత + ఋత=శీతార్తుఁడు. దశ(న్) + ఋణ-దశార్థములు (దేశ విశేషములు).

యథాదేశ సంధి :

అచ్చు పరమగునపుడు-'ఇ-ఈ'లకు యకారమును, 'ఉ-ఊ'లకు షకా

రమును, 'ఋ-ఋ'లకు 'ర' కారమును నాదేశము లగును. సప్తర్షదీర్ఘసంధి దీనికి బాధకము (దీనిని యనాదేశసంధి యందురు) ౩౦ విభక్తిపరకత్వ మందును నీవిధి యగును. ఉదా : 'హరి + ఓన్-హర్యోః. గురు + ఓన్-గుర్యోః. పితృ + ఓన్-పిత్రోః' మొ.

ఇ-ఈ : హరి + ఆజ్ఞా = హర్యాజ్ఞ. ఉ - ఈ : గురు + ఈశ = గుర్యీశుడు. ఋ-ఋ : పితృ + అర్పణ = పిత్రర్పణము.

అయాద్యాదేశ సంధి

అచ్చు పరమగునపుడు 'ఏ' కారమునకు 'అయ్' అనియు, 'ఐ' కారమునకు 'అయ్' అనియు, 'ఓ' కారమునకు 'అవ్' అనియు, 'ఔ' కారమునకు 'అవ్' అనియు నాదేశములగును ౩౨.

ఏ : ప్రయోగము తెల్లన మృగ్యము. 'ఐ' - రై + ఈశ-రాయీశుడు (రై-ధన). 'ఓ' : గో + ఆస్య-గవాస్యము (గోముఖము). 'ఔ' : గ్లో + ఉదయ-గ్లావుదయము - చంద్రోదయము).

'ఏ-ఓ'లకు ప్రాస్యమగు 'అ' కారము పర మగునపుడది వికల్పముగా లోపించును ౩౩

గో + అగ్ర-గోఽగ్రము (లో పా ణా వ ము న, గ్రింది సూత్రము చొప్పున) 'అవ' వచ్చును - గవాగ్రము (గోవు మీది భాగము).

'గో' శబ్దమున కచ్చు పరమగునపుడు పదాంతమున 'అవజ్' అను నాదేశము వికల్పముగా నగును ౩౪. గో + అగ్ర - గవాగ్రము, గోఽగ్రము (మీది సూత్రముచేత లోపము వచ్చెను).

హల్ సంధులు

ప్రాతిపదికాంతమున చున్న నకారము లోపించును ౩౫. రాజన్ + ఆజ్ఞా

రాజాజ్ఞ. రాజన్ + పురుష-రాజపురుషుడు హలాది విభక్తి పరమగునపుడును నీ విధి యగును. 'రాజభ్యామ్' మొ.

ప్రాతిపదికాంతమున నున్న 'రేఫ-స' కారములు విసర్గము లగును ౩౬.
(విభక్తుల సకారమును విసర్గమే యగును)

స్వర్ + కాన్తా = స్వకాంత. మనన్ + క్షణ - మనఃకంజము. రామ + భ్యన్ - రామేభ్యః. 'విద్యన్' అనుదాని సకారమునకు తకారమగును. ఉదా: విద్యన్ + చయము-విద్యచ్ఛయము-విద్యద్భ్యామ్ మొ.

ప్రాతిపదికాంతమున నున్న 'చ' వర్గమునకు 'క' కా రాదేశ మగును ౩౭.

వాచ్ + కాన్తా - వాక్కాంత. అస్మత్ + కణ - అస్మక్కణము (రక్త బిందువు). హలాది విభక్తి పరకత్వమందును నిట్లగును - ఉదా. 'వాక్భ్యామ్'

ప్రాతిపదికాంతమున నున్న 'శ' వర్గమునకు గొన్ని యెడల 'క' కారా దేశమున, గొన్నియెడల 'ట' కా రాదేశమును నగును ౩౮.

దిశ్ + కాన్తా-దిక్కాంతవిశ్-కాన్తా - విచ్ఛాంత (కోమటి స్త్రీ). హలాది విభక్తి పరకత్వమందును నిది యగును- ఉదా: 'దిగ్భ్యామ్'.

ప్రాతిపదికాంతమున నున్న 'ష' కారమునకు 'ట' కా రాదేశమగును ౩౯.

త్విష్ + చయ-త్విట్టయము. హలాది విభక్తి పరకత్వమందును నిది చెల్లును, ఉదా. 'త్విద్భ్యామ్'. తద్గిత ప్రత్యయదుల 'త' వర్గము పరమగుచో నా షకారము 'ట' వర్గముగా మారును. షష్ + థన్-షష్ఠము (ఆఱవది). షష్ + తి-షష్ఠి (ఆఱవది).

ప్రాతిపది కాంతమున నున్న హకారమునకు గొన్ని యెడల 'క' కారమును, గొన్నియెడల 'త' కారమును నా దేశము లగును. వన్ ప్రత్యయంతములకును ిట్లు తకార మగును. కకారాదేశ మగునపుడు దాని ముందటి వర్గ తృతీయమునకు వర్గ చతుర్థ మాదేశ మగును ౪౦.

కామధుహ్ + చయ-కామధుక్చయము (కామదేశువుల సమూహము).
మధులిహ్ + చయ-మధులి బ్రయము (తుమ్మెద సమూహము). ఉపాహ్ +
చయ-ఉపానచ్చయము (తకారము చకార మయ్యెను. చూ-సమా-ఈ వ సూ.
ఉపానత్-చెప్ప-కాలి చెప్ప). విద్వన్ + చయము-విద్వచ్చయము. హలాది
విభక్తి పరకత్వ మందును నిది చెల్లును. 'విద్వద్భ్యామ్', కామధుగ్భ్యః మ్మి.

శ్వాస నాద సంధులు

అవసానమున నాదములకు శ్వాసములు వికల్పముగా నాదేశము లగును ౪౧.
హృద్-హృత్, తద్-తత్ మ్మి.

అవసానమున శ్వాసములకు నాదములు వికల్పముగా నగును ౪౨.

కామధుక్-కామధుగ్ (కోరికలను బిదుకునది). ఈ క్యారము సంస్కృత
హలాది విభక్తి పరమగునపుడును సంభవించును ఉ: 'కామధుగ్భ్యామ్' మ్మి.

శ్వాస నాదములకు శ్వాసములు పరమగునపుడు వర్గ ప్రథమము లాదేశ
ములగును. శ్వాస నాదములకు నాదములు పరమగునపుడు వర్గ తృతీయము
లాదేశము లగును ౪౩.

(శ్వాస నాదాదులు సంజ్ఞా-౧ వ సూ-౫ వ వివృతిలో, జేర్కొనఁ
బడెను), కామధుక్ + కాన్త-కామధుక్కాన్త. తద్ + కాన్త - తత్కాన్త.
జగత్ + గురు - జగద్గురువు. వాక్ + ఈశ - వాగీశుడు (బ్రహ్మ). ఈ
కార్యము విభక్తి పరకత్వమందును నగును. ఉదా: 'జగద్భ్యామ్'.

సకార తవర్గములకు శకార చవర్గ యోగమున శకార చవర్గము లగును.
(దీనిని శ్చుత్వసంధి యందురు). షకార ట వర్గ యోగమున షకార టవర్గము
లగును (దీనిని ష్టుత్వసంధి యందురు) ౪౪.

యాచ్ + నా-యాచ్ఛా - యాచ్ఛ (యాచన). తత్ + చిన్త - తచ్చింత
ఆ చింత). తత్ + టీకా-తిట్టీక (ఆ టీక).

దకార, తకార సంధులు

దకారమునకు 'జ-రు'లు పరమగునపుడు 'జ' కార మారదేశ మగును ౪౩.

తద్ + జయ-తజ్జయము. జగద్ + జయ - జగజ్జయము. తద్ + రుంకార-తజ్జుంకారము (చూ-సమా-౪౩ వ సూ).

తకారమునకు 'ట-థ'లు పరమగునపుడు 'ట' కార రారదేశ మగును ౪౬.

సత్ + టీకా-సట్టిక. తద్ + టీకా-తట్టిక (చూ - సమా-౪౩ వ సూ).
తద్ + తకారము-తట్టకారము (చూ-సమా-౪౩ వ సూ).

దకారమునకు 'డ-ధ'లు పర మగునపుడు 'డ' కార రారదేశ మగును ౪౭.

తద్ + డయనము- తడ్డయనము (ఆ యెగురుట); తద్ + ధక్కా-
తడ్డక్కా, మరుత్-మరుద్ + ధక్కా-మరుడ్డక్కా (సమా-౪౩).

'న-మ' పరక సంధి

వర్గ తృతీయములకు 'న' కార 'మ' కారములు పరమగునపుడు త త్త ద్వర్గ పంచమారదేశము వికల్పముగా నగును. ప్రత్యయ 'మ' కార పరకత్వమున వర్గ తృతీయమునకు వర్గ పంచమము నిత్యముగ నగును ౪౮.

వాగ్ + మజ్జల-వాజ్జలంము-వాగ్మంథలము. వాగ్ + నిపుణ - వాజ్నిపుణుడు-వాగ్నిపుణుడు. మరుద్ + మాన్య-మరున్మాంద్యము-మరుద్మాంద్యము.
ప్రత్యయ : వాగ్ + మయ-వాజ్మయము. మరుద్ + మాత్ర - మరున్మాత్రము (చూ-సమా-౪౩ వ సూ).

దకారమునకు 'ల' కారము పరమగుచో 'ల' కార మారదేశమగును ౪౯.

తద్ + లయ-తల్లయము (ఆ నాశనము); జగత్ + లయ-జగద్ + లయ జగల్లయము (చూ. సమా. ౪౯వ సూ).

వర్గ ప్రథమములకు 'శ' వర్ణము పరమగునపు డా రెండిటికిని 'చ' కార మా దేశమగును ౫౦.

మరుత్ + శివ-మరుచ్చివులు (సమా ౫౨వ సూ. చూ) వాక్ + శయ-
వాక్పయములు (వాక్కును, బేయియు); తత్ + శివ=తచ్చివుడు (చూ-సమా
౪౩ వ సూ, సమా ౫౨వ సూ).

వర్గ తృతీయములకుఁ బర మగు 'హ' కారము తత ద్వర్గ చతుర్థాక్షర ముగ వికల్పముగా నగును ౫౧ (సమా-౩౭ వ సూ).

వాచ్-వాక్-వాగ్ + హరి-వాగ్ధరి, వాగ్ధరి. వద్ + హయ-షడ్ధయ
ములు-షడ్ధయములు (చూ-సమా-౩౯వ సూ; అఱు గుఱ్ఱములు); తద్ +
హయ - తద్ధయము-తద్ధయము (ఆ గుఱ్ఱము) కకుభ్ - కకుభ్ + హస్తి -
కకుబ్ధస్తి-కకుబ్ధస్తి (దిగ్గజము; చూ-సమా- ౪౩వ సూ).

హ్రస్వముమీది 'చ' కారము నిత్యముగాను, దీర్ఘముమీది 'చ' కారము
వికల్పముగాను ద్విరుక్తి నందును. మహాప్రాణ ద్విత్వమున మొదటిది యల్ప
ప్రాణ మగును ౫౨.

తరు + ధాయా-తరుచ్చాయము; సీతా + చన్ద-సీతాచ్ఛందము-సీతాఛం
దము,

అచ్చ పరమగునపుడు 'జ-ణ-న'లకు ద్విత్వము బహుళముగా
నగును (నిత్య మని పాణిని సూత్రము- అతని వాడుకలందే వైకల్పి
కము) ౫౩.

సన్ + అన్త-సన్ంతము-సనంతము. తిజ్ + అన్త-తిజ్ంతము-తిజం
తము. అజ్ + అన్త-అజ్ంతము-అజంతము.

అనుస్వార సంధులు

పద మధ్యమునం (సమాన పదమం) దలి 'మ' కార 'స' కార ములు హల్లు పరమగునపుడు పూర్వానుస్వార మగును. అట్టి యనుస్వారము నకు వర్గాక్షరములు పరమైనచోఁ దత్త ద్వర్గ పంచమము లాదేశ మగును. పదాంతమందు వర్గ పంచ మాదేశము పాక్షికము ౫౪.

'అజ్జ-ర-అచ్చిత-కణ్ణ-శాస్త్ర-కుమ్మ-సజ్జ-ర' మున్నగు రీతినిసంస్కృతమం దీ వర్గపంచ మాదేశము కలదు గాని యా సంస్కృత శబ్దములు తత్సమము లగునపు డాధ్ర కవులీ వర్గపంచ మాదేశము నుజ్జగించి యున్నారు. కావున నవి తత్సమము లగు నపుడు "అంకురము - అంచితము - కంఠము - శాంతము - కుంభము - సంకరము" అను రీతి ననుస్వారయుక్తములుగానే యుండును. శా. సింగం బాఁకటితో...మాతంగ స్ఫూర్తిత...ఓజం గాంతార నివాస...వచ్చెం గుంతీసుత...(విరా-౪వ ఆ-౯౫).

హల్లు పరమగునపుడు పదాంతమున 'మ' కార మనుస్వార మగును. అవసానమునఁ గానేరదు ౫౫.

'రామం నమామి' యనెను. 'నమామి రామం' అనరాదు. ఇంక 'నమామి రామ మ్మనెను' అనియే ప్రయోగింపవలయును.

కొన్నియెడల 'పుష్' శబ్ద మకారము 'స'కార పరక మగును ౫౬.

పుష్ + కోకిల - పుంస్కోకిలము. 'పుంలింగము', 'పుంభావము' మున్నగు చోట్ల నట్టి సకార పూర్వకత్వము లేదు.

విసర్గ సంధులు

ప్రహస్యాకార పూర్వక మగు సకార జన్య విసర్గమునకు ప్రహస్యాకారము పరమగునపుడు 'ఓ' కార మాదేశ మగును. ఆ పరస్థమగు 'అ' కారము లోపించును ౫౭ (చూ-సమా-౩౬వ సూ).

మనస్-మనః + అబ్జ-మనోఽబ్జము

అట్టి విసర్గమునకుఁ దక్కిన యచ్చులు పరమైనచో లోపముగాని 'య' కారముగాని యగును ౫౮.

మనస్-మనః + ఆదర - మన ఆదరము-మన యాదరము. మనస్-మనః + ఈశ-మన ఈశుఁడు-మన యీశుఁడు.

అట్టి విసర్గమునకు నాదవర్ణములు పరమైనచో 'ఓ' కారాదేశ మగును ౫౯.

మనస్-మనః + నిశ్చయ-మనోనిశ్చయము. హలాది విభక్తి పరకత్వమునందును నిది యగు. ఉదా: మనోభిః.

పయి మూఁడు విధములయిన స్థలములందును విసర్గము రేఫజన్యమయినచో దానిచోట రేఫమే నిల్చును ౬౦ (దూ-సమా-౩౬వ సూ').

స్వర్-స్వః + అధిపతి-స్వరధిపతి (ఇంద్రుఁడు). స్వర్-స్వః + ఆగత-స్వరాగతుఁడు (స్వర్గమునందుండి వచ్చినవాడు). స్వర్-స్వః + నివాసి (న్)-స్వర్నివాసి (స్వర్గ నివాసి). ధూర్భిః.

ప్రాస్యాకారేత రాచ్చులమీది విసర్గమునకు నచ్చులు గాని నాదములు గాని పరమయినచో రేఫాదేశ మగును ౬౧.

ధనుస్-ధనుః + అగ్ర-ధనురగ్రము (వింటి కొన). ధనుస్-ధనుః + గుణ-ధనుర్గుణము (వింటి నారి). హలాది విభక్తి పరకత్వమునను నిది యగు. ఉదా: ధనుర్భిః.

విసర్గమునకు 'క-ఖ, ప-ఫ'లు పరమైనచో జిహ్వమూలీ యోపధ్మానీయములు వైకల్పికముగ నగు ౬౨.

మనస్-మనః + కమల-మనఃకమలము - మనః కమలము. పయస్ - పయః + పాన-పయః పానము-పయగ్పానము

అట్టి విసర్గము రేఫజన్యమైనచో రేఫము వికల్పముగా నిల్చును ౬౩.

స్వర్-స్వః + పతి-స్వర్పతి-స్వఃపతి (ఇంద్రోడు).

'క-ఖ, ప-ఫ' లు పరమగునపుడును గొన్నియెడల విసర్గమునకు సకారాదు లగును ౬౪.

నమస్కారము - పురస్కారము - దుష్కృతము - అవిష్కృతము -
అయస్కాంతము-నిష్ప్రత్యూహము (విష్ణుము లేకుండునట్లు) మొ.

విసర్గమునకు 'చ-ఛ' లును, శవర్ణమును బరమైనచో 'శ' వర్ణ మగును ౬౫. మనస్-మనః + చిన్తా-మనశ్చింత. మనః + శాన్తి-మనశ్శాంతి.

విసర్గమునకు 'ట-ఠ' లును 'ష' వర్ణమును బరమైనచో షకార మగును ౬౬. ధనుస్-ధనుః + టక్కార-ధనుష్ఠంకారము. పయన్-పయః + షణ్ణ-పయష్ఠండము (పాల సమాహము).

విసర్గమునకు 'త-థ' లును, సకారమును బరమగునపుడు సకారమగును ౬౭. మనస్-మనః + తత్త్వ-మనస్తత్త్వము. స్వర్-స్వః + సత్గతి - స్వస్సంగతి (స్వర్గ సంగతి).

రేఫమునకు రేఫము పరమయినచో లోపము గలిగి పూర్వాచ్ఛనకు దీర్ఘమగును ౬౮.

ధనుస్-ధనుర్ + రాశి-ధనూరాశి. స్వర్ + రాజ్య-స్వారాజ్యము.

సాధ్య సమాస ప్రకరణము

సాధ్య సమాస మవ్యయ్యాభావము లేదు. తక్కిన తత్పురుషాదులు సాధారణముగా సిద్ధ సమాస లక్షణములతోనే సాధ్య సమాసములును వర్తిల్లును ౬౯ (తా-సమా-౩ వ సూ; వ్యా-సం-౨౬౮. ౨౬౯ విష).

సాధారణముగా ననుటచేత ద్వంద్వ బహువ్రీహులు కేవలాచ్చిక పద ఘటితములు మాత్రమే సాధ్యములు సాధువులు. సంఖ్యావాచక పూర్వక సాధ్యము లెల్ల ద్విగువులె (చూ-సమా-౧౭ వ సూ). 'ముల్లోకములు' మున్నగు ద్విగువులును సాధ్యములు సాధువు లగును. షష్ఠీ తత్పురుష కర్మధారయ ద్విగువులు సాధ్య సాంస్కృతిక మిశ్ర సమాసములు కావచ్చును. సమాస యోగ్యత లేని పదములతో సైతము సంధ్యాది సూత్రముల విశేష విధులచే జ్ఞాపితములగు సమాసములును (షష్ఠీ తత్పురుషమును బిరుదాది శబ్ద ఘటిత సమాసములును) సమాస సామాన్య పద్ధతులకు లోనుగాక తత్త్వద్విశేష విధి సూత్రముల కనుకూలముగా వర్తిల్లును.* షష్ఠీ తత్పురుషేతర సాంస్కృతిక మిశ్ర సాధ్య తత్పురుషములు సాధువులు కావు. 'దొంగ భయము' అనునది సూరి వ్రాసినట్లు పంచమీ తత్పురుషము కానేరదు. అదియు షష్ఠీ తత్పురుషమే. సాంస్కృతిక మిశ్ర కర్మధారయ ద్విగువులును శాస్త్ర ప్రయోగాభ్యనుజ్ఞాతములు సాధువు లగును.

* సూరి యీ సందర్భమున మిక్కిలిగఁ బ్రమాద పడెను. "తత్పురుషాదులకు లక్షణంబు ప్రాయికంబుగ సంస్కృతోక్తంబ యగు" (బా-సమా-౩ వ సూ) అని సూత్రించియు, దాని కాచ్చిక సమాసములను మాత్ర ముదాహరింపక లక్ష్యములు కాని మిశ్ర సమాసములను, సాంస్కృతిక సమాసములను గొన్నిటి నుదాహరింప సాగెను. 'దొంగ భయము' అనునది మిశ్రసమాసము. ఇది 'చోర భయము' అను దాని వలెఁ బంచమీ తత్పురుషము గానేరదు. ఇది షష్ఠీ తత్పురుషము కానోపును. ఇట్లే "రాముని బాణము" అనునది "తత్పురుషాదులకు....." అను నీ సూత్రమునకు లక్ష్యము కానేరదు. సూరి 'సమాసకము' బిరుదా ద్యుత్తర పద సమాసములు అను వానిని గ్రహించినట్లే యగపడదు-చింతామణి షష్ఠీ తత్పురుష పద్ధతి నీతఁడు గ్రహించినట్లు తోచదు.

సాధ్య సమాస త్రైవిధ్యము

సాంస్కృతిక మిత్రాచ్చిక భేదంబులచే సాధ్య సమాసములు మూడు విధములు ౭౦ (బా-సమా-౨౪ సూ; వ్యా-సం-౨౬౦ I విష).

1. తత్సమ పద ఘటిత సాధ్య సమాసము సాంస్కృతికము. ఉదా : రాముని బాణము (రాముని యొక్క బాణము), తటాకము నుదకము (తటాకము యొక్క + ఉదకము), పోషించు ప్రభువు మొ. 2. తత్స మాచ్చిక పద మేళిత సమాసము మిత్ర సమాసము. ఉదా : రాముని కొడుకు (రాముని యొక్క + కొడుకు), తేని యాజ్ఞ (తేని యొక్క + ఆజ్ఞ), తెల్ల వస్త్రము, మూడు లోకములు వాడి మయూఖములు, వేడి పయోధారలు.

షష్ఠీ తత్పురుషేతర తత్పురుషముల వలెనె కర్మధారయ ద్విగువులును జింతామణి సూత్రములచేతను, మహాకవి ప్రయోగముల చేతను జ్ఞాపితములగు నవి యభ్యున్నజ్ఞాతము లగును. 3. కేవలాచ్చికపరములతో ఘటిల్లిన సమాస మాచ్చికము. దీనిని సమాసక మనియు నందురు. సాధ్యము లగు నీ యాచ్చికము లందు వెనుక వివరించిన సిద్ధ సమాస భేదము లన్నియు యథాప్రయోగముగ గ్రహ్యము లగును : "నెల తక్కువ వాడు (నెల చేతఁ దక్కువ వాడు); దొంగ బయము (దొంగ వలని భయము), మాటనేర్పరి (మాట యందు నేర్పు గలవాడు)" మున్నగునవి తృతీయాది తత్పురుషము లన్నను ననవచ్చును. కాని యట్టి యాచ్చికములును షష్ఠీ తత్పురుషములె యని సమర్థింప నగును. నెల యొక్క + తక్కువ వాడు-నెల చేతఁ దక్కువ వాఁ డనియర్థము. సంబంధ షష్ఠీ సకల కార కార్థములను నియ్యఁ గలదు. ఆచ్చిక తత్పురుషము : 'కన్నుల గవ' (కన్నుల యొక్క + కవ ఆది ౪వ ఆ-౨౫౪). 'పులుగు తేడు' (పులుగుల యొక్క + తేడు). ఇట్టి యెడల 'కన్నుల కవ' అని యుండ నక్కఱలేదు. సమాస సామాన్య లక్షణము చొప్పున నలౌకిక విగ్రహమందే సమాస సంజ్ఞ గలిగి 'కన్నుల యొక్క' మొదలగు రూపములు కలుగకముందే విభక్తి లోపాదికమున సమాస ప్రాతిపదికము సిద్ధించును. ఇట్లే యీక్రింది కర్మధారయములందును గ్రహింపవలెను. కర్మధారయ : వాడి నారసములు,

వేస్మిక్తు. ద్విగు : ముచ్చిచ్చు (మూడు చిచ్చుల మొత్తము). ద్వంద్వ : తల్లి దండ్రులు-కాల్సేయి (కాళ్లయుఁ జేతులయు మొత్తము), బహుప్రీహ : వే వెలుగు (వేయి కిరణములు గలవాడు), ముక్కంటి (మూడు కన్నులు గలవాడు-శివుడు), ఉపమాన పూర్వ పద బహుప్రీహ : చిగురుం గేలు (చిగురువంటి కేలు గలది), మోముదమ్మి (ముఖమనెడి పద్మము; ఇది రూపక సమాసము). మధ్యమ పద లోపి సమాసము : ఇరువది యొకటి (ఇరువదిటి చేత నధికమగు నొకటి).

జ్ఞాపక సిద్ధ సమాసములు

జ్ఞాపకసిద్ధ సమాసములు సమాస సామాన్య శాస్త్రము చొప్పున సాధ్యములు కావు. వానియందా యా సంధ్యాది సూత్రముల విశేష విధుల చొప్పునఁ దత్త్వికేష విధ్యనుకూలముగా నాయా సమాసముల ప్రక్రియ నడచును ౭౧ (వ్యా-సం-౨౬౮ I. ౨౭౦ I విష. ౧౧౨౧ పుట-౧౧౭౦ పుట). ౨౮౪వ పుట-౭౫వ సూ. ఇందుఁ జేరును.

“నిర్దయ + ఆలు-నిర్దయురాలు.” వీనికి సమాసమే సాధువు కాదు’ అయినను సంధి ౨౯వ సూత్రపు విశేష విధిచే వీని సమాసము జ్ఞాపితమై ‘ఉ’ త్వమును సిద్ధించును. ఇట్లే ‘శోకార్తములు + ఒడలులు-శోకార్తపు ఒడలులు. మున్నగుచోట్ల (స్త్రీ-౨వ ఆ ౧౨౪) సంధి ౩౦వ సూత్రము చొప్పున వీని సమాసాధికము జ్ఞాపితమై తత్సూత్రానుకూలముగా ‘ము’ గాగమము నిల్పుట, దానికి ‘పుం-ప్యా’ దేశము మున్నగునవి యగుట సంభవించును. ‘తలంబ్రాలు’ మున్నగు నెడల సంధి ౨౬వ సూత్రము చొప్పున జ్ఞాపితమై యుత్తర పద లోపాధికము సిద్ధించుచున్నది. ‘రాముని వలని భయము’ అనుచో సంధి ౪౦వ సూత్రము చొప్పున మధ్యమపద లోపాధికము సాధు వగుచున్నది. కృష్ణ + రాయడు-‘కృష్ణరాయడు’ మున్నగు చోట్ల సమా-౭౧వ సూత్రము చొప్పున శుద్ధ సంస్కృత పదము తోడి సమాసము సాధు వగుచున్నది.

షష్ఠ్యలుక్ సమాసము

సాంస్కృతికమిత్ర తత్పురుషము షష్ఠీసమాసమే సామత్య అట్టి షష్ఠీ తత్పురుషమునందలి పూర్వావయనపు షష్ఠి ద్వివీర్య రూపమున నిల్చును. ఇది

సమాసకములందును వర్తిల్లును. మధ్యమపద లోపాది సమాసము లందును నీ విధి వర్తిల్లుట గలదు. ఇట్టివి షష్ఠ్యలు క్సమాసము లనఁదగును. షష్ఠ్యర్థక “ది-వి-దు” ప్రత్యయ పరకత్వమందును (కార-౧౯వ సూ) ద్వితీయయే నిల్చును ౭౨ (బాల-సమా-౨౫వ సూ; వ్యా-సం-౨౭౦ విష).

రాజు యొక్క + ఆన-రాజున్ + ఆన-రాజు + ఆన(సంధి ౨౩వ సూ)- రాజున్ + ఆన (సంధి-౩౨వ సూ)-రాజునాన (సంధి ౨౩ సూ-చే సామాసిక ద్రుతలోపము-సంధి-౩౨ చే షష్ఠీ సమాస ముగాగమము). ఏతత్సూత్ర విధాన సామర్థ్యము చేతనే సమాస సామాన్య పద్ధతి చొప్పున (సమా-౧వ సూ ౧-౨ వివ.) నలౌకిక విగ్రహమునందే సమాససంజ్ఞ గల్గి విభక్తిలోపమున ‘రాజు యాన’ మున్నగు ననిష్ఠ రూపములు గల్గిచేరవు. ఇట్టి స్థితిలో నితర తత్పురుష ములందు విభక్తి లోపమునకు విధియే లేదనుట స్పష్టమే కదా! వారణావతమున వారెల్ల (ఆది-౬వ అ) మున్నగు స్థలము లందు ‘న’ వర్ణకము సప్తమ్యర్థకము కాదనియు, షష్ఠ్యర్థకమే యనియు నట్టి వెల్ల షష్ఠ్య లుక్సమాసములె యనియు గ్రహింపవలయును. ప్రకృత సూత్రజ్ఞాపకము చేత సమాస పూర్వావయవ షష్ఠి లోపింపక ద్వితీయా రూపమున నిల్చును. ‘యొక్క’ విభక్తి లోపించిన షష్ఠి యాకారము గల ద్వితీయా రూపము మాత్రమే నిల్చు నని వ్యాఖ్యానము చేయ నగును*. కాన “సీత యొక్క + రూపము-సీతను రూపము” మున్నగు ననిష్ఠ

* సూరి “సమాస విభక్తికి లోపం బగు లట్టునకుఁ గాదు” (బా-సమా- ౨౫వ సూ) అని సూత్రించెను. “గుణముల ప్రోకల చేతన్” మున్నగు చోటు లందు “గుణముల ప్రోకల” మున్నగురీతి గల సామాసిక ప్రాతిపదికము లేర్పడ వలసి వచ్చును. సమాస పూర్వావయవ విభక్తికి మాత్రమే లోపమును సూరి యుద్దేశించె నన్నచో సమాసమున సముదాయమున కేకపదీభావమే దుర్బల మగును. పశ్చిమైకార్థ బోధమే లేదు. సమాసమునకుఁ బ్రాతిపదికత్వమే సిద్ధింప నేరదు. మరియు సమాస పూర్వావయవ విభక్తి మాత్ర లోప విధానము చేత నుత్తరపద లోపి సమాసములు, ‘చ’లోపాదికము గల ద్వంద్వాదులును సిద్ధింప నేరవు గదా!

రూపములు గల్గినేరవు. ఇంక “సీత యొక్క + రూపము-సీతన్ + రూపము-సీత రూపము” అనురీతిగల ప్రక్రియయే సంభవించును. ఇట్లే రాముని గుణంబులు-రాముగుణంబులు మున్నగువానిని సాధింపనగును. ‘సీ-నా-తా-మన’ శబ్దముల పట్ల ద్వితీయాకారస్థితి ప్రయోగవిరుద్ధము గాన వాని వృత్తి సమాసముతో నేకత్వమున ‘సీ-నా-తన’ శబ్దములును, బహుత్వమున ‘మీ-మా-తమ-మన’ శబ్దములును నిల్చు నని వ్యాఖ్య చేయవలయును. ఉదా : నీగుణములు-మీగుణములు-నా గుణములు-మాగుణములు-తన గుణములు-తమ గుణములు-మన గుణములు. జవ్వాది యొక్క + సెట్టి (జవ్వాది నమ్మెడి సెట్టి), జవ్వాదిన్ + సెట్టి-జవ్వాది సెట్టి (ఇది మధ్యమ పదలోపి). ఇట్లే శాకముయొక్క + పార్థివుఁడు (శక్తి ప్రియుఁడగు పార్థివుఁడు)- శాక పార్థివుఁడు మొ. రూపక : మోము యొక్క + తమ్మి (మోమునెడి తమ్మి-మోమున్ + తమ్మి-మోముఁడమ్మి). ప్రేపల్లెయొక్క + వాడ-ప్రేపల్లెన్ + వాడ (ప్రేపల్లె యను వాడ)-ప్రేపల్లెవాడ (ఇట్టి వానిని సంతాపన పూర్వ పద కర్మధారయము లనియు నందురు రెండు వేల యొక్క + నలువది (రెండు వేలచే నధికమగు నలువది)-రెండు వేల నలువది. ఇట్టివియు మధ్యమ పదలోపి ద్వ్యగువు లనఁడును. ఇట్లే-ఇరువదిటి యొక్క + అయిదు ఇరువదియైదు. ఇట్టి యెడల నొప విభక్తికముల బాహుళ్యము చేత “టి-ంటు”లు రాక ప్రథమ నిర్చనని యెఱుంగనగు (అచ్చి-౭౦వ నూ). ఇట్టివియును ద్వ్యగువులై : ది-వి-దు : దానిది కల రూపు (ఆది-౪వ ఆ-౩౦), వారివ (ఆది-౩వ ఆ-౧౫౬), నీదు కొడుకులు (శ్రీ-౧వ ఆ-౮౩, నీ యొక్క + కొడుకులు).

ఉపమాన వాచక సమాసములు

౧వ వివ: ఉపమాన వాచకములగు శబ్దములతోఁ దఱచుగా వృత్తి తత్పురుషమే యుపమేయము ప్రథమాంతమై యున్నపుడు సంభవించును. సంస్కృతమున నన్ననో యుపమా నోపమేయములు సమాన విభక్తికము లయి యుండును. తెల్లనందును నుపమేయ మితర విభక్తులలో నున్నపు డట్లే యుపమా నోపమేయములు సమాన విభక్తికములై యగును. సంస్కృతమున సదృశాది శబ్దములకు వలెనె తెల్లన నుపమాన శబ్దములకు వృత్తి తత్పురుషమే కల్గును (వ్యా-సం-వి స్త-౨౭౦ విష, ౧౧౬౩ వ పు).

'అట్లు-కరణి' ప్రభృతులును, 'అట్టి-వలెను-వంటి-బోడి' శబ్దములును నుపమేయము ప్రథమాంతమై యున్నచో నుపమాన శబ్దములతో షష్ఠీ తత్పురుష మగును. 'వలె' శబ్ద ముపమాన వాచక మగునపుడు యుష్మ దస్మ దాత్మ శబ్ద ములు షష్ఠ్యంతములగుటయే కాక ద్వితీయాంతములును నగును. 'బోడి' వంటి శబ్దము లుపమాన వాచకము లగునపుడు యుష్మ దస్మ ద్వాచకములు షష్ఠ్యంతము లగుటయే కాక ద్వితీయాంతములును నగును. ఉదా: అట్లు: నారాయణునట్లు (ఆది ౧ వ ఆ ౨౨వ ప) అట్టి : రాముని యట్టి-నా యట్టి-మొ. వలె: రాముని వలెను. నావలెను-నన్ను వలెను, నీవలెను-నిన్ను వలెను. తన వలెను-తన్ను వలెను. బోడి-వంటి : రామునిబోడి-రాముని వంటి-నా బోడి, నన్ను బోడి నా వంటి, నన్ను వంటి. 'బోడి' తనంతః బ్రత్యయార్హంబగును. ఉదా: మము బోంట్లకున్ మొ.

౨వ వివ : ప్రసంగ వశమున షష్ఠీ తత్పురుష సంబంధము లేకున్నను నీ క్రింది శబ్దము లుదాహరింపఁబడుచున్నవి. 'పోలెన్-బలెన్-పోని' శబ్దము లుపమాన వాచకము లగునపు డుపమేయము ప్రథమాంతమైయున్నచో నుపమాన శబ్దములగు యుష్మ దస్మ దాత్మార్థకములు ద్వితీయాంతము లగుచుండఁగాఁ దక్కినవి ప్రథమాంతము లగును. అట్టి ప్రథమాంతముల తుదిని 'దా'ర్థక శబ్ద మర్థ విశేష బోధక మగుచు వికల్పముగా నిల్చును. 'పోని' శబ్దము నుపయోగించునపు డట్టి దార్థక శబ్దము 'దు' మంతములపై నిత్యముగా నిల్చును. ఉదా : పోలెను : రాముఁడు పోలెన్-రాముఁడునుం బోలెన్. వాఁడు వోలెన్ - వాడుం బోలెను. నన్నుం బోలెన్-నిన్నుఁ బోలెన్-తన్నుఁ బోలెన్. బలె: రాముఁడు బలెన్-రాముఁ డును బలెన్. వాఁడు బలెన్-వాడును బలెన్. నన్ను బలెన్-నిన్ను బలెన్-తన్ను బలెన్. పోని : రాముఁడును బోని-నీతయుం బోని దాని, నీత వోని దాని. వాఁడునుం బోని. నన్నుం బోని-నిన్నుఁ బోని-తన్నుఁబోని.

౩వ వివ: పెక్కింటి కొక్క వాచకము నిల్చుట గలదు ఉదా: సోమము లేని యధ్వరంబును, శశిలేని రాత్రియు, రవి లేనినభమును, బుష్ప సంపద లేని భూషంబును బోలె (ఆను-౨వ ఆ ౧౦౬).

౪వ వివ : వాచకద్యయ ప్రయోగమును గలదు. ఉదా : శబ్దంబు నట్ల పోలె (ఆది-౩వ ఆ-౧౨౭).

౫వ వివ : 'ఇవేన సహ సమాసో విభక్త్యలోపశ్చ' అను వార్తికము నియతము కాదని వ్యాకరణ మహా భాష్యము సుడువు చున్నది. 'ఉద్బాహు రివ వామనః' అని యిట్లు వ్యస్త ప్రయోగములు గలవు. ఆంధ్ర మహాకవులును వ్యస్త తను బ్రయోగించిరి. "హిమ మయాబుడ పోలెన్ (ఆది-౩వ ఆ-౧౨౫). 'ఆదిత్యుండును బోలె' అని (నరస-౫వ ఆ-౧౮వ ప) సమాస గత శ్రాతికి బట్టు మూర్తి యుదాహరించెను.

పజ్జ-ప-వర్ణకములు

కొండొకచో సమాసంబులందు నామ్నాది కనుమ్నాదుల మువర్ణకంబులు 'పజ్జ-ప' వర్ణకంబు లగు ౩౩(భా-సమా-౧౯; వ్యా-సం-౨౭౨ [విష. ౧౧౮౨ వ పుట).

పజ్జ: నాము + చేను-నాపచేను (కర్మధారయము); పాపతేడు (పాముల యొక్క + తేడు), పజ్జ జత్తుగాన బిందుపూర్వక మయ్యె. ప్రేము యొక్క + బెత్తము - ప్రేపబెత్తము. వేము + చెట్టు-వేపచెట్టు. అమ్ముల యొక్క + శయ్య-అంపశయ్య (అమ్ములతోఁ గల్పింపఁబడిన శయ్య, మధ్యమ పద లోపి సమాసము). ఎమ్ముయొక్క + ముక్క-ఎంప ముక్క. తుది రెండు చోట్లను నుడి తొలి హ్రస్వముమీదఁ గావున నర్థ బిందువు లేదు. 'నాము-పాము-ప్రేము-వేము - అమ్ము-ఎమ్ము' ఇవి నామ్నాదులు కనుముయొక్క + పులు-కనుపపులు (తెల్లు గడ్డి). ఇనుము యొక్క + ముక్క-ఇనుపముక్క ఉడుప కుక్క (ఉడుముయొక్క + కుక్క-ఉడుము మున్నగువానిని వేటాడెడు కుక్క- మధ్యమ పదలోపి); ఎనుప తేలు(ఎనుముయొక్క + తేలు-ఎనుమువలె నల్లని తేలు - మధ్యమ పదలోపి). జనుపవార (జనుము యొక్క + వార); మినుపగింజ (మినుముయొక్క + గింజ) కనుము-ఇనుము-ఉడుము-పుము-ఇనుము-మినుము ఇత్యాదులు కనుమ్నాదులు.

ఈ 'పజ్జ-ప' వర్ణకములును నౌపవిభక్తికములై యయ్యు సమాసము లందు మాత్రమే వచ్చును గాన నౌపవిభక్తిక ప్రకరణమునఁ జేర్కొనఁ బడలేదు.

౧ వ వివ: 'నది సుత' మున్నగువాని సాధనము (చూ-సమా - ౨౬ వ సూ).

సమానాధికరణ సమాసములు

సమానాధికరణ సమాసములగు కర్మధారయ ద్విగువులలో సమాస పూర్వావయవము 'డు' మంతము కారాదు. 'ము' వర్ణ కాంతము కావచ్చును. కాని యా 'ము' వర్ణకమునకు "పు-ంపు" లాదేశము పుకావలయును. 'ము' వర్ణక విరహితము కారాదు ౩౪ (బా-సమా-౫వ సూ; వ్యా-సం-౨౩౭ విష). *

'బల్లిదుఁడగు మగఁడు, అను విగ్రహము గల "బల్లిద మగఁడు" అను రీతివి యుండరాదు. 'బల్లిద కొలము' అనెడి లుప్త 'ము' వర్ణకమును నుండ రాదు. 'ము' వర్ణక, ముగాగమములకు 'పు-ంపు' లు వచ్చిన 'బల్లిదపు కొలము-బల్లిదంపుకొలము' అనునవి నిర్బాధములు. సంధి-౩౦ వ సూత్రము చొప్పున జ్ఞాపితములైన సాంస్కృతిక మిశ్రములును సాధువులై. సరసపు మాట-సరసంపు వచనము మొ.

* సూరి "కర్మధారయంబు త్రిక స్త్రీ సమ ముగంత ధాతుజ విశేషణ పూర్వకం బయి యుండు" (బా - సమా - ౫ వ సూ) అని సూత్రించెను. 'అ-ఈ-ప' అనునవి పదములు కావు. కావున నట్టి త్రికమునకు సమాస యోగ్యతయే లేదు. కావున సమా-౭౬ వ సూత్రము చొప్పున వాని సమాసము ప్రత్యేకముగా సూత్రింపవగును. ధాతుజ విశేషములును స్త్రీ సమములై. అట్లంగీకరింపనిచో వానికిఁ బ్రథమైక వచనలోపము గల్గు దెట్లు? కల్గినచో వానికి వాక్య ప్రయోగ యోగ్యమగు పదత్వము సిద్ధించు దెట్లు? 'ము వర్ణ కాంత' అనినచో ముగంత సిద్ధి యగును గాని 'ముగంత' అనుటచే 'మువర్ణ కాంత' అను నర్థము రాదు గదా! ఆ పట్టున 'సరసంపు వచనము' అను దాని సిద్ధియెట్లు? స్త్రీ సమము తోడి కర్మధారయమును వేరి చెప్పనేల?

౧ వ వివ: ఆంధ్ర విభక్త్యంతము కాని శుద్ధ సంస్కృత శబ్ద మాచ్చిక శబ్దముతో సమసింపదు. ఉదా: అనేక మాటులు-అల్ప దండులు - బల్లిద పురుషుడు-శ్వేత గుఱ్ఱము-మృదు బట్ట మొదలగునవి యసాధువులు.

బిరుదోత్తర పదక సమాసము

“అన్న-అన, అమ్మ-అమ, రాయ, రావు, రెడ్డి” మొదలగు బిరుద వాచకము లుత్తరపదములుగా గల మిశ్ర కర్మధారయములును సమ్మతము లగుచున్నవి (పయి సూత్రమున కపవాదము). అట్టి సమాసములలోఁ బూర్వావయవ మగు సంస్కృత శబ్దము తుదిని “ఆ-ఇ-ప-మ” మున్నగునవి చేరుటయు గలదు ౭౫ (వ్యా-సం-౨౭౩ విష; ప్రౌఢ-సమా-౨ వ సూ)

సిద్ధుడు + అన-సిద్ధన. మల్లుడు + అన-మల్లన (విరా-౧ వ ఆ-౧౦). భీముడు + అన-భీమన. రాముడు + అయ్య-రామయ్య. సీత + అమ్మ - సీతమ్మ. కృష్ణుడు + రాయ-కృష్ణరాయడు. శ్రీపతి పండితుడు + అయ్య - శ్రీపతిపండితయ్య. ఆకారాదియోగము : రామారావు - సుబ్బారావు - సుబ్బారాయడు-రామిరెడ్డి-కృష్ణమరాజు. బిరుద సమాసములందు యథేష్ఠ వర్ణ కల్పనమును యథాప్రయోగముగా గ్రహింపనగును. మాగంటి పట్టణము. తెనాలిగ్రహారము. వ్రేపల్లెవాడ నగరి. తిర్మల మహారాయడు మొ.

త్రిక సమాసము

ద్విరుక్తంబగు హల్లు పరంబగునపుడు పదద్వయ సందిలో నాచ్చికం బగు దీర్ఘంబునకు ప్రాస్యంబగు ౭౬ (బా-సమా-౧౩వ సూ); త్రికంబుమీది హల్లునకు నూవ్వు రేప భిన్నమునకు ద్విత్వంబు విభాషనగును ౭౭ (బా-సమా-౧౪; వ్యా-సం-౨౮౦ I విష).

‘ఆ-ఈ-ఏ’ అను సర్వనామ ప్రాతిపదికములు త్రికమనఁబడును (బా-సమా-౪వ సూ). ఈ సూత్రపు జ్ఞాపకముచేతఁ ద్రికాది మిశ్రసమాస మభ్యనుజ్ఞాత మగుచున్నది. “అది + కన్య-అక్కన్య; వానికీన్ + పురుషున

కున్ - అప్పురుపునకున్ " మున్నగుచోటులందు 'అది-వానికిన్' మున్నగు రూపములు సిద్ధింపకముందే సమాస సంజ్ఞ గల్గి విభక్తిలోపాదికము గల్గుటచేత 'ఆ-ఈ-ఏ' అనేడి ప్రాతిపదికములు నిల్చుటయు, 'ఆ కన్య - ఆ పురుష' మున్నగు సమాస ప్రాతిపదికములు సిద్ధించుటయు సంభవించెను (చూ-సమా- ౧వ సూ-౨ వ వివ).

ఆ కన్య-అక్కన్య. ఈ కాలము-ఇక్కాలము. ఏ లోకము-విల్లోకము. ఆ యశ్వము-అయ్యశ్వము. ఊష్ణ రేఫములకు: ఆ శబ్దము-ఈ షండము-ఏ సుకృతి. ఆ రూపము-ఈ తెక్కలు. ఆ ఋషి (చూ-సంధి-౨ వ సూ). ఈ ధరణి-ఇద్ధరణి (చూ-సమా ౫-౨ వ సూ; సభా ౨ వ ఆ ౨౩).

౧ వ వివ: సంయుక్త హల్ పరకత్వమున త్రికప్రాస్యము, హల్ ద్విత్యము గల్గి వని యధర్వణుడు చెప్పినను నట్టి ప్రాస్య ద్విత్యములకు దదనంతర మహాకవి ప్రయోగములు గలవు. నీ వి ప్రభావము (రామ ౨ వే ఆ ౧౦౪ ప). "నీవు-ఈ ప్రభావము" అని భారతార్థచ్చేదము. "నీ + విప్ర భావము" (విప్రత్వము) అని రామాయణార్థ చేదము. భారతార్థమునఁ బ్రకృత వివరణముచే ప్రాస్య ద్విత్యములు వచ్చెను. విదప ద్విత్యములో నొకహల్లు హలంతర సంయోగమున లోపించినది. (చూ-ఆచ్చి-౧౨ వ సూ ౧ వ వివ).

౨ వ వివ: "వేడి + నీళ్లు-వే + నీళ్లు-వేన్నీళ్లు. మూడు + నాళ్లు-మూ + నాళ్లు-మూన్నాళ్లు" అను రీతిగల చోటులందు వర్ణలోప నిమిత్తక మగు ద్విత్యము ప్రాస్యమును గల్గింపదయ్యె (చూ-సంధి-౩౫ వ సూ).

౩ వ వివ: "ఆ యెడ-అడ. ఈయెడ-ఈడ. ఏ యెడ-ఏడ" అను చోటులందు "ఎడ" శబ్దపు 'ఎ' కారము లోపించినది గాన ప్రకృత సూత్రము చొప్పున ప్రాస్య ద్విత్యములు గల్గి నేరవు.

‘చోటు’ శబ్దము

కృతహ్రస్వం ఐగు త్రికంబుమీది ‘చోటు’ శబ్దంబు నోత్తరంబున

కత్వ హ్రస్వంబులు విభాషనగు ౭౮ (బా-సమా-౧౫౪ సూ; వ్యా-సం-౨౮౧ I విష).

ఈ సమాసము (ఆ చోటు-అచ్చోటు) పూర్వ సూత్రము చేతనే సిద్ధించినది. అట్టి కృతహ్రస్వ 'చోటు' శబ్దపు నోత్వంబున కత్వహ్రస్వము లగును. అచ్చోటు-అచ్చోటు - అచ్చటు. ఇచ్చోటు - ఇచ్చోటు - ఇచ్చటు; ఎచ్చోటు-ఎచ్చోటు-ఎచ్చటు. 'అచ్చోటు-అచ్చటు' మున్నగువాని ద్విత్వంబునకు 'అచ్చి-౨౬ వ సూత్రముచే లోపము-అచ్చోటు-అచ్చటు. ఇచ్చోటు - ఇచ్చటు - ఎచ్చోటు - ఎచ్చటు'. ముచ్చోటులు - 'ముచ్చోటులు - ముచ్చటులు' అనియు రూపంబులు గలవు. తే. గీ. చరణములు కేళ్ళు గడిగి ముచ్చట్లు చఱచి (విజ్ఞా-ఆచార. ౪-౪).

ఉత్తరపదం బగు 'చోట' శబ్దము 'టా' షరంబునకు లోపంబు విభాష నగు ౭౯ (బా-సమా-౧౬౪ సూ; వ్యా-సం-౨౮౧ II విష).

'చోటు' శబ్దం బొపవిభక్తికంబుగాన దాని యంతిమాషరంబు సప్త మ్యాదేశమయిన 'అ' కారంబు (అచ్చి-౮౦ వ సూ) తోడఁ బాక్షికముగా లోపించు నని యర్థము. అచ్చోట నున్నాడు-అచ్చో నున్నాడు- "అట్టిచో" (సభా-౨ వ ఆ-౩౦).

'అయి-అయి' అనునవి వచ్చుట

ఆకారంబున కామ్రేడితంబునకుం దదర్థకంబునకు 'అయి-అయి' అను శబ్దంబులు విభాషనగు ౮౦ (బా-సమా-౨౦౪ సూ; వ్యా-సం-౨౯౬ I వి)

ఈ సూత్రపు జ్ఞాపకముచేత సిద్ధి యామ్రేడితమును వానితోడి మిశ్ర సమాసమును నభ్యనుజ్ఞాత మగుచున్నవి. "అది + అది + కాలము - ఆయా కాలము. వాడు + వాడు + పురుషుడు-ఆయా పురుషులు" మున్నగు చోటు లందు 'అది-వాడు' మున్నగు రూపములు లభింపకముందే సమాస సంజ్ఞ గల్గి విభక్తి లోపాదికము గల్గుటచేత 'ఆ' అను ప్రాతిపదికము నిల్చుటయు, 'ఆ యా

కాల-ఆ యా పురుష' మున్నగు సమాస ప్రాతిపదికములు సిద్ధించుటయు, సంభవించెను (చూ-సమా-౧ వ సూ ౧-౨ వివరణములు). అట్టి చోటి యాప్రేడిత మగు 'ఆ' శబ్దమునకు 'అయి-ఆయి' శబ్దములు పర్యాయముగ విభాషను నిల్పు నని యర్థము. వక్ష్యమాణవిధిచేత (క్రియా-౧౦౬ వ సూ) 'అయి' అనుదానికి 'ఐ' కారాదేశంబు నగు. ఆ యయికాలము - ఆ యాయి కాలము-అయ్యయికాలము-అయ్యాయికాలము-అయ్యైకాలము-అయ్యైకాలము-అయ్యైకాలము - ఆయక్కాలము - అయ్యైకాలము - అయ్యైకాలము (సమా ౭౬-౭౭ సూత్రముల చొప్పున త్రికముమీది హల్లుచోట ప్రాస్వ ద్విత్వములు గల్గె).

౧ వ వివ: 'ఈ యా దేశం బననేల' (మను-౧వ ఆ-౭౧) మున్నగు ప్రయోగములను 'ఆ యా యి విషయములను' మున్నగు వాడుకలను బరిశీలించునది.

నల్లాదుల 'ని' గాగమము

గుణవచనంబు లగు నల్లాదులకుం గర్మధారయంబు నందు నిగాగమంబు వైకల్పికంబుగ నగు ౮౧ (బా-సమా-౧౨వ సూ; వ్యా-సం-౨౮౨-౨౮౨ I విష).

ఇది జ్ఞాపక సమాసము. కాన మిశ్ర సమాసములును గ్రాహ్యములు. ఉదా: నల్ల గుట్టము-నల్లని గుట్టము-నల్ల యశ్వము; నల్లని యశ్వము (పదచ్ఛేద కాలమున 'ని'గాగమము నిల్వదు). నల్ల-తెల్ల-పచ్చ-ఎఱ్ఱ-తియ్య-కమ్మ-పుల్ల-విన్న (ఏవర్త శబ్ద సవము)-ఁజిన్న-చిక్క-చక్క-సన్న-నున్న-అల్ల-మెల్ల-చప్ప-తిమ్మ (స్వస్థమగు)-మెత్త - ప్రన్న (మనోజ్ఞ) ఇత్యాదులు నల్లాదులు. అహా! బలవతి చేర్చిన 'సపురు'నకుఁ బ్రయోగము లేదు. *

* తర్థి. -వ సూత్రమునందును నీ నల్లాదిగణము పేర్కొనఁబడెను. ఈ రెండు స్థలములకు భేద ముండరాదు. సూరి 'ఓయ్య' శబ్దము నిందుఁజేర్చెను గాని 'ఓయ్య-ఓయ్యనన్' (తిన్నగ-మెల్లగ) అనునవి క్రియావిశేషణములు. 'వేక' (భారమైన) శబ్దము లేదుగానఁ 'వేకన బండివానికి-వేకనమోపు' అనియే గ్రహింపసగును (విశ్వా-ప్రా-౩౦). 'వేకనీ' అను 'శ-ర' సరికాదు. సూరి 'చామ' శబ్దము నిందుఁ జేర్చెనుగాని యది 'శ్యామల' శబ్దభవము. చామన చాయ. 'చామని' అను ప్రయోగము లేదు.

౧ వ వివ : 'ని-న' వర్ణకముల ('న' తద్వితము) తుచి స్వరము లోపించి సరళాదేశసంధి జరుగుట గలదు. ఉదా: కమ్మనితేనె-కమ్మందేనె (నైష-౨వ ఆ-౯౯). చక్క-న+పడు-చక్కంబడు(ఉద్యో-౧వ ఆ-౩౧౨). చక్క-న+పెట్టు-చక్కంబెట్టు (ఉద్యో ౨వ ఆ-౨౫౦).

౨ వ వివ : 'చక్క-న' గలది 'చక్క-ని' అనెడి శబ్దరత్నాకర (చూ-శ-౨-అంకన) మార్గము సరికాదు. 'ని' అనునది సామాసికాగమము. అవయవి కము కాదు. 'చక్క-జాయ' అను నప్పక వ్యంగీకృత (అప్పక-౫వ ఆ-౧౬౬) ద్రుత లోపమును నసాధువె:

౩ వ వివ : ధ్వన్యనుకరణ శబ్దంబులందును నీ 'ని' గాగమము చూపట్టు చున్నది. ఉదా: గనగనని నిప్పులు (మనుచ ౪వ ఆ), చిగనిగని కుందనము (ప్రౌఢ-సమా-౧౨ వ సూ).

౪ వ వివ : త్రిక క్రియాజన్య విశేష బోధయపద ఘటిత సమాసములు సందర్భ యోగ్య పద వ్యవధాపితములు కవిత్రయేతర ప్రయోగములం దరు దుగఁ గన్పట్టుచున్నవి (చూ-సమా-౧వ సూ-౬వ వివ. చూ-వ్యా-సం ౨౭౯ విష. విస్త ౨౭౯ విష. ౧౨౦౭వ పుట).

కర్మధార యాభాస

కర్మాదులకుఁ బ్రాధాన్య వివక్షయందు భాతుఁజ విశేషణములు కర్తతో ధంబోరె వానితోడ సమసిండు ౮౨ (బా-సమా-౨౬వ సూ. వ్యా-సం-౨౦౮-౨౦౯ I విష).

'రాముఁడు రక్షించిన భృత్యుఁడు. రాముఁడు వారి నేసిన బాణంబు. రాముఁడు గోవు నిచ్చిన విప్రుఁడు. రాముఁడు వెదలిన వనంబు. రాముఁడు వసించిన పర్వతహము. రాముఁడు వసించిన చోటు. 'రాముఁడు వసించుచున్న పర్వతాల' మున్నగురీతిని వర్తమానాద్యర్థక భాతుఁజ విశేషణములను నిట్లే యుదాహరింపనగును.

౧ వ వివ : కర్మాది కారకములకుఁ గ్రియాపేక్షచే నధిక ప్రాధాన్యము వివక్షింపఁబడునపు డనఁగా “క్రియ ధాతుజ విశేషణ మగుచుఁ గర్మాది కారకములు విశేష్యములై యుండ, నట్టి విశేష్యములతో ధాతుజ విశేషణము లన్వయించునపు” డని యర్థము. అట్టి కర్మధారయమునందలి విశేషణ విశేష్య భావము కుదురుపడి యుండదు. కావున నట్టివి కర్మధార యాభాసము లనిపించుకొనును. ఒక్క-కర్తృ కారకముతో నన్వయించునపుడు మాత్రమే విశేషణ విశేష్య భావము కుదురుపడి కర్మధారయము సరిగ నుండును. రాముఁడు రావణుని జంపె ననుచో “రావణుని జంపిన రాముఁడు” అను రీతిని గర్తతో ధాతుజ విశేషణము స్థిరగ నన్వయించును. ఉదా: ప్రశ్న-రాముఁ డెట్టివాఁడు? ఉత్త: రావణుని జంపిన వాఁడు. ‘రాముఁడు అని పశ్యేరము’ అను రీతిగల చోటులఁ బై రీతిని విశేషణ విశేష్య భావము కుదురుపడదు. ‘రాముఁడు పశ్యేరమం దన్నమును దినెను.’ అనుచో నధికరణ కారకమునకుఁ బ్రాధాన్యమున వివక్షించి ‘రాముఁ డన్నమును దినిన పశ్యేరము’ అని వచించినచో తినినది పశ్యేరము కాదు గాన విశేషణ మాభాస రూపము. ఇట్టి వాక్యమునకు “రాముఁడే పశ్యేరమున నన్నమును దినెనో యా పశ్యేరము” అని యర్థము. కావున నిచటి విశేషణాన్వయము కేవలము వాచనికము మాత్రమే. కర్మాది కారకములతోనే కాక శేషషష్ఠి తోడను నన్వయించును. ఉదా: ‘తెక్కలు విఱిగిన పులుగులు!...’ (అవశో ౪౦౭ వ పుట). పులుగుల యొక్క తెక్కలు విఱిగె నని సహజ వాక్యము.

కర్తృర్థకత్వమందు వలెనె కర్మార్థకతాదులందును నీ కార్యములు సంభ-
వించును. ఉదా: రామునిచే నన్నము తినఁబడిన పశ్యేరము మొ.

౨ వ వివ : విశేషణములకు విభక్తి వివక్షయందుఁ దచ్చట్లం (అది-
వాఁడు-అవి-వారు మొ. ‘ఆ’ శబ్ద రూపములు) ఐనుప్రయుక్తం ఐగు (చూ-బాల-
సమా-౯వ సూ). అట్టివానియందును విశేషణ విశేష్యభావ మాభాసరూపమే! కాన
నట్టి సమాసములును గర్మధార యాభాసములై; ఉదా: చేయుచున్నవాఁడు వాఁడు.
(ఆది-౭వ ఆ-౩౬). విదితంబగుదావి సభాంతరంబులఁ (ఆది-౩వ ఆ-౧౦).

తచ్చబ్బ వకారాది లోపము

'ఉన్న-కల-న' వర్తకములమీది తచ్చబ్బపు 'వ' కారంబునకును, 'అట్టి-ఇట్టి-ఎట్టి' శబ్దములమీది తచ్చబ్బపు 'వా' కారంబునకును, వీనిమీది యమహ త్త చ్చబ్బంబునకును, 'కొఱకు-పొందె-కందె-కోలె' శబ్దపరకత్వమందలి ధాతుజ విశేషణములమీది యమహ త్తచ్చబ్బమునకును, 'తన' వర్తక పరకత్వమున విశేషణములమీది తచ్చబ్బమునకును లోపంబు విభాష నగును ౮౩ (బాల-క్రియా ౧౧౩, ప్రౌఢ-క్రియా ౧౪-౨౧-సమా ౯ వ సూ. వ్యా-సం ౨౧౦ IX విష, ౨౧౦ VIII విష.)

ఉన్న-కల-న-వర్తక-తచ్చబ్బ 'వ' కారలోప. చేయుచున్నవాడు-చేయుచున్నాడు; చేయగలవాడు-చేయగలఁడు, చేసినవాడు-చేసినాడు, చేయుచున్నవాడను-చేయుచున్నాడను. "చేయుచున్నాను"- ఇది చాలవఱ కర్తాచీరము. నన్నయ తచ్చబ్బ 'వ'కారలోపమునే సమ్మతించెడు. చేయుచున్నవాడు మొ. తిక్కయశ్వాదుఱ తచ్చబ్బ పాక్షిక లోపమును జేయుదురు. చేయుచున్నవాడు-చేయుచున్నాడు మొ. ధూర్జటి మొదలుగ 'ద' కారలోపమును నారంభించినది. చేయుచున్నవాడను-చేయుచున్నాడను - చేయుచున్నాను మొ. తచ్చబ్బ వాకార లోపము : అట్టివాడు-అట్టిడు. అట్టివారు-అట్టిరు ఇట్టివాడు-ఇట్టిడు మొ అమహ త్తచ్చబ్బ లోపము : అట్టిదానియందును-అట్టియందును ఇట్టిదానియందును-ఇట్టియందును మొ. 'కొఱకు' ప్రభృతులమీది యమహ త్తచ్చబ్బలోప : చూపుదానికొఱకున్-చూపుకొఱకుఁ (౩౯-౩౩ ఆ. ప్రౌ). పట్టుదాని పొందెన్-పట్టు పొందెన్ (హరి-పూ-భా-౭వ ఆ-ప్రౌ.). కలుగుకందెను-కలుగుదానికందెను (విక్ర-౭ వ ఆ-ప్రౌ.). పుట్టినదానికోలెఁ - పుట్టినకోలెన్. విశేషణములమీది తచ్చబ్బలోపము : గొప్పవానితనము-గొప్పతనము. గొప్పదానితనము - గొప్పతనము మొ.

అలరుఁబోడి

అలరుఁ బోడిత్యాదు లుపమాన పూర్వపద కర్మ ధారయంబులు ౮౪ (ప్రౌఢ-సమా-౧౯ ; బా-సమా-౨౩ వ సూ) ; వ్యా-సం-౨౮౩ III వి.

౧౨౩౮ మొ-౧౨౪౦ పుటలు) * ఇటు 'పోడి' పరంబగుచో నెల్లెడలను 'ను' గాగమం జగు.

౧వ వివ : అందు(బోడి (అందువలె మనోజ్ఞురాలు) ; పూ(బోడి-విరి(బోడి-నన(బోడి. 'అందు వంటి యొప్పిదము గలది' అనెడి విగ్రహము గల యుపమాన పూర్వపద బహుప్రీహిని గ్రహించినను సరియే. 'ఘన శ్యాముడు-చంద్రముఖి' అను రీతివి సంస్కృతమున సుప్రసిద్ధములు.

౨వ వివ : ప్రయోగ: మ. చిగురుంబోడి యెఱుంగుదే (కళా ౩వ ఆ). శా. ద్రోవదన్ తీయంబోడి వరింపగా.....(ప్రాంచా -౩వ ఆ). వేల్పుంబువుంబోడ్లు (యయా ౧వ ఆ పౌత్ర-సమా ౧౯వ సూ).

మిత్ర ద్విగువు

సమానాధికరణంబగు నుత్తరపదంబు పరంబగునపుడు 'మూడు' శబ్దపు తుది బిందుపూర్వక 'డు' వర్ణంబునకు లోపంబును, మీడి హల్లునకు ద్విత్వంబును విభాష నగు లాః (బా-సమా-౧౭ వ సూ, వ్యా-సం-౨౮౩ I విష).

మూడు + జగములు ముజ్జగములు-మూడు జగములు. మూడు + లోకములు-ముల్లోకములు-మూడు లోకములు. సమా ౭౬వ సూత్రము చొప్పున

* సూరి "బహుప్రీహిని శ్రీ వాచ్యం బగుచో నుపమానంబు మీడి 'మేను'నకు 'బోడి'యగు" అని సూత్రించెను (౧౮౯౭ వ సంవత్సరపు మొదటి ముద్రణము). పిదప సంస్కృతలు- "బహుప్రీహిని శ్రీవాచ్యం బగుచో నుపమానంబుమీడి 'మేను'నకు 'బోడి'యగు" అని సవరించిరి. ఇట్లు సవరించినదియు సరికాదు- 'పోడి' శబ్దమె యుండగా 'పోడి'అను నా దేశ మసంగతము కదా : మరియు "చిగురుంబోడి" మున్నగు రూపము లీ పక్షమున సిద్ధింపనేరవు గదా (ఆచ్చి ౪౦ వ సూ-చూ; బా-ప్రకీ-౧౩ వ సూ).

లు ప్ర 'డు' వర్ణం బగు 'మూ' శబ్దమునకు హ్రస్వంబు. 'మల్లోకములు' మున్నగు మిశ్ర సమాసములు ప్రకృత సూత్రపు జ్ఞాపకముచే సాధువులు. శ్లో. "ద్విగో రమిశ్రతాయాంతు ప్రాయ ఏ కత్వ మిష్యతే మిశ్రతాయాం బహుత్వం స్యా" త్తను నధర్వణ వచనము చొప్పున 'మల్లోకములు' మున్నగునవి తెల్లన సాధు వులగు మిశ్ర ద్విగువు లని గ్రహింప నగును.

౧వ వివ : మధ్యమ పద లోపి ద్విగు సమాసము లగు 'ముయ్యే' ద్వాడు లండు హ్రస్వ ద్విత్వములు నిత్యముగ నగును. (చూ-పౌథ-సమా-౧౦ వ సూ). రాముఁడలుకన్ ముయ్యేడు చూఱుల్ (ఆ-౧౦ ఆ-౭౯).

౨వ వివ : మధ్యమ పద లోపి కానట్టి ద్విగువున హ్రస్వ ద్విత్వములు వై భాషికములు. మూఁ డగ్నులు (సభా-౧వ ఆ-౧౧౫-౧౨౬ వ ప). మూఁడు కృతులు (విరా ౧వ ఆ ౬). *

౩ వ వివ : 'మూఁడు' శబ్దము సమాస పదాది సున్నపుడు మాత్రమే వైకల్పికముగా నైన హ్రస్వ ద్విత్వము లగును ఉదా : పదుమూఁడేడులు నీవు నుం దిరిగి రా (ఉద్యో-౩వ ఆ-౯౩ వ ప).

మిశ్రాచ్చిక సమాహార ద్విగువులు

ద్విగువున (అచ్చిక) సమాహారమున నేకవచనం బగు ౮౬ (బా-సమా-౧౮ వ సూ, వ్యా-సం-౨౮౪, ౨౮౪ I విష)

ముచ్చిచ్చు (మూఁడగ్నుల మొత్తము) ముక్కారు (మూఁడు కాలముల మొత్తము). ముప్పాతిక (మూఁడు పాతికల మొత్తము). ముత్తోవ (మూఁడు త్రోవల మొత్తము). నల్గడ (నాలుగు కడల-దిక్కుల-మొత్తము), ఇరుగడ (ఇరుకడల మొత్తము). అచ్చిక సమాహారము కానపుడు బహువచనమే నిల్చును:

* పయిరితిని నన్నయ తిక్కనల ప్రయోగము లుండఁగా ద్విగు మాత్ర మున హ్రస్వ ద్విత్వములకు నిత్యత్వమును సూరి సూత్రించుట పొరపాటు.

మువ్వధములు-ముల్లోకములు-నల్లడలు-ఇరుగడలు (ఆది-౮వ ఆ-౨౭౦; ఆది-౪వ ఆ-౯౫). పదుమూడుడులు (ఉద్యో-౩వ ఆ-౯౩). ఈ తుదివి యాచ్యికములె యైనను సమాహార ద్విగువులు కావు.

౧ వ వివ : మిశ్రద్విగువునందును సమాహారమున నేకవచనమును బ్రయోగదృష్ట మగుచున్నది. ఆది నిపాతమై సాధు వగును. ఉదా : ముల్లోకము దానయేలు గతి (పారి-౧వ ఆ-౩౯); నల్లిక్తు తిరిగి (ఉ-హరి-౬వ ఆ-౧౬౮); ముమ్ముహూ ర్తమునకు (జై-౩వ ఆ, ప్రౌఢ-సమా ౨౦);

౨ వ వివ : 'పందెండు-పదుమూడు-పదునాలు' మున్నగునవి మధ్యమ పద లోపి ద్విగువులు. సమాహార ద్విగువులు కావు.

౩ వ వివ : నల్లడ-నల్లడలు; ఇరుగడ-ఇరుగడలు; ఇరువది-నలువది-అటువది మున్నగు స్థలములందలి గసడదవాదేశములు ద్విగు సమాసాశ్రయ విధులు కాని యవి నంది ౧౪వ సూత్రపు లక్ష్యము లని భ్రమింపరాదు. "పదు నొకండు-పందెండు - పదుమూడు - పదునాలుగు - పదునైదు - పదునాఱు- పదునేడు-పదనెనిమిది-పందొమ్మిది - ఇరువది - ముప్పది - నలువది - ఏఱిది- అటువది-దెబ్బది-ఎనుబది-తొంబది" మున్నగు ద్విగువులలోని వ్యాకరణ కార్య విశేషములును సమాసాశ్రయ విధులె యని యెఱుంగునది (హ-వ్యా-సం-౨౨౦-మొ ౨౨౪ విష. ౮౮౯-మొ ౮౯౬వ పుటలు).

ఆచ్యిక బహుప్రీహి-మిశ్ర బహుప్రీహి

శ్రీ సమ ఘటితంబి యొకానొకండు బహుప్రీహి చూపబెడు ౮౩ (బా-సమా-౬వ సూ; వ్యా-సం-౨౮౫ I విష).

ముక్కంటి (శివుడు), వేగంటి (ఇంద్రుడు-వేయికన్నులు గలవాడు); చలివెలుగు (చంద్రుడు), వేవెలుగు (సూర్యుడు-వేయి కిరణములు గల వాడు); మోడబరి (బరువుమోసెడి యెద్దు; దీనికిఁ బ్రయోగము లభింపరేదు)- ఇత్యాదులు కవి ప్రయుక్తంబులు గ్రాహ్యంబులు.

౧ వ వివ : పూర్వోత్తర పదంబులు రెండును నాచ్చికము లగుటయే కాక యవి శ్రీ సమములై యుండవలెను. అచ్చిక బహువ్రీహాలు గవి ప్రయుక్తములై గ్రాహ్యములు. “తెల్లి కంటి” అని ప్రయోగింపరాదు. ‘మచ్చెము + కన్ను - మచ్చెకంటి’ అని ప్రయుక్త మగుచున్నది. ఇందలి పూర్వపదము నపుంసక సమము. అయినను సమాసములో నట్టి ‘ము’ వర్ణకము లోపించి ‘మచ్చె’ అను శ్రీ సమమువంటి రూపమే నిల్చును. కవి ప్రయుక్తము. కాన సాధువే. కవ + వడి - కవ్యడి (కవ - జంట - రెండు చేతులు - రెండు చేతులందును బాణప్రయోగపు వడి గలవాడు - అర్థమును). ఇందు సమా - ౯౧ వ సూత్రము చొప్పున ‘వ’ కారము మీది ‘అ’ కారము లోపించె నని గ్రహింపవలయును.

౨ వ వివ : ‘కఱకండు’ అహో - ౪౩౬ న పుట) అను మిశ్రబహువ్రీహి సాధువు కానేరదనియు, ‘గరకంత’ శబ్దభవ మనియు, ననాంధ్రవర్ణ ‘ర’ కార యోగమున నింద్యగ్రామ్య మనియుఁ బ్రౌఢ వ్యాకరణ, ‘శ - ర’ ముల యాశయము (చూ - ప్రౌఢ - సంజ్ఞా - ౯౪ - సూ. శ - ర - కఱకండు). నన్నయ ప్రయుక్త మనింద్యగ్రామ్య మన్నపు డింక నహోబలపతి యన్నట్లు మిశ్రబహువ్రీహి నేల యంగీకరింపరాదు. ప్రౌఢ వ్యాకర్తృ పద్ధతిలో రెండు దోషము లనివార్యములు గన్పట్టుచున్నవి. నన్నయ భట్టారకుఁడు తద్భవములలో శకటరేఫమును బ్రయోగింపఁడు. మఱియు నాచ్చికములం దనాంధ్రవర్ణ రకారమును బ్రయోగింపఁడు. కావున “కఱకంటు” అని నన్నయ ప్రయోగించి యుండు ననియు ‘కఱ కంతా’ అను చోటి మహాప్రాణ ‘త’ కార పాఠము ప్రక్షిప్త మనియుఁ జెప్పనగును. నన్నయయే కాక యెవ్వరును ‘కఱకంరా’ అను మహాప్రాణ ‘త’ కార ఘటిత ప్రాసమును బ్రయోగింపలేదు - “కం. ఎఱకని యెఱుగక... కఱకంటా క్షమి యింపుము” (ఆర - ౧౨ ఆ - ౩౨౬; చూ - వ్యా - సం - ౬౩ I విష. ౧౮౪ వ పుట).

నన్నయభట్టు ప్రయోగించిన దానిని గ్రామ్య మనుటయు, ననింద్యగ్రామ్య మని దాని సంగీకరించుటయు నసంగతములు. నన్నయయే ప్రయోగించునపు డింక న ద్దానికి గ్రామ్యత యెట్లు?

బహుప్రీహిలోని సమాసాంతములు

బహుప్రీహి నౌప విభక్తి కాదులవంటివి సమాసాంతము లగును ౮౮
(బా-సమా-౨౨ వ సూ; వ్యా-సం-౨౮౫ II విష).

ముక్కంటి-కడలి రా చూలి-నలువ-గట్టు విలుతుడు మొ.

౧వ వివ : ఆచ్చిక ౭౦ వ సూత్రమున బేర్కొనబడిన “ఇ-టి-ంటి-తి” ప్రభృతులు బహుప్రీహిని సమాసాంత ప్రత్యయములుగా నిల్చునని తాత్పర్యము. ‘ఆది’ శబ్దముచే ‘అ-ఇ-ఉ’ మున్నగు మత్వర్థీయ ప్రత్యయములును బహుప్రీహిని సమాసాంత ప్రత్యయములుగా నిల్చునని యెన్నవలెను. ఉదా : “మూడు + కన్ను + ఁటి-ముక్కంటి”. ఇట సమా-౮౫ వ సూత్రము చొప్పున హ్రస్వద్వి త్వములు వచ్చెనని యెఱుంగునది. కడలిరాచ + చూలు + ఇ-కడలి రాచూలి’. ఇట సమా-౯౨వ సూత్రము చొప్పున ‘రాచ’ శబ్దపు ‘చ’ కారము లోపించినది. నాలుగు + వాయి + అ-నలువ’ ఇటను సమా-౯౨ వ సూత్రమునె యపయోగించునది. గట్టు + విల్లు + తి + ఉ-గట్టు విలుతుడు (మేరువు ధనువుగా గల వాడు-శివుడు).

౨వ వివ : షష్ఠీ తత్పురుషము మూలమున బహుప్రీహ్యర్థము లభించును. అట్టివి బహుప్రీహి లక్షణ లక్షితములు కావు గాన బహుప్రీహ్యభాసము లనిపించుకొనును. ఉదా : పీతాంబరము వాడు (పీతాంబరము యొక్క + వాడు)-పీతాంబరము గలవాడని యర్థము. మూడు కన్నులి వాడు (మూడు కన్నులు గలవాడు-శివుడు) మొ.

ద్వంద్వ సమాసము

ఆచ్చికంబుతోడ శ్రీ సమంబు ప్రాయికంబుగా ద్వంద్వంబగు ౮౯
(బా-సమా-౭ వ సూ; వ్యా-సం-౨౮౬ I విష).

అన్నదమ్ములు-తల్లిదండ్రులు-ఊరు వల్లెలు (మా - సుధి-౧౫౮ సూ గసడదవా ధేశము)-ఆలు మగలు, ‘మగడును + బిడ్డలును’, పల్లమును + కళ్ళె

మును' గుఱ్ఱము మీదఁ బఱచునది పల్లము) - ఇత్యాదులు శమసింపవని యీ నియమంబున నెఱుంగునది. సాధ్యములలో నాచ్చిక ద్వంద్వము మాత్రమే సాధు వనియు, నందును ఋర్వ పద మాచ్చిక స్త్రీ శమము కావలయు ననియు, నుత్తర పద మాచ్చిక మయినఁ జాలు ననియుఁ దాత్పర్యము.

౧వ వివ : 'ఒకానొకచో ద్వంద్వంబునం ఋర్వ పదంబు క్లిబ సమం బగు; ఆగుచో నా 'ము' వర్తంబునకు లోపంబగు. ఉదా : అంద చందములు (అని-౫వ ఆ), వెచ్చ సచ్చములు (వేంక-పంచ-౧వ ఆ; ప్రౌఢ-సమా-౨౯వ సూ). 'ఒకానొకచో ద్వంద్వంబు మిశ్రంబును, నందలి పూర్వ పదంబు క్లిబ సమంబును గానంబడియెడి. ఉదా : అవసర మక్క-అలు (రామా-౨వ ఆ; ప్రౌఢ-సమా-౩౩ వ సూ). ఇట్టివి ప్రయుక్తములు మాత్రము నిపాత న్యాయమున సాధువులని యెఱుంగ నగును ఇట్టివి ప్రాచీన మహా కావ్యములలోఁ గానరావు.

౨వ వివ : ఈ యాచ్చిక ద్వంద్వమును రెండు విధములుగ నున్నది. 1. ఇతరేతర యోగ ద్వంద్వము. 2. సమాహార ద్వంద్వము. ఇది యేక వచ నాంతమే యగును (ఇది మిక్కిలి యరుదు). ఇతరేతర-తల్లి దండ్రులు మొ. సమాహార : కూడు సీర (శాంతి-౩వ ఆ-౧౬౪వ ప). కూడు గుడ్డ-దరిదాపు. కూర గాయ-రే వగలు-తాకు దగులు మొ. (చూ-ప్రౌఢ-సమా-౩౦వ సూ). సిద్ధ సమాసముల వలెఁ బ్రాణ్యంగాదులందె కాక స్థలాంతరములందును జైరీతిని సమాహారద్వంద్వము బుండునని యెన్నునది (చూ-వ్యా-సం-౨౮౬ విష. ౧౨౫౪వ పుట).

౩వ వివ : సమాహార ద్వంద్వముల నితరేతరయోగ ద్వంద్వములుగాను బ్రయోగింప నగును. ఉదా : కూరగాయలు-కూడుగుడ్డలు మొ.

౪వ వివ : ఇతరేతర యోగ ద్వంద్వమున నుత్తరపద లింగమే (మహత్వాది) నిల్చును. అది బహువచనాంతమే యగును. సమాహార ద్వంద్వ మేకవచనాంతమే యగును. ఉదా : తల్లిదండ్రులు-అన్నదమ్ములు-కూడుసీరకై.

౫వ వివ : ద్వంద్వ ఘటిత శబ్దము పౌర్యాపర్య విషయము సిద్ధసమాస మందు వలెనే యగును ఉదా : తల్లిదండ్రులు-అన్నదమ్ములు మొ.

౬వ వివ : సిద్ధములందు వలెనె యాచ్యకములందును నేక శేషవృత్తిని గ్రహింప నగును. ఉదా : తల్లియు + తల్లియుఁ-దట్టులు మొ.

౭వ వివ : ద్వంద్వంతమున నిల్చు పదము ద్వంద్వ ముదిత పదము లన్నిటితోను సిద్ధ స్థలములందు వలెనె యన్వయించును. ఉదా: పుట్టు గ్రుంకు గట్టు-పుట్టు గట్టును, గ్రుంకు గట్టును (సిద్ధ-ఉదయాస్తాచలములు)-మొ.

భావ ద్వంద్వంబునం దొలి పదంబు 'ట' వర్ణకాదులకు రోవం బగు ణం (ప్రౌఢ-సమా-౩౧ వ సూ; వ్యా-సం-౨౮౬ వి ౧౨౪౨ వ పుట).

ఔ గాములు (ఔట + కామి). చెల్లు చెల్లములు (చెల్లుట + చెల్లమి). వచ్చు రాములు (వచ్చుట + రామి) విని వినములు (వినికీ + వినమి).

౮వ వివ: ఇందుఁ బూర్వపదము భావార్థకమును, నుత్తర పదము వ్యతిరేక భావార్థకమును నై యుండును. "ద్వంద్వః కేషాం చి దిష్టః స్వ్యాత్ । త్వార్థ శబ్దేన కుత్రచిత్" అను నదర్శనకారిక యందు "త్వార్థ శబ్దేన" అను నపపారము నంగీకరించి "నమ్మి నమ్మక" (శాంతి-౨వ ఆ-౩౫౧) అని సంస్కర్తలు ప్రక్షిప్తము చేసిరి. ఇది "నమ్మిన్ నమ్మక" అనునది కవిప్రయుక్తమై యుండనోపును (చూ-అహో-౪౩౫ వ పు).

౨వ వివ : ఋదంత ద్వంద్వ రేఫాదేశము వెనుక వివరింపఁ బడెను. (చూ-సమా-౨౬౭ సూ).

నిక్కలాదులు

నిక్కలాదులు యథాప్రయోగంబుగ గ్రాహ్యంబులు ణం (కా-సమా-౨౦ వ సూ; వ్యా-సం-౨౮౮ I వి).

నిక్కల (నిక్కము + కల-నిజమైన స్వప్నము). కవ్వడి (అర్థముఁడు). పువ్విలుకాఁడు (పువ్వుల విల్లు గలవాఁడు).

గవ వివ : “ఆచ్చిక సమాసములం దఱుచుగ వర్తలో పాగ మాదేశ
 వికారంబులు నిత్య వై కల్పికంబులుగాఁ బెక్కులు గానం బడియెడి” (ప్రౌఢ-
 సమా-౩౬ వ సూ). కొన్ని యుదాహరణలు : అందాక (అంత + దాక).
 ఇట్లు “ఇందాక-ఎందాక”. ఆచ్చ తెలుపు (ఆచ్చము + తెలుపు). ఆదోక
 (ఆవు + దోక). ఆవలను (ఆ + వలను) - ఇట్లు “ఈవలను”. ఎగుదల
 (ఎగువ + తల)-ఇట్లు ‘దిగుదల’. ఏటవాలు (ఏటము + వాలు). కుటుమాపు
 (కుటుచ + మాపు). గందవొడి (గందము + పొడి). చిమ్మన గ్రోవి (చిమ్మ
 నము + క్రోవి). చిలు చప్పుడు (చిలుత + చప్పుడు). చను మఱ
 (చను + మఱక). తెగు దారి (తెగువ + దారి) దొంతర (దొంతి + తరంగ).
 నడు రేయి (నడుము + రేయి). నాన్నాళ్ళు (నాలుగు + నాళ్ళు). నిడుమోము
 (నిడుద + మోము). నెత్త పలక (నెత్తము + పలక). పసి పట్టు (పసిమి +
 పట్టు) పెండులుము (పెనుపు + తులుము). పెత్తనము (పెద్ద + తనము).
 పొంగట్టు (పొన్ను + గట్టు). బాపురె (బాపు + పురె). బెబ్బలి (పెద్ద +
 పులి). బొందళము (బొంత + దళము) బోనపుట్టిక (బోనము + పుట్టిక).
 మింద తపసి (మిందఁడు + తపసి). ముంగరి (ముందు + కరిను). మోసరి
 (మొగ + సారి). వరి చెవి (వరిను + చెవి). వాతెఱి (వాఱు + తెఱిపి). సగ
 పాలు (సగము + పాలు). సాఁబాలు (సాము + పాలు). రెండు + వారు
 ఇరువురు. మూపురు (మూఁడు + వారు)- మూఁగురు-ముగ్గురు. నాలుగు +
 వారు-నలువురు. నల్లరు. వేయి + వారు-వేవురు-వేగురు మొ.

ఇది సమాస పరిచ్ఛేదము

౨వ వివ : సమాన వృత్తియందు వలెనే తద్దిత వృత్తియందును దద్దిత విగ్రహ వాక్యము నందలి ప్రాతిపదికమున కవయవము లగు సుబ్బిభక్తులు (వ్యా-సం-౨౬౮ I వివ) మున్నగునవి లోపింపఁగా మిగిలిన ప్రాతిపదికము పైని దద్దిత ప్రత్యయములు నిల్చును. అట్టి తద్దితాంతమునకు “కార-౧ వ సూత్రము” చొప్పున ప్రాతిపదికత్వము కల్గును. వానిపైని సుబ్బిభక్తులు నిల్చి వాక్యాన్వయ యోగ్యతను గలిగించును (చూ-సమా ౧వ సూ-౧-౨-వివ).

అచ్చిక తద్ధిత ప్రత్యయములు

భావార్థక తద్ధితములు :

'తన' వర్ణకంబు త్వార్థంబునం దగు ౧ (బా-తద్ధి-౧వ సూ; వ్యా-సం-౨౮౯ I విష).

త్వార్థం బనఁగా భావంబు. ప్రకృతి జన్య బోధంబునం బ్రకారంబు భావంబు. ఉదా : రాముని తనము. సమా-౭౨ వ సూత్రము చొప్పున వ్యక్తికి ద్వితీయ. సంధి ౨౩ వ సూ. చొప్పున దుత్రలోపము. రాముఁ డనఁగా రామత్వ ధర్మముతోఁ గూడినవాఁడు. రామత్వముప్రకారము. సంస్కృత మందలి 'రామత్వ' మనఁగాఁ దెల్లిన 'రామునితనము'. ఇట్లే-మనుమని తనము. సీత తనము. గొప్ప వాని తనము. గొప్ప దాని తనము. గొప్ప తనము (చూ-సమా-౮౩ వ సూ. తచ్చబ్ధి లోపము).

౧వ వివ : ఇది కార-౧౯వ సూత్రముచే జ్ఞాపిత స్థలి మగుటచే నీ 'తన' ప్రత్యయము తత్సమములపైని సయితము నిల్చుటయు, దానిచో ద్వితీయా తుల్య రూపము నిల్చుటయు మున్నగు కార్యములు సంభవించును.

ఇట విశేషం బుత్సర్గంబునకు (సామాన్యమునకు) విభాషను బాధకం బగు ౨ (బా-తద్ధి-౨వ సూ; వ్యా-సం-౨౮౯ II విష).

ఇట-ఈ యాచ్చిక తద్ధిత పరిచ్ఛేదమున. ఇట్లనుటచేత 'చిన్న' మున్నగు వానికి భావార్థమున 'ఱిక' మొదలగు ప్రత్యయములు విశేష విధిగ సూత్రింపఁ బడినను, సామాన్య శాస్త్ర సిద్ధ మగు 'తన' ప్రత్యయమును సంభవించు నని యెన్నంగును. ఉదా : చిన్నఱికము (తద్ధి ౩వ సూ) చిన్నతనము (తద్ధి-౧వ సూ).

చిన్నాదులకు 'ఱిక' వర్ణకం బగు ౩ (బా-తద్ధి-౩వ సూ; వ్యా-సం-౨౮౯ II విష).

చిన్నటికము-కన్నెటికము. “చిన్న-కన్నె-చుట్ట (ము)-దొంగ-పేద-మిండ-లంజె” ఇత్యాదులు చిన్నాదులు. ‘టికము’ ద్వి రేఫకము-చం. ఆర యఃగ...చు ట్రికము (ప్రభా-కవ ఆ-‘శ-ర’) ; కం. ఎఱుఁగమి.....నీ పె ధ్దటికము (విరా-శవ ఆ-కాఽ). “కన్నెర్కము” అను రీతివియుఁ గలవు (పండితా-పురా-నింక వ పుట).

ఉత్పంబున కత్పంబు ‘టికము’ పరంబగు నపుడగు ౪ (బా-తద్గిత-౪ ; వ్యా-సం-౨౦౯ II వి).

తొత్తటికము (తొత్తు-దాసి) వెద్దటికము, (వెద్దు-వంచక). వెజ్జటికము (వెజ్జ-వైద్య).

పేర్వాదుల ‘కిమి’ వర్ణకంబగు ౫ (బా-తద్గిత-౫; వ్యా-సం-౨౦౯ III వి).

పేరిమి-పేర్మి (పేరు-పెద్ద); కడిమి (కడు-గొప్ప); “పేరు-కడు-ముచ్చ (దొంగ)- మేలు-వెలి-పోడి (ఒప్పుయిన) - వాడి (నిశిత)-వేడి.” ఇత్యాదులు పేర్వాదులు. ‘పేరు-కడు’ లకు ‘తన’ వర్ణకము కానరాదు.

‘న’ వర్ణకంబు గుణవచనంబు లగు ‘నల్లా’దుల కగు ౬ (బా-తద్గిత-౬ వ సూ. వ్యా-సం-౨౦౯ IV వి).

నల్లన-తెల్లన. నల్ల-తెల్ల-పచ్చ- ఎఱ్ఱ-తియ్య-కమ్మ-పుల్ల-చప్ప-చిన్న (వివర్ణ)-తిన్న-అల్ల (మెల్ల)-తిమ్మ (స్వస్థ) - చక్క-చిక్క-సన్న-సున్న-మెత్త-ప్రన్న (మనోజ్ఞ ; చూ-సమా-రం వ సూ. దాని డిప్టుణి విపృతులు). “చక్కం బెట్టు” (చక్కన-+ పెట్టు; ఉద్యో-౨వ ఆ-౨౫౦) ఇత్యాది ప్రయో గముల చేతఁ గ్రహ విశేష తత్వమున నీ ‘న’ వర్ణకము బిందు వగుటయుఁ గలదు. నల్లదనవం (సంధి-కా వ సూ- ‘తన’ పరకత్వమున నుక్కు). ఈ ‘న’ వర్ణకాంతములు ధర్మకాచకములు. ‘ని’ వర్ణ కాంతములు ధర్మివాచక ములు. ఉదా : నల్లన-నలుపు, నల్లని-నల్లనయినది.

‘జక’ వర్ణకం ఒగ్గలాదుల కగు ౭ (బా-తద్ది-౭వ సూ; వ్యా-సం-౨౮౯ V).

అగ్గలిక (అధిక్యము), ఒమ్మిక (ఒప్పిదము).

మగఁటి మ్యాదులు యథా ప్రయోగఁబుగ గ్రాహ్యంబులు ౮ (బా-తద్ది-౮వ సూ; వ్యా-సం-౨౮౯ VI వి).

మగఁటిమి (మగతనము), పేదఱిమి (దారిద్ర్యము, పేదర్మి-రూపాం), ఒజ్జనము (ఒజ్జతనము), కోటరము-కోడఱికము (కోడలి తనము)-కోడంట్టము-కోట్టము-కోడంట్టికము, కోమలికము (సౌందర్యము; సంస్కృ-కోమల-తద్భ-కోమలి-దీని భావార్థకము ‘కోమలికము’), చెలికారము (చెలిమి-స్నేహము), నయగారము (గకారాదేశము - మృదుత్వము), తెలుపు (తెల్లన-ధావశ్యము), ఎఱుపు (ఎఱున), పసుపు (పచ్చన), నలుపు (నల్లన). ఈ ‘తెలుపు’ మున్నగు పానికి ‘తెల్లనిది’ మున్నగు రీతిని ధర్మి పరముగాను నర్థము గలదని ‘శ-ర’ మున నున్నది.

నాయఁకరము (నాయఁక శబ్ద భావార్థకము) ఒంటి (ఒండు శబ్దజ భావార్థకము).

తీకాదులు రాసపు దెల్లయెడల భావార్థమున ‘తన’ వర్ణకంబగు. ఉదా : చిన్నఱికము-చిన్నతనము మొ.

స్వార్థమున వచ్చు ప్రత్యయములు

అరమరాదులకు స్వార్థంబునం ‘దిక’ వర్ణకం బగు ౯ (బా-తద్ది-౯; వ్యా-సం-౨౯౦-౨౯౦ I విష).

అరమరిక (సందేహము-భేదము)-అమిక (మదము). అరమర-అము-అల్లిబిల్లి (పెనఁకువ)-గండి (రంధ్రము)-నడవడి-నాడు (దేశము) - నివ్వాలి-పొత్తి (మెత్తని వస్త్రము)-మాన (ఒక కొం పాత్రము)-మెలి (పెన)-వాలు (పొడుగు)-ఇత్యాదులు.

‘ఉక’ వర్ణకంబు చిఱుకాదులకు స్వార్థంబునం దగు ౧౦ (జా-తద్ధి-౧౦ వ్యా-సం-౨౯౦ II వి).

చిఱుతుక-నాతుక. ‘చిఱుక-నాతి-నెలఁత-మెలఁత-‘మెలుత’ అనఁదగును. కం. లోకము సేరుటయు నమ్మెలుఁత యెలుఁ గెసఁగన్. (అను-౩వ ఆ-౨౨౧). పదఁతి-మదఁతి-పొలఁతి-వెలఁది. (‘నాతి’ శబ్దము మొదలుగ నింతవఱకు త్రీ వాచకములై) నిప్పు-ఎమ్ము’ ఇత్యాదులు చిఱుకాదులు. అంతటను నపదాదిస్వర సంధి (సంధి. ౧౨వ సూ). స్వార్థమందును ‘కా-క త్తియ” లగు (చూ-తద్ధి-౧౯వ సూ). ‘ఈ’ ప్రత్యయము నగు (చూ-తద్ధి-౨౨వ సూ)

వేఱునకు ‘అద’ వర్ణకము-వెల్లకు ‘అడి’ వర్ణకమును స్వార్థమునం దగు ౧౧ (ప్రౌఢ-తద్ధి-౬-౭వ సూ). ఉదా: వేఱదము-వెల్లడి.

‘తెలివి-విరివి-వినికి-లేమి-రావు’ లకు స్వార్థమునందు ‘ఇడి’ వర్ణకంబగు ౧౨ (ప్రౌఢ-తద్ధి-౮). తెలివిడి-విరివిడి-వినికిడి-లేమిడి-రాపిడి.

‘ఇత’ వర్ణకంబు ‘ఇంపు-బిగి-పోరు’లకు స్వార్థమునం దగు ౧౩ (ప్రౌ-తద్ధి-౯). ఇంపితము-బిగితము-పోరితము.

‘ఇద’ వర్ణకంబు ‘ఒప్పు-తప్పు-పెల్లు’లకు స్వార్థమునం దగు. బెట్టు క్రొవ్వులకు మతుజ్యంబునను నగు ౧౪ (ప్రౌ-౧౦ తద్ధి).

ఒప్పదము-తప్పదము-పెల్లిదము-బెట్టిదము-క్రొవ్విదము.

చలికి ‘మిరి’ వర్ణకంబును, వావునకు ‘ఇరి’ వర్ణకంబును స్వార్థమున నగు ౧౫ (ప్రౌఢ-౧౧ తద్ధి). చలిమిరి-వాపిరి.

‘నుడి-కొల’లకు ‘కార-గార’లు స్వార్థమున నగు ౧౬ (ప్రౌఢ-తద్ధి-౧౩వ సూ). నుడికారము-కొలగారము.

మత్వర్థీయములు

“కా-క త్తియ” వర్ణకంబులు పుం స్త్రీ త్రీత్యంబుల మతు బర్థంబునం దాటాదుల కగు ౧౭ (జా-తద్ధి- ౧౧; వ్యా-సం-౨౯౧ I వివ).

'కా-క త్రియ'ల 'క' కారంబునకు 'గ' కారంబు కొండొకవోఁ గానంబడి యెడి ౧౮ (బా-తద్ది-౧౨వ సూ; వ్యా-సం-౨౯౧ I విష).

'కా-గా' ప్రత్యయంతములకుఁ బుంలింగ సమత్వముచేతనే 'డు' జ్ఞు. ఉదా : ఆటకాడు-బేరగాడు మొ. అందగాడు-కొండెగాడు (చూ-ఆచ్చి-౪వ సూ. దీని దిప్పణము).

ఆట-అడపము (వక్కలాకుల తిత్తి)-అడప (అడపకాడు-'తద్ది-౩౩వ సూ'. ఈ పట్టన 'అడపకాడు' అరునది స్వార్థిక మనుకొనవలయును). ఎమ్మె (విలాసము). ఒయారము (విలాసము). దీనిపైని, దీని రూపాంతరములపైని 'కా-క త్రియ'లు నిల్చిన శబ్దములు-'శ-ర' మున్నగు కోశములందు లేవు. కటారి (క త్తి)-కొల్ల-చెలిమి-చేరువ-సేన (సమూహము) చొరవ (ప్రవేశము)-జట్టి (బేరము నిచ్చు)-జాజర-(కపటము) జూదము-తిండి-తేర (సంబంధము లేమి)-దొడ్డ-కొల్ల-నీటు-నేస్తము (ములోపము-నేస్తకాడు-మొ). బేరము- (బేర గాడు)'వగ-విలు-వెచ్చము (వెచ్చకాడు)-సొ'సు ఇత్యాదు లాటామలు. ఆది శబ్దముచే 'కొండెము-అందము' మున్నగునవి గ్రాహ్యములు.

౧వ వివ : మతుబర్థకము లనగా నస్త్యర్థకములు; 'కలుగు' అను నర్థము గలవి. "కాడుర్గాడుర్బవేదీడు" అను నధర్వణవచనము చొప్పున 'గ' త్వము లేదనఁజాలము గాని యట్టి 'గ' కారమునకుఁ బ్రాసాదిగత ప్రయోగము దొరకలేదు.

౨వ వివ : 'కార-క ర్తీ' శబ్దములతో వీనికి సంబంధము గల దనుట కన్న 'కల' అను నాచ్చిక శబ్దముతో 'కలవాడు-కలాడు-కడు' వీనికి విదూరసంబంధము గలదనుట లెస్స. 'ఎవతె-ఒకతె-ఎవతి-ఒకతి' మున్నగు వానియందు వలెనే 'క త్రియ' శబ్దమునందును (కలత్రి-క త్రియ) 'తి' అను త్రి ప్రత్యయస్థితి నంగీకరింప నగును. 'ఇయ'కు 'ఎ' అను నాదేశము (ఆచ్చి-౨౩వ సూ) వచ్చునుగాన 'క త్రియ' శబ్దమునుండి 'కతె' అరునది యేర్పడనగును (ఒకతె-ఒకతి).

౩ వ వివ : "అటకాడు-అటక త్రియ" అనువానికి బర్యాయములుగా "అటవాడు-అటది" అను నాభాస బహువ్రీహి రూపములును (సమా-రూప సూ ౨వ వివ) గన్పట్టుచున్నవి. ఇట్లే 'పూనికవాడు' అను శబ్దము నుండి యేర్పడిన 'పూనికాడు' శబ్దమును నన్ని చోడ కవి ప్రయోగించెను. "పూని కాడవై (నన్ని-ఈ-౪వ ఆ-౪౦రవ ప).

౪ వ వివ : గీ. "అర్చు! మీ తండ్రి కోపగాడొనొ కాదొ" (కాశీ ౪ వ ఆ-౯౦) మున్నగు ప్రయోగములనుబట్టి యీ 'కా-క త్రియ' వర్ణకము లందుగా సంస్కృత శబ్దములమీద నిబ్బుటయు, గలదని కొందఱు యాశయము. ఇట్టి యేదల 'కోపకుండు' అనునది కవిప్రయుక్తపాఠమునుట్లు యుక్తము. ఇట్లే "అభిమానకతై" - (బసవ) మున్నగుచోట్ల 'అభిమానకత్రి' అనునది కవి ప్రయుక్తపాఠ మనుట యుక్తము. (మా-వ్యా-సం-౨౯౦-౨౯౧ I విష. ౧౨౮౪-౧౨౮౯ పుట).

౫ వ వివ : "భూమ నిన్దా ప్రశంసాను నిత్యయో గేతిశాయనే! సం సగ్గేన్ద్ర వివేకాయాం భవన్తి మతుభావయః" అను చొప్పున సంస్కృత మందు వలెనే తెల్లనందును నీ మతుబద్ధకములకు "భూమ-నిన్దా" ద్వర్ధ విశేష ములను గ్రహింప నగును. 'తిండికాడు' మున్నగుచోట్ల నెల్లరును 'తిండికాండే' యగుటచేత గొన్ని యచిత స్థలములందు 'అధికమైన తిండిగలవాడను భూమార్థమును గ్రహింపనగును. ఇట్లే 'జూదగాడు' మున్నగుచోట్ల నిందార్థ మును గ్రహింపనగును ఇట్లే తిక్కిన యర్థములను నాయా సందర్భములందు గ్రహింపనగును.

'కా-క త్రియ'కు కొండొకవానికి స్వార్థంబునం జూపబ్బెడు ౯౯ (బా- తద్గి-౧౩వ సూ; వ్యా-సం-౨౯౦ II విష).

చెలికాడు-చెలిక త్రియ-పెగ్గడికాడు-పెగ్గడిక త్రియ (పెగ్గడికాడు- అంతఃపురపు కావలి).

'కా' వర్ణకంబు తిర్యక్కులకుం గానంబడియెడి ౨౦ (బా-తద్ధి-౧౪ వ సూ; వ్యా-సం-౨౯౧ II వి).

ఇబ్బందిగాడు (సంకరజాతి మృగము ఆడవిపండికిని నూరఁబండికిని బుట్టిన పంది). ఒంటిగాడు (అసహాయ శూరత్వము గల మృగము). కొమ్ముకాడు (ఆడవిపంది). పరికాడు (ఏనుగుల యూధపు పతి)-ఇత్యాదులు మృగవిశేష వాచకంబులు.

అటమటాదులకు మతుబర్థంబునందు 'ఈ' వర్ణకంబు పుంస్త్యంబునం దగు ౨౧ (బా-తద్ధి-౧౫ వ సూ; వ్యా-సం-౨౯౧ III విష).

'ఈ' ప్రత్యయంతంబునకుం బుంలింగ సమత్వముచేతనే "దు"జ్జగు. (చూ-ఆచ్ఛి-౪వ సూ. దీని టిప్పణియు). అటమటిడు (మాయావి)-కమ్మటిడు (కృషికుడు)-అటమటము-కమ్మతము-కన్నడము-కొండెము-బానసము (వంట)-బూటకము (మాయ)-మందడి (ఆశ్వశాల)-మన్నెము (సన్మానపూర్వకముగా నిచ్చిన భూభాగము)-మన్నీడు (భూపతి)-సుంకము (పన్ను). ఉక్కి-వంబునకు 'వ' లోపంబు (ఉక్కిడు, మూర్ఛుడు)-ఇత్యాదులు. వీనికెల్ల 'ము' వర్ణక లోపము నెన్నునది. వీనికి మత్వర్థియేతర ప్రత్యయములు సగు. అటమటకాడు-అటమటక త్రియ-కొండెగాడు-కొండియడు-సుంకరి మొ.

'ఈ' ప్రత్యయంబు గొన్నింటికి స్వార్థమునం దగు ౨౨ (బా-తద్ధి-౧౬ వ సూ ; వ్యా-సం-౨౯౧ III వి).

మొక్క లీడు (ముష్కరుడు)- కల్లరీడు (అసత్యవాది). కల్ల శబ్ద మతుబర్థ రూపము 'కల్లరి'.

'అరి' వర్ణకంబు మతుబర్థంబున జాలాదుల కగు ౨౩ (బా-తద్ధి-౧౭; వ్యా-సం-౨౯౧ IV వి).

'అరి' ప్రత్యయంతములు శ్రీ సమములు గానఁ బ్రయోగాను సారముగ మహాన్మహతీ వాచకత్వము వీనికిఁ గలదు. జాలరి-ఒఱపరి (చక్కఁదనము గల)- జాల (వల)- ఒఱపు (చక్కఁదనము)- కల్ల-చదువు- జూదము

(ములోప)-టక్కు-తగవు-తీరువు-తెంపు-తెరువు-నేరువు-మతకము (మాయ)-
వెరవు (కిపాయము)-వేట-సిగ్గు-సుంకము(ములోప)-బొంకు-పూజ (పూజ)-
పూజాఁ- పూజరి. సొన్నము (ములోపము)-సొన్నరి-సొన్నారి (అగసాలె)
ఇత్యాదులు. జూదరిక తె-జూదక తె-జూజగాడు-జూజక తె-సిగ్గరిక తె ఇత్యాది
ప్రయోగములును గలవు.

‘ఇ’ వర్ణకం బోయారాదుంకు మతుబర్ణంబునం దగు ౨౪ (బొ-తద్ది-
౧౮ ; వ్యా-సం-౨౯౧ V వి).

ఓయారి (విలాసి)-అక్కసి-(సంతాపముగల)-ఓయారము (విలాసము),
ఓయారము ఓయ్యారము (ములోప)-కడలు (తరంగము; కడలి-సముద్రము).
చాగము (త్యాగము)-జోగము (యోగము)- జోగి (యోగి)-తమకము (త్వర)-
తుహారము (దిట్ట తనము)-బండారము (బొక్కసము)-బిత్తరము (శృంగార
చేష్ట)- బిటారము (విలాస విశేషము)-బేహారము (వ్యవహారము)-బేహారము-
మచ్చరము-మిటారము (నిక్కు)-విన్నాణము (విజ్ఞానము)-వెక్కసము (దుస్స
హత్యము, ఇత్యాదులు. అది శబ్దముచే జవ్వని (యువతి) మొ.

౧వ వివ : సూ-రా-నిఘంటు కర్తలు ‘కై వారి’ శబ్దము ‘ఇ’ ప్రత్య
యాంతముగా నుదాహరించుట సరికాదు- అది సంస్కృత “కై వార” శబ్దపు
‘అ స్త్యర్థక’ మగు ‘ఇన్’ ప్రత్యయాంతము. (చూ-వ్యా-సం-౨౬౧ V విష.
౧౨౯౬-౧౨౯౮-౧౨౯౯ పుటలు). “కై వార దుర్భాషణంబులకున్”(నై ష
౬వ ఆ ౮౯; కై వార స్తుతి).

వగాదులకు బహువచనాంతంబులకు శ్రీ వాచ్యం బగునపుడు మత్వర్థ
మునందు ‘అడి’ వర్ణకం బగు ౨౫ (బొ-తద్ది-౨౨వ సూ; వ్యా-సం-౨౯౧
VII విష.)

వగలాడి. వగ-చిన్నె-కులకు (శృంగారముగా కదలు)-వన్నె-ఎమ్మె
(విలాస విశేషము)¹-ఇత్యాదులు వగాదులు.

కుల వాచకములు మహద్వాచకములు నగు; 'బోయ' ప్రభృతి శబ్దముల
పైని 'వాని త్రీ' అను నర్థమున 'త' ప్రత్యయ మగును ౨౬ (బా-తద్ది-౧౯వ
సూ; వ్యా-సం-౨౯౦ VI విష.)

బోయత (బోయవాని త్రీ) చాకిత (చాకిలివాని త్రీ). పాటుత (పాహ్మ
జుని త్రీ), గొల్లత-వ్రేత (గొల్లవాని త్రీ) వానెత (వైశ్యుని త్రీ). ²

'త' వర్ణకంబు పరంబగుచో నొకానొకచోట నెత్వంబు చూపబ్బెడు ౨౭
(బా-తద్ది-౨౦ వ సూ ; వ్యా-సం-౨౯౦-VI విష.).

మాలెత (మాలవాని త్రీ) చెంచెత (చెంచువాని త్రీ). "చంచెతలం
బింభపత్ర చేలాంచితలన్" అను పాతమం దంత్యాను ప్రాసభంగము లేదు

1. 'అడి' ప్రత్యయాలములు ప్రాచీన మహా కావ్యములలో గానరావు
ఇవి 'వగలాడు' మున్నగువాని సమాన న్యాయమున సర్వాచీనముగా నేర్ప
డిన 'మహతి' వాచక రూపములని తోచును. వగలవాడు-వగలాడు (అభాస
బహువ్రీహి. సమా-౮౮వ సూ-౨వ విష). ఇట్టివి తచ్చబ్బి 'వ' కారలోపమున
సిద్ధించును (చూ-సమా ౮౩ వ సూ) గాన వీనికై మత్స్యధీయమగు 'ఆ' ప్రత్య
యమును విధించి దానిని మగాది గణములో (అచ్చి-౪వ సూ) జేర్చుపద్ధతి
సరికాదు. (బా-తద్ది-౨౩వ సూ)

2. బాల వ్యాకర్త 'త' వర్ణకంబు 'కుల' వాచకంబునకు త్రీ వాచ్యం
బగునపుడు మతుబర్థంబు నందగు (బా-తద్ది ౧౯ వ సూ) అని సూత్రం
చెను. కాని, 'చాకి-బోయ' ప్రభృతులు కేవల కులవాచకములు కావు. కం.
కౌటెన్...మదావివేకిన్ చాకిన్ (భాగ-౧౦వ స్కం-పూ-౧౨౬౦; సూ-రా-ని).
'చాకి' అనగా నిట రజకుడు. అట్లే బోయ-కిరాతుడు. కొందఱు బోయులు
(ఉద్యో-౨ వ ఆ-౪-౮).

(తాగ-గంప స్కం-పూ; ప్రౌఢ-తద్ధి-ళవ సూ) గాన దాసరి పాటల నాధారముగా ("చెంచిత") గొని 'చెంచిత' అను 'ఇ' త్వ మటితరూపమును స్రాదిం చుట ప్రౌఢ వ్యాకర్తకు సరికాదు.

'గుబ్బెత-ముట్టత-మిండత' లస్త్యర్థకములె ౨౮ (బా-తద్ధి-౨౧ వ సూ. వ్యా-సం-౨౯౧ VI విష).

గుబ్బెత (ప్రళంసార్థములగు కుదములు గలది; ఇదటి మతుబ్బర్థము ప్రళంసా పరము)- ముట్టత (రజస్వల; ముట్ట తాడుడు-రజస్సు త్యాకుడు గలది)-మిండత (మిండలుగల స్త్రీ)*

ముక్కు లోనగువానికిం దదభావ ద్యోతకంబు మతుబర్థంబునందు 'ఇడి' వర్ణకంబగు ౨౯ (బా-తద్ధి-౨౪ వ సూ; వ్యా-సం-౨౯౧ VIII విష).

ముక్కిడి (ముక్కు లేని వాడు). ముక్కు-వాలు (తోడ; వాల శబ్ద భవము)-సిగ్గు ఇత్యాదులు ప్రయోగంబుల నెఱుంగునది. ఆది శబ్దముచే వెర విడి (ఉపాయము లేని వాడు)-కట్టిడి (క్రూరుడు-కట్టులేని వాడు)-వేటిడి (వివేకము లేనివాడు)- 'పీటిడి' అను రూపాంతరము ముద్రణములలోఁ గలదుగాని 'పీఱు' శబ్దములేదు. పరువిడి (పరువు-గౌరవము లేనివాడు) మన్నగు వానిని గ్రహించునది.

పరిష్కారకాదులు

మానార్థంబున కేకత్వంబునందు 'ఎడు' వర్ణకంబగు. ౩౦ (బా-తద్ధి-౨౫వ సూ; వ్యా-సం. ౨౯౨ I వి).

* సూరి "యువతి విటీ రజస్వలలు 'గుబ్బెత' మిండత ముట్టతలు నాబడుదురు." అని స్మృతించెను (బా-తద్ధి-౨౧ వ సూ). యువతి గుబ్బెత కావచ్చును గాని 'కఠినకుచ' కాకపోవచ్చును. ఇట్లే తక్కిన యెడలను సస్త్యర్థ కత్వ మంగీకరింపుట లెస్స.

తూమెడు - తూమెండు. ముంతెడు-ముంతెండు. ఎత్తెడు (రెండు పీసెలు). పీసెడు-జేసెడు - మూరెడు - కుండెడు - గంపెడు (అంతటను నపదాది నిత్యసంధి-సంధి. ౧౦ వ సూ). ఏకత్వమునం దనుటచేత-‘నాలుగు గంపల పెసలు’ అనుచో ఎడు ప్రత్యయము రానేరదు. ‘బారెడు త్రాడు-బారత్రాడు’ మున్నగు కొన్ని చోట్ల నిది విభాషగ నగును.

౧వ వివ : విభాగమందలి పరిమాణార్థమునఁ గొన్నిట ‘ఏసి’ వర్ణక మగును. ఉదా : నాలుగేసి-గంపెదేసి-అంతలేసి దొరలు-ఇంతలేసి. “అంతలు సేసి”. గోరంతలు-గోరంత; కొండంత-కొండతలు. “అంత-ఇంత” ఇత్యాదులు తద్ధిత ప్రత్యయములు గావు. అవి ప్రత్యేక శబ్దములే.

౨వ వివ : ‘ఎడు’ ప్రత్యయాంతము లౌపవిభక్తిక వర్ణములతో వ్యస్త ముగా వాడఁబడును. బారెంటన్-మూరెంటన్ (బసవ ౪వ ఆ. ౮౫౭). అడు గెంటనె (ప్రాండు ౧ వ ఆ ౧౧౪) పదాది హ్రస్వము మీఁద వలెనె యిందును నిండునున్న మాత్రమే (చూ-సంధి-౨౨వ సూ). బారెంటన్-మూరెంటన్’ అని యుండరాదు (చూ-ఆద్య-౭౫వ సూ).

ఎడు వర్ణకంబు పరంబగునపుడు ‘లి’ చర్ణంబు లోపించును ౩౧ (బా-తద్ధి-౨౬వ సూ; వ్యా-సం-౨౯౨ I విష)

కమికెడు (కమికిలి - పంపఁబడిన వేళ్ళుగల పుడిసిలి). కొడిదెడు (కొడిదిలి - బొట్టవేలి గాక తక్కిన నాల్గు వేళ్ళును పంపఁగా నేర్చుడు చేర). దోసెడు (దోసిలి-అంజలి). పిడికెడు (పిడికిలి) - సుందెడు (సందిలి)-దోయిలి (వ్యామము. అపదాది స్వర సంధి. సంధి. ౧౧ వ సూ).

పరిమాణార్థంబున ‘బంటి-కొలది’ లగు ౩౨ (బా-తద్ధి-౨౭వ సూ వ్యా-సం-౨౯ ౩-౨౯౩ I విష).

మోఁకాలిబంటి-మోఁకాలి కొలది. తొమ్ము బంటి-తొమ్ము కొలది.

౧ వ వివ: సంస్కృతమందు ‘మయ-మాత్ర’ శబ్దముల వలెనె యీ ‘బంటి-కొలది’ శబ్దములును బ్రత్యేక ప్రయోగార్హములు నగును. కావుననె

యివి ప్రత్యయపూర్వకముగను, వ్యవ్వంజితపూర్వకముగను గన్పట్టును. తత్సమ శబ్దములమీద సయితము నిల్చును. ఉదా. ముక్కున బండి-మోకాలిబండి-మోకాలికొలది తత్స: కండిబండి. సంస్కృత-సమయము మొ. *

౨ వ వివ: 'కొలది' అను దానిని బ్రత్యేక శబ్దముగానె శోకారులు చూపెదరు. ప్రత్యయముగాఁజూపరు. "కొలది - దే. వి. పరిమితి; విజ-శక్యము... కొలది మిగిలి నాకు భరియింప గొలది గాక" (హరి-పూ-భా-౩ వ ఆ; శ-ర)

అర్థ విశేషంబుల వర్ణకాంతరములును మహాశ్రయోగంబుల నెఱుంగునది ౩౩ (భా-తద్వి-౨౮వ సూ; వ్యా-సం-౨౯౩ I విష).

మంటమారి (జ్వలనశీలుడు-కోపశీలుడు)-లిండిపోతు - తాదీర్థ్యంబున 'మారిపోతు' వర్ణకంబులు. అడప (కాంబూల కరండవాపి). మతుబర్ణంబునందు 'అ' ప్రత్యయము (అడపము + అ-అడప - వక్క-లాకుల తి తిని బట్టికొను వాడు. అట్టి యాడుడియు. 'అడపకాడు - అడపకత్తియ' అనియుఁ జెప్ప నగును) పెండ్లము (ఊడ)-పెండ్లి శబ్దంబునకు మతుబర్ణంబునందు 'అము' ప్రత్యయము. చెడుగఁడు (క్రూరుఁడు), డుడుకఁడు (దుష్టుఁడు), నిడుపఁడు (బొడుగై నది-పాము-దీర్ఘ పృష్ఠము). వీనియందు మతుబర్ణంబున 'అ' ప్రత్యయము ఇత్యాదు బాహ్యంబులు.

౧ వ వివ: "సంఖ్యకుఁ బూరణార్థమున - 'అవ' ప్రత్యయ ముగును" (ఆచ్చి-౬౭ వ సూ) మున్నగునవియు నిందుఁ జేరఁదగినవె !

* సూరి "దహ్మార్థంబున బండి కొలఁడు లగు" (భా-తద్వి-౨౭) అని సూత్రించెను. కాని సంస్కృతమున 'దహ్మ' ప్రత్యయ మూర్ధ్వ పరిమాణవాచి. ఉదా : ఊరు దహ్మము. 'ఈతబండి' అనుచో నధో మానము. 'చేతి కొలంది (పెద్దన యుత్పలమాలిక).

ఇది యాచ్చిక తద్విత పరిచ్ఛేదము

బాల వ్యాకరణోద్భోతము

సంస్కృత తద్భిత్తములు - అపత్యార్థకములు

అదంతములకును, బాహ్యదులకును “ష్టి”-త్రీ ప్రత్య యంతగులకును, ‘అత్రి’ ప్రభృతులకును “ష్టేయ”-గర్గాదులకు “ష్ట్య”-నదాదులకు “ష్టాయన”-పితృష్ట్యసాదులకు “జీయ” - రేవత్యాదులకు “ష్టిక”- శివాదులకును దక్కిన వానికిని “ష్ట”-అను ప్రత్యయము అపత్యార్థము నగుచు ౧ (ముగ్ధ-౪౧౫ వ సూ).

తద్భిత్తములకు ‘త’ అనునది ముగ్ధబోధ వ్యాకరణ సంజ్ఞ. పము ప్రత్యయములలోని ‘ష’ కారము ‘త్రీత్యమున’ ‘ఈ’ ప్రత్యయము వచ్చునని తెల్పు నిద్యర్థము (హ-తత్ప-౧౦౦వ సూ). ఉదా : (కై వి-కై వి - శివాపత్యము-త్రీ). ‘ణ’ కారము ప్రకృత్యాద్యచ్చునకు వృద్ధియగు నని తెల్పు నిద్యర్థము (సం-తద్భి-౨వ సూ వృద్ధి). ఉదా : శివ స్వాపత్యం పుమాన్-శివ + ష్ట-కై వః-కై పుః.

౧ వ వివ : “న పతతి వంశో యేన జాతే నేతి తదపత్యమ్” - ఎవని పుట్టుక చేత వంశము పడిపోదో యట్టి దపత్య మని యర్థము. పుత్రి పౌత్రి ప్రపౌత్రిదు లని భావము. ఇట్లే కన్యా విషయమును నెన్నునది ‘రామవ’ శబ్దము - రముని ప్రపౌత్రిలగు రామ లక్ష్మణుల విషయమున “రఘువంశములో” వాడబడెను. “రామవా పపి నినాయ” (ముగ్ధ-దుర్గావాసవ్యాఖ్య). ఇట్లే యపత్య ప్రత్యయ మొక్కదే పౌత్రిదులను దెల్పును గాన నపత్య ప్రత్యయంతముపైని మరల నపత్యప్రత్యయమును నిల్పరాదు కాని ‘గర్గ-నదాదుల’ పట్ల నట్లు గాదు. వాని పైని గోత్రాపత్య ప్రత్యయము నిల్పిన పైని యువాపత్య ప్రత్యయము నిల్పుట గలదు. ఉదా : గర్గ స్యానన్త రాపత్యమ్ - గోత్రాపత్యమ్ - గార్గ్యః - గర్గుని గోత్రాపత్యము - గార్గ్యుడు గార్గ్యని యువాపత్యము - గార్గ్యాయణుడు. గార్గ్య స్వాపత్యం యువా - గార్గ్యాయణః. ఫలం వాత్థాయనః. ‘దక్ష స్యానన్త రాపత్యం-దక్షిః. తస్మాపత్యం యువా-

దాక్షాయణః.-దక్షుని గోత్రపత్యము-దాక్షి, వాని యువాపత్యము-దాక్షాయణుడు.' అనురీతిని గగ్గాది భిన్న స్థలమునందును రెండవ ప్రత్యయ మగుటయుఁ గలదు. కన్యా పక్షమున నిట్లు గాదు. ఉదా : దక్షుని యపత్యము శ్రీ-దాక్షాయణి (దక్ష స్యాపత్యం శ్రీ దాక్షాయణీ).

౨ వ వివ : పాణినీయాదులలో నెల్లెడలను గోత్రపత్యార్థకములు యువాపత్యార్థకములు నను భేదములతో నీవిషయమున మిక్కిలి విపులముగా వివరింపఁబడెను. కాని పై "రఘువంశాది మహాకావ్యములలోని ప్రయోగములం దట్టి భేదము గన్పట్టలేదు. కాన వోపదేవుఁడట్టి భేదముం నుపేక్షించెను.

పయిరీతినె 'తై కాయని'. 'తికాదభ్యః ఫిళ్' (సి. కౌ ౧౧౭౮వ సూ). 'అలాయని' (అది-౭వ ఆ-౨౫౭వ ప), 'గాంగాయని' (భీష్మ) మున్నగునవి 'ష్టాయన' ప్రత్యయముపైని 'ష్టి' ప్రత్యయము నిట్లుబడెత నేర్పడిన వని గ్రహింపవలెను.

౩ వ వివ : ప్రసంగ వశమున నిట గోత్ర వివరణము చేయఁబడుచున్నది. "పౌత్రాద్వి ర్గోత్ర మేకస్యః (త్య-ప్రత్యయ)... వంశ్యే జీవత్యపత్యం తస్య పౌత్ర ప్రభృతే ర్యువా జీవతి త్రాతరి త్యేషే కసీయాంస్తు స ఉద్యతే వృద్ధతరే స వాన్యస్మిన్ సపిణ్డే సతి జీవతి పూజ్యే వృద్ధం యువా వా ప్యా తుక్-త్సాయాం వా యువా యువా" (ముగ్ధ-౪౧౭వ సూ-శ్రీరామతర్క వ్యాఖ్య. ౩౬౨వ పుట. ౩౭౩వ పుట).

ఆద్యచ్చుల వృద్ధి

జితగు తద్ధితము పరమగునపుడు శబ్దాద్యచ్చునకు వృద్ధి యగును (హ-సమా-౩౦వ సూ-వృద్ధి). సుభగాదులయెడ వాని యవయవములు రెండిటి యాద్యచ్చులకును వృద్ధి యగును. సుపంచాలాదులయెడల వాని యుత్తరావయవము నాద్యచ్చునకు మాత్రము వృద్ధి యగును. ౨ (ముగ్ధ ౪౧౬వ సూ; (సి-కౌ-౧౦౭౫ వ సూ.)

సి-కౌ-సుభగాదులు ౧౧౭౩-౧౪౭౮వ సూ. సుపంచాలాదులు ౧౪౯౬ మొ. ౧౪౯౦వ సూ.)

తద్ధితములగు నచ్చులును, యకారమును బరములగునపుడు పూర్వస్థము లగు 'అ-ఇ' అను నక్షరములు లోపించును; ౩ (ముగ్ధ ౨౫౮వ సూ-సి-కౌ-౩౧౧వ సూ).

ఉదా : శివుని యపత్యము-తైవుడు (శివ స్యాపత్యం-తైవః; శివ+ప్త-తైవ్+అ-తైవ).

తద్ధితాజ్ యకార పరక విధులు

తద్ధితములగు నచ్చులును, యకారమును బరము లగునపుడు పదాంత నకారము లోపించును; పదాంత మందుండు 'ఉ' కారము 'ఓ' కార మగును. కౌన్ని యెడల నట్టి నకారము లోపింపదు. అట్టి 'ఉ' కారము లోపించును ౪ (ముగ్ధ ౩౩౭ వ సూ; సి-కౌ-౬౭౯-౮౪౭ వ సూ. నలోపాభావము: ముగ్ధ ౪౨౪ వ సూ. 'ఉ' కారలోపము ముగ్ధ. ౪౨౦ వ సూ. సి-కౌ-నలోపాభావము ౧౧౫౯ వ సూ-౧౨౪౫వ సూ. 'ఉ' కార లోపము-౧౧౪౨ వ సూ).

"ఓ-ఓ" అనువానికిఁ బరమగు తద్ధితసంబంధి 'య' కారము స్వర తుల్య మగును ౫ (ముగ్ధ-౪౨౩ వ సూ; సి-కౌ-౬౩-౬౪ వ. సూ).

ఉదా: బ్రతువు నపత్యము-బ్రాత్రవ్యఁడు (బ్రతు+బ్రాత్రో-బ్రాత్రవ్+ (ప్త్య) -య- బ్రాత్రవ్యః) - స్తుతింపదగినవాఁడు - స్తవ్యఁడు (స్తు-స్తో-స్తవ్+య).

బాహ్యద్యదంత 'ష్టి' : బాహ వను ఋషి (తత్వ-౨౨౦ వ పుట) యపత్యము-బాహవి (బాహో రపత్యం బాహవిః-బాహ+ష్టి-బాహో+ఇ-బాహవ్+ఇ; సం-త-౪ వ సూ. సమా-౩౨ వ సూ; సి-కౌ-౧౦౯౬వ సూ). అగ్నిశర్మ యపత్యము-అగ్నిశర్మి (అగ్ని శర్మణో ఒపత్యమ్-అగ్నిశర్మిః. అగ్నిశర్మన్+ష్టి-అగ్నిశర్మన్+ఇ. సం-త-౨-౩-౪సూ).

బాహ్యది: "బాహ-సుమిత్రా-అగ్నిశర్మన్-లోమన్ (ఉడు లోమన్ మి)- యుద్ధిర - అర్జున - సామ్య-కృష్ణ - గద-ప్రద్యుమ్న - రామ-సత్యకా".

మొదలగునవి. బాహ్యుడు లాకృతి గణము. కాన 'పణిన'- 'పాణిని' (శృం నైష
ర వ ఆ ౧౯ వ ప. 'పణినాపత్య'; 'పలాదే రిసః' ఫలం - బర్హం-పణో
గర్భో । మలం శృంజీవ కత్యతే. ముగ్ధ ౪౪౭ వ సూ-వ్యాఖ్య-శ్రీరామతర్క-
చూ-చిం-పరి. ౮౮ విష). 'కశ్యప' శబ్దమునుండి 'కాశ్యపి-కాశ్యపేయ-కాశ్యప'
అను మూడు రూపములు గల్గును. ఇట్లే దక్షుని యపత్యము-దాక్షి (దక్షస్యాఽ-
పత్యం దాక్షిః. దక్ష + ప్తి-దాక్ష + ఇ; సం-త-౨-౩ సూ)

అదంతములకు 'ప్తి' ప్రత్యయ మగు నని చెప్పయు బాహ్యుడులలో
గొన్ని యదంతముల నేల పతింపవలయు నని శంకింపరాదు. అవి శివాదులలోను
నుండుటచేత నట్లు పతింప వలసెను "యుధిష్ఠిరాది ద్వయోః కురువంశత్వాత్
రామాది పజ్ఞానాం వృష్టివంశత్వాత్, శివాది బాధసార్థః" (ముగ్ధ ౪౧౬వ సూ
శ్రీరామతర్క-వ్యాఖ్య ౩౬౩-౩౮౩వ పు),

అత్రి - 'త్రి' - ప్రత్యయాంత "ష్టేయ": అత్రి (ముని) యపత్యము-
అత్రిష్టేయ్యదు (అత్రి రపత్య మాత్రియః. అత్రి + ష్టేయ-అత్ + ఏయ-సం-త-
౨-౩ సూ. సి-కౌ-౧౧౨౪ మొ ౧౧౨౬ వ. సూ).

శ్రీ ప్రత్యయః గంగ యపత్యము-గాంగేయుడు (గంగా యా అపత్యం
గాణ్డేయః. గంగా + ష్టేయ-గాణ్డే + ఏయ. సం-త-౨-౩ సూ. సి-కౌ-౧౧౨౪వ
సూ; 'గాంగుడు-గాంగాయని' అనియు రూపాంతరములు గలవు). మహి
యొక్క యపత్యము-మాహేయుడు (మహి అపత్యం-మాహేయః. మహి +
ష్టేయ-మాహే + ఏయ. సం-త-౨-౩-సూ). కద్రువ యపత్యము - కాద్ర
వేయుడు (కద్రా అపత్యం-కాద్రవేయః. కద్రా + ష్టేయ-కాద్రే +
ఏయ. సం-త-౨-౪ సూ- సమా-౨౨వ సూ). ఇట్లే-పాండవేయుడు. కౌన్టి
యొడల 'ఉ' కార లోపము; కమండలువు నపత్యము-కామండలేయుడు (కమ
ణ్డలో రపత్యం-కామణ్డలేయః. కమణ్డలు + ష్టేయ-కామణ్డలే + ఏయ; సం-త-
౨-౪ సూ).

అత్యాది గణము : అత్రి-శుభ్ర-సునాభ-అశ్వినీ - మృశకణ్ణ - అమృకా-
రోహిణి-పాణి-కమణ్డలు-కద్రూ-కశ్యప మొ అకృతిగణము. ('కాశ్యప -
కాశ్యపి' అనునవి 'కాశ్యపేయ' అనుధాని రూపాంతరములు).

గర్గాది 'ష్ట్య': గర్గుని యపత్యము-గర్గ్యుడు (గర్గస్యాఽపత్యం-గర్గ్యః. గర్గ + ష్య-గర్గ్ + య-సం-త - ౨-౩ సూ). ఇట్టై - వాత్స్యుడు - జామ దగ్న్యుడు-పారాశర్యుడు మొ. గర్గాడు లాకృతి గణము. కాన-బాభ్రవ్యుడు (బ్రభ్రో రపత్యం-బాభ్రవ్యః. బ్రభ్రు + ష్య-బ్రభ్రో-బాభ్రవ్ + య; సం-త-౨-౩ సూ. సమా-౩౨౪ సూ; సి-కౌ-౧౧౦౭౪ సూ).

గర్గాది: గర్గ-వత్స్-పురి-రేభ-శక-ధూమ-బ్రతు - మను - శకల-శండిత-ముద్గల-చకుక-జమదగ్ని-పరాశర-దల్ప-మణ్ణ (మాణవ్యః) ఇత్యాది-ఆకృతిగణము.

నదాది 'ష్టాయన': నడుని యపత్యము-నాడాయనుడు (నదస్యాఽపత్యం-నాడాయనః-పురాణ ప్రసిద్ధ సంజ్ఞానామము-చూ-తత్వ-౨౨౦౪ పు-నద + ష్టాయన-నాడ్ + ఆయన-సం-త-౨-౩ వ సూ).

నదాది: నద-శకట-యుగంధర-దణ్డిన్-బదర-న (నా) ర (నారాయణ) శలబ్జ-దీప్త (దైప్తప్రాయన)-అముష్య (ద్యౌముష్యాయణ) - ద్రోణ (ద్రోణాయన)- ద్రోణాయనః క్రోధనః (వేణీసంహార) ఇత్యాదులు. నదాదులు నాకృతిగణమే!

౧వ వివ: "గర్గ-నదా"దులకు మొదట గోత్రా పత్య ప్రత్యయముగ 'ష్ట్య' ప్రత్యయమును, దానిపైని యువాపత్య ప్రత్యయముగ "ష్టాయన" ప్రత్యయమును నిల్పు సంప్రదాయమును గలదు. కాని "గర్గ్యుడు-వాత్స్యుడు-జామ దగ్న్యుడు-పారాశర్యుడు-నాడాయనుడు-కాకటాయనుడు-ద్రోణాయనుడు-యోగంధరాయణుడు-బాదరాయణుడు-నారాయణుడు- మొదలగు రూపములు ప్రయోగ దృష్టము లగుటచేత దక్కినవానితో పాటుగ నపత్యార్థమున "ష్ట్య-ష్టాయన" ప్రత్యయములు ప్రత్యేకముగను నగునని చెప్పబడెను. అట్లయినను ననేక స్థలములందు 'గర్గ్యాయణ-వాత్స్యాయన' మున్నగు ప్రయోగములును గలవు. కాన వానిపైని మొదట గోత్రాపత్య 'ష్ట్య' ప్రత్యయమును నిల్పు, దాని పైని యువాపత్య 'ష్టాయన' ప్రత్యయమును నిల్పు యట్టి వానిని సాధింపవగును (చూ-సం-త-౧వ సూ, ౧వ వివ).

తత్వ విధి

౨వ వివ : 'షకార-రేఫ-ఋకార'ములకుఁ బరమగు పద మధ్యగత 'న' కారము 'ణ' కార మగును. అచ్చులును, 'హ-య-వ'లును, 'క' వర్గ 'ప' వర్గ ములును వ్యవధాన మున్నను 'ణ'త్వము గల్గును. పదాంతర గత 'ష-ర-ఋ' కారములకుఁ బరమగు పదాంతరస్థ 'న' కారమును గొన్ని యెడల 'ణ' కార మగును. (ముగ్ధ-౧౦౩వ-సూ; సి-కౌ-౧౯౭. ౨౩౩. ౨౮౨ సూ). ఉదా: చూ-తత్స-౧వ వి. 'రామ' శబ్దము. బాదరాయణుడు-యోగంధరాయణుడు-నారాయణుడు-ద్యౌముష్యాయణుడు మొ.

పితృవ్యసాది-ణీయః : పితృవ్యసయొక్క యపత్యము-పైతృవ్యసీరియుడు (పితృవ్యస రపత్యం - పైతృవ్యసీరియః. పితృవ్యసృ+ణీయ-పైతృవ్యసృ-ఈయః సం-త-౨వ సూ-సమా-౩౧వ సూ).

పితృవ్యసాది : పితృవ్యసృ-మాతృవ్యసృ-త్రాతృ మొ. (షష్ఠ్యలుక్ వైకల్పికము కాన రాలేదు; సి-కౌ-౧౧౩౮వ సూ. ౧౧౪౦వ సూ). 'పైతృవ్య సేయుడు-మాతృవ్యసేయుడు' అను రూపములును గలవు.

రేవత్యాది-ష్టికః : రేవతియొక్క యపత్యము-రైవతికుడు (రేవత్యా అపత్యం-రైవతికః. రేవతి+ష్టిక-రైవత్+ఇక; సం-త- ౨-౩ వ సూ).

రేవత్యాదులు : రేవతి-అశ్వపాల-ద్వారపాల-మణిపాల మొ. (సి-కౌ-౧౧౬౯వ సూ).

శివాదులయు, శేషములయు 'ష్ట': శివుని యపత్యము-శైవుడు (శివ స్వాపత్యం-శైవః శివ+ష్ట- శైవ్+అ; సం-త-౨-౩వ సూ).

శివాది : "వ-వశిష్ఠ-కకుత్స్థ-హైహయ-విశ్రవణ-ఊర్ధ్వశ్ర-జరత్కారు-పృథా-గణ్గా-యగ-కర్ణ-విరూపాక్ష-భూమి-ఇలా-సపత్నీ-దశరథ-యుధిష్ఠిర-అర్జున-రామ-సాహ-కృష్ణ-గద-ప్రద్యుమ్న-కశ్యప" మొ. ("ప్రదీమతాం దాశరథాయ మైథిరి. రామాయణ. 'దాశరథి' అనునది ప్రసిద్ధమై).

శేషముల 'ష్ట': యదువు నపత్యము-యాదవుడు (యదో రపత్యం-యాదవః. యదు + ష్ట-యాదో-యాదవ్ + ఆ; సం-త-౨-౪ సూ. సమా-౩౨ వ సూ).

శేష : "యదు-అజ్గిరన్-రము-ఉపగు-పశు-మదు" మొ

౩ వ వివ : సం-త-౪వ సూ. నలోపాభావము : యజ్య యపత్యము-యాజ్యనుడు (యజ్వా). భద్రవర్మ యపత్యము-భాద్రవర్మణుడు (భద్రవర్మణ). చక్రి యపత్యము-చాక్రిణుడు (చక్రిన్).

౪ వ వివ : "మాత్పు-పుంస్-స్త్రీ" శబ్దముల విశేషరూపములు: ద్విమాతల యపత్యము-ద్వైమాతరుడు. ఇద్దై-త్రైమాతరుడు-షాణ్డాతరుడు. పుమాంసుని యపత్యము-పౌంస్సుడు. స్త్రీయొక్క యపత్యము-స్త్రైణుడు.

జితగు తద్గితము పరమగుచుండగా నాద్యచ్చ స్థానమునఁ బుట్టిన పదాంతస్థములగు "య-వ"ల చోట 'ఇ-ఉ' అనునవి పరుసగా నిల్చును. స్వజ్ఞి-వ్యజ్ఞాదుల కట్లు గాదు. ద్వార స్వగోచాదులకై బసక్తి లేకున్నను నవి వచ్చును ౬ (ముగ్ధ-౪౦౩-౪౦౪ సూ; సి-కౌ-౧౦౯౮ - ౧౩౮౬ - ౧౫౪౩-౧౫౪౪ సూ).

విశ్రతన్తుగు నశ్వము గలవాడు-వ్యశ్వుడు వాని యపత్యము-వైయశ్వి (వ్యశ్వ స్వాపత్యం-వైయశ్విః. వి + అశ్వ + ష్టి-వై + ఇ + అశ్వ + ఇ) శోభనమగు (సు) నశ్వము గలవాడు-స్వశ్వుడు. వాని యపత్యము-సౌవశ్వి (స్వశ్వ స్వాపత్యం-సౌవశ్విః. సు + అశ్వ + ష్టి-సౌ + ఉ + అశ్వ + ఇ; సం-త-౨-౩ సూ). స్వంగాదుల కిట్లు కాదు స్వంగుని యపత్యము - స్వాంగి. వ్యంగుని యపత్యము-వ్యాంగి. ద్వారాదుల కపత్యప్రసక్తిచేమ గాన "ద్వారమున నియుక్తుడు-దౌవారికుడు" (ముగ్ధ-౪౦౨వ సూ-చూ.) మున్నగురీతిని 'ఇ-ఉ' అనువానిని గ్రహింపవలయును.

వ్యాసాదులకు 'ష్టి' ప్రత్యయము పరమగుచుండగా 'జక్' అను నాదేశ మగును ౭ (ముగ్ధ-౪౦౬వ సూ; సి-కౌ-౧౦౯౭ వ సూ దీని వార్తికము).

వ్యాసుని యపత్యము - వైయాసకి (వ్యాస స్వాపత్యం-వైయాసకిఁ ,
వ్యాస + ప్తి - వై + ఇ + అన్ + అక్ + ఇ; సం-త-౨-౬-౭నూ).

వ్యాసాది : “వ్యాస-సుధాత్మ-విశ్వ - చణ్డాల - వరుధ - నిషాద” మొ.
“వాణిం కాణ భుజీ మణిగణ దవాసాసీచ్ఛ వై యాసకీమ్” (మల్లినాథ వ్యాఖ్య).)

ఇనేయాది ప్రత్యయములు

కల్యాణీ ప్రభృతుల “ష్టేయ” ప్రత్యయ స్థానమున ‘ఇనేయ’ ప్రత్యయ
మగును ౮ (ముగ్ధ-౪౨౨వ నూ; సి-కౌ-౧౧౩౬-౧౧౩౭ వ నూ).

‘ష్టేయ’ ప్రత్యయ స్థానమున ననుటచేత ‘షిత్త్య’మున్ను, ‘ణిత్త్య’మున్ను
దీనికి లభించును. ‘ష్టేయ’ అనుటచే నిది శ్రీ ప్రత్యయముల విషయమున
సం-త-౩వ నూ.) వర్తిల్లుననియు నెఱుంగునది. ఉదా: కల్యాణీ యపత్యము-
కల్యాణినేయుడు. శ్రీ-కల్యాణినేయ (కల్యాణ్యా అపత్యం-కల్యాణినేయః-
(శ్రీ)-కల్యాణినేయా. కల్యాణీ + ష్టేయ-కల్యాణీ + ఇనేయ; సం-త-౨-౩వ
నూ). ఇట్లే-సౌభాగినేయుడు-దౌర్భాగినేయుడు-పారస్రేణేయుడు మొ.

కల్యాణ్యాది : “కల్యాణీ-సుభగా-దుర్బగా - పరశ్రీ - బన్ధకీ - రజకీ -
జ్యేష్ఠా-కనిష్ఠా-క్షలటా” ఇత్యాదులు.

నట్యాది క్షుద్రావాచకముల ‘ష్టేయ’ ప్రత్యయస్థానమున ‘ఏర’ ప్రత్యయ
మును, గోదాదుల ‘ష్టేయ’ ప్రత్యయ స్థానమున “ఏర-ఆర” ప్రత్యయములును
వికల్పముగా నిల్చును ౯ (ముగ్ధ-౪౨౨వ నూ; సి-కౌ-౧౧౩౬-౧౧౩౭-
౧౧౩౮ వ నూ).

కుల, శీల హీనులు, సంగహీనులును క్షుద్రు లనఁబడుదురు (దాసి-విటి-
నటి-కాణాదులు). ఉదా: సదే యపత్యము-నాదేరుడు-నాదేయుడు (నట్యా
అపత్యం-నాదేరః-నాదేయః-నటి + ష్టేయ-నాట్ + ఏర-నాద్ + ఏయ సం-త-
౨-౩వ నూ). గోధ (ఉడుగు) యపత్యము-గోధేరము-గోధారము-గోధేయము

(గోదాయా అపత్మం-గోదేరః-గోదారః-గోదేయః గోదా + ప్తేయ-గోధ్ + ఏర, ఆర, ఏయ; సః-త-౨-౩వ సూ).

గోదాది : “గోదా (ఉడుము). మృగీ (లేడి). కాకి-మూషికా-చటకా (పిచ్చుక)” మొ

బహుత్వమున నపత్య ప్రత్యయము లోపించుట

గర్గాదులకును, యస్కాదులకును, భృగ్యాదులకును, రూఢ రాజవాచక ములకును, బహుత్వమున నపత్య ప్రత్యయము లోపించును. స్త్రీత్వమున లోపింపదు ౧౦ (మృగ-౪౨౦వ సూ, సి-కౌ-౧౧౯౩-౧౧౪౬ మొ. ౧౧౪౯ వ. సూ; చూ-సి-కౌ-౧౧౦౬వ సూ).

(ఏక) గార్ఘ్యః (బహు) గర్ఘలు; ‘గార్ఘ్యలు’ అనరాదు. (ఏక) యాస్కుః (బహు) యస్కులు; ‘యాస్కులు’ అనరాదు. (ఏక) భార్గవుః (బహు) భృగువులు; ‘భార్గవులు’ అనరాదు.

గర్గాదు లీవఱకు వచింపఁబడెను.

యస్కాదులు : “యస్కు-హృ-క్తోష్ఠపాన - వన్త - వర్ష” మొ. యస్కాద్యన్తర్గణము విదాది : “ఏ (బి) ద-కశ్యప-కుశిక-భరద్వాజ-ఉపమన్య-శరద్యత్-రథ-న్తర-విశ్వానర” మొ. ఇవెల్ల ఋషుల పేర్లు

భృగ్యాది : “భృగు-అత్రి-కుత్స-అంగిరస్-వశిష్ఠ-గోతమ” మొ. (ఏక) భార్గవుః (బహు) భృగువులు (ఏక) ఆత్రేయుః (బహు) అత్రులు. (ఏక) కౌత్సుః (బహు) కుత్సులు. (ఏక) అంగిరసుః (బహు) అంగిరులు. (ఏక) వాశిష్ఠః (బహు) వశిష్ఠులు. (ఏక) గోతముః (బహు) గోతములు ఇవెల్ల ఋషుల పేర్లు.

దేశతుల్యాఖ్య వృత్తియ శబ్దము రూఢ మనిపించుకొనును. ఉదా : (ఏక) హంగుః (బహు) వంగులు. (ఏక) శాశింగుః (బహు) కశింగులు. ఇచటి

రూఢ శబ్దము కొన్నియెడల 'ప్రసిద్ధ శ్చ త్రియుక్తును' నుపలక్షణ మగును. (ఏక) రాఘవుడు, (బహు) రఘువులు. (ఏక) యాదవుడు, (బహు) యదువులు. "నాథో రఘూజా మథవా యదూనామ్"- ఇత్యుద్భటః (ముగ్ధ-౪-౨౮వ సూ. దుగ్ధ-వ్యాఖ్య). పాణినీయు లిచట లక్షణాపృత్తి నాశ్రయింతురు.

శ్రీత్యమున నిట్టప్రత్యయము లోపింపదు. ఉదా : (ఏక) భార్గవి (బహు) భార్గవులు (శ్రీలు). ఇచట "శృగువులు (శ్రీలు)" అనరాదు.

వివిధార్థక తద్ధితములు :

వెనుకఁ జెప్పిన "ష్టి-ష్టేయ-ష్ట్య-ష్టాయన-టీయ-ష్టిక-ష్ట" అను నేడు ప్రత్యయములును "ష్టిక-కణ్-టీన-ఇయ" అను నాల్గు ప్రత్యయములును, నిద్యర్థ రహితముగాను, నిద్యర్థ సహితముగాను, మహాకవి ప్రయోగానుసారముగాఁ గారకము లన్నిటికంటెను గర్తృర్థమందును, గర్భార్థమందును నిల్చును గి (ముగ్ధ-౪-౨౯వ సూ. 'ష్టి' ప్రభృతులు వెనుక 'సం-త-౧వ సూ'న చెప్పబడెను).

పాణినీయాదులందును 'తర్క' శబ్దముకంటెఁ బరముగ "ష్టిక" ప్రత్యయమును, వ్యాకరణ శబ్దముకంటెఁ బరముగ 'ష్ట' ప్రత్యయమును నిల్చునని చెప్పబడలేదు. అది మహాకవి ప్రయోగైకవేద్యమే! 'కృతద్ధిత సమాసానా మభిధానం నియామకమ్ లక్షణం త్వనభిజ్ఞానాం తదభిజ్ఞాన సూచకమ్' (ముగ్ధ-౧౧౮౩వ సూ. క్రింద). "తదధీతే తద్వేద" (౪-౨-౨౯). "తదధీత ఇత్యర్థే-తద్వేత్తీ త్యర్థే చ ద్వితీయాన్తా దణాదయ స్స్యు రిత్యర్థః" (బాల మనోరమావ్యాఖ్య; సి-కొ-౧-౨౬౯వ సూ). ఉదా: తర్కము నధ్యయనము చేయుచున్నాడు (లేదా) తెలియుచున్నాడు-తార్కికుడు (తర్కం వేత్త్యధీతే వా-తార్కికః; తర్క-+ష్టిక). వ్యాకరణము నధ్యయనము చేయుచున్నాడు (లేదా) తెలియుచున్నాడు - వైయాకరణుడు (వ్యాకరణం వేత్త్యధీతే వా-వైయాకరణః. వ్యాకరణ+ష్ట-వి+ఇ+ఆకరణ; సం-త-౨-౩-౬ సూ). పదమును (లేదా) క్రమమును నధ్యయనము చేయుచున్నాడు (లేదా) తెలియు

చున్నాడు-పదకుడు-క్రమకుడు ప్రదం-క్రమం వా వేత్తదీతే వా - పదకః, క్రమకః. పద + క. క్రమ + క. సం-త-౨-౩-సూ; సి-కౌ-౧౨౭౧ వ సూ).
పై ప్రత్యయములు క ర్తృర్థమున వచ్చినవి

కర్మార్థక : వాక్కుచే జేయఁబడినది-వాచికము (వాచా కృతమ్-వాచికమ్; వాచ్ + స్థిక, వాచ్ + ఇక). ఇటఁ గర్మార్థమునఁ గరణకారకముపై నిల్చినది (ముగ్ధ ౪౩౧ వ సూ). సం-త-౧౧వ సూ; వివ చొప్పునఁ బదత్వము లేమింజేసి, సమా-౩౩వ సూత్రము చొప్పున 'క' కారాదికము (వాక్కా న్తా) లేదు (సి-కౌ-౨౧౦౩ వ సూ). "సందేశ వాగ్ వాచికం స్యా" తని యమరము. పాణినీచే జెప్పఁబడినది-పాణినీయము (పాణినీనా పోక్తమ్-పాణినీయమ్-పాణి + జీయ). కర్మార్థమునఁ గర్తృ కారమున నిల్చిన దిచటి 'జీయ' ప్రత్యయము (సం-త-౨-౩వ సూ, సి-కౌ-౧౪౮౧వ సూ).

క ర్తృర్థక కరణకారక : శక్తిచే యుద్ధగును జేయుచున్నాడు - శాక్తి కుడు (శక్త్యా యుద్ధతే-శాక్తికః. శక్తి + స్థిక-శక్త + తక, సం-త-౨-౩ సూ; సి-కౌ-౧౬౦౯ వ సూ). ఇట్లే యాష్టికుడు (యష్టి-కట్ట)

౧వ వివ : తిష్య (పుష్యమి) క్షత్రముతోఁ గూడిన రాత్రి-తైషీ (తిష్యేణ యక్తా రాత్రిః-తైషీ. తిష్య + క్ష-తైష్ + త-స్త్రీ-ఈ-తైషీ).

'సూర్యాగస్త్య తిష్య పుష్య' శబ్దముల యకారము నక్షత్రవిసాత 'ష్ట' ప్రత్యయ పరకత్వమున లోపించును" (ముగ్ధ-౨౬౦వ సూ, సి-కౌ-౪౯౯వ సూ). ఇదియుఁ గ ర్తృర్థమునఁ గరణ కారకముపై 'క్ష' ప్రత్యయము నిల్చుటచే సిద్ధించినది. ఇట్లే 'పౌషి' మొ.

సంప్రదాన కారకము కాకున్నను జతుర్థిపై వచ్చినది: క్షత్రియు నిమి త్తము సాధువు-క్షత్రియుడు (క్షత్రియశాతి-క్షత్రియ సాధుః-క్షత్రియః. క్షత్రి + ఇయ-క్షత్రి + ఇయ; సం-త-౩వ సూ. సి-కౌ-౧౬౬౩ వ సూ).

అప్రదానకారక- క ర్తృర్థ- మధురనుంచి వచ్చినవాడు - మాధురు శు

(మధురాయా ఆగతః-మాధురః. మధురా + వ-మాధుర్ + అ; సం-త-౨-౩ సూ; సి-కౌ-౧౪౫౩ వ సూ).

అధికరణ కారకము- కర్తృత్వము : ఈ లోకమునం దగునది (ఇహ)-
ఐహికము (ఇహ భవ మైహికమ్-ఇహ + ప్తిక-ఐహ్ + ఇత్; సం-త-౨-౩ సూ).

ఓకానౌకప్పు (కదాచిత్) దగునది - కదాచిత్-ము (కదాచిద్భవం-కాదా
చిత్-కమ్ కదాచిత్ + కణ్-కాదాచిత్ + క; సం-త-౨ వ సూ. సి-కౌ-౧౪౫౩ వ
సూ). గ్రామమం దగునది-గ్రామీణము-గ్రామ్యము (గ్రామే భవః-గ్రామీణః-
గ్రామ్య. గ్రామ + జీవ. లేదా గ్రామ + ప్త్య; సం-త-౨-౩ వ సూ; సి-కౌ-
౧౩౧౪-౧౩౯౩ సూ). మూర్ధమం దగునది-మూర్ధన్యము (మూర్ధని భవమ్-
మూర్ధన్యమ్-మూర్ధన్ + య. నకారలో పాఠావము; సం-త-౪-౩ వ సూ). ఇద్దె-
కణ్ఠ్యము-వస్త్యము మొ. (సి-కౌ-౧౬౬౬ వ సూ). నదియం దగునది-నాదేయము
(నద్యాం భవః-నాదేయః. నదీ + ప్తేయ-నాత్ + ఏయ; సం-త-౨-౩ సూ;
సి-కౌ-౧౩౧౭ వ సూ). శాలయం దగునది-శాలీయము (శాలాయాం భవః-శాలీయః.
శాలా + జీయ-శాల్ + య; సం-త-౨-౩ సూ; సి-కౌ-౧౩౩౭ వ సూ). నగర
మందగునది-నాగరము (నగరే భవః-నాగరః. నగర + వ-నాగర్ + అ; సం-త-
౨-౩ సూ; సి-కౌ-౧౩౫౨ వ సూ). నగరప్రావీణ్యము గలవాడు-నాగరకుడు
(నగరప్రావీణ్యవాన్-నాగరకః. నగర + కణ్-నాగర + క; సం-త-౨-౩ సూ,
సి-కౌ-౧౩౫౨ వ సూ). అగ్రమం దగునది-అగ్ర్యము (అగ్రే భవః-అగ్ర్యః.
అగ్ర + య-అగ్ + య; సం-త-౩ వ సూ; సి-కౌ-౧౭౬౬ క. ౪ వ అధ్యాయ.
౩౪౬౨ వ సూ). “అగ్రియము-అగ్రియము” అనియు రూపములు గలవు (ముగ్ధ
౪౨౯ వ సూ. శ్రీరామతర్క-వ్యాఖ్య-౪౨౨ వ పుట).

౨ వ వివ : కొన్నియెడల, దద్ధితాచ్చగాని, తద్ధిత యకారముగాని పర
మగునపు డవ్యయముయొక్క యంత్యాచ్చ మొదలొన్న భాగము లోపించును.
(ముగ్ధ-౪౩౦ వ సూ; సి-కౌ-౧౩౨౪ వ సూ. వార్తికము). ఉదా: సాయం ప్రాతః
కాలములం దగునది-సాయం ప్రాతికము (సాయం ప్రాతః భవతీతి-సాయం
ప్రాతికః. సాయం ప్రాతర్ + ప్తిక-సాయం ప్రాత్ + ఇక. మాటిమాటికిని (పునః
పునః) నగునది-పౌనః పునికము (పునః పునః భవతీతి-పౌనః పునికః. పునః

పునర్ + ష్టిక - పౌనఃపున్ + ఇక). పు నునది (బహిర్) - బాహ్యము (బహిర్భవః - బాహ్యః. బహిర్ + ష్ట్య - బాహ్ + య; ముగ్ధ - ౪౩౧ వ సూ; సి - కౌ - ౧౩౨౪ వ సూ. వార్తికము).

౩వ వివ: తద్ధితమగు నచ్చుగాని, యకారముగాని పరమగునపుడు కౌన్ని యెడలఁ బూర్వమునకుఁ బదత్వము లేదు. తాంత, సాంతముల క స్త్యర్థమునఁ బదత్వములేదు (ముగ్ధ - ౪౩౧ వ సూ; సి - కౌ - ౨౩౧ - ౧౮౯౬ వ సూ). ఉదా: దిశ్యము (దిశ్ + య). త్యాచ్యము (త్యచ్ + ష్ట్య). వాచ్యము (వాచ్ + ష్ట్య; చూ - సమా - ౩౭ - ౩౮ వ సూ). ఇట నీ సూత్రములచొప్పున 'క' కారాదులు రానేరవు ('త్యాక్యము' కాదు).

తాంత, సాంతములకు : తటిత్వంతుఁడు - పయస్వి - తేజస్వి మ్మి. వీని యందుఁ బదాంతత్వము లేమింజేసి జ స్త్యము, సకారమునకు విసర్గమును రాలేదు (చూడు - సమా - ౩౬౪౩ వ సూ).

౪వ వివ: తద్ధితమగు నచ్చుగాని యకారముగాని పరమగునపుడు కౌన్ని యెడల 'అహన్' శబ్దమునకు 'అహ్' దేశ మగును. ఉదా. అహ్నికము (అహ్ని భవః - అహ్నికః; అహన్ + ష్టిక - అహ్ + ఇక; ముగ్ధ - ౪౩౨ వ సూ; సి - కౌ - ౧౭౪౩ వ సూ).

వికారాద్యర్థకములు

వికార సంఘ భావేదం పిత స్వాధ్వాదులందునుబయి పడునొకండు ప్రత్యయములును నిద్యర్థసహితముగాను, నిద్యర్థరహితముగాను నగును ౧౨ (ముగ్ధ - ౪౩౩ వ సూ).

వికారార్థక : హేమముయొక్క వికారము - హైమము. (హేమ్నా వికారః - హైమః - హేమ + ష్ట - హేమన్ + అ; సం - త - ౨ - ౩ - ౪ సూ; సి - కౌ - ౧౨౧౪ వ సూ). అప్పుల (జలముల) వికారము - అవ్యము (అపాం వికారః - అవ్యమ్. అప్ + ష్ట్య - అప్ + య). అగ్నియొక్క వికారము - అగ్నేయము (అగ్నే ర్వికారః - అగ్నేయః - అగ్ని + ష్టేయ). సంచూర్ణక: భిక్షల సమాహము - భైక్షము (భిక్షాజాం

సమూహాః భైక్షమ్-భిక్షా + వ్య; సి-కౌ-౧౨౪౩-౧౨౪౪ సూ; సమూహార్థక
ములు నపుంసకములు). అహముల సమూహము అహ్నము (అహ్నం సమూహః
అహ్నమ్. అహన్ + వ్య; సం-త-౧౦౪ సూ ౪వ వివ. అహ్నదేశము). గణికల
సమూహము-గాణిక్యము (గణికానాం సమూహః-గాణిక్యమ్. గణికా - వేశ్యా.
గణికా + వ్య-గాణిక్ + య; సం-త-౨-౩ సూ; సి-కౌ-౧౨౪౪ వ సూ.
దీనిలోని వార్తకము ౨౭౧౯). బ్రాహ్మణుల సమూహము-బ్రాహ్మణ్యము.
రాజుల సమూహము-రాజకము (రాజ్ఞాం సమూహః-రాజకమ్. రాజన్ + కణ్;
సం-త-౨-౩-౪ సూ). వృద్ధుల సమూహము-వార్తకము(సి-కౌ-౧౨౪౬వసూ).
హస్తిసమూహము-హస్తికము (హస్తినాం సమూహః-హస్తికమ్; హస్తిన్-గజ.
హస్తిన్ + వ్య-హస్త్ + ఇక). భావార్థకః గురువుయొక్క భావము (ధర్మము)-
గౌరవము (గురో ర్భావః-గౌరవమ్-గురు + వ్య-గౌరో-గౌరవ్ + అ; సి-కౌ-
౧౭౯౩). ఇద్దె బ్రాహ్మణ్యము (బ్రాహ్మణ + య). యౌవనము (యానో
భావః). బహిః ప్రదేశము-బాహ్యము (సి-కౌ-౧౭౯౪౪వసూ). బహిర్భువమ్-
బాహ్యమ్. బహిర్ + వ్య. సౌమ్యము (సమస్య భావః-సౌమ్యమ్). వైరూప్యము
(విరూపస్య భావః-వైరూప్యమ్). రాజ్యము (రాజ్ఞో భావః-రాజ్యమ్). సుహృ
దుని భావము-సౌహృద్యము(సుహృదో భావః-సౌహృద్యమ్). ఇది సుఖగాదులలోనిది
గాన నవయవములు రెండిటియొక్కయు నాద్యచ్ఛలకు వృద్ధి వచ్చెను (సం-త-
౨వ సూ. సుహృద్ + వ్య-సౌహృద్ + అ). ఇదమ్ సంబంధిః విష్ట సంబంధి-
వైష్టవము (విష్టోస్సంబంధి-వైష్టవః. విష్ట + వ్య-వైష్టో-వైష్టవ్ + అ; సి-కౌ-
౧౩౦౦వ సూ). త్వద్-(సీ)సంబంధి-త్వదీయము (తవ ఇదమ్-త్వదీయమ్.
త్వద్ + ఈయ). మమవని సంబంధి-మామవనము-మామవతము (మమోనః
ఇదమ్-మామవనమ్. మమవతః ఇదమ్-మామవతమ్. మమవన్ + వ్య-మామ
వన్ + అ. మమవత్ + వ్య-మామవత్ + అ). కుక్కు (శ్వన్) సంబంధి-
శౌవనము (శునః ఇదమ్-శౌవనమ్. శ్వన్ + వ్య-శౌవన్ + అ; సం-త-
౨ వ సూ).

౧౪ వ వివ: తద్గిత 'య'కార పరకత్వమున 'ఋ' కారము రేఫ మగును.
ఉదా: పితృసంబంధి-పితృత్వము (పితృరిదమ్-పితృత్వమ్-పితృ + య).

అవ వివ : 'ష్ట-జీవ' ప్రత్యయములు పరమగునపుడు 'యుష్మద్-అన్మద్-త్వద్-మద్' అను వానికి "యుష్మాక-అస్మాక-తవక-మమక" అను నాదేశము లగును. ఉదా : యోష్మాకము-యోష్మాకీణము (మీ సంబంధి-యుష్మాక మిదమ్-యోష్మాకమ్-యోష్మాకీణమ్). అస్మాకము-అస్మాకీనము (మా సంబంధి-అస్మాక మిదమ్-అస్మాకమ్-అస్మాకీనమ్). తావకము-తావకీనము (నీ సంబంధి-తవ + ఇదమ్-తావకమ్-తావకీనమ్). మామకము-మామకీణము (నా సంబంధి-మమ ఇదమ్-మామకమ్-మామకీనమ్).

హితార్థకముల్లు : సూర్యుని హితము-సౌరీయము (సూర్యాయ హితమ్-సౌరీయమ్. సూర్య + జీయ-సౌరీ + ఈయ; సం-త-గింప సూ, గింప విప్. య లోపము; సి-కౌ-గింప సూ) ఆత్మన్ (తనకు) హితము-ఆత్మనీనము (ఆత్మనే హితమ్-ఆత్మనీనమ్. ఆత్మన్ + జీన; సి-కౌ-గింప సూ).

స్వార్థిక : చోరుఁడ-చోరుఁడు (చోర ఏవ చోరః-చోర + ష్ట-చోర్ + అ). త్రిలోకీయే-త్రిలోక్యము (త్రిలోక్యేవ త్రిలోక్యమ్-త్రిలోకీ + ష్ట్య-త్రిలోక్ + య). రాఘుఁడే-రామకుఁడు (రామ ఏవ - రామకః-రామ + కణ్). స్వార్థిక ప్రత్యయంతములు పూర్వలింగములె యగును.

"అజ్ఞాతే కుత్సితే చైవ సంజ్ఞాయా మనుకమ్మనే తద్యుక్త నిజా వ్యవస్థే వాచ్యే హ్రస్వే చ కః స్మృతః" అను సర్థములందు 'క' ప్రత్యయము వచ్చును. ఎవ్వరిదో తెలియని యశ్వము-అశ్వకము. కుత్సితమైన యశ్వము-అశ్వకము (అజ్ఞాతః కుత్సితో వా అశ్వః-అశ్వకః). అనుకంపనః పుత్రకుఁడు. హ్రస్వః చిన్న చెట్టు-పుష్పకమ్ము (హ్రస్వో పుష్పః-పుష్పకః). అల్పః అల్పమగు తైలము-తైలకము (అల్పం తైలమ్-తైలకమ్; సి-కౌ-అం-అం-మొ. అంక-అవ అంక-అంకగవ సూ).

వివిధార్థక తద్ధితములు

వికారేత్యాది సూత్రములలోని యాచి శబ్దముచేత : శివుఁ డిష్ట దైవముగాఁ గలవాఁడు-తైవుఁడు (శివో దేవతా అష్ట-తైవః-శివ + ష్ట). శక్తి దేవతగాఁ

గలవాడు-శా క్తేయుడు (శ క్తిర్దేవతా అస్య-శ క్తి + స్తేయ). పశుపతి దేవతా కము-పాశుపతము (పశుపతి దేవతా అస్య-పాశుపతమ్-పశుపతి + ప్త). ఇద్దై-బంద్రము (సి-కౌ-౧౨౨౬ వ సూ). అపూపములు దీనికి వెల-అపూపికము (అపూపా అస్య పణ్యమ్-అపూప + ప్తిక; సి-కౌ-౧౬౦౧వ సూ). మృదంగ వాదనమున నేర్పు గలవాడు-మార్దంగికుడు (మృదగ్గవాదనే శిల్ప మస్య మార్దగ్గీకః-మృదగ్గ + ప్తిక; సి-కౌ-౧౬౦౫వ సూ). ధనుస్సు ప్రహరణ సాధనముగా గలవాడు-ధానుస్కుడు (ధనుః పహరణసాధన మస్య-ధానుస్కః-ధనుస్ + కజ్-సి-కౌ-౧౬౦౭వ సూ). గురుని దోషముల నావరించువాడు (చత్రమువలె) చాత్రుడు (గురో ర్దోషావరణే చత్రవత్ శీల మస్య-చాత్రః. చత్ర + ప్త. సి-కౌ-౧౬౧౧వ సూ). ఆకరమున నియుక్తుడు (రత్నాదుల గని ఆకరము)-ఆకరికుడు (ఆకర + ప్తిక; సి-కౌ-౧౬౨౦ వ సూ). సర్వ భూమిశ్వర్యుడు-సార్వభౌముడు (సర్వభూమే రీశ్వరః సార్వభౌమః-సర్వభూమి + ప్త. సి-కౌ-౧౬౦౮ వ సూ).

౩ వ వివ : 'క' ప్రత్యయమునకు సంస్కృతమున మిక్కిలి ష్యోప్తి గలదు. స్వార్థమందు 'క' ప్రత్యయ మగు నని పైని వివరింపఁ బడెను. కొల కావించు విచిత్రవీర్యక క్షేత్రములన్ (భార-అది-౪వ ఆ-౨౩౮; విచిత్ర వీర్యుడే విచిత్రవీర్యకుడు).

ఈ కారాం తో కారాంతములగు (నదీ సంజ్ఞ గల) శబ్దములకును, ఋదంత శబ్దములకును బహుప్రీహితో దుదీని 'క' ప్రత్యయమగును. ఉదా : పూజిత గౌరీకుడు. బహుకర్తృకము (చూ-సమా-౨౫వ సూ. ౨వ వివ). బహు ప్రీహిని దుదీని 'క' ప్రత్యయము వైకల్పికముగా నగును. ఉదా : మహాయశస్టుడు-మహాయశుడు మొ (చూ-ద్రా-పర్-౮౫ I విష. ౧౨ IV విషే. ౪౬వ పుట; ముగ్ధ ౪౩౬వ సూ. దుర్గాదాన వ్యాఖ్య. ౪౪౮వ పుట). "అజ్ఞాతే కుత్సితే." మున్నగు శ్లోకము మీద వివరింపబడెను. "సంజ్ఞాయామ్-దేవదత్తకః... అనుకన్యాయుక్త సితా-గుప్తకమ్" (ముగ్ధ-వ్యా-శ్రీరామతర్క. ౪౫౨-౪౫౩వ పుటలు).

౪వ వివ : 'క' ప్రత్యయ పరకత్వమున 'ఆ-ఈ-ఊ-ఋ' అను దీర్ఘ చ్చులు హ్రస్వము లగును. బహుప్రీహి సమాసమున వైకల్పికముగా నగును

(సి-కౌ-౧౩౪ వ సూ). ఉదా : కన్యక (కన్యాకా - కన్యకా). బహుప్రహి-
సుకన్యకుడు, సుకన్యాకుడు.

కొన్ని యెడల స్థలాంతరమందును ప్రాస్తవ మగును. ఉదా: కాకిదాసుడు,
వై దేహిబంధుడు, రతిదూతి పదము మొ. (ముగ్ధ ౪౩౭ వ సూ. దుర్గా-వ్యా.
౪౩౬ వ పుట ; చూ-సమా-౨౬ ౭ సూ).

భావార్థక తద్ధితములు

భావార్థమున 'త్వ-త' అను ప్రత్యయము లగును. త్వాంతము నప్తంత
కము, తాంతము టాబంతము నగును ౧౩ (ముగ్ధ ౪౩౮ వ సూ ; సి-కౌ-
౧౭౮౧ సూ).

ఇదటి భావము 'ప్రకృతిజన్యబోధంబున బ్రకారంబు ప్రవృత్తి నిమిత్తము.
ఉదా : గురువు యొక్క భావము (ధర్మము) గురుత్వము-గురుత - గౌరవము
(తద్ధి ౧౨ వ సూ. చూపఃబధెను-గురోర్భావః-గురుత్వమ్-గురుతా-గౌరవమ్).
ఇట్లే-బ్రాహ్మజన్యము - బ్రాహ్మజత - బ్రాహ్మజ్యము మొ. (సి-కౌ-౧౭౮౮
వ్యర్థ). ఇట్లే ఆధిక్యము-ఆధికత్వము-ఆధికత మొ.

త్వాది పరకత్వమున భాషితపుంస్క-ములకుఁ బుంవ ద్భావ మగును
(త్వ-తా-తర-ఇమన్-మొ); అందలి 'త్వ-త'లు పరమగునపుడు జాతి సంజ్ఞా
వాచకములకుఁ బుంవద్భావము లేదు ౧౪ (ముగ్ధ ౩౨౭-౩౩౦ వ సూ; సి-కౌ-
౮౩౬ వ సూ).

సాధ్య యొక్క భావము (ధర్మము) సాధుత్వము- సాధుత (సాధ్య
భావః సాధుత్వమ్ సాధుతా) ఇద యొక్క భావము (ధర్మము) ఇదత్వము-
ఇదత (ఇదాయా భావః-ఇదత్వమ్-ఇదతా). వృద్ధి యొక్క భావము వృష్టత్వము
వృష్టత (వృష్ట్యా భావః-వృష్టత్వమ్-వృష్టతా). జాతి సంజ్ఞా : బ్రాహ్మణి యొక్క
భావము-బ్రాహ్మణీత్వము - బ్రాహ్మణీత (బ్రాహ్మణ్యా భావః బ్రాహ్మణీత్వమ్-
బ్రాహ్మణీతా). అనసూయత్వము-అనసూయాత (అనసూయాయా భావః- అన
సూయాత్వమ్-అనసూయాతా).

శ్వాదులు : “త్వ-తా-తర-తమ-ఇమన్-ఇష్ట-ఈయను - కల్ప - శన్-
రూప-చతరామ్-చతమామ్-దేశ్య-దేశీయ-బహ-పాశ-చర” ఇవి శ్వాదులు.

షత్వవిధి - కల్పాదిప్రత్యయము

‘క’ వర్గమునకందెను, ‘అ’ వర్జితరాచ్చులకందెను, ‘హ-య-వ-ల’ల
కందెను బరమైన పదమధ్య గతమగు ప్రత్యయాగ మాదేశ సంబంధి సకారము
‘ష’ కార మగును. నుజ్-విసర్గ-వ్యవధానమున్నను నీ ‘ష’ త్వము గల్గును.
ప్రాతిపదికముయొక్కదీర్ఘముకానట్టి యిక్కులకుఁ జరమగు ‘స’ కారము తద్దిత
‘త’ కార పరకత్వమున ‘ష’ కారమగును గఱ (ముగ్ధ-౧౧౧ - ౪౩౯వ సూ;
సి-కౌ-౨౧౦-౨౧౧-౨౧౨-౪౩౪-౧౩౨౫ సూ)

యజుస్సుయొక్క భావము-యజుష్వము (సమా-౬౬వ సూ-చూడు.
యజుషో భావః-యజుష్వమ్. యజున్-యజుష్ + త్వమ్-యజుష్వమ్. సమా.
౩౯వ సూ. చొప్పున ‘త’ కారము టకారమగును). మాటలయొక్క (గిర్-
మాట) భావము-గీ స్త్యము (గిరో భావః-గీ స్త్యమ్; ధాతువుయొక్క ‘ఇక్కు’
లకు విసర్గ రేఫ పరకత్వమున దీర్ఘమగును. గిర్-గిర్-గీః. ధుర్-ధూర్-ధూః).

ఈషదూనార్థమున “కల్ప” ప్రత్యయ మగును గఱ (ముగ్ధ-౪౩౩వ సూ;
సి-కౌ-౨౦౨-౨౨వ సూ).

ఈ యర్థమున ‘దేశ్య-దేశీయ’ ప్రత్యయములును నగును. ఉదా: ఈష
దూనముగా విద్వాంసుఁడు-విద్యత్కల్పుఁడు-విద్యదేశీయఁడు - విద్యదేశీయుఁడు.
ఈష దూనముగా దీర్ఘము-దీర్ఘకల్పము-దీర్ఘదేశ్యము-దీర్ఘదేశీయము. ఇవి పర
మగునపుడు ధావితపుంస్కములకుఁ బుంసద్భావమగును (సమా-౧౧-౨౪ వ
సూ. సం-త-౧౪వ సూ). విదుషి కించుక తక్కువ-విద్యత్కల్ప (చూ-సమా-
౪౦వ సూ; ‘విద్యన్’ వసు ప్రత్యయంతము-సకారంతము).

౧వ వివ: సంస్కృతమున నవ్యయములగు ‘వతి’ ప్రత్యయంతములు
గలవు గాని యట్టి యవ్యయములు తెల్లన నిర్బనేరవు (ముగ్ధ ౪౪౦; సి-కౌ-

అధికారి-౧౭౭౯ నూ). ఉదా : కృష్ణ ఇవ - కృష్ణవత్ భాతి. కృష్ణ మివ-
కృష్ణవత్ మన్యే. “కం. అల తద్ధితముల యందుం దెలియ‘పతి’ ప్రత్యయంబు
కలుగున లేమిం । గలిగిన ‘కల్ప’ ప్రత్యయ మలదుచు నయ్యార్థియంద యది
గనుపట్టు” (నరస-౩వ ఆ. ౧౧వ ప).

మత్వర్థీయములు

అ స్త్యర్థమున ‘మతు’ ప్రత్యయ మగును ౧౭ (మగ్ధ-౪౪౧ వ సూ;
స్-కౌ-౧౦౯౪వ నూ).

ఇందలి ‘ఉ’ కారము స్త్రీత్యమున ‘ఈ’ ప్రత్యయము వచ్చునని తెల్పు
నిదర్శము (దీర్ఘాదులు వచ్చుననియుఁ దెల్పును. శ్రీమాన్ మొ. తత్స ౮౯వ
నూ). శ్రీమంతుడు (శ్రీరస్తి యస్మాసౌ-శ్రీ + మత్-శ్రీమత్-శ్రీమాన్;
ఏవం-విదుష్మాన్. దోష్మాన్-ఇద్దై-విదుష్మంతుడు (విద్వాంసుడు). దోష్మం
తుడు (బాహుబలిశాలి); స్త్రీలింగమున-శ్రీమతి-విదుష్మతి(విదుషి)-దోష్మతిమొ.

౧వ. వివ : “భూమ నిన్దా ప్రశంసాసు నిత్యయోగేతిశాయనే సంస
ర్గేస్తి వివక్షాయాం । భవన్తి మతుబాదయః ” దీనికి వరుసగ నుదాహృతులు:
భూమ-ఆనేక : గోమంతుడు (పెక్కు గోవులు గలవాడు). నిన్దా : పాపి
(మిక్కిలి పాపాత్ముడు). ప్రశంసా : రూపవంతుడు (ప్రశస్తమగు రూపము
గలవాడు). నిత్యయోగ : షీరవంతము (పాలుగల వృక్షము). అతిశాయన :
ఊదరవతి (పెద్దకడుపుగల కన్య). సంసర్గ : చక్రి (గొడుగు గల పురుషుడు;
పురుషుడుగది చక్ర మనరాదు).

౨వ వివ : అ స్త్యర్థక ప్రత్యయముపైనే లిన్న రూపము కాని య స్త్యర్థక
ప్రత్యయము నిల్వదు. ఉదా : ‘ధనవద్ వంతుడు’ అనరాదు. ‘ధనిమంతుడు’
అనవచ్చును.

౩వ వివ : బహుప్రీహిపయిని సముతము మత్వర్థీయ మతిశయాద్యర్థ
విశేష బోధకమై నిల్వవచ్చును. ఉదా : తరుణ జ్వరి (తరుణ జ్వర మధికముగా)

గరివాడు). “కోక పీఠి చకోర పారణపటు జ్యోతిష్మతీ లోచనే” (అనర్థ రామవము).

౪వ వివ : “శుక్లము (శుక్లత గరి). కృష్ణము (కృష్ణత గరి)”. ఇత్యాదు లందు మత్స్యరీయము నిర్వృత్య నక్కఱ లేదు. ‘రసవంతము’ అని వాడుదురు కాని ‘రసి’ అని వాడుట లేదు.

‘వతు’ ప్రత్యయంతములు

మకారోపధకములకును, ‘అ’ కారోపధకములకును, మకారాంతముల కును, ‘అ’ కారాంతములకును, ‘యుయ్’ ప్రత్యాహారాంతములకును సప్త్యర్థ మున ‘వతు’ ప్రత్యయ మగును. యచ్చాదులకు ‘వతు’ ప్రత్యయమే యగును గల (ముగ్ధ-౪౪౨ వ సూ; సి-కౌ-౧౮౯౩-౧౮౯౪ సూ).

మకారోపధక : లష్మీవంతుడు (లష్మీ + వత్ - లష్మీవాన్); ఆకారో పధక : యశస్వంతుడు (యశస్వాన్). మకారాంత : కింవంతుడు (కింవాన్). ఆకారాంత : జ్ఞానవంతుడు (జ్ఞానవాన్). తపరికరణము లేమింజేసి ‘అ’కారాంతములకును ‘అ’కారోపధకములకును ‘వతు’ ప్రత్యయ మగును. ఆకారాంత : విద్యావంతుడు (విద్యావాన్). ఆకారోపధక : భాస్వంతుడు (భేజస్సు గరి వాడు ; భాస్వాన్). ‘యుయ్’ ప్రత్యాహారాంత : విద్వత్స్వంతుడు (మేఱపులు గరి మేముడు - విద్యుత్వాన్). యవాది : యవ మంతుడు (ధాన్యము గరి వాడు ; యవమాన్). యవాదులు : యవ-ఊర్మి (తరంగ)-భూమి-కృమి (పూరుగు)-కకుత్ (ఎద్దు మూపుడము)-కకుత్ (దిక్కు)-హరిత్ (దిక్కు) మరుత్ (గాలి)-గరుత్ (తెక్క) ఇత్యాదులు. యవాదులు ‘అ’కారాంతములు; ‘ఊర్మి’ మున్నగునవి మకారోపధకములు. ‘కకుత్’ మున్నగునవి ‘యుయ్’ ప్రత్యాహారాంతములు.

౧ వ వివ : సంజ్ఞా వాచకములు వత్సంతము లగును. ఉదా : ఉదన్వృత తుడు (సముద్రుడు-ఉదన్వాన్. ఇది ‘అ కారోపధకము. ఉదత్ శబ్దము ‘అ’ కారాంతము). చర్మణ్యతి (ఓకానొక నది-చర్మణ్యతీ-ఇదియు ‘అ’కారోపధకమే).

రాజన్యతి (మంచిరాజు గల భూమి; రాజన్యాన్-రాజన్యతీ; ఇతియ 'అ' కారో పధకమె).

అస్త్యర్థక 'ఇన్' ప్రత్యయము

అనేకాచ్చులు గల దానికిని, 'అ' వర్ణాంతములకును, నస్త్యర్థమున 'ఇన్' ప్రత్యయము వైకల్పికముగ నగును ౧౯ (ముగ్ధ-౪౪౪ వ సూ; సి-కౌ-౧౯౨౨ వ సూ)

ప్రీహి + ఇన్-ప్రీహి-ప్రీహి (ధాన్యము గలవాడు). జ్ఞాని (జ్ఞానము గల వాడు- జ్ఞాన + ఇన్ జ్ఞానీ) శిఖి (శిఖ గలవాడు-శిఖా + ఇన్ శిఖిన్-శిఖీ). మాలి (మాల గల వాడు; మాలా + ఇన్-మాలిన్-మాలీ). వైకల్పిక మగుట చేత, ప్రీహి మంతుడు-జ్ఞాన వంతుడు మున్నగు రూపములు నగును.

౧౪ వివ : 'అన్' అనునది తుదిని గల శబ్దములకును, సృజ్మేధా మాయా శబ్దములకును 'ఇన్' ప్రత్యయ మస్త్యర్థమున వికల్పముగా నగును. ఉదా : యశస్వి (క్రీ ర్తి గలవాడు; యశస్ + ఇన్ యశస్వి). స్రగ్వీ (పూలమాలిక గల వాడు; సగ్ + ఇన్-సగ్వీ) మేధావి (ధారణావంతుడు బుద్ధిగలవాడు : మేధా + ఇన్-మేధావీ). మాయావి (మాయగల వాడు; మాయా + ఇన్-మాయావీ). ఇవియు వైకల్పికములె ! కాన "యశస్వంతుడు-మేధావంతుడు" మున్నగునవి యును సాధువులె :

శంభ-కంభాదులు పెక్కు మత్వర్థీయములు 'భ' ప్రత్యయాంతాదులు ప్రయోగ వేద్యములు ౨౦ (ముగ్ధ-౪౪౪ మొ. ౪౪౮ సి-కౌ-౧౯౧౪ మొ).

శంభము (మాంగళ్యముగల-శమ్ + భః-శమ్భః). కంభము (మూర్ఛము గల-కమ్ + భః-కమ్భః - స్తంభము). 'సుఖ-శీర్ష-జలేమ' 'కమ్' (విశ్వ ప్రకాశః-సి-కౌ-౧౯౪౪). స్వామి (స్వ + మిన్-స్వామీ; సి-కౌ-౧౯౩౨ వ సూ) రజస్వల (రజస్సు గలది-ముట్టుచి-రజస్ + వల-రజస్వలా). కృషీర లాడు (వ్యవసాయదారు-కృషీ + పల-కృషీపలః-సి-కౌ-౧౯౧౯ వ సూ). మధురము (మధు + ర-మధురః; సి-కౌ-౧౯౧౪ వ సూ) కేశవుడు (మంచి

కొప్పుగల విష్ణువు-కేశ + వ-కేశవః; సి-కౌ - ౧౯౧౬ వ నూ). శ్రాద్ధము (శ్రాద్ధగల-శ్రద్ధా + అ; సి-కౌ-౧౯౧౮వ నూ). పణిరుడు (పాణిని తండ్రి; పణ-వ్యవహారము గల-పణ + ఇన్-పణిః; సి-కౌ-౧౯౨౮వ నూ) త్రమునొద్ద- 'ఫల బద్ధాభ్యా మినచ్'-'పణ' శబ్దాదులు నుండవలెను-చూ. పుట ౩౦౩) వాగ్మీ (వా-జ్మై పుణిగల-వాచ్ + మిన్-వాగ్మీ; సి-కౌ-౧౯౩౦). వాచాలుడు (వాగ్మీ-నిపాతము; సి-కౌ-౧౯౩౦). వీని కస్త్యర్థమే కాక యర్థ విశేషములును గలవు

సమూహార్థకములు-పూరణార్థకములు

౧ వ వివ: 'తా' మున్నగు ప్రత్యయములు సమూహార్థకములు. ఇందు 'వాతూల' శబ్దము-మాత్రము పుంలింగము. తక్కిన - యీ సమూహార్థకములెల్ల స్త్రీలింగములు. ఉదా: జనత (జనసమూహము-జనతా). ఇట్లే గ్రామత-జంధుత-గజత ము. ఖలిని-దుర్జన సమూహము-(ఖలి + ఇన్-ఈ), ఇట్లే హలిని (హ-సమూహము) మొ. గోత్ర-గోవుల సమూహము - (గో + త్రా-గోత్రా). రథకద్య (రథముల సమూహము-రథ + కద్యా-రథకద్యా). వాతూలము-వాయు సమూహము-(వా + ల-వాతూలః) వాత్య (వాయు సమూహము-వాత + య + ఆ-వాత్యా).

పూరణార్థకమున నీ 'ందిరీతిని దూపసిద్ధి గల్గును. 'ద్వి' శబ్దమునకు 'ద్వితీయ' అనియు, 'త్రి' శబ్దమునకు 'తృతీయ' అనియు, పూరణార్థకములు నిల్చును. 'చతుర్-షష్' శబ్దమునకు 'థద్' ప్రత్యయముగను, సంఖ్యావాచక శబ్దమొది యందు నిల్చిని 'స' కారాంశముల పయని 'మద్' ప్రత్యయము నిల్చును. 'షష్టి-సప్తతి-అశీతి-నవతి' శబ్దములపైని 'తమద్' ప్రత్యయము నిల్చును. శత శబ్దముపైనినిత్యముగాను, వింశత్యములపైనివికల్పముగాను 'తమద్' ప్రత్యయము నిల్చును. తక్కినయెవల సంఖ్యావాచకములపైని 'థద్' ప్రత్యయము నిల్చును-౧ (ముగ్ధ-౪౩౦ మొ ౪౩౩ వ నూ. సి-కౌ-౧౮౪౯ మొ. ౧౮౫౮ వ నూ).

సంఖ్యను 'పూరించునది' పూరణార్థకము. 'ద్వితీయ' అనునది 'ద్విత్య'

సంఖ్యాను బూరించుచున్నదిగదా. 'ఏక' శబ్దముపైని బూరణార్థక ప్రత్యయము నిల్చుదు ప్రథమాది శబ్దములె వాడఁ బడును - 'ద' కార 'ట' కారములు పైవానిలో నిర్దర్శములు. 'ద' కారము 'టి' లోపముచు దెల్పును. అంత్యాద్భు మొదల్కొన్నది 'టి' సంజ్ఞ గలది. టకారము శ్రీత్యమున 'ఈ' ప్రత్యయము వచ్చునని తెల్పును (సూ-తత్స-౧౦౦ వ సూ). ఉదా: ద్వితీయుఁడు-ద్వితీ యుము-ద్వితీయ (శ్రీ-ద్వితీయా, రెండవది). తృతీయుఁడు - తృతీయము- తృతీయ (శ్రీ-తృతీయా, మూడవది). చతుర్థుఁడు-చతుర్థము-చతుర్థి (శ్రీ-చతుర్థి, నాల్గవది). పంచముఁడు-పంచము-పంచమి (శ్రీ-పంచమీ, ఐదవది). షష్ఠుఁడు-షష్ఠము-షష్ఠి (శ్రీ-షష్ఠి, ఆఱవది). సప్తముఁడు-సప్తమము-సప్తమి (శ్రీ-సప్తమీ, ఏడవది). అష్టముఁడు-అష్టమము-అష్టమి (శ్రీ-అష్టమీ; ఎనిమి దవది). నవముఁడు-నవమము-నవమి (శ్రీ-నవమీ; తొమ్మిదవది). దశముఁడు-దశమము-దశమి (శ్రీ -దశమీ, పదవది). ఏకాదశుఁడు-ఏకాదశము-ఏకాదశి (శ్రీ-ఏకాదశీ, పదునొకండవది). ద్వాదశుఁడు-ద్వాదశము-ద్వాదశి (శ్రీ-ద్వాదశీ, పండ్రెండవది). త్రయోదశుఁడు-త్రయోదశము-త్రయోదశి (శ్రీ-త్రయోదశి; పదుమూడవది) మొ వింశతి తముఁడు-వింశతి తము- వింశతి తమి (శ్రీ-వింశతి తమీ). వింశుఁడు-వింశము-వింశి (శ్రీ-వింశి, ఇరువదవది). త్రింశ త్రముఁడు-త్రింశ త్రము - త్రింశ త్రమి. (శ్రీ- త్రింశ త్రమీ). త్రింశుఁడు-త్రింశము-త్రింశి (శ్రీ-త్రింశి, ముప్పదవది) మొ. షష్టి తముఁడు-షష్టితము-షష్టితమి (శ్రీ-షష్టితమీ, అఱువదవది). శత తముఁడు-శతతము-శతతమి (శ్రీ-శతతమీ, నూఱవది) మొ.

౧ వ వివ : కతిథము-కతిథి - (ఎన్నవది) కతిపయథము శ్రీ-కతిథి కతిపయథి (శ్రీ-కతిపయథి-కొన్నిటిది). బహుతిథము-బహుతిథి (శ్రీ-బహు తిథి-అనేక కాలపుది). తుర్యము-తురీయము (కొనది).

సంఖ్యా సర్వనామ తద్ధితము

ప్రకారార్థమున సంఖ్యావాచకములపైని 'ధాచ్' ప్రత్యయమును, సర్వ నామములపైని "థాచ్" ప్రత్యయమును నగును ౨౨ (ముగ్ధ-౪౫౮-ధాచ్. ౫౨౩ ధాచ్; ౧౯౦౮-౧౯౭౧ సూ).

ఇందలి చకార మవ్యయ మిది యని తెల్పు నిద్యర్థము. ఏకదా-ఏకధమ్. ద్విధా-ద్వైధమ్-ద్వేధా. త్రిధా-త్తైధమ్-త్తేధా. షడ్ధా-షోధా (ముగ్ధ-౪౫౯. సి-కౌ-౧౯౯౦-౧౯౯౧-౧౯౯౨ నూ),

౨ వ వివ : 'ద్వి-అత్మద్-యుష్మద్' అను సర్వనామములకు 'థాచ్' ప్రత్యయము లేదు.

౩ వ-వివ : 'బహు శబ్దముపైని ప్రకారార్థమున "ధాద్-థాచ్" ప్రత్యయములు రెండును రావచ్చునని తోచును. ఉదా : బహుదా-త్రిహుదా. 'శబ్దస్తోమ మహానిధి- శబ్దార్థ-చింతామణి' మున్నగు ప్రామాణిక. కోశములలో వర్ణచతుష్టమగు 'థాచ్' ప్రత్యయము మాత్రమే చూపబడెను.

"తేన సంఖ్యా వాచకేత్యః ధత్యతు బహుగణేభ్యశ్చధాచ్ స్యాత్ ప్రకారే" (ఘృగ్-దుర్గా-వ్యా-౪౫౮ వ-నూ). "తేన స్రీ (సర్వనామ) బహుఖ్యామ్ ... థాచ్ స్యాత్ ప్రకారే" (ముగ్ధ-దుర్గా-వ్యా-౫౨౩ వ నూ). ౧౯౯౩

"కిం సర్వనామ బహుభ్యో విశేష విహితేనాపి థాలా" (తత్వతో-౨౯౬వ పుట).

తయత్. తర-తమ ప్రత్యయములు

సంఖ్యావాగకములకు అవయవార్థమున 'తయద్' ప్రత్యయమగును ౨౩ (ముగ్ధ-౪౬౦వ నూ; సి-కౌ-౨౮౪౩-౧౮౪౪వ నూ)

ఇందలి ట కార మిద్యర్థము. ఇది స్త్రీత్యమున 'ఈ' ప్రత్యయ మగునని తెల్పును (తత్-౧౦౦వ నూ). ఉదా : ద్వితయము - ద్వితయి (సంస్కృ-ద్విపయమ్-స్త్రీ-ద్వితయా). త్రితయము-త్రితయి (సంస్కృ-త్రితయమ్-స్త్రీ-త్రితయా).

౧ వ వివ ద్వితయము-ద్వయము. ద్వితయి-ద్వయి. త్రితయము-త్రితయి. త్రితయి-త్రియి (రూపాంతరములును గలవు) 'ఉభయము' అను నిత్యరూపమే వెలయుచున్నది (రెండు, సి-కౌ-౧౮౪౫ వ నూ).

రెండిటిలో నొకటి కఠికాయన మర్థ మగునపుడు తర ప్రత్యయమును, ననేకములలో నొకటి కఠికాయన మర్థ మగునపుడు 'తమ' ప్రత్యయమును నగును ౨౪ (ముగ్ధ ౪౬౨ వ సూ; సి-కౌ-౨౦౦౧-౨౦౦౨ సూ).

ఇందలి యతికాయన ముత్కర్షాపకర్షములు రెండిటిలో దేని కయినం గావచ్చును. "తరాది" ప్రత్యయ పరకత్వమందును భాషిత పుంస్క-ములకుఁ బుంవద్భావము వచ్చును (చూ-సం-త-౧౪వ సూ. సమా ౧౧-౨౪వ సూ). ఉదా : విద్యత్తమ-త్రీ (విద్య + తమ). ఈ త్రీ లందఱలో నీమె విదుషి యని యర్థము. ఇద్దె సాధుతర-సాధుతమ; యోగ్యతర-యోగ్యతమ ("ఈ త్రీలలో నీమె యోగ్యురాలు" అనురీతి నర్థము నెఱ్ఱునది).

తర్రాదులు : తర-తమ-ఇష్ట-ఈయన్-కల్ప-ఇమన్ మొ. (చూడు-ముగ్ధ-౨౨౪వ సూ-దుర్గా వ్యాఖ్య).

౧వ వివ : పీరిద్దఱలో నీతఁడు 'ఉత్తరుఁడు' అను వాడుక కన్పట్టదు.

౨వ వివ : "కిం-యద్-తద్-ఏక-అన్య" అను శబ్దములకు "దతర-దతమ" ప్రత్యయము లగును. అనఁగా 'టి'లోపము గల్గు నని యభిప్రాయము. పీరిద్దఱలోఁ గతరుఁడు రాముఁడు, పీరందఱలోఁ గతము డుత్తముఁడు. అన్య తరుఁడు-అన్యతముఁడు మొ. (ముగ్ధ ౩౧౦వ సూ సి-కౌ-౨౦౪౭-౨౦౪౮-౨౦౪౯ సూ).

గుణవాచకములపై (గుణవద్భావకములపై) నతికాయనమాత్ర మర్థమగు నపుడు "ఇష్ట-ఈయన్" ప్రత్యయములు వైకల్పికముగ నగును ౨౫ (ముగ్ధ-౪౬౬ మొ-౪౭౪ వ; సి-కౌ-౨౦౦౧-౨౦౦౨-౨౦౦౬-౨౦౦౮-౨౦౧౬-౧౮౦౬-౨౦౨౦వ సూ).

గరిష్ఠము-గరియము (గురుశబ్దమునకు గరాదేశము.) పక్షమున 'గురు తరము-గురుతమము' అనియు నుండును.

౧ వ వివ: 'తర' ప్రత్యయమునకు 'తయన్' ప్రత్యయము సమ మనియు, 'తమ' ప్రత్యయమునకు 'తవ్' ప్రత్యయము తుల్య మనియు, ఖాణి నీయులు చెప్పుదురు గాని 'తర-తమ' ప్రత్యయములకు వలె 'ఇష్టేయన్' ప్రత్య యముల కర్థభేదము మహాకవి ప్రయోగములలో నగపడమిఁ జేసి ముగ్ధబోధ కారుఁ డిట్లు మార్చి చెప్పెను.

౨వ వివ: "ఇష్టేయన్" ప్రత్యయములు పరమగునపుడు ప్రకృతికి వివిధములగు నాగమాదేశ లోపాలు గల్గును. వానిని మహాకవి ప్రయోగములను బట్టి యెఱుంగనగును. తిలోపము: లఘివ్యము-లఘియము (మిక్కిలి లఘు వై నది) మత్స్యరీయలోపము: మతివ్యము (మిక్కిలి గొప్ప మతిగలది). మేధి వ్యము (మిక్కిలి గొప్ప మేధ-బుద్ధి-గలది) వీనియందు 'టి' లోపమును గలదు. తృన్ ప్రత్యయలోపము: కరివ్యము (మిక్కిలి గొప్పకర్త). ఆదేశాలు: గరివ్యము-గరియము (మిక్కిలి గురువు, గురుశబ్దమునకు గరాదేశము). నేదివ్యము (మిక్కిలి యంతికము. అంతిక-సమీప, ద్రామివ్యము (మిక్కిలి దీర్ఘము). శ్రేష్ఠము (మిక్కిలి ప్రశస్యము). జ్యేష్ఠుఁడు (మిక్కిలి పెద్దవాఁడు-మిక్కిలి ప్రశస్యుఁడు). ద్రఢివ్యము (మిక్కిలి దృఢమైనది). కనిష్ఠుఁడు (మిక్కిలి చిన్న వాఁడు. మిక్కిలి యల్పుఁడు). భూయివ్యము (అహాశబ్ద మూలకము) - భూయము-భూయాంసము-భూమము మొ.

ఇమన్-చరత్-ప్రత్యయములు

గుణవాచకముపైని (గుణవద్వాచకముపైని) భావార్థమున నై కల్పికముగా "ఇమన్" ప్రత్యయ మగును ౨౬ (ముగ్ధ-౪౭౩వ సూ: సి-కౌ-౧౭౮౪).

లఘిమము (సంస్కృత-లఘు + ఇమన్-లఘిమా). "ఇమన్" ప్రత్యయ పరకత్వమందును 'టి' లోపమగును. ఇద్దై గరిమము, అణిమము, నీలిమము. పక్షమున లఘుత, లఘుత్వము, లామవము. నీలిమము, నీలిమ, నీలత్వము, నీలత, నై ల్యము (నీల + ఇమన్-నీలిమన్).

౧వ వివ : రూపాది గణాచారములపై 'ఇమన్' ప్రత్యయము నిల్పడు
ఉదా : రూపత్వము-రూపత. రసత్వము-రసత; గంధత్వము-గంధతి మొ.

౨వ వివ : పృథ్వాది శబ్దములమీద 'ఇమన్' ప్రత్యయము వికల్పముగా
నిల్పును-ఋవర్ణము రేఫమగును ఉదా : ప్రథిమము (పృథు + ఇమన్-ప్రథిమా).
ద్రధిమము-దార్ధ్యము - దృఢత్వము - దృఢత - (దృఢ + ఇమన్-ద్రధిమా-
దార్ధ్యమ్-దృఢత్వమ్ మొ). ఇద్ధి క్రిశిమము-కార్యము-కృశత్వము. మదిమము-
ఘృదుత్వము. పదిమము-పటుత్వము. చండిమము-చంద్రత్వము. మహిమము-
మహత్త్వము. భూమము-బహుత్వము మొ.

: భూత్రహార్యార్థమున 'చరచ్' ప్రత్యయ మగును ౨౭ (మగ్ధ-౪౦౩వ సూ;
సి-కౌ-౧౯౯౯).

జ్ఞాతచరము (పూర్వము తెలిసినది) జిత్తుగాన త్రి త్వమున 'ఈ' ప్రత్య
యము వచ్చును: 'జ్ఞాతచర' (౨త్వ గంధ సూ; జ్ఞాత + చరచ్-జ్ఞాతచరః).

'శన్-కృత్వన్-సుచ-మయ' ప్రత్యయములు

బహ్యల్పార్థ శబ్దముల కారకములపైని సంఖ్యావాచకములపైని పీష్పార్థ
మున 'చశన్' ప్రత్యయ మగును ౨౮ (మగ్ధ-౪౦౩-౪౦౪వ సూ; సి-కౌ-
౨౧౦౯-౨౧౧౦ సూ).

ఇందలి 'చ' కార విద్యుత్ప్రయము. ఏకక్రృత్యయంత మప్యయ మగునని
తెల్పును. ఉదా : బహుశః-అల్పశః-ద్విశః-త్రిశః. ఇది సంస్కృతావ్యయము
గానఁ దెల్గున వాడుక లేదు. సిద్ధ సమాసములలో నిల్వవచ్చును. బహుశో
దారము శ్రేయము.

పారాంతమున 'చకృత్వన్' ప్రత్యయ మగును. 'ద్వి-త్రి-చతు' శబ్దముల
పైని 'సుచ' ప్రత్యయము నిల్పును ౨౯ (మగ్ధ-౪౦౪-౪౦౫వ సూ; సి-కౌ-
౨౦౮౫-౨౦౮౬ వ సూ).

ప్రత్యయంత మవ్యయ మగునస 'చ' కారేద్యర్థము తెల్పును. రెండిటిలోని 'చ' కారములు నిద్యర్థములై . ఉదా : "పశ్చాత్కృత్వో భోజనము (అయిదుసార్లు భోజనము; పశ్చాత్కృత్వో-పంచకృత్వః). సుచి : ద్విః (రెండుసార్లు) ఇవియు నవ్యయములుగానఁ దెల్లన సిద్ధ సమాసములతో మాత్రమే నిల్చును. "త్రిస్సప్తకృత్వో జగతిపతీశాం హన్తా..." (భారవి)-ఇరువది యొక్కమాఱు (త్రిః + సప్తకృత్వః).

తద్రూపార్థమున "మయద్" ప్రత్యయమగును ౩౦ (ముగ్ధ-౪౮౬వ సూ; సి-కౌ-బహద్దర్థములందీ ప్రత్యయము కన్పట్టును. ౧౫౨౩-౧౫౨౪ వ సూ).

ఇందలి 'ట' కారేద్యర్థము స్త్రీత్వమున 'ఈ' ప్రత్యయము వచ్చునని తెల్పును. ఉదా : విష్ణుమఘము. స్త్రీత్వమున-విష్ణుమయి (తత్స ౧౦౦వ సూ). ఏకాదశ్యమునకు నిత్యము-వాఙ్మయము.

'చుంచు-చణ-ఇత-చ్వి' ప్రత్యయములు

ఖ్యాతార్థమున "చుంచు-చణ" ప్రత్యయము లగును ౩౧ (ముగ్ధ-౪౮౮వ సూ; సి-కౌ-౧౮౨౩వ సూ).

విద్యాచుంచు-విద్యాచణుడు (విద్యచే ఖ్యాతుడు; విద్యయా ఖ్యాతః-విద్యాచుంచుః-విద్యాచణః).

సంజాతార్థమున 'ఇత' ప్రత్యయ మగును ౩౨ (ముగ్ధ-౪౯౪వ సూ; సి-కౌ-౧౮౩౭ వ సూ)

ఫలితము (సంజాత ఫలము వనము). తారకితము (సంజాత తారకము ఆశాశము). పాణినీయులు తారకాదులకే యీ ప్రత్యయ మగు నందురు. తారకాదు లాకృతిగణము.

అథా ౩ త్సూపార్థమున 'భూ-కృ-అన్' ధాతు రూపములు పరమగునపుడు 'చ్వి' ప్రత్యయ మగును. 'చ్వి' ప్రత్యయము పరమగునపు డవ్యయేతర

శబ్దముల తుది 'అ' వర్ణ, ప్రాస్వములకు వరుసగా 'ఈ కార-దీర్ఘము' లగును ౩౩ (ముగ్ధ-౪౯౩వ సూ; సి-కౌ-౨౧౧౭-౨౧౧౮ సూ).

ఇందలి చకార మిద్వర్ణము. చకారేత్తు 'అవ్యయ' మగును. ఇందలి 'ఇ' కార ముచ్చారణార్థకము. 'వ' కార ప్రత్యయము లోపించును. కాఁగా నిందేమి యుఁ బ్రకృతిపైని నిల్చినది లేదు. "చ్యి-విణ్ (ముగ్ధ-౧౦౨౮), విణ్ (ముగ్ధ ౧౦౩౦), విణ్-కిప్ (౧౦౩౨)" అను సియైదును నిట్టివే కావున సివి త త్రప్రత్యయాంతము లని మాత్రము వాడుఁ గల్గించును. ఉదా : చ్యి : కృష్టికరణము కృష్టఁడు కాని వానిని గృష్టనిగాఁ జేయుట-అకృష్టం కృష్టం కరోతి-కృష్ట + చ్యి + కరణ). హరీభవనము (హరికానివాఁడు హరియగుట ఇట దీర్ఘము, మహత్కరణము (అచ్చు తుదని లేదుగాన 'ఈ' కార దీర్ఘములలో నేడియులేదు-గొప్పవాఁడు కానివానిని గొప్పవానిగఁ జేయుట) గంగీకరణము (గంగ కాని దానిని గంగనుగాఁ జేయుట. ఆకారమును 'అ' వర్ణమే కాన 'ఈ' కారమయ్యెను). అవ్యయముల కుదాహృతి : దివా భూతము, దోషాభూతము (పగలుగా నయినది, రాత్రిగానయినది).

౧ వ వివ : 'చ్యి' ప్రత్యయ పరికర్తృమున 'ఋ' కారము 'రీ' యగును. ఉదా : మాత్రీకృతి (తల్లి కానిదానిని దల్లిగాఁ జేయుట. ముగ్ధ-౪౯౩వ సూ; సి-కౌ-౧౦౩౪వ సూ).

౨ వ వివ : "మనస్-చక్షుస్-చేతస్-శ్రుత్-రజస్" అనువానికి 'చ్యి' ప్రత్యయపరికర్తృమున సంక్యలోప మగును ఉదా : ఉన్మనీభూతము (అవేగముతోఁ గూడునదిగా నగుట) మొ.

౩ వ వివ : అవ్యయమునకు దీర్ఘము రాదని ముగ్ధబోధకర్త సూత్రించెను. పాణినీయులు దీర్ఘము రావచ్చు ననిరి. ఉదా : సాచీకృతము (అడ్డుగా నుండఁ జేయఁబడినది). ముగ్ధ బోధ పక్షమన 'సాచీ' శబ్ద మంగీకార్యము. "సాచీకృతా చారుతరేణ తస్థా ముఖేన" (కుమారసం). "నినాయ సాచీకృత చారువక్త్రః" (రఘు; దుర్గాదాస వ్యాఖ్య-ముగ్ధ).

కార-ఇఫాదులు

౪ వ వివ : వర్ణములపైని నిర్దేశాద్యర్థములందు 'కార' ప్రత్యయమును 'ర' వర్ణము పైని 'ఇఫ' ప్రత్యయమును నిల్పును. ఉదా : అకారము-ఇకారము-కకారము-రేఫము మొ చూ సంజ్ఞా ౩వ సూ. ౯వ వివ).

సాకల్యముగా నదీన మయ్యె నను నర్థమున 'కృ-భూ-అన్' దాతు రూప పరకత్వమున వికల్పముగ 'చసాత్'-ప్రత్యయమగును. ౩౪ (ముగ్ధ ౪౯౯వ సూ; సి-కౌ-౨౧౨౨ మొ. ౨౧౨౩వ; ఈ సకారమునకు షత్వములేదు.)

ఉదా : "అసుర భస్మసాత్ కృతుఃదయ్యెన్" (అది ౧వ ఆ-౧౩౨వ ప); పక్షమున "భస్మీభూతుః దయ్యెను" అని మీది సూత్రము చొప్పున 'చ్యి. ప్రత్యయము వచ్చును. ఇందలి 'చ' కార మవ్యయతాద్యోతకమగు నిద్యర్థము. షత్వాభావ : అగ్నిసాత్ కృతుః దయ్యెను.

"ఊర్ధ్వపరిమాణార్థమున "దమ్నద్-మాత్రద్-ద్వయసద్" అను ప్రత్యయములగును ౩౫ (ముగ్ధ-౫౦౬వ సూ; సి-కౌ-౧౮౩౮వ సూ).

ఇందలి 'ట' కారము 'ఈ' ప్రత్యయము వచ్చును. శ్రీత్యమున నని తెల్పు నిద్యర్థము (చూ-తత్స-౧౦౦వ సూ). ఉదా : గజ దమ్నము- గజ మాత్రము-గజద్వయసము, 'ఏనుగు' ఎత్తు పరిమితి). శ్రీత్యమున : గజదమ్ని మొ.

సార్వనామిక తద్ధితములు

కొన్ని సర్వనామ శబ్దములపై సీక్రింది రీతిని బ్రత్యయములు నిల్పును' వీని వాడుక తెలుగున మిక్కిలి యరుదు. కవిప్రయోగై కవేద్యము ౩౬ (ముగ్ధ-౫౧౦ మొ. ౫౨౬ వ).

౧ వ వివ : 'తన్' అనునది విభక్త్యర్థమున నగును. ఉదా : సర్వతో ముఖముగ, కృష్ణతో గతి మొ.

౨ వ వివ : సర్వనామములకును, 'బహు'శబ్దమునకును సప్తమ్యర్థమున 'త్ర' ప్రత్యయ మగును. ఉదా: 'సర్వత్ర' నిలింప కామినుల వాడకు (ఆము క్ర).

౩ వ వివ : సర్వదా-నదా (ఎల్లప్పుడు). ఏకదా-ఒకప్పుడు). కదా (ఎప్పుడు). తదాసీమ్ (అప్పుడు). పూర్వే ద్యుః (పూర్వదినమందు). పరేద్యుః (పరదినమందు). ఉభయే ద్యుః (రెండుదినములందును). పురస్తాత్ (ఎదుట). కుతః (ఏకారణముచేత). క్వ(ఎక్కడ). కుత్ర (ఎక్కడ). ఇతః (ఇచ్చటినుండి). అతః (అచ్చటినుండి). అత్ర (ఇక్కడ). ఇహ (ఇక్కడ - ఈలోకమున). అధునా (ఇప్పుడు) ఉపరి (మీదుభాగమున). సద్యః (తత్క్షణము). అద్య (ఇప్పుడు). ఇత్థమ్ (ఇట్లు) కథమ్ (ఎట్లు). తత్రత్యుః (అచటనున్నవాడు) అద్యతనము (ఈదినము). దాక్షిణాత్యుః (దక్షిణ దేశస్థుః). పాశ్చాత్యుః (పశ్చిమ దేశస్థుః). ప్రాచ్యుః (తూర్పు దేశస్థుః - ప్రాచీనుః). ఆదిమము (మొదటిది). మధ్యమము (నడిమిది). చిరత్నము (ఇవి సర్వనామములు కావు. చిరకారపుది). కించిత్ (ఇంచుకంత - ఒకానొకటి). కదాచన (ఒకప్పుడు). కించన (ఇంచుకంత) మొ.

ఇది సంస్కృత తద్విత పరిచ్ఛేదము

బాల వ్యాకరణోద్ఘోతము

క్రియా పరిచ్ఛేదము

సంస్కృత క్రియల వివరణము

౧ వ వివ : సంస్కృత ధాతువులనుండి యేర్పడిన సంస్కృత సుబ్ విభక్తిరూప, తిజ్జులరూపములకుఁ దెలుగున వాడుక లేదు. సంస్కృత సుప్యలకు వలెనే యీ తిజ్జులకును నాదేశముగాఁ దెలుగు డ్యాది విభక్తులు స్వంస్కృత సమములు నాచ్చికములు నగు ధాతువులు రెండు విధములపై నిల్చును.

౨ వ వివ : సంస్కృత ధాతువులు 1. పరస్మైపదములు, 2 ఆత్మనే పదములు, 3. ఉభయపదములు నని మూడు విధములు. ప్రథమాది పురుషములలో “తిప్-తీస్-అన్తి-” మున్నగు ప్రత్యయములు నిల్చు ధాతువులు పరస్మైపదములు (భవతి-భవతః-భవన్తిమి). ప్రథమాది పురుషములలో “తే-ఆతే-అన్తే” మున్నగు ప్రత్యయములు నిల్చు ధాతువులు “ఆత్మనేపదములు” (భూ ధాతువు ప్రాప్త్యర్థమున నాత్మనేపదము. భవతే-భవేతే-భవన్తే మి). ప్రథమాది పురుషములలో ద్వీవిధ ప్రత్యయములును నిల్చునవి యుభయ పదములు (రాజతి-రాజతః-రాజన్తి; రాజతే-రాజేతే-రాజన్తే మి). జకార మిద్వర్ణముగాఁ గల ధాతువు లాత్మనేపదములు (ఏధజ-వృద్ధౌ మి) జకార మిద్వర్ణముగాఁ గలవి యుభయపదములు (రాజ్యజ్-కీప్తౌ). తక్కినవి పరస్మైపదములు (భూ సత్రాయామ్ మి. ముగ్ధ-ఇతి వ సూ; సి-కౌ-అగ్రాజ మి. అగ్రాజ వ సూ). ఇవి “ఆత్మనేపదములు”, ఇవి ‘పరస్మైపదములు; నివి యుభయపదములు నని ధాతుపాఠములలో నుండును. జకార, జకారములు కవి కల్పదుమమున ఆత్మనే పదాదుల కిద్వర్ణములుగా నిలవఁబడును.

౩ వ వివ : ఇట్టి ధాతువులపైని “లట్-లిట్-లుట్-ల్పట్-లేట్-లోట్-లజ్-లిజ్-లజ్-ల్పజ్” అను సమాపక క్రియా లకారములు నిల్చును. “ప్ర-

తివ్-తన్-అన్తి. మధ్య : -సివ్-థన్-థ. ఉత్త : మివ్-వన్-మన్". ఇవి పరస్మైపద ప్రత్యయములు. "ప్రథ : తే-ఆతే-అనే. మధ్య : సే-ఆథే-ధ్యే. ఉత్త : ఏ-వపే-మపే". ఇవి యాత్మనే పద ప్రత్యయములు. ఈ రెండు విధములును 'లద్' అనుదాని కాదేశములు. ఇట్లే 'లిద్' మున్నగువానికిని ద్వివిధ ప్రత్యయములు నగును. ఈ లదాదులకు ముగ్ధబోధమున 'కీ-శీ' మున్నగు సంజ్ఞలు గల్పింపఁ బడినవి. లద్ (కీ-ముగ్ధ), ఇది తద్దర్శాద్యర్థకము. "లిద్ (ముగ్ధ-శీ), లజ్ (పీ-ముగ్ధ), లుజ్ (టీ-ముగ్ధ)" ఇవి మూఁడును భూతార్థకములు. "లుద్ (డీ-ముగ్ధ), లృద్ (ఠీ-ముగ్ధ)" అనునవి రెండు లకారములును భవిష్యదర్థకములు. 'లేద్' అనునది వేదమాత్ర ప్రసిద్ధము. "లిజ్" (శీ-ముగ్ధ) అనునది విద్యాద్యర్థకము. "లిజ్" (ఠీ-ముగ్ధ) అనునది యాశీరర్థకము. "లోద్" (గీ-ముగ్ధ) అనునదియు నాశీ రర్థకమే. "ల్పజ్" (థీ-ముగ్ధ) అనునది చేదర్థ గర్భిత భవిష్య దర్థకము.

సార్వధాతు కార్వధాతుకాది సంజ్ఞలు

"లద్, విద్యాద్యర్థక లిజ్, లోద్ లజ్, లుజ్" అను నైదును, శవర్ణ మిద్యర్థముగాఁగల ప్రత్యయమును (శవ్ మొ) సార్వధాతుకములు ('ర'-ముగ్ధ బోధ సంజ్ఞ). తక్కిన వెల్లి 'అర్థధాతుకములు ('ఆర' ముగ్ధబోధ సంజ్ఞ).

అర్థధాతుకములగు పురుషబోధక ప్రత్యయములు వికరణము లేకయే తాతువుపైని నిల్చును. 'శవ్' మొ. వికరణములు. పకార మిద్యర్థములేని సార్వధాతుక ప్రత్యయములు 'జీత్తు' లనిపించుకొనును. లిప్తును, నాశీరర్థక లిజ్తును, పకారేత్తులు కానివియును 'కిత్తు' లనిపించు కొనును.

శ వ వివ : లదాది లకారముల సిద్ధరూపిదాహృతులు :

లద్ : ప్రథ : భవతి-భవతః-భవన్తి. మధ్య : భవసి-భవథః-భవథ. ఉత్త : భవామి-భవావః-భవామః ఇవి పరస్మైపద రూపములు ఆత్మనేపద : ప్రథ : భవతే-భవేతే-భవన్తే, మధ్య : భవసే-భవేథే-భవధ్యే, ఉత్త : భవే-భవావపే-భవామపే,

లిట్ : పరస్మైపదః ప్రథః బభూవ-బభూవతుః-బభూవుః, మధ్యః-బభూ-
విథ-బభూవతుః-బభూవ. ఉత్తః బభూవ-బభూవివ-బభూవిమ అత్మనేపదః
ప్రథః బభూవే-బభూవాతే-బభూవిరే. మధ్యః బభూవిషే-బభూవాథే-బభూవిధ్యే,
(బభూవిధ్యే-రూ). ఉత్తః బభూవే-బభూవివహే-బభూవిమహే

లుట్ : పరస్మైపదముః ప్రథః భవితా-భవితారౌ-భవితారః. మధ్యః
భవితాసి-భవితాస్థః-భవితాస్థ. ఉత్తః భవితాస్మి-భవితాస్వః-భవితాస్వః. అత్మ
నేపదముః ప్రథః భవితా-భవితారౌ-భవితారః. మధ్యః భవితాసే-భవితాసాథే-
భవితాధ్యే. ఉత్తః భవితాహే-భవితాస్వహే-భవితాస్మహే.

ల్లట్ : పరస్మైపదముః ప్రథః భవిష్యతి-భవిష్యతః-భవిష్యన్తి మధ్యః
భవిష్యసి-భవిష్యథః-భవిష్యథ. ఉత్తః భవిష్యామి-భవిష్యావః-భవిష్యామః. అత్మ
నేపదముః ప్రథః భవిష్యతే-భవిష్యేతే-భవిష్యన్తే మధ్యః భవిష్యసే-భవిష్యేథే-
భవిష్యధ్యే. ఉత్తః భవిష్యే-భవిష్యావహే-భవిష్యామహే.

లోట్ : పరస్మైపదముః ప్రథః భవతు (భవతాత్-రూ) భవతామ్-
భవన్తుః మధ్యః భవ (భవతాత్-రూ) భవతమ్-భవత ఉత్తః భవాని-భవావ-
భవామ. అత్మనేపదముః ప్రథః భవతామ్-భవేతామ్-భవన్తామ్. మధ్యః భవన్స్య-
భవేథామ్-భవధ్యమ్. ఉత్తః భవై-భవావహై-భవామహై.

లజ్ : పరస్మైపదముః ప్రథః అభవత్-అభవతామ్-అభవన్. మధ్యః
అభవః-అభవతమ్-అభవత. ఉత్తః అభవమ్-అభవావ-అభవామ అత్మనేపదముః
ప్రథః అభవత-అభవేతామ్-అభవన్త. మధ్యః అభవథాః-అభవేథామ్ - అభవ
ధ్యమ్, ఉత్తః అభవే-అభవావహి-అభవామహి.

లిజ్ : విధ్యాద్యర్థకముః పరస్మైపదముః ప్రథః భవేత్-భవేతామ్-
భవేయుః. మధ్యః భవే-భవేతమ్-భవేత. ఉత్తః భవేయమ్-భవేవ-భవేమ. అత్మ
నేపదముః ప్రథః భవేత-భవేయతామ్-భవేన్. మధ్యః భవేథాః-భవేయా
థామ్-భవేధ్యమ్. ఉత్తః భవేయ-భవేవహి-భవేమహి.

లిజ్ : అశీరథకము : పరస్మైపదము: ప్రథ: భూయాత్-భూయాస్తామ్-
భూయాసుః. మధ్య: భూయాః-భూయాస్తమ్-భూయాస్త. ఉత్త: భూయాసమ్-
భూయాస్య-భూయాస్మ. ఆత్మనేపదము: ప్రథ: భవిషీష్ట-భవిషీయాస్తామ్-భవి
షీరన్. మధ్య: భవిషీష్టాః-భవిషీయాస్తామ్-భవిషీర్హమ్(భవిషీర్హమ్-రూ). ఉత్త:
భవిషీయ-భవిషీవహి-భవిషీమహి.

లిజ్ : పరస్మైపదము: ప్రథ: అభూత్-అభూతామ్-అభూవన్. మధ్య:
అభూః-అభూతమ్-అభూత ఉత్త: అభూవమ్-అభూవ-అభూమ. ఆత్మనేపదము:
ప్రథ: అభవిష్ట-అభవిషాతామ్-అభవిషత. మధ్య: అభవిష్టాః-అభవిషాతామ్-
అభవిర్హమ్ (అభవిర్హమ్-రూ) ఉత్త: అభవిషి-అభవిష్యహి-అభవిష్యహి.

లిజ్-పరస్మైపదము: ప్రథ: అభవిష్యత్-అభవిష్యతామ్-అభవిష్యన్.
మధ్య: అభవిష్యః - అభవిష్యతమ్ - అభవిష్యత. ఉత్త - అభవిష్యమ్ -
అభవిష్యోవ-అభవిష్యోమ ఆత్మనేపదము: ప్రథ: అభవిష్యత-అభవిష్యేతామ్-
అభవిష్యన్. మధ్య: అభవిష్యథాః-అభవిష్యేథామ్-అభవిష్యర్హమ్. ఉత్త: అభ
విష్యే-అభవిష్యోహి-అభవిష్యోమహి.

ఇవ వివ: అట్టి సంస్కృతదాతువులు పదివిధములగు వికరణములతో
సార్వదాతుకత్వమునఁ బురుషబోధక ప్రత్యయముల నందును. వీనిని దశగణి
యందురు వివరణము. శ్లో "భా ద్యదాదీ జు హో త్యాది ర్నివాది స్సౌద్రి రేవచ।
తుదాదిశ్చ... తనక్ర్యాది చ రాదయః" కవికల్పద్రుమగ్రంథమున నిం
దొక్కొక్కగణ మొక్కొక్క యిద్వర్ణముతోఁ గూడియుండును. తక్కిన
దాతుపాఠములలో నీ దాతు వీ గణమని వ్రాయఁబడును.

‘భూ-అద్-హు-దిన్-సు-తుద్’ ప్రభృతులు

1. భాదులకు సార్వదాతుకత్వమున ‘శప్’ అను వికరణ మగును.
ఇందలి ‘శ’ ప్థ ‘ప’ కారము లిద్వర్ణములు “భూ - సత్తా యామ్”-
పరస్మైపదము: భూ + శప్ + తి (భూ-భో-భవ్)-భవతి. భూ + శప్ + తే
(భూ-భో - భవ్)-భవతే. “భూ-ప్రాప్తా” ఆత్మనేపదము.

2. అదాదులకు సార్వధాతుకత్వమునందును వికరణము లేదు. ఇవి ధాతుపాఠమున (కవి కల్పద్రుమమున) లకార మిద్వర్ణముగాఁగలవై యుండును. “అద్ లౌ భక్షణే”-అద్ + తి-అత్తి మొ.

3. జుహోత్యాదులు: ఇవియు ‘అదా’ ద్యంతర్గణమే కాక వీనికిని వికరణము లేదు. ఈ గణము ‘లి’ వర్ణ మిద్వర్ణముగాఁగలవై యుండును. “హ (లి) హోమే”-హ + హ + (అభ్యాసకార్యములు చూడు-2 వ సూ. సం-క్రి. అభ్యాసము) + తి-జుహోతి మొ.

4. దివాదులు: వీనికి సార్వధాతుకత్వమున ‘శ్యన్’ వికరణ మగును. ఇందలి ‘శ’ వర్ణ ‘స’కారము లిద్వర్ణములు. ఈ గణము ‘యు’ కార మిద్వర్ణము గల్గి యుండును. “దివ్ యు” క్రిడాయామ్, విజిగీషాదిషు చ, దివ్ + శ్యన్ + తి-దీవ్యతి మొ.

5. స్వాదులు: వీనికి సార్వధాతుకత్వమున ‘శ్చ’ అను వికరణ మగును. ఇందలి ‘శ’ వర్ణ మిద్వర్ణము. ఈ గణము ‘స’ కారేత్కమయి యుండును. ధాతుపాఠములో ‘ష’ అని షకారముతో నున్నను, బ్రక్రియా దశలో ‘సు’ అని సకారముతోనే యుండును. “ష (సజ్) బన్ధే” సు + శ్చ + తి-సునోతి మొ.

6. తుదాదులు: వీనికి సార్వధాతుకత్వమున ‘శ’ /అను వికరణము నిల్చును. ఇందలి ‘శ’ వర్ణ మిద్వర్ణము ఈ గణము ‘శ’ వర్ణేత్కమై యుండును. “తుదౌ (శజ్) వ్యతే” తుద్ + శ + తి-తుద్ + అ + తి-తుదతి మొ.

రుధ్-తన్-క్రి-చుర్ ప్రభృతులు

7. రుదాదులు: వీనికి సార్వధాతుకత్వమున ‘శ్చజ్’ అను వికరణ మగును. ఇందలి ‘శ-ణ’ కారము లిద్వర్ణములు. ఈ గణము ‘ధ’ కారేత్కమై యుండును. “రుద్ (ధజ్) ఆవరణే”-రుద్ + శ్చజ్ + తి-ఋణధ్వి-రున్ధన్తి మొ.

8. తనాదులు: వీనికి 'శవ్' అనునది సార్వ ధాతుకత్వమున వికరణమై నిల్చును. 'శ-ప' కారము లిద్వర్ణములు. ఈగణము దకారే తగ్గమైయుండును. "తను (దజ్) విస్తారే" తన్ + శవ్ + తి-తనోతి మొ

9. క్రాదులు: వీనికి 'శ్నా' అనునది వికరణముగ సార్వ ధాతుక పరకత్వమున నిల్చును. ఇందలి 'శ' వర్ణ మిద్వర్ణము. ఈ గణము 'గ' కారేత్కమై యుండును. "క్రీ (జ్ గ) దవ్య విపర్యయే" క్రీ + శ్నా + తి-క్రీడాతి మొ.

10. చురాదులు: వీనికి సార్వధాతుక పరకత్వమున 'జీ' అనునది వికరణ మగును (పాణినీయులు 'జి') ఇందలి 'జ' కార మిద్వర్ణము. ఈ గణము 'క' కారేత్కమై యుండును. "చుర (కి) స్తేయే" చుర + జీ + తి-చోర్ + (ఇ)-అయ్ + తి-చోరయతి మొ.

సంస్కృతశబ్ద ప్రపంచమున కెల్ల మూలభూతములగు సంస్కృత ధాతువులు పై రీతిని భావి గణ రూపమున విభజింపఁబడి ధాతు పాఠములలో, జేర్పఁబడును. కవికల్పద్రుమమున నెల్ల విషయములకును నిద్వర్ణములు నిల్పఁబడును. అట్టి ధాతువులనుండి ప్రేరణా ద్యర్థవిశేషములందు, దత్త దర్శబోధకము లగును "జీ" (పాణినీయులు-'జిచ్' అందురు) మున్నగు ప్రత్యయములు నిల్చి మరల ధాతుసంజ్ఞ గల వగును. పిదప మూలధాతువుల పయి వర్తమానాద్యర్థములందు లఢాదులు నిల్చినట్లే వీనిపైని సైతము నిల్చి సంస్కృత తిఱుకాదు లేర్పడును.

'జీ-సన్-యజ-కామ్యక్-క్య-జ్య-క్య' అను నేడు ప్రత్యయములు తుదిని గల ధాతువులు మరల ధాతు సంజ్ఞ గలవగును వీని పయిని 'శవ్' అను వికరణము నిల్చును (ముగ్ధ ౬౩౦ వ సూ; సి-కౌ-౨౩౦౪ వ సూ).

ఇట్లు 'జ్యంత', 'సన్నం' తాదులకు మరల ధాతుత్వము సంభవించు చుండుచేత ధాతువుల మీద వలెనె వీని మీద సముతము లకాదాదులును 'తవ్యా'ద కృత్ ప్రత్యయములును నిల్చును. ఉదా : 'భావయతి'-భావయత

వ్యము - బుభూషితవ్యము - బోబూయితవ్యము - పుత్రకామ్యితవ్యము - జ్ఞానీయిత
వ్యము - క్షప్తాయితవ్యము మొ. (చూ-౩-౪-౬-౭-౮-౯-౧౬-౧౯-౨౦ సూ).

ప్రేరణ రూప సాధనము

ప్రేరణార్థమున ధాతువునకు 'జీ' పత్యయముగును ౨ (మగ్ధ-౭౭౭వ
సూ. సి-కౌ-౨౫౭౬ వ సూ).

ఇందలి 'జీ' కార మిద్యర్థము వృద్ధి వచ్చు నని తెల్పును ఇట్లు ధాతువు
నకు 'జీ' ప్రత్యయము రాగా దానికి మరల ధాతుత్వము కలిగెను.

ధాతువు తుది సున్న 'ఇచ్' ప్రత్యాహార వర్ణములకును, సుపధా భూత
మగు 'అ' కారమునకును 'జీత్తు'గాని, 'జిత్తు' గాని పరమగునపుడు వృద్ధి
యగును ౩ (మగ్ధ-౫౭౭వ సూ; సి-కౌ-౨౫౪ ౨౨౮౨ వ సూ; సమా-౩౦వ
సూ-వృద్ధి' వివరింపబడెను).

ఉదా : "కృ / ఇచ్" - కరణే". "కృ + జీ + శప్ + తి - కార్ + జీ +
శప్ + తి" అని యుండగా —

ధాతువుల తుదిసున్న 'ఇచ్' ప్రత్యాహారమునకును లఘూపధమునకును
గుణ మగును. 'జిత్తు'గాని 'జీత్తు' గాని పరమైనచో గాదు ౪ (మగ్ధ-౫౪౨ వ
సూ. సి-కౌ-౨౧౬౮-౨౧౮౯వ సూ; ఈ సూత్రము సామాన్య శాస్త్రము
౩ వ సూత్రము దీనికన్ని విశేష శాస్త్రము).

'కార్ + ఇ' ఇకారమునకు గుణము (సమ - ౨౯వ సూ. గుణము
వివరింపబడెను) రాగా "కార్ + ఏ + అ + తి - కార్ + అయ్ + అ + తి -
కారయతి" అని సిద్ధించును. 'కృ' ధాతువు తనాదులలోని దయును జ్యోత
ధాతువు గాన 'శప్' వికరణము వచ్చును. ఇట్లే "భూ-సత్తాయామ్" అను ధాతువు
నుండి "భావయతి" మున్నగు రూపము లేర్పడును.

ఇచ్చార్థక 'సన్నంత' రూప సాదనము

ఇచ్చార్థమున ధాతువునకు 'సన్' ప్రత్యయ మగును ౫ (ముగ్ధ-౮౦౩వ సూ. సి-కౌ-౨౬౦౮ వ సూ. ఇందలి తుడి 'స' కార మిద్వర్ణము)

ఇందలి 'ఇచ్చ' ధాత్వర్థేచ్చ యని యెప్పునది. అట్టి యిచ్చ "తుమ్" ప్రత్యయ గర్భితమై యుండును. ఉదా. భవితు మిచ్చతి-బుభూషతి ('అగుట కిచ్చించుచున్నాడు').

"సక-యజ్" ప్రత్యయాంతములగు ధాతువులు ద్వీరు క్తము లగును ౬ (ముగ్ధ-౬౩౨వ సూ, సి-కౌ-౨౩౯౫ వ సూ).

ద్వీరు క్తమందలి పూర్వభాగ మభ్యాస మనబడును ౭ (ముగ్ధ 'ఖి' అనబడును, ముగ్ధ-౫౩౮వ సూ; సి-కౌ-౨౧౭౮వ సూ). బుభూషతి (కూ + కూ + స + ఆ + తి).

అభ్యాసముయొక్క యాద్యుచ్చనకుఁ బరభాగము లోపించును. 'శస్' సమాహార మాదిగను, 'జిప్' సమాహార మంతము (ముగ్ధ 'సమాహార'-పాణి. ప్రత్యాహరము) గల సంయోగము నిల్చియున్నచో సప్త యభ్యాసముయొక్క యాది హల్లు లోపించును తద్భిన్న సంయోగ మున్నచో దాని తుది హల్లు లోపించును ౮ (ముగ్ధ-౫౬౪వ సూ, సి-కౌ-౨౧౭౯వ సూ) 'సక' ప్రత్యయ పరకత్వమున 'అద్' ధాతువునకు 'మన్' అను వాదేశ మగును అభ్యాసము నందలి "యుజ్" సమాహారము "జిప్" సమాహార మగును. 'జిప్' సమాహారము 'చప్' సమాహారమగును. 'హ' కారము 'జ' కారమగును దీర్ఘము ప్రాప్తమగును; 'క' వర్గము 'చ' వర్గ మగును. 'బు' వర్ణము 'అ' కార మగును. 'సన్' ప్రత్యయ పరకత్వమున నభ్యాసము యొక్క 'అ' కారము 'ఇ' కార మగును ౯ (ముగ్ధ- ౫౫౯వ సూ. ౬౪౦వ సూ, సి-కౌ-౨౧౭౯ మొ. ౨౧౮౨వ సూ. ౨౩౧౭ సూ).

'అద్-భక్షణే' ప్రథమపురుషము-విభుత్వతి-జిమత్వతః-జిమత్వన్తి(తిన నిచ్చించు).

యజ్ఞములు

ముహూర్తమునందును భృశార్థమునందును ధాతువునకుఁ బరముగా 'యజ్' ప్రత్యయము నిల్చును ౧౦ (ముగ్ధ-౮౨౦వ సూ; సి-కౌ-౨౬౨౯ వ సూ. ఇందలి జకార మిద్వర్ణము 'జిత్తు' ఆత్మనేపదము)

'సం-క్రి-౧ వ సూ' చొప్పున ధాతుత్వము వచ్చెను. 'సం-క్రి-౬వ సూ' చొప్పున ద్వీరుక్తి రాగా, "సం-క్రి-౭-౮-౯-వ సూ" వర్తించును. 'యజ్ఞ' జిత్తుగానఁ దదంతము 'ఆత్మనేపద' మగును.

'యజ్' ప్రత్యయము పరమగునపు డభ్యాసమునకు గుణమగును ౧౧ (ముగ్ధ-౮౨౨ వ సూ, సి-కౌ-౨౬౩౦ వ సూ).

సూ. ౨౯వ సూత్రమున గుణము వివరింపబడెను. "సూచ-పైకున్యే" ప్ర. సోసూచ్యతే-సోసూచ్యేతే - సోసూచ్యేనే (మిక్కిలిగఁ గొండెము చెప్పు);

'యజ్' ప్రత్యయము వికల్పముగా లోపించును. అట్లు లోపించునపుడు 'శప్' అను వికరణమును లోపించును. ధాతువు పడి స్మృత మగును. ధాతువునకు స్వీరుక్తియు నభ్యాసమునకు గుణమును నగును ౧౨ (ముగ్ధ-౮౩౬వ సూ, సి-కౌ-౨౬౪౦ వ సూ).

"ప్రత్యయ లోపే పత్యయ లక్షణమ్" అను చొప్పున ధాతుత్వాదికము కలుగును. ఉదా: బోభోతి (బోభవీతి)-బోభూతః-బోభువన్తి-మొ.

సంస్కృత నామధాతువులు

నామమునకుఁ బరముగా నాత్మేచ్ఛార్థమున 'శమ్మకే' ప్రత్యయ మగును ౧౩ (ముగ్ధ-౮౪౨ వ సూ. సి-కౌ-౨౬౬౩ వ సూ)

ఇందలి తుది 'కే' కార మిద్వర్ణము కిత్తుగాన సం-క్రి-౪వ సూత్రము చొప్పున-గుణము కలుగును. అది పుత్రకామ్యత-పుత్రకామ్యతః-పుత్రకామ్యన్తి-మొ (పుత్రుఁడు కాలెనని నుచ్చించుచున్నాడు).

నామమునకుఁ బరమముగా (మాన్యములు సవ్యయములు తప్ప) స్వేచ్ఛా
ర్థమున 'కృ' ప్రత్యయములగును గా (మృగ-౧౪౩ వ సూ, సి-కౌ-౨౬౫౭ వ సూ
-౨౬౫౮ వ సూ ఇందలి 'క' కార మిద్వర్థము).

జ్ఞానీ యతి-జ్ఞానీయతః-జ్ఞానీయన్తి (జ్ఞానివలె నుండనిచ్చించుచున్నాఁడు).
క్రింది గలవ సూత్రముచేత 'జ్ఞానీ' అనుచోటి దీర్ఘము సంభవించెను.

కర్తృర్థక మగు నుపమాన వాచకముకంటెఁ బరమముగ నాచార్యమున
'జ్య-క్వి' అను ప్రత్యయము లగును గా (మృగ-౧౪౮ వ సూ, సి-కౌ-
౨౬౬౫ వ సూ).

'జ్య' ప్రత్యయములోని 'జ' కార మిద్వర్థము. 'క్వి' ప్రత్యయములోని
'క' కార మిద్వర్థము. ఈ 'క్వి' ప్రత్యయములోని యక్షరము లెల్ల లోపించును.

అర్థధాతుక మగు యకారము పరమగుచుండఁగా నజంతమునకు దీర్ఘం
బగును గల (మృగ-౫౯౦ వ సూ, సి-కౌ-౨౭౯౮ వ సూ).

'జ్య' ప్రత్యయాంతము జిత్తుగాన నాత్మనేపద మగును. కృష్టాయతే-
కృష్టాయేతే-కృష్టాయన్తే మే. 'క్వి' ప్రత్యయమునః కృష్ట-కృష్ట-కృష్ట-
మే. (కృష్టని వలె నాచరించు). ఇందు 'కృష్ట' అను నామమే క్వి ప్రత్య
యాంత ధాతు వగుచున్నది.

సన్నంతామలందు రెండేసి ప్రత్యయముల స్థితి యగపడుచున్నది.
"పు త్త మివి శిష్య మాచరతి" (పుత్రునివలె శిష్యు నాచరించుచున్నాఁడు) అను
నర్థమున 'కృ' ప్రత్యయము వచ్చును. పిదప "పు త్రియితు మిదృతి"
(పుత్రునివలె నాచరించుట కిచ్చించుచున్నాఁడు) అను నర్థమున 'సన్'
ప్రత్యయము వచ్చును. దాని రూపసిద్ధిలో "యథేష్ఠం వామ రాతుమ" (మృగ
౧౫౯ వ సూ, సి-కౌ-౯౪౪ వ పుట-బాలమునోరమా పు న్నకములోని వాక్యము)-
అను చొప్పున నొక్కొక్కదానికే ద్వైరుక్తి రాగా " పుపు త్రియిషతి-
పుతిత్రీయిషతి-పుత్రీయిషతి-పుత్రీయిషతి" అన్నిటికిని ద్వైరుక్తి రాగా
"పుపుతిత్రీయిషతి" అగును.

కర్మార్థకము

కర్మార్థమందు వలెనె కర్మార్థమందును లభాదులు వచ్చును. కర్మార్థక ధాతువునకు సార్వధాతుక పరకత్వమున 'యక్' ప్రత్యయము నిలుచును. కర్మార్థక ధాతు వాత్మనేపదమే - యగును ౧౩(ముగ్ధ-౯౨౦-౯౨౧ సూ. సి-కౌ-౨౬౭౯వ సూ. ౨౭౫౬-౨౭౫౮ సూ).

స్థూయతే- స్థూయేతే- స్థూయన్తే (స్తుతింపఁబడుచున్నాఁడు; ౧౬వ సూత్రము చొప్పున దీర్ఘము). యక్ ప్రత్యయమునందలి కకార మిద్యర్థము. కిత్తుగాన గుణము లేదు. చికిత్స్యతే (రోగాపశయనము చేయ నిచ్చింపఁబడుచున్నది మొ). తెలుఁగున సంస్కృత సమాపక క్రియలకుఁ బ్రయోగము లేమింజేసి వాని రూపములు, ప్రక్రియ విశేషించి వివరింపఁబడదయ్యె.

ఇవి సంస్కృత క్రియల భాగము.

బాలవ్యాకరణోద్ద్యోతము

క్రియాపరిచ్ఛేదము

తెనుఁగుక్రియల వివరణము

ధాతువునకు ౧ (బా-క్రియా-౧. వ్యా-సం-౨౯౩ విష).

ఇయ్యది యధికార సూత్రము ఇంక నెయ్యది యుపక్రమింపఁబడు నయ్యది ధాతువునకుఁ బరముగ నగు నని యెఱుఁగునది. 'ధాతువు-క్రియ' అనునవి పర్యాయములు. క్రియ వ్యాపారబోధకము, ఉదా: చదువు-పండు-తిను-విను-కను-వ్రాయు-పోవు మొదలగునవి యాచ్యుక ధాతువులు. తత్సమ ధాతువులు: రక్షించు-పోషించు-జయించు-అనుభవించు మొ

సంస్కృతమున కింగలాదుల కించు క్కగు ౨ (బా-క్రి-౬౩వ సూ వ్యా-సం-౩౨౬ I విష).

సంస్కృత ధాతువులకును, గొన్ని సంస్కృత నామంబులకును, నంగ లాదులగు కొన్ని యాచ్యుక (ధాతువులకును) శబ్దంబులకును స్వార్థమునందు 'ఇంచు'గాగమ మగును. అంతటను నపదాది నిత్యస్వరసంధి (సంధి-౧౧ వ సూ). ఉదా: సం-ధా: రక్షించు-పోషించుజయించు-అనుభవించు. సం-నామ: శయనంచు- నీతించు - స్తుతించు - ఆహరించు - కరుణించు-పల్లవించు-విచారించు - ఆహూణించు-కరించు (పీడించు) మొ. సాధారణముగా 'ఇంచు'గాగమమును, సిద్ధ సమాసములును సంస్కృతశబ్ద మిది యని తెలియుటకు మంచి యాధారములు.

అంగలాదులు: అంగలించు (దూఖించు). అంగవించు (ఉత్సహించు). ఆరగించు (ఆహార-వై), ఉగ్గడించు (ఉద్ఘాట-వై), ఉంకించు (యత్నించు).

ఓసరించు (తొలగెను). జాడించు-తులకించు (ప్రకాశించు). పంకించు (కంప-నై), పరికించు (పరీక్ష-నై), పలవించు (ప్రలాప-నై)-అప్పించు (ఓప్పించు-అర్పణ-నై), ఆలిండు-ఆలకించు (ఆలక్ష-నై), గాలించు (వియ్యమును).

అచ్చిక నామములు : ఎలుగించు (శబ్దించు-పిలుచు). అడకించు (అడకము-తోపల నడగు). ఇనుమడించు (రెట్టించు - ఇనుమడి). ముమ్మడించు (ముమ్మడి-మూడు రెట్లు చేయు). ఉరవడించు (ఉరవడి). తొలుకరించు (తొలుకరి). తల్లడించు (తల్లడము). తురిగలిండు (తురిగలి-ప్రకాశము).

౧ వ వివ : 'ఇల్లు-ఇలు' అను నాగమములను జేర్చుటచేత సైతము కొన్ని తత్సమ ధాతువు లేర్పడును (చూ-క్రియా-౩౩వ సూ). ఉదా : సంధిల్లు-సంధిలు (సంధిల్లఁజేయు, ప్రే-సంధించు)-మడిల్లు (సంభవించు; మఱించు-ప్రే-కూర్చు). చింతిల్లు-చింతిలు-చింతించు (నిచారపడు), కంపిల్లు-కంపిలు-కంపించు (వణకు). భాసిల్లు-భాసిలు - భాసించు. రంజిల్లు-రంజిలు (అనురాగపడు, రంజింపు-ప్రే-రంజిల్లఁజేయు). భేదిల్లు-భేదిలు (బ్రద్దలగు, భేదించు, ప్రే - భేదిల్లఁజేయు), ఇందలి 'ప్రే' అను గుర్తునకు "ప్రేరణ" మని యర్థము. ప్రేరణ వివరణము ముందుఁ జేయఁబడును (చూ-క్రియా-౨౨ వ సూ).

౨ వ వివ : పైని వివరించిన ధాతువులు యథాప్రయోగముగ గ్రాహ్యములు. ఉదా : 'ను' అను సంస్కృత ధాతువు 'నవించు' అను రూపముతోఁ దెలుగున వాడబడనేరదు. ఇంక "నులించు" అను రూపముతో వాడఁబడును. 'రమ్' అను సంస్కృత ధాతువు తెల్లన 'రమించు' అను రూపముతో వాడఁబడును. 'రామ' శబ్దమునుండి 'రామించు' అను రూపము గల్గినేరదు.

తత్సమ ధాతు రూప నిర్మాణము

సంస్కృత ధాతువుల తుదినున్న 'ఇ-ఉ-ఋ' అను వర్ణముల 'కించుక్తు' పరంబగునపుడు వసునగా (అయ్-అవ్-ఆర్) నయు గవు గ రుక్కు లగును ౩ (భా- ౩- ౬౪వ సూ; వ్యా-సం-౩౨౬ II వివ).

సం-“జి-జయే”-జయించు. జి-జే (గుణసంధి-నూ-సమా-౨౯౨ నూ .
 యమ్ (అయాద్యాదేశ సంధి-సమా-౩౨౨ నూ) + ఇంచు-జయించు. “సి-
 ప్రాపణే” -సి-నే (గుణ-సమా-౨౯౨ నూ). నయమ్ (అయాద్యాదేశ సంధి-సమా-
 ౩౨) + ఇంచు-నయించు. “దు-ద్రవే” -ద్రవించు (ద్రు - ద్రో-ద్రవ్ +
 ఇంచు-ద్రవించు). “లూ-లపనే-భేదనే”-లవించు. (లూ-లో-లవ్ + ఇంచు-
 లవించు). ‘ధృ-ధారణే’ ధరించు (ధృ-ధర్ + ఇంచు-ధరించు) ‘తృ-తరణే’-
 తరించు (తృ-తర్ + ఇంచు-తరించు).

నిర్ పూర్వక ‘జి’ దాతువునకు ‘అయుక్కు’ లేదు ౪ (బా-క్రి-౬౬౨వ
 నూ; వ్యా-సం-౩౨౬ III విష). నిర్జించు (నిర్ + జి + ఇంచు)-జయించు.

సంస్కృత దాతువుల యపద లకు ‘ఇ-ఉ-ఋ’ వర్ణముల కిందుక్కు
 పరం బగునపుడు ‘గుణా’దేశం బగు ౫ (బా-క్రియా-౬౬౨వ నూ; వ్యా-సం-
 ౩౨౬ IV విష).

గుణాదేశ విషయము సమా-౨౯౨ నూ తమందును ‘ఉపధా,’ పద్ధార్థము
 సంజ్ఞ గం వ నూత్ర వివరణమందును వివరింపబ డెను. ‘భిద్-భేదే-భేదించు.
 ‘భిద్-భేదనే’-భేదించు ‘ఘౌష్-ఘోషణే’-ఘోషించు, ‘పుష్-పోషణే’-పోషించు.
 ‘వృష్-వర్షణే’-వర్షించు. ‘హృష్-హర్షే’-హర్షించు.

స్పృశికి గుణంబు విభాష సగు ౬ (బా-క్రి-౬౬౩వ నూ, వ్యా-సం-౩౨౬,
 V విష). స్పృశించు- స్పృశించు.

లిఖ-భుజి-రుచ- కృశంబులకు గుణంబు లేదు ౭ (బా-క్రి-౬౬౪వ నూ,
 వ్యా-సం- ౩౨౬ V వి). లిఖించు-భుజించు-రుచించు-కృషించు.

స్పృజికి నిర్మితిని గుణంబు లేదు ౮ (బా-క్రి-౬౬౪వ నూ, వ్యా-సం-
 ౩౨౬ V వి). చతుర్ముఖుడు ప్రజలను స్పృజించె అతడు విషయములను
 విసర్జించె

తత్వము ధాతు స్వరూప స్వభావములు

అగతికం బులగు భ్యాదుల కిందుఁ బ్రయోగంబు లేదుఁ (బాఁక్రి-౧-౨౧వ నూ, వ్యా-సం-౩౨౧-౩౨౬ VII విష)

‘భూ-స్య-కృ-రేకృ-లోచ-పచి-లప’ ఇత్యాదులగు భ్యాదులకు (సంస్కృత వ్యాకరణ ప్రసిద్ధ ‘భ్యాదు’లని భ్రమింపరాదు. ఇందలి ‘కృ’ సంస్కృత వ్యాకరణ ప్రసిద్ధ దశగణితో “తన్వాదు”ల తోనిది)గతి విరహితంబుల కీ బాషం బ్రయోగంబు లేదు. “ప్ర-పరా-అప-సమ్-అను-అవ-నిస్-నిర్-దుస్-దుర్-వి-ఆజ్-ని-ఆధి-అపి-అతి-సు-ఉద్-అభి-ప్రతి-సరి-ఉప-” అను ప్రాదులును, ‘ఊరి’ ప్రభృతి శబ్దంబులును, సాక్షాత్కృత్యములును గతి సంజ్ఞాకంబులు. ప్రాదు లిరువది రెండును గ్రియాయోగమున ‘ఉప సర్గంబులు’ నాఁబడును (‘భవిండు-సరిండు-కరిండు’ అను రీతిని బ్రయోగింపరాదని యర్థము). ఉదా: ప్రభవిండు-ఆవిర్భవిండు-ప్రసరిండు-సత్కరిండు-భస్మీకరిండు-సాక్షాత్కరిండు- ఆతిరేకిండు-ఆలోచిండు-ప్రపంచించిండు-ప్రలపించు ఇత్యాదు లార్య ప్రయోగంబుల నెఱుంగునది.

౧ వ వివ: “ఉపసర్గేణ ధాత్వర్థో బలా దన్యః ప్రతీయతే ప్రహార హార సంహార , విహార ఉపహార వత్” అని కొందఁ ఁందురు. మఱి కొందఁ ఁబసర్గ సంబంధము లేకయే ధాతువు లనేకార్థము లనియుఁ గ్రియావాచిత్యమును దెల్పుటకై ప్రసిద్ధార్థము చెప్పఁబడు ననియుఁ జెప్పుదురు. “క్రియా వాచిత్య మాఖ్యాతుం ప్రసిద్ధార్థః ప్రదర్శికః ప్రయోగతోఽనుమ న్నవ్యా అనేకార్థా హి ధాతవః.”

౨ వ వివ: సన్నంతాదులకుఁ దిజంత రూపములు తెల్లన లేవు. సన్నంత నామ: (చిక్రిదా)-చిక్రిద-చేయు నిచ్చ. (చిక్రిద్యః) చేయు నిచ్చగలవాఁడు-చిక్రిద్భవు. యజ న్ననామః జేగీయమానుఁడు (జేగీయమానః). జిజన్త: (స్థాపయతి) “స్థాపించుచున్నాఁడు. (ఆజ్ఞాపయతి) ఆజ్ఞాపించుచున్నాఁడు” అనురీతిని జిజంతములకుఁ దెల్లనఁ జేరణార్థకము లగుచుఁ దిజంతరూపములు గలవు. సన్నంతాదుల కన్ననో తదర్థ బోధక ప్రత్యయములు తెల్లన లేవు సన్నంత: (చిక్రిదత) చేయనిచ్చించుచున్నాఁడు యజన్త: (జేగీయతే) మాచిమాటికి గానము చేయుచున్నాఁడు.

అడంతాదులగు తెల్లు క్రియలు

వర్తమానంబున లిట్టగు ౧౦ (బా-క్రి-౨ వ సూ, వ్యా-సం-౨౯౭ విష.).

వర్తమాన క్రియావృత్తి యగు ధాతువునకు లక్ష్యర్థకంబగు. వర్తమానం బనఁగాఁ బ్రారబ్ధా ౭ పరిసమాప్తంబు. అవఱ కారబ్ధమై యప్పటికి ముగియ కుండునది. ఉదా: రాముఁడు వచ్చుచున్నాఁడు.

౧ వ వివ: సంస్కృతమున 'వర్తమానే లట్' (౩-౨-౧౨౩, సి-కౌ-౨౧౨౧వ సూ.) అను సూత్రము చొప్పున నేర్పడునట్టి 'భవతి-ఏదతే' మున్నగు లిడ్రూపములు పయిని వివరించిన ప్రార్థిబ్ధా ౭ పరిసమాప్తి రూప వర్తమానమును దెల్పును గాని యంతకన్న ముఖ్యముగాఁదద్ధర్మాద్యర్థములను సయితముదెల్పును. ఉదా: భవతి-అగును, అగుచున్నాఁడు. ఏదతే-వర్తిల్లును, వర్తిల్లుచున్నాఁడు. 'అగ్ని ర్వ్యలతి' అగ్నిమండును. 'విహగా ధయ నే' -పశు లెగురును. ఇట్టి తద్ధర్మాద్యర్థమును బోధించు ప్రత్యేక 'ల' కారము సంస్కృతమున లేదు.

భూతంబున లిట్టగు ౧౧ (బా-క్రి-౩. వ్యా-సం-౨౯౮ విష.)

భూతక్రియావృత్తి యగు ధాతువునకు లిడ్యర్థకం బగు. భూతంబు నా ముందుండి యప్పటికి లేకుండునది. అప్పటి కనఁగా వాక్య ప్రయోగ కాలమున కని యర్థము.

౧ వ వివ: 'లట్-లిట్-లృట్' మున్నగు 'ల' కారములు కొన్ని సంస్కృత వ్యాకరణ ప్రసిద్ధము లగు సంజ్ఞలే కాని యిండుక మార్పును గలదు. పాణినీయము నాటి భూతమున - "అనద్యతన భూతము-పరోక్షానద్యతన భూతము" అను భేదములు గలవు కాని యట్టి విశేషములు సంస్కృత మహా కవ్యపేక్షితములై యగుటచేత ముగ్ధబోధాది సంస్కృత వ్యాకరణములందే యుపేక్షితము లయ్యెను. కావున నిందు 'లి' ట్టననది భూత మాత్ర మందే యుపయోగింపబడెను. ఇట్లే భావ్యర్థాదులందును గ్రహింపనగును.

భావిని లృప్తిగు ౧౨ (బా-క్రి-౪వ సూ, వ్యా-సం-౨౯౭ విష).

భావి క్రియావృత్తి యగు ధాతువునకు లృద్వర్ణకం బగును. భావి యనఁగా నప్పటికిఁ బుట్టకుండునది.

౧వ వివ: లృప్తినునదియు సంస్కృత వ్యాకరణ సంజ్ఞయే. భూతమందు వలెనె భావియందును ననద్యతనాది భేదము లుపేక్షితములు. కేవల భావిమాత్ర మందే యీ లృప్తి వాడఁబడెను.

తద్ధర్మాదులందు లాటగు ౧౩ (బా. క్రి-౫, వ్యా-సం-౨౯౭ విష).

తద్ధర్మాది క్రియావృత్తి యగు ధాతువునకు 'లా' ద్వర్ణకంబగు. "తద్ధర్మ- తచ్చీల-సంభావనా-సంప్రశ్న - సౌతత్య-వర్తమాన-భావ్యాశీరాదులు" తద్ధర్మా దులు.

౧వ వివ: 'లాట్టు-లాట్టు-లజి' అనునవి పాఠినీయ సంజ్ఞాను సరణ మునఁ గల్పితములగు సంజ్ఞలు. తద్ధర్మాదుల కుదా: తద్ధర్మ-వాని వృత్తి మొ. కులాలుఁడు కుండలు వానును. తచ్చీల-ఆ వస్తువు స్వభావము: జ్వలనజ్వాల లుప్పరం బెగయును. సంభావన-ఊహము: వాఁడప్పటి కీపాటికిఁ జేడును. సంప్రశ్నము: నీవు చదువుదువా? సౌతత్యము-ఎల్లప్పుడు నుండునది: పర్వత ములు చలించ కుండును. ఈశ్వరుఁడు సర్వంబున నుండును. వర్తమాన: నేనిప్పుడు వచ్చెదను. నేనిప్పుడు వత్తును. మేన నిప్పుడు పులకలు పొడమెడును. ఆశీస్సు: నీకు మంగళం బగును. నీకుఁ గీడఁగున్ (ఇది శాపము) మొ. భూతంబునను లాట్టు గన్పట్టును. అన నతఁ డిట్లనున్ (ఇట్లనె నని యర్థము). వచ్యర్థములందే కాదు. "విందున్ (వింటిని)"-సభా-౨వ ఆ-౧౨౬-౧౬౪.

౨ వ వివ : 'వచ్చెదను' (ఎద) అను రీతివె వర్తమానార్థకము లనియు, 'చదువుదును' (దు) అను రీతివె భావ్యర్థకములనియు, గేత నాదులు చెప్పిరి. అది సరికాదు (చూ-వ్యా-సం-౧౩౨౫-౧౩౨౬ పుటలు). విజితేంద్రియుం డనఁగ నిమ్మునిఁ బాయక విందున్ (ఆది ౪ వ ఆ-౩౦).

సద్గర్భ మార్గంబు సలుపు దయ్య (సభా-౧వ ఆ-౨౬). ఈ బిలము... చొరుండు
దీనిఁ గ | పెద్ద (ఆది ౮వ ఆ ౩౦).

ఆశీ శ్వాప సంప్రార్థన విధులందు లాట్టగు ౧౪ (బా-క్రి-౬వ సూ, వ్యా-
సం-౨౯౭ వి).

ఆశీరాదులందు ధాతుపునకు లాడ్వర్ణకం బగు. లాట్టను నది గల్పిత
సంజ్ఞయే. “ఎదుమ-తన్” మొదలగునవి లాదాదేశములు (చూ-క్రి-౩౩వ
సూ). ఉదా: నీకు దీర్ఘాయు వయ్యెడుమ. నీకు, దీర్ఘాయు వగుతన్. నీవు
దీర్ఘాయు వగుము. నీ పి పని చేయునది మొ.

వ్యతిరేకంబున ‘లజి’ యగు ౧౫ (బా-క్రి-౭ వ సూ, వ్యా-సం-౨౯౮
విష).

వ్యతిరేక విశిష్ట క్రియావృత్తి యగు ధాతుపునకు ‘లజి’ వర్ణకం బగు.
ఇదియు, గల్పితమే. పాణినీయము కాదు. ఉదా: వాడు వుడడు మొ.

పురుష బోధక ప్రత్యయములు

లకారంబునకు ‘దుజ్-రు; పు-రు; ను-ము’ ఋగు ౧౬ (బా-క్రి-౮ వ
సూ-వ్యా-సం-౨౯౮ వి).

లదాది లకారంబులం దొక్కొక్కటికి ‘డు’ జాదు లాదేశంబు లగు.
ఇందు, దుది ‘ఇ’ కారంబు ప్రత్యాహార్యంబు (చూ సంజ్ఞా-౧వ సూ-వివృతి)

అందు వరుస రెండేసి ప్రథమ మధ్య మో త్రమంబు లనంబడు ౧౭ (బా-
క్రి-౯వ సూ, వ్యా-సం-౨౯౮ విష).

‘దుజ్-రు’ ప్రథమ పురుషము ‘పు-రు’ మధ్యమ పురుషము. ‘ను-
ము’ ఉత్తమ పురుషము.

వానిలో ‘రు-ము’లు బహువచనంబులు; పెరి లేక వచనంబులు ౧౮
(బా-క్రి-౧౦). నామ యుష్మ దస్మ దర్థంబు లందుం బ్రథమ మధ్య మో త్ర
మంబు లగు ౧౯ (బా-క్రి-౧౦).

నామ మనఃగా యుష్మ దస్మ ద్భిన్నము. అస్మ దర్థము కర్తగాః గల క్రియ యు త్తమ పురుషము. యుష్మ దర్థము కర్తగాః గల క్రియ మధ్యమ పురుషము. తక్కిన యేది కర్తయై యున్నను గ్రియ ప్రథమ పురుషము.

అమహ దర్థంబునందు 'డుజ్-రు' లకు 'దు-పు' లగు. ఉన్నాను బంధంబు మీద 'ది-వి' యగు ౨౦ (బా-క్రి-౧౨ వ సూ; వ్యా-సం-౨౯౯ విష).

'డుజ్' ప్రత్యాహారములోని 'డుజ్-రు' అను ప్రథమ పురుష ప్రత్యయ ములు మహత్కర్తృకత్వముననె నిల్చును. అమహత్కర్తృకత్వమున 'డుజ్ఞ' చోట 'దు' అనియు, 'రు' చోట 'పు' అనియు నిల్చును. ఉన్నానుబంధంబు మీద 'డుజ్ఞ' చోట 'ది' అనియు, 'రు' చోట 'వి' అనియు నిల్చును.

౧ వ వివ : పై ప్రత్యయములకుఁ బురుష బోధక ప్రత్యయము లని పేరు. తత్తత్పురుష బోధక సర్వనామ శబ్దముల తుది పర్ణములై పై ప్రత్యయము లని యెఱుంగునట. ఉదా : 'వాడు-డు' 'వారు-రు' 'అది-ది' 'అవి-వి' మొ ప్పాచీన తమ కాలమున 'అది-అవి' అనునవి 'అదు-అపు' అను రూపము లతో నుండెడి పనఁ దగును. కాన వాని మూలమున 'దు-పు' ప్రత్యయము లేర్పడి యుండును. మధ్య మో తమ పురుషములందు మహ దమహత్పక్షములు రెంటును 'సీపు-మీరు; నేను-మేము' అనునవి నిల్చును.

ఉన్నానుబంధ 'చు' శబ్దములు

ఉదంతంబునకు 'లట్టు' పరంబగునపుడు 'ఉన్న' అనునది యనుబంధ మగును ౨౧ (బా-క్రి-౧౩ వ సూ; వ్యా-సం-౨౯౯ విష).

ఉదంతంబయిన ధాతువునకు 'లట్టు' పరంబగునపుడు 'ఉన్న' అను శబ్దం బనుప్రయుక్తం బగు.

౧ వ వివ : ధాతువులెల్ల సాధారణముగ 'ఉ' దంతములయియె యుండును. అంగలాదులగు నాచ్చిక శబ్దములును 'ఇంచు' గాగమముతోఁ గూడి 'ఉ' దంత ములై యగు (క్రియా-౨వ సూ). కావున నెల్ల ధాతువులకును వర్తమానమున

'ఉన్న' అను ననుబంధ మగును. ఒక్క 'కలుగు' ధాతువున కాదేకంటగు 'కల' అనునది (క్రియా-౧౦౮ వ సూ) మాత్రము 'ఉ' దంతము కాదు. దానికి 'ఉన్న' అను ననుబంధము వానేర దమట కిందు 'ఉదంతంబునకు' అను దశము చేర్చబడినది.

౨ వ వివ : "ఉన్న" అనునది "ఉండిన" అను భూతార్థక విశేషణము నుండియే యేర్పడిన దనఁ దగును. అట్లయినను "ఉన్న" అనునది వర్తమానార్థకముగా మహాకవులచే వాడఁబడినది. దీనికి భూతార్థకత్వమే మహాకవి ప్రయోగములలో లేదు. ఉదా : వెలిగించుచున్న నృపపూజ్యులు (ఆది-౮ వ ఆ-౨౮౭) గుణవంతు లగుచున్న కొడుకులు గలవాఁడు (ఆది-౮వ ఆ-౨౯). ఇష్ట...మగధేశ్వరుఁడు ఉన్నవాఁడు (సభా-౧వ ఆ-౧౬౧). నేఁడు... రోహిణీయు కుఁడై శశాంకుఁ డున్నవాఁడు (ఆది-౮వ ఆ-౨౮౭) మొ.

"ఉన్న" శబ్దంబు పరంబగు నపుడు "చు" వర్ణకం బగు ౨౨ (భా-క్రి-౧౪ వ సూ; వ్యా-సం-౨౯౯ విష).

ఉన్నాబంధ మనక "ఉన్న" శబ్దం బనుటచేత (క్రియా-౫౬వ సూ) "ఉన్న" అను వర్తమానార్థక ప్రత్యయము పరమగునపుడును నీ "చు" వర్ణక మగు నని విశద మగుచున్నది. ఉదా : వండుచున్న యన్నము-వండుచున్నాఁడు మొ.

"ది-వి" కరంబగు 'దుఱ్ఱ' పరంబగునపుడు "ఉన్న" అనెడి యనుబంధంబునకు దీర్ఘం బగు ౨౩ (భా-క్రి-౧౫; వ్యా-సం-౨౯౯ విష).

"దుర్జ్" మొదలగు ప్రత్యయము లన్నింటికిని "దుర్జ్" అనునది ప్రత్యాహార సిద్ధమగు సంజ్ఞ. అమహదర్థక ప్రథమ పురుష ప్రత్యయమునగు 'ది-వి' అనునవి 'దు-పు' కాదేశములగుటం జేసి వాని బృథక్కరింప వలసెను. పయి రీతి గల ప్రక్రియచే నీ క్రింది లక్షాపము లేర్పడుచున్నవి. ప్రథమ : వాఁడు వండుచున్నాఁడు - వారు వండుచున్నారు. అమహదర్థ : అది వండుచున్నది - అవి వండుచున్నవి. మహతీ . ఆమె వండుచున్నది - వారు వండుచున్నారు (చూ-ఆంధ్ర-౬౮ వ సూ). మధ్యమ : నీవు వండుచున్నావు - మీరు

వండుచున్నారు. ఉత్తమ : నేను వండుచున్నాను - మేము వండుచున్నాము. ఈ యర్వాచీన సమాపక క్రియా రూపములు విధేయ విశేషణ రూపములుగఁ గొంత మార్పుతో నన్నయ తిక్కనలు వాడుదురు.

నన్నయ తిక్కనాదుల వర్తమాన రూపములు

౧ వ వివ : పైని సాధించిన రూపములలో “చేయుచున్న వాఁడను-చేయుచున్నవారము” మున్నగు నన్నయకాలపు రూపములలోని ‘డ’కార, ‘ర’ కారములు లోపించిన యర్వాచీన రూపములె ‘చేయుచున్నాను’ మొదలగునవి. ఇవి ప్రాచీన మహాకవి సమ్మతములని కాని, చింతామణి సాధ్యములని కాని భ్రమింపరాదు (చూ-సమా-౮౩ వ సూ). నన్నయకాలరూపములు-ప్రథ : వాఁడు చేయుచున్నవాఁడు-వారు చేయుచున్నవారు-అది చేయుచున్నది-అవి చేయుచున్నవి. మధ్యమపురు : నీవు చేయుచున్నవాఁడవు-మీరు చేయుచున్నవారు ఉత్తమ : నేను చేయుచున్నవాఁడను- మేము చేయుచున్నవారము. నన్నయ కాలమున నివే సమాపక క్రియా రూపములును, విధేయ విశేషణ రూపములును. తిక్కనాదుల కాలమునఁ బయి ప్రాచీన రూపములె కాక తచ్చట్టి ‘వ’ కార లోపము గలవియు నుండెడివి. ప్రథ : వాఁడు చేయుచున్నాడు-వారు చేయుచున్నారు; అది చేయుచున్నది-అవి చేయుచున్నవి. మధ్యమ : నీవు చేయుచున్నాడవు-మీరు చేయుచున్నారు. ఉత్తమ : నేను చేయుచున్నాఁడను-మేము చేయుచున్నారము. రంగనాథ భామాయణమునఁ బై యర్వాచీన రూపములుండుట దాని వ్యావహారికభాషోపయోగ పరత్వమును వెల్లడించును. అట్టివి ప్రాచీన మహా కావ్యములలో లేవు.

౨ వ వివ : పయి రూపముల కెల్ల వ్యస్త రూపములును గలవు : చేయుచున్ + ఉన్నవాఁడను-చేయుచు నున్నవాఁడను. చేయుచున్ + ఉన్నాఁడను-చేయుచు నున్నాఁడను-చేయుచున్నాఁడను. చేయుచున్ + ఉన్నాను-చేయుచు నున్నాను-చేయుచున్నాను మొ. (చూ-సంధి- ౨ వ సూ)

లిట్లాటల డుజ్జనకు ‘ఎను-ను’ వర్ణంబు లగు ౨౪ (టా-క్రి-౧౬వ సూ; వ్యా-సం-౩౦౦ వివ).

లిదాదేశంబగు 'క్షు' నకు 'ఎను' అనునదియు, లాదాదేశంబగు 'దు' నకు 'ను' అనునదియు సాదేశంబు లగును

భూత విశేషములు

భూతంబునం దిగాగమం బగు ౨౫ (బా-క్రి-౧౭; వ్యా-సం-౩౦౦ విష).

భూతార్థ వృత్తియగు ధాతువునకు 'ఇ' గాగమం బగు.

లిట్టు వుట్టా పరంబగునపుడు 'లి' వర్ణకం బగు ౨౬ (బా-క్రి-౧౮; వ్యా-సం-౩౦౦ విష).

'ఇకారంబుమీది 'కు-రు-వు' క్రియా విభక్తుల' ... (తత్స-౨౬వ సూ) అను సూత్రముచే 'రు' యందు 'ఇ' స్పృంబు. సభమ : వందెను-వండిరి. మధ్యమ : వండితివి-వండితిరి ఉత్తమ : వండితిని-వండితిమి; వండినయన్నము-వండినన్ మొ.

౧ వ వివ : యకారము తుడిసిగల కొన్ని ధాతువుల ప్రథమ పురుషైకవచనమున 'ఎను' అను ధానిచో 'అను' అనునది బహుళముగా నిల్పుట కవి ప్రయోగ దృష్ట మగుచున్నది (చూ-వ్యా-సం - ౩౦౦ విష. ౧౩౬౨వ పుట) చం. ఆ : యలె నిజశక్తి నా యరుచు నా పసకుకొ (ఆము-౫వ ఆ-౧౩౩). కా. అయ్యో నీ సుతు గ్రద్ద తన్నుకొనిపోయన్ (వేంకట-పంచ-౧వ ఆ) మొ

౨ వ వివ : భవిష్యత్సామీప్యము మొదలగు కొన్ని యెడల భూతార్థ క్రియలు ప్రయోగింపబడుట గలదు. ఉదా : తా : వచ్చె సుదర్శ నాయుడు (భాగ - ౧౦ వ స్కం-ప్రౌఢ - క్రియా-౭). మారవ పతి నన్నె కృడి ధానవు నీ వనియె నేని (వి-రా - ౧వ ఆ-౬౦). అదియేల యవగుణ మయ్యెన్ (ఆరు - ౨వ ఆ-౨౧౬, చూ-వ్యా-సం-౧౩౬౩ వ పుట) ఇవట 'అగున్' అని పయోగింపనగును. నిన్నెద్ది గతిపిరి నెమ్మితోడ ధానిన చేయుట ధర్మపు (అది ౮వ ఆ-౪౩).

నన్నయ తిక్కనాది కాలముల రూపములు

౩ వ వివర: భూత కాలిక విధేయ విశేషణ రూపములందుఁ బ్రాచీనార్వాచీ నాధునాతన రూపముల భేదములు మిక్కిలిగఁ గన్పట్టుచున్నవి. (చూ-సమా - ౮౩ వ సూ). నన్నయకాలమున: చేసినవాడను - చేసిన వారము. తిక్కన కాలమునఁ బై నన్నయ రూపములను, తచ్చబ్బ వకార లోప రూపములును గలవు చేసినవాడను-చేసినాడను. చేసిన వారము-చేసినారము. ధూర్జటి నాటికి: చేసినవాడను - చేసినాడను-చేసినాను. చేసినవారము-చేసినారము - చేసినాము. ఇట్లు వకారలోప రూపములె కాక, 'డకార - రకార'లోప రూపములును బయల్పెడలినవి. ఆధునిక మధ్యమ: చేసినావు (బహు: చేసినారు). ప్రథమ: చేసినాడు-చేసినారు. ఈ ప్రథమ పురుషరూపములు తిక్కనాది సమ్మతములె. అమహత్వముందును (అదిచేసినది-అన్ని చేసినవి) భేదములేదు. సర్వసమ్మతములు. 'చేసినాను - చేసినాము - చేసినావు' అనునవి ప్రాచీన సమ్మతములు కావు (ఒక్క రంగనాథ రామాయణము తప్ప). ప్రయోగ-ఒనరించినారు (కాశ-౩ వ ఆ-౨౦౮; అట్టివి ధూర్జటి సమ్మతములు). చేఱఁబెట్టినావు (రంగ-౮-యూ-౧-౩౦౭వ పుట, చూ-వ్యా-సం-౨౯౯ విష, ౧౩౫౬వ పుట). ఇవి సమాపక క్రియల వలెఁ జూపఱును. ౩ రమాన 'భూతార్థములందె కి ధేయ విశేషణములం ఁట్టి భేదము గల్గెను. భవిష్యత్వధేయ విశేషణములం దిట్లు "చేయఁగలావు-చేయఁగలాము-చేయఁగలాను" అను రూపములను మహాకవు లెవ్వరును ప్రయోగింపలేదు.

భవిష్యద్భూపములు

కలఙ్కసుబంధము లృట్టి పరం బగునపు డగు ౨౭ (బా-క్రి-౧౯, వ్యా-సం-౩౦౧ విష).

లృట్టు పరంబగునపు-కనఁగా భావిని - ధాతువు పకు 'కలజి' అనునది యసుబంధం బగు.

జీత్తు పరంబగునపు దుత్వంబున కత్వంబగు ౨౮ (బా-క్రియా-౨౦, వ్యా-సం-౩౦౧ వి).

జీతు పరంబగునపుడు ధాతువు సుత్యంబిన కత్యం బగు.

‘కలజి-పడుజు’లు పరంబగునపుడు నుగాగమంబగు ౨౯(బా-క్రి-౨౦, వ్యా-సం-౩౦౦ వి).

ద్రుత కార్యంబు : ప్రథమః వండగలడు - వండగలరు; వండగలదు-వండగలవు. మధ్యమ : వండగలవు - వండగలరు. ఉత్తమ : వండగలను-వండగలము. ఈ బావ్యర్థమందును (కాన్ - కన్) శబ్దము లనుప్రయుక్తము లగును (క్రియా ౧౧౯ వ సూ). వండగల గలము - వండగల గలము.

౧ వ వివ: పయి నుదాహరించిన రూపములలో గొన్ని యర్వాచీనములు, ప్రాచీన సమ్మతములు కావు. సమాపకక్రియలును విధేయ విశేషణములు నని నన్నయ కాలమున ‘వండగలవాడను- వండగలవారము; వండగలవాడవు- వండగలవారు; వండగలవాడు-వండగలవారు’ అను రీతిని దచ్చబి ‘వ’ కార ఘటితరూపములై యుండెడివి (చూ-సమా-౮౩వ సూ). తిక్కన నాడు పయి రూపములై కాక ‘వ’ కార లోప రూపములును (వండగలవాడను- వండగలవాడను - వండగలవారము-వండగలవారు) వండగలవాడు-వండగలవాడు’ మొదలగు రూపములు) బయ్యచెల్లెడివి. గెల్వ గలారు (భీష్మ-౨వ ఆ-౧౦). ప్రాపింపగలారు (ఆన-౩ వ ఆ-౭౦ వ ప)-ఎఱ్ఱాపెగడ. ‘వండగలడు- వండగలరు’ అను రీతిని బ్రథమపురుషమునందుల ప్రయోగి చెను. ‘చేయగలరు కలికాలమునన్ (ఆర ౪ వ ఆ-౨౯౩). ఆహుత్యమున నెల్లరును “వండగలదు-వండగలవు” అనురీతి బానిసె ఁడిరి. ఇంక “వండగలను- వండగలము-వండగలవు” అను నివి ప్రాచీనకావ్యములం దెంత మాత్రమును లేవు (చూ-వ్యా-సం-౩౦౦ వివ. ౧౩౬౯ వ పట్ట). ఇవి కేవలము నాధునిక రూపములు. అర్వాచీన మహాకవి ప్రయోగ సమ్మతములును గావు.

౨ వ వివ: ‘కలవాడు-కలడు; కలవారు-కలరు’ అను ప్రాప్త్యర్థక ‘కలుగు’ ధాతు రూపములను నర్హయదే వాడెను. కాని యట్టివి భవిష్యదర్థక రూపములలో నెంత మాత్రము పోనీనలు వాడలేదు. మగదీప గల

దనియెడు న మ్మిగఁ జూచుచు పుండు విషము మింగిన యేనిన్ (ఉచ్ఛ్వాస ౧ వ ఆ-౩౧౩), నీ వచ్చటఁ గలవో లేవో నిక్కము చెప్పుమా : (విరా-౪వ ఆ-౨౧౧) అను రీతిని 'కలవు' మున్నగునవి యస్త్యర్థకములును వ్యస్తముగాఁ దిక్కునాచులచేఁ వాడఁబడెను గాని, భావ్యర్థక రూపములలో "కలను-కలము-కలవు" అను రూపముల వాడుక యెంత మాత్రము లేదు.

లాఢ్రూపములు

లాట్టు రుట్టా పరంబగునపుడు దుగాగమంబగు ౩౦ (బా-క్రి-౨౨ వ సూ; వ్యా-సం-౩౦౨ విష).

ప్రథమః వండును-వండెడును-వండెడిని (క్రి-౨౪ వ సూ)- వండుదురు. మధ్యమః : వండుదువు - వండుదురు. ఉత్తమః : వండుదును-వండుదుము. లాదర్థంబులు క్రియా. ౧౩ వ సూత్రము ౧ వ వివృతిలో నుదాహరింపబడెను రుట్టా ప్రత్యాహారము-ప్రథమ పురుషైక వచనేతరములైన తిజ్ ప్రత్యయములు.

లాట్టు రుట్టా పరంబగునపుడు 'ఎద' గాగమంబును, బ్రథమ 'ను' వర్ణంబు (చూ-క్రియా ౨౪ వ సూ) పరంబగునపుడు 'ఎతుక్-ఎడిక్' అను బాగమంబులును బహుళంబుగా నగు ౩౧ (బా-క్రి-౨౩ వ సూ, వ్యా-సం-౩౦౨ విష).

ప్రథమః వండును-వండెడును - వండెడిని (క్రి-౨౪ వ సూ); బహుళంబెదరు. మధ్యమః వండెడివు-వండెదరు. ఉత్తమః : వండెదను-వండెదము ఎదు గెడిక్కులు కేవల వర్ణాన్తార్థకము లగు సూరి యూతయము సరికాదు (చూ-వ్యా-సం-౧౩౭.౨-౧౩౭౩-పుటలు; ఇతర భాషాశాస్త్రమును వాడఁబడును.

౧ వ వివః లాట్టు పరమవిశేషణ రూపములు: ప్రథమ-వండువాడు-వండెడువాడు-వండెడివాడు (చూ-కార-౩౪ వ సూ; చూ-క్రియా-౫౫వ సూ) బహుళంబువారు-వండెడువారు-వండెడివారు. మధ్యమః : వండువాడవు - వండెడువాడవు-వండెడివాడవు. వండువారరు-వండువారు మొ

౨ వ వివ: లావ్యుర రూప ప్రయోగములు వా-సం - ౧౩౭౫ మొ
౧౩౭౮ పుటలలో జూడవగు .. ఇందు లాట్టు భూరార్థ ప్రయోగములును
గలవు (చూ-క్రియా ౧౩వ సూ, ౧౨ విష)

మధ్యమ 'పు' లోపము

లిట్టాట్టుల వకారంబునకు లోపంబు బాష నగు ౩౨ (బా-క్రి-౨౪ వ
సూ; వ్యా-సం-౩౦౩ I విష).

వండిలి-వండిలివి. వండుదు-వండుదువు-వండెను-వండెదవు ఎందు +
ఎద + (వలోప) ఉ-వండెదు.

౧ వ వివ: 'చనునె (అపప్రయుక్త 'కొను'). దొరకొనునె-ఉండునె'
అను రూపములకు వర్తలోపముచేత 'చన్నె-దొరకొన్నె-ఉన్నె' అను రూపాంత
రములు గలవు (చూ-వ్యా-సం-౧౩౮౪ వ పుట; చూ-సండి-౨౧ వ సూ).
ముసింద్ర నీకుఁ జ న్నే . (ఆది-౮ వ ఆ ౧౭౯). పుట్టకయున్నే (విరా ౧ వ
ఆ-పౌడ-క్రియా-౨ వ సూ)

౨ వ వివ: 'ఉండు' రాకువుర కిచ్చి వర్తలోప రూపములు స్థలాంతరి
ములందును గలవు. ఉదా: ఉండునది-ఉన్నది సీ దుర్జన యోధవరుల కద
నుండకున్నది (ఆది ౩ వ ఆ ౨౦౬). నమ్మదగనివారి నమ్మకయున్నది
(శాంతి ౩ వ ఆ ౨౩౯). ఉండునేసిన్-ఉన్నేనిన్. నడచుచున్నేని (శాంతి ౩ వ
ఆ ౨౭౫), రహస్యంబుగక యున్నేని (ఆను-౪ వ ఆ ౪౨౨). ఉన్నన్-ఉండి
నన్. వర్షములేక యున్నన్ (ఉద్యో-౩ వ ఆ ౮౨).

తిర్లగ్గడంబులు వాచ్యంబు లగునపుడు లిట్టాట్టుల ప్రథమ పురుష బహు
వచనమున కేకవచనం బగు ౩౩ (బా-క్రి-౨౫, సూ; వ్యా-సం-౩౦౨ విష.
౧౩౭౯వ పుట).

చిలుకలు పలికెను, చిలుకలు పలుకును చిలుకలు పలికెడును, చిలుకలు
పలికెడిని. మేమములు గర్జిల్లెను మేమములు గర్జిల్లెను, మేమములు గర్జిల్లెడును,
మేమములు గర్జిల్లెడిని.

౧ వ వివ : కులము గలవాడు శౌర్యము । గలవాడును నధిక సేన గలవాడును భూ తలమున రాజును నామము విలసిల్లగఁ దాల్చు... (ఆది-౬వ ఆ-౪౩)- ఇట్టి తిర్యగ్దేతర కర్తృ స్థలములందుఁ బ్రత్యేకాన్వయమును జేసి, సమర్థించుకొన నగును. శ్లో. పాశ్చాజన్యం హ్మషీకేశో దేవతత్తం ధనం జయః ...దధ్మ... (మహాభార- భీష్మపర్వ-భగవ-౧వ అధ్యాయ). ఇట్టి ప్రత్యేకాన్వయ స్థలములు సంస్కృతము నందు సుప్రసిద్ధములు. “చె । పునివాడును సత్యము చె । పునివాడును ఘోరనరకపంకమునఁ బడున్” (ఆది-౧వ ఆ-౧౩౭). *

‘లూట్టు’ రూపములు

లూట్టు ప్రథమ ‘దుజ్-రు లకు ఎదుమ-తన్’ అను వర్ణకము లాశీశ్చ పార్థములం దగును ౩౪ (బా-క్రి-౨౬, వ్యా-సం-౩౦౪-౩౦౪ I విష).

ఉదా: పెక్కు తునియ లయ్యెడుమ (సౌ ప్రి-౨వ ఆ-౧౨౪, ఎదుమ-కళ). ప్రసన్నుడయ్యెడుమ (శాంతి-౪వ ఆ-౨౨౨). సీ. నీబుద్ధి ధర్మై కనిష్ఠ గావుతను (ఆను-౫వ ఆ-౪౪౨). చేయుతన్ (రామ-౧వ ఆ-౨. కళా ౧వ ఆ-౧). ‘ఈవుతన్-ప్రోవుతన్’ అనునవి నిరాధారములు. ‘ఇచ్చు తన్-ప్రోచుతన్’ అనునవి సుశబ్దములు. ‘నీ పూనికి బుగ్గిగాను’ (నీలా ౩వ ఆ) అనునది బుగ్గి ‘గాతను’ అనుదాని సంక్షేపరూప మేమో? వాసుకి మాకు:

* ఈ భారతపద్యము నుదాహరించి త్రిలింగలక్షణ శేషకర్త “మహా ద్భూతకర్తృ క్రియకు నేకవచనంబు విభాష నగు” (ప్రౌఢ-క్రియా ౬వ సూ) అని సూత్రిండుట సరికాదు. ముద్రణ సంస్కర్తలు “చె । పునివాడును సత్యము చె । పునివాడును ఘోరనరక” అని సవరించుటయు సరికాదు.

బ్రహ్మ డయ్యేడున్ (ఆది ౧వ ఆ-౧౦౬) అనురీతివి లాట్టుయొక్క ప్రథమ పురుషైక వచనరూపము లని యెఱుంగనగును *

లూణ్యధ్యమ 'వు-రు'లతో విధి ప్రభృత్యర్థ విశేషములందు ద్రుతపూర్వక మగు 'అది' శబ్దము నిల్పును ౩౫ (బా-క్రి-౨౭; వ్యా-సం-౩౦౪-౩౦౪ I వి).

విధి : ఇచ్చునది ధనము పాత్రునకు (ఆది-౩వ ఆ ౨౦౪). ప్రార్థనము : కం. ద్వారవతినుండియును నిట . యారసి యుండునది దానవాంతక... (సభా-౨వ ఆ ౮౨); కం. ఇమ్మునివరునకు నన్ను (బి) యమ్మున నిచ్చునది (ఆర-౨వ ఆ-౩౩౨; వధువు తండ్రితో ననెడి వాక్యమిది). ఏమఱకుండునది (ఆది-౨వ ఆ ౧౮౧; హిత ముపదేశించు నప్పటి వాక్యమిది). మఱచునది (సభా-౨వ ఆ ౨౬౫. ధృతరాష్ట్రుడు తనపుత్రిని దుండగముల మఱపు చుని ధర్మ జునితో (బిల్కి-నవాక్యము) 'ఉండునది' అనుదాని రూపాంతరము 'ఉన్నది' (చూ-క్రియా-౩౨వ సూ-౨వ వివ).

లూణ్యధ్యమ 'వు-రు' లకు ముడుబ్బు లగు ౩౬ (బా-క్రి-౨౯, వ్యా-సం-౩౦౫ I వివ.)

(అశీస్సు : నీవు దీర్ఘాయువ వగుము. మీరు దీర్ఘాయుల రగుడు. శాపము : రాక్షసుండ వగుము. రాక్షసుల రగుడు. సంప్రార్థనము: నన్ను రక్షింపుము. నన్ను రక్షింపుడు విధి: నాచెప్పిన పనిచేయుము-నా చెప్పిన పనిచేయుడు.

* సూరి "లూట్టు డుజ్ఞానకు 'ఎడు-త' వర్ణకంబులు ద్రుతాంతంబు లగు (బా-క్రి-౨౬వ సూ) అని యిట్లు 'ఎడు' వర్ణకమును విధించుట యవి మర్క మూలకము. ప్రాచీన తాళపత్ర గ్రంథములందును నాశీ రాదులందు 'ఎడుమ' కానవచ్చుచున్నది. "డుమ కాతో కావుతాద్యాః...." అని యధర్వ ణుడును వచించెను (వ్యా-సం-౩౦౪ వివ). "ఎడు-తల ద్రుతంబున కచ్చు పరంబగునపుడు మకారంబగు" (బా-క్రి-౨౮) అను మకారవిధి (సూరిగారిది) నితాధారము.

ఇందలి 'ము' వర్ణకమునకు తోపము పాక్షికము-రక్షింపుము-రక్షింపు (చూ-సంధి-౪౪-౪౫వ సూ). 'ఇందము-ఇంద'(ఇదిగో పుచ్చికొమ్ము). సూ-రా-నిఘంటువు వీని నవ్యయమ నెను. 'ఇంద' ధాతురూప మనుట యుక్త మని తోచును.

ఉభయ కర్తృక ప్రార్థనము

ఉభయ ప్రార్థనంబున లాట్టనకు దుగాగమంబును * దాని యుత్వంబున కత్వంబు నగు ౩౭ (బా-క్రి-౩౦వ సూ-౩౦౬, వ్యా-సం-౩౦౬ I విష).

మనము వండుదము. "ఇ తరుణిఁ బరిగ్రహింతము (ఆది-౭వ ఆ-౨౧౫). చలువుదమీ నిదామ దివసంబులు (ఆది-౮వ ఆ-౨౩౨).

౧వ వివ : క్రియా-౯౪వ సూత్రము చొప్పున 'పరిగ్రహింతము' మున్నగు చోటులందు 'త'కారము వచ్చె నని యెఱుంగునది. ఉభయకర్తృకత 'ల' కారము లన్నిటియందును గలదు. ఉదా : మనము చేయుచున్నాము మొ. లాట్ట దుక్కునకు దీనితో నెక్కుడు సంబంధము గన్పట్టును. మనము చేయుదుము-మనము చేయుదము మొ. "తరుణి మనకి శాపములేకుండినచో మనమీ సమయమున భోగసక్తులమై యుండుదుము" అనుచో 'యుండుదము' అని నిల్పరాదు.

'ము' వర్ణక ద్వైవిధ్యము

౨వ వివ : 'పోవుదుము-పోదుము-పోదము-పోవుదము' మున్నగువాని లోని 'ము' ప్రత్యయ ము తమ పురుష బహువచన సంబంధి. 'పోమ్ము-పోదము-పదము' మున్నగువానిలోని 'ము' ప్రత్యయము మధ్యమ పురుషైక వచన

* సూరి "ఉభయ ప్రార్థనంబున దుగాగమంబున కత్వం బగు" (బా-క్రి-౩౦) అని సూత్రించెను. ఈతఁడు ప్రార్థనార్థంబున 'దు'క్కును విధింప లేదు. ప్రార్థనార్థకము లూర్ధ్వ కాని లాట్టకాదుగదా.

సంబంధి. ఈ మధ్యమ పురుష రూపములందును వచన ద్వయమునందును 'దు' క్కును 'అ'త్వమును 'పోవు'ధాతువునకు వెలయుచున్నవి. మఱికొన్ని యాచ్చిక ధాతువులకును బహుత్వమున నివి మహాకవి ప్రయోగదృష్టము లగుచున్నవి. ఈ 'ద'కార మహిమచేత మధ్యమ పురుష ప్రార్థన క్రియలయందును నస్మదర్థ సాహిత్యము వెలయుచున్నది. 'నీవు పొదము-మీరు పొదఁడు' అనువానినుండి "నీవు వెళ్ళుము-మీరు వెళ్ళుఁడు-నేనును వచ్చెదను (లేదా) మేమును వచ్చెదము" అను నర్థ విశేషము భాసిల్లుచున్నది. "పోవుము-పొమ్ము" అను వాని కట్టి యర్థ విశేషభావము లేదు. * ఇట్లు పోవు ధాతువునకే కాక 'వెదకు' మున్నగు వానికిని బహుత్వమున నిట్టి రూపములు ప్రయోగ దృష్టము లగుచున్నవి. ఉదా : వెదకుదండు-చూతండు మొ (చూ-వ్యా-సం-౩౦౬ విష. ౧౪౦౪ పుట. చూ-క్రియా-౧౦౨వ సూ).

౩వ వివ : ఈ క్రింది లజిరూపములు వెనుకటి సూత్రములచేతనే సిద్ధించినను నదక్ష నుదాహరింపలేదు లకారముల వరుస చొప్పున నిట నుదాహరింపఁబడుచున్నవి. క్రియా ౨౮వ సూత్రము చొప్పున 'అ'త్వము ప్రథమ : వండఁడు-వండరు. వండదు-వండవు మధ్యమ : వండవు-వండరు ఉత్తమ : వండను-వండము.

మధ్యమ ము దుజ్జులు-ముజ్జు నా(బడు ౩౮ (బా-క్రి-౩౧; వ్యా-సం-౩౦౭-౩౦౭ I విష).

వ్యతిరేక రూపములు

వ్యతిరేకంబున ముజ్జు పరంబగునపుడు కుజి యగు ౩౯ (బా-క్రి-౩౨; వ్యా-సం-౩౦౭-౩౦౭ I వి). నీవు వండకుము-మీరు వండకుఁడు.

* సూరి యిట్టి విశేషమును జూచికొనక "పోవునకు దుజ్జుత్తులు ముజ్జుం బరంబగునపుడు 'వు' లోపంబుం 'బొద-వద'లును విభాష నగు" (బా-క్రి-౯౮)-'పొమ్ము-పొదము' అని కలగాయ వులగముగా నుదాహరించెను. ఇతర ధాతువుల బహుత్వమున నిట్టి రూపములు గల వని యాతఁడుగాని ప్రౌఢ వ్యాకర్తగాని చూచికొనలేదు.

గవ వివ : 'మఱవకుము' అను దానికి బదులుగా 'మఱాకుము' అనియుఁ గవులు ప్రయోగించిరి. చం అనుపమ సత్య విస్ఫురణ నాడిన మాట మఱాకు మున్న (ఉదో-౪వ ఆ-౨౦వ ప).

సంప్రార్థనంబున ముజ్జినకు 'అ-ఆ-ఇ-ఈ-అయ్య-అన్న-అమ్మ' మున్న గునవి విభాష ననుప్రయుక్తములగు ౪౦ (ఔ-క్రి-౩౩; వ్యా-సం-౩౦౮-౩౦౮ I వి).

రక్షింపుమ (ఆది-౨వ ఆ-౨౧౭). చెప్పమా (ఆది-౩వ ఆ-౧౩౩). చెప్పమీ (ఆది-౨వ ఆ-౧౧౦). చెప్పకు మయ్య (ఆర-౩వ ఆ-౩౭౭). వినుమయ్య శమ ధనాగ్రణి (హరి-నలో-౨వ ఆ-౩౬). 'విను మయ్య' (నల పరార్థము); 'వినుము + అయ్యశమధనాగ్రణి' (హరిశ్చంద్రపరార్థము).

వ్యతి రేకార్థక క్రియలమీద "ఎ-ఏ-ఓ-ఓ-అయ్య-అన్న- అమ్మ" మున్నగునవి నిల్చుటచే నవి ప్రార్థనాద్యర్థకము లగును ౪౧ (ఔలో లేదు; వ్యా-సం-౩౦౮-౩౦౮ I విష).

వేచినయది నన్నుఁ బంపవే ద్వారకకున్ (ఆశ్వ-౩వ ఆ-౩వ ప. యతి స్థలము). రావే యీశ్వర కావవే వరద (భాగ). పో - వన్న కు మార (ఉదో-౩వ ఆ-౩౪౮). పంపవే (పంపవు + ఏ)-పంపుము. రావు + ఏ-రావే-రమ్ము. కావవు + ఏ-కావవే-కావుము. పోవు + అన్న-పోవన్న-పొమ్ము.

ఎ ఏ ల యోగము

'ఎ-ఏ'ల యోగమున వ్యతిరేక ప్రార్థనాద్యర్థక 'ము' వర్ణక 'ము'కార మునకు 'వ'కారాదేశ మగును ౪౨ * (ఔ-క్రి-౩౪; వ్యా-సం-౩౦౮-౩౦౮ I విష).

* సూరి పయిరీతిని సూత్రింపక ప్రార్థనాద్యర్థక ముజ్జినకు ఎదాదు లనుప్రయుక్త మగునపు డేకత్వమున 'వుజి'యు బహుత్వమున 'రుజి'యు నిత్యముగా నగు నని సూత్రించి "వినవే-వినరే-వినకువే-వినకురే" అని యుదాహరించెను. ఈ పక్షమున "వినుమయ్య శమధనాగ్రణి (హరిశ్చంద్రనలో-౨వ ఆ-౩౬) మున్నగుచోట్ల 'ముజ్జ'నిల్పినేరదు. ఎదాదులలో సూరి 'అయ్య-అమ్మ' అనువానిని బఠించెను. 'వినకురే' మున్నగు బహువచన ప్రయోగములు కవి ప్రయోగములందు లేవు.

ఉదా : వినకుము + ఏ - వినకువే. "అడ్డ పడకువే" (శాంతి-౩వ ఆ-౨౯౭). ఒందకుము + ఏ - ఒందకువే (ఉ-హరి-౫వ ఆ-౮౭). మదింపకువే (కళా-౩వ ఆ-౧౯౫).

౧వ వివ : నామములును, గ్రియలును యథాప్రయోగముగ 'అదా దుల'తోగూడి యర్థవిశేషముల నిచ్చుచుండును. ఉదా : నేనొక బ్రాహ్మణుండనే (ద్రోణ-౫వ ఆ-౩౨వ ప). వీ రెవ్వరయ్య ద్రుపదమహారాజులె (అది-౬వ ఆ-౯౦). నీవు చదివెదవా ? నీవు బ్రాహ్మణుడవా ? మొ. అదాదులు : చూడు క్రియా ౪౦వ సూ-వివ).

౨వ వివ : అయ్యాదు లేక వచనాంతంబులయ్య బహువచనాంత ములమీద సైతము నిల్చును. ఉదా : చెవుడయ్య (అది-౭వ ఆ-౨౦౭). చూచి వత్తమమ్మ సుదతులార (భాగ-౧౦ పూ. భా; ప్రౌఢ-శబ్ద ౪౪వ సూ).

'చూచు' ధాతు ప్రార్థనాద్యర్థక సంక్షేప రూపములగు చుమ్ము-చుము (చూడుము)-చుండు-చుడు(చూడుడు) అనునవి ఎదాద్యను ప్రయోగమున "చూవె-చువ్వె (చూడవె)-చూరె(చూడరె)" అను రూపములనంది, యథాప్రయోగ ముగ నామములమీదను గ్రియలమీదను నిల్చి యర్థవిశేష దోషకము లగును ౪౩ (బాలిలో లేదు; వ్యా-సం-౩౦౮ II విష).

వచ్చెం జూవె-వచ్చెం జూరె-వాడుసూవె- వాడు సువ్వె (గనదదవా దేశము-చూ-సంది-౧౪ వ సూ). ఇట్టి 'చూవె' మున్నగు చోటులు తప్ప మఱెచ్చటను ప్రార్థనాద్యర్థ మధ్యమ పురుషముపై ఎ-ఏ-లు నిల్చుటలేదు. 'చూడుమే' మున్నగు రూపములు లేవని తాత్పర్యము.

'వచ్చు' ధాతు ప్రార్థనాద్యర్థక సంక్షేపములగు "రా-ర-రారా-రార (రమ్ము)" అను శబ్దములు యథాప్రయోగముగ నామములపయిని గ్రియలపైని నిల్చి యర్థవిశేష ద్యోతకములగు ౪౪(బాలిలో లేదు; వ్యా-సం-౩౦౮ III విష)

'ఏమిర కర్ణ (ద్రోణ-౪వ ఆ-౨౮౮). కాదురోరి (కాదుర + ఓరి) భాస్క-యు). బికిరా (కళా-౧వ ఆ). ఏరా తమ్ముడ (ప్రాండు ౩వ ఆ-౩;

ఏమి-రా-ఏరా) కానీరా (తారా-౩వ ఆ-౩౫వ పుట). ఔర-ఔరా (ఔను + ర; ఔను + రా).

గవ వివ : కోశకారులు “రా-ర” అనునవి యవ్యయము లనిరి. ఈ “రా-ర” అనునవి పరమగు నపుడు పూర్వ స్థిత మధ్యను పురుషము యొక్క ‘ఉ’కారము ‘అ’కారమగు నందురు. ఉదా : “చేయరా (చేయుమర), పాలింపరా (పాలింపుమర). ఉ. “ఏలర యీ చలం బుడిగి యేలర (ఏలర-ఏలు మర)” అని యుదాహరింతురు. ఇట్టి చోటులనెల్ల బూర్వపదము “తుమున్నా” ద్యర్థక మనుట లెస్స. ఉదా : ఏలన్ + ర (రమ్ము)-ఏలర. పాలింపన్ + రమ్ము-పాలింపరా. సత్యము సుమ్మర కుంతి ఖాషణంబు (కాంతి-గవ ఆ-౩౯).

మఱికొన్ని శబ్దముల జంటలును బ్రాథమ్యాద్యర్థ విశేష బోధకంబు లగు ౪౫ (కాలలో లేదు; వ్యా-సం-౩౦౮ IV. V వివ).

కానిమ్ము (కాన్ + ఇమ్ము) - కానీ-కాని. ఏను నీ యింతి గాని యెఱుంగ రన్య . బు... (ఆది ౪వ ఆ-౧౦౭). భూమి యీక తక్కిన మఱి కాని ముందొక కీడు దలంపఁడు (ఉట్టో-౨వ ఆ-౧౩౦). కానీరా యిటువంటి నీ తకములె (తారా-౩వ ఆ-౩౫వ పుట). ఉండనీ (ఉండనిమ్ము, కాశీ-౨వ ఆ). కాదా (కాదు + అ)-కదా-కద - కా (కళ). కద + ఏ-కదే. వినగదయ్య (వినుము; అర-౬వ ఆ-౬౪). ప్రసాదంపఁగదే (గద + ఏ)-ప్రసాదంపుము. (ఉట్టో ౩వ ఆ-౪౦౮). వచ్చితివిగదా. నేడుగదా-నేడుగా (వసు-౩ వ ఆ-౫౫). వీడే కదా. వచ్చితివఁదె-వచ్చితిరఁదె (అట + ఎ; అనుట-అంట-అట). వచ్చితిరఁదె (అట + ఎ). వచ్చితివటయ్య మొ.

‘కదా-కద’ మున్నగువానిపైని ‘వె-రె’ అనునవి నిల్చుటయుఁ గలదు. చెప్పఁగదవె (చెప్పము. మనుచ-౨వ ఆ-౩౯). జయింపఁగదవయ్య (ఉ. రా-౧వ ఆ-౭౮ జయింపుము). కూర్పఁగదయ్య (సారం-౨ వ ఆ-౧౭౦. కూర్పుము) అవధారు (అవధరింపుము; కవిప్రయుక్తము గాన ననింద్య గ్రామ్య మందురు, పొమ్ము-పో-నిశ్చయార్థకములు. చేయుఁదో (చేయుచు) అతఁడే పో (ఆతఁడే నిశ్చయము) అయ్యెలె-అయరె (అయ్యెను గదా; అము-౫వ ఆ).

భావార్థక 'ట' వర్ణకము

'ట' వర్ణకంబు భావంబునం దగు ౪౬ (భా-కీ)-౩౫వ సూ; వ్యా-సం-౩౦౯ I విష).

భావం బనఁగా ధాత్వర్థంబు. వండుట-పండుట-తినుట-కనుట మొ.

౧వ వివ : 'ట' ప్రత్యయాదులు కృత్తులలోఁ జెప్పదగిన వైనను సమాపక క్రియలందు వలెనె వీనియందును ధాత్వర్థీభూత వ్యాపార భానము వెలయుచుండుటచేతను, నివి సమాపక క్రియా ప్రత్యయముల వలెనె సర్వధాతు సామాన్యములగుటచేతను వీనిని గ్రియా ప్రకరణమునఁ జెప్పుట యుక్తమయ్యెను.

'చేత-పోక-ఉంట' మున్నగువానియందును వ్యాపారార్థ భానము వెలయు చున్నను (ఈ "తజ్-క" మున్నగు ప్రత్యయములు) నివి సర్వధాతు సామాన్యములు కామింజేసి కృత్తులలోనె యుపదేశింపఁబడినవి.

౨వ వివ : టవర్ణక పరకత్వమున ధాతువు తుది 'ను' వర్ణము పాక్షికముగా బిందువగుట నన్నయేతర మహాకవి సమ్మతము. ఉదా : అనుట-అంట. తినుట-తింట. వినుట-వింట మొ.

౩వ వివ : 'చేయుకంటెన్' మున్నగునవి 'చేయుటకంటెన్' మున్నగు వాని రూపాంతరములని యాధునిక వ్యాకర్తలు సూత్రించినను (ప్రౌఢ-క్రి-౧౪) నది ప్రాచీన సమ్మతము కాదు. అవి 'చేయుదానికంటెన్' మున్నగువాని రూపాంతరములు (చూ-సమా-౮౩వ సూ; చూ-వ్యా-సం-౨౧౦ VIII విష).

౪వ వివ : 'చేయుట' మున్నగువానికి రూపాంతరములుగ 'చేయుడు' మున్నగునవి కొన్ని కవి ప్రయోగములయం దగవడుచున్నవి కం. షడరత్ని ధరుర్ధరుడు . . . చే యుడు (ఆది-౭వ ఆ-౧౬; చేయుడు-చేయుట) చం. వడి...టర్పుఁ డొక వావిరి బీరముగాఁ గఱంబు చె ప్పుడు నది (నన్ని-కు-౧వ ఆ-౧౭౭).

౫వ వివ : భావార్థకము సముచ్చయ 'ను' శబ్దముతోఁ గూడి యానంత ర్యార్థమును బోధించుట సంప్రదాయము. కం. ఈ యగ్ని దేవు డనురకు నోయన 'చెప్పుటయు' (చెప్పినతోడనె; ఆది-౧వ ఆ-౧౩౪; ప్రౌఢ-క్రియా-౧౨వ సూ). ఇట్టి స్థలములం దీ భావార్థక 'డు' ప్రత్యయము ధారాశముగ 'వాడఁ బడును. ¹ ఆ ముని యల్లి చూచుడును (ఆది-౪వ ఆ-౩౮). పరా. టుం డాత్మ తనూఱు; బొగడుడున్ (విరా-౫వ ఆ-౩౦౮; యతిస్థలము. వ్యా-సం-౧౪౩౫వ పుట).

'అడ' ప్రత్యయము-భావార్థక నుజీ

౬వ వివ : 'అడ' ప్రత్యయాంతములును 'ఇంపు' ప్రత్యయాంతములును భావార్థకము; లరుదుగఁ గలవు. ఉదా : కేరడములు (నర-స-౨వ ఆ-౨౯). కావడము (ఉద్యో-౩వ ఆ-౬౧). ప్రేలడములు- "కేరడములు-పాళగింపులు" (ఒడలు చూపుటలు; పాండు-౩వ ఆ-౪౩). నెలత్రావడములు (హరిశ్చంద్రన-౪వ ఆ-౪౩). ఆరగింపు (పర-౪వ ఆ-౧౯౯) అడ్డగింపు (ఉ.రా-౧వ ఆ-౨౦౫) తాదోంపు (పిన్దశకుం-౧వ ఆ-౩౯). ²

1. సూరి పయి విషయమును గ్రహింపక "ఆనంతర్యంబున 'డు' వర్ణ కంబు ద్రుతాంతం బగు" (భా-క్రి-౪౨ వ సూ.) "జాబిలి తోఁతెంచుడు; గువలయంబులు వికసిల్లె" అని సూత్రించి యుదాహరించుట సరికాదు.

2. సూరి ఈ సూత్రముక్రింద "కజీవర్ణకంబు పురార్థయోగంబున విభాషను భావంబునం దగు" (భా-క్రి-౩౬వ సూ). వండక మునుపు (వండుటకు మునుపని యర్థము). మునుపు-ముందు-మున్ను-తొల్లి అను రీతివి పురార్థకములు" అని సూత్రించి యుదాహరించెను. ఇది సరికాదనియు వ్యతిరేక క్తార్థక 'కజీ' కిది భిన్నము కాదనియు ముందు వివరింపబడును (క్రియా-౫౦వ సూ-౧-౨-వివరణ ములు).

వలయాది క్రియలకుఁ గర్తయుఁ బావంబునందు 'నుజి' యగు ౪౭
(భా-క్రి-౧౨౨౩ సూ; వ్యా-సం-౩౦౯ I విష).

వలయాది క్రియలకుం గర్తభూత క్రియావృత్తి యగు ధాతువునకు
'నుజి' వర్తకం బగు. ఉదా : వాడు చూడవలయు-వారలు చూడవలయు-నీవు
చూడవలయు-మీరు చూడవలయు-నేను జూడవలయు-మేము చూడవలయు-
మనము చూడవలయు. వలయు - కూడును-కూడదు-చెల్లును - చెల్లదు-తగును-
తగదు-అగును-కాదు ఇత్యాదులు వలయాదులు. 'నాకుఁ జూడవలయు-మాకుఁ
జూడవలయు' అని షష్ఠియు నగును.

౧వ వివ : ఇందలి కర్తృపదము వ్యవ్యంతు మగుట నన్నయ సమ్మతము.
కం. పితృ సంకల్పము సేయఁగ । సుతుల కవశ్యమును వలయు (సభా ౧వ
ఆ ౯౪వ ప). కాన యింక వేఁడఁగాదు నాకు (సభా-౨వ ఆ ౨౬౩) భావార్థక
మగు 'నుజి'చే నభిహితమైన కర్తృకఁబ్రథమయు నగును. దైవము తోడ్పడన్
వలయు (ఉద్యో ౩వ ఆ-౩౩). వినవలయు వాని నెల్లను । జననాయక వింటి
వీవు (అశ్వ ౧వ ఆ-౮వ ప). ఈ నుజ్యంతమునకు సయితము 'కాన్-కన్'
అనునవి యను ప్రయుక్తము లగును. చేయఁగవలయున్ (సభా-౧వ ఆ ౯౪వ ప.
చూ-క్రియా ౧౦౯ వ సూ). ఈ నుజ్యంతముతో వలయాదులు వ్యవహిత
ముగా సైత ముండవచ్చును. కం. పితృ సంకల్పము సేయఁగ । సుతుల
కవశ్యమును వలయు (సభా ౧వ ఆ ౯౪). ఈ నుజి ద్రుతమునకు సంశ్లేష
మును నగును. దైవము తోడ్పడన్ వలయు (ఉద్యో ౩వ ఆ ౩౩). పెక్కు
నుజ్యంతముల కొక్క 'వలయాది' శబ్దము నిల్పుటయుఁ గలదు. కం. అగ్ని
శిఖియుఁ బోలె నంటను డాయను । జూడరానియట్టి శుభ చరిత్ర (ఆర ౨వ
ఆ ౯౦).

౨వ వివ : ఒక్కొక్కయెడల వలయాది యోగము లేకయే బావంబున
నీ 'నుజి' ప్రయోగింపఁబడుటయు నరుదుగఁ గలదు. చం. ఇతనికిఁ గూర్తురేని...
చేయఁ బాడియే (సభా-౨వ ఆ-౧౦ వ ప; చేయన్-చేయుట, పాడియే-నీతియా)

౩వ వివ : భావార్థక నుజ్యంతముపైని 'పట్టి' వర్ణకము నిల్చుటయుఁ గలదు. ఉదా : నీవు గల్గఁబట్టి (ఆర ౬వ ఆ ౬౧), కలుగంగఁబట్టి (కాశీ ౩వ ఆ ౪౪). దీనిచే నీ భావార్థకము మీఁద నితర విభక్తులు నిర్వచని విశద మగుచున్నది.

౪వ వివ : చం. అమలిన తారకా సముదయంబుల నెన్నను- పొందను... ఈదను..., విధాత్సనకై నను నేరఁబోలునే (ఆది ౧వ ఆ ౧౯; చూ-కార-౧౩ వ నూ.) ఇత్యాది స్థలములందు సామర్థ్యార్థకయోగ చతుర్థిని బోధించు తుమర్థక క్రియలనియు నెఱుంగునది. మార్కొనఁ గావను శక్యమే (ద్రోణ ౫ వ ఆ ౩౫౩వ ప; మార్కొనుటకును గాచుటకును శక్యమా?).

'మిజి-ఇ' ప్రత్యయములు

వ్యతిరేక భావంబున మిజి యగు ౪౮ (భా-క్రి-౩౩, వ్యా-సం-౩౧౦-౩౧౦ I వివ).

వ్యతిరేక విశిష్ట క్రియాభిదాయి ధాతువునకు "మిజి" వర్ణక మగును. ఉదా : వండమి (వండకుండుట), పండమి (పండకుండుట). రషిం । పమి... (ఆర ౧వ ఆ-౧౭౦). మృత్యువయై యెసఁగు నొప్పమికి... (హరి-పూ-భా-౪వ ఆ-౧౬౩. యతి ప్రాస స్థలములు).

సమాన కర్తృకంబులం బూర్వకాలమునందు 'ఇ' వర్ణకంబగు ౪౯ (భా-క్రి-౩౮. వ్యా-సం-౩౧౧-౩౧౧ I వివ).

సమాన కర్తృకంబులగు క్రియలలోపల నెయ్యది పూర్వకాలంబగుఁ దద్వాచియగు ధాతువునకు 'ఇ' వర్ణకంబగు, ఇదియే క్తార్థంబు నాఁబడు. ఉదా : వండి-పండి-విని-కని. ఈ సమాన కర్తృకత్వపు నిర్వాహమున కయి పెక్కుచోటులందు "ఉండు" ధాతురూపము లధ్యాహార్యము లగుచుండును. ఉదా : కం. రాహుకంతము దెగి దే హము ధరణిఁబడియె.. (ఆది-౨వ ఆ ౧౯). 'కంతము దెగియున్న దేహము ధరణిఁ బడియె' అని సమాన కర్తృ కత్వమును గ్రహింపవచ్చును.

౧వ వివ : ఈ పద్ధతి సంస్కృతమందును గలదు. “క్రియాడా మేక కర్తృకత్వే ఏవ క్త్వాచ్ స్యాత్... పుత్రం దృష్ట్యా సుఖంభవతి... ఇత్యాదా స్థితస్యేత్యధ్యాహారాదేశ కర్తృకత్వే క్త్వాచ్” (ముగ్ధ-దుర్గా వ్యాఖ్య ౧౧౬౬ సూ, చూ-వ్యా-సం-౧౪౪౯-౧౪౫౦ పుటలు) *

౨వ వివ : అత్యనే పదార్థక ‘కౌసు’ దాతు క్త్వార్థక రూప మగు (పట్టు) కౌని మున్నగువానికిఁ బర్యాయములుగ “పట్టుక-పట్టుకు-పట్టుకౌ-పట్టుకౌన్” అను రీతిని నిల్పుట గలదు. ఉదా : మెడఁబెట్టుకొయ్యఁ దిరుగన్ హారంబులే బామినుల్ (శకుం-పరి-౮౦ వ పుట, చూ-క్రియా-౬౩వ సూ-౬ వివ). ఇట్టి ప్రయోగములు సాధువు లని విశ్వసింపఁదగదు.

౩వ వివ : మిక్కిలు దాతు క్త్వార్థకమగు ‘మిక్కిలి’ శబ్దము విశేషణముగ నయితము వాడఁబడు నందురు (శ. ర.). వాని మిక్కిలి చేతులు-

* సూరి “చైత్రునిచేతఁ గొట్టఁబడి మైత్రుండు మడిసె” మున్నగు చోటు లందు సమానకర్తృకత్వము కుదురు పడదనుచు “సమానాశ్రయముఅన్” అని సూత్రించెను (బా-క్రియా ౩౮వ సూ). కాని యీ సూరి సూత్రము నుజ్జ్వలతాది స్థలములం దతివ్యాప్త మగుచున్నది. ఉదా : చైత్రునిచేతఁ గొట్టఁబడఁగా మైత్రుండు మడిసె. “చైత్రునిచేతఁ గొట్టఁబడి యున్న మైత్రుండు మడిసె” అని యిట్లు ‘ఉండు’ దాతు రూపాధ్యాహారముచే నేక కర్తృకత్వము గల్గుచునే యున్నది. కాన సిద్ధివాని సాధుత్వమునకై “ఒక్కొక్కచో భూతార్థ కాసమా పకక్రియ హేత్వర్థకంబు నగు. రాహకంఠము దెగి దేహము ధరణిఁ బడియె (ఆది-౨వ-ఆ-౧౯, ప్రౌఢ-క్రియా-౧౫వ సూ). అని ప్రౌఢవ్యాకర్త సూత్రించిన సూత్రము నిరర్థకము. ఇంక ననర్థకము నగుచున్నది. సి. భిము గదాహతి భూమిఁ గూలి, యాతనిచేత సర్వాంగంబులందును గలుగు క్రొన్నెత్తురు కాంక్షఁ ద్రావఁ బడి మణి తెగటారి పడియున్నవాడు దుశ్శాసనుడు... (ప్రీ-౨వ ఆ-౫౫వ ప) మున్నగుచోట్లఁ ప్రౌఢవ్యాకర్త చెప్పినట్లు హేత్వర్థకము కుదురు పడదుగదా. పడియుండుటకు రక్తము క్రావఁబడుట హేతువుకాదు గదాహతిచేఁ బడియున్న పిమ్మటనే యాతని రక్తము భీమునిచేఁ ద్రాగఁబడెను,

మిక్కిలి కన్నుల్ (సభా-౨వ ఆ-౫౦). 'మిక్కిలు' అను తద్యర్థ విశేషమునె నిల్పుట లెస్స.

క్వావర్థక విశేషములు

'కజి' వ్యతిరేక క్వావర్థమునం దగు ౫౦ (బా-క్రి-౩౯. వ్యా-సం-౩౦౨ I విష)

పండక-పండక-కొట్టక-తిట్టక. "వారు-ఉలు" ధాతువులు వ్యతిరేకా ర్థములందె వాడబడును. ఉదా : వారని యలబడి (ఉద్యో ౨వ ఆ ౭౬). ఉలుడు సురేంద్రునైన (ఆది ౬వ ఆ ౧౯౫).

౧వ వివ : ఇది క్వావర్థమునకు వ్యతిరేకమాత్రమే యుగ్మబంధేసి యిందును సమాన కర్తృకత్వాది నియమము లావశ్యకములే. కం. సకల... భార్వాద్రధికి నని మొనన్ మార్కొనన్. పక వలియం బాటఁడె యీ ముకుం దుఁడు... (సభా-౨వ ఆ ౪౬వ ప. వలియు-సన్నగిలు). ఆ.వె. చదువుకయును నాకు సర్వవేదంబులు... సంభవిల్ల. వలయు (ఆర-౩వ ఆ-౨౫౪). 'చదు వక' అనుదానికీ గర్త 'నేను' శబ్దము. సంభవిల్లుటకు గర్త సర్వవేదంబులు. ఇట సమాన కర్తృకతకయి "చదువుక యున్నను సర్వవేదంబులు సంభవిల్లి వలయు" నని 'యుండు' ధాతు రూపాధ్యాహారము చేయుటచే 'ఉన్నన్' అను దానితో సమాన కర్తృకత్వము సిద్ధి పొందెడిది.

౨వ వివ : పమురీలి 'నుండు' ధాతు రూపాధ్యాహారముచేతనే యీ క్రిందిరీతి గల ప్రమాణములను సిద్ధిచును. ఉ. ఇనుండు పశ్చిమాం. భోనిది లోనఁ గ్రుంగకయ మున్న (మనుచ-౨వ ఆ-౭౬). ఇట క్రుంగకయ మున్న అనుచో "క్రుంగకుఁ దుమున్న" అని 'యుండు' ధాతు రూపాధ్యాహారముచే సమాన కర్తృకత సిద్ధిచుచున్నది. కొన్ని యెడలఁ బ్టులును ధాతురూపాధ్యాహార మక్కఱలేకయే 'యుండు' ధాతు ప్రయోగమే వెలయుచున్నది. చం. తునుముగు నెల్లి సైంధవునిఁ దోయజమిత్రుఁడు గ్రుంగకుండు ఘన్న నరవరేణ్య (ద్రోణ-౨వ ఆ-౨౦౧). *

* ఇట్లు 'ఉండు' ధాతు రూపాధ్యాహారముచే రూపసిద్ధి కల్గుచుండుటచేత "కజి వర్తకంబు పురార్థయోగంబున విభాషను భావంబునం దగు" (బా-క్రి-౩౬వ సూ) అను సూత్ర మనావశ్యక మయ్యె. పండకమునుపు-పండకుండు మనుపు మొ.

తుమర్థ భావలక్షణములు

తుమర్థ భావలక్షణములును నుజి యగు ౫౧ (భా-క్రియా-౪౦వ నూ; వ్యా-సం-౩౧౩-౩౧౩ I విష).

తుమర్థమందును, భావలక్షణమందును ధాతువునకు “నుజి” వర్ణకం బగు. సంస్కృతమందలి ‘తుమ్’ ప్రత్యయమున కర్థము తుమర్థము. ఉదా : తుమర్థము : చైత్రుండు వందను బోయెను, పాకక్రియార్థము పోయె నని యర్థము. భావలక్షణము నా నన్యక్రియకు లక్షణ భూతంబగు క్రియ. ఉదా : చైత్రుండు వంద నతిథి వచ్చెను. (సంస్కృత : “చైత్రే పదతి సతి అతిథి రాజగమ”. దీనిని సంస్కృతమున “సతి సప్తమి” యందురు). ఇట వంట లక్షణము, వచ్చుట లక్ష్యము. అతిథి వచ్చుట చైత్రపవనకాల మని యర్థము. సీ ఈతఁడు వృద్ధని యెఱిఁగి పూజించితే వసుదేవుఁ డుండంగ వసుమతీశ (సభా-౨వ ఆ-౧౧). ఇందు ‘ఉండన్’ అనునది భావలక్షణార్థముగ నుపచరింపఁజేసికొన వలెను (ఇచట భావలక్షణార్థ మంత సృష్టముగాఁ దోఁపదని భావము) పై పద్యమున సీసవరణములు నాల్గిటను నిట్టి భావలక్షణార్థక్రియలె యున్నవి.

౧వ వివ : ‘చాలన్’ అనునది చాలు ధాతు నుజ్యంతరూపమె యయ్యు విశేషణముగా సైతము వాడబడుచున్నది. ‘చాల-చాలా’ శబ్దములు విశేషణమునఁ గళలుగా నగపడును. చాలికాలము (పాండు) చాల కరంబుగఁ జూచెన్ (ఆర-౭వ ఆ-౨౦౦) చాల మేలండ్రు (హరి-పూ-భా-౭వ ఆ-౭౪౬). చాలా (చాలన్?) గౌరవమొంద (హరి-పూ-భా-౬వ ఆ-౧౪౦). లక్ష్మీనారాయణ కోశమున ‘చాల, చాలా’ విశేషణములుగాఁ జూపబడెను.

౨వ వివ : తుమర్థ మనఁగా ‘తాదర్థ్యార్థము’. ఏ ధాతువు నర్థము రెండవ ధాతువు నర్థమునకుఁ బ్రయోజన మగుచుండునో యా ధాతువు పైని ‘నుజి’ నిల్చును. దీనినె తుమర్థార్థక ముందురు. తెలుఁగ నందలి తాదర్థ్యార్థము సైతము సంస్కృతమునకన్న భిన్నమె (చూ-వ్యా-సం-౧౪౫౨వ పుట). “కృష్ణ భోక్తుం జగమ” (కృష్ణుఁడు భుజించుట కేఁగెను) అను చోటిఁచుందువలె దెల్లిన మఱొక క్రియతో నేక కర్తృకర్తృ ముంధపలె నను నియమము లేదు. (పలు

సంస్కృత వాక్యమున భుజించుటకును నేగుటకును గృష్టఁడే కర్త). తెల్లన 'ఈశ్వరుని మార్కొన నీ శక్యమా' (నీకు శక్యమగునా:) అనుచో మార్కొను టకు నీవు కర్త. అగుటకు శక్తి కర్త. ఇట్లు భిన్నకర్తృకతయుఁ దెల్లన నుండును. "కృష్ణఁడు విప్రుని నన్నమును భుజింప నిమంత్రించెను" అను తెలుఁగు వాక్యమును సంస్కృతమున "కృష్ణః విప్ర మన్నం భోక్తుం నిమన్త్ర యతే" అని వచింపరాదు. ఇది భిన్న కర్తృకస్థల మగుటచే 'తుమ్' ప్రత్య యము రాదు (విప్రుండు భుజించుటకుఁ గర్త, కృష్ణఁడు నిమంత్రించుటకుఁ గర్త). ఇంక "కృష్ణః అన్న భోజనాయ విప్రం నిమన్త్రయతే" అని తాదర్థ్య చతుర్థినె నిల్పవలెను. పైని వ్రాసిన "ఈశ్వరుని మార్కొన నీశక్యమా" అను దానివంటి వ్యతిరేక సంక్షేప వాక్యాన్వయమున భిన్నకర్తృకత నియతమై యుండును. దాగుచే ప్రజకు...ఉండఁగ, లావే (అది-౪వ ఆ-౨౪౯). కర్మ విపాకంబు గడవంగ లావే (అది-౬వ ఆ-౨౫౦).

౩వ వివ: "ఎఱిగించు-ఎఱుఁగఁజేయు" మున్నగు ప్రేరణార్థక క్రియ లతో ఎఱుఁగుటకుఁ గర్త యన్న దర్థకము. చేయుటకుఁ గర్త ప్రేరకుఁడు. ఇట్టి వెల్లి భిన్నకర్తృక స్థల తుమర్థకములె.

చే ద ర్థ క ము

చేదర్థమునందును, నప్యర్థమునందును, భూత్యామందలి భావలక్షణార్థ ముండును ద్రుతాంతంబగు 'న' వర్జకం బగు ౫౨ (బా-క్రి-౪౦).

చేదర్థ యోగంబున భావిని లిట్లు విభాష నగు ౫౩ (బా-క్రి-౧౦౯ ; వ్యా-సం-౩౦౫-౩౦౬ 1 విష).

ఇట్టి ప్రత్యయము సంస్కృతమున లేదు. కావునగే 'చేత్-అపి' మున్నగు పదము లీ యర్థము నందు వాడఁబడును ఉదా: చేదర్థ కం. వినినఁ బఠించిన వ్రాసినఁ గొనియాడిన దురిత పీఠకుం బొంగి (శాంతి-౩వ ఆ-౩౮౨). అప్యర్థ: చం. అడిచినఁ దిట్టినన్ మఱి మహా పరుషంబులు పల్కి యల్కుతోఁ బొడిచిన నుత్తమ ద్విజులు పూజ్యులు (అది-౧౮ ఆ-౧౩౯). భూతార్థ భావ

లక్షణ: పయోధి రిక్త మై | నన్...కాలకేయులు బయల్పడి తోచిరి (ఆర-3వ ఆ-3౯).

౧వ వివ: 'నాడు-ఏనిన్' మున్నగు శబ్దములును నీ యర్థములం దుపయోగింపబడును. అధునికులు 'చోన్-ఎడన్-ఎడలన్' మున్నగు శబ్దములను సైతము చేదర్థమున వాడుదురు. సీ. నేడు పోవని నాడు నిష్పలం బిమ్మహాయత్న మంతయు (ఆది-౧వ ఆ-౧౦౩). కం...దుశ్చరితుడై యహితుఁ డగు నేనిన్ | మఱవక గురునైన...శాసించునది (అది-౬వ ఆ-౧౦౩). భావిని లిట్టు: గీ: కడగి సమబుద్ధి వీనికిఁ గల్గెనేని కాదు శాప ఫలం బట్లు గాక బుద్ధి హినుడై దర్శితుండగునేని శాప | హవ్యవాహ ఫలంబు వీఁ డనుభవించు (ఆర-౧వ ఆ-౧౦౩). ఇది 'ఏని' శబ్ద ప్రయోగోదాహృతియు నగుచున్నది. కం. ఇంతుల గోడ్డి నున్న యతఁ డెంత వివేకము గల్గెనేని య | త్యంత మదాభిభూతుఁడగు (అది-౭వ ఆ-౩౯). *

'చున్' వర్ణకము

చువర్ణకంబు ద్రుతాంతంబు క్రియాన్వయంబున వర్తమానార్థంబునం దగు ౩౪ (బా-క్రి-౪౩; వ్యా-సం-౩౧౪-౩౧౪ 1 విష).

చూచుచుం బోవుచున్నాడు. చూచుచుం బోయెను. చూచుచుం బోసఁ గలఁడు. భూత భావులందును 'చూచుచున్' అను పోవునప్పటి పతన వర్తమాన క్రియ విరుద్ధము కాదు క్షార్థకాదు లయిదును క్రియతోనే యన్వయించుఁ గలఁ గ్రియాకాంక్షాసమాపకము లనఁబడును.

౧వ వివ: సుస్కృతమునందలి శబ్ద ప్రత్యయము వర్తమానార్థక విశేషణము. ఇది సంస్కృతమున విధేయ విశేషణ మగుటచేతఁ గ్రియాన్వయము దీనికి సంభవించును. శ్లో. త్రియః పతిః శ్రీమతి శాసితం జగ జ్జగన్నివాసో

* ఈ సూత్రమునకుఁ దర్వాత సూరి "అనంతర్యంబున 'డు' వర్ణకంబు ద్రుతాంతం బగు" (బా-క్రియా-౪౨వ సూ) అని సూత్రించెను. ఇది భావార్థక 'డు' ప్రత్యయమె యగుటచేత నీ సూరి సూత్రము ప్రామాదికము; ప్రత్యాఖ్యేయము (చూ-క్రియా-౪౬వ సూ. ౪వ ౩వ విపరణములు).

వసుదేవ సద్మని వసన్ దద ర్భావతరన్త మమ్మరా । ధీరణ్య గర్భాన్
 భువం మునిం హరిః (మామకా-౧వ సర్గ-౧వ శ్లో) “హరిః వసుదేవ సద్మని
 వసన్ మునిం దదర్శ” (కృష్ణుడు వసుదేవుని గృహమున నివసించుచున్న
 వాడై మునిని జూచెను) అని యన్వయము. సంస్కృతముందలి ‘వసన్’
 అను శత్రు ప్రత్యయాలమునకుఁ దెల్లన ‘వసించుచున్నవాడు’ అను వర్తమా
 నార్థక విధేయ విశేషణము పర్యాయము. కాఁగా సంస్కృతమునఁ దెల్లు ‘చున్’
 ప్రత్యయముఁబోలు వర్తమానార్థక లాక్షణి కావ్యయమువంటి ప్రత్యయము
 లేదని చెప్పనగును. దీనిని దెల్లన శత్రుత్వ మనుట సరికాదు. వర్తమార్థక
 లాక్షణి కావ్యయ మనఁ దగును. ఇది తద్ధర్మాద్యర్థక విధేయ విశేషణము
 చోట నిర్వచింపఁగలదు. ఒక్కరుండ చనువాడు-ఒక్కరుండ చనుచు
 (ఆది-౧వ ఆ-౯వ ప).

తద్ధర్మాద్యర్థక విశేషణాదుల యుదాహృతులు

తద్ధర్మాద్యర్థక* విశేషణత్వమున “ఎడు-ఎడి-ఉ” వర్ణకంబులు పర్యా
 యంబున నగు నవి (బా-క్రి-౫౪-౫౫వ సూ; వ్యా-సం-౩౧౬ I విష).

ప్రహరించెడువాడు - ప్రహరించెడివాడు - ప్రహరించువాడు - ప్రహర్త యని
 యర్థము.

౧వ వివ : ‘దోస్తు భేదకతాపి స్యా’ తని యధర్వణుడు ‘ఎడు’ అను
 దానిని మాత్ర మంగీకరించినను నీ క్రింది సోమయాజి ప్రభృతుల ప్రయోగ
 ములకు బట్టి ‘డి-ఉ’ వర్ణకాంతములును నంగీకార్యములే. కం. ద్రౌపది నట్టులు
 పఠించెడిదే (ఉద్యో-౧వ ఆ-౩౪౪). నీయట్టివాడు నిస్సీ । పోయెడిదే (విరా-౫వ
 ఆ-౨౦౬; ‘పోయెడునదే’ అన్నచో భందోభంగమగును). “వారియును

* తచ్చీరి తద్ధర్మాద్యర్థములందును ‘తృన్’ ప్రత్యయము వైయాకరణ
 సమ్మతము (మా-ముగ్ధ-వ్యా-౯౯వ సూ. దుర్గా-వ్యాఖ్య). ‘తద్ధర్మ. దోస్తు
 భేదకతాపి స్యాత్’ (వ్యా-సం-౩౧౬ విష. ౨౯౬ I విష).

వయించు సితకృష్ణ తంతురాజిత తంత్ర మది" (ఆది-౧వ ఆ-౧౧౯; వయించు-
నేయుచున్న). మనకుఁ జేయు దుండగములు (జై ౧వ ఆ; చేయు-చేసిన).
జనమేజయు చేయు సర్పయాగముః (ఆది-౧వ ఆ-౧౩౧; చేయు-చేయఁగల-
చేయుచున్న). ఇట్టి తద్ధర్మాద్యర్థక విశేషణములు కాలత్రయ బోధకము లగును
(చూ-ప్రౌఢ-క్రియా-౧వ సూ). ఇంకను బ్రయోగములు : దాత్రిఁ బరిత్ర
మించు (ఆది-౧వ ఆ-౧౦౮). చం గొంతి ముద్దుసేయు కొడుకు విరా-౧వ
ఆ-౯౮). కం. కడక మదీయాశ్రము లని యెడు.. (ఆది-౭వ ఆ-౧౯౩).
ఒక్కరుండ చనువాడు (ఆది-౧వ ఆ-౯౪వ గద్య; చనువాడు-చనుచున్న
వాడై). ఇట్లే "చనువాడు" (ఆది-౧వ ఆ-౧౦౨వ ప).

ఉన్న-కలజి-న వర్ణకాదుల యుదాహృతులు

'ఉన్న-కలజి-న' వర్ణకంబులు భవద్భావి శతృ-క్తవదర్థంబులం దగు
౫౬ (బా-క్రి-౪౬; వ్యా-సం-౩౧౫ II విష).

'ఉన్న' వర్ణకంబు వర్తమానార్థక శత్రుత్వమునం దగు 'కలజి' వర్ణకము
భవిష్యదర్థక శత్రుత్వమునం దగు. 'న' వర్ణకంబు 'క్తవ'దర్థంబు సం ద్రు
ఇవి సత్వాభిధానంబునం దగునని యెఱుంగునది సుబంత వాచ్యంబు సత్వంబు
నాఁబడును. ఇవి ధాతుజ విశేషణము లనియు విశేష్యభూత సుబంతమునె
యాకాంక్షించు ననియు, నక్కారణమున నివి నామాకాంక్షాసమాపక క్రియ
లనియుఁ దాత్పర్యము. ఉదా : వండుచున్నవాడు (క్రియా-౨౨వ సూ. చువర్ణ
కము. సమా-౮౨వ సూ-౨వ వివ. తచ్చబ్ధానుప్రయోగము). వండఁగలవాడు
(క్రియా-౨౮-౨౯వ సూ. 'అ'త్వము, సుగాగమమును, సమా-౮౨వ
సూ-౨వ వివ. తచ్చబ్ధాను ప్రయోగము). వండినవాడు (క్రియా-౨౫వ సూ.
ఇగాగమము, సమా-౮౨వ సూ-౨వ వివ. తచ్చబ్ధాను ప్రయోగము).

౧వ వివ : 'ఉండిన' అను భూతార్థకమునుండి యేర్పడినను 'ఉన్న'
శబ్దము వర్తమానార్థకముగనే కవి ప్రయోగ సమ్మతము (చూ-క్రియా-౨౧వ
సూ-౨వ వివ).

అవ వివ : చున్న : వెలిగించుచున్న నృపహుజులు (అది-౧వ ఆ-
-౨౦౭). 'ఉండుచున్న' అనరాదు. క్రియా-౬౬ చొప్పున 'ఉండు' ధాతులోప
మగు. కాన 'ఉన్నవాడు' అనవలెను (సభా-౧వ ఆ-౧౬౧; ఆది-౭వ ఆ-
-౨౦౨; చూ-క్రియా-౧వ సూ-౨వ వివ) కల-ఆరంగల దీపమట్టతడు
మండుం గాక యే నార్కెదన్ (కర్ణ-౩వ ఆ-౪౯). ఈగలవాడ నేను (సభా-
-౨వ ఆ-౧౭౪). 'న' వర్ణక : చిచ్చువెట్టికా ల్చిన యది..... (ఉద్యో-౨వ
ఆ-౧౪ వ ప.)

వ్యతిరేక తద్ధర్మాద్యర్థములందు 'నిజి' యగు ౫౭ (భా-క్రి-౪౭; వ్యా-
సం-౩౧౭ I విష).

వందనివాడు (క్రియా-౨౦వ సూ-ఆత్మము, సమా-౧౨వ సూ-౨వ
వివ-తచ్చజ్ఞానుప్రయోగము).

'ఎకు' ప్రభృతి వర్ణకాంతంబు లెడును నామములతోడనే యస్వయించు
గాన నివి ధాతుజ విశేషణములు, క్రియాజన్య విశేషణములు, నామా౭కాంక్ష౭
సమాపకములు ననబడును.

కర్తృ కర్మార్థముల వచ్చు 'ల' కారాదులు

లకారాదులు సకర్మకంబునకుం గర్తృకర్మార్థంబులందును, సకర్మకంబు
సకుఁ గర్తృకర్మమాత్రమందును నగు ౫౮ (భా-క్రి-౪౮; వ్యా-సం-౩౧౮విష).

సకర్మకంబునాఁ గర్మాకాంక్షోత్థాపకంబు, అకర్మకంబునాఁ గర్మాకాంక్ష౭
నుత్థాపకంబు. అకాంక్ష యనగా వాక్యార్థబోధముకై పదము పదాంతరమునపేక్షిం
చుట. తెల్లన సకర్మకములకు భావార్థక తిజంత రూపము లేదు. సంస్కృతమున
'త్వయా-మయా-తేన భూయతే' అని యున్నట్లు తెల్లన 'సీదేత-లేదా' నాచేత-
వానిచేత ఉండఁబడెను-కాబడెను' అని యుండరాదు. అసమాపక భావార్థకములు
తెల్లుచందును ధారాళముగా నుండును. 'వాడుండుట-మీరగుట' మున్నగునవి
యుదాహృతులు. ఇట్టియెడలఁ గర్తృ యభిహిత మగునని యెట్లును జెప్ప నగు

ననరాదు. క్రియనిరాశ్రయ ముండనేందు గాన నట్టి భావార్థ కాదు. అందుచేత రాజాన కర్తృత్వము నంగీకరించి కర్తృకుఁ బ్రాతిపదికార్థ ప్రవచము జెప్పక పోయెడు (మా-కార-31వ సూ-3వ వివ; వ్యా-సం-26౬ II విష)

౧వ వివ : సంస్కృతమందు పఠనె తెల్లనందును గొన్ని యెడల నర్థ ముల మార్పుచేత సకర్మకలు అకర్మకము లగును. అకర్మకములు సకర్మ కము లగును. ఉదా : సకర్మ : కర్ము మూయును నాకున్ (ఆర-౧వ ఆ-2౭౦). అర్థ్యుఁడు జయించుఁగాక (సర్వోత్కర్షచే వర్తించుఁగాక - జయచు జయ త్వార్థ్యః). అకర్మ : వేఁడుఁ బోయిరి (ఆర-౬వ ఆ). పౌల మేఁగెను (వి-పు-2వ ఆ, చూ-ప్రౌఢ-కార-౧౩౪ సూ; చూ-వ్యా-సం-3౧౮ విష).

పడుజ్యనుబంధము కర్మములకు దగు య (దా-క్రి-౪౯; వ్యా-సం-3౧౯-3౨౯ I విష).

కర్మార్థమునందు భాతువునకు “పడు” జ్యనుబంధం జగును. క్రియా-౨౮-౨౯ సూత్రములచే భాతువుయొక్క ‘ఉ’త్వమునకు ‘అ’త్వమును, నుగాగ ముంబును నగును. ఇందలి తిజ్జచేత గర్మం భూతంబగును గాన నది ప్రాతిపది కార్థ ప్రథమాంతంబును, గర్తృవాచకము తృతీయాంతంబును నగును. ఉదా : మెచ్చఁబడునే (ఆది-2వ ఆ-౨౦) రాజును బెద్ద దొరలును (మనచే) జీర లొలుపఁబడిరి (విరా-౨వ ఆ-౨౨౨) కియా-౨౮వ సూత్రమందలి యాది శబ్దము చొప్పున భావార్థకాదులును గర్మార్థమున వచ్చును. ఉదా : పడయఁబడిన (ఆది-౧వ ఆ-౭౨), పడయఁ బడుట మొ.

౧వ వివ : పడుజ్యనుబంధ పరకత్వమందును ‘కాన్-కన్’ శబ్దము (క్రి-౧౧౯వ సూ) లనుప్రయుక్తము లగును. ఉదా : చేకొనంగఁ బడునేని (నభా-౨వ ఆ-౧౪౨); దహింపఁగాఁబడి (ఆర-౧వ ఆ-౧౯౮).

౨వ వివ : రెండు మూఁడిటి కొక్కటె ‘పడు’ జ్యనుబంధము నిల్పు ఁయుఁ గలదు. కం. విఁ జూడంబడు నందెల్లను (శాంతి-౬వ ఆ-౨౮౫).

౩వ వివ : “రాజడు-చొర(బడు” మున్నగు నకర్మకస్థలము లందలి ‘పడు’ శబ్దము స్వార్థిక మనఁ దగును (క్రియా-౧౧౩వ సూ. చూ-వ్యా-సం-౧౬౬౨ మొ. ౧౬౮౨ వ. పుటలు-ఘటకక్రియలు).

౪వ వివ : సంస్కృతమున స్వార్థదాతువు సనాద్యంతమగుదు వివిధ దాతువు లగుచున్నట్లే తెలుగునందును స్వార్థికదాతువు కర్మాత్మనేపద ప్రేరణార్థములచే వివిధ రూపములతో వివిధ దాతువు లగుచుండును అవెల్ల స్వార్థిక దాతువుల పైలెనె లకారాది రూపముల నందును. స్వార్థిక-వండు; ప్రేరణ-పండించు; ఆత్మనేపద-వండుకొను; కర్మార్థ-వండ(బడు); ప్రేరణాత్మనేపద-పండించుకొను; ప్రేరణకర్మ-పండింప(బడు); ప్రేరణాత్మనేపద కర్మార్థ-పండించుకొన(బడు మొ

ఇయు డాగమము

గురు విరహితంబులయి, యయాంతంబులగు నేకస్వర ద్విస్వర సంస్కృత దాతువుల కించుక్కు పరంబగునపుడును, ద్వి-త్రి-స్వరాచ్చిక దాతువు లకు ‘ఎ’కారాది ప్రత్యయము పరమగునపుడును * ‘ఇయు’ డాగమము వికల్పముగా నగును ౬౦ (బా-క్రి-౫౦; వ్యా-సం-౩౨౦-౩౨౦ I విష).

* సూరి ‘ఇంచుక్కు’ పరమగునపుడును నాచ్చిక దాతువులకు ‘ఇయుట్టు’ వచ్చు నని సూత్రించి “నగియించు-నగించు” అని యుదాహరించెను. కాని యట్టి రూపమును నిర్వహించు మహాకవి ప్రయోగము లేదు. ఇంచుక్కు పరమగునపుడు ‘అర్వాదులకు’ ‘పు’గాగమ మగును (చూ-క్రియా-౮౧ వ సూ.-౨వ వివ.) కాన ‘అనిపించు-తినిపించు’ అను వాని వలెనే ‘నగుపించు’ అని యగును (పిరా-౪వ ఆ-౩౯; తాళపత్రమాతృక). ఇచట దిప్పటిలోని ‘నగియించె’ ననెడి పాఠాంతరము ప్రక్షిప్తము. అచ్చికముల ‘కించుక్’ పరకత్వమున ‘ఇయుట్టు’ ప్రాచీన ప్రామాణిక గ్రంథములందు విశ్వసంపఁదగిన ప్రయోగము లేదు. ‘తెగియించు’ అని సూ. రా నిఘంటువున నర్వాచీన కవి ప్రయోగముఁ జూపఁబడెను. “తెగి(య)ంచు-అ-క్రి...ఉ. ఎంతకు నేర రంత తెగి యించినవా రది యున్నదేకదా !” (శుక-౪వ ఆ-౨౮; సూ-రా-సి).

సంస్కృత-వీకస్వర; భుజియించు-భుజించు (భుజ్ + ఇయ్ + ఇంచు). *
 ద్విస్వర : గుణించు-గుణియించు (గుణ + ఇయ్ + ఇంచు). ఇట్లై-స్తుతియించు-
 నుతియించు మొ. (నన్ని-కు-౨వ ఆ-౨౩౨ మొ. ౨౩౭ వఱకు పదములు).
 ఇంచు గర్వ్యవధానంబునఁజేసి సంస్కృత ధాతువులు 'ఎ'కార పరకము బుండ
 నేరవు. 'యాచ్-అర్థ' ఇత్యాది ధాతువులు గురుమంతంబులు గాన వానికి
 'ఇయుట్టు' రానేరదు. 'వ్యయ' అనునదియాంతము గాన దానికిని 'ఇయుట్టు'
 రానేరదు. యాచించు-ఆర్థించు-వ్యయించు మొ. "జి + ఇంచు-జయ్ + ఇంచు"
 (చూ-క్రియా ౩వ సూ) అనునదియు యాంతంబై. ఇట నిర్వంబగుటఁజేసి
 'అయు'గాగమంబు రాగా యాంతంబగుటఁజేసి 'ఇయు'దాగమంబు రానేర
 దయ్యెను. "పరనిత్యాంతరజ్ఞాపవాదానా ముత్తరోత్తరం బలీయః పృథాకృత
 ప్రసజ్గి నిత్యమ్" అని నిత్యత్వ లక్షణ మరయుచది ఇయుదాగమంబు చేసినను
 చేయకున్నను "అయు" గాగమంబు వచ్చుటకుఁ బ్రతిబంధము లేదనియు,
 'అయు'గాగమంబు చేసిన పిదప యాంతంబగుటచే 'ఇయు' దాగమంబు రానేర
 దనియు 'అయు'గాగమ నిత్యత్వమును బరిశీలించునది. ఆచ్చికధాతు : కొని
 యెను-కొనెను (కొను + ఎను) కొనియెదను-కొనెదను (కొను + ఎదను).
 ఇట్లై కొనియెడును-కొనెడును. అనియెదను-అనెదను. అనియెను-అనెను మొ.
 ఇట్లై నగియెదను-నగెదను. పడియెను-పడెను. ఇడెదను-ఇడియెదను (సభా-౨వ
 ఆ-౩౦; చూ-వ్యా-సం - ౧౫౦౭వ పుట). కుమ్మరియెదను - కుమ్మరెదను.
 త్రిమ్మరియెడు, త్రిమ్మరెడు (ఆడి-౭వ ఆ-౩౮-౩౯ ప). భారతమున 'కొనెను-
 అనెను' అనువానివంటి 'ఇయుదా'గమ రహిత రూపములు 'న' వర్ణాంత ధాతువు
 లందుఁ గన్పట్టలేదు. 'కనెనట' అనునది పిన వీరభద్రుని శృంగార శాకుంతల
 ములోనిది (౯౫వ పుట). ఇది నన్నయ భారతములోని దనెడి యప్సకవి

* సంస్కృతమున వ్యంజనపరకము గురువు కాదు. కాన 'భుజ్' అను
 దానిలోని 'భు'కారము గురువు కాదు. ఇది సంస్కృత ధాతువు గానఁ దెలుఁగు
 సంప్రదాయము దొప్పన వ్యంజనపరకము గురువని భ్రమింపరాదు (చూ-ఆచ్చి-
 ౩౦-౩౧ సూ-౨వ వివ. వ్యా-సం- విస్త-౩౦ IV విష).

ప్రాత (౧వ ఆ ౧౨౯-౧౩౦) సరికాదు. 'కొనెను' మున్నగుపాని నర్వాచీన కవులు ధారాశముగాఁ బ్రయోగించిరి.

౧వ వివ : సంస్కృత ధాతువులు ప్రాది శబ్దపూర్వకము లయినను వానికి 'ఇయు'దాగముము వచ్చుట గలదు. 'సీ. చదలేలు పాతెడు జాడ యు త్తరియించి - ఇత్యాది శ్రీనాథాది కవీశాం వచనాని ప్రామాదికాని" (అహో ౪౮౮వ పుట) అను నహోబల పండిత వాక్యము సరికాదు. ప్రతిఘటియించు (శృం-నై-౪వ ఆ-౯వ ప), సంభవించు (కాశీ-౩వ ఆ-౧౭౪), ప్రతివసించు (కాశీ-౨వ ఆ-౧౮).

ఇడ్వాదుల నవర్ణకంబున కత్వము

ఇడ్వాదుల 'న' వర్ణకంబున కత్వంబును, గడహల్లునకు ద్విత్వంబును విభాష నగు ౬౧ (బా-క్రి-౫౧వ సూ; వ్యా-సం-౩౧౫ IV వివ).

సంధి-౪౩వ సూత్రపు పడ్వాదులు వేలు. ఇందలి పడ్వాదులు వేలు. కావున నిట పడ్వాదు లనక 'ఇడ్వాదు'లనుట లెస్స. ఇందలి 'న' వర్ణక మనఁగా భూతార్థక విశేషణ 'న' ప్రత్యయమును (క్రియా-౫౬వ సూ), చేదాద్యర్థక 'న' ప్రత్యయమును (౫౨ వ సూ) నని యెన్నునది. ఉదా : ఇడు + ఇ + న (క్రియా-౨౫వ సూ) ఇడ్ + డ్ + ఇ + అ-ఇడ్-ఇడిన. అంతటను సంధి ౧౨వ సూత్రము చొప్పున నపదాది నిత్యసంధి నెన్నునది. పడ్డను-పడినను. 'ఇడు-పడు-బెడు-అను-కను-కొను-తిను-మను-విను-చను' ఇవి యిడ్వాదులు.* ఇందలి 'పడు' ధాతువు పతనార్థకమును బ్రాప్త్యర్థకమును నని యెన్నునది. పతన : చెట్టునుండి పడ్డవాడు. ప్రాప్త్యర్థ : భయపడ్డవాడు మొ. ఇట్లే అనిన మాట-అన్నమాట. అనినన్-అన్నన్ మొ. దీర్ఘపూర్వక 'ను' వర్ణాంతముల కిట్టి

* సూరి పడ్వాదులలో 'తగు' ధాతువును బరించెను. "తగ్గపని" అను రీతి గల వ్యావహారిక ప్రయోగ మూత్రమే దీనికిఁ గలదుగాని మహాకవి ప్రయోగము లేదు గాన దీని నుపేక్షించుట లెస్స.

సితి లేదు. మానిన-మానిన మొ. పరజన్యః గామయ (ఆది-౧వ ఆ-౭)
పతిలేదనఁ బద్ధ కాంత (కర్ణ-౩వ ఆ-౨౨౪).

‘కొను’ ధాతు పరకత్వమున ‘ఇ’ గాగమము

క్రియాఫలంబు కర్తృగామి యగుచోఁ గొనుధాతు వనుప్రయుక్తం బగు
౬౨ (బా-క్రి-౩౨వ సూ. వ్యా-సం-౩౨౧-౩౨౧ I విష).

ఇదియే యాత్మనేపదార్థంబని వ్యవహరింతురు. ఉదా : వండుకొను
చున్నాఁడు.

౧వ వివ : ‘౩౯వ సూ-౪వ వివ’ చొప్పున ‘కొను’ ధాత్వంతయులగు
రూపములొకటి లాఠాదుల ఒచ్చి దిని కందుచు నమాప కాశమాదక క్రియాయావ
ముల నందుచుండును.

కొను ధాతువు పరంబగునపు డీగమంబు బహుళంబుగా నగును ౬౩
(బా-క్రి-౩౩వ సూ. వ్యా సం-౩౨౧-౩౨౧ I విష).

వండికొనియెన్-వండుకొనియెన్ వండించకొనియెన్-వండించికొనియెన్.
మాన్చికొనియెన్-మాన్చుకొనియెన్ సీ... తే గీ మ దీయ పుత్త్రకుఁ
దనుచు నెత్తికొని రనఁడు. (ఆర-౩వ ఆ-౧౫౦) ఇట్టిత్వము రాని పక్ష
మందలి యతిస్థాన ప్రయోగము ప్రాచీన ప్రామాణిక శ్రుధములందలివి లభింప
లేదు బహుళం బనుటచేత యాంతధాతువుఁకు నిత్యంబు-చేసికొనియెన్.

౧వ వివ : అకర్మకంబున కాత్మనే పదార్థక ప్రయోగము లేదు అట్టి
యెడల నున్న ‘కొను’ ధాతువు స్వార్థికమై యని గ్రహింపనగును (చూ-క్రియా-
౧౧౩వ సూ).

౨వ వివ : ‘కొను’దా త్వనుప్రయోగము లేకున్నను నాత్మనే పదార్థ
మరుదుగఁ గన్పట్టుచున్నది. కం... ప త్యక్షము గావించె నుగ్రతపఁచునఁ
బేర్చిన్ (ఆర ౩వ ఆ-౪౮; కావించెన్-కావించికోయెన్)

‘కొన్-కొ-కు-క’ అనునవి యుపేక్ష్యములు

౩వ వివ : ఆత్మనే పదార్థమున ననుపయుక్త మగు ‘కొను’ ధాతు క్తాన్విర్భక రూపములు ‘కొని’ అనుటకు మాఱుగా “కొన్-కొ-కు-క” అను నాకార ములతో నర్వాచీన కవిగ్రంథములందుఁ గన్పట్టుచున్నవి. చం...పుత్తుని వెంటఁ బెట్టుకొన్ (పట్టాభిరామా-వేంకటరామకృష్ణకవి. ౨వ ఆశా; శశిరేఖాపరి-వేంకట రంగకవి-౪౩వ పుట). కం. ఇచ్చిన మచ్చికఁ బుచ్చికొ యచ్చెలి మెచ్చుచు (దళా-౪౩వ పుట) మ...మెడఁబెట్టు కొయ్యఁ దిరుగన్ (పెట్టుకు + కొయ్య, శకుంతలాపరి. ౮౦వ పు. బాలక. ౧౮౩ మొ. ౧౯౦ వ. పుటలు).

౪వ వివ : యాంతధాతువులకు ‘ఇ’ త్వములేని ప్రయోగములును నర్వాచీన గ్రంథములందుఁ గన్పట్టును. సీ. బలు తోలు కుళ్ళాయిపై నిన్న గొల్సును, జుట్టి జందెంబు వేసుకొని విల్లు ... (రంగరాజ్ చం).

౫వ వివ : క్తాన్విర్భమునందే కాక ‘ట’ ప్రత్యయాంతాది స్థలములందును నిట్టి ప్రయోగ మధునాతన గ్రంథములలో నగపడుచున్నది. ఉ. వ్రాసుటకుం జతుర్భుజవిలాసము... (ప్రాసస్థలము; రాజరాజ పట్టాభిషేకము. ౫౦౦వ పుట. అంగర నృసింహకవి) సుందరుఁ డింపుతోడఁ గలసుం బలనూదన... ద్రౌపదీ పరి. అల్లమరాజు రామకృష్ణకవి; ఆం-తా-అ-ప్రయోగవిశేష ప్ర. ౨౭వ సూ). ఇట్టి ప్రయోగములు సామాన్య కవిగ్రంథములందుఁ గన్పట్టుచున్నను మహాకవు లనఁదగువారి గ్రంథములందుఁ బ్రయుక్తము లని విశ్వసింపఁ దగియున్న స్థలము లందలి ప్రయోగములలో నగపడిమిఁజేసి యుపేక్ష్యము లనఁదగును.

౬వ వివ : ప్రాచీన ప్రామాణిక గ్రంథములందుట్టి ప్రయోగము లున్నచో నవి ముద్రణ సంస్కరణలే బ్రక్షిప్తము లనఁదగును. కవి ప్రయుక్తము లని విశ్వసింపదగిన ప్రాసాది స్థలములందు మహాకవు లెచ్చటను నిట్టివానిని వాడ లేదు. కాన నట్టియెడల ‘చు’ ప్రత్యయము కవి ప్రయుక్త మని విశ్వసింపఁ దగును. ‘దినంతులు గొట్టుకు’ (అప-౬వ ఆ ౮౪) అనుచో “దినంతులు గొట్టుచు మోచు చేగువో” అని కవి ప్రయుక్త మనఁదగును. ఇట్లే ‘కం. సొరిది

క్షకారము గూడుక : సరి' అనుచో సొరిది క్షకారము గూడుచు సరి' (అసంతుని చంఠో.) అని కవిప్రయుక్త మనందగును. "కం. చండగతి నేగి యీడ్చుక' రండిప్పుడు" అనుచో "చండగతి నేగి యీడ్చుచు రండిప్పుడు (మార్కండే. ౩౫౮వ పు)" అని కవిప్రయుక్త మని విశ్వసించదగును (చూ-క్రియా ౪౯వ సూ ౨వ వివ).

యకారము సకారమగు చోలుటు

ఇంచు, క్రొత్తత్యయములు తప్ప దక్కిన ప్రత్యయముల మొదట నున్న 'ఇ-ఎ-ఏ'లు నిల్చునపుడు ధాతువు తుది యకారము సకారమగును ౬౪ (బా-క్రి-౫౪; వ్యా-సం-౩౨౨ I విష).

చేయు : చేసిరి-చేసి-చేసినది-చేసినన్-చేసికొను - చేసెడిది - చేసెడునది మొ. కం. చే సితి వారల కిట్లు నిక్కతి సేయుట లగ్గే. (సభా-౨వ ఆ-౧౮౬). కం.చే సమరికొంచు... డాసిన... (అది-౬వ ఆ-౨౦౬). సీ.వేసవి వడగాలి నోసిన...(నన్ని-కు-౩వ ఆ-౮౯౩. నోయు-నొచ్చు). ఇంచు క్రొత్తత్యయముల కన్ననో : చేయించు-చేయి-కూయి-వ్రాయి (అక్షరము)-అలయిక మొ.

'చు' వర్ణకంబు పరంబగునపు డన్యాయ కుత్వతోపం జేని 'ను' స్థానంబున బిందువేని విభాష నగు ౬౫ (బా-క్రి-౫౫; వ్యా-సం-౩౨౩ I విష)

అన్నున్నాడు - అంచున్నాడు-అనుచున్నాడు (క్రియా ౨౨వ సూ). అన్నును-అంచును-అనుచును (క్రియా ౫౪వ సూ). 'అను-కను-కొను-తిను-మను-విను' ఇవి యన్యాయలు.

౧వ వివ : 'చను' మొదలగునవి యన్యాయలలోనివి గావు. 'చన్నును-చంచున్' అనరాదు.

౨వ వివ : ప్రయోగ : ఆ.వె. అంచు బ్రీతి గొగిలింబికొనియె(సభా-౨వ ఆ-౨౯౧). శా. ప్రాంచదూషణ... అంచుండోచె...(మనుచ-౨వ ఆ-౬౮)

'ఉన్నశబ్దంబు పరచిగునపుడు 'ఉండు' ధాతువునకు లోపణగు ౬౬
(బా.-౩-౫౬; వ్యా-సం-౩౦౫ III ఏష).

ప్రథమ : ఉన్నవాడు-ఉన్నాడు, ఉన్నవారు-ఉన్నారు. ఉన్నది-ఉన్నవి.
మధ్యమ: ఉన్నవాడవు-ఉన్నాడవు, ఉన్నావు-ఉన్నవారరు-ఉన్నవారు-ఉన్నా
రరు-ఉన్నారు. ఉత్తమ : ఉన్నవాడను-ఉన్నాడను-ఉన్నాను. ఉన్నవారము-
ఉన్నారము-ఉన్నాము (క్రియా-౨౧-౨౩ నూ ౧వ వివ. ౫౪-౫౬ నూ; సమా
- ౮౩వ నూ).

ఇవ వివ: 'ఉన్న' శబ్దవ్యక్తమగు 'ఉండు' దాతులోపము నిత్యమగుటచేత
 'ఉండుచున్న వాడు-ఉండుచున్నాడు' మున్నగు రూపము లసాధువులు. విధాన
 సామర్థ్యముచేత 'ఉండు' దాతువు లోపించినను దానిమీది 'ఉన్న' అను నను
 బంధము లోపింపదయ్యె చని యెఱుంగురది

చేదాద్యర్థ నాంతంబయిన 'ఉండు' నకు 'ఉన్నా' దేశంబు విభాషనగు
 ౬౭ (బా-క్రి-౫౭; వ్యా-సం-౩౧౫ III వి).

ఉన్నను-ఉండిరను. కం. ఇందెంతకాల మున్నను మనక య్యెడు లాభ మేమి? (ఆది-౭వ ఆ-౨౯: చూక్రియూ ఎంవ నూ ఎవ వివ). 'ఉండు చుండిరను-ఉండుచున్నను' అనునవి అపకల్పములు.

‘తి-దు-ట’ పరకత్వమున ‘అన్యాదుల’ రూపములు

‘తి-దు-ట’లు పరంబులగునపు డన్యాయం ‘ను’ స్థానంబున నెఱు
సున్నయు, నుండు ‘డు’ లోపంబును విభాష నగు ౬౮ (తా-కీ)-౫౮వ నూ;
వ్యా-సం- ౩౨౪ I విష).

అందురు-అనుదురు. అంట-అనుట. ఉందురు-ఉండుదురు. ఉంట-ఉండుట. ఇత్యాది. 'తి' వర్ణక పరకత్వ ముత్తరసూత్రమున నుదాహరింపఁబడును,

౧వ వివ : ఆస్వాదులలోనివి కామి-జేసి చను', 'పూను' మున్నగు ధాతువులపట్ల నిట్టి విధులు గల్గినేరవు. చనుదురు, చనుట మొ. 'చందురు-చంట' అని యుండనేరవు. 'అను-కను-కొను-లిను-మను-విను' అనునవి యన్యాదులు (చూ-క్రియా-౬౫వ సూ). ఉ...చత్తురో మందురో మానవేశ్వరా (ఆది ౮వ ఆ ౪౬). కం..విందు (ఆది ౩వ ఆ ౫౬). ఆ. వె.....చే కొందురయ్య (ఆది-౩వ ఆ-౧౯౩) 'ఉంట' అనురూపమును దిక్కయజ్ఞ వాడెను గాని నన్నయ వాడెడు. ఉ. బంటుతరంబు...అద్దమాడ రా కుంట... (ఉద్యో-౩వ ఆ-౫౯). నున్న రానవుడు అనితిని-జనితిని మున్నగురీతినె యుండును. అట్లే 'ఉండితిని' అనియే యుండును.

ఇట బిందువుమీది 'త-ద' లకు నిత్య వైకల్పికంబులై 'ట-డ' లగు ౬౯ (కా-క్రి-౫౯, వ్యా-సం-౩౨౪ II విష)

అంటివి-అనితివి. అందురు-అందుడు. ఉంటివి-ఉండితివి ఉందురు-ఉండురు. 'ఇట' అనుటచేత నీ విధి ప్రకృత 'తి-దు-ట' వరకత్వమందు మాత్రమే చెల్లుచు 'పంతము-అదము--పోషింతురు' మున్నగు నితర స్థలము లందు వర్తిల్లదు నిత్య వైకల్పికంబులై యనగా 'ట'త్వము నిత్యముగాను 'డ'త్వము వికల్పముగాను నగునని యర్థము.

'ఉండు' డు లోపవిషయము

౧వ వివ : నన్నయ 'ఉండు' 'డు' లోపమును బ్రయోగింపబడు. 'ఉండితిని-ఉండుట' అనియే ప్రయోగించును. 'ఉందురు' మున్నగుచోట్ల 'ఉండురు' అనురీతిని బాషిక 'డ'త్వమును (అందురు-అండురు. విందురు-విండురు మొ) నన్నయ ప్రయోగింపడు. 'ఉండు' ధాతుజనుగు 'ఉంటిని' అను రీతిగల 'ట'త్వమును దిక్కన గ్రంథము లందును బాప్రసాదిస్థలములందుఁ గాన రాదు. వెనక నుదాహరింపిన 'ఉంట' అను చోటి 'డు'లోపమును మాత్రము డిక్కన ప్రాసస్థలమునఁ బ్రయోగించి యున్నాడు. 'ఉందురు' మున్నగుచోట్ల 'ఉండురు' అను రీతి గల పాషిక 'డ'త్వమును దిక్కన ధారాళముగాఁ బ్రాప్రసాది

స్థలములందుఁ బ్రయోగించెను. ఉ. ఎండకు...ఆ కొండును...(విరా-౧వ ఆ-౧౩; కం.దండము కాషాయంబు ...ఎ ట్టందేని...(శాం-౩-౬వఆ-౧౭౮). తే. గీ. విండు నాలాయణ పరాయణుండు (ఆను-౪వ ఆ-౩౭౪). అందేని-అందు వేని. (విందును-విండును. చూ-వ్యా-సం-౧౫౨౬వ పుట).

౨వ వివ: 'ఉండుడు' మున్నగువానిలోని 'డు' లోపించిన 'ఉండురు' అనురీతి గల ప్రాసాదిస్థల గత ప్రయోగము తిక్కన భారతి మందును లభింప లేదు గాని యాతఁడు 'ఉండురు' అను దానినుండి యేర్పడిన 'ఉండురు' అను దానిని బ్రయోగించుటచేత నట్టి తిక్కయజ్ఞ 'ఉండురు' అను 'డు' లోప రూపముల నంగీకరించె ననకి తీరదు. "ఉండురు" విరుర యయత్స (ఆశ్శ-౧వ ఆ-౩) ఏయుచుండును)-(భీష్మ-౩వ ఆ-౩౧౧). ఇట్టి వానిలో 'ఉండురు' అను రీతిని సవరించిన 'ఉండురు' అను రీతి గల రూపముల నాతఁ డంగీకరించె నని యైనఁ జెప్పకతీరదు. 'ఉండురు' అను రీతి గల రూపములనుండి కదా 'ఉండురు' అను రీతి గల రూపము లేర్పడవలయును. ద్విపద. ఉండురే... సందేహ...(రంగ-రా- కిష్కిం-౨౫౪వ పుట యూని-ముద్ర). అందు పె... ఉండు రాచోటుల (రంగ-రా-కిష్కి-౨-౨౫౪వ పుట- యూని-ముద్ర)).

౩వ వివ: 'సు' పర్వాంత దాతువులందు (ఆన్వాహులందు) మాత్రము నన్నయ తిక్కనాదులెల్ల సున్న మీది 'తి' వర్ణమును 'టి' వర్ణముగా నిర్ణయముగా వాడిరి. కం. మంటి హడదేహ మంటం గంటి (ఆర-౧వ ఆ-౩౩౪). కం. విందే... కందే... (ఆను-౧వ ఆ-౨౮).

ముఖ్య పరక 'కొను'భాతు రూపములు

ముజ్జ పరంబగునపుడు 'కో' శబ్దంబు కొనునకు బహుళంబుగా నగు తిం (బా-క్రి-౬౦; వ్యా-సం-౩౨౫ విష).

బహుళం బనుటచేత దీనికి నొకనొకచో నలిచారం బని యెఱుంగునది. అరగా ముజ్జ పరమగునపుడేక క జీతులలోని వ్యతిరేకార్థకములు, సుజ్ఞాంత

ములు మున్నగునవి పరమగు నపుడును యా ప్రయోగముగ నీ యాదేశము విభాష నగు నని తాత్పర్యము. భారతేతిర సంతమలందె యిట్టి యాదేశ మగు నని యెఱుంగునది. మ. 'తుది రాజ్యమ్మ సగమ్మ గొమ్మ' అనుచో సన్నయ 'కో' అను నాదేశమును బ్రయోగించె ననరాదు. అచట "తుది రాజ్యమ్మ గొమ్మ" అనునది కవిప్రయుక్తము. శబ్దాలంకార పియుంగు సంస్కర్త లట్లు ప్రక్షిప్తము చేసిరని యెఱుంగునది. "ము-కుజ్జ"లు ముజ్జ వాణడు (చూ-క్రియా-౩౮వ సూ).

ముజ్జ పరంబగు నపుడు దీర్ఘంబునకు హస్వంబును, మువర్ణకంబునకు మాముడియు నగును ౭౧ (బా-క్రి-౬౧; వ్యా-సం-౩౨౫ విష)

ఆత్మనేపదార్థక స్థలములందును, శబ్దపల్లవ స్థలములందును 'కొను' ఛాతువునకు వ్యస్త స్థలములందు వలెనె యిక్క-ర్థంబులు గల్గు నని యెఱుంగు నది. ఉదా : ఆత్మనే : చదివికొమ్మ - చదివెకొనుము - చదివెకొమ్మ. చదివి కొండు - చదివికొనుడు (సంధి-౨౨వ సూ. ఆ-సం-౨౨ రామ) శబ్దపల్లవ : కైకొమ్మ - కైకొనుము - కైకొమ్మ. కైకొండు - కైకొనుడు. చేకొండు (బసవ-౭వ ఆ-౫౯౭). వ్యస్తస్థల : కొనుము - కొమ్మ - కొమ్మ. కొనుడు - కొండు. గీ. వీడు గొమ్మని (ఉ హరి-౫౪ ఆ-౧౪౯). కొండని వేడ్కతో (శృం-నై-౧వ ఆ-౫౧). ఆతిచారము : కాంఁ జీరికిగోక (హరి-౪వ ఆ-౩౨). ముదిమి కోజాలము (విష్ణు-౬వ ఆ-౧౭౭. గా-౧౭-క్రియా-౩-౨ కారి-౫౮ విష). ద్వి. కర్మంబు త్రాళ్ళు దాగట్టికోచగునె (బసవ-౧వ ఆ-౪౩౫).

౧వ వివ : 'కొను' ఛాతుస్థల మందే ఓక స్థలంతరముందును నీ చిని పర్తిల్లును (తే-రా-కా మొ) తెమ్మ - తెడు; రమ్మ-రండు; కమ్మ-కండు మొ (చూ-క్రియా-౯౫ మొ).

౨వ వివ : వ్యతిరేక స్థానిర్థన స్థలమునందు 'కొను' నకు 'కో' కన్పట్టు. కొనకుము-కొనకుడు-చేకొనుకుము మొ.

'రు' వర్ణకంబు పరంబగునపుడు సున్నమీద 'త-ద-డ'ల యుత్పంబునకు లోపంబు విభాష నగు ౬౨ (బా-కీ)-౬౨; వ్యా-సం-౩౨౪ III విష).

పోషించు-పోషించుడు. కొందురు-కొందుర్. కొందురు-కొందుర్ (క్రియా-౬౯వ సూ). తత్పములందును నీ విధి పరిల్లవలయును గాన ఆచ్చి-౨౯వ నూత్రముచే నిది పునరుక్తము కాదు.

ప్రేరణేంచుక్కు

సర్వంబునకుం ప్రేరణంబునం దించు క్కుగు ౭౩ (బా-కీ)-౭౩; వ్యా-సం-౩౨౬ VI విష).

పండు-ప్రే.పండించు. పండు-ప్రే.పండించు మున్నగు రీతి నాచ్చికము లపై నెల్లును ప్రేరణార్థమున 'ఇంచుక్కు' నిల్పును. పండించు - ఆవులించు మున్నగు స్వాధ్యేయగంతములమీద (క్రియా-౨౪ సూ) సైతము ప్రేరణార్థమున 'ఇంచుక్కు' నిల్పు ననుట కయి సూత్రమున 'సర్వంబునకు' అను దశము నిల్పబడెను 'ద్వాదశారవక్ర్యాంబుం బరిసరింపించుచున్న' (అదీ-౧వ ౩౨-౧౦౯వ గద్య). స్వాధ్యేయ-పరిసరించు; ప్రేరణేంచుక్కు-పరిసరించు. సంస్కృత సమధాతువు; చూ-క్రియా-౮౭వ సూ).

౧వ వివ : బ్రాత్యక్షీభూత వ్యాపారము నొకరు జరుపునట్లు వేతొకరు ప్రేరించుట ప్రేరణార్థ మనబడును. ఉదా : రాముడు వాక్యమును వదించెను. వచ్-సంస్కృ-దా + ఇంచు-వచించు. గురువు రాముని (లేదా-రామునిదేత) వాక్యమును వదలించెను. పండించు + ఇంచు-వదలించు. ఆ ప్రేరణకర్త ప్రేరణమున గర్మంబగును. ఆ ప్రేరణమున గర్తృవాచి యగు 'రాముడు' అనునది ప్రేరణవాక్యమున 'కర్మం' బయ్యెను. ఈ ప్రేరణ వాక్యమున 'గురువు' అను ప్రేరణకర్త యేర్పడెను. ఇట్టి ప్రేరణార్థక వాక్యవిశేషములు వెనుక వచింపబడెను (కార-౩వ సూ).

౨వ వివ : ప్రేరణ ప్రత్యయము లగు 'ఇంచు'గాదులు చేరకున్నను ప్రేరణార్థము నిచ్చు ధాతువులు 'అంబర్గత ప్రేరణార్థకములు' అనబడును. ఉదా : కురియు-కురిపించు. దేవతలు పుష్పవృష్టిని గురిసిరి-దేవతలు పుష్ప

వృష్టిని గురిపించిరి. ఇది యప్రేరణార్థమున నగును. ఉదా : వర్షము కురిసెను. ఇద్దె కరగెను - కరగించు కరగెను - ద్రవించు. మెలయు - మెలయించు. మెలయు - ప్రకాశించు. ఆగు-ఆడు. ఆగు-నిల్చు మొ. ప్రయోగ : కం. శితశర పరంపరలు గురిసె... (విరా-౫వ ఆ-౧౪౫)

౩వ వివ : ధాతువు సజ్యంతముపైని 'చేయు' ధాతువును నిల్పినచో నది ప్రేరణార్థము నిచ్చును ఉదా : కొల్చు-ప్రేర : కొల్వజేయు-కొల్పించు చం... నిన్ను, గొల్వ జే యదు నని పూరి (ఉద్యో-౩వ ఆ-౨౮౦వ ప).

రంజాదుల 'ఇల్లు'

రంజాదుల యిచ్చ (స్వార్థ) కృతారంబునకు నబిందు కంబున కప్రేరణంబున ద్వీరుక్త లకారం బగు లఱ (బా-క్రియా-౭౧; వ్యా-సం-౩౨౭-౩౨౭ I విష).

రంజిల్లు (అనురాగిల్లు ; భేడిల్లు (క్షద్ధాగు); సందిల్లు (కూడు). * ఈ యాదేశపు యోగమున బిదాదు లకర్మకూబ లగును. రాజు పాలనమున జనులు రంజిల్లిరి. ప్రే-రాజు పాలముచే జనులను రంజి వెను-రంజిల్లజేసెను. గోడ భేడిల్లెను. ప్రే-పిడుగు గోడను భేడించెను-భేడిల్ల జేసెను. 'బిద్' ధాతువు సంస్కృతమున సకర్మకమే యయ్యును పత్యమక్యమున ? క్కైక మయ్యెను.

ప్రేరణించుక్కు- పరంబగు నపుడు రంజాదుల 'కంచుక్కు'-నకు లోపం బగు లఱ (బా-క్రి-౭౨-వ్యా-సం-౩౨౭-౩౨౭ ! విష)

* నన్నయ 'కంపిల్లు (కదలు)-కంపించు-కంపిల్లజేయు' అనురీతి నెంచు మమును జేసికొన్నను నన్నచీతరు లట్టి నిఘమమును బాటింపలేదు. కావున 'కంపిల్లు' మున్నగువానిని 'రంజా'దులలోఁ జెల్పలేదు. కం. ముంచినఁ జప్పుడు విని కం పించు శరీరములు (నన్ని-కు-౯వ ఆ-౩౨౯).

లాదేశమున కపవాదము. రంజించు (రంజిల్లజేయు), భేదించు - (భేదిల్లజేయు), సంధించు (సందిల్లజేయు). ఇట "రంజింపించు" అని కాని, 'రంజిల్లించు' అని కాని యుండనేర దని భావము.

౧వ వివ : ఆ ప్రేరణమున 'రంజిల్లు' అనియు, ప్రేరణమున 'రంజించు' అనియు, నుండెడి నియమము మిక్కిలి యరుదు. తఱుచుగా 'ఇల్లు-ఇంచు' అను వానిని బ్రాహ్మయములనుగా వాడుదురు. నియమము - నన్నయ : కం. వల్లె యని... । దిశల్ భే దిల్లంగ గర్జిల్లి... (ఆది-౬వ ఆ-౬౫). కం. తన సుతులు పాండు సుతు లని । మనమును భేదింపక... (ఆది-౫వ ఆ-౧౬౨). నియమమును వీడి 'వ ర్తిల్లు-వ ర్తించు' అనునవి పర్యాయములుగా వాడుట : సీ. నివృత్తాదియం దనిమిషపతి ప్రవృత్తి సంబరణమున వ ర్తించుటయును (విరా-౧వ ఆ-౫౪). గీ...మందడిల । కెల్ల నూటల యగుచు వర్తిల్లనేర్తు (విరా-౧వ ఆ-౯౫). తిక్కన 'వ ర్తించు' అనుదానిని ప్రేరణార్థమున 'వ ర్తిల్ల జేయు' అను నర్థమున వాడకపోలేదు. సీ. పదపడి విప్రులు... అధ్వరాదిక స్కృతియల్ ప్రవ ర్తింపక... (కాంతి-౨వ ఆ-౮౯. ప్రవ ర్తింపక - ప్రవ ర్తిల్ల జేయుక).

౨వ వివ : 'వ ర్తిల్లు' మున్నగువానికి బ్రాహ్మయముగ 'వ ర్తిలు' అను నేక లకారఘటిత రూపములను తిక్కన ప్రయోగించెను.* ఆ.వె. పో టివినఁ జూచి పెన్ద వలచి యైన (అను-౨వ ఆ-౨౩౧వ ప).

౩వ వివ : 'మూర్చిలు' మున్నగువానికి బ్రాహ్మయముగ 'మూర్చించు' మున్నగు 'ఇంచు' గంతముల ప్రయోగము కానరాదు. అట్లే 'వర్షించు-ఉద'

* సూరి 'పాటిలు' మున్నగు నేక లకారఘటితరూపముల నేల యుదాహరింపలేదో తెలియదు. "తత్రోభయార్భవే దేశో । లకార ఇతి కేవలం" అని యధర్వశాఖను నద్దానిని సూత్రించి యున్నాడు. బాల-ప్రతి-౭వ సూ. చే లకార తోపము రాకపోదు.

యించు-అస్త మించు' మున్నగువానికిఁ బ్రయోగములుగ "వర్షిల్లు-ఉదయిల్లు-
అస్త మిల్లు" మున్నగు ప్రయోగములును గానిరావు.

ఇంచుగర్భక 'చు'గాగమము

'చు' గాగమం బాచ్చికంబున కసంయుక్త 'న-ల-డ-రా'ంతంబునకుం
ప్రేరణంబున బహుళంబుగా నగు ౭౬(బా-క్రి-౭౩; వ్యా-సం-౩౨౮ 1 విష.)

పూను-పూనుచు-పూనించు తేలు-తేలుచు-తేలించు మగుడు-మగుడుచు-
మగిడించు. కుదురు-కుదురుచు-కుదిరించు "విను-వినుచు-విను" పశ్యమాణ
(క్రి-౮౧వ సూ.) పుగాగమంబు-వినిపించు. బాహుళకంబుచే గొన్నిటికి 'చు'
గాగమంబు లేదు. అను-అనిపించు తిను-తినిపించు. కను-కనిపించు. దీని
యత్వంబునకు దీర్ఘంబు నగు కానిపించు

౧వ వివ : 'కాంచు' అనునదిము 'కను' ధాతు ప్రేరణరూప మనుట
యుక్తము. 'కాన్పుము' (ఉద్యో-౧వ ఆ-౨౭౦). 'రాముడు గృష్టుని గాంచెను.'
అనుచో 'కాన్పుము' అను చోటియందు ఓలెనె 'కృష్టుడు తన్ను గాంచు'ట్లు
రాముడు చేసెను' అని ప్రేరణార్థము నెన్నునది (చూ-వ్యా-సం-౧౫౮వ
పుట).

౨వ వివ : "అప్రే-విదురు(రాలు) ప్రే-విదురుచు(రాలజేయు).
అప్రే-పదురు(త్వరపడు). ప్రే-పదురు(త్వరపడజేయుచు)" అను రెండును
ప్రేరణార్థకములు. ప్రకృత సూత్రమునకు లక్ష్యములే. ఆచ్చిక శబ్దముల పయిని
'చు' వర్ణకమును నిల్పినచో నవి కొన్నియెడల ధాతువులగును (చూ-క్రియా-
(౨వ సూ). ఉదా : ఎదురు(ఎదుటివాడు). ఎదురుచు-ఎదిరించు ; వ్యా-సం-
౧౫౮వ పుట-చూ) చెమరు(చెమట). చెమరుచు(చెమటపట్టు). చిగురు-చిగురుచు
(చిగిరించు) కొన్ని ధాతువులకు స్వార్థమందును 'చు' వర్ణకము చేరును. ఉదా :
తనరు-తనరుచు మొ. 'అదురు-అదురుచు' అనునవి పర్యాయ రూపములు.
ఇవలె 'చ'కార మావయపిము కావుననె యది సుత్పరకత్వమున 'వ'కార

ని గును.* అచువన్ (ఆది-౫వ ఆ-౧౨౪). 'అదిస్సు' అనునదియు నప్రేరణ
మాపమే యుం తోచును 'మిన్నదిరెచ్చె' (దోర్ణ-౫వ ఆ-౩౭౩). 'పఱచు'
(పరుగెత్తు) అను దానిలోని 'చ'కారమును నావలంబికమె. కావుననె 'వారణ,
వ్రాతము లుజ్జగించి పఱవన్' (హరి-పూ-౩వ ఆ-౧౨౬, అని యిట్లు ముత్తర
కత్వమున చకారము వచ్చెను. 'పడు' ధాతుప్రేరణ-రూపముగు (క్రియా రాశవ
నూ.) 'పఱచు' ధాతువునకు రూపాంతముగఁ గోళకారులు వాదిన 'పఱచు'
అనుదానిలోని 'చ'కారము 'చు'గాగమ సంబంధి. కావుననె 'పఱపకుమయ్య'
(పొందింపకయ్య ; ఆరణ్య-౫వ ఆ-౧౩౩వ ప).

ప్రేరణార్థక 'పుక్కు'

అట్లు పుగాగమంబును మార్పాదులకగు ౭౭ (బా-క్రి-౩౪వ నూ ; వ్యా-
సం-౩౨౮ II వ విష).

అట్లు-ఆరీతిగా ; ననఁగా నాచ్చికంబునకుఁ బ్రేరణంబున బహుళంబుగా
'చు'గాగంబును 'పు'గాగమంబును నగు నని సూత్రార్థము. ఉదా : మాచు-
మాచపు-మానుచు. మను-మనుపు-మనుచు. బాహుళకం బగుటచేత 'మను'
ధాతువునకు 'ఇంచు' గాగమము లేదు, 'మాచు' ధాతువునకు 'ఇంచు' గాగమ
రూపంబును గలదు-మానించు మానింపఁగ (కర్త-౩వ ఆ-౧౪౦). "మేలుకనుపు-
వేల్కునుపు (బాస్క-బా-౩౩౮). మేల్కొలుపు-మేలుకొలుపు" అను వానియందు
'పు'క్కు నిత్యము చుక్కును-ఇంచుగాగమమును లేవు.

"చుక్-పుగ్య"ర్థకంబులు పరంబులగునపు డిత్యంబునకుత్వం బగు ౩౮
(బా-క్రి-౩౫ ; వ్యా-సం-౩౨౮ IIIవ విష).

* 'అదురుచు-అదురుచు' అను చోటి (బా-ప్రక్రి-౨౦వ నూ.) చకారమును
ప్రేరణార్థక 'చు'గాగమ సంబంధిగా 'పదురుచు-విదురుచు' అను వానిలోని చకా
రమువంటి దానినిగా సూరి సూతించుట సరికాదు. 'అదురుచు'లోని చకార మావ
లంబికము. "పదురుచు-విదురుచు"లలోనిది ప్రేరణార్థకము. "విదురుచు"లోనిది
స్పృశిక 'చు'గాగమము.

అవ్యవహిత పూర్వస్థోకారమునకే యని తెలియజేసెను. ఉదా : బిందు-
బిగుచు. కలియు-కలుపు మొ.

అట్లు చుక్కుగాగమంబు లడంగ్వాది మాయ్యాదులకగు ; సగుచో వానికడ
వ్రాలు లోపించును ౩౯ (ఖా-క్రి-౩౬ ; వ్యా-సం-౩౨౮ III విష).

అట్లు-అచ్చికంబునకుఁ బ్రేరణంబున బహుళంబుగా నగును. అడంగ్వాదు
లకు 'చు'క్కును మాయ్యాగులకు 'పుక్కు'ను నగుననియు వాని తుది వర్ణము
లోపించుననియు సర్థము. అప్రే-అడగు; పే. అడచు-అడగించు. అప్రే :
మాయు; పే: మాపు-మాయించు "అడగు-కరగు-కలగు-కలగు-బిగియు"
ఇత్యాదు లడంగ్వాదులు. 'మాయు - ఉడుగు - కడగు-కుడుచు' ఇత్యాదులు
మాయ్యాదులు. 'ఆగు' ప్రభృతు లుభయ గణంబులు. ఆగ్వాదులకును సంత్య
లోపం బగునని యెఱుంగునది. బాహుళకంబునం జేసి కొన్నిటి కించుక్ చుక్
పుగాగమంబులు మూడును, గొన్నింటి కంచు యథాప్రమాణంబుగ రెండును
గొన్నింటి కొక్కటియు నగు నని యెఱుంగునది. ఆగు-ఆచు-ఆపు-ఆగించు.
ఆగు ధాతు వంతర్గత ప్రేరణార్థమున గలదు. రేగు-రేచు-రేపు-రేగించు
పాయు-పాచు-పాపు. విలుగు-విలుచు చూచు-చూపు. నేరుచు-నేరుపు. మేయు-
మేపు లేచు-లేపు. కలియు-కలుపు. తడియు-తడుపు. తెలియు-తెలుపు ఇత్యాదు
లెఱుంగునది.

౧వ వివ : 'కలుచు' (ఎలచు-పేమించు) అనునది వేఱొక ధాతువు.
అందలి 'చ'కార మావయవికము. కాన 'కలగు' ధాతు ప్రేరణ రూపగు
'కలచు' ధాతువున కభిన్న మని భ్రమింపరాదు. చం. కలుచుట దోసమే
మగల గల్పక యాండురు తొల్లి యాండురం. గలుతురె ... (నన్ని-కు-౮వ
ఆ-౧౫౧).

ఇంచుక్-చుక్-పుక్ పర కాగమాదేశలోపాదులు

ఇంచుక్-చుక్-పుగాగమంబులు పరంబులగునపు డాగమాదేశ లోపంబులు
పెక్కు తెఱంగులం గానంబడియెడి ౮౦ (ఖా-క్రి-౩౭ ; వ్యా-సం-౩౨౮ V
విష)

పూను. పేర్-పూనుచు-పూను-పూచు పూర్ణబిందువు సేషము కం.
 కాంచర... పూచిన... (విరా-౪వఆ-౪౫) అగు. పేర్: కావించు; వచ్చు.
 ప్రే: రావించు-రప్పించు. (ముత్పరకత్వము లేనపుడును "కా-రా"దేశములు-వ-
 ప'లును) విన్నపము-విన్నపించు (అంగలాదులలోనిది; క్రియా-౨వ సూ.
 'విన్నపించు-అలించు-పలవించు' అను నుదాహృతులనుబట్టి స్వార్థేంచు క్పర
 కత్వమందును బ్రకృత సూత్రము వర్తిల్లు ననఁదగును). మోకాలు-మోకరించు-
 మోకారించు (అంగలాదులలోనిది ; మోకఱించు-శ-ర). కేక-కేకరించు (కేకా
 ద్వనులు చేయు). పలవ (ప్రలాప)-పలవరించు-పలవించు. (అంగలాది) ఆలక-
 (ఆలక్ష)-అలకించు-అలించు. (అంగలాది) ప్రక్క-ప్రక్కలించు. (అంగలాది)
 నొచ్చు-నొంచు-నొప్పించు. ఉండు-ఉంచు. దిగు-డించు-డిగించు. "మే దినికి
 డిగింపఁగాఁ గొని (హరి-పూ ౩వ ఆ-౮౦) పెరుగు-పెంచు-పెంచు (పెరిం
 గిన-మార్గం-౩వ ఆ. పెరుంగ-పాండు-౫వ ఆ; శ-ర. సూరి దీనిని నిర్పించు
 వుగా నుదాహరించెను). తునుగు-తుంచు-తూలవ్యాకరణ ప్రథమ, ద్వితీయ
 ముద్రణములందును నిది ఖండ బిందుకూన్యముగనే యున్నది. 'తునింగికాళ్ళు'
 (అచ్చ-రా-ఆరణ్య శ-ర). తునియు-తునుచు (తునిచి-యయా-౨వ ఆ-౮౪.
 సూ-రా-ని ; శ-ర లో లేదు). మునుగు-మునుచు-ముంచు. మొగుడు-మొగు
 డుచు-మొగుచు-మోడుచు-మొగిడించు. చొచ్చు-చొనుపు-చొప్పించు. చినుగు-
 చించు-చింపు. తెగు-తెంచు-తెంపు తిరుగు-తిప్ప. చచ్చు-చంపు. నిలుచు-
 నిలువరించు-నిలుపు. కొను-కొలుపు. 'కొలిపెను భగదత్తు మీదఁ గ్రూరగజము'
 (భీష్మ-౩వ ఆ ౧౫౧). చీకటుల్ గొలుపన్ (హరి-ఉ-భా ౩వ ఆ ౧౧౦).
 'వెలకుఁదీయు' అను నర్థమున "కొనిపించు" అను వాడుక గలదు. శబ్ద పల్లవ
 స్థలములందును 'పురికొలుపు' మున్నగురీతి నెఱుంగునది. పోవు-పుచ్చు. అను
 ప్రయుక్తమగునపుడును 'మోసపోవు - మోసపుచ్చు' అనియే యుండును.
 "పనుచు-పంచు-పనుపు-పంపు" అనునవియు, వీని యాద్యక్షరలోపమున
 నేర్పడిన ననఁదగిన "అనుచు-అంచు-అనుపు-అంపు" అనునవియు 'పోవు'
 ధాతు ప్రేరణరూపములె యనియు వీనికి 'ఆజ్ఞాపించు' అను నర్థమును గొణ
 ముఁ గల్గుననియు సూరి యాశయము. కాని వీని కేమియు నాకార సామ్యము
 లేదు. 'పని' శబ్దమునుండి 'చ' పర్ణకయోగమున (హు-క్రియా-౭౬వ సూ-
 ౨౧ వివ; క్రియా ౨వ సూ) 'పనుచు' మున్నగునవియు వాని యాద్యక్షరలోప

మున 'అనుచు' మున్నగునవియు నేర్పడియుండు నని యూహించు టుచితము. వంగు, ప్రే-వంచు-వాంచు. ఓడు-ప్రే-ఓడించు-ఓడుచు.

అన్వాదులు-అడ్డాదులు

అన్వాదుల కించుక్కు- పరంబగునవుడు 'పు' గాగమం బగు, మాసునకు విభాషనగు ౮౦ (బా-క్రి-౭౮; వ్యా-సం-౩౨౮ VI విష).

అను-అనుపించు. 'అను-కను-తిను-విను' అను నాల్గిటికే పుగాగమము నిత్యము. 'మాను' అనునది 'అన్వాదులలోనిది కాదు. దానికి విభాష యని వేఱుగ వదింపబడెను. మాను-మానిపించు.

౧ వ వివ: అన్వాదులు క్రియా ౬౫ వ సూత్రమునఁ జేర్కొనఁబడెను వానిలో 'కొను-మను' ధాతువు లింపు విడువఁబడెను. ఏలయనఁగా: 'మను' ధాతువున కించుక్కు లేదనియు, 'మనుచు-మనుపు' అను రెండు రూపములు మాత్రమే దాని ప్రేరణరూపము లనియు క్రియా ౭౭ వ సూత్రము వివృతిలో వదింపఁబడెను. 'కొను' ధాతువునకు 'కొలుపు' అనునది ప్రేరణార్థక రూప మనియు, 'కొనిపించు' అనునది వ్యూహాంశిక రూప మనియు క్రియా ౮౦ వ సూత్రము వివరణమున వ్రాయఁబడెను. అను-అనిపించు; కను-కనిపించు-కాని పించు; తిను-తినిపించు; విను - వినిపించు. వీనిలో 'అను-కను-తిను' అను వానికి 'చుక్కు' లేదు. 'పుక్కు' విధానమే లేదు (క్రియా-౭౬వ సూ) 'విను' ధాతువునకు 'వినిపించు' అని ప్రత్యయసూత్రమున సిద్ధించును "విరుచు (క్రియా ౭౬) - వించు (క్రియా ౮౦)" అనియు నుండును.

౨ వ వివ: 'చను' ధాతువునకు 'చఁజేయు' అని మాత్రమే ప్రేరణ రూప ముండును. 'నగు' ధాతు ప్రేరణ రూపము 'చుపించు' (చూ - క్రియా-౬౦ వ సూ-టిప్పణి) "నగి (చు) పించు" న-క్రి...నగిపించెన్ (కళా-౫ వ ఆ-౫౯; సూ.రా.ని.). నగుపించె నచటి యబలాజనమున్ (విరా-౪వ ఆ ౩౯). నిచు నగుపింపఁగా (కాంతి ౬ వ ఆ-౨౧౩ . పము ప్రయోగముల చొప్పున 'నగు' ధాతువును 'అన్వాదులలోఁ జేర్చి దానికి 'పు' గాగమ మగు నని గ్రహింప వలయును.

అడ్డాదు¹ కించుక్కు- పరంబగునవుడు 'గు'గాగమంబగు. సప్తాక్షులకు విభావ నగు ౮౨ (బా-క్రి-౭౯; వ్యా-సం-౩౨౮ VII విష)

అడ్డము-అడ్డగించు. "అడ్డ (ము)-ఓర (ఓరగు)-పంత (ము)- పెల్ల-బోర-మట్ట (ము-తగ్గించు)" ఇత్యాదు లడ్డాదులు. అప్ప-అప్పగించు-అప్పించు. అప్ప (అర్పణ), ఒప్ప (అర్పణ)-పల్ల(ము)-పల్లగించు (గుట్టముమీద నా స్తరణము వేయు) ఇత్యాదు లప్పాదులు (ఈ సూత్రపు లక్ష్యములకుఁ గ్రియా-౨ వ సూ. చొ. ఇంచుక్కుగును. అడ్డాదులు నప్పాదులును నంగలాదులలోనివని యెఱ్ఱునది)¹. ప్రకృతసూ తమున 'ఇంచుక్కు' అనుటచేత నిది స్వార్థేంచుక్కుగాని ప్రేరణేంచుక్కు గాని కావచ్చును. 'ఇల్లు-ఇలు' అను రూపములతోను 'ఇంచు'గాగమ ముండవచ్చును. స్వార్థ : ...ఓరిగిరిగఁ బెల్ల గిల్లఁ దల్లడపడ ... (భీష్మ ౧ వ ఆ ౨౬౮). ప్రేరణార్థ : బోరగించు (బోరగిల్లఁ జేయు) మొ 'మేళగించు' అను దాని రూపాంతరము మేళవింపు : గీ. వీర శృంగారములు మేళవించినట్టి (జై-౫ వ ఆ-'శ-ర'). ఇట్లే పెల్లగించు-పెల్లగిల్లఁజేయు మొ.

ప్రేరణార్థక 'చు'క్కు- పరంబగునవుడు "అడు - ఓడు" అనుధాతువుల 'డ'కారమునకు రేఫాదేశమగు² ౮౩ (బా-క్రి-౮౦; వ్యా-సం-౩౨౮ VIIIవి).

1. సూరి అడ్డాదులలో "చిత్తము-మేళము" అను శబ్దములను నప్పాదులలో 'కోపము' అను శబ్దమును బరించెను. కాని 'అచ్చిక' మాత్ర విషయకమగు నీ 'గు'గాగమము సంస్కృత శబ్దములపై నిల్చుట సరికాదని తలచి వాని నీ గణములలో బంధింపలేదు. "గీ. కీడు మేలేమి ముసు జిత్తగింపకుండు" (అశ్వ-౧ వ ఆ-౧౧౬) మన్నగు ప్రయోగములను "చిత్తగ.(చిత్తమును బొందు), కోపగ (కోపమునందు), మేళగ (మేళము నొందు)" అను సంస్కృత శబ్దములపైని గ్రియా-౨ వ సూ. చొప్పన 'ఇంచు' గాగమము నిల్చి "చిత్తగించు-కోపగించు-మేళగించు" అనురూపములను సమర్థించుకొననగును.

2. బాలవ్యాకరణమున 'అదోడు కూడుల'నుచు సిద్ధ ద్వంద్వమునఁ బరరూప సంధి చేయుట ప్రామాదకము. మఱియు 'కూరు' అను రేఫాంత ధాతువే యుండుటచే 'కూడు' అనుధానికి రేఫాదేశము చేయుట పునరుక్తము. కం. ఈ

అరుచు-అడించు (అడు + చు. అడు + ఇంచు. స్నానమాడించు-అట
లాడించు). కం. అర్చగ బొమ్మలు కడంగి ... ఏర్పడ... (శాంతి-౧ వ ఆ-
౨౦౩). మఱుమాట లార్తు (విరా-౨వ ఆ-౩౧౦; ఆర్తున్-అడింతును) మజ్జన
మార్ప (వరాహ-౭ వ ఆ-౪౮). వహ్నిచార్ప (సభా-౧ వ ఆ-౧౯౩). రాజుల
నోర్చి (అర ౧ వ ఆ-౩౭౮). అక్క, తారంభుల నోర్చు నెంత యధికుల నైనన్
(సభా-౧వ ఆ-౧౨౩).

చెలుచు-చెర్చు-చెలుపు

చెడునకుం జుక్కు గాగమంబులును డా కలఘు రేఫంబు నగు ౮౪
(బా-క్రి-౮౧; వ్యా-సం-౩౨౮ IX వి).

చెలుచు-చెలుపు (చెడు + చు). చుక్కుగాగమ మాత్ర విధానముచే దీనికి
'ఇంచుక్కు' లేదని యెఱుంగునది. 'చెలుచు-చెలుపు' అను 'అ'కార మధ్యములు
కోశములందుఁ జూపఁబడెను గాని వానిని నిర్వహించు ప్రయోగములు చూపఁ
బడలేదు. ఉకార మధ్యము 'చెడు' ధాతున కర్తవ్యము. గీ ఎఱిగి వాని తపము
చెలుపఁబనిచె (ఆది ౫ వ ఆ-౧౮౫). 'చెలుచు' అనుదానికి 'చెర్చు' అను రూపాం
తరము గలదు. 'యజ్ఞమేటికిఁ జెర్చె' (పండితా-వాద. ౨౦౫వ పుట. సూ-రా-ని)

పఱుచు-పఱుచు

పడునకుం జుక్కును డా కలఘురేఫంబు నగు ౮౫ (బా-క్రి-౮౨; వ్యా-
సం-౩౨౮ X విష).

పఱుచు (పడు + చు-పొందించు) భయపఱిచె- 'భయపఱుపు' లేదు
(భయము + పఱిచె-సంధి-౪౩ వ సూ). ఇది ప్రాప్త్యర్థక 'పడు' ధాతు ప్రేరణ
రూపము. ఈ యుత్థమున 'అ'కార మధ్యమును గలదు. కం. ...తో అంగుట
తపో తడఁబఱచి పురుషులకున్ (కళా-౭ వ ఆ-౨౨౪) దీని (పఱుచు) కిం

రసమెత్తి ... నీమదిం గూరిన నొవ్వు .. (ఉద్యో-౩ వ ఆ-౭౪) కం. వారని
సంక్షేపంబుఁ గూర్చు ననుడు ... (శాంతి-౬ వ ఆ-౨౪౪వ ప).

చుక్కును 'పు'గాగమంబును రూపాంతరములు లేవు. "పఱపు" (బాణమును బ్రయోగించు) అనుదానిని సయితము పతనార్థక 'పడు' ధాతు ప్రేరణరూపముగఁ గోశకారులుదాహరించిరి. బాణమును బడునట్లు చేయుటయే కదా బాణమును బ్రయోగించుట. 'పఱచు' (పఱపుమీద దుప్పటిని బిటుచుట) అను దానిని సయితము పతనార్థక 'పడు' ధాతు ప్రేరణముగ 'శ-ర' కర్త యుదాహరించెను. పఱపుమీద దుప్పటిని బిడునట్లు చేయునని ప్రేరణార్థము నరయునది.

శబ్ద పల్లవం బగు పడున కించుక్కు విభాష నగు; అగుచో ధాతు లఘు రేఫం బగు ౮౬ (కా-క్రి ౮౩; వ్యా-సం-౩౨౮ X ౧వ).

వెలువడు, ప్రే-వెలువరించు (బయలుదేలు). 'వెలువఱచు' అనియు నగును. అట్లే చొప్పడు, ప్రే-చొప్పరించు-చొప్పఱచు. ఏర్పరించు-ఏర్పఱచు మొ.

౧౮ ౧వ : ముద్రిత భారత పుస్తకములలో "పఱవరించు-పఱవఱచు" అని 'శ' వర్ణ ఘటితముగా నుండుట ప్రామాదికము. మిశ్రమున రేఫాదేశము చుక్కు వచ్చుట యసంభవము. కాన "పఱువరించు-పఱువఱచు" (యజ్ఞ పఠత్యము నొందించు) అని యుండవలయును.

ప్రేరణేంచుక్కు మీదఁ బ్రేరణేంచుక్కు లేదు

ప్రేరణంబునం దించుక్కుమీద నించుక్కు లేదు ౮౭ (కా-క్రి ౮౪; వ్యా-సం-౩౨౯-౩౩౯ I ౧వ)

ఇట్లుటంజేసి ప్రేరణార్థం బయిన యించుక్కి న్నాగమంబు పయిని ప్రేరణార్థేంచు గాగమము నిల్వనగు నని యెఱుంగునది. ఉదా : నొచ్చు, ప్రే-నొంచు. పు : ప్రేరణ-నొంపించు. చచ్చు, ప్రేరణము-చంపు. పునః ప్రేరణము-చంపించు ఇట్లే స్వార్థేంచుక్కు పయిని ప్రేరణార్థేంచుక్కు నిల్వవచ్చును. ఉదా : పరివర్తించు ప్రేర-పరివర్తించు (ఆది-౧వ అ-౧౦౯-౧౧౮; మా-

క్రియా-౮౯వనూ. పత్వము; క్రియా-౭౩-ప్రేరించుక్కు). రక్షించు, ప్రేర-
రక్షింపించు. 'చదివించించు' అనరాదు. 'చదివించజేయు' అనవలయును.

‘ఉ’త్వమధ్య ‘మి’త్వమధ్య మగుట

ఇత్వంబుగాని ‘ఎ’ త్వంబుగాని కూడుచో ననాద్యంబున ‘ఉ’ త్వంబు
నకు ‘ఇ’త్వంబు బహుళంబుగానగు ౮౮ (బా- క్రి-౮౫; వ్యా-సం-౩౩౦ విష).

నిగుడు-నిగిడి-నిగిడెన్ - నిగిడించు. చదువు-చదివితిని - చదివించెను
వెనుకటి ‘కఙ్గించించు-వినిపించు’ మున్నగున వెల్ల దీనికి లక్ష్యములే. అనాద్యం
బనుటచేత “కుదురు-కుదిరించు-కుదిరెను; కుడుచు-కుడిచెను” మున్నగు చోటు
లందెల్ల మొదటి ‘ఉ’ కారము. ‘ఇ’ కారము కానేరదు బహుళంబునుటచేత నీ
సూత్రము ప్రయోగానుసారముగ వర్తిల్లు ననదగును. శబ్దరత్నాకరమున
బురుటియాలు-పురుటిల్లు-పురుడించు మున్నగు శబ్దము బుదాహరింపబడెను. అది
యట్లుండగా “సీ. ఆలోన గదఁ బూన్చి యభ్ర మాతంగంబు క్రూభ పీఠంబు
పగుల్చి యసుర” (హరి-పూ-౪వ ఆ-౧౫౪) అను మహాకవి ప్రయోగమును
గలదు (యతిస్థానము).

ప్రేరణించుక్కు పరంబగు నపుడు చకారంబునకు ‘ప’ కారం బగు ౮౯
(బా- క్రి-౮౭; వ్యా-సం-౩౩౧-౩౩౧ I విష).

చకారము ధాత్వవయవ మైనను, నాగమ సంబంధియైనను నీ పత్వము
కల్గును. అవయవిక : సీ...పృథివీపతుల విడిపించి బెజులు (సభా-౧వ ఆ-
౨౧౫-౧౧౮ గద్య) అగమచకారః పరివర్తింపించు (ఆది-౧వ ఆ-౧౦౯-
౧౧౮ గద్య). ద్విరుక్తచకార : కం. తెప్పించి తొడుగు మీవని యొప్పించి...
(విరా-౪వ ఆ-౩౯). బహుళ మనుటచేత “సీ...మె చ్చించిన యా జగజెట్టి
యితఁడె ... (ఉద్యో-౩వ ఆ-౧౭౫). ద్విత్వస్థలములందు విభాషను ‘ప’ త్వ
మగును. ‘మెప్పించు’ అని కోశములందు గలదు గాని యట్టి పత్వమునకు యతి
ప్రాసాది స్థల గత ప్రయోగము లభింపలేదు. ‘హెచ్చు-హెచ్చించు’ ఇత్యాదు
లందు ‘ప’ త్వము లేనేలేదు. “ఇచ్చు-ఇప్పించు; తెచ్చు-తెప్పించు” ఇత్యాదు

లందు నిత్యము. “వచ్చు-రప్పించు-రావించు. నొచ్చు-నొంచు-నొప్పించు. చొచ్చు-చొనువు-చొప్పించు” ఇత్యాదులందు విశేష రూపాభావ పక్షమున నిత్యమే

ముజ్జీతులు ముత్తు నాఁబడు ౯౦ (బా-క్రి-౮౬; వ్యా-సం-౩౩౧ I విష).

ముడుజ్జులును, ‘జీ’ ఇద్వర్ణముగాఁ గలవియు ‘ముత్తు’ అను సంజ్ఞ గల పగును.

ముత్పరకత్వమున ‘ప-వ’

ఆగమాన్య చకారంబుల కద్విరుక్తంబులకు ముత్తు పరంబగునపుడు ‘ప-వ’ లగు ౯౧ (బా-క్రి. ౮౮).

ఆగమ : పచింపఁడు-పచింపక—పచింపని-పచింపమి-పచింపకుము-పచింపుము-పచింపుఁడు-పచింపన్-పచింపఁగల-పచింపఁబడు-పచింపకుఁడు. అచ్చిక ధాతువులందును నిట్లే : అడచు-అడపఁడు-అడపక-అడపని-అడపమి-అడపకుము-అడపకుఁడు-అడపన్-అడపఁగల-అడపఁబడు-అడపకుఁడు. అన్య చకార-ఆవయవిక : పిలువఁడు-పిలువక-పిలువని-పిలువమి-పిలువకుము-పిలువకుఁడు-పిలువన్-పిలువఁగల-పిలువఁబడు-పిలువకుఁడు. అద్విరుక్తము లనుటచేత “శా...రాజు మే , చ్చం గేళిగతి యల్లసిల్లఁ జని యశ్వత్థామ” (భీష్మ-౨వ ఆ-౩౦౪) అను రీతిని ‘ప’ త్వము లేదు. ఇట్లే : గ్రుచ్చు-చ్చన్; పుచ్చు-చ్చన్ ; వాక్రుచ్చు-వాక్రుచ్చన్ మొ. “శ-ర; సూ-రా-ని” కారులు “గ్రువ్వన్-పువ్వన్-వాక్రువ్వన్” అను రీతిని వత్వమును నిరాధారముగ వాడిరి. అట్టి వత్వమును నిర్వహించు ప్రయోగ మొక్కటేని కానరాదు. “తిగుచు-తివుచు-తివువన్-తివ్వన్-తివన్” అనుచో ద్విరుక్త చకారమునకు వచ్చిన ‘వ’ త్వము కాదు. “నొవ్వఁ బలుకుదు సభలోనఁ జివ్వకొల్ల” (ఉదో-౪వ ఆ-౨౩౮) అను చోటి ‘నొవ్వన్’ అనెడి ‘వ’ త్వము ద్విరుక్త ‘చ’ కారమునకు వచ్చినది కాదు నొచ్చునకు ‘నొవు’ అనియే ముత్పరకత్వమున నగును (చూ-క్రియా-౯౮వసూ.) ఇట్లు ‘నోపన్’ అని యేర్పడినపిదప ‘వ’ కార ద్విత్వవ్యయ్యెను (చూ-అచ్చి-౩౬వ సూ)

౧వ వివ : కవి తయారీతర కవి ప్రయోగములను గొన్నియెడల “సు” జ్యంతాదులు పరంబు లగునపుడు ‘ప’ త్వము విభాషనగు కం ఊ హించ నొక నాల్గు గడియల సంచారము (కళా-౩; పౌథ-క్రియా-౧౬వ సూ). చం తీ ర్చుము వెనఁ జొమ్ము నమ్ము ముచున్ (కళా-౬వ ఆ-; పౌథ-క్రియా-౧౬వ సూ).

ఇవ్వన్-ఓలువన్ మొ. వ్యావహారికములు

౨వ వివ : ‘విడుచు-విడునట్లుచేయు’ అను పేరచార్థమున ‘విడువన్’ అనవలెను “విడుచు-త్యజించు” అనుచో ‘విడువన్’ అని యర్థాచీనముగా నేర్పడెను. ఓలుచు-ఓలువన్ సాదువు ‘ఓలువన్’ సరికాదు (ఓలియు, ప్రేరణ-ఓలుచు). విలుచు-విలువన్ - సాదువు; ‘విలువన్’ వ్యావహారిక రూపము. “ఇచ్చు-ఈయన్-ఇయ్యన్-ఈన్” సాదురూపములు. ‘ఇవ్వన్’ వ్యావహారిక రూపము. ‘ఎగుచు-ఎగువన్’ సాదురూపము. ‘ఎగువన్’ వ్యావహారిక రూపము. తాలుధాతు ప్రేరణము తాల్చన్ (తాల్చగ, సభా-౧ వ ఆ-౭౯). వ్యావహారిక వాసనచే “ఇవ్వన్-ఓలువన్-విడువన్-విలువన్-ఎగువన్” అను రూపములు హితముగా విసఁబడును కాని యట్టిచోటి ‘ప’ త్వమునకు మహాకవి ప్రయోగ ప్రామాణ్యము లేదు.

ఖండ బిందువుమీది సిద్ధ ‘చ’ కారంబునకు ముత్తు పరంబగు నపుడు ‘ప’ కారంబు ప్రాముఖ్యముగా నగు ౯౨ (బా-క్రి-౮౯వ సూ, వ్యా-సం ౩౩౧ III విష).

తలఁపక-తేలిపక (తేలిచు-దా-ఉద్ఘారించు). సైఁపక(సహింపక). తోఁపక. ‘ఏచు’నకు వైభాషికంబు : ఏపక-ఏచక. ‘నోచు’నకుఁ గలుగదు-నోచక. ఏచునకు విభాష. చం...ఏ పనగునె యైన నీదయిన పంపెడఁ గైకొని (విరా-౨౪ ఆ-౨౬౩; చూ-వ్యా-సం-౧౬౨౨వ పుట) శా కం, జాత వ్రాతము మాటుచేర నవి యేచన్ సాగె (పసు-౨వ ఆ-౧౦౧) వెనుకటి క్రియ-౯౧వ సూ. చొప్పున వకారము రానేరదు. ప్రకృత సూత్రము ‘ప’త్వము పొయికముగా విధించుచున్నది.

గర్జింపుచున్ - చేరుపుచున్ - చుదు - తు

కవి త్రయా దీతర ప్రయోగములందు వర్తమానార్థక 'చు' వర్ణక పర కత్వమునందును నాగమ 'చ' కారమునకు 'ప' త్వము విభాష్య నగును. ౯౩ (ప్రౌఢ-క్రి-౧౭ ; వ్యా-సం-౧౬౧౨ ౧౬౧౩ పుటలు ౩౩౧ వ విష).

చం. కపటపు...మోవిఁ జే రుపుచును...(కళా-౭౨-౩-౧౬౨వ ప).
ఉ. కంపిత...గ ర్జింపుచున్ను...(జై-౨౨ ఆ-౪౬).* ఇట్టివి ప్రాచీనకవి నమ్మతములు కావు ఉ ఇందుక ..దుః శింపచు ..(అశ్వ-౪వ ఆ-౭౩).

తద్ధర్మాద్యర్థకము, నుభయ ప్రార్థనాద్యర్థకము నగు 'చు' క్కుతో గూడ నాగమ, తద్విన్న 'చు' వర్ణములు రెండును 'తు' వర్ణముగా మాటును.

ఇట్టి యెడం ద్వరు క్త 'చు' వర్ణంబు ద్విత్య 'తు' వర్ణం బగును. కవి త్రయా దీతర ప్రయోగములందు "చుదు" అను దానితో పాటుగ 'యుదు' అనునదియు వైకల్పికముగా 'తు' వర్ణంబును, బూర్ణము మీది 'చుదు' వైకల్పికముగా 'పుదు' అనునదియు నగును ౯౪ (కా-కీ)-౬౦-౧౦౮ ; వ్యా-సం-౩౩౨ I విష).

ద్వివిధ 'చుదు' లును 'తు' అగుటకు : రక్షించు + దు + రు-గక్షింతురు. గెలుచు + దు + రు-గెలుతురు. ఉభయప్రార్థన : రక్షించు + దు + అ + ము-రక్షింతము. గెలుచు + దు + అ + ము-గెలుకము. కం. నివేదిం తును తల్లికి ... (ఆచి-౬వ-౨౪౦). సతయంగ వలలో (ఆర-౨వ ఆ-౩౩౧). ద్విత్య : కం. పోయి మనము : త మెల్లి...భీష్మ ౨౪ ఆ-౨౨౨). నన్నయ :

* ఇట్టి యగ్ర్యాచీర కవి ప్రయోగములను జూచి కావలయు నహోబలపతి నన్నయ చింతామణి చే నిట్టి 'ప'త్వరూపమును సాధించి తన కవి కిరోమాషణ మన "నులింపుచు, డు-పొషింపుచున్నాఁను" అని ప్రామాదికముగా నుగా హరించెను. దీనిని ఇట్టి ముద్రణ సామర్థ్యము ప్రాచీన గ్రంథములందును నిట్టి ప్రయోగములను ప్రక్షిప్తమున జేయుచున్నారు.

ఏమి సేయుదు సుతులార (అది ౮వ ఆ ౩౦౪) యుదు-తు సేయిదఁ జేతువో (క పిడి-౩వ ఆ ౫౫) కం. చె తురె మకట (దశా-౩౪౫వ పు) నన్నయయే కాక తిక్కనాదులును 'చేతురు' మున్నగు పదవి 'తు' చర్జమును బ్రయోగించి రనుట పొరపాటు. అట్టి పాఠములు ప్రక్షిప్తములు (చూ-వ్యా-సం-౧౬౨౮-౧౬౨౯ పుటలు). 'ంచుదు-ంపుదు' ప్రయోగము : కం. తుద బహువచనమునకు ం. పుచురును చింతరును నయ్యెఁ బుడమి యెడల నిం చుదురును గలుగు .. (కావ్యాలం-౯వ ఉల్లా-౧౬౦). 'పూజింపుదుము' (ఆగ-౨వ ఆ ౨౫౬) అని నన్నయ ప్రయోగించె ననుట కల్గ. అవట "పూజింతుము రుద్రునిం దనుచు వెడ్క" అనియే నన్నయ ప్రయోగించిన పాఠము అర్వాచీను లట్టివానిని బ్రయోగించిరి : గీ వచింపు । దురు వరుస మూడటంచు నందుల నధర్మ...(వరాహ-౭వ-ఆ-౧౧౦ బాలక-౩౩-౭౪ పుటలు).

౧వ వివ : కాపింపుట, కోపింపుట మున్నగునవి కేవలము నపశబ్దములు. తిమ్మ కవ్యాదు లిట్లు 'ట' వర్ణక పరక 'చ' కారమునకు 'ప' తత్వము గల దనుట మిక్కిలి పొరపాటు. అట్టి ప్రయోగము లశుభ్రత చరములు.

అగు-వచ్చు-చొచ్చు-చూచుటకు వ.త్తు పరంబగు పురు 'కా-రా-చొచ్చు-చూడు' లగు ౯౫ (బా-కీ-౯౧ ; వ్యా-సం-౩౩౩ పుట).

అగు : కాడు-కంపము-కాగల-కాన్-కన్ మొ. వచ్చు : రాడు-రమ్ము-రాన్-రాగల మొ చొచ్చు : చొరడు-చొరపము-చొరన్ - చొరగలడు : మ. చూచు : చూడడు-చూడుము-చూడన్-చూడబడు (హ-టమ్ము-చువ్వె-!) - ౪౩వ సూ.) మొ.

ముత్పరక విధులు

౧వ వివ : ముత్పరకత్వము లేనిచోటఁ బై యాదేశముల నాధునికులు ప్రయోగించుట బ్రాంతి వలకము. "చొరి" శ్రీకృష్ణ భారతము ౯వ ఆ-౨౭౭ ; చూ-బాలక-౮౧౩ పుట). ఇది విధివి పెక్కు గలవు.

ముత్తు పరంబగు పుడు 'ఇచ్చు' అనునదికి 'ట' అనునది సర్వాదేశ మగును. జీత్తు పరమగు పుడు 'తాయ-౭౧౪' అన నాదేశములను నగును ౯౬ (బా-కీ-౮౨ ; వ్యా-సం-౩౩౪ వి).

మొట్టా పరమగునపుడు : ఇమ్మ-ఈ. బహు-ఇందు. కానిమ్ము-కానీ, మొ జీత్తు పరమగునపుడు : ఈయనుము-ఇయ్యనుము-ఈయను ఇయ్యనుడు-ఈకుడు. ఈయడు-ఇయ్యడు-ఈడు ఈన్-ఈయన్-ఇయ్యన్ మొ.

౧వ వివ : ద్విపద . వనరాశి త్రోవ యివ్వక... (రంగ-రా-బాలకాం. ౮వ పుట). ఇది వ్యావహారిక రూపము. రంగనాథ రామానుజమునందలి వ్యావహారిక రూపములలో నీది యొకటి. ప్రామాణిక : పు, లెవ్వరును నిట్టివానిని బ్రయోగింపరు.

౨వ వివ : 'ఈపుత్ర' (ఇచ్చుతన్) అను రూపము "సూ-రా-నిమంటువున" నుదాహరింపబడెను ఇందలి 'వ' త్వము నిరాధారము. దీనిని నిర్వహించు మహాకవి ప్రయోగము లేదు.

'తే-తేరు'లు తెచ్చునకగు ౯౭ (బా-క్రి-౯౩; వ్యా-సం-౩౩౩ విష). తెమ్ము-తే-తేరుము-తేరు. తెండు-తేరుడు. తేడు-తేరడు. తేన్-తేరన్, తేవలయు (అది-౨వ ఆ-౧౦౫) తేర గడఁ (ఆర ౩వ ఆ-౭౬).

"చావు-నోవులు" "చచ్చు-నొచ్చు"ల కగు ౯౮ (బా-క్రి-౯౪; వ్యా-సం-౩౩౬ విష).

చచ్చు : చావడు-చావుము. బహు-చావుడు నొచ్చు : నోవడు-నోవుము. బహు : నోవుడు. ద్విత్వము : నొవ్వడు-నొవుము (అచ్చి-౩౬వ సూ).

జీత్తు పరమగునపుడు నాని 'పు' వర్ణంబు నిభాషను లోపించును ౯౯ (బా-క్రి-౯౫; వ్యా-సం-౩౩౬ విష).

చచ్చు : చాక-చావక. చాకుము-చావకుము. చాకుడు-చావకుడు. నొచ్చు : నోక-నోవక. నోకుము-నోవకుము. మొట్టా పరం బగునపు డీ 'పు' లోపము లేదు 'నొచ్చు' అనువానికి బర్యాపేక్షగా 'నోయు' భాతువు గలదు. దాని కీ యాదేశాదులతో బ్రసక్తి లేదు. కం. ఆయాపక్షాదుల గనుగొని నోయుదు... (శాంతి-౨వ ఆ-౩౩౦).

అగు-కను-కనులకు ముట్టిత్తులు పరంబు లగునపుడు 'కా-నా-కా' లు విభాష నగు ౧౦౦ (బా-క్రి-౯౬; వ్యా-సం-౩౩౩ విష).

ఈ సూత్రము యథాసంఖ్యాస్వయమున మూడు వాక్యములగుచున్నది. 1. అగునకు ముట్టు పరంబగునపుడు 'కా' దేశము విభాషనగును (క్రియా-౯౩౩ సూత్రముచే వచ్చు నిత్య 'కా' దేశమున కిది యవవాదము). 2. 'అను' దాతువు నకు జీత్తు పరంబగునపుడు 'నా' అను నాదేశము విభాషనగును. 3. 'కను' దాతువునకు జీత్తు పరంబగునపుడు 'కాన' అను నాదేశము విభాషనగును. ఉదా: 1. అగు : కమ్ము-అగుము-అవుము (అచ్చి-౬౯౪ సూ) - ఔము (క్రియా-౧౦౭౪ సూ) కండు-అగుడు-అవుడు-ఔడు. 2. అను : నాడు-అనడు. నారు-అనరు. నాన్-అనన్. నాక-అనక. నాని-అనని. 3. కను : కానడు-కనడు. కానన్-కనన్. కానక-కనక మొ

'నేరుచు' = 'పోవు'

'నేరుచు'నకు లాట్ట పండును భూతార్థక రూపములందును* 'రు' వర్ణము బహుళముగా లోపించును, ముత్తు పరంబగునపుడు దీని తుది 'చు' వర్ణము వైకల్పికముగా లోపించును ౧౦౧ (బా-క్రి-౯౭; వ్యా-సం-౩౩౪ విష)

లాట్ట : నేచును-నేరుచును. నేర్చును-నేరచును. కం ద్యూతక్రికను గొం దొక నేతున్ (వివా ౧౪ ఆ-౧౯౬) భూతార్థక నేచెను-నేరచెను. నేచిన-నేరి చిన. నేచి-నేరిచి మొ. బహుళగ్రహణముచేత - "కం. ఏచే చా రాద్యంతమ నేచుకొనం గలదు" (వరాహ-౧౨౪ ఆ-౭౭) చిన్నగునవి సాధ్యములు ముచ్చ: నేరడు-నేరుచడు. నేరుచు-నేరువుము విధానైన కై నచు కేర: బోలునే (ఆది ౧౪ ఆ ౧౯). నేరువన్-నేరన్ మొ.

* సూరి భూతార్థములలో లిట్టుపండు మాత్రమే 'రు' లోపము బహుళముని సూత్రించెను. ఆ పక్షమున నీ క్రింది భూతార్థక రూపములు సాధ్యములు కానేరవు. "నేచినయట్లు (మోపం ౧౪ ఆ ౨౧౫); నేచియు కేరకుండియును (దశ కుమార-౩౪ ఆ ౧౪౦; కేలన)

పోవునకు 'దుజ్మత్తు'లు పరంబు లగునపుడు 'వు' లోపంబు విభాషనగు
౧౦౨ (బా-క్రి-౯౮; వ్యా-సం-౩౩౯ విష). *

దుక్కు : పోవుదురు-పోదురు. పోవుదుము-పోదుము. మత్తు : పోవడు-
పోడు. పోవన్-పోన్ పోవగలడు-పోగలడు. పోవకుము-పోకుము. పోవు
దము-పోదము (ఉభయప్రార్థ). పోవుము-పోమ్ము-పో. పోవుడు-పోండు.
"పదము-పద-పోదము-పోద" అనునవి "పోమ్ము" అను దానికిని, 'పోదడు'
అనునది 'పోండు' అను దానికిని బిర్యాయములు కావు. 'పోద-పద' ఘనస్మగు
నవి క్రియా-౩౭వ సూత్రమున విస్తరించి చెప్పబడెను.

౧వ వివ : అర్వాచీన కవులు 'తి' (భూతార్థక) వర్ణకము ప్రశంబగు
నపుడును 'వు' లోపము ననగా యిలోపమును (చూ-క్రియా ౧౦౩వ సూ)
బ్రయోగించిరి. ఉదా:-పోయితివి-పోతివి. పోయితిరి-పోతిరి. 'మనమే యమ్ముడు
పోతిమో యితనికిన్ (వరాహ. ౧౦వ ఆ ౩౭వ ప; వ్యా-సం-౧౯౪౪-౧౬౪౫
పుటలు-చూ).

అగు-పోవుల కడవ్రాల లోపము

'అగు-పోవుల' కడవ్రాల కిద్దకంబులు పరంబు లగునపుడు యకారం
బగు ౧౦౩ (బా-క్రి-౯౯, వ్యా-సం-౩౪౦ విష).

అగు. క్రియా ౧౦౭వ సూత్రము చొప్పున 'అయి'కి పాక్షికముగా 'ఐ'
వచ్చును. అయి-ఐ. అయిన-ఐన. పోవు: పోయిన-పోయి- పోయిరి-పోయెను-

* సూరి "పోవునకుం దుజ్మత్తులు ముజ్జం బరంబులగునపుడు 'వు'
లోపంబుం 'బొద పదలు' విభాషనగు" (౯౮ క్రియా) అని సూత్రించెను.
'బొద-పద' అను వానిలో నస్మదర్థ సాహిత్యమును గలదని క్రియా-౩౭వ
సూత్రమున వివరింపఁ బడుటచే నిందు 'బొద-పద'ల యాదేశమును మరలఁ
జెప్పలేదు.

పోయెడు-పోయెడి మొ. కం. అయినది నలుపురు శార్దకు లయు మోక్షణము... (ఆది ౮వ ఆ ౨౯౪). ఈ యున్న పౌష్య ప్రోలికిఁ బోయి... (ఆది-౧వ ఆ ౧౧౭).

౧వ వివ: కడవ్రాల కనుటచేత 'అగు' ధాతు 'గ' కారమునకే 'య' కారమయ్యె ననవచ్చును గాని యాపక్షమున-'అవితిని' మున్నగు ననిష్టరూపములు దుర్వారములగును గాన 'అచ్చి ౬౯' చొప్పున వకారముచేసి దానికి 'య' కారము చేయనగును.

'అగు'నకు వక్రంబు గూడుచో దీర్ఘం బగు ౧౦౪ (భా-క్రి-౧౦౦; వ్యా-సం-౩౪౦ విష).

ఆయెను-అయ్యెను (అచ్చి ౩౬వ సూ. చొప్పున ద్విత్వమును, సమా-౩౬వ సూ. చొప్పున వ్రాస్తమును గల్గెను. ఇట్లే-అయెడు-అయ్యెడు మొ. కం. వెఱ గయ్యెడు... కయ్యము... (దోఱ-౩వ ఆ-౨౩౭)

పిలుచు 'చు' లోపము .

'పిలుచు' మొదలగువానికి ముత్తు పరంబగునపుడు కడవ్రాయి బహుళంబుగ లోపించు ౧౦౫ (భా-క్రి-౧౦౧; వ్యా-సం-౩౪౧ I విష).

పిలఁడు-పిలువఁడు. పిలుము-పిలుపుము. పిలన్-పిలువన్. పిలఁగలఁడు-పిలువఁగలఁడు. బహుళగ్రహణంబుచే 'లేచు' నకు ముజ్జ పరంబగునపుడు 'చు' లోపంబు నిత్యంబు. లెమ్ము-లే-లెండు. పిలుచు-నిలుచు- తలఁగు-తొలఁగు- గెలుచు- వెఱచు ఇత్యాదులు. పన్నిదము చఱము (ఆది ౨వ ఆ ౩౨). చఱచు + ము-చఱము.

౧వ వివ: భా-గు-ప్ర. 'తలఁగు' నకు మాటుగా 'తలఁచు' అను దానిని నిల్పుట పొరపాటు. 'తలఁచు'నకు 'చు' లోపమే లేదు. తలఁగు: కం. బల్లిదులు తలఁడు తలఁడని ... (భాగ ౧౦వ స్కం-పూ-౧౩౬౭-సూ-రా-ని). కం... ముం । గల నడచి కంచుకులు నుం । దల తల మనఁ బిలియుఁ జతుర తరముగ నడచెన్ (నిర్ణ-౮వ ఆ ౬౪). ఇట్టిని విరోధించును.

లాఠిచో సహితము 'కా' దేశాదులు కానబడియెడి ౧౦౬ (బా-క్రి-౧౦౨; వ్యా-సం-౩౪౨వి).

లాఠిచో-ముత్తు కానివి పరమగునపుడును. కావుతన్-కాతన్ (చూ-క్రియా-౩౪వ సూ). అగుట-కావుట (ఆది-౧వ ఆ ౧౩౯ సిద్ధముకావు బెఱింగి). కానన్-కావునన్-అనుడును-అనవుడును-నావుడును మొ

౧వ వివ: 'రావించు-రప్పించు-కావించు' మున్నగు చోట్ల నిత్యము. ఇవి క్రియా ౮౦వ సూత్రము చేతనే సిద్ధించును.

౨వ వివ: చా బిడ్డ (బసవ-౭వ ఆ-౩౧౦-కడుపులోఁ జచ్చిన బిడ్డ). చా పరువు (మనుచ-౪వ ఆ-౪౫-చావునకుఁ దెగించిన పరుగు).

౩వ వివ: 'కావునన్-కానన్' అని ద్రుత ప్రకృతికములె న్న్యాయముగాఁ గావలయును. 'కాన్ + అ-కాన్' అను వ్యుత్పత్తి చొప్పున భారతమున నిది కళ గానె కన్పట్టుచున్నది. మ. ధృతరాష్ట్రుండును....కా న తగం జొందుట (ఉద్యో-౧వ ఆ-౩౫౮). భారతమున ద్రుత ప్రకృతికతను నిర్వహింపఁజాలు ప్రయోగ మగపడదు. "కం. రసకావా ద్యుపని బద్ధరసములు గానన్" (నరస ౫వ ఆ ౨౩౦) అను రీతి నర్వాచీనులు దీని ద్రుతాంతముగా వాడిరి.

అయి-ఐ; అవు-ఔ

ఆచ్చికంబులందు 'అయి-అవు' అనువానికి* వరుసగా "ఐ-ఔ" అను సవి బహుళంబుగా నాదేశములగును ౧౦౭ (బా-క్రి-౧౦౩; వ్యా-సం-౩౪౭-౩౪౭ I విష).

అయిరి-ఐరి. అయి-ఐ. అయితిరి-ఐతిరి. అవును-ఔను. అవుట-ఔట మొ. శబ్ద ఖండము లందును నిట్లగును. అయిదు-ఐదు. అయిరేని-ఐరేని

* 'అయి,యవు'లకు అను సూరిగారి సిద్ధ ద్వంద్వము సంహితా యకారమును బాహుదికములు.

(బచ్చెన పనిచేసిన పెండ్లిమండలు). అవుడు-బాడు (పెదవి క్రిందిచోటు). గవుసెన-గొసెన మొ.

౧వ వివ: 'బ-బా' లకు 'అయి-అవు' అనునవి యాదేశములగుటయు, గలదు. ఉదా: కైక-కయిక. దైవమ్-తదృవ (దై + అము-దయయము)-దయ్యము. యౌవనమ్-తదృవ (జౌవనము-జవువనము)-జవ్వనము. ఇట్టిపద్ధతి మిక్కిలి యరు దనఁ దగును.

౨వ వివ: ఆచ్చికంబులం దనుటచే నీ పద్ధతి సంస్కృత సమములందు ప ర్తిల్లదు. ఉదా: దైవమ్-యౌవనమ్-దయిత (భార్య)-జైసముని భవుకము (మంగళము). కవులు-కైకయి మొ.

లట్టరకత్వమున 'కలుగు' నకు 'కల'

అస్త్యర్థకంబును బ్రాప్త్యర్థకంబును (సకర్మక)* నకు 'కలుగు' థాతువునకు 'కల' అను నాదేశము లట్టరకత్వమున నిత్యము నగు గంఠ (బా-క్రి-౧౦౪; వ్యా-సం-౩౪౪ వి).

లట్ట-ప్రథ: కలఁడు-కలరు (కలవాఁడు-కలఁడు-కలఁడు. కలవారు-కరులా-కలరు). కలదు-కలవు. మధ్య: కలవు-కలరు (కలవాడువు-కలఁడువు-కలవు మొ). ఉత్త: కలను-కలము (కలవాఁడును-కలఁడును-కలను మొ). ప్రాప్త్యర్థకత్వమందు- 'కలవు-కలను-కలము' అనునవి ప్రాచీన భాషలో లేవు. క్రియా-౨౧-౨౨వ సూ. చొప్పున నుదంతము కామింజేసి "చు-ఉన్న" అనునవి

* సూరి అస్త్యర్థక 'కలుగు' థాతువునకు మాత్రమే 'కల' అను నాదేశమును (బా-క్రి-౧౦౪) విధించెను. కాఁగా ప్రాప్త్యర్థక 'కలుగు'న కి క్రింది రీతి రూపములు సాధ్యములు కానేరవు. 'ఎఱుకఁ గలరె మగువ లెందు (ఆది-౨వ ఆ ౩౪). ఇది వడిఁ గలదు మనము కంటె గాడ్చుకంటె (ఆది ౧వ ఆ-౧౧౩). జ్ఞానముఁ గలఁ డేనిన్ బాలుఁ డైనఁ గడు వృద్ధు మహిన్ (ఆర-౩వ ఆ-౨౪౦). షగఁటిమిఁ గలఁదనియెడు న మ్మిగఁ జూచుచు నుండు విషము మ్రొంగిన యేనిన్ (ఉద్యో ౧వ ఆ-౩౧౩).

రావు. క్రియా ౨౦వ సూ. చొప్పున 'ఉన్న' లేదు గాన "ది-వి" అనునవి రానేరవు లట్టరకత్వమున 'కలా' దేశము నిత్యమగుటం జేసి "ధనలాభము గలుగుచున్నది" మున్నగుచోటులందు 'కలుగుచున్ + ఉన్నది' అను రీతిని వర్తమానార్థక 'చు' వర్ణక ద్వారమున రూపసిద్ధి నరయునది.

౧వ వివ: అస్త్వర్థకత్వమున "కలవు-కలను-కలము" అను వానిని దిక్కినాదులు ప్రయోగించిరి. "నీ వచ్చటఁ గలవో లేవో నిక్కము చెప్పుమా" (విరా-౪వ ఆ ౨౧౧). ఇట్లు తిక్కిన 'డ' కార రేఫ లోపములను (కలవాడవు-కలాడవు-కలవు) సైత మంగీకరించెను. ప్రాప్త్యర్థమునందు సైతము 'కలవు-కలను-కలము' అను రూపములను సంస్కర్తలు ప్రక్షిప్తములను జేసిరి. కాని యా యా చోటులందు 'కలదు' అను సాధురూపమే కవిప్రయుక్తము. ఉదా: కం. నేరువుఁ గల ననుచు నహం! కారంబున (హరి-పూ-౫వ ఆ ౨౪౭). ఇతట 'నేరువు గల దనుచు' అనునదే కవిప్రయుక్తము (చూ-వ్యా-సం-౧౬౫౭వ పుట). బీరముఁ గల వేని (ఆథ ౧వ ఆ ౩౦౯). ఇట 'బీరముగల దేని' అనునదే కవిప్రయుక్త పాఠము. ప్రాచీనులు "కలవాడను-కలాడను, కలవాడు-కలాడు" మున్నగు రీతిని దచ్చట్టి 'వకార-వాకార' లోపమును (సమా-౮౩వ సూ) బ్రయోగింతురే కాని ప్రాప్త్యర్థక 'కలుగు' ధాతు స్థలమున "కలాడను-కలాను-కలను. కలారము-కలాము-కలము. కలాడవు-కలావు-కలవు" అను రీతిని డకార రేఫ లోప రూపములను బ్రయోగింపరు.

తద్ధర్మాద్యర్థక విశేషణ స్థలము నందును నర్థద్యయమునందును 'కలుగు' ధాతువునకు "కల" అను నాదేశము విభాషనగు ౧౦౯ (ఖా-క్రి-౧౦౫; వ్యా-సం-౩౪౪ విష).

కలవాడు-కలుగువాడు-కలిగెడివాడు. కలాదేశము మీద 'ఎడ్యెడు' లు నిల్వవు.*

* సూరి 'కలుగు' అనుదానిపైన సయితము 'ఎడ్యెడు' లు నిల్వనవి వదించుట పొరపాటు. కం ఏ. రృడ జగములు గ్రమ్మిఁగలి గెడునప్పుడు (ఆర-౪వ ఆ ౨౩౭). సూరి ప్రాప్త్యర్థక 'కలుగు' ధాతువునకును తద్ధర్మాద్యర్థక త్వమున 'కలా' దేశమును దిక్కిన ప్రయోగించె నని ఛాచుకొనలేదు.

అ స్త్యర్థమందు 'కలుగు'-త్రర్థమున : ఉ. వాడిమయూఖముల్ గలుగు
వాడు (ఆది-౩వ ఆ-౧౧౨). కొడుకులు గలవాడు (ఆది-౮వ ఆ-౨౫).
ప్రాప్త్యర్థమందును 'కలా' దేశము : కం. తిరమైన నడవడిం గల । పరిణత
చిత్తుండు (శాంతి-౫వ ఆ-౧౮౯).

లజ్ఞాది పరకత్వమున 'కల్లు'

'కలుగు' నకు "రిజి-మిజి-కజి-నిజి-వడి" ప్రత్యయములు పరమగు
నపుడు 'లే' అనునది సర్వాదేశమగు ౧౧౦ (బా-క్రి-౧౦౬; వ్యా-సం-౩౪౪వి).

(క్రియా-౧౫వ సూ-రిజి. క్రియా-౪౮ మిజి క్రియా-౫౦ కజి. క్రియా-
౫౩ నిజి. కృత్-౨౨ వడి చూ). ప్రాప్త్యర్థకత్వమున వ్యతిరేకమునందు "లేవు
లేను-లేము-లేవడి" అను రూపములు లేవు. తక్కిన యన్ని యెడలఁ బ్రాప్త్యర్థ
మందును నస్త్యర్థమున నంతటను వ్యతిరేకమున 'లే' అను నాదేశ మగు నని
యెఱుంగునది. అ స్త్యర్థ వ్యతిరేక : ప్రథ : లేడు-లేదు. లేదు-లేవు. మధ్య :
లేవు-లేరు. ఉత్త : లేను-లేము. తక్కిన : లేమి-లేక-లేని-లేవడి. నీవచటఁ
గలవొ లేవొ (విరా ౪వ ఆ-౨౧౧). ప్రాప్త్యర్థ వ్యతిరేక : మధ్యమ-బహు-
లేరు. ప్రథ : లేడు-లేదు * లేదు-లేవు. 'మి' ప్రభృతి : లేమి-లేక-లేని.
మా యందు లేని గుణములు (ఆర ౧వ ఆ ౮). సామర్థ్యః గెలువలేమి (భీష్మ
౨వ ఆ ౩౫౨).

౧వ వివ : ప్రాప్త్యర్థకత్వమందును 'లేవు-లేను-లేము' అనువానిని గొన్ని
యెడల ముద్రణసంస్థర్థలు ప్రక్షిప్తములు చేసిరి. అట్టియెడల నెల్ల 'లేదు' అను
నదే కవి ప్రయుక్త పాఠము. ఉదా : అంత యెఱుక లేనె (లేని దాననె; ఆర
౧వ ఆ-౨౩౧). ఇట్టి "అంత యెఱుక లేదె" అనియే కవి ప్రయుక్త
పాఠము.

* సూరి ప్రాప్త్యర్థకత్వమున వ్యతిరేకమందు 'లే' అను నాదేశమే
లేదనుకొనుట కేవలము పొరపాటు. కం. దృతరాష్ట్రుండును బుత్తులు । మతి
లేరైరి (భీష్మ ౩వ ఆ ౨౨౭). లావు లేరైరి (అశ్రమ ౨వ ఆ ౧౫౨).

‘వలచు’ వ్యతిరేకరూపములు

వ్యతిరేకంబునందు ‘వలచు’ నకు ‘ఒల్ల’ విభాషనగు ౧౧౧ (బా-క్రి-౧౦౭; వ్యా-సం-౩౪౬ విష).

ప్రథ : ఒల్లడు-ఒల్లరు. ఒల్లడు-ఒల్లవు. మధ్య : ఒల్లవు-ఒల్లరు. ఉత్త : ఒల్లను-ఒల్లము. ఒల్లమి-ఒల్లక-ఒల్లని. ఒల్లాదేశాభావ పక్షమున : ప్రథ-వల వడు-వలవరు మొ క్రియా ౯౧వ సూ. చొప్పున ‘వలచు’ ధాతు సిద్ధ ‘చ’ కారమునకు ‘వ’ కారాదేశము. ఆ. వె...జముడు వట్టికొన్న వానినైన గావ వలతురు వలచిన నొల్లికొన్న (ద్రోణ ౨వ ఆ-౨౯౦).

౧వ వివ : వ్యతిరేక భావార్థమున ‘ఒల్లమి’ అను దానికిఁ బర్యాయము ‘ఒల్లఁబాటు’ అనునది యగు నందురు. కాని ‘ఒల్లఁబాటు’ శబ్దములోని పూర్వాయవము “ఒల్లన్” అను భావార్థక నిపాత మనుట యుక్తము (చూ-సంధి-౨౬). గీ. ప్రాణములు నర్థములు నొల్లఁ బాటు సేసి (భీష్మ ౧వ ఆ-౧౮౨).

౨వ వివ : ‘వలవడు-వలదు’ అనునవి పర్యాయ రూపములుగా నగ వడును. కాని ‘వలవడు’ అనునది ‘వలచు’ ధాతు వ్యతిరేక రూపము. ‘వలదు’ శబ్దము ‘వలయు’ ధాతు వ్యతిరేక రూపము. చేయవలయు-చేయవలదు. ‘వలదు’ శబ్దమునుండి “వలదు-వల్దు-వద్దు” అను రీతిని రూపము అప్పటిల్లు.

ఘటక క్రియలు

స్వార్థ వ్యతిరేకము లందలి కొన్ని క్రియల తుదిని జేరిన ‘అగు-పోవు’ మున్నగువాని స్వార్థిక వ్యతిరేక రూపములు వివిధములగు నర్థ విశేషములకు ఘటకము లగును. కావుననే యవి ఘటకక్రియ లనఁబడును. అట్టి జంటలందు వివిధములగు నాగమాదేశ లోపాలులును గల్గును. ఇట్టి జంట లీవఱకును గొన్ని సందర్భాంతరములందు సూత్రింపఁ బడెను. ఇంకను సూత్రింపఁబడును ౧౧౨ (బా-క్రి-లేదు; వ్యాసం-౩౪౭ విష ౧౬౬౩ పుట మొ. ౧౬౬౭ పుటలు).

ఉదా : నమ్మనేర నయ్యెదన్ (ఆది-౪వ ఆ-౩౦) మనః బోవక పోవగ రాదు (ఉద్యో-౩వ ఆ-౪౬). వృష్టిలే దవుణ (ఆది-౪వ ఆ-౨౪౯). పుట్ట దయ్యెనే-పుట్టరై కె (ఆది-౬వ ఆ-౬౦). నాకుఁ బనిసేయ దయ్యెనేనిన్ (ఆది-౩వ ఆ-౧౩౨). ఈఁ జాల నయ్యెదన్ (ఆర-౭వ ఆ-౩౬౪). రాక పోఁడు-ఉండక పోఁడు (మనుచ-౩వ ఆ-). చేయనే చేయఁడు. చేసెనా చేయును. చేయ నిమ్ము. చేయ నగును. చేయ రాదు. చేయఁదగును. చేయఁదగదు - చేయ రాదు. చేయఁ గూడదు (క్రియా-౪౭వ సూ. లో వివరింపఁ బడెను). తెలియఁ జేసెను. ఒనరఁ జేసెను (క్రియా-౭౩వ సూ-౩ వివ). పండఁ బాటిన పొల మెండఁ బాటెను (ప్రారంభార్థకములు. పండ నారంభించిన పొల మెందుట కారంభించెను. మనుచ ౩వ ఆ-౧౨౯). చేయ నున్నాఁడు-చేయఁ బోవును (ఇవి భావ్యర్థమునే యిచ్చును. దాతువు నుజ్యంతముపైని 'ఉండు-పోవు' దాతు రూపములు నిల్చి భవిష్య దర్థబోధకము లగును). చేయఁ గలఁడు (భావ్యర్థమున నుజ్యంతముపైని కల్లు' దాతువు చేరదు. క్రియా-౨౭వ సూ; ఇట్టిదె సామర్థ్యార్థకము నగును). చేయుచున్నాఁడు (వర్తమానార్థమున చువర్తాంతముపైని 'ఉండు' దాతురూపములు నిల్చును- క్రియా-౨౨౧వ సూ). చేయఁబడును (దాతువు నుజ్యంతముపైని 'పడు' దాతురూపములు నిల్చును ; క్రియా-౩౯వ సూ). చదువుకొనును (క్రియా-౬౨వ సూ ; ఆత్మనేపదార్థ కము). చేయఁ జూచెను (యత్సార్థకము-చేయ యత్నించెనని యర్థము). చేయ రై రి-చెప్పనయితిని (క్రియా-౧౧౮). చేయరా-ఏమిర- వచ్చెం జూమా- చదు వవె-చదువవయ్య-చనుదెంచెను (గమనార్థకములు 'తెంచు' యోగమున 'అగ మనా'ర్థకము లగును ; క్రియా-౧౧౬). తెల్లగాన్-తెన్నగాన్-చేయఁగన్-చెప్పఁగాన్ (౧౧౯-క్రియా) - పండుకొనెను-చొరఁబడెను (క్రియా-౧౧౩వ సూ) మొ.

౧వ వివ : ఇట్లు దాతువులె కాక కొన్ని రామముల జంటలున్న నర్థవిశేష బోధకము లగును. ఉదా : తీయ విలుకాఁడు-తీయ విల్లుఁడు-పచ్చ విలుకాఁడు-పచ్చవిల్లుఁడు-చెఱకు విల్కాఁడు (మన్మథుఁడు) మొ.

పడుజి 'కొను' లొకానొకచో స్వార్థంబునం దనుప్రయుక్త ము లగు ౧౧౩ (బా-క్రి-౧౦౯ ; వ్యా-సం-౩౪౭ I విష).

క్రియా-౫౯-౬౨ సూత్రముల చొప్పున నకర్మకములు కర్మార్థకములు నాత్మనేపదార్థకములును కానేరవు. కాన నట్టియెడ నిల్చు 'పడు-కొను'లు స్వార్థి కము లననగును. ఉదా : చొరబడెను (చొచ్చెను ; క్రియా-౫౯వ సూ. చొరు). నిలువబడును (నిలుచును). కూడబడును. పండుకొనును మొ.

‘తెంచు’ ధాత్వనుప్రయోగము

తెంచు ధాతు వగ్యాదుల కనుప్రయుక్తం బగు. ముత్తు పరంబగునపుడు ‘తెంచు’నకు ‘తే-తేరు’ లగును ౧౧౪ (భా-క్రి-౧౧౦ ; వ్యా-సం-౩౪౭ IV విష).

అగు-నెగయు-పోవు-చొచ్చు-పుచ్చు-తోచు - నడచు-పఱచు -మొలచు-వీచు-అరుగు-ఏగు-చను ఇక్యాదు లగ్యాదులు. చనుదెమ్మనుము (ఉద్యో-౧వ ఆ-౧౭౬).

ఉత్తంబుపైని “తెంచు” ‘త’ కారము ‘ద’కారంబగు ౧౧౫ (భా-క్రి-౧౧౦ ; వ్యా-సం-౩౪౭ IV విష. 3

అగుదెంచు (కావచ్చు-హృత్తి కావచ్చు). నెగయుదెంచు (జలాదులనుండి పైకి లేచు). పోవుదెంచు (సమాప్తి కావచ్చు). అగుదేన్-అగుదేరన్ మొ. ఏనేడు లగుదెంచె (ఆర-౪వ ఆ-౩వ ప). మునిశాప దినములు పోవుదెంచె (ఆది-౨వ ఆ-౧౯౯).

అరుగొందులకు “తెంచు” పరంబగునపుడు ‘గు’ లోపంబు విభాష నగు. పీనిని ప్రాచీను లాగమనార్థమందె వాడుదురు ౧౧౬ (భా-క్రి-౧౧౦ ; వ్యా-సం-౩౪౭ IV విష).

అరుగుదెంచు-అరుదెంచు (వచ్చు). ఏగుదెంచు-ఏతెంచు (వచ్చు ; గులో పము రాగా ‘ఉ’కారాంతత్వము లేమింజేసి ‘ద’త్వము రాదయ్యె). చనుదెంచు (వచ్చు). పీతి నరుదెంచి కనిరి (ఆర-౩వ ఆ-౧౯౯) మీ రిందుల కందఱు

జను దేరిగ (ప్రాసస్థలము ; సభా-౨వ ఆ-౧౩౯). అర్వాచీనులు 'వెళ్ళు' అను నర్థము : పురికేగుదెంచి...ఏమని విన్నవించెదన్ (జై-౨వ ఆ-౨౩ ; ఏగు దెంచి-వెళ్ళి). చంచలలోచన యెం దడుదెంచెనొ (రసిక-౬వ ఆ-౪౪ : జై-౪వ ఆ-౧౨౨). ఎట్లు మింటఁ జనుదేరఁగ (పోవుటెట్లు).

'తెంచు' పరంబగునపుడు 'పీచు' ప్రభృతుల తుడి 'చు'వర్ణంబు లోపించు ౧౧౭ (భా-క్రి-౧౧౨ ; వ్యా-సం-౩౪౭ IV విష).

పీచు + తెంచు-వీతెంచు (గాలి వినరు). మొలతెంచు (మొలచు + తెంచు-అంకురించు). పటతెంచు (పఱచు + తెంచు-పరుగిడివచ్చు). తోతెంచు (తోచు + తెంచు-ఉదయించు మొ. సూ-రా-నిమంటువున నిది నిర్బిందువుగా 'తో తెంచు' అని యుదాహరించుట ప్రామాదికము. చూ-వ్యా-శం-౧౬౭౧వ పుట). పుచ్చు + తెంచు-పుతెంచు (పంపు) చొతెంచు (చొచ్చు + తెంచు-చొరఁబడు). తదలు చకారముతో సంధించునపుడు ద్విత్వ తకార మేర్పడుట కవి ప్రయోగ సిద్ధము. సీ...పు తెంచెఁ గాకున్న నేరఁ డితఁడు (ఆర-౧వ ఆ-౫౫ ; పుచ్చు + తెంచు). అ-వె. ఇత మెల్లభంగి నితన్వి (నిర్వ-౩వ ఆ-౧౧౭ ; ఇచ్చు + ద + ము-ఇతము).

భూతంబున లజ్జికి భూత తద్ధర్మా * ద్యద్ధకం బగు 'అగు' ధాతు వను ప్రయుక్తంబగు ౧౧౮ (భా-క్రి-౧౧౪ ; వ్యా-సం-౩౪౭ V వి).

లజ్జికి-వ్యతిరేకార్థక క్రియకు - ఉదా : భూత : పృ. వాడు రాఁడ య్యెను. వారు రారయిరి. అది రాదయ్యెను. అవి రావయ్యెను. మధ్య : సీవు రావయితివి. మీరు రారైతిరి. ఉత్త : నేను రానయితిని. మేము రామయితిమి. తద్ధర్మాద్యర్థ : నేను రానయ్యెదను-నమ్మనేరనయ్యెదను (ఆది-౪వ ఆ ౩౦ ; చూ-క్రియా-౧౧౨వ సూ).

*సూరి లిడంతంబగు 'అగు' ధాతువు మాత్రమే యను ప్రయుక్తమగు నని సూత్రించెను. ఆ పట్టున "నమ్మనేర నయ్యెదను" (ఆది ౪వ ఆ ౩౦) మున్నగు ప్రయోగములు సంగ్రహింపబడవు.

‘కాన్-కన్’ అను వాని ప్రయోగము

‘అగు’ దాతు నుజ్యంతరూప మగు ‘కాన్’ అనునది వికల్పకముగ ప్రాస్యము నందును. ఇవి (కాన్-కన్) క్రియా విశేషణములకును, విధేయ విశేషణములకును, నుజ్యంతరములకును బరముగా విభాషను నిల్పును. కొన్నిట నివి యన్వితము లగును. కొన్నిట వ్యర్థములై యనుప్రయుక్తము లగును. ఇవి ప్రథమమీద నిల్చునపుడు ‘గ’ కారాదేశము నిత్యము (చూ-సంధి ౧౪వ సూ) ౧౧౯ (కా-క్రి-౧౧౫-౧౧౬ ; వ్యా-సం-౩౪౭ VI విష).

క్రియయందలి విశేషమును దెల్పునది క్రియా విశేషణము. ఉదా : అది వేగముగా వచ్చెను ; వాడు లెస్సగాఁ బెట్టెను. నామమందుండు విశేషమును దెల్పుచు, ననఁగా నామవిశేషణ మగుచుఁ గ్రియతో నన్వయించునది విధేయ విశేషణము. ఉదా : వాడు పల్కినది న్యాయముగా నున్నది. ఇట్టి యెడల ‘కాన్-కన్’ శబ్దములు వాక్యమున నన్వితములై యగుచున్నవి.* నుజ్యంతరములమీద నివి యను పయుక్తములై యనఁ దగును. ఉదా : నేను వినఁజెప్పుము-నేను వినఁగాఁ జెప్పుము. క్రియావిశేషణ విధేయ విశేషణముల మీద నివి నిర్వక పోవచ్చును. పెల్లు దొరగు నెత్తురునై (భీష్మ-౧వ ఆ-పరీక్షితున్...కృత్వాంత నికేత నాతిథిని జేసె (ఆది-౧వ ఆ-). ఇట ద్వికర్మమన్నను ననవచ్చును (చూ-వ్యా-సం-౧౬౭౮వ పుట). ఇవి భావ్యర్థకాదులందు నిల్చుటయుఁ గలదు. చదువఁగఁ గలఁడు-చదువఁగలఁడు. చదువఁగఁబడెను-చదువఁబడెను. వినఁగావలయు-వినవలయు మొ. (క్రియా-౯౫వ సూ. ‘కాన్’ సిద్ధించును.)

*సూరి క్రియా విశేషణములకు నిత్యముగా ననుప్రయుక్త మగునని సూత్రించుట సరికాదు. క్రియా విశేషణములపై ని సైకము నిర్వక పోవచ్చును. ఉదా : పెల్లు దొరఁగు నెత్తురునై (భీష్మ-౧వ ఆ : చూ-ప్రా-క్రియా-౨౨వ సూ). లెస్సగాఁ బెట్టె ననుచో లెస్స యగునట్లు పల్కె నని ‘కాన్’ శబ్ద మన్విత మగుచుండుటచే దాని ననుప్రయుక్త మనరాదు. ఇది విధేయ విశేషణములకు పయిని నిల్పును. “బాహుబల గర్వ మఖర్వముగా” (కర్ణ-౨వ ఆ-౧౦౫).

౧వ వివ : ఉదా : కావున నీకు నప్రియముఁ గౌరవజూరముం బ్రయంబునుం గా విధి మెచ్చ బాహుబల గర్వ మఖర్వము గాఁగ లక్ష్మికిం జేవయుఁ గీర్తి కున్నత విజృంభణముం గలుగన్ ముకుంద గాం దీవుల దాకి గెల్పెదఁ గడింది మగంటిమి యుల్లసిల్లఁగన్. (కర్ణ-౨౪ ఆ-౧౦౫). ఇందు వివిధములైన 'కాన్-కన్' శబ్దముల వాడుకల నరయ వలయును.

౨వ వివ : 'కానున్నది' మున్నగు చోటులందును 'కాన్' అను దానికి హృస్వము గల్గుట గలదు కం. సవతి కయ్యము...కనున్నది. (కళా౧వ ఆ-). నీకు నాథుఁడు గనున్న (కళా-౫౭ ఆ-) కం...కృతకృత్యుఁడు గవలయు... (ఆను-౪వ ఆ-౨౬); అధీశుఁడు గఁగోరు (నన్ని-కు-౬వ ఆ - ౭౨౨; చూ-వ్యా-సం-౧౬౮౨వ పుట).

౩వ వివ : 'భుగుల్ భుగుల్ గాఁ గృత్సన్' (శి-హరి-౪వ ఆ-౨౩౧; భుగుల్ భుగు లననట్లుగాఁ గృత్సన్ నని యర్థము). నీకుఁగా నని సేయుట (భీష్మ-౧వ ఆ-౧౫౩-నీకై -నీపక్షమున యుద్ధము చేయుట) ఇట్టి వాడుకలును గలవు. మఱియు 'మొదలుగాన్' అనదానిని "మొదలుగాఁగల" అను నర్థమున వాడు సంప్రదాయమును గలదు. మత్తకోకిల. అంబు దీశుఁడు లోనుగా సురలు (ఆర-౪వ ఆ-౨౬౮). ద్రోణాచార్యుఁడు మొదలుగాఁగఁ నని కొల్లనివారై (ఉద్యో-౨వ ఆ-౨౫౦; ద్రోణాచార్యుఁడు మొదలుగాఁ గలవారని యర్థము).

శబ్దపల్లవ క్రియలు

పూర్వావయవము ప్రథమా ద్వితీయాన్యతర విభక్తి గనుండు నామ మయి యుండ నుత్తరావయవము ధాతు వగు జంట శబ్దము శబ్ద పల్లవ సంజ్ఞ గల దనఁ దగును. ౧౨౦ (జా-కీ-౧౧౮; వ్యా-సం-౩౪౮ విష). *

* సూరి వికృతివివేక దీకానుసారియై "దాత్యాదులకు ధాతువు లనుప్రయము క్తంబు లయి విలక్షణార్థాభిధాయకంబు లగు; నీయవి శబ్దపల్లవంబులు నాఁబడు" అని సూత్రించెను. ఇందలి విలక్షణార్థాభిధాయకత్వ మొక శబ్ద పల్ల వాసాధారణ ధర్మము కాదు. జంట శబ్దములలో యర్థ విశేషము సాధారణముగఁ గల్గుచుండును. శబ్దపల్లవములలోని యుత్తరా వయవమును దాని (శబ్దపల్లవముయొక్క) యర్థములలోఁ గొంతభాగము గలదై యుండును గాన నది యర్థము లేనిది కాదు. కాన

ఇట్టి సంజ్ఞను జేయుటచేత దక్కిన ద్వ్యవయవము లగు జంట శబ్దములను (౧౧౨ మొ ౧౧౯ వఱకు క్రియా). శబ్దపల్లవములనుట సంప్రదాయము కాదనియు, దానిని ద్వ్యవయవ క్రియ లనియె వాడవలయు ననియు నెన్ననగును (చూ-ప్రౌఢ-క్రియా-“శబ్దపల్లవక్రియలు ద్వ్యవయవ క్రియలును సమాప్తంబులై”...౨౫).

పూర్వావయవము ప్రథమాంత మగునపు డా శబ్దపల్లవ మకర్మక మగును. ఉదా : రూపఱు (రూపుచెను-శించు). పెంపఱు (నశించు) అలవడు (వశపడు). చొప్పడు (జూడపడు). వెలుచడు (బయలుదేలు). ఆపోవు (అదట పోవు). విజయంచేయు మొ.

పూర్వావయవము ద్వితీయాంత మగునపు డా జంట సకర్మము కావచ్చును. అకర్మమును గావచ్చును. ఉదా : అకర్మక : చీందురాడు (నర్తించు). చెట్టవట్టు (వీపు మీదిభాగము చెట్ట). నాట్యమాడు (నర్తించు). రక్కాను-రెక్కాను (రేకుకొను-వర్ణిల్లు). కోల్చడు (చెడు). మేలుకొను-మేలకను (నిద్ర లేచు). వాసపోయు మొ. సకర్మక : చేకొను-తోడుకొను (తోడ్కొను-తోకొను) ఈకొను (ఈయకొను-ఇయ్యకొను-అంగీకరించు) తలపోయు (తలపు లను బోయు-ఆలోచించు).

ద్వ్యవయవశబ్దములు : కూరుచుండు (కూరుచు + ఉండు). నిలుచుండు (నిలుచు + ఉండు). పన్నుండు-పరుండు (పడు + ఉండు). తెక్కొను (తెంచు + కొను-చంపు). ఏలువడు-ఏర్పడు (ఏలు-క్రిందనున్న గింజరి నేలు) మొ.

దాని ననుప్రయుక్త మనరాదు. మఱియు శబ్దపల్లవములలో నాద్యవయవము ధాతువై యుండరాదు. క్త్వైకాదికమును గాదు. అట్టివి ద్వ్యవయవ క్రియ లనిపించుకొనునే దాని శబ్దపల్లవము లనిపించుకొనవు (చూ-వ్యాసం-౩౪౮ విష. ౧౬౮౨-౧౬౮౩ పుటలు).

౧వ వివ: శబ్దపల్లవక్రియలును ద్వైవమువ క్రియలును సమాప్తంబులయి పునర్గ్రహీతంబు లగుచోఁ దత్పూర్వాయవంబులకు లోపంబు విభాష నగు. ఆ లలితాంగిఁ దోడ్కొని చనుదెమ్ముతే ననువు గూడని పక్షమందు (భోజ-౩వ ఆ-). ఇలకుం దివికిం జననిచ్చు-నిచ్చి (భాస్కర-ఆరణ్య కాం-౨వ ఆ; ప్రౌఢ-క్రియా-౨౫వ సూ).

ఆత్మార్థా ద్యభిధానము

ఆత్మార్థం బభిహితంబగుచోఁ దల్లింగ సంఖ్యాభిధాయి వచనంబు రాతు విశేషణంబుల కగు ౧౨౧ (భా-క్రి-౧౨౦; వ్యా-సం-౩౫౦ విష).

రాముడు రావణుం బరిమార్చి సీతయుం దాను సౌమిత్రి సహితంబుగఁ బుష్పకాహుండయి సాకేతంబున కేతెంచె. తాను శబ్దార్థమె యభిహితంబు కానిదో “రాముండు సీతయుం బుష్పకాహుండులయి యేకెంచి రని యుండను. సీ. ధర్మతనయుఁ । డనుజులుఁ దానును జన దెంచె (ఆది-౮వ ఆ-౬౩; చూ-వ్యా-సం-౧౬౯౯, ౧౭౦౦ పుటలు).

౧వ వివ : ఒకానొకచో సహార్థంబున యుష్మ దస్మ దర్థంబు లభిహితంబు లగునపుడు క్రియలు తర్క-ర్తృకంబులు విభాష నగు. ఉదా : విప్లకులుండ ! వెల్పుడుము వేగమ నీవును నీ నిషాదియున్ (ఆది-౨౩ ఆ). కం. మన కాపుడు సంజయుడు.....ఆ తనిఁ బొందిన బ్రదకు దీవు తగ్మలు సుతులు (ఉద్యో-౨వ ఆ). నేను నా సేనయు దా-వెదైద విశృంఖలతన్ (హరి-ఉ-౩ ఆ-౯౪వ ప ; ప్రౌఢ-క్రియా-౨౬వ సూ).

౨వ వివ : యుష్మ దస్మ ద్భిన్నకర్తృక మగునపు డనేక కర్తృక క్రియకు సమీపకర్తయొక్క లింగ వచనంబు లగు కం. ఏ వాని బంధు మిత్రులు । జీవ ధనంబులును డప్పిఁ జెందురు గృహనిం । గా వాని నెన్నఁ గాదగు (శాంతి-౧వ ఆ ; ప్రౌఢ-వాక-౧౫వ సూ).

సకర్మకంబులకు 'కొను-పడు' అనేది యనుబంధము లుండవచ్చును గాన స్వరూపమున నాల్గును, భేరణ మున నాల్గును నెనిమిది రూపంబు లేర్పడును ౧౨౨ (కా-సూత్ర సంఖ్య-లేదు ; వ్యా-సం-౩౫౩ విష).

౧వ వివ : స్వరూప : స్వరూప 1 + కొను చేరినది 1 + పడు చేరినది 1 + 'కొను-పడు' లు రెండును జేరినది 1-నాల్గును ప్రేరణ : ప్రేరణము 1 + దానివయి కొను చేరినది 1 + పడు చేరినది 1 + కొను పడులు రెండును జేరినది 1-నాల్గును.

౨వ వివ : స్వరూప : 1. మైత్రుడు వంటకమును వండెను. 2. మైత్రుడు వంటకమును వండికొనియెను-ఆత్మనే పదార్థకము 3. మైత్రుని చేత వంటకము వండఁబడియెను-కర్మార్థకము. 4. మైత్రునిచేత వంటకము వండి కొనఁబడియె-ఆత్మనేపద కర్మార్థకము.

ప్రేరణ : 1. చెత్రుడు మైత్రునిచేత వంటకమును వండించెను-ప్రేరణము. 2. చెత్రుడు మైత్రునిచేత వంటకమును వండించుకొనియెను-ప్రేరణాత్మనేపదార్థకము 3. చెత్రునిచేత మైత్రుని చేత వంటకము వండింపఁబడియెను-(ప్రేరణ కర్మార్థక రూపము). 4. చెత్రునిచేత మైత్రునిచేత వంటకము వండించికొనఁబడియెను (ప్రేరణాత్మనేపద కర్మార్థకము).

అకర్మక దాతువుల కప్రేరణంబున నాత్మనేపద కర్మార్థము లుండనేరవు గాన సకర్మకత్వమున నొక భేదమును భేరణార్థమున నాల్గును గల్గి యైదు రూపంబు లుండును ౧౨౩.

అకర్మకముల కప్రేరణంబున : మైత్రుడు మనియెను. అకర్మకములకుఁ బ్రేరణమున : 1. చెత్రుడు మైత్రుని మనిచెను (ప్రేరణార్థకము). 2. చెత్రుడు మైత్రుని మనిచికొనియెను (ప్రేరణాత్మనేపదార్థకము). 3. చెత్రునిచేత మైత్రుడు మనుపఁబడియెను (ప్రేరణకర్మార్థకము) 4. చెత్రునిచేత మైత్రుడు మనిచికొనఁబడియె (ప్రేరణాత్మనే పద కర్మార్థకము).

౧వ వివ : వెండియుం భేరణంబునం దించు గాగమము గల్గినచో సకర్మకంబునకుం బండ్రిండును సకర్మకంబునకుం దొమ్మిదియు భేదంబులు గల్గునని యూహించునది.

ఇది క్రియా పరిచ్ఛేదము

ఛా ల వ్యా కరణో ద్యో త ము కృ దం త ప రి చే ద ము

౧వ విష. క్రియా ౧ 'ధాతువు' అను నధికారసూత్రమును కృదంత పరి చేద సమాప్తి వలకును నన్వయింపవలయును. ధాతువునకుఁ బరమగా విహిత ములగు ప్రత్యయములలో "శుజ్ఞాను (క్రియా ౧౬వ సూ), ఇంచుక్కును (క్రియా ౨వ సూ-౩౩వ సూ), చుక్కును (క్రియా ౭౬వ సూ), పుక్కును (క్రియా ౭౭వ సూ), పద్యనుబంధమును (క్రియా ౫౯వ సూ); 'కౌను' శబ్దంబును (క్రియా ౬౨వ సూ)" అనునవి తప్పఁ దక్కిన యీవఱ కుపదేశించిన 'ట' మున్నగు (క్రియా ౪౬వ సూ-మొ-౫౭వ సూ-వ) ప్రత్యయములును నిటపైని జెప్పఁబడు 'క' ప్రత్యయాదులును 'కృత్తు' లనఁబడును.* ఇంచుగంతములు మొదలయినవి ధాతువులె యనఁబడును. తద్ధితాంతములకువలెనే కృత్ ప్రత్యయాంతములకును కార ౧వ సూ ౧వ వివరణము చొప్పునఁ బ్రాతిపదికత్వము కల్గును. దానివయిన వాక్యాన్వయ యోగ్యములగు విభక్త్యాదులు నిల్చును.

అట్టి కృత్తులు రెండు విధములు: 1. ఆచ్చిక కృత్తులు: "ట-అడి-ఇ-ఆక మొ. చేయుట-చేయుమి-చేసి-చేయక-చేయన్-చేచుచున్-చేసినన్-చేయుచున్-చేయఁగల-చేసిన-చేయని-చేయు-చేసెడు-చేసెడి వేయన్ (వలయును)" మొదలగునవి యీవఱ కుపదేశించినవి. వక్ష్యమాణముల క-ఇమి మొ ఎఱుక-పూనిక-కలిమి-కూరిమి-చేత-కూత మొ. 2. సాంస్కృతికములు: అన-తవ్య మొ. అన: కృ + అన-కరణము. భూ + తవ్య-భవితవ్యము. అట్లే భవనము-గన్తవ్యము మొ.

ఆచ్చిక కృత్తుల యర్థములు యథావ్యవహారంబుగ గ్రాహ్యంబులు ౧ (బా-కృ-౧వ సూ; వ్యా-సం-౩౫౫ | విష).

* "ధాతువునకు పిహితంబయిన 'డుజ్' భిన్న ప్రత్యయంబు కృత్తు నాఁబడు" అని సూరి వచించెను. ఈ పక్షమున 'ఇంచుక్కు' మున్నగుననియుఁ గృత్తు లను ప్రాంతి గల్గును.

ఒక్కొక్క ప్రక్కయిమి వివిధార్థంబుల నగుచుండును. మొదట (ఇది కర్తృత్వము) కావక (ఇది కర్మావకము)

ధాతువు తుది 'కా' దుల లోపము

ఇటం గృత్ "క-గ-శ-ప చేములు (చ + ఇమి)" పరంబులగునపుడు ధాతువు తుదినున్న "క-గ-చ-య-వ" లకు లోపంబగు ౨ (ఐ-కృ-౨; వ్యా-సం-౩౫౬ విష).

ఆచ్చిక కృత్సంబంధులగు కాదులు పరంబు లగునపుడు ధాతువు తుది 'క-గ-చ-య-వ' లకు వాసిమీది యచ్చులతోగూడ లోపం బగునని యర్థము. 'ఇట' అనుటచేత ని విధి యీ యాచ్చిక కృత్సరిచ్చేదమందు మాత్రమే వర్తిల్లు నని యెఱుంగుచది. కాన "కలుగు + క = (క్రియా శం సూ) కలుగక" యిచ్చుగు క్రియాపరిచ్చేదోక్త కృత్సయముల యెడల సయిత మీవిధి వర్తిల్లి నేరదు. ఉదా : ఆగు + క (ఆచ్చి-కృత్-౩వ సూ) ఆక. మరియు + ప (ఆచ్చి-కృత్-౯వ సూ) మురిపము. కలుగు + ఇపి (ఆచ్చి-కృత్-౮వ సూ) కలిపి. ఈ యాచ్చిక కృత్సూత్రములలో నెల్లవియు నాకృతి గణ మదిత యుకె. ఇది 'ఇమి' అనునది 'ఇడి' మున్నగువాని కుపలక్షణము (మా-కృత్ ౨౪వ సూ).

'క' వర్తకం బలుగ్వాదుల కగు ౩ (ఐ-కృ-౩వ సూ, వ్యా-సం-౩౫౭ విష)

అలుగు + క-అలుక (కోపము-భావా). ఆక (అలుగు + క నిరోధము-భావా). ఎలుక (ఎలుగు + క-ఎలుగుట-భావా; ఇట బిందులోపంబు - ఇట్లు గొల్పట నెఱుంగునది). దీనికి 'జ్ఞానము-సోదె-జ్యోతిశ్శాస్త్రము' అనునవి యర్థ మగునపు డిది కరణార్థము (సాధన మగునని యర్థము). కడక (కడగు + క-క్షానిక-భావా). కలక (కలగు + క-సంక్షోభము-భావా). కాక (కాగు + క-కాపము-భావా.) తుసుక (తునుగు + క-ఖండము-ముక్క-కర్తృ). నడక

(నడచు + క గమనము-భావా) సలక (సలగు + క-నడచుట-భావా) పోక (పోవు + క-పోవుట-భావా). మడక (మడగు + క-దొరవప్రము-కర్త). మలక (మలగు + క-మెలిక-భావా). మునుక (మునుగు + క-మునుగుట-భావా). మూక (మూగు + క-సంఘము-కర్త) మొలక (మొలచు + క-అంకురము-కర్త). రాక (వచ్చు + క. వచ్చునకు 'రా'-ఆగమనము-భావా). పంక (పంగు + క-పంకర-కర్త) వీక (వీగు + క-విజ్ఞవీగుట-ఓక్షుట-భావా). కానుక (కను + క-'ఇక-క-పు' అనునవి పరంబు లగునపుడు 'కను' నకు దీర్ఘంబు-ఉపాయనము-కర్మా). కినుక (కినియు + క కోపము-భావా). సుడుక (సుడియు + క-పుట్టు-కర్త)-ఇత్యాదు లలుగ్నాదులు.

'ఇమి-తజ్' అను కృతులు

'ఇమి' వర్ణకంబు కలుగ్నాదుల కగు ౪ (భా-కృ-౪; వ్యా-సం-౩౫౮ విష)

కలిమి (కలుగు + ఇమి-కల్గుట-భావా. 'సంపద' అర్థమగుచో సధికరణార్థకము) ఓరిమి (ఓరుచు + ఇమి-భావా) కూరిమి (కూరుపు + ఇమి-కరణ-దీనిచేత, బ్రీతిని గూర్తురు). నేరిమి (నేరుచు + ఇమి-భావా) వేలిమి (వెలుచు + ఇమి-భావా-హోమము'వేలెడు' అను దానికి 'హోమముచేయు' అను నర్థము లేదు). బడిమి (బడియు + ఇమి-విగడుచుట-భావా) బిడిమి (బడుపు + ఇమి-జీవనము-భావా). ఒడ్డిమి (ఒడ్డు + ఇమి-పడెమున నొడ్డబడిన ధరాది కము-కర్మా). తాలిమి (తాలు + ఇమి-ఓర్చి-'తాలు' ధాతుజ మన్నయెడల భావార్థకము 'తాల్చు' ధాతుజమన్న పక్షమున సధికరణార్థకము. దీనియందు ధైర్యము తాల్చురు) ఇత్యాదులు.

'తజ్' వర్ణకము చేయ్యాదుల కగు ౫ (భా-కృ-౫; వ్యా-సం-౩౫౯ విష).

చేత (చేయు + త-చేయుట-భావా. 'కృత్తము-పని' అర్థమగునపుడు-కర్మార్థకము-చేయబడునది). జీతు గార బిందువూర్తికము చూ-తత్స-౧౯వ నూ). 'డాయు-దాయు-కలయు' ముగ్గు గువానికి రానెరదు కాన సిది భావార్థక 'ట'

పక్రమ (కియ-కలనను) ఏదీని గాను. అంత (అయ్య + త-అయ్యట-భావా). కూరి (కూయ + త-భావా). 'మొట్ట' అను నర్థమున గర్భార్థకము. మాయ (బడునది) కోత (కోయ + త-భావా). గీత (గీయట-భావా). నేత (నేయ + త-భావా) పూరి (పూయ + త-చందనాచర్చ-కర్మా-పూయ (బడునది) పోత (పోయ + త-భావా). మూత (మూయ + త-మూకుడులో పగునది-చర్చ) మేత (మేయ + త-మేయట-భావా). పళ్ళెదుల యాహార మర్థమగుపుడు-కర్మార్థకము) మ్రోత (మ్రోయ + త; దృసి-భావా). రోత (రోయ + త-జుగ్గ-భావా. రోతలు-తిట్లు-కర్మా). లాత (లాయ + త, ఉద్రేకించుట-భావా). వ్రాత (వ్రాయ + త-వ్రాయట-భావా). 'లేఖనము' కర్మా-వాయ (బడునది). వ్రేత (వ్రేయ + త-వ్రేయట-భావా. వ్రేత-దెబ్బ కర్మా వేయ (బడునది). ఈత (ఈడు + త, 'దు'లోపము; నీటిపై, దేలుట-భావా). మడత (మడుగు + త, దౌతవస్త్రము-కర్చి). కలత (కలగు + త సంక్షోభము-భావా) ఇత్యాదులు.

'కువ-ట' ప్రత్యయములు

'కువ' వర్తకం బదంగ్యామల కగు ౬ (భా-కృ-౬).

అ. కువ (అడుగు + కువ-భావా; రూ-అవ-కువ. అచ్చి-కంప నూ). ఎలుపు (ఎలుగు + కువ-తెలివి. కరణా. దీనిచేత దెలియబడును; ఇది నిర్మానుక శబ్దము) కలకువ (కలగు + కువ-సంక్షోభము. భావా). నలకువ (నలగు + కువ-అపద-వ్యాధి-భావా; నలకువ-శమ-కరణా. దీనిచేత శమ గల్గును). పెనకువ (పెనగు + కువ; పెనగుట-భావా-పెనకువ-యుద్ధము. అధిక రణార్థము. దీనియందు బెనగులాడుదురు). పొలకువ (పొలయ + కువ-భావా; పొలకువ-మార్గము-అధికర-దీనియందు పొలయదురు-సంపదించురు). మఱకువ (మఱమ + కువ; అజ్ఞానము-కరణా. దీనిచే మఱపు గల్గును). మెలకువ (మెలగు + కువ-జాగరూకతతోడి వర్తనము-భావా; మెలకువ-మెట్కాను-అధికర. దీనియందు మెలగుదురు). లోకువ (లోగు + కువ-లోగుట-భావా). వేకువ (వేగు + కువ-ప్రాతఃకాలము-అధికర; దీనియందు వేగు-తెల్లవాలును) ఇత్యాదులు.

'ట' వర్ణకం బాహ్యదుల కగు సగువో సంత లోపంబగు ౬ (బా-కృత్-౨ నూ; వ్యా-సం-౩౬౧ విష).

అట (అడు...ట-భావా). ఊట (ఊటు + ట-కర్త; ఊటిస ద్రవము). ఊటట (ఊటడు + ట; ఊరికిట్లు-భావా; ఊటట-సహాయము-కర్త). ఏకట (ఏకరు + ట, అపేక్ష-భావా). ఓట (ఓడు + ట. భావా-రూప-ఓటము-ఓటమి) తివుట (తిరువు + ట-కాంక్ష-భావా). తేట (తేటు + ట-మీదికిఁ దేటునది-కర్త). త్రిమ్మట (త్రిమ్మరు + ట-పర్యటనము-భావా). పంట (పండు + ట; భావా) పాట (పాడు + ట; గానము-కర్మా-పాఠబడుట). మంట (మండు + ట-జ్వాల-కర్త). వంట (వండు + ట-భావా) వేసట (వేసరు + ట; విసుగు-భావా) అనుప్రయుక్తమగు 'అట' శబ్దము వ్రాచకముగాఁ గ్లిబసమంబు-కోలాటము-పోరాటము; 'పోరాట' అనియుఁ గలదు "నిచ పోరాటం దోటమి పాటు" (భాగ-గజేంద్రో). మండ్రాటము (సంతాపము) 'కొనియాట' అనియే యున్నది-ఇత్యాదులు.

'టు-ప' ప్రత్యయములు

'టు' వర్ణకంబు పత్యాదుల కగు సగువో సవి యావ్యక్షర శేషంబులము దీర్ఘంబు కొందు ౮ (బా-కృత్-౮, వ్యా-సం-౩౬౨ వి)

పాటు (పడు + ట-పశుట-భావా పాటు-ఆపద-ఆధికర. దీనియందు శ్రమపడుదురు). చేటు (చెడు + ట; చెడుట-భావా; చేటు-ఆపద-ఆధికర-దీని యందుఁ జెడుదురు) ఆటు (అడుచు + ట-హతి-దెబ్బ-భావా) కాటు (కఱచు + ట; భావా; 'కఱచు-అభ్యసించు' అనుదానికి ప్రత్యయము రాదు. అది 'కఱపు' అగును). పోటు (పొడుచు + ట-భావా). వాటు (వయచు + ట-వైచుట-భావా) ఏటు (ఏయు + ట-బాణాదులను బ్రయోగించు-భావా). ఓటు (ఓడు + ట, భావా) వేటు (వేయు + ట-కొట్టు-భావా; రూపా-వేటు) ఇత్యాదులు

'ప' వర్ణకంబు తిరి మ్హ్యదుల కగు ౯ (బా-కృత్-౯ వ్యా-సం-౩౬౩ విష,

తిరిపము (తిరియు + ప-భిక్షము-భావా; ఈ 'ప'వర్ణ శాంతములు ప్రాయశముగా నవుండు లింగ సమములు) తిరిపడు (భిక్షించువాడు-కర్త)-
రూపా-తిరిపకాడు-తిరిపరి). కలియు-కలయు + ప-కలపము (లేపన ద్రవ్య విశేషము-కర్మా-పరిమళ ద్రవ్యములతో; గలపఁబడినది-లేదా-అధికరణార్థకము-
పరిమళ ద్రవ్యములు దీనియందుఁ గలియును). పొలపము (పొలయు + ప-
వ్యాపనము-భావా) మురిపము (మురియు + ప-నడకయందలి కులుకు-భావా;
రూపా-మురిపెము). వలిపము(వలియు + ప-సన్నగిల్లునది-కర్త) ఇత్యాదులు.

'త-పు' వర్ణకములు

'త' వర్ణకం బావులిండు లోనగువాని కగు గం (బా-కృత్-గం; వ్యా-
సం-౩౬-౪ విష).

ఆవులింత (ఆవులిండు + త) ఇవెల్ల భావార్థకములే. అంగలాదులలోనివి
గాన పీనికి స్వార్థమునం దించు కగు (క్రియా-౨వ సూ). పీనికి 'త' వర్ణక
పరకత్వమునఁ దుది 'చు' వర్ణము లోపించును. ఇగిలింత (ఇగిలిండు + త).
ఓకిలింత (ఓకిలిండు + త). కుళ్ళగింత (కుళ్ళగిండు + త). కుసిలింత
(కుసిలిండు + త-అత్పప్రిచే భేదపడు). కొక్కిరింత (కొక్కిరిండు + త-
పరిహసించుట). కొప్పరింత (కొప్పరిండు + త-విజృంభణము). గిలిగింత
(గిలిగిండు + త-చక్కిరిగింట్-కితకితలు పెట్టుట) ఇత్యాదులు.

'పు' వర్ణకంబు మాయ్యాదుల కగు గం (బా-కృత్-గం; వ్యా-సం-
౩౬-౫ విష).

మాపు (మాయు + పు-భావా; మాపు - రాత్రి - అధికర - దీనియందుఁ
గన్నులు మాసిపోవును). మేపు (మేయు + పు-మేత-భావా; మేపు-పశ్వాద్యా
హారము. కర్మార్థకము మేయఁబడునది) అడుపు (అడుచు + పు-దెబ్బ-భావా;
అణుపు-రూపా-అచ్చి-ళం చూ) ఇంపు (ఇంచు + పు; భావా). ఏపు (ఏచు +
పు-వేచుట భావా; ఏచు + పు-వృద్ధి-భావా) కాపు (కను + పు, చూపుట-
౨వ సూ-ప్రసూత-వీక్షణము-భావా) కాపు (కాచు + పు; కాయలు కాచుట.

రక్షించు-భావా; కాపు-రక్షకుడు-కర్త). చూపు (చూచు + పు-వీక్షణము-భావా). తలపు (తలచు + పు-తలచుట-భావా; తలపు-వాంఛ-ఇచ్చ-కర్మా-తలపఁబడునది). తోపు (తోచు + పు-తలచుట-భావా) త్రేపు (త్రేచు + పు-ఉద్ధారము-భావా). త్రోపు (త్రోచు + పు-త్రోయుట-భావా). పూపు (పూచు + పు-బండికెడ్డనుఁ బూచిన పూపు-భావా). పెనుపు (పెనుచు + పు-పెంచుట-భావా) పొలుపు (పొలుచు + పు-ఒప్పిదము-భావా). ప్రోపు (ప్రోచు + పు-రక్షణము-భావా). మెప్పు (మెచ్చు + పు-శ్లాఘ-భావా). మోపు (మోచు + పు-గడ్డి తోనగువాని కట్ట-భావా. లేదా-కర్మా-మోయఁబడునది) వలపు (వలచు + పు-కోరిక-వాసన-కర్మా-వలవఁ బడునది) వాపు (వాచు + పు-ఉబ్బు-భావా). వేలుపు (వేలుచు + పు-వేల్పుఁబడునది-కర్మా)-ఇత్యాదులు.

పు-ఇంపు-ఇక వర్ణకములు

“రక్షింపు (రక్షించు + పు-రక్షణము-భావా)” అను రీతిని దత్తమ భాతువులపైని ‘పు’ వర్ణకము నిలుచు (రక్షించుట మొదలగు వానివలె) వాడుక కలదు. ఇట్లే బోధింపు-పోషింపు-మేశగింపు మొ. “కృచ్చి దింపునైతాం కేచి దూచిరే నహి మే దుచిః” అని యధర్వణుఁ డనెను (వ్యా-సం-౩౦౯-౩౦౯ I విష). ‘ఆరగింపు’ (పర-౪ ఆ-౧౯౯; చూ-క్రియా-౪౬ సూ ౬ విష)

‘ఇక’ పర్ణకం బంజ్ఞాదుల కగు ౧౨ (బా-కృత్-౧౨ సూ; వ్యా-సం-౩౬౬ విష).

అంజిక (అంజు + ఇక-౪ సుము-భావా) అనుకక (అనుచు + ఇక-ఒప్పిదము-భావా) అరయిక (అరయు + ఇక-అరయుట-భావా . అలయిక (అలయు + ఇక-అలయుట-భావా). ఆడిక (ఆడు + ఇక-నిండ-భావా). ఓడిక (ఓడు + ఇక-ప్రవహించునది-కర్త). ఓపిక (ఓపు + ఇక - ఓపుట-భావా) కానిక (కను + ఇక-దీర్ఘము-చూ-ఆస్తి-కృత్తు-౩౪సూ-ఉపాయనము- కర్మా-గౌరవముగాఁ జూపఁబడునది). కూడిక (కూడు + ఇక-కూడుట-భావా) కోరిక (కోరు + ఇక-వాంఛింపు-కర్మా కోరఁబడునది) పొడిక (పొందు + ఇక-ఒప్పిదము-భావా). పోలిక (పోలు + ఇక-పోలుట-భావా) తూనిక

(తూగు + ఇక; తూగునకు-తూర్వాదేశము-తూచు - అధికర - దీనిమందు సరిగఁ దూగుచు-ఇత్యాదులు.

నవరకోదాహృతులు

‘వీచు’ ప్రవృత్తులకు ‘నజి’యగు ౧౩ (బా-కృత్-౧౩; వ్యా-సం-౩౬౭ విష).

వీచన (వీచు + నజి నజి జీతుగాన క్రియా-౨౮వ సూ. చొప్పున ‘ఉ’ కారమునకు ‘అ’త్వమును, క్రియా-౯౦-౯౧వ సూ. చొప్పున చకారమునకు ‘వ’త్వము నగును; వ్యజనము-కర్-౨-విసరుచి-విసరకట్ట). దట్టన (దట్టించు + నజి; తర్జనము-దట్టించుట-భావా)* ఇత్యాదులు

౧వ వివ: ‘దట్టించు’ లోనగువానికి ‘నజి’ పరమగునపుడు ‘దట్టన’-దట్టనము’ మున్నగు రూపము లేర్పడును. ఉదా: దట్టించు + నజి-దట్టన. దీవించు + నజి-దీవన (రూపా-దీవెన-భావా). పాదించు + నజి-పాటన (అదరణము-భావా)-ఇత్యాదులు.

‘బడి-గడ’ వర్ణకములు

‘బడి’ యేల్వారుల కగు ౧౪ (బా-కృత్-౧౪. వ్యా-సం-౩౬౮ విష).

ఏలుబడి (ఏలు + బడి-భావా). కట్టుబడి (కట్టు + బడి-పన్ను-కర్మా-

* సూరి “అప్పాదులకు ‘నజి’ యగు” (బా-కృత్-౧౩) అని సూత్రించుట సరికాదు. అవి కృదంతము లనరాదు. అవి ‘అర్పణ’ మున్నగు ప్రకృతుల వైకృతము లనుట యుక్తము. సంస్కృ-అర్పణమ్; వైకృ ఆప్సన-ఆప్సనము (రూపా-ఓప్సన-ఓప్సరము) సంస్కృ-శిష్టనమ్; వైకృ. ఉజ్జన-ఉజ్జరము (విడుచుట). స-స్కృ మట్టనా-మట్టనమ్; వైకృ. గట్టన-గట్టరము. సంస్కృ-గణనా-లేదా-మటనా-మటనమ్, వైకృ గడన-గడరము. సంస్కృ-మాననా-మాననమ్; వైకృ. మన్నన-మన్ననము మొ.

కట్ట(బడునది). కనుబడి (కను + బడి-రాజులు తీసికొను పన్ను-కర్మార్థకము-రాజులచే గన(బడునది). కొనుబడి (కొను + బడి-భావా). గిట్టుబడి (గిట్టు + బడి-కొనుటలోని గిట్టుపాటు-భావా). చెల్లుబడి (చెల్లు + బడి-మాట చెల్లుట-భావా). చేరుబడి (చేరు + బడి-సమీపము-కర్తృ-సమీపించునది). తగులుబడి (తగులు + బడి-కొనుబడి మున్నగువానిలోని తగులుపాటు-భావా). తీలుబడి (తీలు + బడి-అపకాశము-భావా). పెట్టుబడి (పెట్టు + బడి-వ్యాపారమున ముందుగ పెట్టు వనాదికము-కర్మా. పెట్ట(బడునది). పోబడి (పోవు + బడి-పురోపము-పోవుట-భావా). మొక్కుబడి (మొక్కు + బడి-దేవతాదికమునకు మొక్కుకొనుట-అధికరణ. దీనియందు దవాదికముతో మొక్కుదురు). పచ్చబడి (పచ్చ + బడి-ఇతరుల నుండి పచ్చనది-కర్తృ; రూప-రాబడి). సాగుబడి (సాగు + బడి-కృషి-అధికర-దీనియందు సాగు-యత్నము చేయుదురు). ఇత్యాదులు.

‘గడ’ చేర్పాదుల కగు గఱ (ఘా-కృత్-గఱ; వ్యా-సం-౩౬౯ వి)

చేరుగడ (చేరు + గడ-సమీపము-కర్తృ, సమీపించునది-చేరుగడ-శరణము-కర్మార్థ-ఆర్తులచే బొంద(బడునది) తిరుగడ (తిరుగు + గడ-గులోపము-చుటచేత దిరుగునది-కర్తృ). తీలుగడ (తీలు + గడ-తీటిక-భావా). తేలుగడ (తేలు + గడ-తేటపడుట-భావా). త్రేగడ (త్రేడు + గడ-చులోపము; బిందులోపము-ఉద్గారము-భావా) మరుగడ (మరు + గడ-మనట-భావా). మనుగడ-జీవనోపాయము-కరణార్థకము. దీనిచేత జీవింతురు) విడుగడ (విడుగడ-విడు + గడ-విడుపు-భావా) ఇత్యాదులు.

‘ఇకి-వు-అ’ అను ప్రత్యయములు

‘ఇకి’ కోర్పాదుల కగు గఱ (ఘా-కృత్-గఱ; వ్యా-సం-౩౭౦ విష)

కోరికి (కోరు + ఇకి-ఇచ్చ-భావా) పూరికి (పూరు + ఇకి-పూరిక-భావా). పోరికి (పోరు + ఇకి-పోరిక-భావా). మురికి (మురు + ఇకి-జీవింతుట-భావా. మునికి-నివాసస్థానము-అధికర-దీనియందు మునుదురు). వినికి (విను +

ఇతి-వినుట-భావా). చూడికి (చూడు + ఇతి-చూచునకు ముత్పరకత్యమందువలె 'చూడు' ఆదేశము-చూపు-భావా) ఇత్యాదులు.

'పు' వర్జకంబు మువ్వాదుల కగు ౧౩ (భా-కృత్ ౧౭. వ్యా-సంజె౭౧).

మరుపు (మను + పు-జీవనము-భావా). కాపు (కాడు + పు-రక్షణము చేయు, బాట్టు-కర్త), దృష్ట్యాదోషములను గాచునది). కొలుపు (కొలుచు + పు-సేవ-భావా). చాపు (చచ్చు + పు-వర్ణలోపాది వికృతి-మరణము-భావా). తడపు (తడయు + పు-ఆలస్యము-భావా). నిలుపు (నిలుచు + పు - నిల్పుట-భావా). నోపు (నొచ్చు + పు, రూ. కొప్పు; నొచ్చునకు 'నో' వచ్చుచు-నొప్పి-భావా). పూపు (పూచు + పు రూపా-పువ్వు- పుష్పము-కర్మార్థ - పూయఁ బడునది; ప్రపువ్వు ప్రచ్చు + పు-'చ' ద్వయమునకు 'వ' ద్వయము-పురుగు-పురువు. కరణ-దీనిచేతఁ బ్రచ్చుచు). పుట్టుపు (పుట్టు + పు-జన్మము-భావా). తొడరుపు (తొడరు + పు-యత్నము-భావా) ఇత్యాదులు

'అ' వర్జకంబు గీత్యా (ర్వా) దుల కగు ౧౪ (భా-కృత్-౧౮; వ్యా-సం-౩౭౨ విష. సృష్టార్థము త్యా).

గీఱ (గీలు + అ-గీత-భావా). ఊఁద (ఊఁడు + అ-శిబ్బు-భావా). ఎండ (ఎండు + అ - సూర్యారోహము కర్త) - అంతర్గత ప్రేరణార్థకము-ఎండించునది)కాయ (కాయము + అ- శలాటుపు-కర్మార్థ. చెట్టుచే గాయఁబడునది). చదియ (చదియు + అ-నలఁగుడు- భావా). తునియ (తునియు + అ-ఖండము-కర్త)-తునిసినది) పరియ (పరియు + అ-బీట-భావా). పాయ (పాయు + అ-నది బీలిక-కర్త) - ఒక వస్తువునుండి పాయునది) పిడుచ (పిడుచు + అ- అస్తము లోపగువానిముద్ద-కర్మార్థ-పిడువఁబడునది). పీట (పీటు + అ-వతము మున్నగువాని కీ -కర్త)-పీటునది) మడియు (ముడియు + అ-మూట-కర్మార్థ -ముడియఁబడునది) ఎదర (ఎదరు + అ-పేలె-కర్త) -ఎదరు వాడు). వ్రయు (వ్రయు + అ-ఖాదము-కర్త)-వ్రయునది) ఇత్యాదులు.

‘అక-డు’ ప్రత్యయములు

‘అక’ వర్ణకంబు మాత్వా (ర్వా) దులకగు ౧౯ (బా-కృ-౧౯ వ్యా-సం-౩౭౭-విష).

మాఅకము (మాఱు + అక మార్పు-భావా). ‘అక’ ప్రత్యయాంతము లెల్ల సమసక సమములు అమ్మకము (అమ్ము + అక-అమ్ముట-భావా). అంపకము (అంపు + అక-ప్రేషణము-ప్రేరణా-భావా మా-క్రియా-౮౦ వ సూ). పంపకము (పంచు + అక-చకారమునకు ‘ప’ శబ్దము; విభాగము-భావా. పంపు + అక-క్రియా-౮౦ వ సూ-పంపకము-ప్రేషణము-భావా). పంటకము (పండు + అక. ‘డ’ కారమునకు ‘ట’ కా రాదేశము-అన్నాదికము-కర్మార్థ-పంథఃబిడునది). త్రోమకము (త్రోము + అక-త్రోముట-భావా; ‘త్రోము’ అను రేఫమున కారదార మగపడదు. శ-ర-లో ‘త్రోమక’ మనియే యున్నది). అద్దకము (అద్దు + అక-వస్త్రములకు వేయు రంగు-కర్మార్థ-అద్ధఃబిడునది).

‘డు’ వర్ణకం బాత్వా (ర్వా) దులకగు, నగునపుడు పకారంబు ‘చ-య’ ల కగు ౨౦ (బా-కృ-౨౦. వ్యా-సం-౩౭౪ విష).

అఱుడు (అఱు + డు-నిర్ద్రీవమగుట-భావా). అమ్మడు (అమ్ము + డు-అమ్మకము-భావా) అల్లుడు (అల్లు + డు-అల్లిక-భావా ; ఇది నిర్బిందుకము-జామాత్రర్థకము కాదు. ప్రాచు-అధికర-లతానికము దీనియం దల్లుకొనును). ఎక్కుడు (ఎక్కు + డు-ఎక్కుట-భావా. ఎక్కుడు-వాహనము-అధికర-దీనియం దెక్కు దురు). కుమ్మడు (క్రమ్ము + డు-కుమ్ముట-భావా) చోపుడు (చోపు + డు-కలత-భావా; చోపు-కలఁచు-తరుము-మొ) త్రొక్కుడు (త్రొక్కు + డు-అపద-భావా) త్రోపుడు (త్రోచు + డు-త్రోపు-భావా) దంపుడు (దంచు + డు-దంపుట-భావా). దాపుడు (దాచు + డు-దాచుట-భావా) దిగుడు (దిగు + డు-పల్లము-కర్త-ఁగునది). దోపుడు (దోచు + డు-కొల్ల-భావా) పెంపుడు (పెంచు + డు-కర్మార్థ-పెంపఁబడునది). పేపుడు (పేచు + డు-భావా. అధికుఁడని యర్థము). ప్రాచుడు (ప్రాచు + డు-ప్రాచుట-భావా). మాపుడు

(మాయ + దు-ముటికి-భావా). రావుడు (రాచు + దు-రాచట-భావా)-ఇత్యాదులు.

'ఉ' ప్రత్యయము

'ఉ' వర్ణకం బడుక్యాదుల కగు ౨౧ (భా-కృ-౨౧: వ్యా-సం-౩౭౩ విష.)

ఆడుకు (ఆడుకు + ఉ-దొంటి-కర్మా-దొంటిగ నిల్చబడినది. ఆడుకులు-చిపిటములు, అటుసులు వ్యావహారికము. నిత్యబహువచనము-దీని కీదాచువుతో సంబంధ మగపడదు). అంటు (అంటు + ఉ-ఆశోచము-అపాదానా-అంటుట వల్ల, గట్టుచది-అంటు-బహు-వచన పాత్రలు-కర్త-మనీ యంటునవి). ఒప్పు (ఒప్పు + ఉ-ఒప్పిదము - భావా). ఒలుగు (ఒలుగు + ఉ - ఒలుగుట-భావా- 'ఒలుగు' అనియు సన వచ్చుచు. నిర్ణాయక ప్రయోగము లేదు) ఒసగు (ఒసగు + ఉ-ఈవి-కర్మా-ఒసగుట-బడునది.) ఇత్యాదులు. ఆది శబ్దముచే "చదువు (చదువు + ఉ-విద్య). అడలు (అడలు + ఉ-దుఃఖము) పలుకు (పలుకు + ఉ-మాట). ఒడ్డు (ఒడ్డు + ఉ-పందెము). కలుపు (కలుపు + ఉ-కలుపు-పేర. కలుపు-బోధనము). ఎలుగు (ఎలుగు + ఉ. గకారము కకార మగును-సోదె చెప్పువాడు). పుట్టు (పుట్టు + ఉ-జన్మము). హెచ్చు (హెచ్చు + ఉ-అధిక్యము). ఉబ్బు (ఉబ్బు + ఉ-ఉబ్బిపోవుట). చెప్పు (చెప్పు + ఉ-చెప్పినమాట). కుడుపు 'దీని'చ'కారము 'ప'కార మగును; కుడుపు + ఉ-కూడు-అన్నము)"-మొదలగు హానిని గ్రహింపనగును.

'వడి' ప్రభువులు = 'ఇ' ప్రత్యయము

'వడి' ప్రభువులు నిర్దేశింపగునది ౨౨; (భా-కృ-౨౨: వ్యా-సం-౩౭౩ విష.)

వడి : కొలువడి (కొలుచు + వడి-కొలత-భావా). గెలువడి (గెలుచు + వడి-గెలుపు-భావా). నడవడి (నడుచు + వడి-ప్రవర్తనము-భావా). లేవడి (కలుగు వ్యతిరేకము-లే + వడి-మా. క్రియా-౧౦౦వ సూ. దీని పర్యాయము-లేమి-క్రియా. ౧౦౦. లేమి + ఇడి-లేమిడి-ఇడి తద్ధికాంతము).

వి : విరివి (విరియు + వి-విస్తృతి-భావా) తెలివి (తెలియు + వి-వివేకము-కరణా-దీనిచే నెల్లయుఁ దెలియును) అవు : తగవు (తగు + అవు-బహుమతి-కర్త)-తగియుండునది. తగవు - అభియోగము - అధికర - దీనియందు న్యాయము లేదును). తగవు (తగు + అవు-సమ్యక్-భావా). ఇ : వ్రాయి (వ్రాయు + ఇ-అక్షరము-కర్మార్థ-వ్రాయఁబడునది). చేయి (చేయు + ఇ-కర్త)-పనులుచేయునది) కలి : కనుకలి (కను + కలి-చూపు-భావా). వినుకలి (విను + కలి-వినికి-భావా)- ఇత్యాదులు.

దయ్య-దయ్య-నొచ్చు-పుచ్చులకు 'ఇ' వర్ణకంబగు, ననుచో వారి కడ హల్లు 'ప'కారంబగు ౨౩ (పౌఢ-కృత్-౧ ; వ్యా-సం-౩౭౬ విష.)

దప్పి (దయ్య + ఇ-దప్పి-భావా) దప్పి(దయ్య + ఇ-దప్పి.-భావా). నొప్పి (నొచ్చు + ఇ-బాధ-భావా). పుప్పి పుచ్చు + ఇ-భావా).

'ఇడి-ఎన-పుర' ప్రత్యయములు

రాచున 'కిడి' వర్ణకంబగు ౨౪ (పౌఢ-కృత్-౨వ సూ).

రాయిడి (కృత్తు ౨వ సూ-'చ' లోపము. రాచు + ఇడి-ఉపద్రవము-భావా. రాచు దాతువునకు కృత్తు ౧౧వ సూ. చొప్పున 'పు' రాగా 'రాపు' అగును. కృత్తు-౨వ సూ-చొప్పున 'డు' రాగా 'రాపుడు' అగును. 'రాచు' చకారము పకారమగును. చూ-కృత్తు-౨వ సూ 'రాచు' నకు 'ఇడి' ప్రత్యయము చేరగా 'రాపిడి' అగును. ఇందును 'చ' కారము 'ప' కార మగును).

ఈర్పుట్టు కందు దువ్వు వడ్డించుల కెన వర్ణకం బగు; అగుచో 'ఈర్పు-ఉట్టు'ల 'చ' కార 'బ' కారములు 'ప'కార మగును. 'వడ్డించు' అను దాని 'ఇంచు' లుప్తంబగు ౨౫ (పౌఢ-కృత్తు-౩వ సూ; వ్యా-సం-౩౭౬విష)

ఈర్పున (ఈర్పు + ఎన-ఈళ్ళ దువ్వెన-కర్త)-ఈమల సిద్ధునది). ఉప్పెన (ఉట్టు + ఎ-చూ-కృత్-౨౧వ సూ-సముద్రాదుల పొంగు-అధికర-

దీనియందు సముద్రాదు లుబ్బును) కందెన కందు + ఎర-మసి-కరిజా-దీనిచే బండి యిరుసు నల్లసగును. దువ్వెన (దువ్వు + ఎన-కరిజా-కేకప్రసాదని-పన్నె. క ర్తృ-తల చిక్కును దువ్వెనది) వడ్డెన (వడ్డించు + ఎన-భోజ్య పదార్థములను భోజన పాత్రములందుఁ బెట్టుట-భావా).

‘పుర’ వర్ణకంబు కాచు-వాచు-దాయ్యాదుల కగు ౨౨ (ప్రౌఢ-కృత్-౩౨ సూ; వ్యా-సం-౩౭౬ విష)

కాపురము (కాచు + పురము-సంసారము-క ర్తృ-కాగఁ జేయునది. సంసారము జనులకు గాగజేయు నని భావము). క గు-పే కాచు; కాగు-ప్రే-కాచు. ఇట్లగుటచేత దీనికి “కాచు = రక్షించు” అనునది మూలము (కాదు; దాపురము (దాచు + పురము-దాచుట-భావా). దాపురము (దాయు + పురము-సమీపము-క ర్తృ-సమీపించునది).

‘మతి-వు-వలి-ఇలి-వ-దల-కడ’ ప్రత్యయములు

ఎక్కు-చి-లకుం జేరణార్థంబున “మతి” వర్ణకంబగు. అగుచో ‘ఎగు’ అనునది “ఎక్కు”న కాదేకం బగు ౨౭ (ప్రౌఢ-కృత్-౩౨ సూ; వ్యా-సం-౩౭౬ వి) ఎగుఁబడితి (ఎక్కు + పడి-భావా). దిగుఁబడి (దిగు + మతి-భావా. చూ-కృత్-౩౦).

‘వు’ వర్ణకం బలియ్యాదుల కగు ౨౮ (ప్రౌఢ-కృత్-౩౨ సూ; వ్యా-సం-౩౭౬ విష) ఉలివు (ఉలియు + వు-ద్వని-భావా) ము.

‘కాచు-వీచు’ లకు ‘వలి’ వర్ణకంబగు ౨౯ (ప్రౌఢ-కృత్-౩౨; వ్యా-సం-౩౭౬ విష)

కావలి (కాచు + వలి-రక్షణము-భావా). వీవలి (వీచు + వలి-గాలి-క ర్తృ-వీచునది)

‘ఒదుగు’ ప్రభృతులకు ‘ఇలి’ యగు ౩౦ (గాణ; వ్యా-సం-౩౭౬).

ఒదిగిలి (ఒదుగు + ఇలి). పొక్కిలి (పొక్కు + ఇలి). చెక్కిలి (చెక్కు + ఇలి)

'వ' వర్ణకంఠు తెల్లమల కగు ౩౧ (గాణ). తెగువ (తెగు + వ-సాహ సము) ఎగువ (ఎక్కు + వ-ఎక్కునకు ఎగు-చూ-క్కు-అలెన సూ)

అరుగ్వాడులకు 'దల' యగు ౩౨ (గాణ; వ్యా-సం-౩౭౬ పేష). అరుగుదల (అరుగు + దల). విడుదల (ఏడు + దల) మొ.

'వచ్చు-పోవు-నిలుచు' లకు 'కడ' వర్ణకం యగు ౩౩ (గాణ; వ్యా-సం-౩౭౬).

రాకడ (వచ్చు + కడ-వచ్చునకు-'రా'). పోకడ (పోవు + కడ-పోవు 'వు' లోపము). నిలుకడ (నిలుచు + కడ)

తెలియునకు 'విడి' యు, కొనునకు 'కోలు' నగు ౩౪

తెలివిడి (తెలియు + విడి) పొగడికోలు (పొగ్గు + కొను). విగ్ని కోలు (విల్పు + కొను).

ఇట్లె-డిక్కినము (డిక్కు + ఇవము-చివ్వులము). అలుగులము (బాధ-అలుగు) పని (పన్పు + ఇ). మొదలగువాని గెలుగునది. క్కత్తు లుం తములు వానిని సాకల్యముగా నవశేషంప శక్యము కాదు.

ఇది ఆచ్చిక కృపంత పరిచ్ఛేదము
ం) — (ం)

బాల వ్యాకరణోద్ద్యోతము

సంస్కృత కృపంతము

౧వ వివ: సంస్కృత కృపంత పరిచ్ఛేదాని సంస్కృత కృత్తుల స్వభావము కొంత వివరింపబడును.

కృత్తులును, వాని యర్థములును సాధారణముగాఁ బ్రయోగ వేద్యములై.
 శ్లో. కృతోయే యత పితౄణాః సతతూసం భవంతి కృద్దోః క భావ
 ఇత్తు కే రన్యకాపి పయోఽతః" (ముగ్ధ-౯౬౩వ సూ. దు-ధాతువు. క-కార
 టము. ముగ్ధబోధసంజ్ఞలు). "చెప్పబోయెడి ప్రత్యయము కృత్సంజ్ఞ గలది.
 అయ్యది ధాతువునకుఁ బరముగ నగును. అది కారకమందును భావార్థమందును
 నగును" అని పయశ్లోకమునకు భావము ఇట్లు వోపదేవుడు "కృద్దోః క భావే"
 అను సూత్రముచే వచించి యున్నాఁడు. వోపదేవుఁడట్లు కారకమం దనెనే కాని
 కృత్తుల కర్థ నిర్ణయము చేయలేదు. కృత్ ప్రత్యయములను సాకల్యముగాఁ జెప్ప
 శక్యము గాదు.

శ్లో. కృత్తద్ధిత సమాసానా మభిధానం నియామకమ్ లక్షణం త్వనభి
 జ్ఞానాం తదభిజ్ఞాన సూచికమ్" (ముగ్ధ-౧౦౮౩వ సూ). పాణినీయులును
 సిద్ధి చెప్పుదురు. "ఉణాదయో బహుళమ్" (౩-౩-౧; సి-కౌ-౩౧౬౯వ సూ);
 'ఉణ్' మొదలగు కృత్ ప్రత్యయములు ధాతువునకుఁ బరముగ బహుళముగా
 నగును. ఈ దాహుళ్య మిట్లు వివరింపఁబడెను. "కేచి దవిహితా ఆహ్వాహ్యః"
 "సంజ్ఞాను ధాతు రూపాణి ప్రత్యయశ్చ తతః పరే కార్యా ద్విద్యా వనూబన్ధః
 మేతచ్ఛాస్త్ర ముదాహృతమ్" అని మహాభాష్యమున వ్రాయఁబడెను

౨వ వివ : కృత్తుల ధాతువులపై నె నిల్చును. కృదంతములు నామ
 ములై యగును.

తస్య-అనీయ-యప్రత్యయములు

'తస్య-అనీయ-య' అను ప్రత్యయములు కర్మార్థము నందును (ముగ్ధ-
 'ధ') భావార్థమునందును ధాతువులపై నిల్చును ౧ (ముగ్ధ-౯౬౩వ సూ; సి-
 కౌ-౨౮౩౪-౨౮౪౨వ సూ).

ఈ తవ్యాది ప్రత్యయములను "కృత్"; ప్రత్యయము అనియుఁ బాణి
 నీయులు (ముగ్ధ-'ల్' సంజ్ఞ) వాడుదురు. ఇవి సకర్మకమలకుఁ గర్మార్థము
 రుమను సకర్మ కాకర్మకములకు భావార్థమునందును నగును.

భావార్థ వివరణము : తద్విక ప్రక మునువలె భావము : “ ప్రకృతి జన్య బోధమునందుఁ బరమంబు భావంబు నాబడు” ఉదా : మటత్యము - నైల్యము-నీలత్యము-నీలత మొ. మటత్యవచ్చిము-మటత్యవిశిష్టము-మటత్య మొ.

క్రియలయందలి భావము : భావము-భావన - ఉత్పాదన ఉత్పాదనానుకూల వ్యాపారము భావ మని యర్థము అనగా ధాత్యర్థము భావము.

తిజ్ఞాన్యభావమున లింగ వచనాది భేదము లేదు. ఉదా : త్వయాయుష్మాభి ర్మయాస్మాభీ రామేణ రామైర్వై భేన మదైర్వా భూయతే (‘నీవేతను, మీదేతను నాదేతను మాదేతను రామునిచేతను రాముల చేతను మటము చేతను మటములచేతను’) అని యేది కర్తగానున్నను నకిర్మకములకు “భూయతే” అనియే సమాపక క్రియ సంస్కృతమున నుండును. తెలుగున నిట్టి భావార్థక సమాపక క్రియకుఁ బ్రయోగము లేదు (క్రియా ౫౮వ సూ). తెల్లన సకర్మక క్రియలకే కర్మార్థక సమాపక క్రియా ప్రయోగము గలదు

కృద్భావమున లింగ వచనములు తెల్లనందును నుండును ఉదా : కర్తవ్యము-కర్తవ్యములు-కృతమ-కృతమ-కృతమ-కృతమ-కృతమ మొ

“అవ్యయ కృతో నవే” అను వాక్యమున అవ్యయములందు వాచనికమున భావ ముండునో కాని లింగ వచనాదిక ముండదు ఉదా : చేసి-చేయన్ మొ. అట్లని అవ్యయములకు లింగవచనార్థ బోధము లేకపోలేదు. ఉదా : స్వః పతతి (స్వర్గమునుండి పడుచున్నాఁడు మొ)

“అవస్థే ద్వై క్రియా యః స్థః సాధ్యతా సిద్ధిగాపి చ సాధ్యతా త్వాది (తిజ్ఞాన్యా) వాద్యా స్యాత్ సిద్ధతా ద్రవ్యవృత్తే చక్షుశ్రేణుభాః స్యాత్ యోగో లింగేన సత్త్వయా (సత్త్వా-చింతనమ్; మిగ్ధ-నిరంతరము గిరికచంద్ర వ్యాఖ్య).

‘ఇ’డాగమము

ఔదిత్తులు కానట్టి ధాతువులకుఁ బరమగు నార్థధాతుకములగు ‘పన్’ సమాహార (ప్రత్యాహార) వర్ణములకు ‘ఇ’మాగమము (పాణి-ఇడాగమము) వచ్చును.

౨ (ముగ్ధ-౨౨౪వ సూ; సి-కౌ-౨౧౦౪ - ౨౨౪౨వ సూ, సం-క్రియా-౩; వి-౨ - సార్వధాతు కార్థధాతుక వివృతి-చూ).

అవ్యాదు లార్థధాతుములు గాన 'ఇమ్' ఆగమము ప్రాప్తించును గాని 'చి' మున్నగు ధాతువులకు రావలసి స్థానించుచున్నాడు.

'వి' మొదలగు కొన్ని ధాతువులపై కేకాచ్ఛములగు "ఆద నములు-ఇ చర్తాంతములు-శివంతములు-మువంతములు" నగు ధాతువులకు 'ఇమా'గమము రాదు ౩ (ముగ్ధ-౨౦౭వ సూ).

ఈ సూత్రము చొప్పున 'చి' ధాతువునకు (అనిట్లు గాన) 'ఇమా'గమము రాదు. "చిఇ చిత్కామ్" (పోగుచేయు-కూడజెట్టు. సం-క్రియా-౪వ సూత్రముచే సుజము). కర్మార్థః చేతవ్యసూ-చయనీయు (చి-చే-చయ్ + అనీయ). చేయము (చి + య) భావార్థః "భూ-సత్తాయామ్" (అగు); భూ + ఇ + తవ్య (సం-కృత్-౨వ సూ ఇమ్)-భూ(భో-భవ్) + ఇ + తవ్య-భవితవ్యము. భూ + అనీయ-భవనీయు. భూ + య (అచీకార్యము-సం-కృ-౪వ సూ) - భో-భవ్ + య-భవ్యము (కాదగినది).

'ఓ-ఓ' అను నచ్చలకు బరమగు కృత్సంబంధియైన 'య' కారమునకు, 'క్య-జ్య' ప్రత్యయముల (ముగ్ధ-౦౪౩-౦౪౦వ సూ) యకారమునకును నచ్చు వంటి కార్యము గల్గును ౪ (ముగ్ధ-౪౨౩వ సూ; సి-కౌ-౬౩-౬౪ సూ; చూ-సం-తద్ధి-౨వ సూ).

భూ (భో-భవ్) + య-భవ్యము (కాదగినది). ఇవి భావార్థములు గాన నపుంసకలింగము లగును.

శ్లో. అనామ్ని కారకే వాచ్యే వాచ్య లిక్లః కృదుచ్యతే । భావే ల్యర్థ భల ధ్ధానైః । అనటాద్యాః (ల్యుట్ ప్రత్యయంతములు) నపుంసకాః క్త్వాద్యన్తాశ్చ స్త్రియాంజ్ఞేయాః । పుం స్యథుర్ధుల్లో తథా । ఆన్యేషాం తు కృతాం లిక్లం వేది తవ్యం ప్రయోగతః (ముగ్ధ-౯౬౭వ సూ. గిరిశచంద్ర వ్యాఖ్య. ల్యర్థ-తవ్యాదులు. 'క్తి'-ప్రత్యయము 'అథు' ప్రత్యయము).

తవ్యాదులు-తృణ్-ఐత-ప్రత్యయము

తవ్యాదులు పరమగుసపుడు విపదములగు వ్యాకరణ కార్యము లగుచు (ముగ్ధ-౯౬౯ మొ ౯౮౯వ సూ; సి-కౌ-౩-౧-౯౩ సూ మొదలుగ). ఖేయము (అగడిత; “ఖను-విదారే” ఖను + య) దేయము (ఇయ్యదగిరిది. ‘దా-దాసే’ దా + య). భావ్యము (అవశ్యము కాలగిరి ‘భూ-సతాయామ్’; భూ-భావ్ + య) కార్యము (వేయదగినది; ‘కృజ్-కరణే’, కృజ్ + య) దేయ దగిన పని; కృ + య). త్యాజ్యము (విడువదగినది; “త్యజ్-హానౌ” త్యజ్ + య). అమావాస్య-అమావస్య (మప్పదప తిథి ‘వన్-నివాసే’ అమ-చంద్రుని మొదిటికళ దానితో నా దినమున జుండ్రుడు రవితో గూడ నుండును; అమా + వస్ + య). ‘కేళిమ’ ప్రత్యయము ‘కృత్య’ ప్రత్యయములలోనిది. పడేళి మము (దానంత సదే పండిత; పచ్-పాకే; పచ్ + కేళిమ)

౧వ వివ : తవ్యాదులు శ్కార్త పేష్యాజ్ఞా ద్వర్థ లుండును. శక్య : వోధప్యము వహింప శక్యమైనది; ‘షహ్-పాపణే’, షహ్ + తప్య). అర్థ : స్తోతప్యము (స్తుతింపదగినవాడు; స్తు-స్తుతౌ) మొ ధాతుపాఠములో షకారాదిగ నున్న వెల్లె బ్రక్తియలో ‘స’ కారముతోనె నిల్చును. ఇట్లే ‘ఐ’ కారాదిగ నున్న వెల్లె ‘స’ కారముతో బ్రక్తియలో నిల్చును.

ధాతువునకు గర్తర్థమున ‘తృణ్-ఐక’ ప్రత్యయము లగును ౬ (ముగ్ధ-౯౯౦వ సూ, సి-కౌ-౨౮౯౩వ సూ).

తృణ్ : (క ర్త-చేయువాడు; ‘కృజ్-కరణే’; కరోతీతి-కర్తా; కృజ్ + తృ-కర్ + తృ-కర్తా). ‘తృణ్’ పత్యయము తద్ధర్మ తచ్చీలా ద్వర్థములందును నగును. ఐక : కారకుడు (చేయువాడు; “కృజ్-కరణే” కృ + ఐక-సంక్రి-౩వ సూ. చే వృద్ధి-కర్ + అక; కరోతీతి కారకః). త్రీత్యమున-తృణ్ : కర్త (సం-కర్తీ). ఐక : కారిక (సం-కారికా).

జీన్-అన-అన్ ప్రత్యయాదులు

‘ప్ర’-ది ధాతువులకు ‘జీన్’ ప్రత్యయమును ‘నన్’ మున్నగు ధాతువులకు ‘అన’ ప్రత్యయమును, ‘పన్’ మున్నగు ధాతువులకు ‘అన్’ ప్రత్యయమును గర్తర్థమున నగును (ముగ్ధ-౯౯౩వ సూ; సి-కౌ-౨౦౯౬వ సూ).

‘జీన్’ ప్రత్యయముతోని ‘జ’ కారమును ‘అన్’ ప్రత్యయములోని ‘న’ కారమును నిద్యర్థములు. జీన్ : గ్రాహి (గ్రహించువాడు; ‘గ్రహ’-ఉపాదానే) గృహ్లాతీతి-గ్రాహి-సం-క్రియా-౩వ సూ. చొ. వృద్ధి). “గణాశ్చ ప్రయోగాను సారేణ బోధ్యాః” అను (ముగ్ధ-౯౯౩వ సూ. దుర్గా-వ్యాఖ్య) చొప్పున గృహ్లాతీతిలోని గణములు ప్రయోగైక వేద్యములు.

జీ తగు నట్టియు, జీ తగు నట్టియు; గృత్ ప్రత్యయము పర మగు నపుడు ‘అ’ దంత ధాతువులకు; బరముగ ‘యన్’ అనునది నిల్చును (ఇందలి నకార మిద్యర్థము. ముగ్ధ-౯౨౪వ సూ. సి-కౌ-౨౨౬౦వ సూ).

స్థాయి (స్థిరముగా చుండునది; ‘స్థా-గతినివృత్త’-శిష్టతీతి-స్థాయీ; స్థా + జీన్-స్థా + య + ఇ-స్థాయి).

‘అయ-ఇష్ట-ఇత్తు’ మున్నగు కొన్ని ప్రత్యయములు తప్ప దక్కిన యే ‘కృత్’ ప్రత్యయము పరమైనను బ్రేరణార్థక ధాతువు తుది జీ ప్రత్యయము తోపించును (ముగ్ధ-౬౪౦వ సూ; సి-కౌ-౨౩౦౩వ సూ).

జ్యోతములు ధాతువులై కాన (సం-క్రియా ౧వ సూ) దానిపై ‘కృత్తు’ నిల్చునని తాత్పర్యము. “ప్రత్యయలోపే ప్రత్యయలక్షణమ్” అను న్యాయము చొప్పున (సం-కృత్-౨వ సూ. చొప్పున) ‘అన’ ప్రత్యయము వచ్చును. ఉదా : నందనుడు (సంతోషింపఁజేయువాడు-కుమారుడు; “నది-నన్తోషే”-నన్తయ తీతి-నన్తనః-నన్ద్ + జీ + అన-నన్ద్ + అన-నన్తనః). ‘నది’ ధాతువు తుది ‘జ’ కార మిద్యర్థము, ఇదిత్తులగు ధాతువులకు సుహృదును (ముగ్ధ-౩౬౦వ సూ; సి-కౌ-౨౨౬౨వ సూ). కావుననే ముగ్ధబోధకర్త ‘నన్ద్’ అనియే సూ. తించెను.

మమసూదనుడు (మధువు గానను) ఒకపాదాదు-విష్ణువు 'హూహూరణే
మధుం సూదయతీతి-మధుసూద' (అం-ధాతువు తప్ప దక్కి-వెళ్ల
ధాతుపారమున ప' కారాదు-,, ఇకాదాదులు ఒక-పాదాదు-ధాతునె
యవి షోపదేశములు, జోపదేశములు సని వాడజుదును. ప్రకియా వశలో సవి
సాదులుగను, నాదులుగను వర్తిండును (ముగ్ధ ౫౭౦వ సూ. సి-కౌ-౨౨౬౪
సూ) సూదధాతు జ్యోతిరూపమ 'సూద' అగును (సూదయతి) అపిణుడు
(ఒకరాక్షసుడు; లూ-ధేదనే, నాతీతి-అపిణః) ఇది జ్యోతిరూపము కాదు 'అ' ప్రత్యయము 'జ్యోతి' ములకే ఉచ్చునె తలంపరాదు తపనడు (సూర్యుడు;
'తప-ఉపతాపే'; తపతీతి-తపన-తప్ + అ-తపనః) క్రోధనుడు (కోపము
గలవాడు; 'క్రుధ-కోపే'-కృద్యతీతి-క్రోధనః-కృధ్ + అ-క్రోధనః).

పదాద్యుదాహృతి : దేవుడు (దేవత; దీవ్-క్రిడా విజిగీషా ప్రభృతిమ';
దీవ్యతీతి-దేవః-దీవ్య-నీతి-దేవాః; వ్ + అ-దేవ్ + అ-దేవః; సం-క్రి-౪వ సూ.
చొ-లఘూపదము గాన గుణః). చరుడు (చారిడు; చర్-గతౌ; చరతీతి-
చరః; చర్ + అ-చర). చోరుడు (చౌగ; 'చుర-స్తేయే' స్వర్ణాద్యపహరణే
చోరయతీతి-చోరః) లఘూపదము గాన లఘుము (సం-క్రి-౪వ సూ) వచ్చినది

'జిన్-అన-అన్-జన్' అనే ప్రత్యయములు పరమసంభుడు వివిధము
లగు వ్యాకరణ కార్యము లగును ౧౦ (ముగ్ధ ౯౯౪ మొ. ౧౦౦౮ వ సూ).

జిన్ : ద్రోహ (ద్రోహము చేయువాడు; "ద్రుహ-అనిష్టనిస్తనే";
ద్రుహ్యతీతి-ద్రోహన్-ద్రోహీ) ద్వేషి (ద్వేషించువాడు; "ద్వేష-వైరే"-
ద్వేష్టితి-ద్వేషిన్-ద్వేషీ) పితృమాతి (తండ్రిని జంపినవాడు-హన-వధే'
పితరం హ-నీతి-పితృమాతిన్-పితృమాతీ)

అన : గాయనుడు (పాట పాడు వాడు; 'గై-గానే' గాయతీతి-గాయ
నః. ప్రీత్యై-గాయన్). హాయము (సంవత్సరము; "హ-త్యాగే"-జహతి
ఋతూన్, భావం వా-హాయనః) హాయము (వీహి; హ-త్యాగే జహాత్యు
దకం హాయనః)

అన్ - మనామనము (పర్వాకాలపు మేమము-తాపమును బోగొట్టునది; హన-హింసాగతోఁజే; నిపాతము) వదావదుడు (వత్త-“వద-వాక్యే” వదతీతి వదావదః నిపాతము; ముగ్ధ ౯౯౪వ సూ). ప్రియుడు (సంతోషపెట్టువాడు- ‘పీ-తర్జణే’ ప్రీతాతీతి-ప్రియః). భూరుహము (వెట్టు; రుహ-ఉద్యవే భువి రోహతీతి-భూరుహః). కామదువు (కామధేవు-కోర్కెలనిచ్చునది-‘దుహ-దోహే’-కామం దోగీతి-కామదుహ). పంకజము (పద్మము-‘జన-ఉద్యవే’-పద్మా జ్ఞాయత ఇ-పజ-జమ్) ద్విపము (ఏనుగు; ‘పా-పానే’ ద్వాభ్యాం ముఖ శుద్ధాభ్యాం విజతీతి-ద్విపః) నగము (కొండ లేదా చెట్టు-‘గమ్-గతా’ న గద్యతీతి-నగః). గిరికుడు (శివుడు; ‘శీ-శయనే’-గిరేశత ఇతి-గిరిశః). గోవిందుడు (విష్ణువు; ‘విద-లాభే’-గాం విన్దతీతి-గోవిన్దః) దావము (దవాన్ని ‘దు-ఉపలాపనే’-దునోతీతి-దావః-దవః. దు + ఆ-దో + ఉ-దవ్ + ఆ; సం-క్రియా-౪వ సూ చొప్పున గుణము వచ్చును). జ్వాలము (మంట; “జ్వల-దీప్తౌ జ్వలతీతి-జ్వాలః జ్వలః- రూ; జ్వాలా శ్వాసము- (ఊపిరి; ‘శ్వస-ప్రాణనే’-శ్వసితీతి-శ్వాసః) ఉత్పశ్యుడు (మీచికిఁ జూచువాడు; ‘దృశ్-చాక్షుష-జ్ఞానే’ ఊర్ధ్వం పశ్యతీత్యుత్పశ్యః) పాపముడు-పాపమును బోగొట్టువాడు ‘హన-వధే’-పాపం హంతీతి-పాపముః). జంగముడు (మిక్కిలి నడచు శక్తి గలవాడు-‘గమ్-గతా’-గమ్-యజ్-లుక్-గమ్ + గమ్-ఆ-జగముః).

‘ణక’ ఆశీరాద్యర్థక ప్రత్యయములు

ణకః నర్తకుడు (నాట్యముచేయువాడు; ‘నృత్-నర్తనే’ నృత్యతీతి-వర్తకః. శ్రీత్యే-నర్తకీ). గాయకుడు (గానము చేయువాడు; “గై-గానే” గాయతీతి -గాయకః-గాయనః రూ). జీవకుడు (జీవించువాడు ‘జీవ-ప్రాణ దారణే, జీవతాదితి-జీవకః. ఆశీరర్థకః) ఇద్దె-సందకుడు-వర్ధకుడు; మొ

ఆశీరర్థమున మఱి కొన్ని కృత్ ప్రత్యయములును నగును దే-రాతుడు (పరీక్షింపహారాజు; ‘రై-శబ్దే’-దేవామి రా మాదతి -దేవరాజః). దేవదత్తుడు (ఒకని పేరు; ‘దా-దాతి’ దేవామి దేయాదతి-దేవదత్తః). వీరభువు (వీరుడు వినికీ బుట్టఁగాక; ‘భూ-సత్తాయామ్’ వీరోఽస్య భూయాదితి- వీరభూః-

వీరభూ + క్తి). అగ్ని భూతి (అగ్ని వీరే, 'బ్లగర; 'భూ-సత్రాయామ్' అగ్ని రస్య భూయాదితి-అగ్ని భూతిః).

కొన్ని ధాతువులపైని 'అ-ఇ' (అన్-ఇ) అను ప్రత్యయములు నిల్చును. అట్టి ధాతువులు ద్వితీయాంత నామములతో, గొన్నియెడల సమసిండును కొన్ని నామములపైని 'మ'కారము నిల్చును. వివిధములగు వ్యాకరణ కార్యములును జరుగును ౧౧ (మగ్ధ-౧౦౦౯ మొ. ౧౦౨౭ వ. సూ; ౧౦౧౪-ముగ్ధ-భిత్తులకు 'మన్' వచ్చును).

కుంభకారుడు (కుమ్మరవాడు; 'కృజ్-కరణే' కుమ్మంకరోతీతి-కుమ్మకారః). పాపమ్ము (పాపమును హరించునది; 'హన-పథే' పాపం హన్తీతి-పాపమ్ముః). సామగుడు (సామవేదమును గానము చేయువాడు; 'గై-శణే' సామ గాయతీతి-సామగః). యశస్కరము (కిరీని జేయునది; 'కృజ్-కరణే' యశః కరోతీతి-యశస్కరః. శ్రీత్యే-యశస్కరీ). పతేగహి (యోగ్య కాలమున ఫలించునది-వృక్షము; 'గ్రహ-గ్రహణే'- ఫలం గృహ్ణోతీతి-పతే గ్రహిః-'ఏ'కారాగమశ్చ). దేవాపి (ఒకరాజు-'ఆప-వ్యాప్తే' దేవమాప్నోతీతి-దేవాపిః). ఇద్ధే 'వాకాపి' మొ. 'మ'కారాగమము: కుక్షిమ్పరి (తన కడుపును మాత్రము నింపుకొనువాడు; 'భృ-భరణే' కుక్షిం బిభర్తీతి-కుక్షిమ్పరిః). ఇద్ధే-ఉదరమ్పరి-ఆత్మమ్పరి మొ. జనమేజయుడు (పరీక్షిత్తు కొడుకు; 'ఏజ-కమ్పనే-దీని ఇన్యంతము: ఏజి-జనమేజయతీతి-జనమేజయః-జనులను గంపింపఁ జేయువాడు) పండిత మ్ముగ్గు (పన్నుఁ బండితునిగాఁ దలంచువాడు 'మన-బోధే' ఆత్మానఁ పండితం మన్యత ఇతి-పణ్ణితమ్మన్యః). పుష్పంధయము (తుమ్మెద; 'దేట-పానె'-పుష్పంధయతీతి-పుష్పంధయః). పాణింధమము (కొలిమితిత్తి; 'ధా-శణ్ణాగ్ని సయోగయా-పాణిబ్యాం దమతీతి-పాణింధమః). నాడింధముడు (నమ హరి-నాడిబ్యాం ధమతీతి-నాడింధమః-నాడులను బూరించి యూడువాడు) పిదుంతుడు (రాహువు; 'తుద-వ్యధనే' విదుంతుదతీతి విదుంతుదః). ఇద్ధే అరుంతుడు (అరున్సు-సర్మస్థానము) లలాటం తపము-(లలాటమును దపింపజేయు). అసూర్యంచర్య (మోషాశ్రీ) నఖఃపచము (గోమనకు వేడిగలుగు-చఖం పచతీతి-నఖంపచః-"పచ-తాపే" చూ.

శబ్దార్థ-చింత-మున్నగు వానిని సాధించునది. భయ-కరము (భయమును జేయునది 'కృష్ణ-కరణే' భయం కరోతి-భయం-కరః). తురంగము-గుఱ్ఱము-త్వరితముగాఁ బరుగెత్తునది ('గమ్-గతే' తురం త్వరితం గచ్ఛతీతి-తురంగమః; తురంగ-మా). అరిందముఁడు (శ తువులను దమింపజేయువాఁడు- 'దమ-శమే' అరిందమయతీతి-అరిందమః) మొ. "అనర్" (ప్రాణినిల్కర్) ప్రత్యయములందును నిట్టి 'మ'కారము రూపములు గలవు. అంధంకరణము (కోకము- అనన్తః అన్తః క్రియితే-అన్తం కరణమ్). ఇట్లే సుభగం భావుకము, సుభగం భవిష్టువు మున్నగు రూపములును సాధించునది.

క్రిబాదులు

కార్య విశేషములకును సుచ్చారణార్థకముగను, వర్తవిశేషముల రూపముతో "క్రిప్-విణ్" మున్నగు ప్రత్యయములు ప్రయోగానుసారముగా ధాతువుల పయిని విధింపబడును. ఈ ప్రత్యయముతో నేవర్తమును నిలువదు. అన్ని వర్తములును లోపించును. ధాతు మాత్రమే నామముగా నేర్పడును. అట్టియెడల వివిధములగు వ్యాకరణ కార్యములును గొన్నిట నగును ౧౨ (ముగ్ధ-౧౦౨౮ మొ. ౧౦౩౨ వ. సూ-౧౦౩౩ మొ ౧౦౪౯వ. సూ).

ఈ ప్రత్యయమునందలి 'క'కారము గుణాభావమును తెల్పుటకును 'ణ' కారము వృద్ధి వచ్చు నని తెల్పుటకును నిదర్శనములుగా నిల్పబడెను.

ప్రాచి-తూర్పుదిక్కు (చూ-తత్స ౮౯వ సూ: "అఞ్చా-గతి పూజనయోః". ప్రకర్షణ అఞ్చతీతి-ప్ర+అఞ్+క్రి-త్రీత్యే-ప్రాచీ). ప్రతీచి-పడమర దిక్కు (ప్రత్యఞ్చతీతి-ప్రతి+అఞ్+క్రి-ప్రతీచీ). 'అఞ్చా' ధాతువు తుదినున్న 'ఉ'కా రేదర్శనము దాని త్రీత్యమున 'ఈ' ప్రత్యయము వచ్చునని తెల్పును (చూ-తత్స ౮౯వ సూ) "యుజ్యత ఇతి యుక్- "యుజ-యోగే"-యుజ్+క్రి-యుక్; యునక్తీతి-యుజ్. యుజ్+క్రి-యుజ్; ఇట్లే "ప్రాక్-ప్రాజ్. ప్రత్యక్-ప్రత్యజ్"; ప్రాజ్-ప్రాఞ్-ప్రాఞ్-ప్రత్యఞ్-యుక్-యజ్-యుజః యుజ్-యుజ్ఞా-యుజః) ఆంధ్రవిభక్తియొగము లేదుగాని "కూర యుగ్గహము. ప్రాగ్గిశ-ప్రత్యగ్గిశ" మున్నగు రీతిని వానికి

సమాన పూర్వావయవ స్థితి యుండును (తత్స-౧౦౭౩ సూ). సుఖభాక్కు-
(సుఖమునందువాడు; “భజ-సేవాయామ్” సుఖం భజతీతి-సుఖ + భజ్
+ విణ్-సుఖభాక్-సుఖభాజౌ-సుఖభాజిః. చూ-సమా ౩౭౩ సూ) తురాసా-
హండు (ఇంద్రుడు-వేగమున సహించువాడు-“షహ-క్షమాయామ్” తురాం
వేగమును సహతే ఇతి- సహ + విణ్-తురాహిద్-తురాసాహౌ-తురాసాహః.

ద్వితీ. తురాసాహం తురాసాహౌ-తురాసాహః; చూ-సమా ౪౦౪ సూ). అనద్వా-
హము-ఎద్దు (వహ్-ప్రాపణే అరః-శకటమ్-వహతీతి-అనన్ + వహ్ + విణ్
-అనద్వాన్-అనద్వాహౌ-అనద్వాహః. ద్వితీ. అనద్వాహమ్-అనద్వాహౌ-అన
డుహః). సోమపుడు- యజ్ఞ సోమ లతారస పాఠము చేసినవాడు (‘పా-
పానే’ సోమం పిబతీతి-పా + విచ్-సోమపాః-సోమపౌ-సోమపాః). విశ్వ
పుడు- (ప్రపంచమును రక్షించువాడు - (‘పా-రక్షణే విశ్వం పాతి, రక్షతీతి
-విశ్వ + పా + విచ్-విశ్వపాః-విశ్వపౌ-విశ్వపాః). కృధ- (కోపము) (‘కృధ్
-కోపే’ కృధ్యతీతి-కృధ్ + క్త్వి-కృధా) వీరుధము-లత (‘రుహ-ఉద్యపే’.
విశేషణ రోహతీతి-వి-రుహ + క్త్వి-వీరుధ్-వీరుత్-వీరుధౌ-వీరుధః; సమా
౪౦౪ సూ. ‘వీరుధా’ అను టాంబితమును సాధువే). మార్గాంతరము: విస్తృతం
ఋణదీతి-వి + రుద్ + క్త్వి-‘రుద్-ఆవరణే’ - వీరుధ్-వీరుధా. ఉపానహము-
పైజారు-చెప్పుజోడు (‘సహ-బన్ధనే’- ఉప-పాదప్రాసదేశమ్-అసమన్తాత్
నహ్యతీతి-ఉప + ఆ + సహ + క్త్వి- ఉపానహౌ; ఉపానత్-ఉపాః హౌ-ఉపా
నహః; చూ-సమా ౪౦౪ సూ). వాక్కు-వాసు-వాచ-వాక్యము, వాగింద్రియము
(వచ్-కథనే; ఉచ్చర ఇతి-వచ్ + విణ్-వాక్-వాచౌ-వాచః). దిశ-
దిక్కు ప్రాధ్యాని దిక్కు (‘దిశ-దాశే’-దిశత్యనకాశముతి-దిశ్ + క్త్వి-దిశ్. దిశ్-
దిశౌ-దిశః; చూ-సమా. ౩౮౪ సూ). మధులిహము-తుమ్మెద పుష్పాసపమును
ద్రాగునది (‘లిహ-అస్యావశే’-మధు లెహి ఇతి-మధు + లిహ్ + క్త్వి-మధులిహౌ.
మధులిద్-మధులిహౌ-మధులిహః; చూ-సమా ౪౦౪ సూ). తాదృశుడు-అట్టి
వాడు (“దృశ్-దాక్షుష జ్ఞానే” స ఇవ దృశ్యత ఇతి-తద్ + దృశ్ + క్త్వి-
తాదృశ్. తాదృక్-తాదృశౌ-తాదృశః) ఇట్లే భవాదృశుడు-భవత్-నీవంటి
సదృశుడు-సమాన-స; సమా-మైనవాడు) ఈ దృశ్యము; ఇదమ్-ఈ; ఇట్టి
వాడు, కీదృశుడు-కిమ్-కీ; ఎట్టివాడు, అమూదృశుడు-అదన్-అమూ ఇట్టి
వాడు మొ.

‘త్ర’ మొదలగు కృత్తులు

దాతువునకుఁ బరముగ “త్ర-అన్-ఇన్-ఉన్-మన్-క్వనివ్” అను ప్రత్యయములు కారక పితృషములందును భావార్థమునందును నిల్పును ౧౩ (ముగ్గ-౧౦౩-౨వ సూ)

త్ర: నేత్రము (కన్న-కన్యపుత్రాదు; “ణి-ప్రాపణే”. నయతి-నయతే అనేర వా ఇతి-నీ + త్ర-నేత్రమ్) దంష్ట్రము-దంష్ట్ర (పెద్దపల్లు-కోట; ‘దన్-దంశనే’; దశ్యతే అనయేతి-దణ్ + త-దంష్ట్రా) నద్ది (గుట్టపు నద్దిమీది యాస్తరణము కదులకుండఁ గద్దెడి వాటు-చర్మము; “జహ్ జస్తనే” సహ్యతే అనయేతి-సహ్ + త్ర-నద్దీ). స్తోత్రము (స్తుతి; ‘ష్ట-స్తుతే’ స్తూయతే అనేనేతి-స్తు + త్ర-స్తోత్రమ్). దాత్రము (కొడవలి; “దా-ధేదనే”. దాతి-ధిసత్తి అనేనేతి-దా + త్ర-దాత్రమ్) పాత్రము (బోజు నాద్యమత్రము; “పా-పానే” పిబ త్యనేనేతి-పా + త్ర-పాత్రమ్) పాత్రము-పాత్రుడు (పాపమునుండి రక్షించు వాడు; “పా-రక్షణే”. పాతి రక్షతీతి-పా + త్ర-పాత్రమ్).

అన్: రజము (పుప్పొడి-ముట్టురము; “రన్-రాగే”; రజ్యతే అనేనేతి-రన్-జ్ + అన్-రజన్-రజః) వేధ (బ్రహ్మ-సృజించువాడు; “విధ-విధానే”; విధతి-సృజతీతి-విధ + అన్-వేదాన్-వేదాః).

ఇన్: సర్పి-సర్పిస్తు (నేయి) “సృప్-గతా”. సర్పతి-వ్యాప్తోత్తీతి-సృప్ + సర్ప్ + ఇన్-సర్పిన్-సర్పిష్-సర్పః) హవి-హవిస్తు (నెయ్యి-హోమము చేయుచుది; “హ-హోమే”. హూయతే అనేనేతి-హోమము చేయఁబడు-హ-హవ్ + ఇన్-హవిన్-హవిః)

ఉన్: చతువు-చతుస్తు (కన్న-“చక్ష-కథనే”; చష్టే-చస్తు స్వరూపం చక్రితి-చక్ష + ఉన్-చతున్-చతుష్-చతుః). ధనుస్తు-ధనువు (విల్లు; “ధన = రవే”; ధనతీతి-శబ్ధించు-ధన + ఉన్-ధనుష్-ధనుః).

షన్ శక్రము (సుఖము "శ్రా-హింసాయామ్" శృణోతి-అనుభవములను హింసించునది-శ్రా-శర్ + మక్-శక్రన్-శక్ర).

క్వనివ్: పారదృశ్య (పారంగతుడు; "దృష్-చాచుష జ్ఞానే"-పారం దృష్టవాన్-పార + దృష్ + క్వనివ్-పారదృశ్యన్ - పారదృశ్య). యజ్ఞ (యాగముచేసినవాడు; "యజ్-దేవపూజనే"; యజితేస్య-యజ్ + వనివ్-యజ్ఞన్-యజ్ఞ).

'క్త-క్తవతు' ప్రత్యయములు

ధాతువునకుఁ బరముగా భూతార్థమునందలి కర్మార్థమునందును భావార్థ ముందును 'క్త' ప్రత్యయము నిల్చును. భూతార్థమునందలి కర్మార్థమున 'క్తవతు' ప్రత్యయమునిల్చును గళ (మగ్గ-గంఠం సూ; సి-కౌ-౩౦౧౨-౩౦౧౩వ సూ).

వీనిలోని 'క' కారము గుణాభావము దెల్పు నిద్యర్థము. క్తవతు ప్రత్యయ ములోని తుది 'ఉ' కారము శ్రీత్యమున 'ఈ' ప్రత్యయము వచ్చునని తెల్పు నిద్యర్థము (చూ-తత్స-౮౯వ సూ).

'క్తవత్' ప్రత్యయాంత రూపములు భవచ్చత్రాదులలోని వగుటచేత (తత్సగంఠవ సూ) పీనికిఁ దెలుగు విభక్తియొగము లేదు. పీనికి శ్రీత్యమున 'ఈ' కారము వచ్చును. అట్టి శ్రీలింగ రూపములు తెలుగున నుండవచ్చును గాని సమాస పూర్వాయవ 'క్తవత్' ప్రత్యయాంత రూపములును తెలుగు విభక్తుల నందిన 'ఈ' ప్రత్యయాంత రూపములును గవి ప్రయోగములలోఁ గానరావు.

కర్మార్థక 'క్త': స్తుతుడు-స్తుత-స్తుతము (స్తుతింపఁబడిన "స్తు-స్తుతా" స్తు + క్త-స్తుతః-స్తుతమ్-స్తుతా) ఇవి విశేషణములు గాన మూడు లింగ ములు నగును.

భావార్థక 'క్త': స్నాతః-స్నాతా-స్నాతమ్ (స్నానము చేయఁబడిన "స్నా-శోధనే" స్నా + క్త-స్నాతః-స్నాతమ్-స్నాతా).

క్రవత్ కర్తృకః సుతవ దృక్తులు (సుతించిన భక్తులు; సుతవతి సుతించినది; “పు-సుతా”. సు-క్రవత్-సుతవాన్ - సుతవనై-సుతవన్తః శ్రీ-సుతవచీ-సుతవత్యౌ-సుతవత్యః).

అనునాసిక లోపము-‘త’ కారమునకు ‘న’ కారదేశము:

తనాది గణ ధాతువులయొక్కయు వనధాతువులయొక్కయు ‘ఇమ్’ రాని ధాతువులయొక్కయు, దుది యను నాసికమునకు ‘తిక్’ పత్యయేతర కిత్తులును జిత్తులును నగు ‘ఝన్’ సమాహార వర్ణములు పరమగునపుడును యప్రత్యయము (క్వా-పత్యయాదేశము) పరమగునపుడును లోపము గల్గును గా (ముగ్ధ-౬౭౬వ సూ; సి-కౌ-౨౪౨౦వ సూ).

గతము (గతించిన; “గమ్-గతా”. గమ్ + క్త-గతః-గతా-గతమ్). హతము (చంపఁబడిన; హన-వధే; హన్ + క్త-హతః-హతా-హతమ్).

“క్షి-డి-దీ-దూ-లీ-లూ-సూ” మున్నగు ధాతువుల కందెను, ‘ఓ’ కార మిద్వర్ణముగాగల ధాతువులకందెను, దకారాంశ ధాతువులకందెను, ‘య-ర-రి-ప’ లతోఁ గూడిన సంయోగము గల ‘అ’ వర్ణాంత ధాతువులకందెను, గొన్ని ఋదన్త ధాతువులకందెను బరమలగు “క్త-క్రవత్” పత్యయములతో ‘త’ కారమునకు ‘న’ కారాదేశ మగును. అట్టియెడలఁ గొన్ని వ్యాకరణ కార్యము లగును గా (మగ్ధ-౧౦౫౨వ సూ; సి-కౌ-౩౦౧౬ మొ ౩౦౧౯ వ సూ).

క్షిబుడు (త్రిలిం. “క్షి-క్షయే” క్షి + క్త-క్షిణః-క్షిణా-క్షిణమ్). దీని కిట్లు దీర్ఘము వ్యాకరణ కార్య మయ్యెను దీనము (త్రి. ఎగురబడిన; “డి-సభోగతా”. డి + క్త-డిః-డినా-డినమ్). దీనఁడు (త్రి. దుఃఖితుఁడు; “డి-క్షయే” డి + క్త-డిః-డినా-డినమ్). దూనము (త్రి. సంతప్తము; “దూ-ఫేదే” దూ + క్త-దూః-దూనా-దూనమ్). లీనుడు (త్రి. చన్నుడు; “లీ-శ్లేషణే” రావణే”; లీ + క్త-లీః-లీనా-లీనమ్) లూనము (త్రి. చిన్నము; “లూ-భేదనే”. లూ + క్త-లూః-లూనా-లూనమ్) సూనముత్రి. (ప్రసూతము-పుష్పము; “సూ-ప్రశవే”. సూ + క్త-సూః-సూనా-సూనమ్).

ఓడతులు: ఓడము (త్ర). రోగాన్విత; 'రుకో-ఓడే' రుకో + క్త-హస్త).
 భుగ్నుము (త్ర) రోగాదులచే గుడిలమైనది; "భుజో-కౌటిత్వే" భుజ్ + క్త-
 భుగ్నుః). దాన్త. భిన్నము (విదారితము; త్ర). "భిద-ద్విధాకరణే" భిద + క్త-
 భిన్నః). 'య-ర-ల-ఎ' సంయుక్తపదాంత: శ్రాణము (పక్వము. "శ్రా-పాకే".
 శ్రా + క్త-శ్రాణః. త్రి.)

ఋదన్త కీర్ణము (త్ర). విక్షిప్తము; "కృ-విక్షేపే". కృ + క్త-
 కీర్ణః-త్రి). కీర్ణము ముదిసినది ("క్యా-జాయామ్". క్యా + క్త-కీర్ణః-త్రి)
 శీర్ణము (శుష్కము; "శ్యా-హింసనే"; శ్యా + క్త-శీర్ణః-త్రి)

'క్త' ప్రత్యయాంత నిపాతములు

"నిర్వాణము-ఋణము-పుల్లము-విత్తము-క్షీణము-కృశము-ఉల్లాఘుడు"
 అనునవియు (ముగ్ధ-గంఠాః సూ). "మృబ్ధము-స్వాంతము-ద్వాంతము-కష్టము-
 లగ్నము-ప్లిష్టము-పరివృథుడు-అభ్యర్థము" అనునవియు (ముగ్ధ-గంఠాః సూ)
 "దాంతుడు-శాంతుడు-పూర్ణము స్పృష్టము-ధన్వుడు" అనునవియు (ముగ్ధ-
 గంఠాః సూ. ఈ తుదివి వికల్పముగా 'ఇ' ప్రత్యయము లోపించినవి-సం-
 కృ-ఓవ సూ) నిపాతములగు 'క్త' ప్రత్యయాంతములు గలవి.

నిర్వాణము (మోక్షము; "వా-గమనే-హింసనేచ"; నిర్ + వా + క్త-
 నిర్వాణః) ఋణము (అధమర్థ దేయ ధనము-"ఋ-గతో". ఋ + క్త-
 ఋణమ్). పుల్ల (వికసితపుష్పము; "పుల్ల-వికసనే" పుల్ల + క్త-పుల్లః
 త్రిలిం). విత్తము (ధనము; "విద-లాభే" విద + క్త-విత్తమ్). క్షీణము
 (మందించిన; "క్షీ-దర్శే"-క్షీ + క్త-క్షీణమ్-త్రిలిం). కృశము (కృశించినది-
 "కృశ-తనూకరణే" కృశ + క్త-కృశ త్రిలిం). ఉల్లాఘుడు (రోగనిర్ముక్తుడు
 "లాఘ-సామర్థ్యే"-ఉత్ + లాఘ + క్త-ఉల్లాఘః) మృబ్ధము (అరోధితము-
 "మృభ-సంఘాతనే". మృభ + క్త-మృబ్ధ త్రిలిం) స్వాంతము (మరస్సు;
 "సం-శబ్దే". స్వన + క్త-స్వాంతమ్) ద్వాంతము (చీకటి) ("ధ్వ-
 శబ్దే". ధ్వన + క్త-ద్వాంతమ్) కష్టము (పీడ; "ష - వధే". కష +

క్ర + కష్టమ్) లగ్నము (సక్రము 'క-సక్రే'. లగ్న + క్ర-లగ్నమ్-తిలిం).
 స్లిష్టము (స్లిష్టవాక్యము 'స్లేష్-వేశ్మోక్తా' స్లేష్ + క్ర-స్లిష్టమ్) పరివృద్ధుడు
 ప్రభువు "ప్ర-హ-వృద్ధౌ". ప్ర + హ + క్ర-పరివృద్ధః. దృఢము (కరినము;
 "దృహ-వృద్ధౌ". దృహ + క్ర-దృఢమ్) అభ్యర్థము (సమీపము "అర్థ-
 పీడాయామ్" అభి + అప్ + క్ర-అభ్యర్థః). జ్ఞము (జీఱించిన; "జ్నే-క్షయే"
 జ్ఞ + క్ర-జ్ఞము. త్రిలిం ఇవి కర్తృత్వక క్ర ప్రత్యయములు) శుష్కము (ఎండినది;
 "శుష్-శోషే". శుష్ + క్ర-శుష్క. త్రిలిం) పక్వము (పరిణతము; "పక్-
 పాకే". పచ + క్ర-పక్వమ్ త్రిలిం). దాతుడు (ఇద్రియ-నిగహము గరి,
 "దము-శమే". దము + ఙీ + క్ర-ఙీలోప సం-కృ-౯వ సూ. దాన్తః-
 త్రిలిం). శాతుడు (శాంతి గరి; "శమ్-శమే" శమ్ + ఙీ + క్ర-ఙీలోపము.
 సం-కృ-౯వ సూ. శాన్తః-త్రిలిం). పూర్ణము (నింపబడినది; "పూర్-పూర్తే"
 పూర్ + ఙీ + క్ర-పూర్ణః త్రిలిం). స్పష్టము (వ్యక్తమైనది; "స్పృక్-గన్త,
 బాధయోః" స్పృక్ + ఙీ + క్ర-స్పష్టః-త్రిలిం) చన్నము (ఆచ్ఛాదితము;
 "చద-సంచరణే". చద + స్పార్థిక ఙీ + క్ర-చన్నః-త్రిలిం) వీచి కర్తృకర్మా
 దులు యథాసంభవ గ్రాహ్యములు.

భావ-కర్మ-కర్తృత్వక 'క్ర' ప్రత్యయము

గత్యర్థాకర్మక దాతులు మీదను 'శీ-స్థా' మున్నగు కొన్ని దాతుల
 మీదను భావ కర్మ కర్తృత్వములందు 'క్ర' ప్రత్యయ మగును. వ్యాపారం
 భార్యములందును గర్తృత్వమున 'క్ర' ప్రత్యయ మగును. ౧౮ (ముద్ధ-
 ౧౦౯౨-౧౦౯౩వ సూ; సి-కౌ-౩౦౫౩-౩౦౮౬వ సూ).

క్ర ప్రత్యయము కిత్తు గాన గుణము లేదు గత్యర్థః స గణాం గతః
 (వాడు గంగాగతుడయినాడు; "గమ్-గతా". గమ్ + కర్తృ-క్ర-గతః.
 స గణాం గతః). వాడు గృష్టని బ్రాహ్మణుడయినాడు ("ఆప్-వ్యాప్తే". ప్ర +
 ఆప్ + కర్తృ-క్ర-సృష్టం ప్రాప్తః). కర్మార్థః వానిచే గృష్టుడు బ్రాహ్మణుడయి
 నాడు ("ఆప్-వ్యాప్తే". ప్ర + ఆప్ + కర్మార్థక-క్ర-తేన కృష్టః ప్రాప్తః).
 విష్టవు శేషునం దధిశయించినాడు "శీ-శయనే". అధి + శీ + కర్తృ-క్ర-శేష

మధిశయితః విష్ణుః) విష్ణువు వైకుంఠము సదిష్ఠించినాడు ("స్థా-గతినిస్సత్రా". స్థా + కర్తృ-క్త-విష్ట రైపుణ్య మధిష్ఠితః). చాపాహారంభ వాడు కకియము చేయ నారంభించినాడు ("సృజ్-కరణే" స్ర + కృ + కర్తృ-క్త-ప్రకృత స్స కటమ్).

నిశ్చలార్థకముల కంటెను గత్యర్థముల కంటెను భోజనార్థకముల కంటెను బరముగా నధిరరణమున భావ కర్మ కర్తృత్వములుందు "క్త" ప్రత్యయ మగును ౧౯ (ముగ్ధ-౧౯౯౪ వ సూ; సి-కౌ-౩౦౮౭ సూ).

అధికరణ-నిశ్చలార్థః కృష్ణుడు పీఠమం దాసితం దయిచాడు ("ఆస-ఉపవేశనే". ఆస + కర్తృత్వ-క్త-కృష్టః పీఠే ఆసితః). గత్యర్థః కష్టుడు మధురను యాతుడయిచాడు ("యా-యానే". యా + కర్తృత్వ-క్త-కృష్టః మధురాం యాతః). భోజనార్థః కృష్ణుడు యజ్ఞమం దన్నమును భుక్తుండయి నాడు "భుజ-భక్షణే" భుజ + కర్తృత్వ-క్త-కృష్టో యజ్ఞిహ్వం భుక్తః). కర్మార్థః కృష్ణునిచే పీఠ మాసితము. ("ఆస-ఉపవేశనే". ఆస + కర్మార్థ-క్త-కృష్టేన పీఠ ఆసితః). భావార్థః కృష్ణునిచే ఆసితము ("ఆస-ఉపవేశనే". ఆస + భావార్థ-క్త-కృష్టేన ఆసితమ్).

జ్ఞానార్థకముల కంటెను బుజార్థకముల కంటెను నిచ్చార్థకముల కంటెను 'శీలా'ది ధాతువుల కంటెను భూతార్థమందే లొక వర్తమానార్థమందును 'క్త' ప్రత్యయ మగును ఇట యథాసంభవముగా గర్తృ కర్మాద్యర్థముల నెన్ననగును ౨౦ (ముగ్ధ-౧౯౯౪వ సూ; సి-కౌ-౩౦౮౮-౩౦౮౯వ సూ).

జ్ఞానార్థః విదితుడు శివుడు (తెలియఁబడుచున్న శివుడు. "విద-జ్ఞానే" విద + వర్తమానార్థక-క్త-విదితః శివః).

పూజార్థః పూజితుడగుచున్న శివుడు ("పూజ-పూజనే". పూజ + వర్త-కర్మా-క్త-పూజిత శివః)

ఇచ్చార్థః వాంఛితుడు (కోరబడుచున్నవాడు శివుడు. "వాఞ్చ-కామే; వాఞ్చ + వర్తమాన, కర్మాద్య-క్త-వాఞ్చిత శివః) ఇద్మః (గిపించుచున్న వాడు

శివుడు “ఐన్-దీషై”. ఐన్ + కర్త్ర వర్త-క్త-ఇద్దః). సిలితుడు-పరిశీలింపఁ బడుచున్నవాడు (“శీల-సూధా” శీల + వర్త-కర్తార్థ-క్త-శీలితః). ఇవి వర్తమానకాంతములై కాక భూతార్థ కాంతములును గావచ్చునని యెప్పునది (చూడు-ముగ్ధ-దుగ్ధ-వ్యాఖ్య). అట్టి కవి ప్రయోగములును గలవు

శత్రు-శాన-ప్రత్యయములు

వర్తమానార్థమునఁ బర్యవర్తింపది రాతువులకుఁ బరముగ ‘శత్రు’ ప్రత్యయమును నాత్మనేదిపది రాతువులకు ‘శాన’ ప్రత్యయమును నగును. శాన ప్రత్యయమున ‘అ’ కారముపై ‘మా’ అని నిల్చును. తక్కిన యెడల ‘అన’ అను రూపముతో నిల్చును ౨౧ (ముగ్ధ-౧౧౦౦-౧౧౦౧వ సూ; సి-కౌ-౩౧౦౦ మొ. ౩౧౦౩ వ సూ).

శత్రు, శాన ప్రత్యయములలోని ‘శ-ఋ’ వర్ణము లిద్వర్ణములు. శవర్ణ మిద్వర్ణమగుటచే నివి సార్వధాతుకము లగును (సం-క్రియా-౩వ వి) ఋవర్ణము శ్రీత్వమున ‘ఈ’ ప్రత్యయము వచ్చునని తెల్పును (తత్స రాఫ సూ). శత్రంతములు భవచ్చరాది సూత్రముచేతఁ దెనుఁగు విభక్తుల నందవు (తత్స ౧౦౭ వ సూ).

సార్వధాతుక పరకత్వమునఁ గర్తృన్తమందు రాతువునకు ‘శప్’ ప్రత్యయ మగును ౨౨ (ముగ్ధ-౨౪౧వ సూ; సి-కౌ-౨౧౬౩వ సూ).

‘ఇందలి శవర్ణ పకారము లిద్వర్ణములు. శిత్తుగాన నిది సార్వధాతుక సంజ్ఞ గలది.

అకారముగాని ‘ఏ-ఓ-ఐ-ఔ’ లు గాని పరమగునపుడు ‘అ’ కారమునకుఁ రోపము గల్గును ౨౩ (ముగ్ధ ౨౪౩వ సూ, సి-కౌ-౧౯౧వ సూ)

కర్తృర్థ : పవన్-పవనౌ-పవన్తః (పండుచున్న; దీని కాంధ్ర విభక్తి యోగము లేదు. “పచ్-పాకే.” పచ్ + శప్ + శత్రు-పచ్ + అ + ఆత్-పచ్

శ్రీ-పద నీ తత్వ గంజన నూ) పద ద్వైతము (పదమన దేవతత్వము); పదంతి (పదమన శ్రీ 'పద' దాతు పదమనము కాన దీనికి 'శత్రు, శాన' ప్రత్యయములు రెండును నగును పైవెల్ల శత్రంతములు.

శాన . పద్ + శప్ + హస-పదమానః, శ్రీ-పదమానా పదమానము (పదమనన్నవాడు); పదమాన (పదమనన్న శ్రీ)

కర్మార్థ : పద్యమానము (పదమనన్న-పద్ + యక్ + శాన-పద్య మానః-శ్రీత్యే-పద్యమానా).

'శత్రు' ప్రత్యయాదేశములు

'విద్' దాతువుమీది శత్రుప్రత్యయమునకు 'క్యసు' అను నాదేశము వికల్పముగా నగును ౨౪ (గృ-౧౦౦౩వ నూ; సి-కౌ-౩౧౦౨వ నూ).

ఇందలి 'ఉ' కార క' కారము లిద్వర్ణములు. ఉకారము శ్రీత్యమున 'ఈ' ప్రత్యయ మగు నని తెల్పును. కిత్త్యము గుణాభావమును దెల్పును. విద్వాంసుడు (పండితుడు); విదుషి (పండిత-'విద్-జ్ఞానే'). విద్ + శత్రు-క్యసు-విద్యన్-విద్వాన్-విద్వాన్-విద్వాంసౌ-విద్వాంసః. శ్రీత్యే-విదుషీ). 'క్యసు' రాని పక్షమున 'శత్రం'తమె నిల్పును (విద్ + శత్రు-విదత్-విదన్-విదన్తై-విదన్తః శ్రీ; విదన్తీ-విదన్తౌ-విదన్తః). 'విదత్' అను శత్రంతమునకు దెల్గున (తత్వ గంజన నూ) విభక్తి యోగములేదు. శ్రీత్యమున-విదంతి-విదుషి.

శక్త్యర్థమునందును, వయోఽర్థమునందును, దాచ్చీ ల్యార్థమునందును 'శత్రు' ప్రత్యయముచోట 'మాన-ఆన' ప్రత్యయము లగును (పాణిని-శానచ్). అకారముపై 'మాన' అనియు దక్కిన యెడల 'ఆన' అనియు నిల్పునని యెఱుంగునది ౨౫ (ముగ్ధ-౧౦౦౪వ నూ ; సి-కౌ-౩౧౦౬వ నూ).

నిఘ్నానుడు (శత్రువును జంపశక్తుడు ; 'హన్-వధే'). ని + హన్ + శప్ లోప. అదాదిః-ఆన-నిఘ్నానః). వయోఽర్థ : విభ్రాణుడు (కవచ

మను భరించువాడు. యోగసంఘము దని తాత్పర్యము. “భృ-భరణే”-జువళా
హృదిః చూ-సం-క్రి-షవవివ. ర-క-చూ-అభ్యాస కార్యం భృ + శవరోప-ఆన-
ది-భాణః). తాచ్చిల్లార్థః భుజానుడు (భోగిలుడు “భుజ-భక్షణే”.
భుజ్ + శవరోప-అదాది-ఆన-భుజ్భాసః). ఇట్లే ‘లసమానుడు’ మున్నగు పర
స్మైపదములు ‘శాన’ ప్రత్యయంతములు కావచ్చును శబ్దోపమాన నివి ‘అ’
కారాంతములు కావు గాన వీనిమీద ‘ఆన’ అనునది నిల్చినది.

భవిష్యదర్థమునఁ గర్తృత్వమునందుఁ బరస్మైపది దాతువునకు ‘స్యత్’
ప్రత్యయమును, నాత్మనేపది దాతువునకు ‘స్యమాన’ ప్రత్యయమును నగును
౨౬ (ముగ్ధ-గిరింజన సూ; సి-కౌ-తిరింజన సూ).

‘స్యత్’ అను ప్రత్యయములోని ఋకారము ప్రిత్యమున ‘ఈ’ ప్రత్య
యము వచ్చునని తెల్పు నిద్యర్థము (చూ-తత్స-౮౯వ సూ). ఈ ‘స్యత్’
ప్రత్యయము భవచ్చత్రాది విషయమే కాన (తత్స-గిరింజన సూ) దీని కాండ్ర
విభక్తియొగము లేదు. కాన “కరిష్యక్కా-వ్యము” (చేయునున్న కావ్యము)
అను కీతినె దీనికిఁ దెల్గునఁ బ్రయోగ మని యెఱుంగనగును. కరిష్యమాణము
(చేయుచున్న “కృజ్-కరణే”. కృ + స్యమాన-కృ + ఇ + స్యమాన-కరిష్య
మాణమ్).

‘ఇష్ట-ష్ట-స్ను’ మున్నగు ప్రత్యయములు

జ్యోతముల కన్నను, ‘త్రాజ-భూ-సహ-అలంకృ’ మున్నగు కొన్ని
దాతువుల కన్నను దద్దర్మ తచ్చీలాద్యర్థములందుఁ గర్తృత్వమున ‘ఇష్ట’
ప్రత్యయ మగును ౨౭ (ముగ్ధ గిరింజన సూ. సి-కౌ-తిరింజన సూ).

కారయిష్టపు (చేయుచు నిచ్చగించువాడు; “దు-కృజ్-కరణే”.
కృ + జ్ + ఇష్ట-కారయిష్టః; సం-కృత్-౯వ సూ. చొ॥ జ్జోరోపము లేదు).
త్రాజిష్టపు (ప్రకాశించు స్వభావము గలః “త్రాజ-దీప్తి”. త్రాజ్ + ఇష్ట-
త్రాజిష్టః). భవిష్టుడు (అయెడి స్వభావము గలః “భూ-సత్తాయామ్”.

భూ-భవ్ + ఇష్టు-భవిష్టుః). సహిష్టుః (సహించు శీలము గలవాడు; “సహ-క్షమాయామ్”. సహ + ఇష్టు-సహిష్టుః) అలంకరిష్టువు (అలంకరించుకొను స్వభావము గల; “దు-కృష్-కరిణే”. అలం + కృ-ఇష్టు-అలంకరిష్టుః”).

“(ప్రక్)-ష్ట-స్ను-ను (క్ను)-ఉక (జాకి)-ఆక (ష్టాక)-ఆలు-రు-మర (కర్మ)-ఉర (ముర-కుర)-ఊక-పర-ర-ఉ-రు-అ-న-ఇత్తు-ఇ-త' మున్ను సు ప్రత్యయములు తచ్చీలాద్యర్థములందుఁ గొన్ని కొన్ని ధాతువులపైని గర్త్యర్థమున నిల్చును. అట్టి యెడలఁ గొన్ని వ్యాకరణ కార్యములు నగును అల (ముగ్ధ-గంధ మొ. గంధః నూ. సి-కౌ-గంధ మొ గంధః, కొన్ని ఉజా'దులును).

జిష్టువు (జయశీలుఁడు-అర్జునుఁడు; “జి-జయే”. జి + ష్టు-జిష్టుః). స్థాస్నువు (స్థితి శీలుఁడు-“స్థా-గతి నివృత్తా”. స్థా + స్ను-స్థాస్నుః). ధృష్టువు (ప్రగల్భుఁడు; “ధృష్-ప్రాగల్భ్యే” ధృష్ + ధృ-ధృష్టుః). మాతుకుఁడు (పాంసుఁడు; “హన్-పదే”. హన్ + ఉక-మాతుకః) భావుకము (మంగళము; “భూ-సత్తాయామ్” భూ-భవ్ + ఉక-భావుకమ్) బంటాకుఁడు (దోచుకొనువాడు; “బంజ్-పజ్జాయామ్”. బంజ్ + ఆక-బంజ్ఞాకః). వరాకుఁడు (అధముఁడు; “వృ-సేవాయామ్”. వృ + ఆక-వరాకః. త్రి-వరాకీ). పతయాలుఁడు (పతనశీలుఁడు; “పత్-గతా”. పత్ + ఇ + ఆలు-పతయాలుః). స్పృహయాలుఁడు (కొరెడు శీలము గలవాడు; “స్పృహ-ఇచ్ఛాయామ్”. స్పృహ + ఇ + ఆలు-స్పృహయాలుః). శత్రువు (విరోధి; “శద్-శాతే-తీక్ష”. శద్ + రు-శత్రుః) భీరువు (భయశీలుఁడు; “భీ-భయే”. భీ + రు-భీరుః). ఘస్మరుఁడు (భక్షణ శీలుఁడు; “ఘస్-భక్షణే”. ఘస్ + మర-ఘస్మరః) భాసురము (ప్రకాశ శీలము గల; “భాన్-దీప్తా”. భాన్ + ఉర-భాసురః). మేమరము (దట్టమైనది; “మిద-స్నేహే”. మిద + ఉర-మేమరః). భంగురము (పంకరైనది; “భన్-వక్తిభావే”. భన్ + ఉర-భంగురః). భిదురము (వజ్రము; “భిద-ద్విధా కరణే”. భిద్ + ఉర-భిదురః). విదురుఁడు (తెలిసినవాడు; “విద్-జ్ఞానే”. విద్ + ఉర-విదురః). చిదురము (చేదన శీలము; “చిద్-ద్విధా కరణే” చిద్ + ఉర-చిదురః). జాగయాకుఁడు (అప్రమ

తుడు; “జాగ్ర-జాగరణే”. జాగ్ర + జాగ-జాగరణః). భాస్వరము (ప్రకాశించుచు; “బాస్-వీప్రా”. బాస్ + వర-భాస్వరః). స్థావరము (చలించుచు; “స్థా-గతి నివృత్తా”. స్థా + వర-స్థావరః). ఈశ్వరుడు (అష్టైశ్వర్యములు గల; “ఈశ-ఐశ్వర్యే”. ఈశ్ + వర-ఈశ్వరః). జిత్వరుడు (జయశీల; “జి-జయే”. జి + వర-జిత్వరః శ్రీ-జిత్వరీ) అజస్రము (ఎల్లప్పుడు; “జస్-మోక్షణే”. సజ్జ్ + జస్ + ర-అజస్రమ్). నస్రము (విసీతుడు; “జమ్-సత్”. నమ్ + ర-నస్రమ్). శంభువు (శివుడు; “భూ-సత్తాయామ్” శమ్-మంగళ + భూ + ఉ-శమ్ముః). ఇద్ధి విభుడు-ప్రభువు-స్వయంభుడు మొ. వందారుడు (వందన శీలుడు; “వది-ను శ్యభివాదయోః”. వద్ + అర్-వస్తారుః). జయంతుడు (ఇంద్రుని కొడుకు; “జి-జయే”. జి + అన్-జయంతః). స్తనయిత్తువు (మేళము; “స్తన-మేళశబ్దే”. స్తన + జీ + ఇత్తు-స్తనయిత్తుః; అదంతధాతు. చురాది. సం-కృత్-కావ సూ. జీలోపాథావము). లవిత్రము (కొడవలి; “లా-లితి”. లా + ఇత్ర- లవిత్రమ్). పరిత్రము (చరిత్ర; “చర-గతా”. చర్ + ఇత్ర-పరిత్రమ్). పవిత్రము (పరిశుద్ధము-శ్రాద్ధపవి తము “పూ-శోధే”. పూ + ఇత్ర-పవిత్రమ్). విభువు- (సన్నాసి; విక్ష-లోభే. విక్ష + ఉ-విభుః). అశంసువు (చెప్పు నిచ్చగల-కథయిత; “శన్-స్తుతా”. అ + శన్ + ఉ-అశంసుః). ఇచ్చువు (ఇచ్చుతో నుండు; “ఇచ్-వాఞ్చాయామ్”. ఇచ్ + ఉ-ఇచ్చుః-నిపాత). బిండువు (సున్న-నీటిబొట్టు; “విద్-జ్ఞానే”. విద్ + ఉ-బిండుః-వబియో రభేదః-నిపాత). ఇట్లు మరికొన్నియు సాధ్యములు.

ఘజ్-అల్-అనట్ ప్రత్యయములు

కర్మాధికారములందును, భావార్థమునందును ధాతువుమీద ‘ఘజ్-అల్-అనట్’ అను ప్రత్యయములగును ౨౯ (ముగ్ధ ౧౧౩౪-౧౧౩౫ సూ. సి-కౌ-౩౧౧౪-౩౧౧౬-౩౨౩౧-౩౨౯౦-౩౨౯౩వ సూ).

‘ఘజ్’ లోని ‘ఘ’కార ‘జ’కారములును (సం-క్రియా-౩ బొ. వృద్ధిని ఇకారము తెల్పును), ‘అల్’ ప్రత్యయములోని ‘ల’కారమును ‘అనట్’ పత్య

యములోని 'ట'కారమును 'ఇ'ద్వర్తములు భావార్థకములు నపుంసక లింగము లగును. ఈ 'అనద్' ప్రత్యయమునే పాణినయులు 'ఘ్యద్' ప్రత్యయ మందురు. క్విప్-ఘజాది పరకత్వమున ఏవసర్గమునకుఁ బహుళముగ దీర్ఘంబగు (సి-కౌ-౧౦౪౪-౧౦౪౫ నూ). ప్రాకారము-ప్రాసాదము-నీహారము-నీవారము-ఇట్టివి ఘజాంతములు. ఇట దీర్ఘము నిత్యము. క్విబంతములు: వీరుదము(పొద)మొ. "ఉపసర్గస్య దీర్ఘత్వం క్విప్ ఘజాదౌ క్వచి దృవేత్" (మగ్ధ-౧౦౩౪వ నూ. దుర్గా).

కర్మాద్యర్థ మజ్ :

ప్రాకారము (కోటగోడ; "క్యా-విశ్టేపే". ప్ర+క్యా+ఘజ్-ప్రాకారః; లేదా:- "కృజ్-కరణే". ప్ర+క్య+ఘజ్-ప్రాకారః) పాదము (చరణము; "పద-గతౌ". పద్+ఘజ్-పాదః-దీనిచేత నడువఁబడును. కరణార్థ). దాసుఁడు (సేవకుఁడు; "దాస-వానే". దాస+ఘజ్-దాసః-సంప్రదాన-వీనికొఱకు పని యిఁబడును) ఉపాధ్యాయుఁడు (గురువు; "ఇజ్-అధ్యయనే" ఉప+అధి+ఇజ్-ఏ-అయ్+ఘజ్-ఉపాధ్యాయః-అపాదాన-దగ్గరకుఁబోయి యాతనినుండి యధ్యయనము చేయఁబడును). ప్రసాదము (దయ "షద-గతౌ". ప్ర+సద్+ఘజ్-ప్రసాదః-అధికరణ; దీనియందు మనసు నిర్మల మగును).

భావార్థమజ్ : సమాజము (పశు భిన్నమనుష్యాది సంఘము; "అజ-గతౌ". సమ్+అజ+ఘజ్-సమాజః).

కర్మాద్యర్థ 'అర్' ప్రత్యయము : నిలయము (ఇల్లు; "లీ-శ్టేషే" ని+లీ+అర్-నిలయః. అధికరణ-దీనియందు నివాసము చేయఁబడును). కరము (చేయి; "కృజ్-కరణే" కృ+అ-కరః. కరణ కారకమ్-దీనిచేతఁ బనులు చేయఁబడును).

భావార్థకమగు 'అర్' ప్రత్యయము నుదాహృతులు : సమాజము (పశ్వాదుల సంఘము; "అజ్-గతౌ" సమ్+అజ్+అర్-సమాజః).

‘అసద్’ ప్రత్యయోదాహృతులు. కర్మాద్యర్థకము (బ్యుద్-పాణిని): చేదనము (కత్తి; “చిద్-చేదే. ద్వైధీకరణే”. చిద్ + అసద్-చేదనః; కరణ కారకము; దీనిచేత చేదింపఁ బడును).

భావార్థకమగు ‘అనద్’ (బ్యుద్-పాణినియులు):

శయనము (ప్రక్క- పడుండుట; “శి-శయనే”. శి + అనద్-శయనమ్)

సన్నంతముల ‘ఉ’ ప్రత్యయము

సన్నంతముపైని గర్త్యర్థమున ‘ఉ’ ప్రత్యయము నిల్చును ౩౦ (ముగ్ధ ౧౧౨౩ వ సూ; సి-కౌ-౩౧౪౮ వ సూ). హల్లునకుఁ బరముగ నున్న రాతువు తుదినన్న ‘అ’ కర ‘య’ కారములకు శిద్ భిన్నము పరమగునపుడు లోపము కల్గును ౩౧ (ముగ్ధ ౩౭౫ వ సూ; సి-కౌ-౨౩౦౮, ౨౬౩౧ సూ).

‘ఇమ్’ ప్రత్యయము రానట్టి ‘సన్’ ప్రత్యయము పరమగు చుండఁగాఁ గొన్ని రాతువుల ‘అ’ కారమునకు ‘ఇన్’ అనునది యగుటయు, నభ్యాస లోపమును గల్గును. సంయోగాదిస్థ సకారము లోపించును ౩౨ (ముగ్ధ-౮౧౧-౨౧౩ వ సూ; సి-కౌ-౨౬౨౦-౨౬౨౩-౩౮౦ సూ).

పయి సూత్రములచొప్పున సన్నంతములకు ‘ఉ’ ప్రత్యయమును, సన్నంత ‘స’ కారోపరిస్థమగు ‘అ’ కారమునకు లోపమును, నభ్యాస లోపమును ‘ఇన్’ అనునది వచ్చుటయు దీని సంయోగాది ‘స’ కారలోపమును రాఁగా ‘లిప్పు’ మొదలగు రూపములు గల్గును.

లిప్పువు (లాభమును బొందఁ గోరువాడు; లభ్-లాభే. లబ్ధమిచ్ఛః- లభ్ + సన్ + ఉ-లిప్పుః; లాభమును బొందుట కిచ్చించువాడు). జిగీషువు (జయేచ్ఛ గలవాడు; “జి-జయే” జేతు మిచ్ఛః-జి + స + ఉ-జిగీషుః; జయించుట కిచ్చ గంవాడు) చికిత్సువు (చేతు నిచ్చించువాడు; “కృ-కరణే”. కర్తు మిచ్ఛః-కృ + స + ఉ-చికిత్సః).

‘ఊక’, ‘యజ్ లుక్’ ప్రత్యయములు

యజంతములగు (తోపించినను) కొన్ని ధాతువులపైని “ఊక-ఇ” (కి) అను ప్రత్యయములు కర్తృమన నిల్చును. యజంతములు కాకున్నను ‘ఆదంతములు, ఋదంతములు, ఉపధాతోపులు’ నగు ధాతువులకు ‘ఇ’ (‘కి’) ప్రత్యయమగును. అపుడు ధాతువు ద్విరుక్తి నందును ౩౩ (ముగ్ధ-౧౧౧౭-౧౧౧౮-౧౧౧౯ వ సూ; సి-కౌ-౩౧౪౬-౩౧౪౭-ఇందలి వా ర్తికము; చూ-సం-క్రియా ౬-౧౧-౧౨ సూ).

యాయజాకుడు (పునఃపున ర్జజ్ఞ శీలుడు; “యజ్-పూజనే” యజ్ + యజ్ లుక్ -సం-క్రి-౧౨ వ సూ. + ఊక-యాయజాకః).

దందశూకము (ప్రాము; “దన్ శ-గర్హదంశనే-దంశనే చ” దన్ శ్ + యజ్ లుక్ + ఊక-దన్దశూకః; మాటిమాటికి గర్హముగఁ గలుచునది).

వాపదూకుడు (వక్త; “వద్-వాచి” వద్ + యజ్ లుక్ + ఊక-వాపదూకః; పునఃపునర్వక్త).

చాచలి (మిక్కిలి చలించునది; “చల గతౌ” చల్ + యజ్ లుక్ + ఇ-చాచలి).

యజస్తములు కానివాని యుదాహృతులు :

దాది (ఇచ్చువాడు; “దా-దానే” దా + ఇ-దా + దా + ఇ-దాదిః; ఇది ‘ఆ’ దంతో దాహృతి). జమ్ని (చంపువాడు; “హన్-వధే” హన్ + ఇ-హన్ + హన్ + ఇ-జమ్నిః ఇది ఉపధాలోపి).

త్రిమగ్గాది ప్రత్యయములు

‘దు’ అనునది (ధాతు పాఠమున) యిద్వర్తముగాఁ గల ధాతువునకుఁ ‘దద్ధాత్వర్థమునుండి పుట్టిన’ యను నర్థమునందు “త్రిమక్” అను ప్రత్యయమగును ౩౪ (ముగ్ధ ౧౧౪౩వ సూ; సి-కౌ-౩౨౬౬-౩౨౬౭వ సూ).

కృత్రిమము (అస్వాభావికము-ఒకరిచే జేయబడినది; “దు-కృష్-కరణే” కృ + త్రిష్-కృత్రిమః). పక్తిమము (పండించినది-“దు పచిష్-పాకే”. పచ్ + త్రిమక్-పక్తిమః).

ఈ ప్రత్యయము భావార్థము కాదనియు విశేషణమువంటిదనియు ముగ్ధ బోధక రాయగు వోపదేవుని యాశయము.

“జిన-అధు-నజ్-కి-క్యవ్-అ” అను ప్రత్యయములు కొన్ని కొన్ని ధాతువులకు భావార్థమునం దగును; అట్టి యేదల కొన్ని వ్యాకరణ కార్యములు నగును ౩౩ (ముగ్ధ-౧౧౪౦ మొ ౧౧౫౬వ నూ; సి-కొ-౩౨౧౫ మొ)

సాంరావిణము (కోలాహలము-బజారులోని కలకల ధ్వని; ‘జిన’ అను నీ కృదంతముపైని ‘జ్’ అను తద్ధితము నిర్వ్యాగా నేర్పడినది. “రు-ధ్వనా” సమ్ + రు + జిన + జ్-సాంరావిణమ్). వేపదువు (కంపము; “వేప-కమ్పే” వేప + అధు-వేపదుః) యత్నము (ప్రయత్నము; యత్ + నజ్-యత్నః). యజ్ఞము (అధ్వరము; “యజ్-దేవపూజనే” యజ్ + నజ్-యజ్ఞః). యాష్ట (ప్రార్థనము; “యాచ్-యాచనే”. యాచ్ + నజ్-యాష్టా). ఆది (మొదటిది; “దా-దానే”. అ + దా + కి-ఆదిః). అంతర్ధి (అంతర్ధానము-వ్యవధానము; “ధా-ధారణే”. అంతర్ + దా + కి-అంతర్ధిః). ఇట్లు ప్రాదులకందెను, ‘అంతర్’ అను నవ్యయముకందెను ఐరమైన “ద-ధ” లాదిని గల ధాతువులపైని ‘కి’ ప్రత్యయము నిల్చును.

శయ్య (పాను; “శీ-శయనే” శీ + క్యవ్-శయ్యా). విద్య (చదువు-జ్ఞానము; “విద-జ్ఞానే” విద్ + క్యవ్-విద్యా). క్రియ (కార్యము; “కృష్-కరణే” కృ + క్యవ్-క్రియా). ప్రశంస (స్తుతి; “శన్-స్తుతౌ”. ప్ర + శన్ + అ-ప్రశంసా). పూజ (అర్చ; “పూజ్-పూజనే”. పూజ్ + జీ + అ-పూజా సం-కి-౩వ నూ చొప్పున ‘జీ’ లోపము. త్రప (లజ్జ; ‘త్రప్-లజ్జాయామ్’ త్రప్ + అ-త్రపా) శ్రద్ధ (స్పృహ; ‘ధా-ధారణే”. శ్రత్ + ధా + అ-శ్రద్ధా. శ్రత్-శ్రద్ధా-అవ్యయ).

ఇట్లుగ 'క్యప్' ప్రత్యయాంతములును, 'అ' ప్రత్యయాంతములును శ్రీ లింగములె యగును.

సన్నంతముల మీది 'అ' ప్రత్యయము

సనాది ప్రత్యయాంతములపైని భావార్థమున 'అ' ప్రత్యయము నిల్చును. 'అ' ప్రత్యయాంతములెల్ల శ్రీ లింగములె యగును ౩౬ (మగ్ధ ౧౦౪౩వ సూ; సి-కౌ-౩౨౦౯వ సూ).

దిదృశ్ (చూడెడి యిచ్చ; "దృశ్-చాక్షుష జ్ఞానే". దృశ్ + సన్ + అ-దిదృశ్; సం-క్రియా-౬-౩-౮- సూ-చూ). జిగీష (జయేచ్చ; "జి-జయే". జి + సన్ + అ-జిగీషా. చూ-సం-క్రి-౬-౭-౮ సూ).

కర్మాదికారకములందును, భావార్థమునందును ధాతువులకు 'క్రి' ప్రత్యయ మగును. కొన్నియెడల దానిచోట 'ని' అనునది నిల్చును. ఇవి తుదిని గల శబ్దములు శ్రీలింగములు ౩౭ (మగ్ధ ౧౦౪౭వ సూ; సి-కౌ-౩౨౭౨వ సూ).

కృతి (చేయఁజెడిన పని; "కృజ్-కరణే"; కృ + కర్మార్థ-క్రి-కృతిః). కృతి (చేయుట-కరణము; "కృజ్-కరణే" కృ + భావార్థ-క్రి-కృతిః). బుద్ధి (మతి; "బుధ్-జ్ఞానే" బుధ్ + కరణార్థ-క్రి-బుద్ధిః; బుద్ధ్యతే అనయా). స్మృతి (స్మరణము; "స్మృ-స్మరణే" స్మృ + క్రి-భావార్థ-స్మృతిః). హాని (క్షతి; "హ-గతా"-హ + భావార్థ-క్రి-హః ః).

'అ-అన' ప్రత్యయములు

"ఈషత్-దుర్-సు" అనువానికందెఁ బరమైయున్న ధాతువుపైని "అ (ఖల్)-అన" ప్రత్యయములు భావ కర్మార్థములందు నిల్చును ౩౮ (మగ్ధ-౧౦౬౧వ సూ; సి కౌ-౩౩౦౫వ సూ).

ఈషత్కరము (ఈషత్ప్రయాస సాధ్యము; “కృష్-కరణే”-ఈషత్ + కృ + ఖల్-అ-ఈషత్కరః; ఖిత్తమువలనఁ గొన్నియెడల ‘మన్’ వచ్చును. ఆధ్యంభవము- సం-కృత్-గింప సూ). దుష్కరము (అతి కష్టముతోఁ జేయఁ బడు పని; “కృష్-కరణే” దుర్ + కృ + ఖల్-అ-దుష్కరః). సుగమము (సుఖముగాఁ జేరఁబడునది; “గమ్-గతౌ” సు + గమ్ + ఖల్-అ-సుగమః). సుయోధనుఁడు (కురు రాజు; “యుద్-యుద్ధే” సు + యుద్ + అన-కర్మార్థ-సుయోధనః-సుఖముగా వీనిచే యుద్ధము చేయఁబడును). దుశ్శాసనుఁడు (కురు యువరాజు; “శాస్-శాసనే”-దుర్ + శాస్ + కర్మార్థ-అన-దుశ్శాసనః; వీనిచే దుష్టముగా శాసింపఁబడును).

జ్యోతిరములపైని ‘విద్’ మున్నగు కొన్ని ధాతువులపైని ‘అ’ ప్రత్యయము నిల్చును. తదంత నామము స్త్రీలింగ మగును ౩౯ (ముగ్ధ-గింజరవ సూ; సి-కౌ-౨౨౪ దీని క్రింది వార్తికమును; దీనిని బాణినీయులు ‘యుచ్’ ప్రత్యయ మందురు. నవుంసక మగు ‘అ’ ప్రత్యయంతమును బృథంత మందురు).

కారణ (యాతన; “క్యా-హింసాఝామ్”-క్యా + ఙీ లోప-అన-కారణా) వేదన (దుఃఖానుభవము; “విద్-లాభే”-విద్ + అన-వేదనా). “లాభార్థా ద్విదేయ్యత్. వ్యాఖ్యానాత్. “విద-జ్ఞానే” ఇత్యస్యతు వి త్తిః. “విద-వేద నాఖ్యాన నివాసేషు” ఇతి చురాదేస్తు జ్ఞానశ్రద్ధ ఇతి యుచి వేదనేత్యపి” (సి-కౌ-బాలమనోరమా వ్యాఖ్య-గింజ-౨ వ పుట). శబ్దస్తోమ మహానిధితో ‘బృట్-అన’ వచ్చు జ్ఞానార్థకధాతువుపైనే ‘యుచ్’ ప్రత్యయమునిల్చి “వేదనా” అనునది సాధింపఁబడెను.

ఇంక “తుమ్-క్యా-ఐమ్” అనునవి యవ్యయము లగుటచేఁ దెల్లన జానికిఁ బ్రయోగ ముండదు అయినను సుపసిద్ధములు ననుకరణాచి ప్రయోగార్హములు నగుటచే నవి యిటఁ జెప్పఁబడుచున్నవి.

‘తుమ్’ ఆది ప్రత్యయములు

సమాన కర్తృకములగు రెండు క్రియలలో నేది రెండవ దానికిఁ బ్రయోజన మగునట్లు వాడఁబడునో యట్టి ధాతువుపైని భవిష్య దర్థమున భావార్థము వాచ్య మగుచుండఁగా “తుమ్” ప్రత్యయ మగును ౪౦ (ముగ్ధ-౧౧౬౪వ సూ; సి-కౌ-౩౧౭౫వ సూ).

‘కృజ్-కరణే’ (కృ-కర్ + తుమ్-కర్తుమ్). “కర్తుం యాతి (చేయుట నిమిత్తము వెళ్ళుచున్నాఁడు. ఇట వెళ్ళుటకుఁ జేయుట ప్రయోజనము గానఁ ‘చేయు’ అను నర్థముగల ‘కృజ్’ అను ధాతువుపైని ‘తుమ్’ ప్రత్యయము నిల్చినది).

సమాన కర్తృక క్రియలలోఁ బూర్వకాలిక మగు ధాతువుపైని ‘క్తావ్’ ప్రత్యయము నిల్చును. ఇది పరమగునపుడు “గుణము, ‘ఇమ్’ ప్రత్యయము” అనునవి వచ్చుట మొదలగు వ్యాకరణ కార్యములును బ్రయోగానుసారముగ నగును ౪౧ (ముగ్ధ-౧౧౬౬వ సూ. మొ; సి-కౌ-౩౩౨౦ మొ)

ఇందలి ‘క’ కారము గుణాభావమును దెల్పు నిద్యర్థము.

శయిత్వా యయౌ-పరుండి వెళ్ళెను. “శీ-శయనే”. శీ-శే-శయ్ + ఇ + త్వా-శయిత్వా ఇచట ‘ఇమ్’ అనుదానికి గుణము కిత్తముచేరేదు “శ్రు-శ్రవణే” శ్రు + క్తా-శ్రుత్వా యయౌ (విని వెళ్ళెను).

సమాసమున ‘నజ్’ భిన్నమగు నవ్యయము మీది ధాతువుపై నున్న ‘క్తావ్’ ప్రత్యయమునకు ‘యవ్’ అను నాదేశ మగును ౪౨ (ముగ్ధ-౧౧౭౬మొ; సి-కౌ-౩౩౩౨ మొ).

ఇందలి ‘వ’ కారము హస్తముమీది ‘త’ కార మగునని తెల్పు నిద్యర్థము “కృజ్-కరణే” ప్ర + కృ + త్ + య-ప్రకృశ్య; ప్రకృష్టగఁ జేసి; ‘నజ్’ మీద ‘య’ప్పు రాదు. “అకృత్వా-చేయక వచ్చెను. “హన్-వధే”.

ని + హన్ + యవ్-ని + హ(న్) + ి + య-నిహత్య యయౌ (సం-కృ-
గౌవ సూ. చొప్పున ననునాసిక లోపము). ఆదాయ- ఇట 'త్' కారము
రాలేదు; ఆదంత ధాతువు.

'మాటి మాటికి' అను నర్థము వాచ్యమగుచుండగా భూతార్థమున 'ణమ్'
ప్రత్యయము వికల్పముగా నగును ౪౩ (మగ్ధ-గిగౌ౩వ సూ; సి-కౌ-౩౩౪౩-
౨౧౪౦ సూ).

'ణ' కార మాద్యచ్ఛనకు వృద్ధి యగు నని తెల్పు నిదర్శము. "స్మృ-
స్మరణే". స్మృ-స్మార్ + ఆమ్-స్మారం స్మారం నమతి-స్మృత్వా స్మృత్వా
నమతి (స్మరించి స్మరించి నమస్కరించు చున్నాడు).

ఇ ది స ం స్కృ త కృ త్న రి ఛే ద ము.
ఓమ్ తత్సత్

— —

గుణవద్గణాగుణవద్గణములు

(కాముదీ రజతోత్సవ సభాధ్యక్షోపన్యాసము)

శ్లో॥ ప్రథమైకవచన తుల్యం సర్వత హలన్త మగుణవత్ ప్రభృతి
గుణవద్గణో ద్వితీయైః కవచన తుల్యోభవే ద్వితీయైః

శ్లో॥ ద్వితీయైః సర్వహలాం హ్రస్వా ద్వితీయంతు దీర్ఘతో బహుళమ్ ।
అగుణవతాం సర్వహలాం సౌర్లోపో గుణవతాం డుమూ ప్రాగ్వత్ ।

అని హలంతములు సంస్కృతములు తెలుగునకు వచ్చెడివిధి నన్నయ చెప్పెను. వీని తాత్పర్యమును వివరించెదను.

హలంతములగు సంస్కృతములు తత్సమము లగునపుడు గుణవద్గణము, నగుణవద్గణము నని ద్వీవిధముగ వచ్చును. గుణవద్గణము గానిది యగుణవద్గణ మని తాత్పర్యము. ఇది షహ దషహత్తుల పండిది. అగుణవద్గణము సంస్కృత ప్రథమైకవచనంతతుల్య ప్రాతిపదికముగను గుణవద్గణము సంస్కృత ద్వితీయైక వచనతుల్య ప్రాతిపదికముగను నుండును.

అగుణవద్గణ గతములలో, దుదిని హల్లుగల్గినచో నా హల్లు హ్రస్వపూర్వక మగునేని నిత్యముగను, దీర్ఘపూర్వకమగునేని వైకల్పికముగను ద్వితీయమునం దును-వానిమీద 'ఉ' కారము నిల్చును. ప్రాతిపదికము తుదిని హల్లులేనియెడల నజంతములవలె రూపసిద్ధియొందును. గుణవద్గణగతముల తుదిని నిల్చిన మ కారము లోపించును. పిదప నది యజంతమే యగును గాన దాని రూపసిద్ధియు నజంతములకు వలెనే గల్గును. అగుణవద్గణ గతములలో, దుదిని హల్లునిల్చు నపుడు చర్తరూపమే ప్రాతిపదిక మగును. అనగా బరుషములు దుదినిగలవె ప్రాతిపదికమలగును. ఇట్లుగ 'ఉ' కారము వచ్చు శబ్దములకుఁ బ్రథమైకవచన మగు 'సు' ప్రత్యయము లోపించును. పులింగ రూపమున్నప్పుడు దాని యితర లింగములందును నా పులింగ ప్రాతిపదికమే దాని కగును. ఉవా. విద్వాంసుడు-విద్వాంసము మే

సంస్కృత ప్రథమైకవచనమున 'టా'ంతములగు జాంతములు (ఉదా: రాట్టు మొ). చాంత శబ్దములను సంజ్ఞావాచకములగు రాంతశబ్దములు రాంత శాంతములును గుణవద్గణములో జేరును సంస్కృత ప్రథమైకవచనమున, 'కా'ంతములగు జాంతములు చాంత దాంత చాంత హాంతములు 'విద్యస్' మున్నగు వన్యంతములు గుణవద్గణములో జేరును.

ద్వీరదగతి రగద. నిండు చందురుడు నీ నెమ్మొగమ్ము సుహృత్తు

గండుగోయిల ఫణితి కలభాషలకు తొత్తు

(ప్రభావతీ ప్రద్యుమ్నము ౫వ ఆశ్వా ౧౫౭)

కం "అద్యంత ప్రాసంబుల" అను రగదల నియమముచొప్పున నిందలి "సుహృత్తు" అనునది మార్చరాదు అట్లునును మహాభారత విరుద్ధమగుటచేత నిది ప్రామాణికము కాదు. వ్యావహారిక పదమే యని గ్రహించవలెను.

కంస్వంజయ కే కయ యదు పాంచాలు రాదిగాఁ గల సుహృదుల్ .
(ఆరణ్య-౧వ ఆ-౨౪౯వ ప)

కం. అలములు రైభ్య భరద్వా జులు దమలో సుహృదులై విశుద్ధతపో ని . శృలిత.....
(ఆరణ్య ౩వ ఆ-౨౫౨వ ప)

కం ముదం . బునఁ బెనిచెన్ సుహృదులెట్టి పుణ్యమొ యనఁగన్ .
(ఆది-౫వ ఆ-౩౨వ ప)

ఇట్లు దాంతమగు సుహృచ్చబ్దము గుణవద్గణములోనిదే యని భారత ప్రయోగమువలన సిద్ధమగుటచేత నీ పింగళి సూరకవి మహాకవియైనను నితని ప్రయోగము గ్రాహ్యము కాదనియు వ్యావహారికమే యనియు గ్రహింపవలెను. దీనినిబట్టి దాంతములె యగుటచేత "ఉపనిషత్తులు-ఆంధ్ర సాహిత్య పరిషత్తు-ఆంధ్ర విశ్వకళాపరిషత్తు" మొదలగున వెల్లె వ్యాహారిక పదములె యనియు "ఉపనిషదము - ఆంధ్రసాహిత్య పరిషదము - ఆంధ్ర విశ్వకళా పరిషదము" అని

యుండ వలెననియు విశవమగుచున్నది. ఇవి శ్రీలింగము లయినను ముదాదుల లోనివి. భారతమున దాంతములెల్ల గుణవద్గణ గతములుగనే ప్రయోగింపఁబడి యున్నవి (“ప్రథ-సుహృత్-సుహృద్-సుహృదౌ-సుహృదః-ద్వితీ-సుహృదమ్-సుహృదౌ-సుహృదః” ఇట్లై తక్కినవి గ్రహించునవి).

చ “ఉడిగి సభాసదుల్ పలుకకుండిరి....” (సభా-౨వ ఆశ్వా ౩౧వ ప)

సీ బ్రాహ్మణ ప్రవరుల బ్రహ్మవిదుల.... (సభా-౨వ ఆ ౧౨౧)

చ। ధర్మసం విదులన నున్న యీ భరతవీరుల వంశము నేఁ డధర్మ సం । పద నతినింద్యమయ్యె..... (సభా-౨వ ఆశ్వా-౨౧౯వ ప)

గీ। ధర్మసంవిదుఁడవు (సభా-౨వ ఆ ౨౪౦వ ప)

చ॥ వివిధాత్మ సం । పదయును... ..
(ఉద్యోగ-౪వ ఆశ్వా ౨౪౯వ ప)

క॥ ఎట్టి యుగ్మత బా సగ పడలై క బీవుటను
నా యెదురను (అర-౪వ ఆశ్వా ౧౧౦ నన్నయకీ)

క॥ ఆపద గడవఁబెట్టఁగ । నోపి (ఉద్యో ౩వ ఆశ్వా ౨వ ప)

క॥ ఆపదగా కప్పిధను సుభావహమగునే
(శాంతి ౪వ ఆశ్వా ౩వ ప)

మ। మద మాతంగ స॥ పద లోలిన్
(సభా-౧వ ఆ ౧౯వ ప)

ఇట్లు నన్నయ తిక్కన లిడ్డలును బ్రయోగించిరి. ఒక్కటైనై న “సంపత్తు” అని యగుణవద్గణముగాఁ బ్రయోగింపలేదు.

కం నారాయణీయ మగు నీ సారాభ్యాసంబు వినినఁ జదివిన సంప ,
 త్తారోగ్యాయ స్సద్గతు లేరికి... ..” అని ముద్రత పుస్తకములలో నున్నను
 దాశప్రమాత్మకలలో “సంప త్తారోగ్యాయ స్సద్గతు లేరికి”
 అనియే యున్నది. ఇదియే కవి ప్రయుక్త పాఠ మనఁదగును.

శ్రీనాథాది మహాకవి ప్రయోగములు.

సీ ప్రణవ పంచాక్షర బ్రహ్మ విద్యా మహా, పరిషత్తు నీపాణి పల్ల
 వాగ్రము (కాశీ ౨వ ఆశ్వా-౬౯వ ప)

సీ॥ పరిపాటి ముండకోపనిషత్తుఁ దాపనీయోపనిషత్తు నభ్యుపగమించు...
 (కాశీ ౨వ ఆశ్వా-౧౩౧)

వీనిని నవరింప నగును. కాన వీనిని శ్రీనాథుఁడు ప్రయోగింపలేదేమో?
 సీ ప్రణవ పంచాక్షర బ్రహ్మవిద్యా మహాపనిషద మీపాణిపల్లవాగ్ర ।
 ము... ..

సీ॥ పరిపాటి ముండకం బురియాడి తాపనీయోపనిషదము నభ్యుపగ
 మించు

అని శ్రీనాథుఁడు ప్రయోగించెనేమో? ఇట్లే-

గీ॥ “శైవ పరిషత్తుఁగూడి వైష్ణవుల నవ్య” (కాశీ ౭వ ఆశ్వా-౨౩౦వ పద్య)
 అనుచోట “శైవపరిషదమునను వైష్ణవుల నవ్య” అని ప్రయోగించెనేమో?
 ఇట్లే

సీ॥ “ప్రత్యయంబు తనూనపాతు బాదబులకు” అనుచోట
 (కాశీ-౩వ ఆశ్వా-౨౦౬వ ప)

“ప్రత్యయంబు తనూనపాతుఁడు ద్విజులకు” అని శ్రీనాథుఁడు ప్రయో
 గించెనేమో?

శ్రీనాథుడు ప్రయోగించెను “ఉపసేవతులు” మొదలగునాని నొప్పు కొన్నను నవి వ్యావహారిక పదములెయ్యియు సగ్రాహ్యములె యనియు చెప్ప వచ్చును దాంత, తాంతములు గుణపద్ధతియు లోనెవనియె కదా భారత ప్రయోగము లున్నవి

కం॥ భవ జ్జుకుఁ బరీక్షితుఁ భుజగజాల్ముఁడు
(ఆపి ౧వ ఆ ౧౨౧వ ప)

అని ‘త’ కారాంతములును గుణపద్ధతియు ద్వితీయైకవచనతుల్య ప్రాతిపదికము ననియె కదా భారత సమ్మతము.

శ్రీనాథుని యీ క్రింది ప్రయోగ మంగీకరింపరాదని యొప్పికొనక తీరదుగదా.

సీ॥ విడువంగ వచ్చునే విఘ్నాంధరాల్కు దుంతి విఘ్నేశు మండూక జతరు
(కాశీఖండము ౨వ ఆశ్వా ౧౧౨వ ప)

సీ॥ కంఠాగ్ర కరిరాజు దుంతి విఘ్నేశుండు.
(కాశీ. పీఠిక-౧వ ఆశ్వా ౨వ ప)

ఈ శ్రీనాథుని ప్రాసప్రయోగము నాశ్రయించి తరిగొప్పుల మల్లన్న కవియుఁ బ్రయోగించెను.

కా॥ కంఠేకాల పదారవిందములపైఁ గైవాలి లోలార్కునిన్
దుంతీశున్ వినుతించి... .. (చంద్రచాను చరిత్రము
౩వ ఆశ్వా ౭౨౩ ప)

వీని నుదాహరించి శ్రీ సూర్యరాయ నిఘంటువునం దిట్లు వ్రాయఁబడెను :
“దుంతి. సౌ-వి-ఇ-వుం. కాశీలో వాయవ్య దిక్కుననుండు
విఘ్నేశ్వరుండు.... ..”

కాని దుంతి శబ్దమె యగపడదు

(శ్రీ-సూ-రా-ని)

శ్లో "దుష్టాన్వేషణ ఇత్థేకో ధర్మరాస్తః ప్రకీర్తితః"

(కవికల్పద్రుమ రాతు పాఠము)

సంస్కృత ప్రామాణిక కోశములలో "దుఃరి" శబ్దమే లేదు. "దుష్టి" శబ్దమే యగపడుచున్నది.

దుష్టిః-పు-గణేశే (సర్వశబ్ద సంబోధిని). దుష్టిః-పు-గణేశ్వర విశేషే. యథా-"అన్వేషణే దుఃరి రయం ప్రదితో సి రాతుః సర్వాన్త దుష్టితయా భవదుష్టిరామా కాశీ ప్రవేశ మపి కో లభతే త్ర దేహీ తేషాం వినా తవ వినాయక దుష్టిరాజ" ఇతి కాశీ ఖణ్డే గణేశంప్రతి శివవాక్యమ్ (శబ్దార్థచింతామణి కోశము).

ఇట్లే "వాచస్పత్యము", "శబ్దకల్పద్రుమము" అను కోశములందు నుదాహరింపబడినది. గ్రంథ విస్తర భీతిచే వాని నుదాహరింపలేదు.

ప్రసంగవశమున శ్రీరాధుని 'దుఃరి' శబ్దము విమర్శింపబడినది గాని యది ప్రస్తుతము కాదు. ప్రకృత మనుసరింపము.

సీ ఋత్విజుండని విచారించి పూజించితే... (సభా-౨వ ఆ ౧౧వ ప)
మత్తకోకిలము . స్నాతకుండును ఋత్విజుండును (సభా-౨వ ఆశ్వా-౪వ ప)

సీ! ఋత్వి జుండుగఁ గ్రతువొనర్చుచు నుండ
(శాంతి ౩వ ఆ ౧౧౬వ ప)

అని భారతమందెచ్చటను 'ఋత్విజుండు' అనియే యుండుటచేత "స్మృక్కుల విజించి ఋత్విక్కుల బాధించి" (వరాహపురాణము ౫వ ఆశ్వా-౧౧౫)నా అను ఘంట సింగయ్య వరాహపురాణ ప్రయోగములోని "ఋత్విక్కులు" అనునది వ్యావహారికమే యని గ్రహింపఁదగును.

ప్రథమైకవచనమున 'కాం'తము లగు శాంతములెల్ల గుణవద్గణగతములుగానే భారతమునఁ బ్రయోగింపఁబడినది.

మత్తకోకిలము. సంయుజుండును బూజనీయులు (సభా-౨వ ఆశ్వా ౪వ ప)

మత్తకోకిలము. దో! షోడ్ధత్సన్ రుజ బద్భవింపఁగ (త్రీవర్ణ-౧వ ఆ ౪౧వ ప)

గీ: "భుక్తదమునకు భుజుడగు భూభుజుండు!" (ఆం-భూ ౪౦వ ప)
 అని ప్రాచీనుడగు కేతన వచించియున్నాడు. కాన వరాహపురాణ ప్రాసప్రయో
 గము కావ్యభాషలో గ్రాహ్యము కానేరదు. గుణవర్గణములో, జేరినది యగుణ
 వర్గణములో, జేరదనియు నట్లే యగుణవర్గణములో, జేరినది గుణవర్గణములో,
 జేరనేరదనియు నన్నయభట్ట సిద్ధాంతమని యీవఱకు వ్రాసియున్నాను.
 ఈ సిద్ధాంతము గవిశిరోభూణక ర్తకుఁ గొంత దెలియునని చెప్పవలసియున్నది.

"గుణవర్గణ వ్యతిరీక్తం హరింతం ప్రథమైక వచనతుల్యం స్యాత్" అని
 ఆ గుణవర్గణ శబ్దమున కర్థము వ్రాసియున్నాడు (౩౮౦వ పుట-కవిశిరోభూష
 ణము). ఋత్విజుఁడు- "ఋత్విజుఁడని విచారించి పూజించితే" ఇత్యాచార్యః-సుహృ
 దుఁడు-వేదవిదుఁడు" (కవిశి-౩౮౩వ పుట) అని యుదాహరించెను. అతడు "ఋత్వి
 క్కు-సుహృత్తు-వేదవిత్తు" అనురూపముల నుదాహరింప లేదు కాని "పరీక్షితుఁడు"
 అని యుదాహరించియు (కవిశి-౩౮౬వ పు) "మరుత్తు" (కవిశిరో ౩౮౬ పు)
 అను రూపము నుదాహరించుట, "ఋత్విజుఁడు" అని యుదాహరించియు "సగ్నిక్కు,
 అస్సక్కు" అని యుదాహరించుట (కవిశిరో-౩౮౮వ పుట) నరయఁగా నీ
 నన్నయ సిద్ధాంతమును సరిగాఁ దెలిసికొనలేదని తోచుచున్నది.

ఇంటియకాక సూరిగారి "ఓకానొకచో మహత్త్వంబునందు మతుప్త
 కారంబున కానాదేశంబు విభాషనగు" ననుసూత్రమున కాధారముగ "భగవానుఁ
 డు-హనుమానుఁడు" (కవిశిరో ౩౮౩వ పుట) అను రూపముల నుదాహరించుటయే
 కాక "ప్రశానుఁడు" (కవిశిరో ౩౮౨ వ పుట) అనియు నుదాహరించెను.
 "ప్రశానుఁడు-ప్రథమైక వచన తుల్యత్వం దీర్ఘాత్పరత్వాన్న ద్విత్వమ్ (కవిశిరో
 ౩౮౨వ పుట) అను నీతని వ్రాతనుబట్టి "అగుణవరాం సర్వహలాం సో ధ్లోపః"
 అను చింతామణి సూత్రము నెట్లు వ్యాఖ్యానించెనో తెలియకున్నది. ఉగాగమము
 వచ్చుటచేత 'సు' అను ప్రథమైకవచనమునకు రోపము చెప్పియు వానికి 'డు'
 ప్రత్యయము నెట్లుచేసెనో తెలియకున్నది. ఈ వ్రాతకు నాధారముగా నీ క్రింది
 ప్రయోగమున్నది. చం. గౌనకొని హేమచారు మణికుండల మండితమైన యింద్రజి
 తుని తల తఱి క్షణంబునన త్రుంచి... .. (భాస్కరరామా-యుద్ధకాం-
 ౧౩౭౮-అయ్య లాఠ్యుని) (వ్యా-సం-౬౨౮వ పుట) 'డు' మంతము కానిచో
 దీనికి 'ని' గాగమ మెట్లువచ్చును? ఈ ప్రయోగము వ్యవహారస్థమును గాదు.

కొన్ని యింటి పదములకుఁ బ్రథమైక వచనతుల్య ద్వితీయైకవచన

తుల్య ప్రాతిపదికములు రెండును నుండునని సూరి “ఋత్విక్కు-ఋత్విజుడు” సీవృత్తు-సీవృతము” అని యుదాహరించి ఋత్విగాడు లాక్ష్మణిగణమని చెప్పట చేత బాలవ్యాకరణము వ్యాఖ్యాతలగు (కీ శే) బ్రాహ్మీ కల్లూరు వేంకటరామ శాస్త్రిలు గారనేక పదములను ద్వైరూప్యము గలవానినిగాఁ బ్రయోగములు చూపకయే యుదాహరించిరి.

“వణిక్కు-వణిజుడు, పుష్పముక్కు-పుష్పముచుడు, వేదవిత్తు-వేద విదుడు, పాలితకకుప్ప-పాలితకకుభుడు, మృతస్సృక్కు-మృతస్సృకుడు, సురద్విట్ట-సురద్విమడు, అమృతలిట్ట-అమృతలిహుడు, తక్షుక్కు-తక్షవము, తటిత్తు-తటితము, జలముక్కు-జలముచుడు, మధులిట్ట-మధులిహము, కకుప్ప-కకుభము, ప్రావృట్ట-ప్రావృషము, ఆపత్తు-ఆపద, త్విట్ట-త్విష, సంపత్తు-సంపద, శుత్తు-శుద, దృక్కు-దృశ, దిక్కు-దిశ, రక్కు-రుష” (బా-గు-ప్ర ౧౩౫-౧౩౬ పుటలు) ఆకృతి గణములో నున్నదనుటకుఁ బ్రయోగము చూప వలదా ?

శబ్దరత్నాకరాది కోశకర్తలును బ్రయోగములను జూపకయే యెవ్వరికిఁ దోచిన రూపములను వారుదాహరించిరి. దిక్షాత్ర ముదాహరించెదను.

ఋత్విజుడు (శ-ర), ఋత్విజుడు-ఋత్విక్కు (సూ-రా-ని), సీవృత్తు (శ-ర), సీవృత్తు-సీవృతము (సూ-రా-ని), ఆపద(శ-ర) ఆపత్తు-ఆపద(సూ-రా-ని), కకుప్ప (శ-ర), కకుప్ప-కకుభ (సూ-రా-ని) ('కకుభము' అకారాంతము), కకుత్తు (శ-ర; సూ-రా-ని) ('కకుదము' అకారాంతము).

ఆంధ్ర వ్యాకరణ సంహితా సర్వస్వమునందును బాలవ్యాకరణోద్ద్యోతము నందును “సత్యజిత్, ఇంద్రజిత్” అను శబ్దములకును, సకారాంత మహమ్మహాత్మి వాచకములకును భారత ప్రయోగానురోధము ద్వివిధరూపములును నుండనగునని చెప్పఁబడెను. కాని వానికిని ద్వివిధరూపము లుండునని యంగీకరింపనక్కరలేదు (బాలవ్యాకరణోద్ద్యోతము ౧౨౯వ పుట).

‘సత్యజి’ చృద్విమునకు ద్వివిధరూపము లుండునని చెప్పనేల ? ఆ వె సత్యజిత్తు మేన సాయక దశకంబు” (భార. ద్రోణ. ౧వ ఆ-౨౦౮వ ప) అను చోటఁ దిక్కయజ్ఞ “సత్యజిత్తుని మేన సాయక దశకంబు” అనియే ప్రయోగించి యుండునని చెప్పనగును. అప్పు డది తక్కిన తాంతములవలెనే సుఖవర్గణము లోనె చేరియుండును.

ఉ॥ సీ కొడు కిందజిత్తు రజనీచర నాయక.....

(భాస్కర రామా. యుద్ధ ౧౦౬౩) అను మంత్ర భాస్కరమహాకవి ప్రయోగమున నది యగుణవద్గణముగా నంగీకరింపబడినదే యైనను తక్కినతాంతములెల్ల (పరీక్షితుడు మొ॥ ద్వితీయైకవచన ప్రాతిపదికములై గుణ వద్గణముతో మహాభారతమునఁ బ్రయోగింపబడుటచేత (భారత విరుద్ధమై యుండుటచేత) నగ్రాహ్యమై వ్యాపహారిక పదమే యనఁదగును. మహాన్మహాతీ వాచకములగు సాంతములు గుణవద్గణములోనివే యనఁగను. అట్లయిన తే గీ॥ ఉత్తమా శ్రమ నిష్ఠితుఁడూర్ధ్వరేతుఁడైన కజ్జమహాముని (౨౩-౪౩-౩౨) మున్నగు భారత ప్రయోగములు విరోధింపవా యని శంకింపఁజుచు. నన్నయ విరచితముగు నాధశబ్దచింతామణిలో "సానాదపయః ప్రభృతేః స్తోహోన్యే హించ వా లుగన్తస్య" అని చెప్పఁబడుటచేత 'ఊర్ధ్వరేతుడు' మున్నగు మహాన్మహాతీ ప్రాతిపదిక శబ్దములకు సాన్తములకుఁ బాక్షికముగా సకారలోపమును జేయవలయును. కాఁగా 'రామ' శబ్దమునకు వలెనె సకార లోపానంతరమున నుత్పక్ష్యాలు రాఁగా "ఊర్ధ్వరేతుడు మున్నగు రూపములు సిద్ధించును. తే గీ॥ "తపన లేజ సరస్వతి దక్షిణమున ।" (ఆర ౨ ఆ-౨౫౯ ప) అను నది మొదలగు శ్రీలింగములకు సకారలోపానంతరమున రమాశబ్దమునకు వలెనె రూపసిద్ధియగును. కాన తపనలేజ మున్నగు రూపములు సిద్ధించును. ఇవి ద్వితీయైక వచనాంతతుల్య ప్రాతిపదికములు కాన "ఊర్ధ్వరేతుడు, తపనలేజన" మున్నగు రూపములు సిద్ధించును.

కం భూ । రి లేజ రందలుచు నూర్ధ్వరేతసు లై నన్

(ఆది ౩ ఆ-౬౦ ప) మొ.

'వాలుగన్తస్య' అను సీసూత్రమునందలి 'వా' శబ్దము వ్యవస్థావాచిగాన నవుంసకలింగములగు 'మనన్' మున్నగువానికి (ద్వితీయైక వచనాంతతుల్య ప్రాతిపదిక వత్తమే లేదు కాన 'మనసము' మున్నగు ననిష్టరూపములు కల్గి జేరవు. సకారలోపము పక్షమున 'మనము' మున్నగు రూపములు సిద్ధించును-వాశబ్ద వ్యవస్థావాచిత్యము చేతనే వానికి 'మనస్సు-మనసు' మున్నగు రూపములు గలుగును. అఁగా సకారమునకు ద్విత్యోత్పత్తిములును బాక్షికతయుఁ గల్గునని చెప్పనొప్పును.

కొడుగంటివారివీధి,

విజయనగరము,

14-9-1960

ఇట్లు సుజనవిధేయుడు,

వర్ణుల చినసీతారామస్వామికాశ్రమి.

